

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 09633

DI GESHIKHTHE FUN DER
LITERATUR BAY YIDN

Israel Zinberg

•

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified.

If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

Dr. I. ZINBERG

THE HISTORY OF THE
JEWISH LITERATURE

FIFTH VOLUME

VILNO, 1935

"TOMOR" PUBLISHING Co.

ד"ר ישראל צינגלינג
Aryeh L. Eisenberg

די געשיכטע פון דער
ליטעראַטור ביי יידן

פינפטער באַנד

וויילנע - 1935

פאָרלאַג "טאָמאָר"

ס'איו שטרענג פארבאטן צו איבערזעצן
דאָס דאָזיקע ווערק אויף וועלכער עס
איז שפראַך אָן דער דערלויבעניש פון
דעם כחצר אָדער פון זיין פארטרעטער,
י. יאָזונסקי, וואַרשע.

Copyright by I. Zinberg, Leningrad.

Printed In Poland

Dr. I. Zinberg, „Di Geszichte
fun der Literatur bej idn“

זעצערײ „טאָמאָר“, שאָפען-גאָס 1-30, ווילנע.

Składano czcionkami zecerni „Tomor“, Wilno.

Odbito w Zakładach Graficznych inż. G. Kleckina

מיין געשרייען פריינד און חבר -
מיין פרוי - א טתנה

פון מחבר

זיבעטער טייל

ערשטער בוך

דער דייטש-פּוילישער
קולטור צענטער

ערשטער קאפיטל

די עקאָנאָמישע ראָלע פון די יידן אין מזרח-אייראָפּעישן מיטלאַלער. — די קיעווער קהילה אַלס קולטור-צענטער. — די יידישע קאָלאָניע אין קרים. — די אימפּאָליענישע השפּעה. — אַברהם אויס קרים און זיין „שפת אמה“. — משה קיעווער, זיין נגיד-לעבן און זיין ליטעראַריש-געוועלשאַפּטלעכע סע-טיקייט. — די יידיה פונם קיעווער צענטער.

ווי אין מערב-אייראָפּע, אַזוי אויך אין מזרח-אייראָפּע, בפרט אין דעם ברייטן לאַנד־שטח, אויס וועלכן עס זיינען אין די שפּעטערדיקע צייטן באַשטאַנען די דרומדיקע פּראָווינצן פון דער ריוזיקער רוסלענדישער מלוכה, באַמערקט זיך שוין אין טיפּן מיטלאַלער אַ שטאַרקע יידישע אימיגראַציע. אין דעם טעטיקן האַנדל און נאָענטע געשעפּטלעכע באַ-ציונגען צווישן דעם צפונדיקן מזרח-אייראָפּע און די באַלטישע ברעג געננטן מיט פּאָדעראַזיע און מיט די לענדער, וואָס ליגן ביים שוואַרצן און קאַספּישן ים — האָבן אַ גאַנץ באַדייטנדיקע ראָלע געשפּילט די יידן אויס דעם פּוזורים־לאַנד. ווי באַקאַנט, איז די דאָזיקע מדינה געווען אין יענע צייטן דער זיכערער מקום־מקלט פאַר אַלע בני־דת משה, וואָס האָבן געהאַט אויסצושטיין פיל רדיפות אין די שכנישע לענדער. פון אַראַביע, פּערסיע און ווייטן מצרים האָבן זיך צום פּוזורים־לאַנד גע-צויגן יידישע געזונדיקעס. באַזונדערס גרויס איז געווען די יידישע אימיגראַציע אין דעם טרימער האַלב־אינזל, וואָס האָט אין יענע צייטן זיך געפונען אונטער דער ממשלה פון דעם פּוזורישן כאַנאַן¹. דאָרט האָבן זיך באַזעצט די יידן, וואָס זיינען מאַסנווייז אַנטלאָפּן פון „מלכות יון“ — אויס דער ביזאַנטישער מלוכה, וואָס האָט אָן רחמנות גערודפּט די יידישע באַפּעלקערונג². צום סוף פונם 10טן י"ה געפינען זיך שוין

1 וועגן יידישע אימיגראַנטן אין קרים אויס פּרס און בבל, זע דוד לעכנוס פּאָררעדע צום סידור פּמנהג פּפּא (הרמל, II, 344).

2 דער ביזאַנטישער מלך לעוו האָט אין יאָר 872 אַרויסגעגעבן אַ באַפּעל, מען זאַל טיפּ נוצאלד אָפּשטירן אַלע יידן, וואָס וווינען אין זיין לאַנד. דער אַראַבישער שריפּטשטעלער צלי בן חסין בן עלי אבאלחסן אַלמסעדרי דערציילט אין זיין „מרוג אַלדּהב“ (אין

גאנץ צאָלרייכע יידישע קהילות אויף די קרימער ברעגעס פונם שוואַרצן ים (קאפא, קערטש, טשופוט־קאלע א' א') און אין דער דנעפער־געגנט מיט איר הויפט־צענטער קיעוו, וואָס האָט צו יענער צייט, נאָכדעם ווי ס'איז געפאלן דער האַנדלס־באַטייט פון דער פּוּדוּישער רעזידענץ אימעל, דער־גרייכט זיין בלי־תקופה אַלס וויכטיקער זאַמלפּונקט פאַרן גרויסן טראַנזיט־האַנדל צווישן מערב־איראָפּע און די מזרח־לענדער פון פּאָדער־אזיע. דערמיט איז אויך שטאַרק אויסגעוואַקסן דער באַטייט פון דער יידישער קיעווער קהילה, ווייל אין דעם עקאָנאָמישן און ווירטשאַפּטלעכן אויפבלי פון דער דנעפער־שטאַט האָבן דאָך די גרעסטע ראָלע געשפּילט די יידישע גרויסהענדלער, די וועלט־רייזנדע און „וועגוויסנדיקע“ ראַדאַניטן⁸, וואָס האָבן אין דער פּריערידיקער תקופה געפירט זייער האַנדל מיטן ווייטן מזרח דורך די פּרייטע ים־וועגן. אויף אייגענע שיפן פלעגן זיי מיט זייער סחורה אַרויספאַרן פון די מערב־איראָפּעיִשע האַפּנס וואָס ביים מיטל־ים און זיך דערלאַנגען ביז אינדיע, כינע און יאַפּאַן. שפּעטער אָבער האָבן די אָקאַרשט־אויפגעבליטע איטאַליענישע צענטערס פונם לעוואַנטינישן האַנדל, ווענעדיק, גענואַ, פּיזאַ, באַרי און אַנדערע, אַרויסגעשטופט זייערע קאַנקורענטן, די ראַדאַניטן, פון זייערע ים־וועגן, האָבן יענע קיין אַנדער ברירה נישט געהאַט און ווייטער געפירט זייער האַנדל מיטן ווייטן מזרח איבער דעם מער צפונדיקן וועג, דורך די דייטשע און סלאַווישע לענדער. דעם אויסנאַנס־פּונקט פונם ראַדאַניט־האַנדל בילדן דאָן די יידישע קהילות פון די רייז־שטעט מיינץ און רעגענסבורג, און איינער פון די וויכטיקסטע אויסלאָדערטער איז די דנעפער־שטאַט קיעוו⁴. צוואַמען מיטן עקאָנאָמיש־ווירטשאַפּטלעכן באַטייט פון דער יידישער קהילה אין קיעוו וואַקסט אויך איר קולטורעלע ראָלע, און זי ווערט אויף אַ לאַנגער צייט דער וויכטיקסטער קולטור־צענטער פון דעם מזרח־איראָפּעיִשן יידנטום. אינטערעסאַנט איז אין דער הינזיכט די באַקאַנטע שטעלע אין נעסטאָרס

פּראַנצוזישער איבערזעצונג הייסט דאָס ווערק „Les prairies D'or“, אַז דער ביו־גראַפֿישער קיסר אַרמאַגוס (919-944). האָט געצווונגען די יידן פון זיין לאַנד, זיי זאָלן אָננעמען די קריסטלעכע אמונה, און ער האָט זיי זייער גערודפּט... זיינען דערפאַר אַ סך יידן פון דער ביו־גראַפֿישן אַנטלאַפּן פון די פּוּדוּישע (צ.י. ו.י. אין פּראַנצוזישער איבערוו., II, 8-9).

8 דער שורש פון דעם דאָזיקן נאָמען איז נישט אינגאַנצן פעסטגעשטעלט. השערות וועגן דעם זע ביי סיטאָנסטן אין Revue des Etudes Juives, 1907, t. 54.
4 מער באַריכות וועגן דעם ראַדאַניט־האַנדל און פאַרקער מיט די סלאַווישע לענדער, זע: שיעור, ווירטשאַפּטס־געשיכטע פון די יידן אין פּוילן, קאפ' 1, 2, 4, און אויך, קולטור־געשיכטע, קאפ' 1; י. ברודקוס, אין „שרישטן פאַר עקאָנאָמיק אין סטאַטיסטיק“, 1, 69-75.

לעבנסבאשרייבונג פון דעם רוסישן גייסטלעכן טעאָדאָסי פעטשערסקי, וווּ עס ווערט דערציילט, ווי דער באַרימטער קריסטלעכער נזיר פלעגט אָפט אין דער נאַכט פאַזוכן די יידן און מיט זיי פירן לאַנגע רעליגיעזע וויכוחים. בעת אָבער אין דער פריערדיקער, פּוּזרישער תקופה, האָבן זיך די אָרטיקע יידן געפונען הויפטזעכלעך אונטער דער קולטורעלער השפעה פון די ביזאַנטישע יידן, באַקומט איצט די אייבערהאַנט די השפעה פון די יידישע קיבוצים אין מערב־אייראָפּע. ניט נאָר פאַר מאַטעריעלע סחורות, וואָס די ראַדאָניטן פלעגן פירן פון די אויסגאַנגס־צענטערס ביים ריין, איז די דעפּער־שטאַט געוואָרן דער וויכטיקער אויסלאָד־פּלאַץ, נייערט אויך פאַר די פון דאָרט אימפּאָרטירטע קולטורעלע אוצרות. אַליץ פעסטער ווערן די קולטורעלע פעדעס, וואָס האָבן פאַרבונדן די יידן פון דער דעפּער־געגנט מיט די „חכמי לותר“, מיט די קולטורעלע ריין־צענטערס, מיט די ישיבות פון רעגענסבורג, מיינץ און חכמי צרפת⁵. מיר האָבן אַנגב אַ באַגלויבטן עדות אויס יענער צייט, דעם תושב פון דער ריין־געגנט, משה פּאָק, און יענער דערציילט אונז אין זיין „כתב תמים“⁶, ווי אַזוי די באַרימטע ישיבה, וואָס ר' יהודה הסיד האָט גע־גינדעט אין רעגענסבורג, פלעגט באַקומען ספרים פון בבל דורך רוסי־לאַנד. מיט וויכטיקע רעליגיעזע פּראָגן פלעגן זיך די יידן פון דער דעפּער־געגנט וועהן צו די ראשי־ישיבות פון די דייטשע און פּראַנצויזישע ריין־פּראָווינצן.

„אונזערע גאונים און רבנים, וואָס אין מיינץ, וואָרמס און שפייער — ערקלערט מיט התפעלות דער בעל „אור זרוע“ — פון זיי האָט זיך די תורה פאַרשפּרייט איבער דעם גאַנצן פּאָלק ישראל און לויט זייערע פּאָרשפּיטן איז מען זיך נוהג זינט ס'האָבן זיך געגרינדעט די קהילות אין די ריין־פּראָווינצן און איבער גאַנץ דייטשלאַנד, און אויך אין „מלכויות שלנו“ (ד"ה אין די סלאַווישע לענדער)⁷. אַהין, אין די באַרימטע אַכסניות של תורה פון די „קהילות שברינוס“, פלעגן אויך וואַנדערן וויסנשאַפּט־ליקע יונגעלייט פון די סלאַ־

⁵ מען דאַרף נאָך דערביי נעמען אין באַטראַכט, אַז נאָך די שרעקלעכע רדיפות, אין דער פּהלה־צייט פון די ערשטע קרייצצוגן, האָט זיך אויך פאַרשפּאַרקט די אימי־גראַציע פון די דייטשע יידן אין די סלאַווישע לענדער.

⁶ זע: „אוצר נחמד“, III, 77.

⁷ „אור זרוע“, I, „תשובה תשנ"ב“, 9: „הלא ידעת כמה נאוני גאונים וקדושי עליון רבותינו שבמנצא, ישבורטשא ובשפירא, הלא משם יצאה תורה לכל ישראל הלא נהגו מיום שנודדו כל הקהילות שברינוס ושכלל ארץ אשכנז ומלכויות שלנו נהגו אבותינו ואבות אבותינו צדיקים קדושים חכמים טהובים“.

ווישע לענדער. אלס זכר וועגן דער דאָזיקער גייסטיקער השפעה זיינען אונז פארבליבן אויס יענער צייט א געוויסע צאָל האנטשריפטלעכע קאָפיעס פון פירושים און אנדערע חיבורים פון די דייטש־פראַנצויזישע חכמים און רבנים. אין די דאָזיקע פתבירן געפינען זיך גאנץ אָפט אויף די ראַנדן פון די בלעטער דערקלערונגען פון האַרבע ווערטער אויף סלאַוויש. עס איז קלאָר, אז די אָפּשרייבערס, וואָס האָבן געשטאַמט אויס סלאַווישע לענדער, בעת זיי האָבן קאָפירט חשובע און פּאָפּולערע ווערק, פלעגן אַרויסוואַרפן די אַלע „בלע'זן", ד"ה די אַלע דערקלערונגען און פאַרטייטשונגען פון שווערע ווערטער אויף דייטש און פראַנצויזיש, און פאַרבייטן זיי אויף סלאַווישע, וואָס זיינען געווען בעסער פאַרשטענד־לעך זייערע לאַנדס־ברידער.⁸

ס'איז אָן א שום ספק, אז די דאָזיקע האַנטשריפטלעכע קאָפיעס האָבן מיר צו פאַרדאַנקען טאַקע די אויבנדערמאָנטע וויסנדאַרשטיקע יונגעלייט, וואָס פלעגן פון די סלאַווישע מדינות זיך לאָזן אין מערב־אײראָפּע לערנען תורה אין די דאָרטיקע ישיבות. וועגן די דאָזיקע תלמידים אויס דעם „ארץ נענע" זיינען אַפילו אויפגעהיט וועלכע ס'איז ידיעות אין די מיטלאַלטערלעכע קוועלן. דעם „בעל רוקח" א תלמיד, וואָס האָט געשריבן א פירוש אויף תורה, ציטירט דאָרט אָפט זיין רבין, און אין אייניקע שטעלן פאַררופט ער זיך דערביי אויף איינעם, ר' יצחק מרוסיא,⁹ וועלכער איז משמעות אויך געווען ר' אלעזר אויס וואַרמס א תלמיד. א תלמיד־חכם פון דער צווייטער העלפט 12טן י"ה, משה אויס קיעוו, וואָס פלעגט זיך ווענדן מיט שו"ת צום באַנדאָדער ראשי־שיבה שמואל בן עלי,¹⁰ איז געווען פערזענלעך באַקאַנט מיטן באַרימטן בעל התוספות רבנו תם.¹¹ משה קיעווער איז בכּן געווען א פאַרמיטלונגס־רינג צווישן די חכמי צרפת און חכמי בבל. עס זיינען אַפילו אויפגעהיט געוואָרן וועלכע ס'איז רעשטן אויס דער ליטעראַרישער טעטיקייט פון די דאָזיקע תלמידי חכמים אויס די סלאַווישע מדינות, וואָס פלעגן וואַנדערן קיין מערב־אײראָפּע לערנען תורה אין די דאָרטיקע ישיבות. אין דער באַרימטער וואַטיקאַנער ביבליאָטעק געפינען זיך „הידושים על התורה",

8 זע ס. בערלין, „איסט־רוסישעסקיע סודני יעוריקק. נארדאָ", 170. עס איז אָבער נאָך מעגלעך, אז א טייל פון די דאָזיקע קאָפיעסן האָבן געשטאַמט פון די מערב־דיקע סלאַווישע פראַווינצן (בעמען א"ש).

9 זע „פרס חמד", VI, 68: „כך הניד לי ר' יצחק מרוסיא משם מורי אבי". הניד לי ר' יצחק מרוסיא שכך אמר מורי אבי".

10 זע „מאָנאַטשריפט", ב' 39, 511.

11 זע „ספר הישר", סימ' 522.

וואָס זיינען געשריבן געוואָרן אין רוסלאַנד אין 1094²⁵; אין דער באַד לעאַנער ביבליאָטעק איז אויפגעהיט אַ פירוש אויף תורה, און אין דעם כתב־יד איז אָנגעוויזן, אז ס'איז געשריבן געוואָרן אין רוסלאַנד אין 1124²⁶.

דאָך איז די צאָל פון תלמידי־הכמים אין דער דעפער־געגנט געווען גאַנץ קליין, און זייער ליטעראַריש שאַפן איז געווען פון גאַנץ קנאַפן ווערט. מען דאַרף זיך דאָך דערביי רעכענען מיט דעם זייער נידעריקן קולטורעלן מצב פון דער סביבה; אויך איז די עקאָנאָמישע לאַגע געווען אַ זייער ווייניק געזיכערטע: אַלץ עפּטער זיינען געוואָרן די אָנפאַלן פון די נאָמאַדישע שבטים, וואָס פלעגן פּלוצלונג זיך באַווייזן אין גרויסע מחנות אויס די ברייטע סטעפּעס, און באַראַבעווען די איינגעזעסענע באַ־פעלקערונג. דאָס זיינען געווען זייער ווייניק פּאַסיקע באַדינגונגען פאַר אַ רויק קולטורעל שאַפן. און מיר האָבן טאַקע גאַנץ פּאַגלויבטע עדות אויס יענער צייט, וואָס דערציילן, ווי גרויס ס'איז געווען דער מאַנגל אין לומדים און תלמידי־הכמים אין די קהילות פון די סלאַווישע מדינות. אין פילע קהילות פלעגט דאָס גאַנצע „פּליקודש“ באַשטיין אויס איין־אייני־ציקן מענטשן. איין און די זעלבע פּערזאָן איז געווען אי רב, אי מלמד. אי שליה ציבור אַזאָו²⁷ און דערביי פלעגט ניט זעלטן טרעפן, אז דער דאָזיקער „בל־בו“ איז געווען אַ גאַנץ קנאַפּער יודע ספר. ביי וויכ־טיקע רעליגיעזע פּראַגן פלעגן זיך דערפאַר די קהילות ווענדן צו אָנער־קענטע רבנים אין מערב־איייראָפּע²⁸.

ניט העכער איז געווען דער מצב פון די לאַנג־איינגעזעסענע קהילות אין קרים. אין זייערע רעליגיעז־קולטורעלע באַדערפּענישן האָבן זיי זיך געפונען אונטער דער דירעקטער השפּעה פון בבל, וואָס פון דאָרט האָבן געשטאַמט די ערשטע אויסוואַנדערער, וועלכע האָבן אין קרים גע־

¹² וע הרפכי, "היהודים ושפת הסלונים", 10, נומ' 25.

¹⁸ וע שפיינשניידער, "העבר. ביבל.", III, X, 116; "והיום בעונותינו אני עומדים בח' מאות פ"ד ליצירה (1124), וזה היה בעת שהובר ספר זה ברושיא".

¹⁴ אינטערעסאַנט איז אין דער הינזיכט פּאָלגנדיקע שפעלע ביי רבנו תּסס תלמיד, אליעזר אויס בעמען: "הנה ברוב המקומות שבפולין ורוסיה ואונגאריא אין שם לומדי תורה מתוך דוחקם, והם שוכרים להם אדם מבין מאשר ימצאו והיה להם לשליה צבור ולמורה צדק ונס למלמד לבניהם"... (וע צונקן, געזאַפּ. שריפּטן, III; שו"ת ר' מאיר מראַפּענבורג, III, סימ' 112).

¹⁶ זע, למשל, "מחזור ויפרי", II, 243; "ואני נשאלתי ברוסיה... כשבאתי אצל הרב ר' יצחק בר' יעקב הלבן בבהם בעיר פּראַג, ועניתו לו שכן שאלוני ברוסיה יכן השבת".

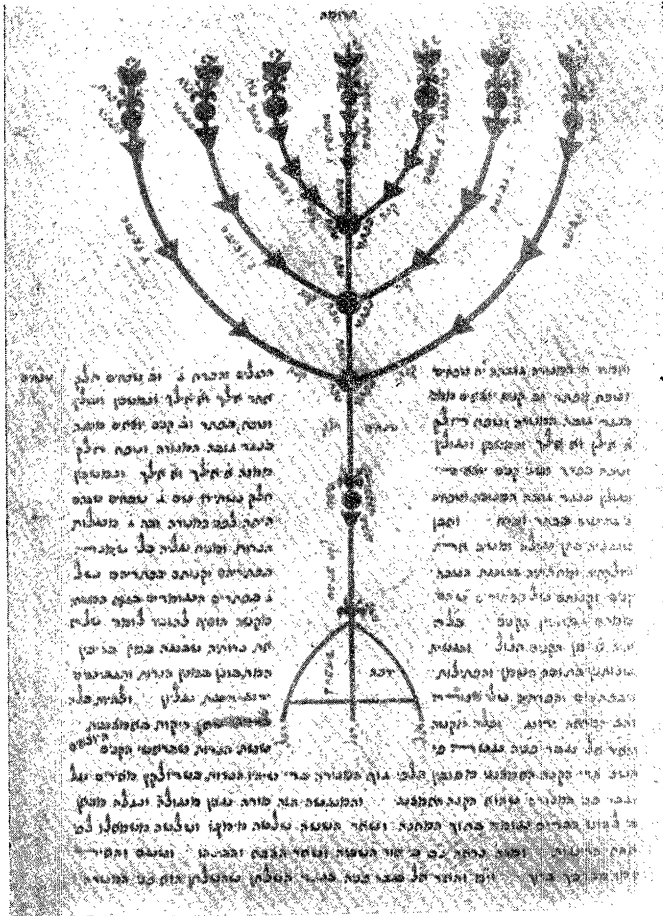
גרינדעט די עלטסטע קהילות¹⁶. בבלי און ארץ־ישראל פלעגן אויך, ווי עם שיינט, פארזארגן די קרימער קהילות מיט „בלי־קורש“, מיט רבנים, דינים און לומדי תורה. וועגן זעלבשטענדיקן ליטערארישן שאפן זיינען ניט פארבליבן קיין שום ידיעות אויסער אייניקע רעשטן פון א דארטיקן האנטשריפטלעכן סידור¹⁷. א געוויסן פאָרשריט אין דעם קולטורעלן מצב פונם אָרטיקן יידישן ישוב מאַכט זיך ערשט באַמערקבאַר אין דער בלי־תקופה פון די גענוועזער קאָלאָניעס אויף די ברעגעס פונם שוואַרצן ים, בפרט נאָך 1260, ווען די גענוועזער האָבן באַקומען ביים טאַטערישן כאַן אַראַן־טימור דעם אַלטן פאָרט קאַפּאַ (פּעאַדאָסיע), וואָס איז באַלד געוואָרן דער וויכטיקסטער צענטער פון די גענוועזער־קאָלאָניעס ביים שוואַרצן ים. אמת, די פאָרשער ד. כוואַלסאָן און ש. י. פּין האָבן אַפילו געפרווט דער־ווייזן, אַז די השפּעה פון די איטאַליענישע יידן אויף די יידישע קהילות אין דער קריס־געגנט האָט זיך שוין געלאָזט שפירן אינם 10טן י"ה. זייער השערה שטיצט זיך אָבער בלויז אויף איין־איינציקער און גאַנץ אומבאַגרינדעטער ראיה: זיי רעכענען, אַז אונטער דער מצבה, וואָס מען האָט געפונען אין טשופוט־קאַלע, אויף וועלכער עס איז אויסגעקריצט דאָס יאָר 959 און דער נאָמען שבתי דונלו, איז געווען באַגראָבן דער באַקאַנטער פּאַרפאַסער פונם „חכמוני“¹⁸. עס איז אָבער קיין שום ספק ניט, אַז דער בעל „חכמוני“, וואָס איז געשטאַרבן באַדייטנד שפּעטער פון 959, האָט קיין שום שייכות ניט צו דער טשופוט־קאַלע־ער מצבה, און דער קולטורעלער פּאַרקער צווישן די איטאַליענישע יידן און זייערע ברי־דער אין טאַוורען־לאַנד האָט זיך ערשט אָנגעהויבן מיט דריי הונדערט יאָר שפּעטער, נאָכדעם ווי די גענוועזער האָבן פאַרנומען קאַפּאַ. מיר ווייסן שוין¹⁹, אַז גראַד אין דער צווייטער העלפט פונם 13טן י"ה הייבט זיך אָן דער קולטורעלער אויפבלייבן ביים יידישן קיבוץ אין איטאַליע, און די יידישע סוחרים, וואָס האָבן זיך געלאָזט צו די ברעגעס פונם שוואַרצן ים, האָבן מיט זיך מיטגעבראַכט ניט נאָר מאַטעריעלע סחורות, נייערט

16 זע דוד לעכניס הקדמה צום מחזור מנהג פּאַ: „סדר התפילות והבקשות סנהגות פּה מופן אבותינו אשר היה עקר דירתם בק"ק כפא ובעיר קרים הנקרא ל כאת אשר באו ברנליהם רגל ישרה מבלל ומארץ פרס מפני חמת המצוק (הגרמלי"'. II, 344).

17 איינער צוזאָ פּראָגענטס איז אויפגעהיט אין דער ערשטער פּירקאַחישׁ קאַלעקציע. אין דער דאָזיקער האַנטשריפּט זיינען פּאַראַן אייניקע פּיוטים, וואָס זייערע פּאַרפאַסער ווינען אויס אַנדערע קוועלן ניט באַקאַנט. למשל: יצחק בן ישראל סאַנאַרי ראש ישיבה, שלטה (אויך סליטן) אלסינגרי. ווי עס שיינט, זיינען די דאָזיקע מחברים געווען דאָרטיקע תושבים (זע „הגרמלי" II 384).

18 זע באַנד צוויי, ז' 180-184.

19 זע באַנד צוויי, ז' 241-242.

א זייטל פון אברהם קיימי'ס, שפת אמת'

אויך נייטיקע קולטורעלע אוצרות. די קונציקע יידישע קאָפיסטן און אַפּשרייבערס אויס איטאַליע האָבן מיט אַ פּרייטער האַנט משפיע געווען זייערע ברידער אין קרים מיט דער בעסטער סחורה — מיט ביכער. די יידן פון טאַפּאַ און סולכאַט האָבן באַקומען די מעגלעכקייט זיך צו באַקע-נען מיט די אידענישע שטרעמונגען, וואָס האָבן געוועלטיקט אין די יידיש-איטאַליענישע קרייזן. און עס איז כלל ניט קיין צופאַל, וואָס שוין אויס דעם יאָר 1281 איז אויפגעהיט געוואָרן אַ האַנטשריפטלעכע קאָפּיע פון אַברהם אבן עזראַס פירוש אויף תורה, וועלכער איז פאַרפאַסט געוואָרן אין איטאַליע, און קאָפּירט אין קאַפּאַ²⁰. אָט אַדאַנט דער קולטורעלער השפעה פון די איטאַליענישע קהילות, האָט שוין אין דער ערשטער העלפט פונם 14טן י"ה געקאָנט אויסוואַקסן אַזאַ אינטערעסאַנטע פּערזענלעכ-קייט ווי אַברהם קרימי.

וועגן אַברהם קרימיס לעבן ווייסן מיר, ליידער, אַזוי גוט ווי גאָר-ניט. פאַרגעסן איז זיין נאָמען געוואָרן אינם משך פון לאַנגע דורות, און ערשט אינם 19טן י"ה איז ער אַדאַנט אַברהם פירקאָוויטש תּחית-המתים אויפגעשטאַנען און אויסגעלייזט געוואָרן פונם ים של שכחה.

פירקאָוויטש האָט נעמלעך געפונען אין קרים אַברהם קרימיס אַ גאַנץ ווערק — אַ פירוש אויף תורה אונטער דעם נאָמען „שפת אמת“²¹. אויס דער פאַררעדע²² ווערן מיר געוואָר, אַז דער מחבר איז געבאָרן אין דער שטאָט אַלטמרים (סולכאַט) און דאָס ווערק האָט ער פאַרפאַסט אין 1358²³ אויפן ווונטש פון זיין תלמיד, דער קאַראַים חזקיהו בן הנשיא אלחנן. אויס דער פאַררעדע ווערן מיר אויך געוואָר, אַז דער פאַר-פאַסער האָט געפירט אַ געזונד-לעבן און געלעבט אין דחקות און נויט²⁴. ניט קוקנדיק אויף די שווערע צושטאַנדן, איז דאָך אַברהם קרימי גע-

²⁰ זע ערשטער באַנד, 224-225.

²¹ זע ביילאָגע נומ' 1.

²² די פאַררעדע האָט פירקאָוויטש פאַרעפנטלעכט אין „הזרמל“, III, 53-54. דאָס ווערק גופא איז עד-היום ניט געדרוקט, און דער פּתב-יד געפינט זיך אין דער פירקאָוויטש-קאָלעקציע. זע ביילאָגע נומ' 1, און אויך אונזער אַרבעט אין „עוורעיסקאַצ' ספאַרינג“, ב' XI, „אורזאַס קרימסקי אי מאַיסקי קיעווסקי“.

²³ ולשוואַל בער שם המחבר — עֵנָה: אַברהם אשר גולד בקירים פרשו בחמשת האלפים — וגם יקח למנין היצורים.

²⁴ „כל שכן איש כטוני אשר מנעורי אפּוּני תּלאת ומקרי חזק, ועמדו עלי כהמן, כּאז ועד הלום, וישימו דמי כּלחטה בשלום, עד אשר עוללו לנפשי ויהפכו ללענה דבשי, ונהמו עלי כּכפירים ושאנו כלביא, והוסיפו מכאוב על מכאובי, ועל כן ינעתי באנחתי ומנוחה לא מצאתי“.

לונגען צו דערווערפן א פילזייטיקע און פאר יענער צייט גרינטלעכע בילדונג. אויפן יסוד פון אייניקע רמזים אין „שפת אמת“ קאן מען מאכן די השערה, אז זיין רבי איז געווען דער אין יענער צייט גוט באַ קאנטער געלערנטער און דענקער שמריהו בן אליהו איקריטי אויס נעגיר פאָנטאָ, וואָס איז ווי קלוניםמוס בן קלוניםמוס געווען א צייט לאַנג אַ מקורב ביי דעם קיניג ראָבערט דעם נעאַפּאָליטאַנער, וועלכער האָט זיך שטאַרק אינטערעסירט מיט איקריטיס עקזעגעיטישע אַרבעטן. אַ געבאָרענער אין רוים, איז שמריהו איקריטי נאָך אַלס קינד אַריבערגעפאָרן מיט זיין פאָר-טער אויפן אינזל קריט, וווּ זיין פאָטער איז געווען א צייט לאַנג רב און פּרנס. זיינע לערניאָרן האָט דער יונגער שמריהו פאַרבראַכט אין איטאַליע, דאָרט זיין בילדונג באַקומען און אויך אין שפּעטערדיקע יאָרן געפונען זיך אין פּרינדלעכן ברייורפאַרקער מיט דער יידישער קהילה אין רוים²⁵. וועגן דער גרויסער השפּעה, וואָס דער דאָזיקער אין איטאַליע אויפגעצוי-גענער געלערנטער האָט געהאַט אויף אַברהם קרימי, זאָגט עדות שוין דאָס אַליין, וואָס קרימי ציטירט אַם גערנסטן איקריטיס פירושים און ברענגט אים אַלס בר סמכא אין די וויכטיקע פּראָגן.

דער „שפת אמת“ גיט אונז זייער ווייניק ידיעות וועגן דעם לעבן פון זיין מחבר, דערפאַר אָבער טרעט דאָרט פאַר אונז גאַנץ בולט אַרויס זיין פּערזענלעכקייט, זיין וועלטבאַנעם. דאָס איז געווען אַ מענטש פון פילזייטיקן וויסן, מיט אַ שאַרפן, ניכטערן שכל. פון „השתפכות הנפש“, פון פּאַעטישער ראָמאַנטיק האַלט אַברהם קרימי גאַנץ ווייניק. אמת, יעדע פרשה און ספר פונם חומש הייבט זיך אָן און ווערט אויך פאַרענדיקט אין קרימים פירוש מיט צווייצויליקע און פירצויליקע שירים²⁶, דאָס איז אָבער בלויז מאָדערנאָך, עס געהער צום נוסח, וועלכן ס'האָט איינגעד-פירט דער „ראש המפרשים“, אַברהם אבן עזרא. זוכט ניט ביי קרימין קיין שטורמישן פּאַטאָס, קיין אויסברוך פון ליידישנאַפּטלעכער התלהבות—ער איז שטענדיק רוק, געלאָסן, ער אָנערקענט בלויז דאָס לאָגישע, דעם קאַלט־קלאָרן אַנאַליטישן געדאַנק. אין משך פון זיין גאַנץ ווערק וועט איר ניט געפינען קיין איין־איינציקן רמז אויף פּאַלס־לענענדעס און

25 אַז שמריהו איקריטי האָט אויס שווערע פּאַמיליג־צושטאַנדן איבערגעריסן אינ-דערמיט זיין גרויסן פירוש אויף תנ"ך, האָט די רויטישע קהילה זיך נאָכגעפּרענט אין אַ ספּעציעלן בריוו, ווי עס האַלט מיט זיין הערק און ווען ער האָט בדעה עס צו פאַרענדיקן (שמריהו'ס ענטפּער האָט אַברהם גייגער פאַרעפנטלעכט אין „אוצר נחמד“, II, 90-98). אין דער ערשטער פירקאָויש־קאַלעקציע געפינט זיך אונטערן נומ' 518 שמריהו איקריטיס אָפּהאַנדלונג „חבור איש ואשתו“.

26 זע בילאָגע נומ' 1.

מיסטישער סימבאָליק. אים אינטערעסירט קודם־כל דער פּשט, דער פּירוש פון יעדן וואָרט באַזונדער, זיין גראַמאַטישער בוי, און ווי אזוי לאַגיש פאַרטייטשן און מסביר זיין דעם גאַנצן זאַץ און פּסוק. אים אינטערעסירט, אַ שטייגער, גאַנץ ווייניק, וואָס פילע תורה־מפרשים זעען אין דעם אָנהייב־וואָרט „בראשית“ די טיפּסטע סודות פון גאַנץ „מעשה בראשית“, אים איז וויכטיק בלויז מסביר זיין די פּילאָלאָגישע אייגנאַרטיקייט פון דעם באַטרעפנדיקן וואָרט. אין די פּיר טייכן, וועלכע פליסן אַרום דעם גאַרטן, וואָס איז געווען די וויג פון דעם מענטשלעכן געשלעכט, זוכט קרימי ניט קיין שום אַלעגאָריעס און סודותדיקע רמזים, ער זעט אין זיי פשוטע טייכן און וויל אַרויסגעפינען זייער געאַגראַפישע לאַגע. אפילו דעם באַ־רימטן „פרשנדתא“, ר' שלמה בר יצחק, קאָן דער בעל „שפת אמת“ ניט מוחל זיין, וואָס יענער איז זיך צו פיל סומך אויף מדרשים און אַגדות. „ואל תפן לדברי רש"י“ — פאַרלאָז זיך ניט אויף רש"י'ס רייד, ער־קלערט אַברהם קרימי, זיינע אויספירן זיינען פּלל ניט „מדרך הפשט“²⁷. פון אַלע מפרשים געפּעלן אים אַמבעסטן דער אבן עזרא און דער אויבנ־דערמאָנטער שמריהו איקריטי²⁸; דער גרעסטער אויטאָריטעט איז אָבער ביי אַברהם קרימי דער „חכם האמת“, דער אמתער געלערנטער, רבנו משה ז"ל מיימון²⁹, און טאַקע דער ראַציאָנאַליסטישער גייסט פון „מורה נבוכים“ שוועבט איבער קרימים ווערק. אויך דער בעל „שפת אמת“ איז געווען פּעסט איבערצייגט, אַז די העכסטע מדרגה פון דעם מענטשנס שלימות קאָן דערגרייכט ווערן בלויז אויפן געביט פון פּילאָ־זאָפּישן פאַרשן, און ווי מיימוני בשעתו, אזוי איז אויך אַברהם קרימי גע־ווען איבערצייגט, אַז „ואהבת את ד'“ קאָן זיין בלויז אַ פּועל־יוצא פון „וידעת את ד'“, און די ליבע צו גאָט קאָן זיך אַנטפּלעקן נאָר אינם פאַרשן און באַגרייפן די גרויסע חכמה פון זיין שאַפן³⁰. זיין ראַציאָנאַ־ליסטישן שטאַנדפּונקט פירט קרימי ערמער־ווייז דורך מיט אַ נאָך שטרענגער־דער קאָנסעקווענץ, ווי דער בעל „מורה נבוכים“. ער באַנוצט זיך מהאי טעמא זייער זעלטן אין זיין פּירוש אויף תורה מיט דער אַלעגאָרישער

27 פ"י „שפת אמת“, דף 78: „ואל תפן לדברי רש"י... כי אין לנו לדעת זה מדרך הפשט“.

28 אַברהם קרימי ציטירט גאַנץ אָפּט „החכם רבנו שמריה בנו פרנס האי קריטי“ וע „שפת אמת“, דף 9, 10, 11, 13, 14, 68, 79, 82 א"ו).

29 דאָרסן, דף 65.

30 זע ביילאָגע נומ' 1, ב'.

מעטאָדע ³¹. אַפילו אין דער מעשה מיטן שלאַנג, וואָס האָט פאַרפירט די מוטער פון דעם מענטשן-געשלעכט, זוכט ער ניט קיין שום רמזים און אַלעגאָריעס; ער האַלט בלויז פאַר נייטיק אַרויסזאָגן זיינע ספיקות, צי זאָל עס מעגלעך זיין, אַז אַ שלאַנג זאָל קאָנען ריידן: מיטן לעבעדיקן וואָרט איז דאָך כירוע באַשאַנסען בלויז דער מענטש ³². עס איז אויך פאַר אים אויסער ספק, אַז ווער עס מיינט אין דער אמתן, אַז בלעמס אייזל האָט מיטאַמאָל באַקומען לשון — דער „בלאָנדזשעט אין דער פינסטער" ³³. דאָס אויסערגעוויינלעכע און ווונדערבאַרע, די ניסים ונפלאות, וואָס ווערן דערציילט אין דער תורה, אַלץ פלייסט זיך דער דאָזיקער שטרענגער ראַציאָנאַליסט צו דערסקלערן על-פי דרך הטבע, מסביר זיין לויט דעם פשוטן שכל. אַברהם קרימין אינטערעסירט בלל ניט די דערסקלערונג, אַז דער פיל-פאַרביקער רעגנבויגן איז דער גרויסער ווונדער-צייכן, וואָס גאָט האָט די מענטשן-קינדער צום אַנדענק געגעבן, אַז מער וועט די זינדיקע וועלט שוין ניט געמשפט ווערן מיט די אַלץ חרוב-מאַכנדיקע געוויסערס פון אומרחמנותדיקן מבול. אים איז בלויז וויכטיק צו באַקענען דעם לייענער דערמיט, וואָס די „חכמי המחסר" די נאַטור-פאַרשער, זאָגן וועגן דעם רעגנבויגן; לויט וואָסערע נאַטור-געזעצן באַווויזט זיך אין דער הויך דער פילפאַרביקער בויגן בעת די זונשטראַלן שלאַנגן זיך אָן אָן די מיט וואָסער באַלאָדענע וואָלסנס ³⁴. דאָס אייגענע חזרת זיך אויך איבער בעת אַברהם קרימי טומט צו די „מכות", מיט וועלכע גאָט האָט געשטראַפּט דעם פאַרעקשנטן פרעה און זיין לאַנד. ער דערציילט אין זיין פירוש, ווי אַזוי די „חוקרים" ערקלערן על-פי דרך הטבע דעם האַגל. וואָס פאַלט אויף דער ערד און די דונערן און בליצן ³⁵. די מעשה מיט אַברהם אָבינו

81 בלויז גנוגע צו יעקבס הלום וועגן דעם לייסער מיט די סלאכים אין קרימי ססכים מיטן רמז"ם, אַז עס דאַרף איינפאַסט ווערן אַלס אַלעגאָרישער משל; „ולדעת תחכם האמתי הרב מורה צדק כפי מה שכתב בפרק מ"ו מהחלק הראשון שהסלם הוא משל לשפע השופע מהשם יתברך שראש השפע הראשון בשמים וראשו האחרון בארץ" (דאָרטן, דף 40).

82 כ"י „שפה אכח", בל, 9.

83 דאָרטן, בל, 223: „ויפתח ד' את פי האתון, אין הדברים כמשמעם, והתחזיקים בפשט הדברים ככל מקום לא ידעו איהו דרך ישכון אור".

84 חויל די דאָזיקע שפעלע איז אינטערעסאַנט פאַר דער נאַטור-געשיכטע פון יענער צייט, ברענגען מיר זי בשלמות אין די ביילאָגעס, נומ' 1, ג'.

85 „אין דרך הנביאים הנשלחים אל ההמון ללמדם דבריהם בדרך העיון והמופתים השכליים כי לא יקבלום ולא יספיקו להמות לבבם אל דבריהם כי ההמון לא ישכירו מופתים מושכלים ולא עיונים רק מורגשים ונראים ואעפ"כ שאפשר להיות בין ההמון יחידים משכלים ולא יועילו המופתים המושכלים. הלא אין התאמתות הנביא הלויח באנשים יחידים רק בהמון העם וסוף אנשים".

און די דריי מלאכים, וואָס קומען צו אים צו גאָסט, דערקלערט קרימי אַלס פשוטן חלום און ער פאַררופט זיך דערביי אויף דעם, „חכב האמת“ רבנו משה בן מיימון⁸⁶. אַלס חלום דערקלערט ער אויך די מעשה מיטן סנה, וואָס ברענט און ווערט ניט פאַרברענט (וכל זה במראה, כי כן נראה לו כל מה שספר). און גאַנץ אינם גייסט פון דעם בעל „המורה“ דערקלערט קרימי די פּראַגע וועגן רוח נבואה: „די נביאים, בעת זיי ווערן געשיקט צום המון, ריידן זיי ניט צו אים מיט אַ פּילאָזאָפּישער שפּראַך, ברענגען ניט קיין אַבסטראַקטע ראיות, וואָס זיינען געבויט אויפן יסוד פון שכלדיקן ספּעקולאַטיוון דענקען, וואָרעם דער המון וועט דאָס ניט פאַרשטיין און זייערע רייד וועלן אויף אים קיין שום פעולה ניט האָבן. דער המון פאַגרייפט בלויז דאָס, וואָס ער טאַפט אָן מיט די הענט, וואָס ער שפּירט מיט זיינע חושים. בלויז יחידים זיינען אימטאַנד משיג זיין אַבסטראַקטע פאַגריפן, פּילאָזאָפּישע מסקנות; דער נביא, ער רעדט אָבער ניט בלויז צו די אויסגעוויילטע יחידים, ער מוז אָנערקענט ווערן פונם גאַנצן פּאָלק, פון גרויס ביז קליין“⁸⁷. אַברעם קרימי פאַרדיקן ניט די אַלע דערקלערונגען, וואָס געפינען זיך אין די אַלטע קוועלן וועגן דעם פאַרטייט און אָפּשטאַמונג פונם וואָרט „פּסח“, און אויך וועגן דער סעודה מיטן „קרבת פּסח“ — דעם צענטראַל־פּונקט פון דעם גרויסן פאַרריוונגס־יוס־טוב אין די קדמונישע צייטן. קרימי געפינט, אַז די אַלע דערקלער־רונגען זיינען סותר איינע די אנדערע; און ער גופא ניט זיין אייגענע און טאַקע וויסנשאַפּטלעך פאַגרינדעטע דערקלערונג; ער ברענגט דעם יידישן יוס־טוב אין ענגער פאַרבינדונג מיטן גרויסן פּרילינג־יוס־טוב, וואָס פלעגט געפייערט ווערן אין מצרים, בעת די זון איז אין חודש ניסן אַריינגעטראָטן אין „מזל טלה“. און דער סימבאָל פון דעם פאַרטעפּנדיקן „מזל“ איז דאָס לעמעלע, דער „קרבת פּסח“⁸⁸.

קרימי האַלט אויך פאַר אַ „נאַרושקייט“ דעם ביי יידן אַזוי אָנגע־נומענעם געדאַנק, אַז גאָט האָט אין זעקס טעג די וועלט פאַשאַפּן, וביום השביעי שבת וינפש — און אויפן זיבעטן טאָג האָט ער געשלאָפּן און גערוט. ווי יצחק אַלבאַלאַנג⁸⁹. אַזוי פאַרטאַכט אויך קרימי די „מעשה

⁸⁶ זע ביילאָגע נומ' 1, ד'.

⁸⁷ דאָרטן, ה'.

⁸⁸ דאָרטן, בל' 83: „ומפני שהיו עובדים הצאן... אמנם הסלה היה האלה הנדול שלהם (פון די מצריים)... דברו אל כל עדה בני ישראל לאמר: מפני שהוא (רצה שיטהרו כלם מגלולי מצרים וצוה להם את המצוה הזאת לעשות בתודש ניסן שאז הוא סמן סלה בכחו הנדול כי השמש ביום... ונראה שהמצריים היו חוננים חג גדול ביום שתכנס החמה בראש מזל טלה ולכן צוה שיכפרו בו ביום ההוא“...

⁸⁹ זע באַנד דריי, ו' 134-135.

בראשית" אלס אומענדלעכן, אייביק און שטענדיק דויערנדיקן שאפונגס-אקט. ווי דער שפאָניער אַלבאַלאַג, אזוי האָט אויך דער געלערנטער אויס דעם אַלטן קרים געהאַט דעם מוט אַרויסצוטראַען קעגן איינעם פון די דורך דער מסורה ביי יידן געהייליקטע גרונטיגעראַנקען, און ער טייטשט אויס דעם באַקאַנטן זאַץ, „אשר ברא אלהים לעשות" אויף אַזאַ אופן, אַז נאָט האָט עס באַשאַפן די אור־קראַפטן, וואָס טראָגן אין דער תורה דעם נאָמען „אלהים" און זיי אונטערהאַלטן עס דעם אומענדלעכן פראַצעס פון שאַפן און ווערן⁴⁰.

און דאָס אינטערעסאַנטסטע איז דערביי, וואָס אַ מענטש מיט אַזעלכע פרייע אָנשויונגען האָט אין זיין סביבה פֿלל ניט גענאָלטן אַיס אַפיקורס. ער, דער ראַציאָנאַליסט און פריידענקער, איז געווען רב אין זיין קהילה און איז דאָרט געווען אזוי געאַכפערט און געליבט, אַז זיין קהילה האָט אין משך פון גאַנצע דורות מיט גרויס יראַת־הכבוד געהיט זיין אָנדענק און געבענטשט זיין נאָמען. אין די פירקאָוויטש־קאָלעקציעס האָבן מיר געפונען אויפגעהיט אַן אינטערעסאַנטן דאָקומענט⁴¹ אויס דעם 15טן י"ה, אויס וועלכן מיר ווערן געוואָר, אַז העכער הונדערט יאָר נאָך אַברהם קרימים טויט פלעגן די קרימער קהילות צו „הזכרת נשמות" דערמאָנען צוזאַמען מיטן „הרב הגדול רבנו משה בן מיימון" און „ההכם הרב רבנו אברהם ן' עזרא" אויך „כבוד מעלת גדולת אדוננו ההכם הרב מורנו ורבינו כה"ה אברהם קירימי לברכה". די קרימער יידן, ווי מיר זעען, זיינען נאָך אין 15טן י"ה געפליבן אזוי געטריי דעם אידעען־נייסט פון זייער אַמאָליקן „מורנו ורבינו", אַז פון אַלע יידישע גדולים און גאונים אויס דעם מיטאַלטער, האָבן זיי זיך באַצויגן מיט אַ פאָזיט־דערן יראַת־הכבוד צו די צוויי גרויסע קעמפער פאַר דעם פרייען קריטישן פאַרשער־געראַנק, וואָס זיינען געווען די אמתע מורי דרך פאַר דעם בעל „שפת אמת".

גראָד אין יענער צייט, צום סוף פונם 15טן י"ה, טרעט אַרויס אויפן פאָדערגרונד פונם יידישן קולטור־לעבן אין קרים אַ תלמיד־חכם, וואָס איז געקומען אויס דער פרעמד, אויס דעם וויכטיקסטן צענטער פונם יידישן ישוב אין דער דנעפער־געגנט — אויס קיעוו. משה קיעווער, אויך משה הגולה האָט דער תלמיד־חכם געהייסן.

40 דאָרטן, בל' 7: „ויכל אלהים כיום השביעי, י"א כי בברואת יום השביעי עצמו כלה השם כל מלאכתו וזה הבל, כי גם היום הימים נבראים... אשר ברא אלהים לעשות, י"א לעשות כמו ויחדלו לבנות והשמים פלעשות; ואין צורך, רק פעם שנתן כה לכל נמצא להמציא מינו, ולפי דעתי כי האלהים פעול, והבן זה"...

41 זע ביילאָגע נוב' 2.

דער פאטייט פונם קיעווער צענטער איז אויף אַ משך צייט שטאַרק געפאַלן, נאָך דעם חורבן, וואָס ער איז אויסגעשטאַנען פון די נצחונדיקע טאַטערישע קריגעריס. וועגן דעם יידישן ישוב פאַר דער ירידה־צייט האָבן מיר גאַנץ ווייניק ידיעות. מיר ווייסן בלויז, אַז אין אָנהייב פונם 14טן י"ה פלעגט די קיעווער קהילה באַקומען רבנים אויס דעם ווייטן בבל⁴². ביסלעכווייז הייבט ערשט אָן קיעו ווידער אויפצולעבן, ווען זי ווערט פאַרבונדן מיט ליטע און פוילן. דעמאָלט צעוואַקסט זיך דאָרט אויך די יידישע קהילה, קיעו ווערט אַן עיר ואם בישראל, און אין די געלערנטע קרייזן איז געווען רגיל דער אויסדרוק: „כי מביוב תצא תורה ואור ד' מסטאָרדוב“⁴³. אין אַן אויפגעהיטן בריוו, וואָס אַ קאַראַים, שלמה בן אַבראַם, האָט געשיקט פון קאַפּאָ קיין קיעו אין יאָר 1481⁴⁴, ווייזט דער קאַרעספּאַנדענט אָן: „מיר האָט מען שוין לאַנג דערציילט, אַז אין אַייערע קהילות, הן אין דער קאַראַימישער, הן אין דער רבנישער, זיינען דאָ פילע, וואָס גיבן זיך אָפּ מיט וויסנשאַפט“⁴⁵. אָט גראָד אין יענער צייט איז אין דער קיעווער קהילה בראש פון די „שדורשים הלמוד והידיעה“ גע־שטאַנען דער אויבן־דערמאָנטער ר' משה בן יעקב בן משה הגולה, וואָס האָט זיך קונה־שם געווען אויף די פאַרשיידנסטע ליטעראַרישע געביטן: אַלס ביבלי־קאָמענטאַטאָר, אַלס תלמודישער געלערנטער, אַלס פייטן⁴⁶, פּילאָלאָג און מקובל.

⁴² „הזרמל“, II, 407: „בשנת ה'א ע' (1310) באו רבנים מבלל לכיוב“.
⁴³ „עיר גדולה לאלקים של חכמים ושל סופרים הנקראה כיוב אשר עליה יאמרו המושלים כי מביוב תצא תורה... ואור ד' מסטאָרדוב“.
⁴⁴ דער דאָזיקער בריוו געפינט זיך אין דער פּירקאָויש־קאָלעקציע (נומ' 46) צוזאַמען מיט אַ גאַנצן פּאַק בריוו און דאָקומענטן פון די קאַראַימישע קהילות אין די פּויליש־ליטווישע פּראָווינצן. דער באַטרעפּנדיקער בריוו איז אַפילו דאַטירט מיטן יאָר קמ"א (1381), דאָ איז אָבער „יד פּירקויבין באַמצע“. מיר האָבן דאָ צו סאָן מיט איינער פון פּירקאָוישעם פּילצאָליקע פעלשונגען, און דאָס מאָל איז גראָד די פעלשונג דורכ־געפירט גאַנץ אומגעשיקט: צו דער „ריש“ פון דער דאַטע רמ"א האָט פּירקאָויש צו־געשריבן אַ פּאַסיקל און פון דעם „ריש“ איז אויף אַזאַ אופן געוואָרן אַ „קוף“. דער פּאַסיפּיקאַטאָר האָט אָבער נישט נענומען אין באַטראַכט איין קלייניקייט: דער דאָקומענט איז געשריבן מיט אַ נשון פּוש, איבערגעמאַכט דעם ריש האָט ער מיט שווער גאַלוס־טינס, וואָס האָט מיט דער צייט אָפּגעבליאַקעוועט, און די פעלשונג איז לייכט צו דערקענען.

⁴⁵ „וכבר סופר לי בעד הקהלות הנמצאות שם הן מעדת בני מקרא הן טאחיני הרבנים בני משה שדורשים הלמוד והידיעה“.

⁴⁶ זע צונאָך „ליטעראַטורגעשיכטע“, 388. אין דעם האַנטשריפּטלעכן דריי־בענדיקן מחור כּטנת פּאָ, וואָס האָט זיך געפונען אין לענינגראַד אין דער „אַפּע־ביבליאָטעק, איז אויך פאַראַן אַ ליטורגיש ליר מיט דעם אַקראַסטיך: אני משה הגולה.

דאָנאָג זיינע הערות צום שלום פון פילע סדרות אין זיין פירוש אויף תורה, ווייסן מיר באַשטימט די דאַטע, ווען משה קיעווער איז גע- באָרן. צום סוף פון פרשה „אמור“ געפינט זיך פּאַלגנדיקע צושרישט פונם מפרש: „ופה נשלם פירוש סתומות פרשת אמור ליל ב' י"ו לכסליו שנת האלהים הרעה אותי מעתי עד היום הזה. והיה זה כיום שנולדתי בו, כי היה יום מולדתי ג', ט"ו לכסליו שנת ר"ט (דעצעמבער 1448) לפרט, ועתה החייני אלהים ואני בשנת ס"ו בשנת רעה ישראל האזינה“⁴⁷. דערפאַר איז אָבער ניט פעסטגעשטעלט זיין געבורטספּאַרט. די קאַראַמישע געלערנטע באַשיצן און אַפּונדופולן, וואָס האָבן געפירט אַ פּאַלעמיק מיט משה הגולה, רופן אים אַשפּנזי און אַלעמאַנו; דאָס איז אָבער בלוז אַן אָנווייז, אַז ער שטאַמט פון די אַשפּנזישע יידן. אמת, פּירקאָוויטש דער- ציילט (,הכרמל“, II, 39), אַז ביי אַיינעם אַ קאַראַים מיטן נאָמען יצחק אַוכסוּ האָט ער געזען אַ פ"י פון משה הגולה אויבן דערמאַנטן פירוש, וווּ דער פאַרפאַסער ווייזט דאָרט בפירוש אָן: „ואני יליד עיר שאדוב“. די דאָזיקע מיטטיילונג רופט אָבער אַרױס שטאַרקע ספיקות. קודם-בֿל איז נאָך אַ גרויסע פּראַגע, צי האָט שוין אין דער ערשטער העלפט פונם 15טן י"ה בכלל עקסיסטירט די „עיר שאדוב“, וואָרעם אין די געשיכטלעכע קוועלן ווערט די שטאָט שאַדאָו צום ערשטן דערמאַנט אין יאָר 1539. אויסער דעם בלייבט אומבאַגרייפּלעך, ווי קומט עס אַ געפירטיקער אין אַ פאַרוואָרפן שטעטל פון דעם ווייטן זאַמוט זאָל גאָר פאַרברענגען זיינע לערניאַרן אין דער רעזידענץ-שטאָט פון דער אַטאָמאַנישער מלוכה. מיר זאָגן דערפאַר אַרױס די השערה, אַז אין דער פון פּירקאָוויטשן ציטירטער שטעלע רעדט זיך ניט וועגן שאַדאָו, נייערט וועגן דעם אַלטן מאָרוב פון קיעווער געגנט. פּירקאָוויטשעס טעות איז ניט שווער צו דערקלערן דערמיט, וואָס אין די אַלטע פּת-בֿידן איז לייכט אָנצונעמען אַ „טית“ פאַר אַ „שין“ און אַ „ריש“ פאַר אַ „דלית“.

אַ קרענקלעכער, אויסגעדאַרטער, מיט געשווירן אויפן לייב⁴⁸, נאָר

47 אויך צום סוף פון זיין פירוש ווייזט אָן משה קיעווער:

שנת שבע וששים משנותי — שנת רצון חזרת העבודה

שנת שלום שנת רעה מבשר — לישב את שכולה נלמדה.

מיר ציטירן לױס דעם פ"י פון דעם דאָיקן פירוש, וואָס געפינט זיך אין דער צוויי-טער פּירקאָוויטש-קאַלעקציע.

48 אליהו באַשיצן שרייבט אין זיין בריח צו משה הגולה: „בהיות האיש ההוא

רע היצירה, חבורה תחת חבורה, ועיניו לבנות ושערותיו למראה הצהיבות פונת, ואיש כזה אמרו החכמים שהוא מכוער הצורה“ (דער בריוו געפינט זיך צווישן די אויבנדער-מאָנע דאָקומענטן, וואָס ווייזן אויפגעהיס אין דער ערשטער פּירקאָוויטש-קאַלעקציע נומ' 44).

מיט א שטארקן כאראקטער און מיט א גרויסן דורשט נאך וויסן, לאָזט זיך דער יונגער משה בן יעקב צום גרויסן קולטור־צענטער, צו דער דערזײ־דענץ־שטאָט פון די אַטאָמאָנען — קאָנסטאַנטינאָפּאָל. אויסער תלמודישער ליטעראַטור שטודירט ער אויך פליסיק אַלגעמיינע לימודים ביי יידישע געלערנטע, ווי אברהם צרפתי⁴⁹, און אויך ביים באַקאַנטן קאַראַי־מישן געלערנטן אליהו באַשיצי⁵⁰. צו פיר־און־צוואַנציק יאָר שטמט ער שוין מיט זיין פילזויטיק וויסן, ער האָט שוין אייגענע תלמידים, און פון איינעם פתן זיי איז אפילו אויפגעהיט געוואָרן אַ האַנטשריפטלעכע קאַפּיע פון אַ קאַסמאַגראַפיש ווערק, וואָס ער האָט אָפּגעשריבן, ווי ער אַליין ווויזט אָן, פאַר זיין רבין, ר' משה בן יעקב אויס רושיי"⁵¹. באַלד פאַרלאָזט משה הגולה קאָנסטאַנטינאָפּאָל און באַזעצט זיך אין קיעוו⁵², וווּ די אָר־טיקע קהילה נעמט אים אָן מיט גרויס כבוד. משה קיעווער איז אָבער ניט באַשערט געווען אַ רויק לעבן צו פירן. אין 1482 באַפאַלן די טאַטערן קיעוו, משה בן יעקב פאַרלירט דערביי זיין גאַנץ פאַרמעגן, און זיינע קינדער ווערן צוזאַמען מיט פילע אַנדערע אַיינוווינער אוועקגעפירט אַלס געפאַנגענע קיין קרים⁵³. ער אַליין, וואָס איז מיט ניסים ניצול געוואָרן, לאָזט זיך קיין ליטע. צונויפנעמען די נייטיקע סומע פאַר „פריון שבויים“,

49 ווי עס שיינט, האָט משה בן יעקב חתונה געהאַט פאַר אַברהם צרפתי סאַכסער. אין זיין ניט־פאַרעפנטלעכטן „אוצר נחמד“ (צווייטע פירקאָזיט־שקאַלעקציע, נומ' 3, דף 196) לייגען מיר: „ומורי חמי מה"ר אברהם הצרפתי ז"ל הקבילני“.

50 דערויף ווייזט אָן באַשיצי אין זיין בריוו צו דער קאַראַי־מער קהילה אין לויצק: „אולי זה האיש שכח הזמן שהיה נכנע לפני כשהיה לומד עמי חכמת התכונה“ (ערשטע פירקאָזיט־שקאַלעקציע נומ' 42). אין זיין בריוו צו משה קיעווער גיפא האַלט באַשיצי פאַר נייטיק צו דערמאָנען: „כי המעיו ברבו בקרבו ישום ארבו ולשונו תחלך בארץ“.

51 די באַטרעפנדיקע האַנטשריפט איז אויפגעהיט אין דער ווינער ביבליאָטעק, און דאָרש געפינט זיך פאַלגנדיקע צושריפט: „תם ונשלם על ידי יוסף בכ"ר משה הכהן והשלמתו ביום ד' כ"ו לחודש סיון בשנת הרל"ב (1472) ליצירה וכתבתו למורי ורבי ההכ"ר משה בן יעקב הרושיי תנצב"ה, השם יוכחו להנות בו הוא וזרעו וזרעו ורעו“.

אַברהם עפשטיין („האשכול“, V, 149) וויל ניט גלויבן, אַז דאָ זאָל עס זיין די רייד וועגן משה הגולה, ווייל ער איז דאָך דעם־אַלם אַלס געווען בסך־הגבול 24 יאָר. עפֿ־שטיינט ספיקות זיינען אָבער אומבאַגרינדעט, וואָרעם משה הגולהס בן־דור און בר פלוגתא, דער קאַראַי־מישער געלערנטער פלב אַפּונדופּולו, האָט אויך שוין געהאַט צו 24 יאָר דער־וואַקסענע תלמידים.

52 בערלינגער השערה (צײַט. ווערק, 193), אַז משה הגולה, איידער ער האָט זיך באַזעצט אין קיעוו, האָט פאַרבראַכט אַ שטיק צײַט אין ארץ־ישראל — איז זייער שחאָך באַגרינדעט.

53 זע אַפּונדופּולוֹס בריוו, פאַרעפנטלעכט אין „העבר. ביבל.“, XX, 122—124.

אויסצולייזן זיינע געפאנגענע קינדער. משה קיעווער באנונגט זיך אָבער ניט מיט „פּדיון שבויים“ אַליין; אַ קאַמפּלוסטיקע נאַטור, לאָזט ער ניט פאַרביי די פּאַסנדיקע געלעגנהייט, און ווען ער באַזוכט אונטערוועגס טראַק און לויצק, לאָזט ער זיך אַריין אין וויכוחים מיט די אַרטיקע קאַ-ראַימען. ער האָט זיי אויך מודיע געווען, אַז ביי אים איז גרייט אַ פּאַלע-מיש ווערק קעגן דעם ספר המצוות „גן-עדן“ פון זייער חשובסטן אויטאָ-ריטעט, דעם קאַראַימישן געלערנטן אַברהם בן אליהו. אין בולטע שטריכן גיט אַפּונדופולו איבער אין זיין אויבן-דערמאָנטן בריוו, וואָס פאַר אַ גוואַלטיקן רושם ס'האָט געמאַכט משה קיעווערס פּאַלעמיק אין די קאַראַימישע קרייזן. „אַז די צוויי באַרימטע קאַראַימישע קהילות (פון לויצק און טראַק) האָבן דאָס דערהערט, שרייבט אַפּונדופולו, זיינען זיי דערציטערט געוואָרן, און געהאַט גרויס עגמת-נפש. זיי האָבן ווי אמתע תלמידי חכמים מיט גרויס היץ געוואָלט דערפילן אַלץ, וואָס אויף זיי איז חל געווען. קודם-כּל האָבן זיי געוואָלט באַקומען דאָס דאָזיקע פּאַלעמישע ווערק, עס איז אָבער ניט מעגלעך געווען, ווייל גאָט האָט אזוי געפירט, אַז מ'האָט דעם פּת-ביד אוועקגערויבט און אים פאַרפירט קיין קאַפּאַ“⁵⁴.

די לויצקער קאַראַימער האָבן פּאַקטיש אַיינגעווען, אַז מיט אַייגענע קרעפטן זיינען זיי ניט ביכולת אָפּצווענדן די טענות פון דעם קונציקן „רבנישן“ פּאַלעמיקער, האָבן זיי זיך דערפאַר געווענדט נאָך הילף צו זייערע קאַנסטאַנטיןאַפּאָלער ברידער. דער ערשמער איז זיי געקומען צו הילף דער באַוווסטער אליהו באַשיצי. דער שאַרפער פּאַלעמישער טאָן, אין זועלכן עס ענטפערן אָפּ דעם „רבנישן“ קעגנער באַשיצי און זיין תלמיד כּלכ אַפּונדופולו⁵⁵, זאָגט עדות, וואָס פאַר אַ גרויסע אויפגענונג עס האָט אַרויסגערופן משה קיעווערס פּאַלעמיק⁵⁶.

נאָך דעם ווי משה קיעווער איז געלונגען צונויפזאַמלען די נייטיקע סומע אויף „פּדיון שבויים“, האָט ער זיך צוריקגעקערט קיין קיעוו און דאָרט מיט גרויס פּלויס געזעסן „על התורה ועל העבודה“. ער שרייבט

54 משה קיעווער האָט זיינע פּאַלעמישע „השגות“ אָנגעשריבן אויף די בלעטער-זיימן פון זיין עקזעמפּלאַר „גן-עדן“, וועלכן די סאָטערן האָבן גערעכענט צוזאַמען מיט זיין נאַנצער ביבליאָטעק, און פאַרקויפט דערנאָך אין קאַפּאַ די אַרטיקע יידן.

55 קאַפּיעס פון די דאָזיקע דאָקומענטן געפינען זיך אין דער ערשמער פּירקאַ-ווימש-קאַלעקציע, נומ' 42, 44, 45. זע ביילאָגע נומ' 3.

56 אויף דער עלטער, בעת משה קיעווער שרייבט די הקדמה צו זיין פּירוש „אוצר נחמד“, לאָזט ער זיך היידער אַריין אין אַ פּאַלעמיק מיט די קאַראַימען, און רופט זיי „די אומוויסנדיקע מענטשן“ (אלה חסרי הדעת).

ווערק וועגן העברעיִשער גראמאטיק („ספר הקדוק“), און וועגן ייִדישער צייט־רעכענונג („יסוד העיבור“).⁵⁷

די יאָרן פון רוים האָבן אָבער לאַנג ניט געדויערט; פּלוצלונג, גאַנץ אומדערוואַרט, האָט די קיעווער קהילה און דעם גאַנצן ייִדישן קיבוץ אין ליטע געטראָפן די גרויסע קאָטאָסטראָפּע. דער גרויספירשט אלכסנדר יאַגעלאָ האָט אין יאָר 1495 אַרויסגעגעבן אַ שטוענגן באַפעל, אַז אַלע ייִדן דאַרפן פּאַרטריבן ווערן פון גאַנץ ליטע און אויך פון דער שטאָט קיעוו. משה בן יעקב נעמט צוזאַמען מיט דער גאַנצער קהילה דעם וואַנדער־שטעקן אין האַנט און עס הייבן זיך פאַר אים אָן אויפסניי די יאָרן פון שווערן וואַגל. און דאָך, ניט קוקנדיק אויף די אַלע צרות און גזירות, וואָס דער דאָזיקער שלאַבעריקער און קרענקלעכער תּלמיד־חכם האָט געהאַט אויסצושטיין, האָט ער דאָך זיך ניט צעשיידט מיט זיינע געליבטע ספרים און אויך אין די וואַגליִיאָרן ניט איבערגעריסן זיין ליטעראַרישע טעטיקייט. אין דעם זעלבן יאָר 1495, אין דעם יאָר פון גירוש, ווען משה קיעווער איז מגולגל געוואָרן אין משה הגולה, איז ער, דער נעזונדיק, צוגעטראָטן צו אַ ווערק פון ברייטן פאַרנעם, וואָס כאַראַקטעריזירט אַמ פּולטטן די שטימונג פון דעם פאַרפאַסער אין דער דאָזיקער שווערער גזירות־צייט. מיר האָבן שוין אויבן אָנגעוויזן, אַז אין די יונגע יאָרן, וואָס ער האָט פאַרבראַכט אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, האָט משה בן יעקב זיך פיל אָפּגעגעבן מיט מאַטעמאַטיק און אַנדערע וויסנשאַפטן. עס איז דאָך געווען די פּליִצייט פון דער קאָנסטאַנטינאָפּאָלער קהילה, ווען עס האָט זיך באַזונדערס שטאַרק געשפּירט די השפּעה פון אַזעלכע מענער, ווי מרדכי כּומטינו און זיינע תּלמידים. ווי ביי אַלע קאָנסטאַנטינאָפּאָלער „אויפּקלערער“, האָט אויך ביי משה קיעווער, ווי מיר וועלן ווייטער זען, אַברעם אבן עזרא געגאָלטן אַלס דער גרעסטער אויטאָריטעט, און צום אַנדעק פון דעם „ראש המפרשים“ האָט ער זיך פאַרהאַלטן מיטן גרעסטן יראַת הכבוד. דער יונגער משה קיעווער האָט אָבער אין זיינע לערניִיאָרן געהאַט די געלעגנהייט גאַנצט זיך צונויפקומען אויך מיט די טרעגער פון דער „חכמת האמת“, מיט די „גדולי ישראל“, ווי ער גופא דריקט זיך אויס, וואָס גיבן איבער די זיי אָנפאַרטרויטע סודות הקבלה פון דור צו דור, פון די נביאים אָן און פון דעם אבי הנביאים — משה רבנו. די שפּעטערדיקע שווערע איבערלעבונגען האָבן, ווי עס שיינט, נאָך באַדייטנדיק די געשטאַרקט אין אים די מיסטישע שטימונגען, און דאָס האָט אים

57 די דאָזיקע ווערק זיינע דערמאָנט דער סאַכר אין זיין „אוצר נחמד“ (פרשה בראשית, זף 3, פרשה בלק און פרשה האויג, דף 216).

באוויגן, ער זאל ענדלעך צוטערעטן צו א לאנג פארטראכטן ווערק. אלס גרעסטער אויטאריטעט אויפן געביט פון חכמת הקבלה, האָט ביי משה קיעווער געגאָלטן דער באַרימטער תורה-קאָמענטאַטאָר משה בן נחמן. ער איז געווען פעסט איבערצייגט, אז אָט פאַר דעם מאָן אויס דעם 13טן יאָרהונדערט זיינען אָפן געווען אַלע סודות הקבלה, און אין זיינע ווערק זיינען אויפגעהיט אַלע ווונדערבאַרע דערגרייכונגען, צו וועלכע די קדמונים, די מקובלים פון די אַמאָליקע דורות, האָפן זוכה געווען אויפן געביט פון חכמת הנסתר. אין דעם רמב"נ'ס אַ מינדסטן רמז, אַ צופעליכן וואָרט אָדער וועלכער ס'איז מימרא האָט משה קיעווער געזוכט און גע' פונען גאַנצע אוצרות פון טיפע אמתן. מגלה זיין און דערקלערן די דאָזיקע וועלט־וויכטיקע אמתן, אויפהיטן זיי פאַר די קומענדיקע דורות, אין דעם האָט ער געזען די וויכטיקסטע אויפגאַבע פון זיין לעבן, און צו דעם צוועק האָט ער באַשלאָסן אַ ספעציעל ווערק צו שרייבן ⁵⁸. דערפילט האָט ער אָבער דעם דאָזיקן ווונטש ערשט נאָכן גירוש פון 1495, אין דער „עת צרה אל צאן אובדות“, ווי דער פאַרפאַסער ווייזט אָן אין דעם לויבליד, וווּ ער באַזייגט רבנו משה בן נחמן — דעם מאָן, „וואָס אים זיינען איר בערגעגעבן געוואָרן די סודות פון די עשר ספירות“ ⁵⁹. „שושן סודות“ הייסט דאָס ווערק, ווייל עס ווערט דאָרט באַהאַנדלט גענוי די צאָל סודות, וויפיל עס פאַטרעפט בנימטריא דאָס וואָרט שושן — 656 ⁶⁰. פאַרענדיקט האָט אָבער דער פאַרפאַסער זיין ווערק ערשט מיט פיל יאָרן שפעטער, ווייל אין איין אָרט („שושן סודות“, דף 73) זוערט אָנגעוויזן די דאָטע 1509 (והנה אנחנו כהיום הזה רס"ט מאלף הששי) און צום סוף פון

58 זע „שושן סודות“, דף 43, עמ' א' (קאָרעצער אויסגאַבע): „סוד שכתב הרמב"ן ז"ל בפירושו לתורה... עכ"ז גרבה רוחנו לבאר כל סודותיו בתבוננו זה ואלהים עמנו בראש, יכפר ויסלה כל נלויו כי כונתנו לשם שמים שלא יאבדו אלה הדברים באבדנו. משה בת מי לא ימות“.

59 דאָס ליר איז געדרוקט אין אָנהייב „שושן סודות“:
 עשר קבין ירד שכל — על כל חוקר מבין חידות
 רבינו משה בן נחמן — נשל מהם תשע ידות
 כי הוא השלישי מתשבי — קבל סתרי עשר מדות
 משה בכר"י (בן כבוד ר' יעקב) * ארה מריו — עם נשמי סודות נכבדות
 בשנת רנה חדש ניסן — היא עת צרה אל צאן אובדות
 וילקוט מהם קב נקי — קרא לשמו שושן סודות.

* לויט אַן אַנדער נוסח דאָרף מען לייענען: נכדו.

60 די לעצטע 193 סיכונים זיינען פאַקטיש אַ פירוש אויף „ספר יצירה“, און זיינען דערפאַר געדרוקט אונטער אַ באַזונדער שער-בלאָט „אוצר השם“ (קאָרעק, 1779); ערשט מיט פינף יאָר שפעטער איז דער איבעריקער טייל פאַרעפנטלעכט געוואָרן.

א האנטשריפטלעכן עקזעמפלאר, וואָס האָט זיך געפונען ביי יעקב רייפֿ-
 מאַן, ווערט אָנגעוויזן, אז דאָס ווערק איז פֿאַרענדיקט אין 1511.⁶¹
 עס איז פֿראַי צו באַמערקן, אז צווישן די קבלה־ספרים, וואָס זײַר
 פֿאַרפֿאַסער ציטירט אין זיין ווערק, געפינט זיך אויך דער „הקנה“.⁶²
 און דער מחבר פֿון דעם דאָזיקן ספר (וועלכן מען רעכנט אַלס משה קיע-
 ווערס אַ בן־דור) ווערט אין „שושן סודות“ אויף איין אָרט אָנגערופֿן
 מיטן נאָמען „אביגדור“⁶³ און אַ צווייט מאָל „בעל הגדור“.⁶⁴ אַ באַ-
 זונדערן ווערט פֿאַר דער געשיכטע פֿון דער ייִדישער מיסטיק האָט אַן
 אַנדער ציטאַט, וואָס ווערט געבראַכט אין „שושן סודות“.⁶⁵ אין דעם
 דריטן באַנד⁶⁶ האָבן מיר זיך אָפּגעשטעלט אויף דער אין דעם זוהר
 באַהאַנדלטער לערע וועגן דער געשטאַלט פֿונם מענטשן, וואָס דורך איר
 ווערט דער מענטש געשאַפֿן (בהואו צלמא אתברי כּנש). „אין דעם
 מאָמענט — לערנט דער זוהר — ווען עס באַהעפט זיך די נשמה מיטן
 גוף, שיקט דער הייליקער (הקב"ה) אַראָפּ אויף דער ערד אַ געשטאַלט
 (דיוקנא), וואָס איז געשטעמפֿלט מיטן חותם פֿון הקב"ה. די דאָזיקע גע-
 שטאַלט געפינט זיך בעת דעם באַהעפטן פֿון מאַן און פֿרוי. און ווען דעם
 מענטשנס אויג זאָל זיין אימשטאַנד, וואָלט עס געזען די דאָזיקע גע-
 שטאַלט ביי זייער צוקאַפֿנס. אַ מענטשלעך פֿנים האָט די געשטאַלט, און
 זיין עבנבילד וועט טראָגן דער מענטש, וואָס וועט געבאָרן ווערן אויס
 דעם באַפֿרוכטערטן זויעמן... אָט די געשטאַלט קומט אונז אַנטקעגן, בעת
 מיר ווערן אויף דער וועלט געבאָרן, זי וואַקסט מיט אונז צוזאַמען, און
 באַגלייט אונז, ווען מיר פֿאַרלאָזן די דאָזיקע וועלט“.⁶⁷ „והאי צלם —
 אַ הימלשע דערשיינונג“. לויט דעם זוהר איז דעם מענטשנס אויג ניט אימ־
 שטאַנד צו זען די דאָזיקע געשטאַלט. אויס אַ גרעסערער ציטאַט אין דעם
 „שושן סודות“ ווערן מיר אָבער געוואָר, ווי אין די קרייזן פֿון אַברהם
 אַבולפֿיהם תלמידים איז אויסגעוואַקסן די מיסטישע אידעע, אז אויס-

61 „הפּרטל“, III, 208: „ובזה נשלם הספר בכללן ועלו סודותיו כּמנין שושן,
 והיתה השלמתו יום ג', ב' לאלול שנת לשמוע אַנקת אפיר“. וועגן אַ צווייטער האַנט-
 שריפֿט מיט דער זעלבער צישריפֿט, זע ביי בערלינגער, ציט. II, 195.

62 זע דרייפֿן באַנד, ז' 344.

63 „שושן סודות“, דף 28, עמ' ב': „הנה כתב אביגדור בחבורי“.

64 דאָרשן, דף 24, עמ' ב': „ראיתי להביא ספר בעל הגדור“.

65 דאָרשן, דף 69, עמ' ב'. אויף דעם באַשייט פֿון דער דאָזיקער ציטאַט האָט
 דער ערשטער אָנגעוויזן דער קבלה־פֿאַרשער ג. שלום („סאָנעטס־שריפֿט“, 1930, 286—288).

66 ז' 71.

67 זוהר, III, 104, פרשה אבור.

דערזויילטע מענטשן, מענטשן פון רוה הקורש, האָבן די זכיה, וואָס אין מאַמענטן פון עקסטאז אַנטפלעקט זיך פאַר זייערע אויגן זייער אייגן איד, זייער הימלשע געשטאַלט, און אין דער דאָזיקער געשטאַלט דערזען זיי דאָס געטלעכע, דאָס פאַרבאַרגענע און פאַרהוילענע. דעמאָלט ווען דער מענטש טוט זיין אייגן איד אַלס באַזונדערע געשטאַלט באַגעגענען און דרינגט אַרײַן אין דער דאָזיקער געשטאַלט מיטן ליכט פון זיינע אויגן, דערנרייכט ער די מדרגה פון אַ נביא, און אין זיין געשטאַלט, אין זיין עפנבילד דערזעט ער די גאָטהייט גופא.

„עס ליגט אַ גרויסער סוד — לייענען מיר אין „שושן סודות“ — אין דעם אויסשפּרוך: גרויס איז די מאַכט פון די נביאים שמדמים צורה ליוצרה, — וואָס גלייכן די פאַרם צו איר באַשעפּער. מיר האָבן שוין פריער געפרוווט ערקלערן דעם דאָזיקן סוד לויט אונזער פאַרשטאַנד, איד האָב אָבער דערנאָך געפונען אַ ספּעציעלן מאַמר וועגן דעם דאָזיקן ענין. האָב איד באַשלאָסן אים דאָ צו ברענגען... וזה לשון הספור ההוא — אָט וואָס עס ווערט דאָרט דערציילט: דער חכם המשפּיל ר' נתן ז"ל האָט מיר אַזוי דערקלערט: זיי וויסן, אַז דער טיפּער סוד פון דעם נביאס נבואה אַנטפלעקונג באַשטייט אין דעם, וואָס ער דערזעט פּלוצלונג זיין אייגענע געשטאַלט שטייט פאַר אים. ער פאַרגעסט דאָן אָן זיין אייגן איד, אָפּגע-זונדערט זוערט ער פון זיך גופא, און ער זעט פאַר זיך די געשטאַלט פון זיין איד, און זי רעדט צו אים, ומגדת לו את העתידות — און זי דער-ציילט אים, וואָס עס וועט אין דער צוקונפט געשען. אָט וועגן דעם סוד האָבן עס די ח"ו'ל געזאָגט: גדול כוחן של נביאים שמדמים צורה ליוצרה; און דער חכם ר' אברהם בן עזרא האָט געזאָגט וועגן דער נבואה: השומע אדם והמדבר אדם, דער וואָס הערט איז אַ מענטש און דער וואָס רעדט איז אַ מענטש. אַן אַנדער חכם האָט געשריבן וועגן דעם דאָזיקן ענין: איד, בעת איד האָב מיך פאַרטיפּט אין התבודדות, פלעגט זיך טרעפן, אַז דורכן כוח פון די „צרופים“ פלעגט דאָס ליכט, וואָס איד האָב דערזען, וואַנדערן מיט מיר צוזאַמען, ווי איד האָב שוין וועגן דעם דערמאָנט אינם ספר „שערי צדק“; אָבער אַז איד זאָל זען פאַר זיך שטיין מיין אייגענע געשטאַלט — דערצו האָב איד ניט זוכה געווען, דאָס בין איד ניט געווען אימזשטאַנד. נאָך אַן אַנדער חכם שרייבט וועגן דעם אָט וואָס: איד ווייס נאָך באַשטימט (ידיעה וודאית), אַז איד בין ניט קיין נביא און ניט קיין בן נביא, דער רוה הקודש רוט ניט אויף מיר — איד האָב דערצו ניט זוכה געווען, איד בין ניט גענוג ריין און געלייטערט דערצו, ווי אין פּסוק שטייט: לאַ פּשטתי את כתנתי ולא רחצתי את רגלי; און דאָך זיינען הימל און ערד מיניע עדות, און די וואָס רוען דאָרט אויבן וועלן

עם באשטעטיקן, אז איינמאָל, בעת איך האָב אויפגעשריבן אַ טיפן מיט טישן סוד — האָב איך פּלוצלונג דערזען מיין אייגענע געשטאַלט שטייט פאַר מיר, דערווייטערט האָט זיך פון מיר מיין אייגן איך⁶⁸, האָב איך געמוזט און גענייטיקט פון איך געווען אויפהערן צו שרייבן... און אויך מיר (ד'ה דער בעל „שושן סודות“), בעת מיר האָבן דעם דאָזיקן ספר געשריבן און אונטער דעם שם המפורש די נקודות געשטעלט, האָבן זיך פאַר אונזערע אויגן באַוויזן שטערנדיקע געשטאַלטן אין פאַרם פון רויטער שיינ ביי דעם זון־אונטערגאַנג, זיי האָבן אונז מבבלב געווען און מיר האָבן געמוזט איבעררייסן. דאָס האָט אונז אייניקע מאָל פאַסירט ביים שרייבן דעם דאָזיקן חיבור⁶⁹.

אין „שושן סודות“ זיינען אויך פאַראַן אַ סך פרטים, וואָס זיינען זייער אינטערעסאַנט פונם עטנאָגראַפישן שטאַנדפונקט. דער פאַרפאַסער גיט אַ שטייגער איבער ווי אַ דבר ידוע, אז די גליקלעכסטע צאָל — אין די צאָל ניין. דער ניינטער חודש איז דער מזלדיקסטער חודש, דער בעסטער טאָג איז דער ניינטער אין חודש, די ניינטע שעה איז שעת ברכה ששון ושמחה, און ווער ס'איז געבאָרן אינם ניינטן יאָר פונם יובל, אינם ניינטן חודש, אין דעם ניינטן טאָג פונם חודש און אין דער ניינטער שעה — דער וועט בלייבן עולה למלוכה זיין⁷⁰. ווער עס זעט אין הלום אַ נאָרל — דער מעג זיין זיכער, אז זיין ווייב זעט אים געבאָרן לויטער מיידלעך, און וועמען עס חלומט זיך אַ טשוואַק — דעם וועט דאָס ווייב געבאָרן לויטער יינגלעך⁷¹.

אויסער „שושן סודות“ האָט משה הגולה פאַרפאַסט נאָך אַ גאַנצע צאָל מיסטישע ווערק, וואָס זיינען צו אונז ניט דערנאַנגען, צווישן זיי אַ פירוש אויף תורה⁷², דאַן „אוצר השם“⁷³, „שערי צדק“⁷⁴ און „ספירות עליונות“⁷⁵.

68 ופתאום ראיתי צורת עצמי עומדת לפני ואת עצמי נעלם ממני.

69 דאָרפן, דף 24, עמ' ב': „דע כי השעה ס' שעת ברכה וששון ושמחה... וקבלה תהיה בידך ששנת הס' ליובל היא השנה המובחרת וחודש התשיעי הוא חודש הטוב וחודש הרצון. יום התשיעי לחודש הוא יום המובחר שבכל החודש ושעה הס' שביים היא השעה המובחרת שבכל היום וע"כ כל איש שגולד בשנה ס' ליובל כחודש הס' ביום הס' ובשעה הס' הרי זה עולה למלוכה בלי ספק.“

70 דאָרפן, דף 84, עמ' ב': „קבלנו מחכמי קדם כי הרואה בחלומו מהם הוא סמן שתלד אשתו נקבות ואם רואה סמורים הוא סימן שתלד אשתו זכרים.“

71 דער פאַרפאַסער דערטאָנט אַפּט דאָס ווערק אין זיין „שושן סודות“ (דף 30,

43, אַזוי) און אויך אין „אוצר נחמד“.

72 ווערט דערמאָנט אין „שושן סודות“, דף 30, און אין „אוצר נחמד“ פּרשה אחרי מית.

73 זע א. עפשטיין אין „האשכול“, IV, 150.

74 זע „שישן סודות“, דף 44, עמ' א.

משה הגולה איז אָבער, ווי עס שיינט, ניט געבאָרן געוואָרן אין דער גליקלעכער ניינטער שעה, אים איז ניט באַשערט געווען אַפילו אויף דער עלטער האָבן מנוחה. אין 1506, בעת משה הגולה האָט זיך געפונען אין ליטע אין דער שטאָט לידע, זיינען טאָטערן באַפאלן די שטאָט, אלץ צעראַבעוועט און פיל אַיינוווינער געפאַנגען גענומען, צווישן זיי אויך דעם בעל „שושן סודות“. משה קיעווער האָבן די טאָטערן געבראַכט קיין אַלט־קרים (סולכאַט). די אַרטיקע יידן און קאַראַזמען האָבן גלייך מקיים געווען די מצווה פון „פריון שבּוים“ און אויסגעלייזט דעם געדפאַנגענעם תלמיד־חכם.⁷⁵

אַט אזוי האָבן עס די טאָטערישע קריגער גורם געווען, אז משה הגולה זאָל אויף דער עלטער פאַרוואַרפן ווערן אין דער געבורט־שטאָט פון אַברהם קרים, אַדאַנק דער ענגער פאַרבינדונג פון דער דאָזיקער שטאָט מיט די איטאַליענישע קהילות, האָט משה הגולה דאָרט געפונען פיל ספרים, וואָס אים איז אין אַנדערע ערטער געווען שווער צו באַקומען. ערשט איצט האָט ער גערעכנט פאַר אַ שעת הפּושר צו פאַרווירקלעכן דעם ווונטש, וואָס ער האָט מיט זיך געטראָגן נאָך פון די יונגט־יאָרן: פאַר פאַסן אַ ווערק, וואָס זאָל מאַכן צוגענגלעך און פאַרשטענדלעך פאַר אַלע מען אַברהם אבן עזראס פירוש אויף תורה. דער באַרימטער געלערנטער אויס טאַלעדאָ איז ביי משה הגולה געווען ניט ווייניקער געאַכפערט, ווי משה בן נחמן, און ער גופא ערקלערט וועגן זיך, אז ער איז „אַברהם קנעכט און משהס דינער“ (קרא עצמו עבד אברהם אני ומשרת משה). ער, דער מיסטיקער און מקובל, האָט קודם־בַּל געהאַלטן פאַר זיין חוב צו דערווייזן, ווי שטאַרק עס זיינען זיך טועה די אַלע, וואָס האָבן זיך ניט ווי געהעריק פאַרטיפט אין אבן עזראס דעות און ווילן דערפאַר פאַרוויכערן, אז ער לייקנט אין די סודות הקבלה.⁷⁶ ביי אים אין די אויגן איז אַברהם אבן עזרא איינער פון די גרונטזיילן, וואָס שטיצן דעם גאַנצן בנין פון „חכמת האמת“. „וקבלה תנצח בפיהו“ — די קבלה טוט ריידן מיט זיינע לעפצן, דערקלערט משה הגולה וועגן אבן עזרא. אין 1515 האָט ער פאַרענדיקט זיין באַקאַנטן פירוש אויף אבן עזרא (,,אוצר נחמד“), וואָס איז אָבער עדהיום ניט געדרוקט, און דער כתב־יד געפינט זיך אין דער פירקאָווימ־שקאַלעקציע.⁷⁷

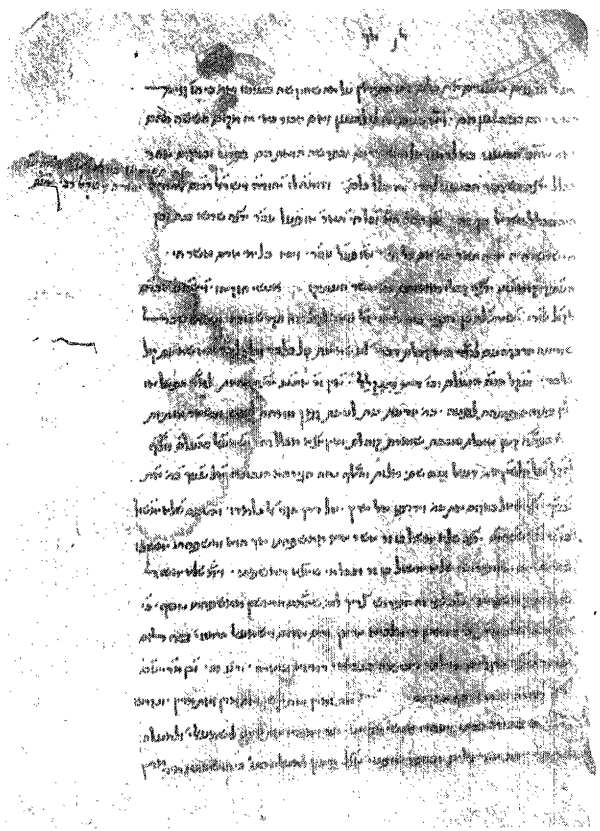
באַלד נאָכדעם האָט משה גולה זיך באַזעצט אין קאַפּא, ווו עס איז

75 זע פירקאָווימ־שעס מיסטיילונג אין „תּרמל“, II, 39.

76 „וטפני שנטצאו בעמנו אנשים אשר לא העמיקו בדבריו ודברו עליו תועה

לאמר כי הוא טן הכופרים בדבריו קבלה“.

77 וועגן „אוצר נחמד“ זע ביילאנג נוס' 4.

8 זייטל פון משה קיעווערס אייגנהענטיקן מאנוסקריפט „אוצר נחמד“

אים אלס מנהיג פון דער קהילה באשערט געווען צו שפילן א באדייטנדיקע קולטורעלע ראָלע. די דאָרטיקע קהילה איז נעמלעך באַשטאַנען פון גאַנץ פאַרשיידענע גרופעס, עס זיינען אַהין אָנגעפאַרן יידן פון פאַרשיידענע קאַנטן און מדינות, יעדער האָט זיך געצויגן צו זיינע לאַנדסלייט. עס האָבן זיך אויף אַזאַ אופן געבילדעט באַזונדערע לאַנדסמאַנשאַפטן, יעדע פון זיי האָט זיך געהאַט איר מנין, געדאַונט לויט דעם אָנגענומענעם נוסח: מנהג אַשכּנז, מנהג רמנייה, מנהג בכל אַז'וו. עס פלעגן אויך אָפט פאַרקומען צווישן די באַזונדערע מנינים סיכסוכים און קריגערייען. משה הגולה איז אַדאַנק זיין גרויסן אויטאָריטעט געלונגען צו פאַרייניקן די אַלע לאַנדסמאַנשאַפטן אין איין איינהייטלעכער קהילה, פאַר וועלכער ער האָט צונויפגעשטעלט אַ ספּעציעלן סדר התפילות, וואָס איז באַקאַנט אונטערן נאָמען „מנהג כפא" און איז אָנגענומען געוואָרן פון אַלע קרייזער יידן. בכדי איינצופירן אַ פעסטגעזעצטן סדר אין דעם קהלשן לעבן, האָט דער 70-יאָריקער משה הגולה פאַרפאַסט אין 1518 ספּעציעלע תקנות⁷⁸. בערך אין צוויי יאָר אַרום האָט די פאַרייניקטע קהילה אין קאַפּאַ געבראַכט איר אַלטן רב און מנהיג, דעם שטענדיקן גולה און נע-ונדניק, צו זיין אייביקער רב.

צווייטער קאפיטל

די ירידה פונם קיעווער צענטער. — די ראלע פון לעמבערג (לוואו) — די רעזידענץ-שטאָט פון מורח-גאליציע. — די ערשטע אַכסנויות של תורה אין פוילן. — די עקאָנאָמישע לאַגע פון די יידן אין פוילן. — די נייע מעשר־פּאָליע פאַר יידישער קולטור. — יעקב פּאָלאַק דער גרינדער פון ישיבות אין פוילן. — זיין סדר הלימוד; „חילוק“ און „פילפול“ אַלס איינגאָרטיקער רעציאָנאָליזם. — שלום-שכנא און זיין ישיבה. — משה איסערליס (רמ"א) און זיין ליטע-ראַריש שאַפּן. — איסערליס און מיימוני. — דעם רמ"אס טעאָלאָגיש-פּי-לאָזאַפּיש ווערק „תורת העולה“. — דער רמ"א אַלס פּוסק. — שלמה לוריא (רש"ל) און זיין שאַפּן.

דער „גלות קיעוו“, די גזירה פון 1495, איז טאָקע באַלד בטול גע-וואָרן, און די קיעווער פּאַרטריבענע האָבן אינגיכן באַקומען די מעגלעכ-קייט צוריקקערן זיך אין זייערע איינגעוועסענע ערטער; דאָך איז דער אַלטער קולטור-צענטער שוין מער ניט געקומען צו זיינע אַמאָליקע פּוּחות, און עס הייבט זיך פון דעם מאָמענט אָן די גייסטיקע ירידה פונם יידישן קיבוץ אין קיעוו. דעם אָרט פון דער קיעווער קהילה פאַרנעמט ביסלעכווייז אין דעם יידישן קולטור-לעבן פון דרום־רוסלאַנד דער הויפּט-צענטער פון מורח-גאליציע, די רעזידענץ פון „רויטרוסלאַנד“—לעמבערג (לוואו). דעם אויפבלעיען פון דער דאָזיקער שטאָט האָט פיל מיטגעהאַלפּן איר גינסטיקע לאַגע אויפן ברייטן האַנדלס-וועג, וואָס האָט פאַרבונדן די אַטאָמאָנישע מלוכה מיט דרום־רוסלאַנד און פוילן; דאָן די אַלע שויד־פּריווילעגיעס און אַנדערע וויכטיקע הנחות, וועלכע זי האָט באַקומען פון די פּוילישע מלכים.¹ לעמבערג ווערט אינגיכן איינער פון די וויכטיקסטע יידישע קולטור-צענטערס אין פוילן, אַן „עיר ואם בישראל“, אַן „עיר גדולה לאַלקים“, וואָס איר קהילה איז פול „מיט חכמים וסופרים“, אַן אמתער „מקור החכמים ומעין התבונה, אבן פינה יסוד אמונה“ (שו"ת ב"ח, נומ' 72).

1 זע: א.י. בערלין, „איסטאָרישעסקיע סודבי יעוור. גאָראָדאָ“, 195—196.

נאך אין סוף פונם פופצנטן י"ה איז שוין דאָרט געווען אַ גרויסע ישיבה, וואָס האָט געשטמט איבער דער גאַנצער מדינה. בראש פון דער ישיבה איז געשטאַנען לוי בן יצחק קיקיניש. ניט אָבער די לעמבערגער ישיבה האָט זוכה געווען צו ווערן די וויכטיקסטע אַכסניה של תורה, דער מוסטער און פּראָטאָטיפּ פאַר אַלע אַנדערע ישיבות פון גאַנץ מדינת פּוילן, נייערט די ישיבה פון דעם מערבדיקן צענטער אין גאַליציע — די קראָקער ישיבה מיט איר באַרימטן ראש און מנהיג — יעקב פּאָלאַק.

די ערשטע ישיבות אין פּוילן האָבן געגרינדעט די אימיגראַנטן פון דייטשלאַנד, טשעכיע און מערן, וואָס זייער צאָל האָט באַזונדערס אָנגער הויבן צו וואַקסן נאָך די שרעקלעכע יאָרן פון דער „שואַרצער מנפּה“ און די אָפטע גירושים פון די דייטשע און טשעכישע שטעט.² מיר האָבן שוין אין איינעם פון די פּריערדיקע בענד אָנגעוויזן,³ ווי אזוי דאָס ליטעראַרישע שאַפן פון די דייטשע רבנים אין יענער תקופה איז באַר שטאַנען אויסשליסלעך אין פאַרגרעסערן די חומראַס פון דינים און געזעצן, אַלץ שטאַרקער מאַכן די סייגים און גרענעצן, וואָס מער אָפּצוומען די יידישע קהילה פון דער פּיינדלעכער אויסנוועלט. די מנהיגי הדור האָבן דעמאָלט געזען פאַר זיך בלויז איין־איינציקע אויפגאַבע: זיין טרייע שומרים איבער דער מסורה פון די אָבות, אָפהיטן אין אַלע פרטים דעם מינדסטן מנהג פון די פּריערדיקע דורות. די דאָזיקע טענדענצן האָבן די אויס דייטשלאַנד און בעמען איינגעוואַנדערטע רבנים מיטגעפּראַכט מיט זיך אין דער נייער אַכסניה של תורה; אָבער אין דער נייער סביבה, ביי אַנדערע סאָציאַלע צושטאַנדן, האָבן זיי דאָך אָנגענומען אַנדערע פּאַרמען, און „מנהג פּוילן“ האָט אין אַ געוויסער מאָס באַקומען אַן אַנדער נוסח, ווי „מנהג אַשכּנז“. אַדאַנק דער ספּעציעלער עקאָנאָמיש־סאָציאַלער סטרוקטור און אייגנאַרטיקער געשיכטלעכער אַנטוויקלונג פון דער פּוילישער ליטעראַטור מלוכה, האָט די יידישע באַפעלקערונג אין משך פון דורות געשפּילט אין דעם ווירטשאַפטלעכן לעבן פון פּוילן און ליטע אַ ניטרווייניגער קער וויכטיקע ראָלע, ווי זייערע עלטער־זיידעס אין דער ריינישער געגנט פאַר די קרייצונגן. ווי בשעתם די דייטש־פּראַנצויזישע יידן, אזוי האָבן איצט די יידן אין פּוילן געשפּילט אַן ערשט־ראַנגיקע ראָלע אין דעם אויפ־בלי פון די שטעט, און האָבן אָנטייל גענומען אין אַלע צווייגן פון האַנדל, אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען און געווערקשאַפּטן. די פּוילישע מלכים

² ספּאַטיסטישע ציפּערן וועגן דעם חוקס פון דער יידישער באַפּעלקערונג אין פּוילן אין סוף מיטלאַטער, זע: שיפּער, קולטור־געשיכטע, 1926, 146—150; id. איספּאַר יעוור. נאָר, פּ. אַ, 106—110.

³ זע באַנד דריי, ז' 190—193.

האָבן גערן געלאָזט זיך באַדינען דורך יידישע פינאַנסיעלע אַגענטן און באַנקירן, דורך ענערגישע יידישע „מיטניקעס“ און מוכסים, וואָס דורך זייערע פלינקע הענט פלעגן אויפגעזאַמלט ווערן פל המיני מלוכישע שטייערן און הכנסות. ווי בשעתם די ביסקופן אין זייערע ריינלענדישע שטעט, אזוי האָבן אין פּוילן די רייכע אַדעליקע גוטבאַזיגער זייער גערן צו זיך צוגעצויגן יידישע אַרענדאַטאָרס און אונטערנעמערס. זיי, די אַדע-ליקע שררות, זיינען געווען צו פּויל און לייכטזיניק זיי זאָלן אַליין באַלע-באַטעווען אין זייערע מאַאָנאָטקעס און פאַרנעמען זיך מיט לאַנדווירט-שאַפטלעכער אינדוסטריע — פיל בעסער און מיט מער פּראָפיט איז דאָס געמאָן געוואָרן דורך יידישע הענט. אַדאַנק דעם איז די יידן אין פּוילן און ליטע, ניט קוואַנדיק אויף דעם עקשנותדיקן קאָנקורענץ-קאַמף מצד די ניט-יידישע סוחרים און האַנטווערקער,⁴ געלונגען ביז טיף אין 16טן י"ה פעסטצוהאַלטן אין זייער פּוילער קראַפט די גענעראַל-פּרווילעגיעס און באַניסטיקונגס-טאַטוטן פונם גרויס-פירשט וויטאַוואַט און קיניג קאַזימיר דעם פּערטן. דער קיניג זיגמונט דער צווייטער האָט נאָך מער פאַרגרעסערט די רעכט פון דער יידישער זעלבסטפאַרוואַלטונג. די רבנים און ראשי הקהל האָבן באַקומען די פּוילע אַדמיניסטראַטיווע און יורדישע באַפּולמעכטיקונג צו משפטן ציווילע יידישע ענינים אין אַ ריין-יידישן געריכט לויטן „יידישן מנהג“ און תלמודישן רעכט. אפילו אין דעם אַלגעמיינעם וואַעוואָרדישן געריכט, ווען עס פלעגן דאָרט באַטראַכט ווערן סיכסוכים צווישן יידן מיט קריסטן, האָבן זיך אין דער באַטראַכטונג באַ-טייליקט אויך יידישע „עלמערע“ (Seniores) און פאַרשטייער פון קהל. לויט דער פּרווילעגיע פונם קיניג זיגמונט (1551) האָט די יידישע באַפעלקערונג ניט נאָר געהאַט דאָס רעכט צו קלויבן רבנים און געזעצ-לעכע ריכטער, וואָס האָבן געפירט די גייסטלעכע און וועלטלעכע ענינים — דעם יידישן בית-דין בראש מיט די „יידישע דאָקטוירים“, ד"ה רבנים, איז אויך געגעבן געוואָרן די באַפּולמעכטיקונג צווינגען יעדן מיטגליד פון דער קהילה ער זאָל פּאָלגן און דערפילן אַלע זייערע החלטות, און אַריינצואַרפן די שולדיקע אין חרם און אָנווענדן קעגן זיי אַלע אַנדערע שטראַף-מיטלען לויט „דעם יידישן געזעץ“.

„א היסטאָרישע נאָציע — זאָגט וועגן דעם דער געשיכטע-פּאַר-שער דובנאָוו — מיט אַ נאַנץ אייגנאַרטיקן לעבנסשטייגער, האָט די פּויל-לישע מלוכה אויסגעטיילט אַלס אַ סאַציאַלן קלאַס, אַלס אַ באַשטיממע

4 דאָס רוב פון די ניט-יידישע סוחרים און האַנטווערקער האָבן דער עיקר גע-שאַפּט פון דייטשע אַיינוואַנדערער.

געזעלשאפטלעכע גרופע. בעת יידן זיינען געווען א טייל פון דער שטאָטי-
שער באַפעלקערונג, האָבן זיי דאָך אָפיציעל ניט געהערט צו קיינער פון
די אַלגעמיינע שטאָטישע גרופירונגען... זיי האָבן געבילדעט אַ גאַנץ
זעלבשטענדיקן בירגער-קלאַס מיט אַ גאַנץ באַזונדערער זעלבסטפאַרוואַל-
טונג און אייגענעם געריכט. די יידישע קהילה האָט געבילדעט אַ באַזונ-
דערן קיבוץ ניט בלויז אין נאַציאָנאַל-גויסטלעכן זין, נאָר אויך אין
אַדמיניסטראַטיוו-געזעלשאַפטלעכן; דאָס איז געווען אַ באַזונדערע יידישע
שטאָט אין די גרענעצן פון דער קרויסטלעכער שטאָט, מיט איר אייגענעם
לעבנסשטייגער, מיט אייגענע רעליגיעזע, אַדמיניסטראַטיווע, געריכטלעכע
און סאַציאַלע אַנשטאַלטן."

בכּו, אין דער זעלבער צייט, ווען עס איז חרוב געוואָרן דער
ספרדישער קולטור-צענטער, און די שפּאַנישע און די פּאָרטוגעזישע פּאַר-
טריבענע האָבן געזוכט אַ מקום מנוחה ביי די ברעגעס פון אַפריקע און
אין די גאַסטפריינדלעכע שטעט פון דער אַטאַמאַנישער מלוכה — האָבן
די אַשכּנזים, די אויס דייטשע לענדער אויסגעוואַנדערט, געשאַפן אַ נייעם
באַדייטנדיקן צענטער. ס'איז ביסלעכווייז אויסגעוואַקסן אַ נייע מעטראָ-
פּאָליע פאַרן יידישן גייסט, פאַר נאַציאָנאַלער אייגנאַרטיקער קולטור.

מיט דער געזעלשאַפטלעכער זעלבסטפאַרוואַלטונג און סאַציאַל-
רעכטלעכער לאַגע פון דער יידישער קהילה אין פּוילן איז ענג פאַרבונדן
די ריכטונג, אין זעלבכער עס האָט זיך אַנטוויקלט דאָס גייסטיקע שאַפן
פון דעם פּוילישן יידנטום. די בערך גינסטיקע עקאָנאָמישע לאַגע האָט גע-
שאַפן די אַטמאָספּער פון רחבות הדעת, וואָס איז אַזוי וויכטיק פאַר
גייסטיק-קולטורלעך אַנטוויקלונג. די דאָזיקע קולטורעלע עליה איז אָבער
געווען אַ גאַנץ איינזייטיקע; זי איז באַשטאַנען פּמעט אויסשליסלעך אין
דעם אויפבלי פון דער תּלמודיש-רבנישער ליטעראַטור. מען דאַרף אָבער
דערביי געדענקען, אַז דער תּלמוד איז פאַר די יידישע קהילות אין פּוילן
געווען ניט בלויז אַ הייליק ספּר, וואָס ס'איז אַ מצווה אים צו „לערנען"
לשם שמים — נייערט אויך זייער *corpus jure*. זייער פּראַקטיש האַנט-
בוך אין רעאַלן געזעלשאַפטלעכן לעבן.

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אַז לויט די גענעראַל-פּרווילעגיעס
מצד דער מלוכה-מאַכט אין פּוילן, האָט די יידישע באַפעלקערונג געהאַט
איר אייגענעם בית-דין, וואָס האָט געמשפּט „לויט דעם יידישן געזעץ",
ד"ה — לויט דעם תּלמודישן רעכט מיט אַלע זיינע סייגים און תקנות,
וואָס נעמט אַרום דאָס גאַנצע רעליגיעזע, געזעלשאַפטלעכע און פּאַמיליען-
לעבן. דער תּלמודישער *corpus jure* האָט פאַרשפּרייט זיין שליטה
איבער דעם גאַנצן שטייגער-לעבן פּונם פּויליש-ליטווישן יידנטום נאָך

אפשר אין א גרעסערער מאָס, ווי איבער די דייטש-פראַנצויזישע קהילות אין רבנו גרשם און רש"ים צייטן. מען מוז נאָך דערביי געדענקען, אז זינט יענע צייטן, נאָך רש"ין און די בעליהתוספות, האָט זיך דאָך די רבנישע ליטעראַטור געוואַלטיק צעוואַקסן אין איר פאַרנעם.

אָט די דאָזיקע, דורך לאַנגע דורות אָנגעזאמלטע, דעליגיעזערעכט-לעכע ליטעראַטור האָט אומבאַגרענעצט געוועלטיקט איבער די מוחות פונם יידישן קיבוץ אין פּוילן. מען האָט אין איר געזוכט ניט קיין פּילאָ-זאָפּישע פּראָבלעמען — „מה למעלה מה למטה“, ניט קיין ענטפער אויף די סודות און רעטענישן פונם לעבן, נייערט פּללים און אָנווייזונגען אויפן געפיט פון ריין-פּראַקטישע פּראַגן און אויפגאַבן. נאָך דער למדן, דער בקי אין ים התלמוד האָט געקאָנט שפּילן אַ ראָלע אין געזעלשאַפטלעכן לעבן, געהאַט די מעגלעכקייט צו ווערן אַ מרי דאתרא, אַ ראשישיבה, אַ מיט-גליד פונם בית-דין. בקיאות אין די אַלע פּאַרפּלאָנטערטע און קאָמפּלי-צירטע פּראַגן פון תּלמודישן רעכט איז אויך נייטיק געווען פאַר יעדן קהילה-מיטגליד, וואָס האָט זיך פאַרנומען מיט קהלשע זאַכן און גענומען אַ וועלכן ס'איז אָנטייל אין דער זעלבסטפּאַרוואַלטונג. „לערנען“, זיין אַ מתמיד און זיצן יום ולילה איבער תּלמוד און פּוסקים — דאָס איז געווען דער זיכערסטער וועג, וואָס האָט געפירט צו מאַכט און פּבור, גע-געבן די מעגלעכקייט צו פאַרנעמען די אָנגעזעענסטע ערטער אין דער זעלבסטפּאַרוואַלטונג מיט איר העכסטן אינסטיטוט — דעם וועד, אָט דעם נייעם גילגול פון דעם אַמאָליקן סנהדרין, וואָס איז אויסגעוואַקסן אויפן פּוילישן באָדן. עס איז דערפאַר קיין חידוש ניט, וואָס אין פּוילן, ווי אין די ימי הגאונים אין בבל, האָט דאָס תּלמודישע וויסן פאַרנומען דעם גאַנצן פּאָדערגרונט פונם יידישן לעבן; דער תּלמוד און די „נושאי כּליו“ האָבן אומבאַגרענעצט געוועלטיקט אין די שולן און פּתי-מדרשים, אויף די אַסיפות און אין קהל-שטיבל, אויפן גאַנצן שטח פון דעם געזעל-שאַפטלעכן און פּריוואַטן לעבן. אויף די הויט פון אַפּיי ורבא האָט זיך געשטיצט דער דיין, דער אַרמיניסטראַטאָר, דער קהלסמאַן; זיי זיינען דער ברענפּונקט, דער תּמצית פונם גאַנצן ליטעראַרישן שאַפּן פון דעם פּויליש-ליטווישן יידנטום...

דער אמתער פּאַגרינדער פון תּלמודישן וויסן און רבנישער לומדות אין פּוילן איז דער שוין פּריער דערמאָנטער יעקב בן יוסף פּאַלאַק, דער „בעל החילוקים“⁵. אין דער ביאָגראַפּיע פון דעם דאָזיקן פּאַרימטן

⁵ געבאָרן בערך אין 1460, געשטאָרבן נאָך 1532 אין וועלכער שטאָם פּאַלאַק האָט פּאַרבראַכט זיינע לעצטע יאָרן, איז אומבאַקאַנט (זע וועגן דעם: העשמיין, „האשזול“, VI, 2:8-222).

פילפוליסט זיינען פאראן פילע טונקעלע, נאך ניט אויפגעקלערטע בלויון און סתירות. עס איז אפילו ניט פעסטגעשטעלט, פון וואָסער לאַנד ער שטאַמט, און בלויו אויס זיין פאַמיליע-נאַמען איז מען זיך משער, אז ער איז געבאָרן אין פּוילן. די יונגע יאָרן האָט פּאַלאַק פאַרבראַכט אין דער באַרימטער נירנבערגער ישיבה, וואָס איר מנהיג און ראש איז דעמאָלט געווען דער רב יעקב מרגליות. אויס אייניקע אָנצוהערענישן אין זיין פּאַלעמישן כתב ⁶ קעגן דעם פאַדוואַנער רב אַברהם מינץ קאָן מען זיך משער זיין, אז יעקב פּאַלאַק האָט אַ שטיק צייט פאַרבראַכט אין צפון-איטאַליע, וווּ עס האָבן אין יענער צייט געשפּילט אַ גאַנץ אָנגעזעענע ראַלע די רבנים פון מדינות אַשכּנז. אין אָנהייב די 90ער יאָרן פונם 15טן י"ה איז ער רב אין פּראָג. ער האָט אָבער באַלד (אין 1492) געמוזט די דאָזיקע שטאָט פאַרלאָזן. גרעץ ⁷ און נאָך אים א. ה. ווייס און אַנדערע ווייזן אָן, אז אז דאָס איז געשען אויס פּאַלאַנדיקער סיבה: צוליב אַ גט-פּראַגע בנוגע פּאַלאַקס יונגע שוועגערין האָט אויסגעבראַכן אַ גרויסער סיכסוך צווישן יעקב פּאַלאַק און פילע אָנגעזעענע רבנים. פּאַלאַקס קעגנער בראש מיט יהודה מינץ און פּאַלאַקס געוועזענעם רבין, יעקב מרגליות, האָבן אים אַריינגעוואָרפן אין חרם, און ער האָט דערפאַר געמוזט פאַר-לאָזן פּראָג. מאיר באַלאַבאַן פּרוווט אָבער דערווייזן אויפן סמך פון אַרכיוו-דאָקומענטן, אז דער גט-סיכסוך איז פּאַרגעקומען ניט אין פּראָג, נאר אין קראַקע, און ניט אין 1492, נאָר מיט אַ יאָר צען שפּעטער ⁸. די לעצטע באַהויפטונג געפינט זיך אָבער אין באַשטימטער סתירה מיט יהודה מינצס דערקלערונג וועגן דעם פּסק החרם (שו"ת נומ' 13), וווּ עס איז בפירוש אָנגעוויזן די דאַטע 1492. אויסער דעם איז דאָך פעסטגעשטעלט, אז איינער פון די רבנים, וואָס האָבן פּאַלאַקן מחרים געווען, זיין געוועזענער רבי יעקב מרגליות, איז געשטאַרבן ניט שפּעטער פון 1493. מען מוז דער-פאַר קומען צו דער החלטה, אז בעת דעם גט-סיכסוך האָט פּאַלאַק טאַקע געלעבט אין פּראָג, נאָר אַן איידעם איז ער געווען אויס קראַקע און זיין יונגע שוועגערין און אויך זיין שוויגער, די רייכע הויף-פינאַנסיסטין רחל, האָבן געלעבט אין קראַקע. אויסער ספק איז אָבער, אז אין 1495 געפינט זיך שוין יעקב פּאַלאַק אין קראַקע, און אין דעם יאָר 1503 ווערט ער פונם קיניג באַשטימט פאַר דעם „הויכמיסטער“ אָדער פּרימאַס איבער אלע יידן פון דער פּוילישער מלוכה. ווייל די רעגירונג האָט דערפּוי

6 זע ש. היינער, „פסק החרם“, 12-16.

7 זע זיין געשיכטע, ב' VIII, 58.

8 זע: „יעהרעסקאַיאַ סאַריאַ“, 237.

געהאט אירע ריין פיסקאלישע צוועקן⁹, און אין דעם, וואָס דער רב הכולל איז באשטימט געוואָרן מצד דער מלוכה און ניט געוויילט געוואָרן דורך דער יידישער באפעלקערונג האָבן די יידן דערנען אַ געפאַר פאַר זייער זעלבסטבאַשטימונג — האָבן זיי דערפאַר זייער פּינדלעך אויב גענומען זייער נייעם „הויכמייסטער“. בכדי צו קאָמפּראָמיטירן יעקב פּאַלאַקס, איז דורך די אומצופרידענע קראַקער יידן אויפּסניי אויפגעמישט געוואָרן די מעשה מיטן גט און מיט דעם תּרם, און פּאַלאַקס האָט געמוזט מחמת דער אויסגעבראָכענער מחלוקת פאַרלאָזן אַ שטיק צייט קראַקע. אין עטלעכע יאָר אַרום (אין 1509) קערט זיין פּאַלאַקס, אויפן סמך פון אַ ספּעציעלן קיניגלעכן „שוידבריוו“, צוריק אום קיין קראַקע. די קראַקער קהילה האָט דאָך אירם אויסגעפירט: יעקב פּאַלאַקס פאַרנעמט שוין מער ניט די שטעלע פון רב הכולל, נאָר זיין רייכע שוויגער גיט אים די מעגלעכקייט צו גרינדן אַ גרויסע ישיבה. אַדאָנס דער ענערניגע און גרויסער חרופות פון איר ראש און מנהיג, האָט די דאָזיקע ישיבה זוכה געווען צו ווערן אין אַ קורצער צייט אַן אמתע אַכסניה של תורה ניט נאָר פאַר פּוילן אַליין. יעקב פּאַלאַקס, דער „בעל החילוקים“ און גרויסער חרף, האָט עס גורם געווען, וואָס נאָך ביי זיין לעבן האָט זיך געלאָזט באַמערקן פּאַלאַנדיקע, אין קולטור-היסטאָרישער הינזיכט גאַנץ אינטערעסאַנטע דער-שיינונג: פריער פלעגן וויסנבאַגיריקע ישיבה-פּחותים זיך לאָזן פון פּוילן קיין דייטשלאַנד שעפן תורה אין די דאָרטיקע ישיבות, זינט יעקב פּאַלאַקס האָט אָבער זיין באַרימטע ישיבה געגרינדעט¹⁰, האָט זיך דער וואַנדערונג שטראָם אומגעביטן פון מערב קיין מזרח און דער גלאַנץ פון די פּוילישע מרביצי תורה בישראל האָט פאַרטונקלט דעם שם פון די ראשי-ישיבות אין דייטשלאַנד. יעקב פּאַלאַקס באַטייט באַשטייט אָבער ניט בלויז אין דעם, וואָס ער האָט זיין גרויסע ישיבה געגרינדעט, נאָר דער עיקר אין זיין נייעם דרך פון לימוד. מיטן נאָמען פון יעקב פּאַלאַקס, דעם „בעל החילוקים“, איז ענג פאַרבונדן די איינגאַרטיקע מעטאָדע פון שטודירן דעם תּלמודישן טעקסט — דעם חרופותדיקן פּילפּול, וואָס אין זיין לבוש האָט עס די רבנישע לומדות דערגרייכט אַזא הויכע מדרגה אין די פּוילישע מדינות. פּאַלאַקס זיינען געווען לחלוטין פרעמד וועלכע ס'איז מיסטישע שטרעמונגען, די אינטימע איבערלעבונגען פון השתפכות הנפש; אַ מענטש

9 זע שיפּער, „די קולטור-נעשיכטע“, 1926, 138-139.

10 בראש פון דער דאָזיקער ישיבה איז פּאַלאַקס געשטאַנען ביי 1522. כחמת אַ שאַרפן סיכסוך, האָט ס'האָט אויסגעבראָכן צווישן אים און דעם הויף-כירורג שמואל, האָט פּאַלאַקס געמוזט פאַרלאָזן קראַקע און זיך באַזעצט אין ארץ-ישראל, זע: וועטשטיין אין „השלח“, V, 542-543, און בלאַזשאַן, יעוורעסקי'ס סטאָרינאַ, 1912, 229.

מיט א ניכטערן, ווונדערבאר שארפן אנאליטישן שכל, האָט פּאָלאַק אַלע זיינע רייכע גייסטיקע כוחות אָפּגעגעבן דעם תלמודישן שקלא-וטריא, דער חריפותדיקער דיאלעקטיק, וואָס ער האָט געירשנט ביי די בעלי התוספות און די שפעטערדיקע דייטשע רבנים, נאָר זי באַשאַנקען מיט נייע איינגארטיקע פּאָרמען. דאָס כאַראַקטעריסטישע אין פּאָלאַקס דיאַ-לעקטיק איז דער „חילוק“, דאָס אַנאליטישע צעגלידערן; דורך חריפות דיקע, לאַגיטציוגעשפיצטע פּשטלעך צונויפפאָרן און ברענגען אין נאָענטער קרובהשאַפט די פּאַרשיידנסטע, אָפּט אפילו די גאַנץ אַנטקעגנגעזעצטע ענינים. ניט דער דין גופא, דאָס פעסטשטעלן דעם אמתן מהות פון דער און דער הלכה איז געווען דער עיקר — נאָר דער שכלדיקער אויפטו, דער שפיץ, די חריפותדיקע המצאה ביים אויסטייטשן דעם באַטרעפנדיקן טעקסט. אמת, מען האָט דערפיי מעורר געווען, אז אָט די חריפותדיקע און געשפיצט-שכלדיקע המצאות פאַרגרינגערן פאַרדייטנד אַרויסצובאַקור מען דעם ריכטיקן דין און מאַכן לייכט און קלאָר די האַרבסטע פאַרפלאַנג-טערטע סוגיות. דער סדר פון דעם פּילפּויליסטישן לימוד גייט אויף אַזאַ מין אופן: מען נעמט פאַרשיידענע שטעלן אויס דער גמרא אָדער אויס דעם מדרש, מען פּאַרט צונויף צוויי הלכות, וואָס האָבן אויפן ערשטן קוק קיין שום שייכות ניט איינס צום אַנדערן. מיט קונציקע איינפאַלן און פאַרדריימע תירוצים און פּשטלעך ווערט אָבער דערווייזן, אז די צוויי הלכות זיינען אין גרויס קרובהשאַפט, און אַלע סתירות ווערן פאַרענטפּערט. ערשט איצט הייבט זיך אָן אַ נייע סדרה: מען הייבט אָן אַרויסצוגעפינען לאַגיטשע סתירות אין די אַלע תירוצים און פּשטלעך, און בכדי די דאָזיקע סתירות צו פאַרענטפּערן, מוז מען זוכן נייע תירוצים, צוטראַכטן נייע המצאות. אָדער מען נעמט אַ פּשוטע סוגיא פון דער גמרא, וואָס איז אַזוי קלאָר און פאַרשטענדלעך, אז זי רופט ניט אַרויס קיין שום ספיקות; דער בעל הפּילפּויל הייבט אָבער אָן אַרויסצוגעפינען אין אָט דעם פּשוטן ענין די גוואַלדיקסטע סתירות, פּרוווט דאָס דערווייזן מיט פּילע ציטאַטן אויס פאַרשיידענע מסכתות, ברענגט גלייך צו די ציטאַטן די באַטרעפנדיקע דערקלערונגען און סברות פון די מפרשים, גאונים און פוסקים, דעקט דערפיי אויף מיט גרויס חריפות די גוואַלטיקע סתירות צווישן די מפרשים גופא. און אז די פּראַגע איז שוין אַזוי פאַרפלאַנטערט, אז עס איז שוין ממש אוממעגלעך אַן אויסוועג צו געפינען — באַווייזט דער בעל הפּילפּויל אַ נייעם קונץ: פּלוצלונג, מיטאַמאַל דעקט ער אויף, אז די סתירות זיינען נאָר קיין סתירות ניט און דער פלאַנטער איז קיין פלאַנטער ניט; ווי פּשוטן שפינוועבס צעשטערט ער דעם גאַנצן קונציקן טורעם, וואָס ער גופא האָט אָקאַרשט אויפגעבויט, און הכל שריר וקיים...

ווידער אמאל ווערט ארויסגעשטעלט דער דעוויוז: שלטון השכל! דער דאזיקער ראציאנאליזם איז אָבער געווען פון אַ גאַנץ ספעציפישן מין, און מיט אַ באַזונדערן בייגעשמאַק. עס ווערט טאַקע אָנערקענט בלויז דאָס שכלדיקע, דאָס איבערגעשפיצטע, אָבער אָן דעם געהעריקן וועלט-באַנעם, אָן דער פּילאָזאָפּישער אידעע, וואָס זאָל די ראציאנאליסטישע עלעמענטן צוזאַמען באַהעפטן אין אַן אָרגאַניש גאַנצן בנין. ס'איז דער-פאַר קיין חידוש ניט, וואָס אָט דער איינגארטיקער, געשלעכטלאָזער ראציאנאליזם, וואָס איז ניט געווען באַפּרוכפּערט מיטן זוימען און זאַפט פון שאַפּנדיקע כוחות, האָט באַלד אָנגענומען די קרענקלעכע פּאַרמען פון פּרוכטלאָזער סאָפיסטיק. פון אַ מיטל, וואָס זאָל פאַרגרינגערן אַרויסצור-באַקומען דעם ריכטיקן פּשט פון דעם טעקסט — איז עס אויסגעוואַקסן אין אַ ציל פאַר זיך. מען האָט זיך אָפּגעגעבן מיט לייב און לעבן דעם פּילפּוֹל ניט בכדי דעם אמת צו דערגיין, אַרויספּאַקומען דעם ריכטיקן תּמצית פון דעם און דעם דין און באַרייכערן דעם געדאַנק מיט אמתן וויסן; די שקלאַטריא גופא, דער קונץ פון שכלדיקע דריידלעך, פון דיאַלעקטישער אַקראַבאַטיק — דאָס אַליין האָט צו זיך צוגעצויגן די יונגע מוחות, אין דעם האָבן זיי געזען דעם גאַנצן מהות פון פּאַרשן און וויסן, דעם גאַנצן תּמצית פון „לימוד התורה“.

אמת, ביי יעקב פּאַלאַקס לעבן האָט דער דורך אים אויסגעפּאַרמטער סדר הלימוד נאָך ניט געהאַט אָנגענומען די דאָזיקע קרענקלעכע פּאַרמען. די גרויסע ביקאות פון דעם קראַקער ראשי-שיבה, זיין גוואַלטיקע חריפות האָבן אים געשאַפּן אַ נאָמען פון איינעם פון די גרעסטע גאונים, און מען האָט אים געגרויסט מיטן טיטול „צבי ישראל ראש גולת ישראל“¹¹, וואָס זיין „לויב קלינגט פון איין עק וועלט ביז דעם אַנדערן“¹².

און עס איז זייער כאַראַקטעריסטיש פאַר דעם באַרימטן „בעל החילוקים“, וואָס ער האָט נאָך זיך ניט איבערגעלאָזן קיין שום ליטעראַרישע ירושה אַרײַם מורא מען זאָל אויס אים קיין „פּוסק“ ניט מאַכן: ביי זיינע תּלמידים און נאָכפּאַלגער קאָנען דאָך זיינע געשריבענע דערקלערונגען און שו"ת באַקומען דעם כּוח פון פּעסטגעזעצטע פּססים, און דאָס קאָן ביי זיי אָפּשאַצן דעם חשק אַליין, מיט אייגענע כוחות, זוכן און דערפּאַרשן דעם ריכטיקן פּשט פון יעדן דין און הלכה. יעדער דאַרף זוכן אויף זיין אייגענעם חשבון, און פּסקענען יעדן דין, אַזוי ווי ער גופא געפינט פאַר

11 „פּסק החרם“, 25.

12 ד. גאַנז, „צמח דוד“, II: „אשר שמעו יצא מסוף העולם ועד סופו“.

ריכטיק—דאָס איז געווען דער דעוויז פון דעם באַרימטן „בעל החילוקים“, דעם גרויסן חריף און קונציקן דיאלעקטיקער. אין דעם פלל האָט זיך אויך געהאַלטן פּאַלאַקס תלמיד, שלום-שכנא בן יוסף, דער לובלינער רב און ראשישיבה, וואָס איז פון דער קיניגלעכער מאַכט באַשטימט געוואָרן אין 1541 אַלס דער אייבערראַפּינער פון גאַנץ קליין-פּוילן. אויך ער האָט זוי זיין רבי קיין חיבורים ניט געדרוקט¹³, און דאָך האָט ער געשטמט איבער אַלע פּוילישע און דייטשע קהילות¹⁴. זיין ישיבה האָט צו זיך צוגעצויגן תלמידים „מסוף העולם ועד סופו“¹⁵, און פון איר זיינען עס אַרויסגעגאַנגען די גרעסטע רבנים פון פּוילן און ליטע. אין דער דאָזיקער ישיבה האָט זיך אויך אויפגעצויגן שלום-שכנאס איידעם, דער באַרימטער ר' משה בן ישראל איסערליס, מער באַקאַנט אונטער די ראשי תיבות רמ"א. דער רמ"א, צוזאַמען מיט זיין קרוב און חבֿר, ר' שלמה לוריא — זיי זיינען עס די אמתע באַגרינדער פון דער רבנישער ליטעראַטור אין פּוילן. אָט די דאָזיקע צוויי „גאוני התורה“, דער שיינדל און שטאַלץ פון דעם אַלטן פּוילישן יידנטום, זיינען אויך זייער אינטערעסאַנט אַלס פּערזענלעכקייטן; און טאַקע אויף די צוויי אַזוי רייך באַגאַבטע מענער זעט מען אַמבולטסטן די סימנים פון ירידה און קולטורעלער הינטערשטעליקייט, וואָס לאָזן זיך באַמערקן אין דעם גייס-טיקן לעבן פון דעם פּוילישן יידנטום, אַפילו אין דער תקופה פון זיין ערשטן אויפבלי.

דער רמ"א איז געבאָרן געוואָרן אין קראַקע בערך אין 1520¹⁶. זיין פאָטער איז געווען פרנס און ראש הקהל¹⁷, און ער האָט געגעבן זיין זון די מאַטעריעלע מעגלעכקייטן צו גרינדן נאָך אין די יונגע יאָרן אַ גרויסע ישיבה, וואָס האָט באַלד שטאַרק קונה-שם געווען און עס האָבן זיך צו איר געצויגן תלמידים פון ווייטע שטעט און מדינות. דעם רמ"א זיינען געווען ניט אינגאַנצן פּרעמד אויך די „חכמות היצוניות“ — וועלטלעך וויסן. די דאָזיקע ידיעות האָט אָבער דער רמ"א געשעפט ניט פון דער

13 שלום-שכנאס זון, ישראל, זאָגט עדות, אַז זיין פאָטער האָט פאַרבאָטן צו דרוקן זיינע שו"ת און אַנדערע פּתבים (זע דעם רמ"א שו"ת, נומ' 25). זע אויך די מיטטיילונג פון שלום-שכנאס תלמיד חיים בן בצלאל אין דער הקדמה צו זיין „ויכוח מים חיים“.

14 זע „צמח דוד“: „רבי שכנא הוא הרב הגדול ראש גולת אריאל סופלן על אנשי דורו, ושמו יצא מטורה שמש עד כבואו“.

15 שו"ת הרמ"א, נומ' 25.

16 וועטשטיין היל אפילו דערווייזן, אַז דער רמ"א איז געבאָרן ערשט אַרום 1530.

17 דער יונגער רמ"א פלעגט זיך התמענות: משה בן כבוד אבא מרי הפרנס

והמנהיג ישראל שלום.

ארויסקער סביבה, נאָר „ממרהקים" — פון די ווייטע איטאַליענישע מדינות. מען מוז דערביי געדענקען, אז דאָס פּוילישע יידנטום איז אין קולטורעלער הינזיכט געווען אַן „עם לבדר ישבון". דער הויכער פּוילישער אַרץ, וואָס האָט דעמאָלט געהערט צו די געבילדעטסטע שיכטן פון דער אייראָ-פּעישער געזעלשאַפט, האָט מיט די אָרטיקע יידן געהאַט ריין געשעפּטלעכע באַרירונגען. ביי דער גרויסער ראָלע, וואָס עס האָבן אין פּוילישן גייסטיקן לעבן געשפּילט די דאָמיניקאַנער און יעזוויטן, האָט די קולטור אין פּוילן געטראָגן אַ בולטע קאַטוילישע פּאַרבונג, און דאָס רבנישע יידנטום האָט דערפאַר אין דער פּוילישער קולטור געזען קורס-פּל די איר פּיינדלעכע קריסטלעכע קולטור. די שטאַטישע קריסטלעכע באַפעלקערונג, וואָס האָט געזען אין די יידן די זייער ניט געוונטשענע קאַנקורענט, האָט מיט איר גיפטיקער שנאה גאַנץ זוייניק געקאַנט דערוועקן ביי די יידן דעם חשק דערנענטערן זיך צו זייערע שכנים אויפן קולטורעלן געביט. דערפאַר אָבער האָבן די פּוילישע יידן, בפרט די קראָקער קהילה, זיך געפונען אין גאַנץ נאָענטע פאַרבינדונגען מיט איטאַליע. די ערשטע פּראַכטפולע יידישע דרוקערייען האָבן זיך געגרינדעט אין איטאַליע און זיי האָבן משפיע געווען דעם פּוילישן ישוב מיט ספרים אפילו אין די שפּעטערדיקע יאָרן, ווען פּוילן האָט שוין געהאַט אייגענע דרוקערייען.¹⁸ די פּוילישע רבנים פלעגן באַזונדערס אָפּט זיך ווענדן מיט שו"ת צו די איטאַליענישע רבנים און פילע יידישע יונגעלייט פלעגן זיך לאָזן פון פּוילן און מערן אין דעם לאַנד פון דעם רענעסאַנס לערנען תורה ביי די דאָרטיקע גרויסע רבנים, וואָס האָבן על-פי רוב געשטאַמט פון דייטשלאַנד.¹⁹ אָבער ניט נאָר יידיש וויסן אַליין האָט די יידישע יוגנט געזוכט אין איטאַליע. פילע ישיבה-ביתורים, וואָס האָבן אין די פּוילישע ישיבות דערוואָרפן גרויס בקיאות אין ים התלמוד, פלעגן ערשט דערנאָך זיך לאָזן קיין איטאַליע (באַזונדערס קיין פּאַדואַ, וואָס איר אוניווערסיטעט האָט געשטאַמט איבער דער גאַרער וועלט) שטודירן מעריצין. דורך איטאַליע האָט אויך איינגע-וואַנדערט קיין פּוילן אַ געוויסע צאָל ספרדישע יידן, על-פי רוב דאָקטוירים און אַפּטיקערס. אייניקע פון די דאָזיקע געבילדעטע „גירושי ספרד" זיינען געווען לייב-מדעדיקערס ביים פּוילישן קיניגלעכן הויף.²⁰ מיט דעם

18 די ערשטע יידישע דרוקערייען אין פּוילן: אין קראָקע אין 1530, אין בריסק — אין 1546 און אין לובלין — אין 1550.

19 זע דעם פּערסן באַנד פון אונזער ווערק, ז' 69 א"ח וועגן דעם נישן קולטור-רעלן פאַרקער צווישן די פּוילישע און איטאַליענישע קהילות קאָן אַגב עדות זאָגן פּאַלנדיקער פּאַקט: אין קראָקע איז אין 1590 ערשינען אַ לערנבוך „דבר טוב" און דאָרפן יערן די ווערסער פון הומש דערקלערט אַ אויף יידיש אַ אויף איטאַליעניש. 20 זע פּאַלאַבאַנס ציטירטע ארבעט „יעורעסקאַיאַ סטאַרינאַ", 1912, 38.

אויס איטאליע קיין קראקע עמיגרירטן לייב-דאקטאר שלמה אשפנזי, וואָס האָט שפעטער געשפּילט אזא באַדייטנדיקע פּאָליטישע ראָלע ביים הויף פונם טערקישן סולטאַן, איז דער רמ"א געווען באַפריינדעט. דער רמ"א האָט אויך געהאַט נאָענטע פאַרבינדונגען מיט אייניקע איטאַליענישע קהילות; וועגן דעם זאָגט עדות ניט נאָר זיין אָפטער בריוו-וועקסל מיט דעם באַרימטן רב מהר"ם מפּאדואַ, ווי אויך דער אינטערעסאַנטער פּרט, וואָס ער האָט זיין פירוש אויף מגילת אסתר, „מחיר יין" געדרוקט (1559) אין דער איטאַליענישער שטאָט קרעמאַנאַ.²¹ די קראַקער קהילה און אויך איר באַרימטער רב און ראש ישיבה האָבן זיך בלייבנדיק געפונען אונטער אַ געוויסער איטאַליענישער השפּעה. די דאָזיקע השפּעה איז אָבער געווען אַ גאַנץ איינזייטיקע. דער גייסט און די שטימונגען פון דער רענעסאַנס-תּקופה האָט ווייניק געקאָנט אימפּאַנירן דעם באַרימטן תּלמיד פון דעם שאַרפּן „עוקר הרים" שלום שכנא. דאָ, אין דער ממשלה פון פּילפּול און דיאַלעקטישער חריפות, האָט געפונען אַ שטאַרקן אָפּקלאַנג בלויז איין, אמת זייער וויכטיקער און ווערטפּולער, עלעמענט פון דער איטאַליענישער רענעסאַנס-פּאַוועגונג: דער דורשט נאָך וויסן. אָבער אויך דער עלעמענט האָט דאָ אָנגענומען גאַנץ אייגנאַרטיקע און איינזייטיקע פּאַרמען. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן אויף די ראַציאָנאַליסטישע טענדענצן, וואָס האָבן זיך געלאָזט פילן אין די ישיבות פון יעקב פּאַלאַק און זיינע תּלמידים. עס דאַרף דערפאַר ניט חידושן, וואָס דעם וויסנבאַגריקן רמ"א, וועלכער האָט געהאַט אַ באַשטימטע נטיה צו חכמות חיצוניות,²² האָט מער פון אַלץ אימפּאַנירט אַריסטוס ראַציאָנאַליסטישע שיטה, מיט וועל-כער ער האָט זיך באַקענט אויס מיימונים ווערק. דער רמב"ם גופא האָט ביי אים געהייסן „התייר הגדול" — דער גרויסער מייסטער, וואָס איז פּולל בל חכמות"²³. דער „מורה" איז ביי אים אין די אויגן געווען דער טיפּסטער קוואַל פון פּילאָזאָפּישן וויסן, און אים ציטירט ער צומ מייסטן אין זיין טעאָלאָגיש-פּילאָזאָפּישן ווערק, „תּורת העולה". לויט דעם מוסטער פון דעם „מורה נבוכים", איז אויך דער „תּורת העולה" איינ-

21 אייניקע פּאַרשער פּאַרויכערן אַפילו, אַז דער רמ"א האָט אַ שטיק צייט גע-לערנט אין איטאַליענישע ישיבות. דאָס איז אָבער גיט ריכטיק, דער רמ"א איז קיינ-מאַל אין איטאַליע גיט געווען.

22 דער רמ"א האָט געהאַט סקלידע ידיעות אויפן געביט פון אַסטראָנאָמיע, און ער האָט אַפילו געשריבן אַ פירוש אויף פייערבאַכס „Theorica". אויך האָט ער אַרייס-געוויזן אַ געוויסן אינטערעס צו היסטאָריאָגראַפיע און האָט געשריבן הערות צו זפּותאס „יוחסין".

23 „תּורת העולה", דף 84, עמ' ב' (מיר ציטירן נאָך דער ערשטער אויס-גאַבע פון 1570).

געטילט אין דריי חלקים, און פילע פון זיינע פרקים הייבן זיך אָן מיט דער אָנױזונג: „אמר הרב המורה“ — אזוי האָט געזאָגט דער בעל „המורה“. דער „תורת העולה“ — דאָס איינציקע טעאָלאָגיש-פּילאָזאָפּישע ווערק, וואָס ס'איז געשאַפן געוואָרן אין דער פּויליש-רבנישער ליטעראַטור אין משך פון 16טן און 17טן י"ה, האָט בשעתו געמאַכט אַ גוואַלטיקן רושם. מען האָט אים אין לױבלידער באַזונגען ²⁴, און דעם רמ"אס באַ-רימטער בן-דור, דער רש"ל, האָט מיט התפעלות אויסגערופּן: „ממשה (בן מיימון) עד משה (איסעראַליס) לאַ קם כמשה!“ אפילו אין דער נייערער צייט האָט זיך געפונען אַ פּאַרשער, וואָס פּאַרגלייכט דעם בעל „תורת העולה“ מיטן בעל „המורה“ און פּאַרזיכערט, „אַז דער גייסט פונם רמב"ם האָט אויפסניי אויפגעלעבט אין משה איסעראַליס“ ²⁵. עס איז איבעריק צו זאָגן אויף זוי ווייט דער באַטרעפנדיקער פּאַרפאַסער האָט דאָ „איבערגעכאַפּט די מאָס“. עס איז אָבער דאָך זייער באַלערנדיק, בעת מען פּרוּווט אַנטקעגנשטעלן און פּאַרגלייבן אָט די צוויי „גדולי ישראל“. ערשט דעמאָלט זעט מען אַמבולטסטן, וואָס פאַר אַ גרויסער מהלך ס'איז אויפן געביט פון פּרייען פּילאָזאָפּיש-וויסנשאַפּטלעכן געדאַנק צווישן דעם שפּאַ-נישן יידנטום אויס דעם רמב"םס צייטן און דעם פּוילישן קיבוץ פון דעם רמ"אס דור. דער „מורה“, אין וועלכן מיימוני באַקענט מיט זיין רעלי-גיעז-פּילאָזאָפּישער סיסטעם, איז אַ האַרמאָניש גאַנצער בנין; יעדער חלק, יעדער פרט, איז שכלדיק צוגעפאַסט צום צווייטן. קלאָר און ליכטיק איז אין דעם דאָזיקן בנין ²⁶. פונקט דעם היפך זעען מיר אין דעם „תורת העולה“: אַלץ איז דאָ מטושטש און צעשווומען. ניט קיין בנין איז דאָס, נאָר אַ לאַפּירינט, וווּ אַלץ איז פּאַרפּלאַנטערט אין ווילדן תוהו-וּבוהו. דער אַרעמער לעזער ווערט געפירט איבער שמאַלע, פּאַרדרייטע הינטערזענין, וווּ עס בלאַנדזשען אין דער פינסטער גרויע, געפּלאַמטע שאַטנס. אָט באַווייזן זיך געזיכטער, וואָס ס'קאָן זיך דאַכטן—דאָס זיינען שלוחים פון דער מלוכה, וווּ עס געוועלטיקט בלויז דער קאַלטער קלאָרער שכל; זיי פאַרשווינדן אָבער גלייך, און עס שווימען אַרויס משונהדיקע פּאַנטאַס-טישע געשמאַלטן, וואָס דרייען זיך אין ווילדן פּישור-טאַנץ...

אין דער הקדמה ווערט אָנגעוויזן, אַז דער ערשטער טייל וועט זיך פּאַרנעמען מיט דער אַרכיטעקטור פון דעם בית-המקדש, ווי אזוי דער גאַנצער בנין, דער מזבח און די פּלים האָבן אויסגעזען. די ווייטערדיקע

24 זע דאָס לױבליד, וואָס ס'איז געדרוקט אין אָנפאַנג פון דער ערשטער

אויסגאַבע.
25 זע ש. א. האַרדעצקי, „לקורות הרבנות“, 1910, 85-87.

26 זע אונזער געשיכטע, ב' 1, ז' 204.

צוויי — וועלן באהאנדלען דעם ענין קרבנות. די דאָזיקע גרונט־טעמעס זיינען אָבער צונויפגעפלאַכטן מיט אַן אימהדיקן געמיש פון די פאַרשיידנ־אַרטיקסטע פּראָגן. ביים אויסמיטשן דעם ביבלישן טעקסט פּרוּווט דער רמ"א זיך באַנוצן מיט דעם רמב"ם אַלעגאָרישער מעטאָדע. זי באַקומט אָבער ביים רמ"א די אייגענע נאָו־פאַרקריפלטע פאַרמען, ווי אין דעם באַקאַנטן אַפּאָקריפישן בריוו, וואָס דער רמב"ם זאָל האָבן געשיקט זיין זון אַברהם.²⁷ ביים רמ"א, ווי ביי אַלע אַנדערע פון יענער צייט, איז נאַטירלעך, קיין מינדסטער ספק ניט געווען, אַז דער דאָזיקער בריוו איז אַן עכטער, און דער בעל „המורה" איז זיין פאַרפאַסער. דער רמ"א איז פעסט איבערצייגט, אַז אין דעם בית־המקדש און אין זיינע פּלים זיינען געווען פאַרבאַרגן רמזים אויף אַלע וועלטן און אויף אַלע סודות, וואָס אין דער תורה (כי כל התורה והעולמים כולם היו רמזים במקדש וכליו), וואָרעם דער בנין פונם בית־המקדש איז דאָך דער שפיגלפילד פונם אונז־ווערטאַלן וועלט־בנין, פונם גאַנצן קאָסמאָס.²⁸ „זיי וויסן, דערקלערט דער רמ"א, אַז יעדעס ווינקלעך, יעדער חדר אין בית־המקדש איז אַ רמז אויף טיפע השגות; יעדער שער איז אַ סימבאָל פון אַ באַשטימטער חכמה".²⁹ אין יעדער פּלי, אין יעדן חפץ זיינען פאַרקערפערט הויכע ענינים און זייער וויכטיקע סודות. די מנורה — דאָס איז אַ רמז אויף דער תורה, דער שַמְרִיזִית — זיינען די תלמידי חכמים,³⁰ די פלימעלעך (פּרחים), וואָס אין די קנייהמנורה — זיינען גאָר אַ טיפער ענין.³¹ די שמונה בנדי כהן גדול זיינען אַנטקעגן די אַכט מצוות, וואָס זיינען דעם מענטשן געבאָטן „קודם שחטא"³², דער פיור איז דער סימבאָל פון נביאות, די קטורת — אַ רמז אויף מעשים טובים,³³; דער פרוכת — דאָס איז די שידוואַנט צווישן דעם מענטשלעכן שכל און דעם „שכל הפועל" אַזוֹ״ו אַזוֹ״ו.³⁴

און די אַלע איבערגעשפיצטע סברות און איינפאַלן זיינען געשריבן מיט אַ הילצערנער, שווער־וואָגיקער שפּראַך, וואָס זינדיקט גאַנץ אַפּט

27 זע באַנד II, ז' 146.

28 „תורת העולה", I, קאָפּ' 2, 4.

29 דאָרסן, I, קאָפּ' 7, דף 12.

30 דאָרסן, קאָפּ' 16.

31 דאָרסן, קאָפּ' 19.

32 דאָרסן, II, קאָפּ' 42.

33 דאָרסן, קאָפּ' 6, דף 42.

34 דאָרסן, II, קאָפּ' 26, דף 56: „והפרוכת היא הסך המכיל בין שכל

האנושי לשכל הפועל".

קעגן די פשוטע פללים פון גראמאטיק⁸⁵. דער בעל „תורת העולה" וויל ווייטער דערווייזן, אז אלע מעשיות, וואָס ווערן דערציילט אין דער תורה, דאָס רוב מצוות און געזעצן — אלץ האָט אין באַשטימטן ציל: דערווייזן דעם „חידוש העולם", באַשטעטיקן אַלס זיכערע עדות, אז די וועלט איז אין דער צייט באַשאַפן. דער גלויבן אין „חידוש העולם", פאַרזיכערט דער רמ"א, דאָס איז „דער גרונטשטיין פון אונזער תורה", און וועגן דעם דאָזיקן „גרונטשטיין" זאָגן עדות דער קרבן פסח און אַלע אַנדערע קרבנות; אפילו דער ענין אכילת מצה אין די טעג פון פסח, — אלץ, אלץ מוז באַשטעטיקן דעם „חידוש העולם", בכדי צו דערווייזן, אז גערעכט זיינען ניט „הפוקרים הנמשכים אחר הקדמות" — ניט די אפיקורסים, וואָס טענהן, אז די וועלט איז אַ קדמון, נאָך די תורה, וואָס דערציילט וועגן בריאת און חידוש העולם⁸⁶. בעת די צפתער מקובלים מיט יצחק לוריא בראש האָבן די מצוות שבת פאַרוואַנדלט אין אַ ווונדערלעכער מיסטעריע, פול מיט רזין רזין, און שלמה אַלקאביץ האָט געזונגען זיין לויבגעזאַנג דער געטלעכער פלה „שבת מלכתא" — זוכט דער בעל „תורת העולה" דעם שכלדיקן, וואָס לאָזט ער מיך הערן, און קומט צום אויספיר, „כי עיקר כוונת השבת היא להורות לנו חידושו של עולם"⁸⁷. אפילו אין מנהג „תשליך" זעט דער רמ"א אויך אַ רמז אויף חידוש העולם.

נאָנץ אינם גייסט פונם רמב"ם ברענגט דער רמ"א די ווערטער פון אַ געלערנטן, „אז ווער עם האָט ניט גענאָסן פונם פאַרגעניגן, וואָס דער מענטש געניסט בשעת עם געלינגט אים צו געפינען אַן ענטפער אויף די ספיקות, וועלכע זיין שכל האָט געבאָרן — דער האָט אין זיין לעבן פון קיין אמתער פרייד ניט געוואָסט"⁸⁸. דער מענטשלעכער שכל ווערט ביים רמ"א געגליכן צו אַ „פיערדיקן פאַקל", וואָס באַלייכט די פינסטערניש; ער געפינט, אז דעם מענטשנס אייגנשאַפט איז — זוכן און נאָכפאַרשן וועגן דעם ציל און דעם צוועק פונם זיין, און זיין וויכטיקסטע אויפנאָבע איז מיטן לאָגישן שכל אויפֿקלערן דעם מהות פון יעדער זאַך⁸⁹. דער

⁸⁵ דער רמ"א נומא אין טורה אָפנהאַרציק (שו"ת נים' 7), אַ ויין סגיל איז

זייער נים קיין געשליפענער אין אין דיקדוק האָט ער אַ קנאַפּע ריעה.

⁸⁶ דאָרסן, III, קאָפּ' 51, 53, 73.

⁸⁷ דאָרסן, קאָפּ' 48; דאָרסן, קאָפּ' 60.

⁸⁸ דאָרסן, I, קאָפּ' 6: „וכבר כתב חכם אחד: שלא פנים טעם שמחה מי שלא פנים התרת הספיקות השכליות".

⁸⁹ דאָרסן, III, קאָפּ' 7, דף 79: „והנה סכל טקום עדיף ספי לחקור על הדברים ולדע איתן בטושתים ובמשכלים על ידי חקירה והנה תכלית האדם".

רמ"א איז מסכים מיטן רמב"ם, אז אן אמתער מושלם איז בלויז דער, ווער ס'האָט מיט דער הילף פון זיין פאַרשטאַנד דערקאָנט דעם אמת⁴⁰, און אז די מאָראַלישע שלימות איז ערשט אַ שטאַפל פאַר דער העכסטער שלימות — דער שלימות פונם שכל, וואָס אַראַנק אים באַקומט דער מענטש ריכטיקע באַגריפן וועגן דער גאָטהייט און וועגן אַלץ, וואָס עס סיסטירט (הוא ההשגה וההתבוננות בשם יתעלה ושאר נמצאות והוא שכל העיוני)⁴¹.

דער דאָזיקער מיימונים אָנהענגער און פאַרערער האָט אָבער געהאַט נאָנץ איינגאַרטיקע באַגריפן וועגן פאַרשן און וויסן, וועגן „השגה והתבוננות בשם יתעלה“. אויפגעוואַקסן אין דער טרוקן-איבערגעשפיצטער אַטמאָספּער פון „פּילפּול“, האָט דער רמ"א אין דיאַלעקטישער אַקראָג-באַטיק און סכאַלאַסטישע המצאות געזען דעם זיכערסטן וועג, וואָס פירט צו דער העכסטער נייטיקער שלימות. עס איז אין דער הינזיכט פּראַי צו באַקענען זיך מיט די קאַפיטלעך אינם דריטן טייל „תורת העולה“⁴², וווּ עס ווערן מיט חירפותדיקן פּילפּול אויפגעדעקט די מאַטיוון, פאַר-וואָס משה רבנו האָט אַזוי לאַנג זיך געקווענקלט און ניט געוואָלט דער-פּילן גאָטס שליחות צו פרעהן. דאָס האָבן עס דעם אבי הנביאים אַרייַן געוואַרפן אין גרויס ספיקות די זיבן טענות, וואָס ס'האָבן אַרויסגעשטעלט די „בופרים“ קעגן חידוש העולם. דאָ לאַזט זיך קב"ה בכבודו ובעצמו אַריין אין אַ לאַנגן וויכוח מיט משה רבנו, „להכחיש מופתי אריסטוטלוס“⁴³, בכדי אָפּצווענדן אַריסטוטס באַווייזן, אז די וועלט איז אַ קדמון; אין קב"ה, שטרייכט אונטער דער רמ"א, האָט זיך דערפּיי באַנוצט מיט דעם רמב"ם אַיזערנע טענות⁴⁴. בשעת הרחק, דאָרט וווּ קב"ה איז דאָך ניט געלונגען אָפּצווענדן אַינעם פון אַריסטוטס באַווייזן, האָט ער אים מבטל געווען ניט מיט לאַגישע ראַיות, נאָר מיט אַ באַוויזענעם ווונדער⁴⁵. ערדט ער וועגן די קללות, מיט וועלכע די תורה טרעט אַרויס וועגן די, וואָס זייגען עובר געווען קעגן געשלעכטלעכער מאָראַל, האָט אויך דאָ דער רמ"א אַ שעת הפּושר צו דערווייזן מיט שפּיציקן פּילפּול, אז די „אשת אביו“ דאָס מיינט מען דאָך די תורה מן השמים, די „אחותו בת אביו“ דאָס איז די נבואה⁴⁶ אַזױ אַזױ.

40 דאָרסן, קאָפּ 73, דף 173: „כי מי שהשיג האמת הוא מבני העליה ומי שלא השיגו הוא מכלל היורדים לבאר שחת“.

41 דאָרסן, דף 79.

42 דאָרסן, 104—108.

43 דאָרסן 108: „הנה השיב לו השם יתעלה בסענה שמען הרמב"ם“.

44 דאָרסן, קאָפּ 46, דף 107, עמ' ב'.

45 דאָרסן, דף 106.

אינטערעסאנט איז אויך אין דער הינזיכט דעם רמ"אס אלעגארי-
שער פירוש אויף מגלת אסתר, „מחיר יין“. בעת אין קראַקע האָט אין
1556 אויסגעבראַכן די כאַלערע, איז דער רמ"א אָפּגעפּאַרן קיין שידלאַוו,
און דאָרט, בכדי די צייט צו פּאַרטרייבן, האָט ער זיין פירוש געשריבן,
ווי די גאַנצע מגילת אסתר ווערט מוגלגל אין אַ סימבאָלישן משל אויף
דעם מענטשנס לעבן: אַחשוּרושם מלוכה, „מהורו ועד בוש“ — דאָס איז
דעם מענטשנס לעבן פון געבאַרן־טאָג ביזן יום המיתה, די גאַלדענע גע-
פעס — אַ רמז אויף די תּאוות פון פּרויען, די זיבן סריסים — דאָס זיי-
נען דעם מענטשנס גרונט־קרעפטן, דעם קיניגס צוויי דינער — די צוויי
כּרוכים ביי די טויערן פונם גן־עדן, המנס ווייב — דאָס איז דעם
מענטשנס פּאַנטאַזיע, מרדכי היהודי — דעם מענטשנס שכל אַזױ. ווי אין
צום סוף איז דער מחבר אַליין מודה, אַז אָט די גאַנצע אלעגאָריע, וואָס
איז אַיינגעהילט אין אַ קונציק פּילפּול־געוועב, איז בלוז אַ שכלדיק שפּיל
און איז פּלל ניט ערנסט געמיינט.

דער רמ"א ציטירט טאַקע אין „תּורת העולה“ אויף יעדן טריט און
שריט דעם „מורה נבוכים“ — נאָר וואָס פּאַר אַ ווייטער מהלך ליגט
צווישן די צוויי ווערק. און דער רמ"א האָט אַפּילו ניט באַמערקט דעם
דאָזיקן מהלך; דער אמתער גייסט פונם „מורה“ איז אים אַזוי ווייט
און פּרעמד געווען, אַז ער האָט נאַיוו געגלויבט, אַז ער איז דעם רמב"ם
אַ טרייער תּלמיד, און זיין ווערק איז דעם „מורהס“ אַ גייסטיקער ברודער.
מען מוז דערפּיי נאָך נעמען אין באַטראַכט, אַז אין דעם רמ"אס דור האָט
די קבלה שוין געוועלטיקט איבער די יידישע מוחות, זי האָט דורכגעדרונג-
גען מיט איר גייסט דאָס גאַנצע רבנישע שאַפּן, דעם גאַנצן יידישן לעבנס-
שטייגער. אויך דער גאון אויס קראַקע, דער רמ"א, האָט זיך פּאַרהאַלטן
מיטן גרעסטן רעספּעקט צו דער „חכמת הקבלה“. קבלה באַטייט דאָך
ניט בלוז מיסטיק, נאָר אויך טראַדיציע, מסורת אָבות. די בעלי קבלה
זיינען דאָך די היטער פון גרויסע אמתן, וואָס זיינען איבערגעגעבן פון
מויל צו מויל, פון דור צו דור דורך דער לאַנגער קייט, וואָס ציט זיך
דירעקט פון משה רבנו. דערפּאַר איז אויך דער ניקטערער בעל הפּילפּול,
רמ"א, וואָס אים זיינען אַזוי פּרעמד געווען די מיסטישע התּלכות און
די עמאָציאָנעלע באַגייסטערונגן—פעסט איבערצייגט געווען, אַז „בל דברי
המקובלים הם אמת“⁴⁶ — אַליץ, וואָס די מקובלים זאָגן, איז לויטער אמת,
און די חכמת הקבלה איז „דער אמתער בוים פון לעבן“⁴⁷. דעם רמ"א
איז אַפּילו אויף דער מחשבה ניט געקומען, אַז די מיסטישע קבלה און

46 דאָרסן, III, קאָפּ 4.

47 דאָרסן, דף 77.

דער אַרימטעלישער ראַציאָנאַליזם זיינען צוויי פאַרשידענע וועלטן, צוויי אַנטקעגננעגעזעצטע וועלטפאַנעמען. אים האָט אויך אין דער קבלה דער עיקר אינטערעסירט דאָס שכלדיקע, דאָס טעאָרעטיש לאַגישע, און ער איז געקומען צום אויספיר, אז „כל החכמים לדברים אחת (?) כווננו“⁴⁸. ניט צופעליק ציטירט דער רמ"א אזוי גערן דעם מקובל משה באַטאַרעלס ווערטער, אז די „חכמת הקבלה און די חכמת הפילוסופיה ריידן וועגן איין און דעם זעלבן, נאָר מיט אַנדערע ווערטער“ (דאָרטן, 75), — דער רמ"א נופא געפינט אויך, אז „אלעמען איז באַקאַנט, אז די וועגן פון קבלה זיינען אויך די וועגן פון די אמתע פילאָזאָפּן“⁴⁹.

עס איז דערפאַר גאַנץ פאַרשטענדלעך דעם רמ"א'ס גרימצאָרן, בעת ער האָט דערזען, אז אַדאַנק דעם, וואָס מען האָט גראַד אין יענער צייט צום ערשטן געדרוקט דעם „זוהר“ און אייניקע אַנדערע קבלה־ספרים, האָבן אַפילו אַ סך פונם פשוטן פאָלק אָנגעהויבן צו לערנען קבלה (ורבים מהמון העם כל אחד קופץ ללמוד ענין הקבלה). אויך אין דער קבלה האָט דער רמ"א געזען קודם־כל „מושפלות“ — טעאָרעטישע פראָבלעמען, אַ ברייט פעלד פאַר פּיפּול און שכלדיקע אויפטוען. און אַלץ ווערט ביי אים צונויפגעזאָרפן אין איין מעכאַניש געמיש: מיימוני און ר' לוי בן גרשון לעבן ביי אים גאַנץ בשלום מיט ריקאַנאַטי, חיוט און אַנדערע מקובלים. אָט גייט ער אַרויס פון אבן־רשדס און מיימוניס דעות וועגן די אינטעלעקטן (שכלים נבדלים)⁵⁰, און יעדט באַריכות וועגן דער ראַלע אין דעם אַוניווערסאַלן באַטייט פונם „שכל הפועל“, און גלייך דערביי פאַרנעמט ער זיך מיט גימטריאות⁵¹, און גלויבט באַמונה שלמה, אז מיט „צירופי אותיות“, דורך קאָמבינירן די געטלעכע „שמות“ קאָן דער מענטש ווּוּנדער באַווייזן און צווינגען די מזלות, זיי זאָלן זיין ווילן דער־פילן⁵². אָט איז ער איין דעה מיט דעם רמב"ם, אז דער, וואָס פלייסט זיך מקיים זיין דאָס געבאָט „וידעת את ד'“ — זאָלסט נאָט באַגרייפן, דער איז גענטער צו נאָט פון די, וואָס טוען בלויז פאַסטן און בעטן; נאָר טאַקע דערביי זאָגט ער אַרויס זיין גרויס פאַרווּנדערונג, וואָס דער רמב"ם גלויבט ניט אין דער מאַכט פון „צירופי אותיות“, בעת די

48 דאָרטן, דף 72. אזוינע גראַמאַטיקאַליש אובזאַהאַלפּענע זאַצן באַגעגנט מען נישט וועלטן ביים רמ"א.

49 דאָרטן, דף 75: „ידוע כי דרכי הקבלה הן בעצמן דרכי הפילוסופים האמיתיים.

50 דאָרטן, ו, קאָפּ' 14.

51 דאָרטן, ו, קאָפּ' 13, וו, קאָפּ' 6 א"ו.

52 דאָרטן, וו, קאָפּ' 77, דף 163.

מקובלים האָבן דאָך די זיכערסטע ידיעות וועגן דער ווונדערבארער און אומבאַגרענעצטער מאַכט, וואָס זיינען באַהאַלטן אין די „שמות“ און אין זייערע סודותדיקע אותיות.⁵³

דער רמ"א איז זיך אזוי אָפט סומך אויף די מקובלים, גלויבט גלייך מיט זיי אין גילגול הנפש, אין דער ווונדערבארער קראַפט, וואָס איז באַהאַלטן אין „שמות“ און צאָלן, ער האָט אויך געשריבן אַ פירוש אויף „זוהר“⁵⁴. ער האָט אָבער דאָך דערביי פאַרזען דעם וויכטיקסטן פּרט — דעם זוהר'ס עטישן וועלטבאַנעם, זיין לערע וועגן דער אַנוווערסאַלער ראָלע פון דער מענטשלעכער פּערזענלעכקייט. מיטמונים ראַציאָנאַליסטישע לערע האָט זיך איר פאַטאָס — דעם פאַטאָס פון דער איבערצייגטער צענדטראַלער אידעע, פון דעם קעמפּנדיקן געדאַנק. דער „מורה“, ווי אויך זיין אַנטיפּאָד און צד שכנגדו, די מיסטישע זוהר-וועלט — ביידע האָבן זיי יעדער אויף זיין שטייגער, זייער אימפּאַנירנדיקע קראַפט, זייער גוואַלטיקן אימפּעט, וואָס רייסט מיט, וואָס איבערצייגט און באַזיגט. אין דעם קאַלט ניקטערן „תורת העולה“ איז אָבער ניטאָ קיין פונק פון פאַטאָס: אַלץ איז דאָרט לאַנגווייל־קטיוויט און איינטאָניק־גראַף. עס שטעקט דאָרט פיל לומדות, ריגאָריסטישע גאַטספּאַרכטיקייט, אַ שלל מיט חריפותדיקע איינפאַלן און שכלדיקן פילפול, עס פעלט אָבער דאָס זויכטיקסטע: ניטאָ קיין פעסטער וועלטבאַנעם, קיין שטאַלצער מעור פונם קאַמפּלוסטיקן געדאַנק; ניטאָ אויך דאָס פייער פונם הייסגלויבנדיקן האַרצן, דער ציטער פון דער בענקענדיקער און זוכנדיקער נשמה... און ווען אזא טיפישער עקלעקטיקער און עפיגאָן, וואָס האָט ניט אַרויסגעזאָגט קיין איין־איינ־ציקן זעלבשטענדיקן פילאָזאָפּישן געדאַנק, איז געווען ביכולת צו גילטן פאַר זיין דור אַלס אַריגינעלער דענקער און גרויסער פּסי אין „חכמות היצוניות“ — איז דאָס דער בעסטער באַווייז, ווי אָרעם די פּויליש־דייטשע קהילות פון יענער צייט זיינען געווען אויפן געביט פון וועלטלעכן וויסן... דער היסטאָרישער באַטייט פון דעם רמ"א באַשטייט אָבער ניט אין זיין טעאָלאָגישן חקירה־ספּר. באַרימט איז ער געוואָרן אַלס פּוסק, אַלס פאַרפאַסער פון חריפותדיקע שו"ת. מיר האָבן שוין אין פאַריקן באַנד⁵⁵ אָנגעוויזן, אז דער ספרדי יוסף קאָרו איז געווען דער קלאַסישער פאַרטרעטער פון דער שטרעמונג, וואָס האָט זיך אזוי פולט געלאָזט באַ מערקן ביי דעם ערשטן דור פון די „גולי ספרד“: ניט פאַרמעסטן זיך

53 דאָרטן, III, קאָפּ 4, דף 74: „אני תמה על הרב המורה... שהרחיק עיני השכנת שכתבו בעלי הקבלה בשלא ידע להם פירוש וכו' וכו'“.

54 געבליבן אין פּה־ידי.

55 זע זייט 275—276.

אויף שאפן נייע קולטורעלע ווערטן, נאָך אַלע כוחות אָנווענדן אויף צו זאַמלען און אויפהיטן מיט ליבע און גרויס התמדה די גאַנצע גייסטיקע רעליגיעזע ירושה פון די פריערדיקע דורות; סיסטעמאַטיזירן אינם שטרענגסטן סדר אַלע דינים און געזעצן מיט זייערע ווייטערדיקע פאַר-צווייגונגען און פירושים. גאַנצע צוואַנציק יאָר האָט קאָרו געאַרבעט איבער זיין ריזן־ווערק „בית־יוסף“, דעם קאָמפּענדיום פון אַלע דינים און רעלי-גיעזע געזעצן, געזאַמלט און געאַרדנט לויט דעם מוסטער פון ר' יעקב בן אשר, „ארבע טורים“. און בכדי דער דאָזיקער „פּלֶיבּו“ זאָל זיין אַ שוה לכל נפש — צוגעגלעך פאַר ברויטערע שיכטן, האָט קאָרו פאַר-פאַסט זיין „קיצור בית יוסף“, דעם באַרימטן „שולחן ערוך“, וווּ עס ווערן געגעבן אין קלאַרע איינפאַכע זאַצן, אָן וועלכע ס'איז שקלאַוטריאָם, אין ענדגילטיקער פאַרם אַלע דינים און מנהגים לויט דעם זעלבן סדר ווי אין „בית יוסף“. נאָך איידער דער „שולחן ערוך“ האָט זיך אויף דער וועלט באַוווּזן, איז אויך דער רמ"א געקומען צום באַשלוס, אַז עס איז נייטיק צו פאַרפאַסן אַ פאַפּולער זאַמלבוך פון אַלע יידישע געזעצן. דער „בית יוסף“ מיט זיין גוואַלטיק גרויסן פאַרנעם האָט אים ניט באַפּרי-דיקט, און ער האָט דערפאַר אַליין אָנגעשריבן אַ פירוש אויף „ארבע טורים“ און אים אַ נאָמען געגעבן „דרכי משה“⁵⁶. באַלד איז אָבער דערשינען דער „שולחן ערוך“, וואָס איז גלייך זייער באַליבט געוואָרן אין די ספרדישע קהילות. אמת, די אַשכּנזישע רבנים האָט דער „שולחן ערוך“ ניט אינגאַנצן באַפּרידיקט⁵⁷, ווייל דער ספרדי קאָרו האָט זיך מער גערעכנט מיט דעם אויטאָריטעט פון די ספרדישע פּוסקים, ווי מיט די אַשכּנזישע רבנים, און ביי זיינע פּוסקים האָט ער זיך זייער זויניק סומך געווען אַפּילו אויף אַזוינע נאוני התורה, ווי די פּראַנציוזישע בעלי התוספות. אויך האָט זיך קאָרו גערעכנט אין זיין זאַמל־ווערק דער עיקר מיט די מנהגים און לעבנסשטייגער פון די ספרדישע קהילות און פּלל ניט גענומען אין באַטראַכט די מנהגים און דעם סדר פון די אַשכּנזישע יידן. בכדי דער „שולחן ערוך“ זאָל קאָנען ווירקלעך ווערן אַ „שוה לכל נפש“, און אויך די פּוילישע קהילות זאָלן זיך קאָנען מיט אים באַנוצן

⁵⁶ געדרוקט זיינען בלויז די ערשטע צוויי טייל, און דאָס אויך אַ סך יאָרן נאָך דעם רמ"א סייט: דער ערשטער טייל אין פּירדאָ אין 1760, דער צווייטער אין וולצבאָך אין 1692.

⁵⁷ תּרעכונות אויפן „שולחן ערוך“ זע ביי דעם רמ"אס חכר, חיים בן בעלאל, אין דער הקדמה צו זיין „ויכוח מים חיים“ (אַמסטערדאַם, 1712), ביים טהר"ל אויספּראַך אין זיין „דרכ חיים“ און „דרוש על התורה“, און ביי פּילע אַנדערע רבנים פון יענער צייט.

אין זייער רעליגיעזער פראקטיק, האָט דער רמ"א געמאַכט זיינע הערות און הנהגות, צוגעגעבן פילע נייע סעיפים, ווו עס ווערן באַהאַנדלט די אַלע מנהגים און דינים, וואָס האָבן זיך איינגעבירנערט ביי די פּוילישע יידן אויפן יסוד פון די אָרטקע לעבנסבאַדינגונגען. אָט די דאָזיקע רמ"אס „מפה" — דער „טישטוך", מיט וועלכן דער רמ"א האָט באַדעקט קאָרום „געגרייטן טיש" (שולחן ערוך), האָט געשפּילט אַ נאַנץ גרויסע ראָלע אין דער ווייטערדיקער אַנטוויקלונג פון דער רבנישער ליטעראַטור אין פּוילן. ערשט אַדאַנק דעם רמ"אס „מפה" איז דער „שולחן ערוך" אויך אין די פּויליש-דייטשע קהילות אָנגענומען געוואָרן אַלס דער פּוסק און וועגוויר זער אין אַלע רעליגיעזע און געזעלשאַפּטלעכע פּראָגן. דעם אויפנאָן האָט אָבער דאָרט פאַרנומען דער אַשכּנזי ניט דער ספרדי. און דאָרט וווּ דער רמ"א איז ניט מסכים מיטן בעל „שולחן ערוך", איז — „הלכה כהרמ"א"⁵⁸. דערפאַר האָט מען אין פּוילן געדרוקט דעם „שולחן ערוך" בלויז צוזאַמען מיט דעם רמ"אס „מפה". און דאָרט וווּ עס איז פאַראַן אַ חלוקי דעות צווישן די צוויי פּוסקים, פּלעגן די פאַרלעגער ניט מאַכן קיין גרויסע שהיות און אַרויסוואַרפּן די באַטרעפּנדיקע שטעלע ביי קאַרון, אַזוי, אַ שטייגער, האָט מען אַרויסגעוואַרפּן דעם זאַץ, וווּ קאָרו דער-קלערט, אַז דער מנהג פון כּפּרות-שלאָגן איז אַ „מנהג שמוּת".

אָט דאָס שותפות-דוועק פון די צוויי נאַנים, דעם ספרדי און דעם אַשכּנזי, איז מיט דער צייט געוואָרן דער סימבאָל, די פאַרקערפּערונג פון דעם רבנישן יידנטום אין זיינע פאַרשטאַרטע און פּאַתאָלויזערטע פּאַר-מען. דער „כּל-בו" פון דינים און געזעצן האָט ווי אַ געדיכטע געץ אַרומגענומען דאָס נאַנצע לעבן פון דעם גאַטספּאַרכטיקן יידן, האָט שטרענג השגחה געגעבן אויף זיין יעדן טריט און שריט. דערביי מוז מען נאָך נעמען אין באַטראַכט, אַז דער רמ"א איז אין פאַרגלייך מיט קאַרון געווען אַ שטאַרקער מחמיר; זיין נסיה איז על-פי רוב ניכער האַר-בער מאַכן דעם דין איידער אים מקיל זיין. דאָס איז ענג פאַרבונדן מיט דעם דרך, אין וועלכן דער רמ"א האַלט זיך ביי זיינע „הנהגות" צום „שולחן ערוך". ווי די באַדייטנדסטע דייטשע רבנים, אַזוי גילטן אויך ביים רמ"א דער אָנגענומענער מנהג אַלס דער גרעסטער אויטאָריטעט, מיט וועלכן מען מוז זיך רעכענען. „קיינער טאָר ניט ברעכן קיין מנהג",

58 „דאָרט וווּ עס איז פאַראַן אַ חלוקי דעות צווישן ביידע נאַנים די בעלי „השולחן ערוך" — שרייבט אַברהם הורוויטש, וועגן וועלכן מיר וועלן נאָך ווייטער ריידן — דאַרף מען זיך אָבער כּער רעכענען מיט דעם רמ"אס דעה". אין אַלע קהילות פון אַשכּנז און פּוילן — שרייבט דער בעל „השליה", ישעיה הורוויטש — איז שוין אַזוי אָנגענומען, אַז מען פּסקים לויט דעם רמ"א ("שני לוחות הכּרות", שער האותיות).

„א מנהג איז מען ניט עובר“, חזרט ער מערערע מאל איבער. „וכך נוהגים“ — אזוי איז מען זיך נוהג — דאָס איז ביים רמ"א געווען דער שאַרפסטער באַווייז. ווייל די אַשכנזישע קהילות, וואָס האָבן איבער געלעבט אין משך פון דורות זייער פיל רדיפות און גירושים, האָבן, ווי מיר האָבן שוין מערערע מאל אָנגעוויזן, שטאַרק מקפיד געווען אויף דעם מינדסטן מנהג און רעליגיעזן דין, — איז גאַנץ פאַרשטענדלעך, אז דער אַשכנזישער פוסק און קאָדיפיקאַטאָר, דער רמ"א, איז אויך געווען אַ מחמיר ביים אויסטייטשן די רעליגיעזע געבאָטן און פאַרבאָטן. און די קעמפער פאַר רעליגיעזע רעפאָרמען, וואָס זיינען אין דער השכלה-תקופה אזוי שאַרף אַרויסגעטראָטן קעגן דעם שווערן עול, וואָס דער „שולחן ערוך“ האָט אַרויפגעלייגט אויפן יידישן קיבוץ, זיינען בלייבס געווען היסטאָריש אומגעזעכט, בעת זיי האָבן זייער גאַנצן צאָרן אויס-געגאַסן אויף דעם בעל „המפה“, און אין אים געזען דעם סימבאָל פון אַבסאָרדאַנטיזם, דעם ווילדן קנאי, וואָס האָט מיט זיינע חומרות אַזוי שווער און טרויעריק געמאַכט דאָס יידישע לעבן. דער רמ"א איז פאַקטיש געווען בלויז דער אויסדרוק פון די שטימונגען, וואָס האָבן דעמאָלט גע-וועלטיקט אין זיין סביבה. ניט ער האָט געשאַפן די סייגים און צוימען, די אַלע שטרענגע מנהגים, וואָס האָבן ווי צוואַנגען צונויפגעפּרעסט דאָס יידישע געמאָלעבן. און מיר זעען טאַקע, אז ווי דער מנהג, דער אויס-דרוק פון דעם פּאָלקס-ווילן, איז נוטה צו פאַרגרינגערן דעם דין, ווערט אויך דער רמ"א דער מקיל און שטיצט זיך טאַקע דערביי אויף דעם אַנ-גענומענעם מנהג. „נוהגין להכשיר“ — ווייזט ער דערביי אָן, אָדער — „המנהג להקל“.

אדאַנק דעם גרויסן שם, וואָס דער רמ"א האָט זיך דערוואָרפן נאָך אין די יונגע יאָרן, פלעגן די אָנגעזעענסטע רבנים זיך ווענדן צו אים ווי צום גרעסטן אויטאָריטעט ביי אַלע וויכטיקע אָנגעלעגנהייטן, און דעם רמ"א'ס תשובות אויף די אַלע האַרבע שאַלט פאַרנעמען אַ גאַנץ חשובן אָרט אין דער רייכער שו"ת-ליטעראַטור.⁵⁹

פון אַ גאַנץ אנדער שניט איז געווען דער שוין פריער דערמאָנטער רמ"א'ס בן-דוד און נאָענטער פריינד, דער באַרימטער ר' שלמה לוריא, מער באַקאַנט אונטער די ראשי תיבות רש"ס. לוריא איז געבאָרן אין 1510 אין אַ זייער חשובער פאַמיליע, וואָס פירט איר שלשלת היחסין ביז צום בעל „הקונטרס“ ר' שלמה יצחקי (רש"י). רש"ס'ס געבורטס-

⁵⁹ צום ערשטן געדרוקט אין 1640. מיר האָבן זיך באַנוצט מיט דער צווייטער, אַטסערדראַמער, אויסגאַבע פון 1711.

אָרט איז ניט אויף זיכער פעסטגעשטעלט; א טייל ביאָגראַפֿן ווײַזן אָן, אַז דער רש"ל איז געפֿאָרן אין פּוילן, אַנדערע ווידער — אַז אין בריסק. מען ווײַס בלויז, אַז זײַן רבי און מדריך איז געווען זײַן פעטער יצחק קלויבער; אין די יונגע יאָרן האָט דער רש"ל געלעבט אין בריסק און אין אַנדערע ליטווישע שטעט, און בערך אין 1554 האָט מען אים אויס-געקליבן פֿאַר רב אין אָסטראָ, וווּ ער האָט אויך געגרינדעט זײַן באַרימטע ישיבה. אין אַ קורצער צײַט אַרום איז ער לויט דעם קיניגלעכן באַפעל באַשטימט געוואָרן פֿאַרן רב הפּולל איבער גאַנץ זוואָלין. אַ מענטש מיט אַ האַרטן ווילן און שטאַרקן כאַראַקטער און נאָך אַ שטיקל קפּאָן דערצו, האָט דער רש"ל זיך דערוואָרבן אַ סך קעגנער און ניט קוקנדיק אויף זײַן גרויסן שם אַלס גאָן בישראל האָט ער געמוזט פירן אַ נעגנדרלעכן. זײַנע לעצטע יאָרן האָט ער פֿאַרבראַכט אין לובלין, און דאָרט איז ער געשטאָרבן אין 1573.

אָט דער פּוילישער רב איז געווען באַשאַנקען מיט אַ חרפּיש-שאַרפֿן קריטישן פֿאַרשטאַנד פּון אַן ערשטקלאַסיקן פֿאַרשער. ווײַל ער האָט געלעבט אין אַן ענגער אָפּגעזונדערטער סביבה, האָט ער זײַנע גאָנטישע פעיקייטן אויסגענוצט בלויז אויף דעם געביט פּון „איסור און היתר" און פּון רעליגיעז-תּלמודישע פּראָבן⁶⁰. דערפֿאַר אָבער טרעט ער אַרויס אויף דעם באַגרענעצטן געביט אַלס מחדש און זעלבשטענדיג קער פֿאַרשער. ער איז געווען איינער פּון די ערשטע און אפשר טאַקע דער ערשטער, וואָס האָט געשאַפֿן דעם קריטישן, רײַן וויסנשאַפּטלעכן דרך, ווי אזוי אויסצופֿאַרשן דעם טעקסט פּונם תּלמוד און זײַנע מפרשים. ער, דער גרויסער עמקן און חריף, האָט דורכגעלייגט דעם וועג פּון פּשטות, פּון מעטאָדישן אויספֿאַרשן דעם קאָמפּליצירטן תּלמוד-טעקסט. דערביי באַווײַזט דער רש"ל אַ פֿאַר יענער צײַט ממש אויסערגעוויינלעכע דריי-סך קײט, בעת ער ווערט פּלל ניט נתפעל פֿאַר די מײַנונגען און החלטות פּון די „ראשונים", פּון די רבנישע אויטאָריטעטן אויס די פּריערדיקע דורות. „אפילו אַנטקעגן נאָר די גרויסע אויטאָריטעטן — באַמערקט מיט גרויס התפעלות איינער פּון די שפעטערדיקע רבנים, דער בעל „נודע ביהודה" — האָט דער רש"ל געהאַט דעם מוט אַרויסצוטרעטן, וואָרעם ער האָט גע-האַט אַ האַרץ פּון אַ לײַב" (כי לכו כלב הארי). „צוריק צום תּלמוד" איז געווען רש"ל'ס דעוויז; נאָר מיטן תּלמוד (בבלי און ירושלמי) האָט ער

60 דער רש"ל איז אויך געווען אַ שטיקל פּייטן, זײַנע פּיוטים („זמירות מרש"ל", 1602) האָבן אָבער אַ גאַנץ קנאַפֿן פּאַקטישן ווערש.

זיך גערעכנט ווי מיטן איינציקן אויטאָריטעטן מקור פאר עניני הלכה. צו אלע שפעטערדיקע מפרשים און פוסקים האָט ער זיך פארהאלטן גאנץ אומאָפּהענגיק, און פלעגט ניט זעלטן אַרויסטרעטן קעגן זיי מיט זייער שאַרפע קריטישע באַמערקונגען. ער רעדט דערפאַר מיט גרויס שפּאַט און ביטול וועגן די, וואָס פּאַלגן בלינד יעדן מחבר פון פּריערדיקע דורות און „קאַנען ניט באַגרייפן מיט זייער שוואַכן שכל, אז אויך די אַמאָליקע גדולים האָבן געקאַנט אַ טעות האָבן; זיי מיינען, אז אַלץ, וואָס ס'שטייט אין אַן אַלטן כתב־יד, איז גאַלע אמת" (וסוברים מה שכתוב בכתב ישן אין להרהר אחריו) ⁶¹. „אמת — איז דער רש"ל ווייטער מוסר מיט אַ סאַרקאָסטישן שמייכל — זיי, די פוסקים, זיינען טאַקע לויטער הימל־מענטשן (בני עליון כולחון), אָבער דרשענען טוען זיי ווי פשוטע מענטשן, גלויב איך דערפאַר קיינעם ניט מער ווי דעם צווייטן... בלויז דער תלמוד — הוא המכריע" ⁶².

נאָך שאַרפער טרעט ער אַרויס קעגן די רבנים און לומדים פון זיין דור. אין זיין צייט האָבן זיך אין פּוילן שטאַרק פאַרמערט די צאָל ישיבות, און בראש פון זיי זיינען געשטאַנען על־פי רוב דעם בעל הפּילפּול ר' שלום שכנאס תלמידים ⁶³. דער רש"ל, וואָס האָט זיך פּיינדלעך פאַרהאַלטן צום דרך הפּילפּול, וועלכער האָט געוועלטיקט אין די דאָזיקע ישיבות, שטרייכט באַזונדערס אונטער די טונקעלע זייטן פון דער רבנישער קולטור אין איר ערשטער בלי־תקופה אין פּוילן. „בענוותינו הרבים — קלאָגט זיך דער רש"ל — זיינען ביי אונז זייער פיל, וואָס האָבן „סמיכה", אָבער גאַנץ ווייניק ווילקענעוודיקע; עם וואַסט די צאָל פון נזוהי הדעת (אומוויסנדיקע), וואָס ווי נאָר יענער פאַקומט „סמיכה", גלייך מאַכט ער זיך גרויס און זאַמלט אַרום זיך לערן־בַּחורים, ווי די פּריצים, וואָס רינגלען זיך אַרום מיט אַ גאַנצער סוויטע פאַדינטע... עם זיינען פאַראַן אַזעלכע, וואָס זיינען אפילו ניט ביכולת צו פאַרשטיין אַ וועלכע ס'איז סוגיא אָדער מסביר זיין ווי עם געהער צו זיין אַ הלכה... און אויך זיי טוען געוועלטיקן איבערן ציבור און איבער תלמידי חכמים, „מחרימים ומתירים", גיבן „סמיכה" אַזוינע תלמידים, וואָס האָבן אפילו ניט געלערנט ביי זיי, נאָר וואָס זיי האָבן זיי פאַשאַנקען מיט „תשלומים וגמולים" ⁶⁴. „עם זיינען פאַראַן אַזוינע רבנים — דערציילט

⁶¹ ים של שלמה, די ערשטע הקדמה צו מסכת חולין.

⁶² דאָרפן.

⁶³ די נעמען פון די דעמאָליטיקע ראשי ישיבות אין מדינת פּוילן ווייסן זיינען

אויסגערעכנט אין דור גאָנס „צמח דוד".

⁶⁴ ים של שלמה, בבא קמא, פרק ח', סימ' 58.

דער רש"ל אויף אן אנדער אָרט, — וואָס זיינען דערפאַר גרויסע מחמירים, ווייל פון די דאָזיקע חומרות האָבן זיי אין זייערע סופרים „שכר הנאה" און זייערע קעשענעס ווערן אָנגעפילט מיט געלט".⁶⁵

נאָך שאַרפער ווי דער בעל „ובוח מים חיים" איז דער רש"ל אַרויסגעטראָטן קעגן דעם באַרימטן פוסק פון זיין דור, קעגן יוסף קאַרו.⁶⁶ ער האָט ניט געקאָנט מוחל זיין יענעם התבטלות פאַרן אויטאָריטעט פון די „ראשונים", די פוסקים און גאונים פון די פריערדיקע דורות. דער רש"ל איז דערפאַר געקומען צום באַשלוס צו פאַרפאַסן אן אוניווערסאַלן, אויסשעפּנדיקן קיבוץ פון אלע הלכות, ניט שטיצנדיק זיך דערביי אויף קיינעם פון די פוסקים, נאָר אויסשליסלעך אויף דער איינציקער פון אים אָנערקענטער קוועלע — אויפן תלמוד. דער רש"ל האָט אָבער געפונען, אז בכדי זיך קאָנען באַנוצן אָט מיט דער דאָזיקער איינציקער זיכערער קוועלע, מוז קודם־כל דורכגעמאַכט ווערן אַ ריזיק שווערע אַרבעט: קריטיש אויספאַרשן די ריכטיקייט פונם תלמודישן טעקסט. ביז די ערשטע יאָר־צענדליקער פונם 16טן י"ה איז דער תלמוד געווען פאַרשפּרייט אין פאַרשיידענע האַנטשריפטלעכע קאָפּיעס. די ערשטע געדרוקטע תלמוד־אויסגאַבן, וואָס זיינען ערשט דערשינען אין רש"לס יונגטייאָרן, זיינען אויסגעפירט געוואָרן דורך מענטשן, וועלכע זיינען ווייניק ראוי געווען צו אזא אַחריותדיקער אַרבעט. זיי האָבן אַפילו ניט געפונען פאַר נייטיק מגיה צו זיין דעם טעקסט לויט פאַרשיידענע אָפּשריפטן. דער רש"ל האָט דערפאַר געהאַלטן פאַר נייטיק קודם־כל צוטרעטן צו דער שווערער און פיל צייט רויבנדיקער אַרבעט: קריטיש אויספאַרשן און אויספעסערן דעם פאַרגרייזטן טעקסט, ווייל ער איז נאָך אין די יונגע יאָרן געקומען צו דער מסקנא, אז פילע סתירות און פלאַנטערנישן אין די אַלטע מקורים דערקלערן זיך דערמיט, וואָס דער תלמודישער טעקסט איז פאַרגרייזט דורך ווייניק געניטע און ניט גאַנץ אויפּמערקזאַמע אָפּשרייבערס, און די גרייזן האָבן נאָך אַקאַרשט פאַרמערט די דרוקער און זעצער. עס איז קיין ספק ניט, אז אַדאַנק דעם דערביי אַרויסגעוויזענעם פיינעם קריטישן חוש, טרעט דאָ פאַר אונז אַרויס אָט דער פאַרפּרומטער אַרטאָדאָקסישער פּוילישער רב. אַלס פאַרגייער פון דעם „פאַטער פון היסטאָרישער קרי־טיק", דעם פרייען דענקער און פאַרשער עזריה דיראַסי. אַרויסבאַקומען דעם אורשפּרינגלעכן ניט פאַרגרייזטן טעקסט, בעת עס זיינען אַפילו ניט

⁶⁵ דאָרפן, סס' קידושין, פרק ב', סיט' 19.

⁶⁶ וועגן רש"לס אָנפאַלן אויף יוסף קאַרו, זע: האַרדעצקי, „לקורות הרבנות", 137; רב צעיר אין „השלוח", V, 135. זע אויך די צווייטע הקדמה צו „ים של ילמה", מס' חולין.

געווען צו דער האנט אין א געניגנדיקער צאָל אלטע תלמוד־אָפּשריפטן, איז געווען אַן אימהדיק שווערע עובדה; און דעם רש"לס, „חכמת שלמה“ איז אַ ווונדערבארער מאָנומענט פֿון מיוזאָמער שאַרפּזיניק־קריטישער אַרבעט און נואַליטיקער בקיאות. מען דאַרף נאָך דערביי נעמען אין באַ־טראַכט, מיט וואָסער יראַת־הכבוד דער רש"ל האָט זיך פאַרהאַלטן צו יעדן וואָרט, וואָס געפינט זיך אין תלמוד, בכדי זיך קלאָר צו מאַכן, מיט וואָס פאַר אַ גרויסער פּאַרזיכט ער האָט זיין קריטישע אַרבעט דורכגע־פירט, און וויפיל מי עס האָט געקאָסט דעם רש"ל די מינדסטע טעקסט־פאַרענדערונג און אויספעסערונג.

און אָט די דאָזיקע מיפּולע אַרבעט, וואָס דער רש"ל האָט דורכ־געמאַכט אין זיין „חכמת שלמה“, איז ערשט געווען אַ פאַראַרבעט צו זיין הויפטווערק „ים של שלמה“, דעם אויבן־דערמאָנטן קאָמפּענדיום פֿון אַלע הלכות־התלמוד, געזאַמלט אין שטרענג סיסטעמאַטישער פּאַרם, אויסגעפּאַרשט און קריטיש פּאַלויכטן אויפן יסוד פֿון די ערשטע מקורים. מיט וואָס פאַר אַ גרינטלעכקייט און עמקות דער רש"ל האָט די דאָזיקע אַרבעט דורכגעפירט, וועגן דעם דערציילט ער אונז גופא אין זיינע הקדמות צו יעדער מסכת באַזונדער. צוויי גאַנצע יאָר האָט ער געפּטרט אויף צו סיסטעמאַטזירן און דערקלערן די הלכות, וואָס געפינען זיך בלויז אין דער ערשטער העלפט פֿון מסכת יבמות, אַ יאָר נאָכאַנאַנד — אויף די ערשטע צוויי פרקים אין מסכת כתובות, און אַ האַלב יאָר בלויז אויף איין פרק וועגן מצוות חליצה⁶⁷. עס איז דערפאַר קיין חידוש ניט, וואָס דעם רש"ל איז ניט געלונגען צו פאַרענדיקן זיין ריזן־ווערק, און ער האָט בלויז באַוווּזן צו סיסטעמאַטזירן און דערקלערן די הלכות פֿון זיבן מסכתות⁶⁸.

די סביבה, דער קיבוץ איז אָבער געווען אין אַ געוויסער מאָס שטאַר־קער פֿונם יחיד, אַפילו פֿונם גאָנטיש באַנאַבטן יחיד. דער רש"ל באַוווּזט טאַקע אין זיינע ווערק דעם מוט און די חריפות פֿון אַ זעלבשטענדיקן קריטישן פּאַרשער, ער איז אָבער דאָך ניט ביכולת זיך אַרויסרייסן אויס דעם ענג־באַגרענעצטן וועלטבאַגעם פֿון זיין סביבה. די „חכמות חיצוניות“ — דאָס וועלטלעך וויסן איז ביי אים פאַררעכנט פאַרן קוואַל פֿון אַפיקורסות און געפערלעכער צעשמערונג. „ואין לך מינות והריסות כחכמתם“, שרייבט ער מיט ירגון זיין חבר, דעם רמ"א. דער רמ"א, דער פּשרן און עקלעקטיקער, איז געווען פעסט איבערצייגט, אַז אַלע

67 „ים של שלמה“, הקדמה צו מסכת יבמות.

68 בבא קמא, יבמות, ביצה, קידושין, גפין, כתובות און חולין.

חכמות און די גאנצע פילאָזאָפיע, וואָס די אייראָפּעיִשע פעלקער פאַר-
מאַגן, דאָס האָבן זיי גענאַשט ביי אונז יידן און געשעפט אויס דער היי-
ליקער תּורה (כי כל חכמת הפּילוסאָפּים והחוקרים באה להגּוים מישראל
וכל חכמתם כּלולה בתּורה). דער רש"ל האָט אָבער אויך אויף דער פּשרה
ניט געוואָלט גיין. עס איז ניטאָ קיין אַנדער חכמה אויסער אונזער
תּורה, אַלץ וואָס אויסער איר איז מינות ואַפּיקורסות — אָט דאָס איז
געווען זיין דעוויז און „אני מאמין“. ער קאָן ניט מוחל זיין דעם רמ"א,
וואָס יענער, באַהאַנדלענדיק אַ געוויסן ענין אין איינעם פון זיינע שו"ת,
האָט זיך דערביי סומך געווען אויף אַריסטוט אַ ראייה. „ווי אַ מעסער —
שרייבט ער אין זיין בייזן ענטפּער — אין לעבעדיקן פלייש, אזוי האָבן
מיך דייענע ווערטער געשניטן. דו האָסט מיך אַרומגערינגלט מיט גאַנצע
פעק חכמות, אָבער דער עיקר מיט חכמות היצוניות... דעם ערל אַריסטו
טוסטו אַלע מאָל דערמאַנען, און די אמתע חכמה, אונזער תּורה, איז אין
טרוער-זאַק אַיינגעהילט; זי טוט קלאַנגן דערויף, וואָס אירע קינדער טוען
זי פאַרלאָזן... בעת איך האָב דערזען, ווי דו האַלטסט זיך אָן דער חכמה
פון דעם ערל אַריסטו, האָב איך אויסגעשריען: וויי איז מיר, וואָס מיינע
אויגן זעען און מיינע אויערן הערן, אז דאָס בעסטע און דאָס שענסטע
איז באַהאַלטן אין די רייד פון דעם דאָזיקן אומריינעם (שעיקר המחמד
והבושם הוא דברי הטמא), און די חכמי ישראל פלייסן זיך רחמנא ליצלן
צו באַשיינען מיט די דאָזיקע רייד אונזער הייליקע תּורה“⁶⁹.

דער רש"ל האָט זיך דערפאַר פאַרהאַלטן גאַנץ קאַלט און מיט אַ
פאַרבאַרגענעם ירגזון צום רמב"ם און זיינע נאָכפּאָלגער⁷⁰ דערפאַר, וואָס
זיי האָבן זיך פיל אָפּגעגעבן מיט אַריסטוט פילאָזאָפיע און חכמות
היצוניות; ער שטעלט זיי אַנטקעגן אַלס אידעאַל די אַרטאָדאָקס-פרומע
חכמי צרפת — רש"י און רבנו תּם.

ווי דער רמ"א אזוי פאַרהאַלט זיך אויך דער רש"ל מיטן גרעסטן
רעספעקט צו די פּאָלקס-מנהגים. „אין לשנות המנהג, אלא כמו שנהגו“,
חזרט ער אָפּט איבער, און ווייזט אַפילו אָן, אז צייטנווייז איז „מנהג
מבטל הלכה“; דאָך האָט דער קפּדן רש"ל ניט געקאַנט זיך באַפּרידיקן
מיט די מנהגים, וואָס זיינען לויט זיין מיינונג עובר די גרענעצן פון
שטרענג-פרומקייט, און קאָנען גורם זיין „הריסות הגדר“, צעשטערן די
צוימען פון צניעות. ער איז דערפאַר געווען אַן אַנטשיידענער קעגנער פון

69 דעם רמ"אם שו"ת, נומ' 6.

70 זע די ערשטע הקדמה אין „ים של שלמה“ צו מסכת „חולין“. דער רש"ל
שרעט אויך שאַרף אַרויס קעגן דעם פּריידענקער אַבן עזרא.

די פריילעכע שפילן און פארוויילונגען, מיט וועלכע די יוגנט פלעגט די פרייע צייט פארברענגען. באזונדערס האָט ער זיך מתרעם געווען אייף די טעניז, אין וועלכע עס באטייליקן זיך מיידלעך און בחורים צוזאמען. ווען אויף אַ חתונה — דערקלערט דער רש"ל — זיצן מענער צוזאמען מיט פרויען, טאָר מען ניט מאַכן די ברכה: שהשמחה במעונו, „לפי שאין שמחה לפני הקב"ה במעונו באותה שעה" — ווייל גאָטס שמחה קאָן דאָרט ניט רוען אין דער דאָזיקער שעה!

דריטער קאפיטל

נאָכלאַנגען פון דער רענעסאַנס-תּקופּה. — דער אַפּאָקריפּישער אַריסטו-
בריוו. — בין-השמשות. — דוד גאַנז אין זיין „צמח דוד“. — אַברהם
הורוויש אַלס ראַציאָנאַליסט. — דער ראַציאָנאַליסט אַ בעל-תּשובּה. —
אַברהם הורוויש אַלס פּאַרפּאַסער פון „ברית אַברהם“ און „יש נוחלין“. —
מרדכי יפה אַלס עקלעקטיקער. — די רעאַקציאָנערע שמימונגען און וויערע
סיבות. — דער מהרש"א און דער מהר"ם פון לובלין. — די טפּרשים פון
„שולחן ערוך“: יואל סירקיס (דער ב"ח), יהושע פּאַלק (דער פּט"ע) און
שכנא פּהן (דער ש"ך). — די שאַטן-זייטן פון דער רבנישער ליטעראַטור
אין פּוילן. — דער איבערנעשפּיצער פּילפּול.

מיר האָבן אין פּאַרדיקן קאָפיטל געזען, ווי אין דער צווייטער העלפּט
פונם 16טן י"ה האָט אין פּוילן, בפרט אין דער קראָקער ישיבה, וווּ דער
רמ"א איז געשטאַנען בראש, זיך נאָך געפילט אַ וועלכע ס'איז השפּעה
פון דער מיטלאַלטערלעכער רעליגיעזער פּילאָזאָפּיע. דער קפּדן רש"ל
איז זיך דערפאַר שטאַרק מתרעם אויפן רמ"א אין זיין אויבן-ציטירטן
בריוו: „איך האָב דאָך אַליין געזען, ווי אין די סידורים פון די ישיבה-
בהורים איז פאַרשריבן די תפילה פון אַריסטו, און אין דעם איז שולדיק
די נאַכלעסיקייט פון אזא גרויסן מאַן ווי דו, וואָרעם דו טופּא טוסט דאָך
צוניפּמישן אַריסטוס רייד מיט די לעבעדיקע ווערטער פון גאָט“¹.

אַט דער „חטא“ פון די ישיבה-בהורים, וואָס האַלטן פאַרשריבן
אין זייערע סידורים אַריסטוס בריוו, באַווייזט אַמבולטסטן, וואָס פאַר
אַ שוואַכן אַפּפּלאַנג די פּילאָזאָפּישע אידעען האָבן געפונען אין דעם
רמ"אס ישיבה, און אין וואָסערע נאַיווע פאַרמען זיי האָבן דאָרט זייער
אויסדרוק געפונען. אַריסטוס תפילה, וואָס דער רש"ל דערמאָנט, איז בלוי-
ספּק דער באַקאַנטער לעגענדאַרער בריוו, וואָס אַריסטו זאָל פּלומרשט
האָבן געשיקט זיין תלמיד אלכסנדר מוקדן². אין דעם דאָזיקן בריוו
ווערט דער באַרימטער גריכישער דענקער אַ מחזיר בתשובּה: ער האָט

¹ שו"ת הרמ"א, סימ' 6.

² זע אונזער געשיכטע, ב' וו, ז' 417

חרטה אויף די דעות, וואָס ער האָט פריער אַרויסגעזאָגט אין זיינע ווערק, ווייל איינער אַ „חכם מחכמי ישראל“ האָט מיט אים געהאַט אַ וויבזח און יענער האָט אים, אַריסטון, איבערצייגט, אַז די דעות, וואָס ער האָט אַרויסגעזאָגט, זיינען פאַלש. דער הויפּט־טעות זיינער באַשטייט אין דעם, וואָס ער האָט געמיינט, אַז דעם אמת קאָן מען דערפאַרשן נאָר אויפן ריין ראַציאָנאַליסטישן דרך, דורך שכלדיקער חקירה; איצט אָבער, אַדאַנק דעם „חכם מחכמי ישראל“, ווייס ער, אַז דעם אמת דערנרייכט אין דער מענטש אימשטאַנד נאָר מיט דער הילף פון דער געטלעכער התגלות... „ווען איך — אין זיך אַריסטו ווייטער מתוודה — זאָל זיין בפּוּח צו־נויפּנעמען אַלע מיינע ווערק, וואָס זיינען פאַרשפּרייט איבער גאָר דער וועלט, וואָלט איך זיי אַלע פאַרברענט, קיין איינעם פון זיי ניט איבער־געלאָזט, זיי זאָלן אַנדערע ניט פאַרפירן“.

דער דאָזיקער „תשובה“־בריוו האָט פּשוט געמאַכט אַריסטון אין די אויגן פון די פרומע ישיביה־בַּחורים; זיי האָבן אים מוחל געווען זיין „אפיקורסישע“ תורה, אַז די וועלט איז אַ קדמון, ווייל ער האָט דאָך אַדאַנק דעם „חכם מחכמי ישראל“ אויף דער עלטער מחזיר בתשובה געווען.

יעדנפאַלס איז טאַקע דעם רמ"אס ישיבה די איינציקע, וועלכע האָט געגעבן אַ געוויסע צאָל תלמידי חכמים, וואָס זיינען מער־ווייניקער געווען באַהאַונט אין „הכמות היצונית“. אָט די דאָזיקע געצייילטע מע־נער, וואָס האָבן זיך ניט געוואָלט אינגאַנצן פאַרשליסן אין די „ד' אַמית של הלכה“, זיינען זייער אינטערעסאַנט פאַר דער באַטרעפּנדיקער תקופה, ווייל אין זיי שפיגלען זיך אַמבולטסטן אָפּ די דעמאָליטיקע בינ־השמשות־שטימונגען אינם שוין פון די לעצטע רענעסאַנס־שטראַלן, וואָס האַלטן שוין ביי דער שקיעה, און באַלד וועלן זיי באַדעקן די טונקעלע שאַטנעס פון דער וואַקסנדיקער רעאַקציע.

מיר וועלן זיך דאָ אָפּשטעלן בלוז אויף דריי פון די דאָזיקע אינ־טערעסאַנטע פּערזענלעכקייטן, אַלע דריי — דעם רמ"אס תלמידים. אַ באַזונדער אַרט פאַרנעמט צווישן זיי דוד בן שלמה גאַנז — דער איינ־ציקער פאַטרעטער פון וועלטלעכן וויסן אין זיין סביבה, דער איינציקער, וואָס האָט געהאַט דעם מוט זיך פאַרנעמען ניט מיט רבנישע שו"ת און רעליגיעזע דינים, נאָר מיט וויסנשאַפּטלעכע פּראָבלעמען. געבאָרן אין אַ קליינער וועסטפּאַלישער קהילה (אין ליפּשטאַדט, 1541), האָט גאַנז זיך אויפגעצויגן אין דייטשע ישיבות (אין באָן און פּראַנקפּורט), דערנאָך איז ער געקומען קיין קראַקע לערנען תורה ביים רמ"א. גאַנז גופא דער־ציילט שפּעטער, וואָס פאַר אַ גרויסע השפּעה דער רמ"א האָט אויף אים

געהאט ⁵. דער רמ"א פלעגט אין זיינע פארטרעגן און דערקלערונגען אָפט זיך סומך זיין אויף ראיות פון פארשיידענע וויסנשאפטן, ווי אסטראָנאָמיע, מאטעמאטיק, פילאָזאָפיע. דאָס האָט אין דעם וויסנשאַפֿטליכן גאַנצן דערוועקט גרויס חשק צו די דאָזיקע „חכמות חיצוניות“.

ניט וועגן די בעלי „החלוקים“, וועגן די גרויסע מייסטער אויפן געביט פון פילפול, האָט געחלומט דער יונגער גאנז, נאָר וועגן עווקלידוס, פּטאָלאָמעוס און קאָפּערניק. אַ לענגערע צייט, בעת ער האָט געווינט אין דער זאָקסישער שטאָט נאָרדהיים, האָט ער זיך פאַרנומען ספּעציעל מיט עווקלידוס מאטעמאטיק ⁴. נאָכדעם ווי ער האָט זיך באַזעצט (אין 1564) אין פּראַג, האָט ער זיך פיל אָפּגעגעבן מיט אסטראָנאָמיע, געארבעט אין דער דאָרטיקער אָבסערוואַטאָריע, און אויף אזא אופן האָט ער געהאט די געלעגנהייט זיך צו באַקענען מיט די באַרימטע געלערנטע קעפלער און טיקאָדע־בראַהע. ספּעציעל פאַר טיקאָדע־בראַהע האָט ער געמאַכט אויסצוגן אויס דער העפּרעזישער באַארבעטונג פון די באַרימטע אַלפּאַנז־טאַבעלן ⁵. ער האָט זיך אויך געפונען אין בריוולעכן פאַרקער מיטן באַ־ווסטן אסטראָנאָם רעריאָ מאַנטאַנוס. אַלס צייטיקע פּרוכט פון זיינע וויסנשאַפֿטלעכע באַשעפטיקונגען איז גאנז ווערק „נחמד ונעים“ — וועגן אסטראָנאָמיע און מאטעמאטישער געאָגראַפיע ⁶. אין דעם אַריינפיר גיט דער פאַרפאַסער אַ היסטאָרישן איבערבליק וועגן דער אַנטוויקלונג פון די דאָזיקע וויסנשאַפֿטן. ניט אָבער אַראַנג דעם דאָזיקן וויסנשאַפֿטלעכן ווערק איז ער געוואָרן אַ מפורסם בכל תפוצות ישראל; באַרימט האָט אים געמאַכט זיין היסטאָרישע כראָניק, דער אַלעמען פאַקאָנטער „צמח דוד“ ⁷. משה איסערליס, וואָס האָט אַליין פאַרזאָרגט זאָקוטאָס „יוחסין“ מיט נייטיקע הערות און הוספות, האָט אויך אין זיין וויסנשאַפֿטליכן תלמיד געשטאַרקט דעם חשק צו פאַרנעמען זיך מיט געשיכטע. בכדי צו דער־וועקן דעם אינטערעס צו געשיכטלעכע געשעענישן אין די ברייטע שיכטן פונם פּאָלק, האָט גאנז פאַשלאָסן צו שאַפן אַ פּאָפּולער געשריבענע כראָניק פון יידישער און אַלגעמיינער געשיכטע. „איך בין דאָ ניט אויסן—שרייבט

8 זע די פאַררעדע צו „נחמד ונעים“, ווו גאנז דערמאָנט מיט גרויס דאַנק־באַרקייט זיין קראַקער רבין: „החסיד מורי ורבי אשר אמנני וגדלני הרמ"א“.

4 זע „צמח דוד“, 1, 52 (מיר ציטירן לויט דער וואַרשעווער אויסגאַבע, 1878).

5 זע פאַררעדע צו „נחמד ונעים“.

6 פאַרעפנטלעכט אין יעסניץ, 1743, דורך יואל בן יקותיאל אויס גלאָנדי. גאַנז איבעריקע טאַשעמאַטישע ווערק, „מאור הקמן“, „מגדל דוד“ און אַנדערע, זיינען מיט דער צייט פאַרלאָרן געגאַנגען.

7 פאַרענדיקט אין 1592.

ער אין דער פּאָררעדע — צו ווערן אַ מפורסם און דערווערבן דערמיט גרויס כבוד — אזא ריין קאָמפּילאַטיוו ווערק קאָן דאָך יעדער אָנשרייבן. ניט פאַר חכמים און לומדים, וואָס זיינען פול מיט תורה, האָב איך מיין ווערק פאַרפאַסט, נאָר פאַר פשוטע באַלעבאַטים און יונגע תלמידים". „איך האָב מיין בוך — ווייזט אָן דער מחבר אין דער הקדמה צום צווייטן טייל — געשריבן פאַר אַ דור, וואָס איז אויסגעמאַטערט פונם שווערן גלות; מיין ווונטש איז צו דערפרייען די פאַראומערטע נשמות פון די פשוטע באַלעבאַטים, וואָס דערווערבן מיט גרויס מי און מאַטער־ניש זייער שטיקל ברויט. זאָלן זיי נאָך זייערע שווערע דאגות און פראַצע פאַרנעסן אין זייערע זאָרגן, ליינענדיק די אינטערעסאַנטע געשעענישן פון אַמאָליקע און שפּעטערדיקע צייטן".

אין דעם ערשטן טייל פון זיין ווערק גיט גאַנז אין קורצע, לויטן כראָנאָלאָגישן סדר געשריבענע נאָטיצן, אַן איבערבליק איבער די וויכ־טיקסטע געשעענישן און באַדייטנדסטע פערזענלעכקייטן אין דער יודי־שער געשיכטע זינט דער ביבלישער תקופה ביז 1592⁸. אין דעם צווייטן טייל גיט דער פאַרפאַסער אַן אַלגעמיינעם איבערבליק וועגן דער וועלט־געשיכטע זינט די קדמונישע מלכים פון בבל ביז דעם קיסר לעאָפּאָלד, וואָס האָט געקיינט אין דעם מחברס צייטן. ביים צונויפשמעלן דעם צווייטן טייל האָט גאַנז זיך באַנוצט מיט די כראָניקעס פון שפּאַנגענ־בערג, לאָרענציוס פאַוסט, געאָרג קאַסיוס, מאַרטין באָרוס און אַנדערע. דער פאַרפאַסער גופא, בעת ער ווייזט דערויף אָן אין דער פּאָררעדע צום צווייטן טייל, האַלט פאַר נייטיק זיך צו פאַרענטפערן, וואָס ער האָט זיך דערלויבט צו באַנוצן מיט פרעמדע קוועלן, וואָס שטאַמען פון די אומות העולם. „איך זע פאַרויס, אַז פילע וועלן זיך אויף מיר מתרעם זיין פאַר־וואָס איך באַנוץ מיך מיט פרעמדע, ניט יידישע שריפטשמעלער און דערצייל דאָ אינם צווייטן טייל פון מיין ווערק וועגן מלחמות און אַנדערע ענינים, וואָס זיינען ביי זיי אין די אויגן דברי חול, און רעכענען, אַז אזוינע דברים בטלים איז יעדנפאַלס אסור צו ליינען אינם הייליקן טאָג פון שבת. איך וויל מיך דאָ ניט לאַנג פאַרענטפערן, זאָלן פאַר מיר זיין אַ שוץ און שטיצע די גדולי ישראל, די יידישע רעליגיעזע דענקער, וואָס פלעגן ביי אַריסטון און אַנדערע פילאָזאָפּן אַרויסנעמען אַלץ, וואָס ס'האָט געהאַט אַ ריכטיקן קערן, און די שאַלעכץ אוועקוואַרפן".

ער ווייזט דערביי אָן, אַז אויך די פריערדיקע יידישע געשיכטע־

⁸ דור גאַנז האָט אויך געשריבן אַ ספּעציעלע אָפּהאַנדלונג וועגן די עשרת השבטים („צמח דוד", I, 19), די דאָזיקע אַרבעט איז אָבער ניס אויפגעהויבן געוואָרן.

שרייבער, ווי אברהם זאקוטא, יוסף הכהן און אנדערע, האָבן אויך זיך באַנוצט מיט פרעמדע קוועלן, און ער איז זיכער, אז דאָס אַלץ איז דאָך לשם שמים, וואָרעם אזא היסטאָרישע כראַניק קאָן דאָך פיל נוצן ברענגען, ווייל פון די אַלע מעשיות און געשעענישן, וואָס ווערן דאָרט באַשריבן, זעט מען דאָך קלאַר אַרויס, „ווי גרויס ס'איז גאָטס השגחה איבער זיינע טרייע שאַף: בעת גרויסע און שטארקע מלכים און מדינות זיינען חרוב געוואָרן און פאַרלאָרן גענאַנגען, אז עס איז פון זיי אַפילו קיין געדעכעניש ניט געבליבן, האָט גאָט ברוך־הוא געשיצט אונטער זיינע פיטיכן דאָס פאָלק ישראל און ניט דערלאָזט עס זאָל פאַרצוקט ווערן“⁹.

ס'איז כאַראַקטעריסטיש פאַר אונזער פאַרפאַסער, וואָס צווישן פאַר־שיידענע פאָליטישע געשעענישן און מלחמה־באַשרייבונגען האַלט ער פאַר נייטיק באַזונדערס אונטערצושטרייכן די גוואַלטיקע וויכטיקייט פון גומנבערגס נאונישער המצאה — דעם דרוק־וואַרשטאַט. „די דאָזיקע המצאה — רופט ער אויס מיט התפעלות — איז פון דער גרעסטער וויכטי־קייט פאַר דער גאַנצער וועלט, און עס איז צו איר קיין גלייכן ניטאָ צווישן אַלע חכמות און אַנטדעקונגען זינט גאָט האָט דעם מענטשן אויף דער וועלט באַשאַפן“¹⁰. דער הייסער פאַרערער פון דעם דרוק־וואַר־שטאַט איז אָבער אויך אַ זייער פרומער און גאָטספאַרכטיקער ייד. ער האַלט דערפאַר פאַר נייטיק צו פאַרנאָטירן אַלע עפידעמיעס, פורעניותן און אַנשיקענישן, ווי פאַרפלייצונגען, ערדציטערנישן און באַזונדערע צייכנס, וואָס האָבן זיך אויפן הימל באַוווּזן; ווייל די דאָזיקע צייכנס, פאַרויכערט דער בעל „צמח דוד“, זיינען אָנזאָגערס פון קומענדיקע גיורות און גרויסע נסיונות. דאָ טרעטן אַמפּולטסטן אַרויס די סתירות־פולע שטימונגען און טענדענצן, וואָס זיינען אַזוי כאַראַקטעריסטיש פאַר דער בינ־השמות־תקופה, פאַר דער צייט פון פרשת דרכים און גייסטיקן איבערברוך. אַן אויסגעצייכנטער אַסטראָנאָם, ווייס גאַנז זייער גוט, ביי וואָסערע אומשטענדן עס קומען פאַר ליסוי־חמה און ליסוי־לבנה, און ער דערציילט וועגן דעם גאַנץ פאַריכות אין זיין „נחמד ונעים“. דאָך האַלט ער פאַר נייטיק גלייך דערביי מוסיף צו זיין: „עס קאָן אָבער בשום אופן ניט אָפּגעלייקנט ווערן, אז די ליסוי המאורות (זון) און לבנה־פינסטער־

9 „וראיתי בספורי הספר הזה תועלות רבות; האחד שנתפרסם בספורי שמועות של הספר הזה השגחת הש"י על צאן טרעיתו, כי עם היות שמלכים גדולים ועצומים עלו על מדינות וממלכות האבירו והכריתו אותם והשרישו אחריהם והכחידום מנוי עד אבד זכרם הטו, עם כל זה האל ית' וית' הצילנו תחת כנפיו ולא נתנונו למרף...“

10 „תחבולה רבה כזו לתועלת כל יושבי תבל אין עוד מלבדה ולא נמצא עוד לה בכל החכמות והתחבולות למן היום אשר ברא ד' אדם על הארץ.“

ביש) זאָגן אָן די בשורה פון שלעכטע גזירות, ווי עס האָבן שוין דערויף פון לאַנג אָנגעוויזן די חו"ל" 11. דאָס זעלבע חורט זיך אויך איבער בנוגע צו ערדציטערנישן; ער ווייס זייער גוט, אז עס זיינען פאַראַן „אָזוינע“, וואָס דערקלערן די ערדציטערניש אויף אַ גאַנץ נאַטירלעכן אופן; „מיר אָבער — איז גאַנץ מוסיף — ווייסן דאָך מפי הנביאים, אז ערד-ציטערניש איז אַן אַנטפלעקונג פון גאָטס צאָרן“.

בעת גאַנץ דערמאָנט די „יש אומרים“, וואָס דערקלערן ערדציטער-נישן על-פי דרך הטבע, ווייזט ער דערביי אָן אויף עזריה מן האַדומים 12, וועמעס ווערק עס ווערט אַממייסטן ציטירט אין „צמח דוד“. גאַנץ נע-פינט זיך דאָ אין אַ געוויסער פאַרלענגנהייט. ער פירט די כראָנאָלאָגיע אין זיין ווערק, ווי עס איז ביי יידן אָנגענומען — פון פריאת העולם. גאַנץ האָט אָבער פלייסיק שטודירט דירוסים „מאור עינים“, וווּ עס ווערט אַזוי גרינטלעך דערווייזן, אז די יידישע צייטרעכענונג איז געבויט אויף גאַנץ שוואַכע יסודות 13. גאַנץ, דער וויסנשאַפטסמאַן, פאַרשטייט זוי אַפּאָשאַצן די וואַניקע ראיות פון דעם בעל „מאור עינים“, און ער מוז מודה זיין, אז דירוסים האָט זיין טעזיס פאַגרינדעט „בסברא וטוב טעם“, און זיינע ראיות איז זייער שווער אַפּצווענדן. דירוסים טעזיס געפינט זיך אָבער אין סתירה מיט מסורת אַבות — מוז ער אַפּגעווענדט ווערן, מוז דערווייזן ווערן, אז דירוסים ראיות זיינען קיין ראיות ניט. און דער פרומער גאַנץ נעמט זיך פאַר דער דאָזיקער אומדאַנקפאַרער אויף-גאַבע און ווייזט טאַקע דערביי גלייך אָן, וואָס ער איז דערמיט אויסן: „תכלית דברי — פירט אויס דוד גאַנץ — מעורר צו זיין, אז מיר דאַרפן זיך ניט יאָגן נאָך נייע סברות, נאָר האַלטן זיך פעסט אין דעם, וואָס אונזערע אַבות האָבן אונז איבערגעלאָזט פירושה. די קבלה און די מנהגים פון אונזערע אַבות איז פאַר אונז אַ תורה, און טריי וועלן מיר אַלע בלייבן דורדי דורות, אויף אייביקע צייטן (ולא ימוש מפנינו ומפי זרענו ורענו עד עולם) 14.

„לא נבקש חדשות“ — וואָס ווייטער פונם נייעם, אָט צוליב דעם דאָזיקן דעוויז, וואָס האָט אין משך פון לאַנגע דורות געוועלטיקט איבער דעם גאַנצן דייטש-פּוילישן קיבוץ — האָט עס דוד גאַנץ, דער געניטער קענער פון קופערניקס נייער אַסטראָנאָמישער סיסטעם און גוטער פאַ-

11 „נחמד ונעים“, שער 9, סימ' 297.

12 „צמח דוד“, II, 187.

13 זע אונזער געשיכטע, באַנד V, ו' 147.

14 דאָרסן, I, 25-26; II, 77.

קאנטער פונם גרויסן קעפלער — זיך דאך געהאלטן שטאל און אייזן אָן דער פּטאלאמעישער אַסטראָנאָמיע, וואָס קאָפּערניק האָט אַקארשט אומ-ברחמותדיק צעשטערט; און גאָנז פאַרזיכערט אויך זיינע לייענער, אז די פּטאלאמעישע סיסטעם וועט בלייבן גילטיק „עד היום הזה ועד סוף כל הדורות“...

אַט אזוי האָט עס די מאַכט פון „קבלת אַבות“, די מסורה פון די פּריערדיקע דורות, ביי דער צום סוף 16טן י"ה אַלץ מער פאַרשטאַרק-טער רעאַקציע¹⁵, געטויט און צעטראָטן די קלענסטע שפּראַצונגען פון דעם פּרייען פאַרשער-געראַנט. אין דער הינזיכט איז באַזונדערס אינטער-רעסאַנט די גילגול מחילות, וואָס ס'האָט דורכגעמאַכט אין משך פון זיין ליטעראַרישער טעטיקייט דעם רמ"א אַ צווייטער תּלמיד, אַברהם שעפּטלס¹⁶, אָדער אַברהם הלוי הורוויטש¹⁷.

וועגן הורוויטשעם לעבן איז אונז גאַנץ ווייניק באַקאַנט. מיר ווייסן בלויז, אז זיין פּאָטער שעפּטל (שבת) בן ישעיה, איז געווען דיין אין פּראָג, וווּ אַברהם האָט פאַרבראַכט זיינע יונגע יאָרן. אויס אייניקע באַמערקונגען אין זיין „יש נוחלין“, וואָס ער האָט געשריבן אויף דער עלטער, קאָן מען זיך משער זיין, אז אברהם שעפּטלס האָט אין די יונגע יאָרן ליב געהאַט פּלאַט צו לעבן, און ניט פיינט געהאַט דעם ביטערן טראָפּן. „את הטאי אני מזכיר היום — שרייבט דער אַלטער הורוויטש, — אז איך פּלעג צייטנווייז נכשל ווערן אין דעם ענין פון שיפורות, און ווייל איך פּלעג אין דער יונגט אָפּט זיין שיפור, בין איך באַטרונקענער הייט ניט שמענדיק זהיר געווען פון זינד“. פון פּראָג האָט זיך דער יונגער הורוויטש געלאָזט אין דעם נייעם יידישן קולטור-צענטער — קראַקע, לערנען תורה אין דער באַרימטער רמ"א ישיבה. דער רמ"א, דעם רמב"ם אַזאַ הייסער חסיד, האָט אין זיין וויסנשאַפּטליקן תּלמיד דער-וועקט גרויס השק צו חקירה-ספרים; דער תּלמיד איז אָבער געגאַנגען באַדייטנדיק ווייטער פון זיין רבין. מיט גרויס התלהבות האָט ער זיך פאַרטיפּט אין דער יידישער מיטלאַלטערלעכער רעליגיעזער פּילאָזאָפּיע, און זיין ערשט ווערק, „חסד לאַברהם“¹⁸ איז געווען אַ פּירוש אויף דעם

15 זע אונזער געשיכטע, ב' IV, ז' 165.

16 אונזער דעם דאָזיקן נאָמען דערמאָנט אים גאַנץ אָפּט זיין זונס אַ בן-דור און נוסער באַקאַנטער, דער בעל „יוסף אומץ“, יוסף יוזפא פון נירלינגן.

17 די דאָזיקע אינטערעסאַנטע פּערזענלעכקייט האָט צום ערשטן קרימיש באַ-לויכטן דער היסטאָריקער שפ"ר (שאול פּנחס ראַבינאָוויטש) אין „יעוורעסקאַיאַ סטאָריאַ“, 1911. זע אויך ש. א. האַרדעצקיס אַרטיקל אין דער זעלבער צייטשריפט, 1913, 146—158.

18 געשריבן אינדערמיט פּופציקער יאָרן פונם 16טן י"ה, צום ערשטן געדרוקט

אין 1577.

רמב"ם, „שמונה פרקים“ און אויף שמואל אפן תיבונס הקדמה צו די „שמונה פרקים“. אין דעם דאָזיקן פירוש, וואָס הורוויטש האָט געשריבן, ווי ער אַליין ווייזט אָן אין דער הקדמה, אין אַ קלאָרער פּאָפּולערער פּאַרם „לתועלת הגברים, כת הכתורים, אשר לא נסו לכת בדרכי החקירה“, חזרט דער פּאַרפּאַסער גאַנץ אָפּט איבער דעם טיפּיש מימוניסטישן גע- דאַנק, אַז אפילו די מסורה פון די ספרי הקודש דאַרף זיך שטיצן אויף די יסודות פון פּילאָזאָפּישער חקירה. באַלד נאָכדעם פּאַרלאָזט הורוויטש קראַקע און באַזעצט זיך אין פּוילנע. דאָ טרעט ער אַרויס אין 1559 מיט אַ פּאַמפּלעט¹⁹, וואָס האָט בלייבט אַ קולטור-היסטאָרישן באַטייט, ווייל ער באַקענט אונז מיט די אידעישע שטימונגען, וואָס האָבן נאָך אין יענער צייט געהאַט אָנהענגער צווישן געוויסע שיכטן פון דער יודי- שער יוגנט.

פון דעם דאָזיקן פּאַמפּלעט ווערן מיר קודם-בֿל געוואָר, אַז נאָך איידער דער יונגער הורוויטש איז אַוועקגעפּאַרן לערנען אין קראַקער ישיבה, האָט זיך אין פּראָג צווישן די תּלמידים פון דער אַרטיקער ישיבה געפירט אַן עקשנותדיקער קאַמף צווישן די „אַרטאָדאָקסן“ און די „פּריי- דענקער“. בראש פון דער אַרטאָדאָקסישער גרופּע איז געשטאַנען אַ יונגער קנאי מיטן נאָמען יוסף. אַ גרויסער בסי אין ים התּלמוד, איז ער דערצו געווען אַ פּיערדיקער מקובל, און האָט געגלויבט באַמונה שלמה, אַז ביינאַכט קומט צו אים מיט אַ באַזוך אליהו הנביא בכבודו ובעצמו. ער איז געווען אַ פּאַרביסענער קעגנער פון „חכמות היצוניות“, דעם רמב"ם האָט ער דערקלערט פּאַר אַ „מין גמור“ און געוואָרנט די תּלמידי הישיבה, זיי זאָלן למען השם ניט דערוועגן זיך צו לייענען דעם „מורה נבוכים“, ווייל ער איז פּול מיט אפיקורסות. ניט אָבער בלויז אויף דעם בעל „מורה נבוכים“, אפילו אויף אַזוינע אַרטאָדאָקס-פרומע גדולי ישראל ווי דער רשב"א, ר' יצחק עראמה און ר' יצחק אַברבנאל האָט זיך דער יונגער קנאי שטאַרק מתרעם געווען דערפּאַר, וואָס זיי האָבן געפונען, אַז אייניקע פון די תּלמודישע אַנדתאם דאַרף מען באַטראַכטן בלויז אַלס אַלגענאַרישע משלים, ניט זיי אויסטויטשן פשוטו כמשמעו²⁰.

¹⁹ דאָס ווערק איז בשלימות ניט אויפגעהויבן געוואָרן. דער געלערנטער פ. בלאַך האָט בלויז געפונען אַ טייל פון דעם דאָזיקן פּאַמפּלעט אין נאַסערס מאַנוסקריפטן-קאָ- לעקציע, און האָט אים פּאַרעפּנסלעכט אַלס אַנאָנימען פּראָגמענט (ווייל עס האָט גע- פעלט דער אָנהייב און דער סוף) אין „מאַנאַטשעריפט“, 1903. ערשט שפ"ר איז אין זיין צייטערער אַרבעט געלונגען צו דערווייזן, אַז דאָס איז אַ פּראָגמענט פון הורוויטשעם פּאַלעמיש ווערק.

²⁰ דער דאָזיקער פרומער מקובל איז דערנאָך אַזעק קיין ארץ-ישראל, זיך באַ- ועצט אין צפת, וו ער איז געווען איינער פונעם אַר"ם מקורבים. אין ארץ-ישראל איז

בראש פון די „פריידענקער“ אין דער פראַנגער ישיבה אין געשטאַ-
נען אַברהם שעפטלס, וואָס פֿלעגט פירן שטענדיקע וויכוחים מיט דעם
קענגער פון „חכמות חיצוניות“, יוסף. אין אייניקע יאָר אַרום האָבן
זיך די בעלי מחלוקת ווידער באַגעגנט אין פּוילנע, ווהיין עס איז כמעט אין
איינ צייט מיט אַברהם שעפטלס צוריקגעקומען (אין 1557) אויך דער
מקובל יוסף צוזאַמען מיט זיין שווער אהרן, וואָס איז אַקאָרשט באַ-
שטימט געוואָרן פאַר קרייזראַבינער פון גרויס־פּוילן און געוואָרן ראש-
ישיבה אין פּוילנע.²¹ דער מקובל יוסף האָט אויך אין דער רעזידענץ-
שטאָט פון גרויס־פּוילן געהאַלטן פאַר נייטיק צו פירן זיין קאַמף קעגן
פּילאָזאָפיע און חקירה־ספרים, ער האָט אויך געווירקט אויף זיין שווער,
דעם ראשי־ישיבה, יענער זאָל אויך אָנגורטן זיינע לענדן און מיטהעלפֿן
אין דער מלחמת מצווה. דער ראשי־ישיבה ר' אהרן איז געווען אַ שטאַק
פרומער און מיט אַ גאַנץ אייגנאַרטיקן וועלטבאַנעם. ס'איז פֿדאי צו דער-
מאַנען, אז אין איינע פון זיינע הרשות, וואָס ער האָט געדרשנט אין שול
פאַרן עולם, האָט דער דאָזיקער רב הפּולל אָנגעזאָגט די בשורה, אז אין
היינטיקן דור האָבן די מכשפים אָנגעוואָרן זייער גאַנצע שליטה, ווייל
דער אַשמדאי, דער מלך פון די שדים, איז ניט לאַנג געשטאַרבן, זיין אָרט
האָט פאַרנומען אַ נייער מלך, און די מכשפים זיינען נאָך ניט דערנאָנגען
„מה טיבו“, מיט וואָסערע שפּרוכן מען קאָן צו אים צוטערען.²² אונ-
טער דער השפּעה פון זיין איידעם, דעם קנאי, איז ר' אהרן אַרויסגע-
טראָטן שבת הגדול 1559 מיט אַ פייערדיקער דרשה קעגן „חכמות
חיצוניות“; ער האָט מעורר געווען זיין עדה, אז מען דאַרף זיך פאַרנע-
מען יומם זיליה נאָר מיטן תלמוד און נושאי פֿליו, אַלע אַנדערע ספרים
געהערן צו די „ספרי הומרים“, וואָס וועגן זיי זאָגט די גמרא, אז זיי
זיינען „אסור במקרא“, און מען דאַרף זיי וואַרפֿן אין פייער. אפילו אויף
„עשרים וארבע“ דאַרף מען ניט פּטרן צו פיל צייט.²³ ער, ר' אהרן, זעט
אפילו גאָטס גערעכטע שטראַף אין דעם, וואָס מען האָט אין 1554 אויפֿן
באַפעל פונם פּויפּסט פּוילוס דעם פּערטן פאַרברענט די ספרי התלמוד

ער באַקאַנט געווען אונטערן נאָמען יוסף אַשכּנזי, און ער האָט זיך שטאַרק קונה־שם
געווען נים נאָר אַלס מקובל, נאָר אויך אַלס אויסגעצייכנטער משנה־דערקלערער, און מען
האָט אים מיט נרויס יראַת־חבּוד גערופן דער גרויסער תנא" (התנא הגדול). זע
קאַנפאַרטי, קורא הדרות", דף 36, עמ' ב' (מיר ציטירן לויט דער ווענעציאַנער אויס-
גאַבע); קויפּפּאָן, „מאָנאַטס־שריפֿט“, 1898, 38.

21 וע „צמת דוד“, I, 56 (וואַרשעווער אויסגאַבע, 1878).

22 „מאָנאַטס־שריפֿט“, 1903, 278.

23 דאָרשן, 167.

אין דעם רוב איטאַליענישע שטעט: דאָס איז אַן עונש דערפאַר, וואָס מיט דריי יאָר צוריק (1551) האָט מען אין ווענעדיק אָפגעדרוקט אזאָ אַפיקורסיש ספר ווי דעם רמב"ם, מורה נבוכים".²⁴

די דאָזיקע דרשה האָט אַריינגעבראַכט אין גרויס צאָרן די „פריידענ-קער“ פון פּוּזנע. זיי האָבן ניט געוואָלט מוחל זיין דעם אַלטן רב, וואָס ער האָט זיך אונטערגעשטאַנען פונע בכבוד זיין אין זייער לערער און וועגווייזער — דעם בעל „מורה נבוכים“. אַלס ענטפער אויף ר' אַהרנס דרשה איז אַרויסגעטראָטן אַברהם שעפּטלס מיט זיין פאַמפּלעט. דער פאַמפּלעט איז געשריבן אין אַ זייער שאַרפן, ערטערווייז גאַנץ גראָבן טאָן. דער רב און זיין איידעם ווערן גאַנץ אָפט פאַקרוינט מיט אַזוינע עפּר-טעטן, ווי „סכל“, „אויל“, „חמור“, „מוח מוזהם“ אַז'וו. די דאָזיקע זידלערייען קאָנען אָבער ניט פאַרקלענערן דעם ליטעראַרישן ווערט פון דער דאָזיקער קאַמפּאָזיטער. עס פילט זיך דער קאַמפּאָזיטער טעמפּעראַ-מענט, דער צאָרנדיקער אימפעט און דער ליידנשאַפּטלעכער טאָן; דער גאַליקער סאַרקאַזם און גלענצנדיקער סטיל פונם ווערק דערמאַנען ער-טערווייז דעם טאַלענטפולן סאַטיריקער, דעם בעל „עלילת דברים".²⁵ ווי יענער, אַזוי האָט אויך אַברהם שעפּטלס פיינט רמזים און האַלבע ווערטער, און ער זאָגט אָפן און פריי אַרויס אַזוינע „אַפיקורסישע“ גע-דאַנקען, וואָס מען האָט פּלל ניט געקאַנט דערוואַרטן ביי אַ תלמיד פון אַ פרומער פּוּלישער ישיבה. דער פּוּזנער רב האָט ווידער אַמאָל אויפ-געמישט די אַלטע שאלה: צי מעג מען זיך פאַרנעמען אויסער דעם תלמוד אויך מיט וועלטלעכן וויסן. ר' אַהרן, ווי מיר האָבן געזען, ענט-פערט אויף דער דאָזיקער פּראָגע גאַנץ באַשטימט: „אסור במקרא". מיט דער זעלבער באַשטימטקייט טרעט אַרויס אַברהם שעפּטלס מיט זיין ענטפער: מיט איין תלמוד קאָן מען זיך ניט פאַנוגענען. עס שטייט אין דער תורה: „כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים"; מיט בלוזן בקיאות „בכל חדרי התלמוד", דערקלערט ער מיט סאַרקאַזם, וועלן מיר אָבער ניט גילטן אין די אויגן פון די אומות העולם פאַר חכמים ונבונים; אַדרבה, דער תלמוד מיט זיינע סברות און דרשות — הם לעג והיתל בעיני העמים, איז צו שפּאַט און געלעכטער אין די אויגן פון אַנדערע אומות".²⁶ און מיר ווייסן טאַקע זייער גוט פונם נסיון, אַז אַפילו אין רעליגיעזע וויבוחים זיינען מנצח בלוזן די „בעלי החכמות", די וואָס זיינען

24 דאָרטן, 346.

25 זע אונזער געשיכטע, פאַנד III, ו' 256.

26 טאָנאַטשיריפּס, 1903, 263.

בקי אין פארשיידענע וויסנשאפטן.²⁷ הורוויטש וויל זיך כלל ניט באנו-
גענען מיט די פרומע פשרה-מאכערס, וואָס זוכן אַ הכשר, אַז מען מען
זיך פאַרנעמען מיט „חכמות היצוניות“ אין דער צייט פון בינ-השמשות,
אין די פרייע מינוטן פון צווישן טאָג און נאַכט. ער רעדט אָפן וועגן
גלייכבאַרעכטיקונג, אַז די וועלטלעכע לימודים פאַרדינען ניט
קיין קלענערע אויפמערקזאַמקייט ווי דער לימוד התלמוד. „יערער לימוד,
יערע וויסן-בראַנזשע — דערקלערט אַברהם הורוויטש — פאַדערט זייער
פיל מי און טירחה, הן תנך און תלמוד, הן אַלע אַנדערע וויסנשאפטן.
יערער מענטש איז מחוייב זיך אין זיי פאַרפּלעקומען ווי ווייט ס'איז נאָר
מעגלעך, און ווער ס'איז דאָס ניט מקיים, דער איז עתיד ליתן את
הדין“²⁸.

זיין העכסטער אידעאַל איז דער בעל „מורה נבוכים“; ער זעט אין
אים דעם שטאַלצן קעמפער פאַרן פּילאָזאָפּישן פאַרשער-געדאַנק: ער
ניסט דערפאַר אויס זיין גאַנצן גרימצאָרן אויף דעם פּוּזנער רב און זיין
איידעם, וואָס האָפּן זיך דערלויבט באַשולדיקן דעם רמב"ם אין
אַפּיקורסות. „ווי סאָוועס און פּלעדערמיז — רופט הורוויטש אויס מיט
בעס, — וואָס קאָנען ניט פאַרטראָגן דעם שיין פון די ליכטיקע זונ-
שטראַלן, אַזוי קאָנט איר, בלינדע נאַראָנים, וואָס גלויבן בכל דבר שמות
ושגעו, דאָס ליכט פון דעם רמב"ם חכמה ניט פאַרטראָגן. איר האָט
די העזה צו דערקלערן פאַר אַ ספר פון לויטער מינות און אַפּיקורסות
זיין „מורה נבוכים“, אַט דעם טרייען וועגווייזער, דעם ווּנדערבאַרן
טעריאַק, וואָס היילט אויס אַלע גיפטיקע זווּנדן און לייזט אויס פון אַלע
גייסטיקע ספיקות! אַן אומפאַרגלייכלעכע סגולה האָט דאָס בוך צו דער-
פרישן דעם מענטשנס פאַרחלשטע נשמה, דערלייכטן זיין מוח, און דער-
הויבן אים איבער די נישטיקייטן פון דעם לעבן; עס באַפּרייט אים פון
אַפּערגלויבן און גיט אים דעם מוט ער זאָל צעשטערן די אַלע אַפּגעטער
און פאַלשע געצן, און דערהויבן זיך צו דער מדרגה פון אמתער שלימות.
און אַזא ספר אונטערשטייען זיי זיך צו דערקלערן פאַר שעדלעך? איר,
פינסטערע מענטשן, קאָנט ניט מוחל זיין דעם רמב"ם דעם ביטערן אמת,
וואָס ער האָט בשעתו אַרויסגעזאָגט וועגן אַזעלכע נאַרישע און אומוויסנ-
דיקע רבנים ווי איר!²⁹ קעגן דעם נאון בישראל, קעגן דעם געמלעכען
כאַן (האיש האלהי), רבנו משה בן מיימון, אונטערשטייען זיך

27 דאָרסן.

28 דאָרסן, 268.

29 דאָרסן, 268-270.

ארויסטרעטן אזוינע קליינע אומוויסנדיקע מענטשעלעך, וואָס דערצייילן דעם המון פון דער בימה אַראָפּ ווילדע נאַרישע מעשיות, אַז דער אַשמדאי, דער מלך השדים, איז געשטאַרבן אין וויל די מכשפים זיינען נאָך ניט באַקאַנט מיטן ממלא מקומו, דערפאַר קאַנען זיי איצט קיין שום שליטה ניט האָבן! לאַכט אים אויס, איר אַלע מענטשן פון פאַרשטאַנד (בעלי העיון)! מאַכט אים צו שפּאַט און צו געלעכטער, דערקלערט אָפּ: צי איז ראוי אַזאַ מענטש, ער זאָל זיין אַן אַב־בית־דין איבער אַ גאַנצער מדינה? צי איז דאָס ניט דער גרעסטער ביזן פאַר דער גאַנצער מדינה?⁸⁰

„און אָט דער עני בדעת — זאָגט אַברהם הורוויטש ווייטער — האָט נאָך די העזה צו דערקלערן פאַר זיין עדה, אַז די „גזירה“ וועגן שריפת התלמוד, וואָס איז ניט לאַנג פאַרגעקומען אין איטאַליע, איז אַן עונש דערפאַר, וואָס מען האָט צוריק מיט עטלעכע יאָר אין ווענעדיק דעם „מורה נבוכים“ געדרוקט. צי ווייס אָט דער דאָזיקער נאַרישער רב, אַז צוריק מיט צוויי הונדערט⁸¹ יאָר האָט מען אויך מאַסנווייז געברענגט דעם תלמוד? דאָס איז געווען אין פראַנקרייך באלד נאָכדעם, ווי מען האָט דאָרט אַדאַנק דער מסירה פון אזוינע פאַנאַטישע אומוויסנדיקע רבנים, ווי דער פּויונער רב, דעם „מורה נבוכים“ געברענגט אויפן שייטערהויפּן. און טאַקע אין פּערציק טעג אַרום און אויף דעם זעלבן אָרט, ווי מען האָט דעם „מורה נבוכים“ פאַרברענט, האָט מען אויך געברענט די ספרי התלמוד, און אויסגעמישט האָט זיך דער אַש פון די „מורה נבוכים“־בלעטער מיטן אַש פונם תלמוד...“⁸²

דער פּריער דערמאָנטער סאַטיריקער, דער בעל „עלילת דברים“ און זיינע חברים האָבן געקעמפט פאַר אַ פאַרלאָרענער זאַך⁸³; אָבער זיי האָבן מוטיק געקעמפט ביזן סוף אין פעסטן גלויבן, אַז זיי קעמפּן פאַרן אמת און אַז זייער אידעאַל איז דער איינציק ריכטיקער. אַן אַנדער גורל איז באַשערט געווען זייער נאָכפּאָלגער, וואָס האָט געפירט דעם קאַמף אונטער מיימונים פּאָן מיט הונדערט יאָר שפּעטער. דער ספרדישער קיבוץ איז שוין געווען חרוב, אין איטאַליע האָבן די רענעסאַנס־שטראָלן פאַרדעקט די געדיכטע וואַלקנס פון דער קאַטוילישער רעאַקציע, וואָס האָט אויך אין פּוילן דערשטיקט די רעפּאָרמאַטאָרישע שטימונגען. אונטער דעם קאַלטן אַטעם פון דער פאַרשטאַרקטער רעאַקציע איז אויך

⁸⁰ דאָרסן, 278.

⁸¹ פּאַקטיש צוריק מיט דריי הונדערט יאָר.

⁸² דאָרסן, 346-347.

⁸³ זע אונזער ווערק, ב' III, 355.

אברהם הורוויטש מיט דער צייט א בעל-תשובה געוואָרן. ער האָט אַליין צעשטערט, וואָס ער האָט פריער געבויט; אַ שטורמישער קעמפער פאַרן פרייען געדאַנק אין דער יוגנט, ווערט ער אויף דער עלטער אַ פרומער מוסר-זאָגער, וואָס פּרעדיקט וועגן תשובה און מיסטישער אַסקעטיק. אין דער יוגנט שרייבט ער זיין פריער דערמאָנטן ראַציאָנאַליסטישן פירוש „חסד לאברהם“, אויף דער עלטער (1602) האָט ער שוין חרטה דערויף, און האַלט פאַר נייטיק צו שרייבן זיין פירוש אין אַ גאַנץ נייעם נוסח. אין דער הקדמה איז ער גלייך מכריז ומודיע, אַז אין דעם ערשטן נוסח, וואָס ער האָט געשריבן אין די יאָרן, זיינען פאַראַן פיל זאַכן „שהם אינם לפי האמת, כי אם לפי הדמיון“, און אין דעם פירוש גופא שלאַנט ער זיך יעדעס מאָל „על חטא“ און ווייזט אָן דעם לייענער, אַז אין דעם ערשטן נוסח „האָב איך גאַנץ אַנדערש געטייטשט“, דאָס איז אָבער פאַלש: „הראשון עוקר וכאשר כתבתי כאן הוא עיקר“³. דער קאַמפ-לוסטיקער פאַמפּלעטיסט ווערט מיט דער צייט אַן עניו ונכנע. „אני עפר ואפר“ — איך בין אַש און שטויב! מיט די דאָזיקע ווערטער הייבט ער אָן זיין אַסקעטיש-פרום מוסר-ספר „ברית אברהם“. „איך ווייס דאָך דעם אמת, — שרייבט הורוויטש ווייטער. אין זיין פאַררעדע, — אַז יעדער מענטש איז עתיד ליתן דין וחשבון פאַרן שם יתברך; האָב איך אין מיין האַרצן געטראַכט: וואָס וועל איך טאָן און וואָס וועל איך ענטפערן, ווען עס וועט קומען דער טאַג און איך וועל מוזן שטיין פאַרן דיין אמת? האָב איך אין די טיפענישן פון מיין נשמה דערהערט די וואָרענענדיקע ווערטער: בן אדם! גענוג שוין שלאַפן! שטיי אויף, און טרעט אַריין אין גאַטס הויז!“

דאָס גאַנצע ווערק, וואָס באַשטייט אויס 13 קאַפיטלען, איז דורכ-געדונגען מיט איין-איינציקן גרונט-געדאַנק: תשובה טאָן! „בתשובה נזכה ונחיה ונירש חיי עולם הבא!“ — רופט אויס דער פאַרפאַסער, תשובה איז דער ענדציל פון אַלע מענטשלעכע צילן, זי איז די העכסטע שטאַפל פון מעגלעכער שלימות (היא תכלית האחרון אשר בכל התכליות ושלימות האחרון אשר בכל השלימות). דאָס ווערק פאַרענדיקט זיך מיט אַ גאַנצן פאַק תפילות און תחינות („חדשות גם ישנות“) און מיט אַ ריזיק גרויסן אָשמונו (אָשמונו האַרוד). די אַלע תפילות און תחינות, ווי אויך די פירושים צו זיי, וואָס ווערן געגעבן אינם „ברית אברהם“, זאָגן עדות וועגן די טיפע תשובה און חרטה-שטימונגען, וואָס דער אַמאָליקער

³ דער צווייטער נוסח פון „חסד לאברהם“ דרוקט זיך אין אַלע תלמוד-אויס-גאַבן צוזאַמען מיט די „שמונה פרקים“.

ראַציאָנאַליסט און פריידענקער האָט איבערגעלעבט. מיט די זעלבע
 השׁוּבה־שטימונגען זיינען דורכגעדרונגען הורויטשעס ווייטערדיקע ווערק
 „עמק ברכה“ (וועגן די ברכת הנהנין וברכות התפלות) ⁸⁵ און זיין „יש
 נוחלין“ ⁸⁶, וואָס איז געווען אזוי פּאָפּולער און באַליבט אין משך זון
 דורות. „יש נוחלין“ — דאָס איז אַ מין צוואה, וואָס דער אַלטער הורר
 וויטש האָט געלאָזט פאַר זיינע קינדער, וווּ ער זאָגט זיי דברי מוסר און
 באַלערנט זיי ווי אזוי צו גיין בדרך הישר און חלילה גיט געשטרויכלט ווערן.
 עס איז זייער שווער צו דערקענען אין דעם דאָזיקן מוסר־ספר, וואָס
 איז געשריבן אין אזאַ הכנעהדיק־אַסקעטישן טאָן, דעם אַמאָליקן קאַמפ־
 לוסטיקן פאַמפּלעטיסט. דעם מענטשנס גאַנץ טראַכטן און טאָן, זאָגט אָן
 דער אַלטער הורויטש זיינע קינדער, דאַרף זיין דורכגעדרונגען מיט
 איין־אייניקן געדאַנק — גאָט דינען; שטרעבן צו איין ציל — הייליקן
 דאָס לעבן. „די גאַנצע וועלט — דערקלערט הורויטש — מיט איר גאַנץ
 געפילדער, מיט אַלע אירע מעשים, איר גלאַנץ און גרויסקייט — אַלץ איז
 נאַריש און נישטיק אויסער עבודת השם יתברך“. יעדער אבר אינם
 מענטשן דאַרף ווערן אַ שליה אויף גאָט צו דינען; „די אויערן דאַרפן
 פאַרנעמען די ווערטער פון דער הייליקער תורה, די אויגן דאַרפן זיך צו
 די הימלען ווענדן, ריין דאַרפן זיין דעם מענטשנס לעפּצן, בכדי זיי זאָלן
 אומוויסנדיקע באַלערנען, שטראַפן די זינדיקע, טרייסטן נידערגעשלאָג־
 גענע; די פיס דאַרפן טרעטן אין גאַטס וועגן, גיין שאַפן שטיצע גויט־
 באַדערפטיקע, איילן אין שול אַריין דריי מאָל אין טאָג, קומען פון די
 ערשטע און אוועקגיין פון די לעצטע“.

און גאָט דינען — שטרייכט הורויטש מערערע מאָל אונטער —
 דאַרף מען גיט אויס מורא פאַר עונש און שטראַף; „אַל תעסקו במצוה
 כדי שתקבלו פרס — גיט צוליב שכר דאַרפט איר מצוות טאָן, גיט אויס
 מורא פאַרן עונש דאַרפט איר פון עבירות זיך דערווייטערן — רס עבדו
 את ד' מאהבה, גאָט דינען דאַרפט איר אויס ליבע. הייליקן און רייניקן
 דאַרף דער מענטש דאָס לעבן, ווי עס שטייט אין דער תורה: קדושים
 תהיו! דער מענטש דאַרף וואָס מער צייט פאַרברענגען ביחידות; למען
 השם גיט ריידן קיין דברים בטלים, וואָרעם דאָס איז די „מדה המגונה
 מכל המדות“; אַנטלויפן דאַרף דער מענטש פון מחלוקת און אויף קיינעם
 גיט טראַגן קיין שנאה, וואָרעם האָס שטערט דאָך גוטס צו טאָן“ (אַל

⁸⁵ צום ערשטן געדרוקט אין 1597 מיט הנהות פון זיין זון, דעם בעל השל"ה.

⁸⁶ צום ערשטן פאַרענמלעכט אין 1615 אין פראַנק, דערנאָך מערערע טאָל אי-

תשנאו שום אדם כי האיבה מונעת מכל הטוב לעשותה). „היט אייך א נכרי אין פעס ניט צו ברענגען — וואָרעם ער איז אַ נוקם ונוטר, און אייביק ברענט אין אים דער צאָרן“ (אל תכעיסו לשום נכרי שהוא נוטר איבה לעולם ועברתו שמרה נצח). „זייט פון די יַנְוּיִם, וואָרעם ענוה איז די גרעסטע מידה, זי איז אפילו חשובער פון חכמה“. „ליבט איינער דעם אנדערן — דערמיט פאַרענדיקט הורוויטש זיין צוואה — אין זאָל פרידן רוען צווישן אייך“...

ניט ווייניקער טיפיש איז דער דריטער און, אַנב, דער באַדייטנדיגסטער פון די אויפן־דערמאָנטע רמ"אס דריי תלמידים — ר' מרדכי בן אברהם יפה. בעת ביי הורוויטשן האָט זיך זיין וועלטבאַנעם געענדערט אין משך פון יאָרן, קאָן מען ביי יפהן אין איון און דער זעלבער צייט באַמערקן אַ נעמיש פון די פאַרשיידנאַרטיקסטע אָנשווינגען און שטיי־מונגען.

מרדכי יפה איז געבאָרן אין 1530 אין פראַג אין אַ זייער חשובער פאַמיליע. זיין פאָטער, אברהם, איז געווען אַ גרויסער למדן און אָנגעזעענער פּלל־טוער. אייניקע פאַרשער געפינען, אַז ער איז אידענטיש מיט דעם הויף־יידן Abraham Bohemus, וועלכן פילע היסטאָרישע קוועלן דער־מאָנען אַלס „פרעפעקט“ און מוכסן איבער אַלע יידישע קהילות אין פּוילן²⁷. שוין יונגלווייז האָט מרדכי יפה אַרויסגעוויזן זיינע חרופות־דיקע פעיקייטן, און דער פאָטער האָט אים אַוועקגעשיקט אין דער דע־מאָליקער אַכסניה של תורה — קיין פּוילן, און דאָרט האָט דער יונגער יפה פאַרבראַכט אייניקע יאָר אין די ישיבות פון די גאוני התורה, רש"ל און רמ"א. אַ באַזונדערס גרויסע השפעה האָט אויף יפהן געהאַט דער רמ"א, וועלכער האָט דערוועקט אין זיין וויסנשאַפטיקן תלמיד דעם אינדי־טערעם צו פילאָזאָפישע פראָבלעמען. באַלד נאָכדעם ווי יפה האָט זיך צוריקגעקערט אין זיין היים און דאָרט אַ גרויסע ישיבה געגרינדעט, האָט גראָד אָנגעהויבן זיך אַן עת צרה פאַר די יידן אין בעמען. לויט דעם דעק־רעט פון 1561 האָבן אַלע יידן געמוזט פאַרלאָזן פראַג; יפה איז דעמאָלט אַוועק קיין איטאַליע, ווו ער האָט זיך פיל אָפגעגעבן ניט נאָר מיט דער רבנישער ליטעראַטור, נאָר אויך מיט „הכמות היצוניות“ — מיט פילאָזאָפיע און מאַטעמאַטיק. פון איטאַליע האָט זיך יפה געלאָזט קיין ליטע, אין 1572 איז ער רב אין גראָדנע, און פון דאָרט פאַרט ער אַריבער קיין לובלין. זיין נאָמען קלינגט שוין דעמאָלט בכל תפוצות ישראל, און ער ווערט אָנערקענט אַלס גאון התורה און גייסטיקער פירער פונם גאַנצן

87 זע „עוורעסקיאַ סאַרינאַ“, 1912, 355.

פוילישן יידנטום. אין לובלין האָבן זיך אויך אַנטפלעקט אין זייער גאַנצן גלאַנץ יפהם אָרגאַניזאַטאָרישע פעקייטן. אַדאַנט זיין ענערגישער טעמיר קייט איז שטאַרק אויסגעוואַקסן די נאַציאָנאַל־געזעלשאַפטלעכע ראַלע פון דעם „חועד ארבע ארצות“, וואָס זיינע צוזאַמענפאַרן פלעגן פאַרקומען אין לובלין בשעת די גרויסע ירדן (יריד גראַמניץ). מרדכי יפהם חתימה געפינט זיך בראש פון אַלע דרייסיק רבנים, וואָס זיינען געחתמעט אויף דער פאַקאַנטער תקנה פון 1590, „דז קיין רב זאל דש רבנות ביקומין על ידי ממון מוקדם או מאוחר, אדר דורך אנדרה ענינים דיא דא ברענגין הנאת ממון“³⁸. מרדכי יפה האָט דערנאָך אַ קורצע צייט פאַרנומען די רבנות־שמעלע אין קרעמעניץ (וואַלין) און אין 1592 האָט מען אים איינגעלאָרן אַלס רב אין זיין געבורטשטאָט פראַג. אַלס 70־יאַריקער זקן פאַרט ער איבער קיין פּוילזנע, וווּ ער איז געשטאַרבן אין 1612 אויפן 82טן יאָר פון זיין לעבן.

אין דער רבנישער ליטעראטור האָט מרדכי יפה זיך דערוואַרפן אַ גרויסן שם מיט זיין פינף־בענדיקן „לבוש מלכות“³⁹, אַ זאַמלונגעס, וואָס נעמט אַרױם דאָס גאַנצע רבנישע רעכט, מיט אַלע זיינע דינים און פסקים. דאָס דאָזיקע ווערק, וואָס איז ביי יפהם לעבן דערשינען אין דריי אויסגאַבן, האָט אין משך פון צענדליקער יאָרן געקעמפט מיטן „שולחן ערוך“ פאַר דער אייבערהאַנט אין דער רבנישער פראַקטיק, און עס איז אַלץ שווער געווען צו באַשליסן, ווער פון זיי וועט גובר זיין און בלייבן אַלס דאָס פון אַלעמען אָנערקענטע געזעצבוך און דער ווענווייזער אינם דיטועל־רעליגיעזן לעבן; דער „שולחן ערוך“ האָט אָבער סוף־בל־סוף גובר געווען, ניט קוקנדיק דערויף, וואָס יפהם „לבוש“ איז געשריבן אין אַ קלאַרערער שפראַך, און דער מאַטעריאַל איז איינגעטיילט אין אַ בעד סערן סדר⁴⁰.

מרדכי יפהם ליטעראַרישע טעטיקייט באַגרענעצט זיך אָבער ניט בלויז מיט הלכות און רעליגיעזע דינים. ווי זיין רבי, דער רמ"א, וואָס שרייבט הערות צום „מורה נבוכים“ און אַ ספּעציעל חקירה־ווערק „תורת

³⁸ זע דעם יעדאָסלאָווער כרוז פון 1640, פאַרעפנטלעכט אין הרפּובליק „חדשים גם ישנים“, נומ' 3, 17.

³⁹ דער נאָמען איז כאַראַקטעריסטיש פאַרן סטיל פון יענער צייט. ווייל זיין גאַנצען איז מרדכי, און אין טגילת אסתר שטייט דאָך געשריבן „וכרדכי יצא בלבוש מלכות“, האָט יפה אַלע זיינע ציען ווערק, וואָס ער האָט פאַרפאַסט, באַקליידט מיטן כּוּי־נאָמען „לבוש“. ער איז דערפאַר באַקאַנט אין דער רבנישער ליטעראטור אונטער דעם נאָמען „דער בעל הלבושים“.

⁴⁰ זע וועגן דעם די אַרבעט פון רב־צעיר אין „השלח“, VI, 129-136.

העולה", האָט אויך מרדכי יפה פאַרפאַסט אַ פירוש אויפן „מורה נבוכים" און דעם רמב"ם הלכות קרוש החודש („לבוש אור יקרות"). ער שרייבט אויך אַ ספּעציעל ווערק „לבוש אדר יקר", וועגן אַסטראָנאָמישע חשבונות און יידישער צייטרעכענונג. די גייסטיקע ירידה פון יעדער נער צייט לאָזט זיך אָבער דייטלעך באַמערקן אין דעם ליטעראַרישן שאַפן פון דעם דאָזיקן גדול בישראל. ער פאַרהאַלט זיך גאַנץ טאַלעראַנט צו „חכמות היצוניות" און צו פילאָזאָפישער חקירה, אונטער וועלכער ער האָט פאַרשטאַנען אויסשליסלעך אַריסטוס לערע, און דאָס אין דעם לבוש, וואָס זי האָט באַקומען אין דעם רמב"ם „מורה נבוכים". יפה האַלט אָבער דערביי פאַר נייטיק אַרויסצושטעלן פּאָלגנדיקע צוויי תנאים: ערשטנס מען מען בלויז אַריינקוקן אין אַזוינע חקירה-ספרים, וואָס זיינען אינגאַנצן פריי פון אַפיקורסישע געדאַנקען, והשנית איז ערלויבט צו פאַרנעמען זיך מיט „חכמות היצוניות" בלויז די, וואָס זיינען שוין גוט בפי אין ים-התלמוד און זיינען קלאָר אין אַלע דינים און מצוות. דערביי האַלט דער בעל „הלבושים" נייטיק אונטערצושטרייכן, וואָס פאַר אַ טיפּער תהום עס טיילט אָפּ די „חכמות היצוניות" פון דער הייליקער תורה, ווייל דער פאַרנעם פון די אַלע וויסנשאַפטן איז דאָך אַ גאַנץ באַגרענעצטער און קיין ניין קאָן מען שוין אויף דעם געביט ניט צוטראַכטן, בעת די תורה איז דאָך טיה ווי דער ים, און האָט ניט קיין גרענעץ און האָט ניט קיין ברעג. באַזונדערס כאַראַקטעריסטיש איז פּאָלגנדיקע שטעלע: „די חכמי ישראל — זיי פאַרנעמען זיך דאָך מיט דער חכמת התורה והנבואה, וואָס איז בריוויער פון דער וועלט און טיפּער פונם ים; ס'איז אוממעגלעך משיג זיין אירע סודות, דערגרונטעווען איר טיפּקייט, וואָרעם אויף יעדן אות און פינטעלע (על כל קוץ וקוץ) קאָן מען דאָך דרשענען תילי תילין של הלכות. ווי עס שטייט טאַקע אין פסוק: לא ידע אנוש ערכה — קיין בן-אדם איז ניט אימשטאַנד אָפּצושאַצן איר ווערט. אפילו די גרעסטע חכמים זיינען ניט אימשטאַנד דערוויסן זיך אַלע אירע סודות, און ווען זיי וואָלטן אפילו געלעבט אָן אַ סוף, וואָלט אַוודאי מיט יעדן טאָג גע-וואַקסן זייער חכמה, אָבער צום סוף פון די סודות התורה וואָלטן זיי אַלץ ניט דערזאַנען, ווייל די חכמת התורה האָט ניט קיין גרענעץ (כי היא בלתי בעל תכלית). אָבער די חכמי אומות העולם — זיי ווייסן בלויז די זיבן חכמות — די באַשאַפונג פונם באַגרענעצטן מענטשלעכן מוח; די דאָזיקע חכמות האָבן אויסגעטראַכט די גריכישע חכמים און

41 זע, „לבוש עשרת זהב", פרק 246, סימ' 4: „מותר ללמוד באקראי גם בשאר חכמות ובלבד שלא יהיו ספרי מינין... ואין לאדם לסייל בפרדם רק לאחר שמלא כריסו בשר ויין והוא שידע איסור והיתר ודינים ומצות".

זייערע חברים (חכמת אנשים מלומדה בדויה מלכות חכמי היונים וחכריהם), ס'איז דערפאר ניט שווער אויסצופארשן דאָס דאָזיקע געביט אין דער לענג און אין דער ברייט, און וויפיל דער געלערנטער וועט שוין דערנאָך ניט נישטערן און חקירהן — ער וועט שוין דאָרט מער קיין ניס ניט קאָנען געפינען" (לבוש תכלת", קאפ' 224, סימ' 7).

אין די דאָזיקע שורות טרעט שוין נאָנץ בולט אַרויס אַט דער ביטול צום אייראָפּעישן וויסן, וואָס איז אַזוי כאַראַקטעריסטיש פאַר דער אַמ־מייסטן אָפּגעשטאַנענער תקופה אין דער יידישער געטאָ — פון סוף 16טן י"ה ביז מיטן 18טן י"ה. מרדכי יפה איז געשטאַנען אויפן שיידוועג, אויף דער גרענעץ פון צוויי תקופות; איז קיין חידוש ניט, וואָס ער איז געווען אַ טיפּישער עקלעקטיקער, אָן אַ קלאָרן און פעסט באַשטימטן וועלטבאַנעם. אַ געניטער מאַטעמאַטיקער, אַ פאַרערער פון מיימוני, האָט יפה אויך געלויבט אין פּישוף, אין שדים און אין השבעות; און יעדן שבת-צונאַכט נאָך הברלה האָט ער געהאַלטן פאַר נייטיק צו זאָגן אַ ספּע-ציעלן שפּראַך פּול מיט „שמות" און השבעות. ווי זיין רבי, דער רמ"א, האָט אויך דער בעל „הלבושים" געפרוּווט ראַציאָנאַליסטיש דערקלערן דעם מהות פון רוח נבואה, ער איז אָבער דערביי אויך אַ הייסער אָנ-הענגער פון „חכמת הנסתר"⁴², שרייבט אַ ספּעציעלן פּירוש אויף די ווערק פון דעם מקובל ריקאַנאַטי, באַהאַנדלט אין זיינע לבושים פּילע טעאָסאָפּי־מיסטישע פּראָבלעמען, ווי די עשר ספּירות, גילגול הנפש און פּיל אַנדערע.⁴³

מיר האָבן שוין פּריער אָנגעוויזן, אַז דער באַרימטער „חוט המשולש", די דריי גרויסע רבנים, שלום שכנא, דער רש"ל און דער רמ"א, האָבן געלייגט די פעסטע יסודות פון רבנישער לומדות אין דעם נייעם יידישן קולטור-צענטער — אין מדינת פּוילן. ביי דעם רמ"א'ס דריי תלמידים האָבן מיר שוין געזען, ווי אַזוי וויסנדרושטיקע בחורים פלעגן זיך לאָזן אויס בעמען, דייטשלאַנד און אַנדערע מדינות אין די פּוילישע ישיבות, וואָס זיינען איבעראַל געווען אָנערקענט אַלס די וויכ-טיקסטע אַכסניות של תורה. פון די ווייטסטע מדינות פלעגט מען ביי די וויכטיקסטע אָנגעלעגנהייטן און בנוגע די האַרבסטע רעליגיעז-דעקט-לעכע פּראָבלעמען זיך ווענדן ווי צו דער העכסטער אינסטאַנץ קיין פּוילן.

⁴² מיט די סודות הקבלה האָט אים באַקאַנט דער מקובל סתתיהו בן שלמה דלוקראָס.

⁴³ באַריכות וועגן מרדכי יפה זע: רב-צעים ציטירטע אַרבעטן; ש אורימאָן אין „יעוורעיקאַצ ספּאַרינאַ", 1912, 353-369, אין תּאָראַדעצקי, „לקורות הרבנות", 1911, 145-174.

בארלאַזנדיק זיך אויף דעם גרויסן אויטאָריטעט פון די דאָרטיקע רבנים און גדולי התורה. און ווי די רבנים האָבן געפסקנט, אזוי איז געבליבן, זייער וואָרט האָט געהאַט די באַשטימענדיקע קראַפט פון אַ געזעצגעבער רישן בית־דין. "נאָנץ פּוילן איז געווען פּול און פּיל מיט ישיבות", יעדער פּאָטער האָט געהאַפט און געחלומט, אז זיין זון וועט זיין אַ „גדול בישראל", אַ רב און ראשי־ישיבה.

„בכל תפוצות ישראל — דערציילט דער כראָניקער נתן האַנאווער וועגן דער תקופה, וואָס פאַר גזירות ת"ח — איז ניט געווען אזוי פאַר־שפּרייט דער לימוד התורה, ווי אין פּוילן. יעדע קהילה האָט געהאַט אירע ישיבות, דעם ראשי־ישיבה פלעגט מען צאָלן מיט דער ברייטער האַנט, בכדי ער זאָל זיך קאָנען אָן שום זייטיקע דאַגות איבערגעבן אינגאַנצן מיט לייב און לעבן דער ישיבה. דאָס גאַנצע יאָר פלעגט ער ניט אַרויס־טרעטן איבער דער שוועל פון דער ישיבה, סידן אין בית הפּנסת, און פלעגט יומם ולילה זיצן און לערנען תורה. אויך די בחורים פון דער ישיבה פלעגט די קהילה אויסהאַלטן, און יעדער פון זיי פלעגט באַקומען אַלע וואָך אַ באַשטימטע סומע. יעדן ישיבה־בחור פלעגט מען געבן מינדסטנס צוויי יינגלעך ער זאָל מיט זיי לערנען, בכדי ער זאָל זיך געוויינען איבער־געבן אַנדערע, וואָס ער אַליין האָט געלערנט, און געניט זיין אין פּילפּול (ויהי רגיל לפּלפּל). עסן פלעגט מען די יינגלעך געבן מקופה של צדקה, אָדער פון דער קהלשער גאַרקײך. אַ קהילה פון פּופּציק באַלעבאַטים פלעגט אויסהאַלטן ניט ווייניקער פון דרייסיק ישיבה־בחורים; יעדער בחור מיט זיינע צוויי לערנינגלעך פלעגן וווינען ביי איין באַלעבאַס; אַפּילו ווען דער ישיבה־בחור פלעגט באַקומען זיין הצטרכות פון דער קהילה, פלעגט אים דאָך דער באַלעבאַס שפּייזן ביי זיין טיש ווי אַן אייגענעם זון... עס איז כּמעט אין גאַנץ מדינת פּוילן ניט געווען קיין איין הויז, וווּ מען זאָל דאָרט קיין תורה ניט לערנען; אָדער דער באַלעבאַס גופא איז גע־ווען אַ למדן, אָדער דער זון צי דער איידעם זיינער, אָדער אַ בחור, וואָס פלעגט ביי אים עסן טעג; אָפט פלעגן זיי אַלע צוזאַמען זיין לומדים און צורבא מרבנן... אָט דערפאַר איז יעדע קהילה געווען אזוי רייך מיט לומדים; זיינען, כּמשל, אין אַ קהילה געווען פּופּציק באַלעבאַטים, האָבן זיך דאָרט געפונען בערך צוואַנציק חכמים, וואָס זיינען געווען געקרוינט מיטן ערן־נאָמען „מורנו" אָדער „חבר". העכער פון אַלע איז געשטאַנען

44 זע: שו"ת רש"ל, סי' 33; שו"ת רמ"א, סי' 11, 15, 55, 65.

45 דער באַקאַנטער כראָניקער נתן האַנאווער אויס זאָסלאַוו דערציילט, אז אויף די ירדים פלעגן זיך צונויפקומען אין די הונדערטער (פּסח מאחת) ראשי ישיבות.

דער ראשישיבה, אלע חכמים זיינען געווען נכנע פאר אים און פלעגן קומען צו אים אין דער ישיבה אים אָפּגעבן כבוד".⁴⁶

מען דארף דערביי נעמען אין באַטראַכט, אז נאָר אין דער צווייטער העלפט פונם 16טן י"ה איז די זעלבסטפאַרוואַלטונג פון די יידישע קהילות, געזעצלעך באַשטעטיקט געוואָרן דורך אַ גאַנצער צאָל קיניגלעכע דעקרטן און סייס-באַשלוסן. די רבנישע ליטעראַטור און דאָס תלמודישע רעכט האָט דערפאַר באַקומען אַ גאַנץ וויכטיקן, ריין פראַקטישן באַטייט. דעם יידישן, פון דער רעגירונג אָנערקענטן און מיט פרייטע רעכט פאַרשענקטן בית-דין, איז אויסגעקומען אַרויסצוטראָגן זיינע ענדגילטיקע החלטות און פסקים ניט נאָר אין רעליגיעזע פראַגן, נאָר אויך אין דיני ממונות, אין פאַרשיידענע געזעלשאַפטלעכע און פאַמיליע-אָנגעלעגנהייטן.⁴⁷ לערנען יומם ופּילה תורה, זיין פּקי אין תלמוד און אין פוסקים, איז ניט נאָר געווען אַ באַזווייז פון פרומקייט, פון גרויס התלהבות צו מצוות, וואָס מען קויפט זיך מיט זיי עולם-הבא — דאָס איז אויך געווען דער זיכער-סטער וועג, וואָס האָט געפירט צו שליטה אין דעם קהלשן לעבן, נעגעבן די מעגלעכקייט צו דערגרייכן די העכסטע שטאַפלען פון מאַכט און כבוד אין דער קהילה: ווערן רב, ראשישיבה, ראש בית-דין אָדער פרנס. אין דער זעלבער צייט (בערך אין דער התחלה פונם 17טן י"ה) זיינען ביים פּוילישן יידנטום פאַרשווונדן די לעצטע רעשטן פון פרייען פאַרשער-געראַנק און ס'איז אינגאַנצן אויסגעלאָשן דער אינטערעס צו פילאָזאָפיע און „חכמות היצוניות". דערצו האָבן נאָך מיטגעוויקט אויסערלעכע סיבות. נאָר אין יענער צייט, ווען ס'איז אַראָפּ פון דער היסטאָרישער אַרענע די קיניגלעכע יאַגעלאָנען-דינאַסטיע, האָט זיך אין פּוילן געשטאַרקט די קאטוילישע רעאַקציע און מיט איר צוזאַמען האָט זיך פאַרשטאַרקט די שנאה צו יידן מצד דער אויסגעוואַקסענער שטאַט-שער קריסטלעכער באַפעלקערונג, וואָס האָט אין דעם יידן געזען דעם געפערלעכסטן קאָנקורענט אויפן עקאָנאָמישן געביט. דאָס האָט אויך ניט ווייניק מיטגעהאַלפּן, וואָס אויך אין די יידישע געזעלשאַפטלעכע קרייזן האָט זיך אַלץ מער געשטאַרקט די רעאַקציאָנערע שטרעמונגען. וואָס ברייטער ס'איז זיך צעוואַקסן די פּינדלעכע אָפּשייד-וואַנט, וואָס האָט אָפּגעגרויזעט דאָס יידישע געטאָ פון דער אויסערלעכער וועלט, אַלץ

⁴⁶ יון מצולה", 60-61 (מיר ציטירן לויט דער קראָקער אויסגאַבע, 1895).

⁴⁷ יון מצולה", 47. עמור הדין היה במדינת פּוילן כמו שהיה בפני חורבן הבית בירושלים, שהיו מושבין בתי דינים בכל עיר ועיר... והפרנסים דארבע הארצות היו כמו סנהדרין בלשכת הגזית והיה להם כח לשפוט כל ישראל שבמלכות פּוילן ולגדור גדר ולחקן תקנות ולענוש אדם לפי ראות עיניהם וכל הדבר הקשה יביאו אליהם ושפטוהם".

ענגער און אָפגעשטאַנענער איז געוואָרן די גייסטיקע אַטמאָספּער, וואָס האָט געוועלטיקט אין דעם יידיש-פּוילישן קיבוץ. די יידישע אינטעליגענץ, אירע שאַרפּסטע קעפּ, זיינען געווען פאַרנומען אויסשליסלעך מיט הלכות התלמוד, באַוווּיזן זייער נאַנץ חריפות און קונציקן פּילפּול. די איבערגע-שפיצטע מוזאַרבעט, די אויסשליסלעכע ליבע צום שכלדיקן און גע-פעפערט-חריפותדיקן, וואָס האָט אומבאַגרענעצט געוועלטיקט אין די פּויר-לישע ישיבות פון יענער צייט, האָבן געשאַפן דעם גינסטיקן באַדן פאַר דעם ענג-אוטיליטאַריסטישן פּראַקטיציזם. דער ביטול צו וועלטלעכן וויסן איז דאָרט געוואַקסן ניט בלויז אויס רעליגיעזע מאַטיוון, אויס מורא פאַר אַפיקורסות — די יידישע יוגנט האָט אין די „חכמות היצוניות“ געזען בלויז נאַרישן צייט-פאַרטרייב, וואָס קאָן אין דעם פּראַקטישן לעבן ביי די דעמאָלטיקע צושטאַנדן צו גאָרניט נוצן. דאָס אַלץ האָט גורם געווען, וואָס אין דער ערשטער העלפט פונם 17טן י"ה האָבן אין פּוילן די יידישע ישיבה-בחורים און לומדים שוין ניט פאַרמאָגט די מינדסטע ידיעות אין די „חכמות אומות העולם“, און ווען ס'איז אין דעם צווייטן יאָרצענדליק פונם באַטרעפּנדיקן יאָרהונדערט געקומען קיין פּוילן דער שאַרפּזיניקער יש"ר מקאַנדיא ⁴⁸, איז ער געווען ניט ווייניק איבערראַשט, בעת ער האָט דערזען מיט וואָס פאַר אַ שנאה און ביטול די אַרטיקע יידן פאַר-האַלטן זיך צו פּילאָזאָפּיע און וועלטלעכן וויסן בכלל. בעת דער אַלטער מרדכי יפה (דער בעל „הלבושים“), וואָס איז אויסגעוואַקסן אין דער פּריערדיקער תקופה און זיך אויפגעצויגן אין דעם רמ"א'ס ישיבה, האָט נאָך אַרויסגעוויזן אַ געוויסן אינטערעס צו רעליגיעזער פּילאָזאָפּיע און וועלטלעכן וויסן, האָבן שוין די ינגערע לומדים און גדולי התורה פּוין זיין דור זיך איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן אויסשליסלעך די ריין תלמודישע לימודים. צווישן די גאוני התורה, וואָס האָבן פאַרנומען דעם אויבנאָן צווישן די פּוילישע רבנים אויף דער שוועל פונם 17טן י"ה, האָט בלויז דער באַרימטער מהרש"א ⁴⁹ געהאַט אַ וועלכע ס'איז ידיעה אין רעליגיעזער פּילאָזאָפּיע און אַרויסגעזאָגט דעם געדאַנק, אַז מאַטעמאַטיק און אַסטראָנאָמיע קאָן נוצלעך זיין פאַרן לימוד התורה (התכונה וחכמת המספר הנן הקדמה לתורתנו). ער האָט אויך געהאַלטן פאַר נייטיק אַנ-צווייזן אויף דער געפאַר, וואָס עס קאָן מיט זיך ברענגען דער דרך

48 זע אונזער געשיכטע, באַנד IV, ז' 208-209.

49 שמואל אליעזר איידלש. געבאָרן אין קראָקע אין 1565. צו צוואַנציק יאָר איז ער שוין געווען ראש-ישיבה (די מאַטעריעלע מיטלען אויף צו גרינדן די ישיבה האָט אים געגעבן זיין שוויגער איידל). דערנאָך איז ער געווען רב אין כעלם און לובלין. סוף ימיו האָט ער פאַרבראַכט אין אַסמאַר, וווּ ער איז געשטאָרבן אין 1631.

הפילפול, וואָס האָט געוועלטיקט אין די דעמאָלטיקע פּוילישע ישיבות, און ער האָט אָפּן דערקלערט, אז די „חילוקים“ מיט זייער „פלפול של הבל“, „דערווייטערן דעם מענטשן פון דעם אמת און פרענגען ניט צום געווינטשטן ציל“⁵⁰. דער מהרש"א גופא האָט אָבער אויך אויסגענוצט זיינע רייכע פּעיקייטן דער עיקר אויף צו שאַרפּן די מוחות פון די ישיבה-לערנער דורך חריפותדיקע ווידעראַנאָדן, וואָס ווערן געשאַפּן דורך צונויפּפאַרן פון פּאַרשיידענע טעקסטן און שאַרפּזיניקע אַיינפאַלן און המצאות, בכדי צו פּאַרענטפּערן די אויסגעפונענע סתירות. אַ מענטש מיט אַן אומגעהייער חריפותדיקן מוח, האָט דער מהרש"א זיך קונהשם געווען אַלס אויסגעצייכנטער דיאַלעקטיקער מיט זיינע „חידושי הלכות“— שאַרפּשיציקע דערקלערונגען אויף הלכות התלמוד. דער דאָזיקער פירוש, וואָס איז באַלד געוואָרן איינער פון די וויכטיקע לימודים אין די ישיבות, איז געשריבן זייער טיף און לאַקאָניש קורץ, און דערצו נאָך מיט אַ האַר-בער שפּראַך; עס איז דערפאַר קיין חידוש ניט, וואָס אַ „שטימל מהרש"א“ איז געוואָרן אַ שמדבר פאַר אַ גאַנצן האַרבן ענין און חריפות-ריקער דיאַלעקטיק. ווייניקער קונהשם געווען האָט דעם מהרש"א'ס פירוש אויף דעם אַנדישן טייל פון דער אַגדה „חידושי אַגדה“, וווּ גאַנץ ווייניק אָריגינעלע רעליגיעז-פּילאָזאָפּישע אָנשויונגען זיינען ביי אים צונויפּגעפלאַכטן מיט מיסטישע אידעען אויס דער קבלה.

אין דעם מהרש"א'ס ווערק מוז אָבער נאָך אָנגעוויזן ווערן אויף איין אינטערעסאַנטן פּרט — אויף דעם סאָציאַלן מאָמענט. דער מהרש"א קלאַנגט זיך גאַנץ אָפט אויף די סאָציאַלע אומגערעכטיקייטן און מאַראַ-לישער פאַרדאָרבנקייט פון זיין צייט. ער וואַרפט פּאַר זיין סביבה, אז עס ווערן אויס ליבע צו לוקסוס און גיריקייט נאָך רייכטימער אָפּגעטאָן פילע עוולות און אומגערעכטיקייטן. מענטשן, וואָס זיינען רייך געוואָרן אויף אַ זייער ניט אָרנטלעכן אופן, ווערן קהלשע רעדלפירער, עס ווערן באַשטימט אַלס רבנים די, וועלכע זי ווילן, און רבנישע שמעלעס ווערן פאַרשאַכערט פאַר געלט...

זייער טיפּיש פאַר יענער צייט איז דעם מהרש"א'ס אַ בן-דור — דער מהר"ם מלובלין⁵¹. זיין סטיכע, זיין גאַנצער „יש פּפּאָן“ איז גע-

⁵⁰ „חידושי אַגדות“, ב"ט דף 85: „דוגמת חלוקים שבדור הזה אשר כל מ אשר ידע לכוון על צד היותר בפלפול של הבל הרי זה משוכח וכל אחר מכיון לפחות דברי חברה... פלפול כזה הוא מסריר את האדם מן האמת ואין מגיעו לתכליתו המבוקשת.“
⁵¹ געבאָרן אין לובלין אין 1558. אין 1582—1586 געווען ראש-ישיבה אין זיין געבורטשטאָט, דערנאָך געווען ראש-ישיבה אין קראָקע. אין 1595 האָט מען אים אַיינגעלאָדן אַלס רב הפולל קיין לעמבערג. מחמת אַ מחלוקת, וואָס ס'האָט אויסגעבראַכן

ווען תלמודישער פילפול. דאָ איז ער געווען דער נואַלטיקער חרית, און אַלץ, וואָס אויסער דעם געביט, האָט ער מבטל געווען בעפרא דארעא. זיינע שאַרפּשפיציקע „חילוקים“ פלעגט ער לייענען פאַר אַ גרויסער מחנה תלמידים, האָט געשריבן חריותדיקע חידושים אויף די האַרבסטע מסכתות און זיי פאַרעפנטלעכט אונטער דעם נאָמען „מאיר עיני חכמים“⁵⁰. זיינע שו"ת האָבן געשטמט אין דער רפנישער וועלט. וועגן דעם וועלטבאַנעם פון דעם דאָזיקן גדול בישראל קאָן עדות זאָגן פאַלגנדיקער פרט: אין איינער פון זיינע שו"ת ווערט ביי אים פאַריכות פאַר האַנדלט די האַרבע שאלה, ווי איז דער דין מיט אַן אשת איש, וואָס האָט געהאַט געשלעכטלעכן פאַרקער מיט אַ שד, וועלכער האָט זיך אין דער התחלה באַוווּזן צו איר אין דער געשטאַלט פון איר אייגענעם מאַן, און דאָס צווייטע מאָל זיך פאַרשטעלט פאַר אַ פּוילישן פּרויז⁵¹. זיין אַ קונציקער שווימער איבערן ים התלמוד, באַוווּזן גרויס חריות אין שכלדיקע המצאות און שאַרפּשפיציקע אַיינפאַלן — דאָס איז געווען דער גרעסטער אידעאַל, דער שענסטער תמצית פון לעבן פאַר אַט דעם זייער נאווהדיקן און מיט זיך שטאַרק צופרידענעם תלמיד-חכם. ער האָט דערפאַר זיך פאַרהאַלטן מיט ביטול צו די בעלי „שולחן ערוך“, יוסף קאַרו און משה איסערליס, ער וויל זיך אויף די דאָזיקע פּוסקים ניט סומך זיין, זיי האָבן דאָך אַרויסגעוויזן בערך ווייניק חריותדיקן פילפול⁵². דער „שולחן ערוך“ האָט אָבער אויך אויסער דעם מהר"ם געהאַט נאָך גענוג קעגנער צווישן די דעמאָלטיקע גדולי הדור. אַ טייל רבנים האָבן געפונען, אַז דער „שולחן ערוך“ איז ניט קיין אמתער „פליבוי“, באַשר עס פעלן דאָרט אַ סך נייטיקע דינים; אַנדערע ווידער האָבן גער האַלטן פאַר אַ גרויסן חיסרון, וואָס אין „שולחן ערוך“ ווערט בלוויז גער געבן דער ענדגילטיקער דין, עס איז אָבער ניט אָנגעוויזן די געהעריקע ליטעראַטור. איינער פון דעם „שולחן ערוכס“ שאַרפּסטע קריטיקער איז געווען דעם מהר"ם פּויער, דער פאַרימטער יואל בן שמואל סגליפּה-סריקיס, מער באַקאַנט אונטער די ראשי תיבות פון זיין הויפטווערק

צווישן אים און דעם דאָרטיקן ראשי-שיבה, יהושע פאַלק, האָט דער מהר"ם געמוסט פאַרלאָזן לעמבערג. אין 1613 ווערט ער אַיינגעלאָרן אין זיין געבורטשטאָט אַלס רב און ראשי-שיבה, און איז דאָרט געשטאַרבן אין 1616.

52 אַן אָנצוהערעניש אויף זיין נאָמען באיר.

53 שו"ת מהר"ם, נומ' 116: על המעשה זר ותמה... באשה שנבעלה לרוח או לשד שקורין סרכ"ם, ובא אליה בתהלה בדמות בעלה ובשניה בדמות פריץ והיא אשה נבעלה בעל. אם היא נאסרה לבעלה.

54 דאָרטן, נומ' 11: „ובר מן דין אין ממנהגי ומדרכי לחיות עסקי בדבר בעלי השולחן ערוך וקל וחומר לבנות יסוד באיזה הוראה על דקדוק סודות דבריהם“.

„בית חדש“ — דער ב"ח⁵⁵. אָט דער גאון בישראל, איינער פון די גרעסטע רבנים, וואָס פוילן האָט פארמאָגט אין 17טן י"ה, האָט געווען אין פּוילן אַפּיקורסות, און איז געווען איבערצייגט, אַז דאָס איז זי, די „פּאַרפירערישע פרעמדע פרוי“, פאַר וועלכער שלמה המלך האָט אין ספר „משלי“ אַזוי שטאַרק געוואָרנט, און פּאַרויסגע-זאָגט, אַז „כל באיה לא ישובו“ — ווער עס קומט צו איר, דער איז שוין פאַרפאַלן און וועט זיך שוין צוריק ניט אומקערן⁵⁶. ער האָט ניט גע-קאַנט מוחל זיין דעם איטאַליענישן רב יהודה מינץ, פאַרוואָס יענער האָט מתיר געווען, צוליב שמחת החג, מאַכן מאַסקאַראַדן אין די טעג פון פורים. דער גאַטספּאַרקטיקער יואל סירקיס איז זיך שטאַרק מתרעם אויף דעם שטאַרק אָנגענומענעם מנהג, „וואָס אין די טעג פון פורים פאַר-שטעלט מען זיך אין פרעמדע קליידער: מאַנספּילן אין ווייבערשע מלבושים און ווייבער אין מענערשע“, ואין מוחין — און קיינער פּראָטעסטירט ניט קעגן דעם. „נאָך ערגער — קלאָגט זיך דער ב"ח — איז דאָס, וואָס מענטשן טוען אָן מאַסקעס אויף די פּנימער, בכדי מען זאָל זיי ניט דער-קענען... דאָס טאָר ניט דערלאָזן ווערן ניט אין פורים ניט אויף חתונות“⁵⁷.

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אַז אויך סירקיס איז געווען אַ קעגנער פון דעם „שולחן ערוך“. ער האָט אַיינגעפונען, אַז ניט דער ספר איז ראוי צו ווערן דער ענדגילטיקער פוסק ביי יידן; האָט ער דער-פאַר אַ נייעם פירוש אויף יעקב בן הרא"ש „טורים“ געשריבן אונז-טערן נאָמען „בית חדש“, האָפּנדיק, אַז אָט דאָס פון אים געשאַפּענע „נייע געביי“ וועט זיין דער נייטיקער און פאַסיקער בנין, וואָס וועט דעם „שולחן ערוך“ פאַרדרענגען. סירקיסעס ווערק האָט טאַקע גרויסע מעלות⁵⁸ און האָט שטאַרק אויסגענומען אין דער רבניש-לומדישער וועלט, דאָך האָט עס זיין הויפטציל ניט דערגרייכט — פאַרדרענגען קאַרו-איסערליס זאַמלווערק איז אים ניט געלונגען. ניט קוקנדיק אויף דעם עקשנותדיקן קאַמף פון פילע אָנגעזעענע רבנים און לומדים, האָט דאָך דער אויטאָריטעט פון „שולחן ערוך“ געהאַלטן אין איין וואַסן און איז ביסלעכווייז אָנערקענט געוואָרן אַלס דאָס וויכטיקסטע פּראַק-

⁵⁵ נעבאַרן אין לובלין אין 1561. געווען רב אין פּרושאַנע, לובלין, מעדושי-באָזש, שידלאָוו, קראָקע און בריסק. געשטאָרבן אין קראָקע אין 1640.

⁵⁶ זע שו"ת הב"ה ב' 1, נומ' 4: „הפילוסופיה היא הטיונת בעצמה ואשה וזה שהחזיר עליה שלמה“. דעם ב"ח צוויי-בענדיקע שו"ת זיינען רייד מיט זייער ווערספולן מאַפּעריאַל פאַר דעם יידישן שטייגער-לעבן אין פּוילן אין ליטע.

⁵⁷ „בית חדש“ אויף יורה דעה, סימן קפ"ה.

⁵⁸ באַריכות וועגן דעם זע רב צעירס ציטירטע אַרבעט, „השלח“, VI, 319-321.

מישע האנטבוך פאר רעליגיעז-בירגערלעכן רעכט אין אלע יידישע גע-
 ריכטלעכע אנטשטאלטן, מיט וועלכן עס האָבן זיך געמוזט רעכענען די
 רבנים, דיינים און קהלשע פרנסים. שוין דעם מהר"ם אַ תלמיד, דער
 שאַרפּוּניקער קראַקער ראשישיבה ר' יהושע העשל בן יוסף⁵⁹, ווייזט
 אָן אין זיינע באַקאַנטע שו"ת „פני יהושע“, אז ביי די „חכמי מדינות
 פּוילן“ איז שוין אזוי דער מנהג, אז אַלץ, וואָס ס'שטייט געשריבן אין
 „שולחן ערוך“, טאָר מען ניט ענדערן גלייך ווי אין דער תורה גופא⁶⁰.
 קאַרואַיסערליסעס געזעצבוך האָט מען געפאַרשט און געלערנט מיט ניט
 קיין קלענערער התמדה, ווי דעם תלמוד גופא, און די גרעסטע רבנים
 פון דער ערשטער העלפט 17טן י"ה האָבן זיך קונהרש געווען מיט זיי-
 ערע פירושים אויפן „שולחן ערוך“. דער באַוואוסטער לובלינער רב, יהושע
 פאַלקערה, וואָס איז געווען נאָך מרדכי יפה דער פאַרזיצער אין „וועד
 ארבע ארצות“, איז באַרימט אין דער רבנישער ליטעראַטור אונטערן
 נאָמען „דער סמ"ע“, די ראשי תיבות פון זיין גלענצנדיקן פירוש אויפן
 „שולחן ערוך“, וואָס טראַגט דעם נאָמען „ספר מאירת עינים“⁶¹. דער
 אַסטערער רב, ר' דוד הלוי⁶², וואָס איז בשעת „גזירות ת"ח“ אַנטלאָפּן
 קיין מערן און דערנאָך זיך באַזעצט אין לעמבערג, איז אויך באַרימט
 געוואָרן אונטער דעם נאָמען „דער ט"ז“ — ראשי תיבות פון זיין ווערק
 „טורי זהב“, אַ פירוש אויפן „שולחן ערוך“⁶³. דער „סמ"ע“ און דער
 „ט"ז“ האָבן אויסגעפילט די אלע בלויוזן און היסטרונות, וואָס די קריטי-
 קער האָבן אויפגעוויזן אין „שולחן ערוך“: די גאַנצע שקלאַוטריא וועגן

59 געפאָרן אין ווילנע אין 1578, געשטאָרבן אין קראַקע אין 1648. יהושע העשל
 האָט זיך קונהרש געווען מיט זיין ווערק „מגיני שלמה“, אין וועלכער ער פרוּווט אָפּ-
 ווענדן אלע סתירות, וואָס די בעלי התוספות האָבן געפונען ביי רש"י.

60 „פני יהושע“, וו, נומ' 50: „לפי טהג חכמי מדינתנו יצ"ו בדבר שנרפס
 בשולחן ערוך אין לשנות ח"ו כתורת משה“.

61 בער באַריכות וועגן פאַלקס ווערק זע: רב צעיר אין „השלח“, וו, 233—
 238. אַ קולמור-היסטאָרישן אינטערעס האָט אויך פאַלקס „קונטרס“, וואָס אַנטהאַלט די
 תקנות, וועלכע ער האָט דורכגעפירט אויפן „ועד ג' ארצות“ אין 1607 וועגן איסור פון
 פּרָפּצנעם נעמען און וועגן אַנדערע איסורים. צום ערשטן געדרוקט אין 1692.

62 געפאָרן אין לודמער (וואַלדיסיר-וואַלינסק) אין 1586 געשטאָרבן אין לעמ' פּערג
 אין 1667.

63 דער פירוש אויף „יורה דעה“ געדרוקט אין 1646. די איבעריקע טיילן גע-
 דרוקט נאָך הלויס טויט. אַז די ידיעה וועגן דעם משיח שבת-יציבי האָט דערנערייכט קיין
 לעמבערג, האָט דער אַלמער הלוי געשיקט אַלס שלוחים קיין סערקיי זיין זון און שטיב-
 זון, און יענע האָבן אים געבראַכט פונם שבת-יציבי אַן איינגעהענטיקן בריוו פון שבת-
 יציבי מיט אַ מתנה — אַ ווידן העמד.

יעדן דין באזונדער, אלע דערצו נייטיקע מקורים און מראי מקומות — אלץ האָבן מיט בדייטער האַנט באַזאָרגט פאַלק און הלוי אין זייערע פירושים.

ווי גרויס ס'איז ניט געווען אין דער רבנישער ליטעראַטור דער אוי־טאָריטעט פונם „סמ"ע" און דעם „ט"ז", דאָך האָט זיי ווייט אַריבער געשטיגן אַ ינגערער „שולחן־ערוך"־דערקלערער — דער באַרימטער שכנא פהן⁶⁴. דאָס איז געווען אַ גאוניש־באַנאָבטער מאַן מיט אַ ווונדערבאַר שאַרפן אַנאַליטישן שכל און ממש ריזיקער אַרבעטס־קראַפּט. שוין נאָר אין די יונגע יאָרן האָט ער מיט גוואַלטיקער התמדה סיטעמאַ־טיש אויסגעפאַרשט די גאַנצע תלמודישע און רבנישע ליטעראַטור⁶⁵, און צו 24 יאָר פאַרעפנטלעכט ער זיין באַרימטן פירוש אויפן ריטואַלן טייל פון „שולחן ערוך" (יורה דעה), „שפתי פהן"⁶⁶, וואָס אין אים האָט די רבנישע ליטעראַטור פונם פוילישן יידנטום דערגרייכט איר העכסטן גלאַנץ. ביי יעדער פראַגע, וואָס ווערט דורך אים באַהאַנדלט, ברענגט דער ש"ך מיט ווונדערבאַרער חריפות און פּקיאות אלע דעות, וואָס עס האָבן וועגן דער באַטרעפּנדיקער הלכה ביי אים אַרויסגעזאָגט די פּרוער־דיקע פּוסקים און גאוני התורה, פאַרגלייכט אלע ווידעראַנאַנדן, סתירות און פלוגתות מיט די דערפיי אַרויסגעזאָגטע סברות און ראיות, און צום שלום גייט דער „היוצא מזה", דער סך־הכל, דער מיט דיאַלעקטישער מייסטערשאַפט און אייזערנער לאַגיק געשאַפענער פּועל־יוצא—דעם ש"כס ענדיגליטיקער פּסק און החלטה. מיט קיין קלענערער חריפות און מייסטערשאַפט

⁶⁴ געבאָרן אין 1621 אין ווילנע. זיין פאָטער, טאיר פהן אשכנזי, האָט זיך קונה־שם געווען מיט זיינע שו"ת „גבורת אנשים". בשעת „גזירת ת"ח" איז שכנא פהן אַנטלאָפן קיין פּראַג, אַ צייט געווען רב אין דרעזין (מערן), דערנאָך אין האַלעשווי, ווו ער איז געשטאָרבן 42 יאָר אַלט (1663). טער באַריכות זע: ש. י. פיין „קריה נאמנה", 74—78, ווו עס ווערט אָנגעבן געבראַכט פּהנס בריוו צו דעם קריסטלעכן העברעיסם ווצ־לעפּטיני ווידריך אויס לייפציג, מיט וועלכן ער איז געווען באַפּריינדעט; גרעק־שפ"ב, VIII, 114—115.

⁶⁵ ער נופא דערציילט וועגן דעם אין דער פאַררעדע צו זיין „שפתי פהן": „טרחתי טרחות הרבה וכמה יגיעות ינעתי לא עסקתי בשום עסק אחר לא נתתי שינה לעיני ותנומה לעפעפי שנים רבות עד אשר הוצאתי מכח אל הפועל מחשבתי ובררתי ושקלתי הכל בכף מאונים וחזרתי על כל צדדים וצדי צדדים לא פעם אחת ושתים כי אם מאה פעמים ואהר עם חברים אהובים הבונים וערבים המקשיבים לקולי זמי שלא היה אתי עמי בכהיזתי לא יאמין כי יסוּד לו מנוול התלאה שחיתה עלי בחפוש בים התלכוד והפוסקים עד כי העמדתי הכל על בוריו" (מיר ציטירן לויט דער אַפּסטערדאַמער אויס־גאַבע פון 1756).

⁶⁶ באַקאַנט אונטער די ראשי תיבות „דער ש"ך".

איז געשריבן דעם ש"כס פירוש אויפן צווייטן טייל פונם שולחן ערוך — אויפן „חושן משפט“. דער יונגער גאון התורה האָט מיט זיין ריזן-געשטאַלט פאַר-דעקט אַלע זיינע פּאַרגנייער, און פאַר די קומענדיקע דורות האָט ער גע-נאַלטן אַלס גרעסטער אויטאָריטעט אויף דעם ברייטן הלכה-געביט. נאָך איין מעלה האָט דעם ש"כס ווערק געהאַט, וואָס דאָס איז געווען אַ גרויסע זעלטנהייט אין דער דעמאָלטיקער רבנישער ליטעראַטור. דאָס רוב גאונן התורה אין פּוילן האָבן געשריבן מיט אַ שווערער ניט געשליפענער און אָפּט, ווי מיר האָבן שוין אָנגעוויזן ביים בעל „תורת העולה“, אַפילו מיט אַ פאַרגרייזטער און גראַמאַטיקאַל פעלערהאַפּטער שפּראַך. אויך אין דעם פרט איז דער ש"ך אַן אויסנאַם. ער איז געווען אַן אויסגעצייכנ-טער סטיליסט, און עס וועט אונז נאָך שפּעטער אויסקומען, ווען עס וועט זיין די רייד וועגן דער מעמואַרן און סינות-ליטעראַטור, וואָס די שרעקן פון „גזירות ת"ח" האָבן אַרויסגערוּפּן, זיך אָפּשטעלן אויף די סטיליס-טיש-שיינע עלעגישע ווערק פון דעם גרויסן תלמוד-פּאַרשער.

ס'איז אָבער העכסט כאַראַקטעריסטיש פאַר יענער צייט, וואָס אַפילו אַט דער אויך ליטעראַריש רייד באַגאַבטער מאַן האָט ניט געוואָלט אָנערקענען קיין שום אַנדערע גייסטיקע באַשעפּטיקונג אויסער פּילפּול און חידושי הלכה, און פלייסט זיך צו דערווייזן, אַז דער פּאַטער איז מהוייב צו לערנען מיט זיין זון בלוז תורה, אָבער ניט די איבעריקע ביבלישע ווערק, ווייל — אזוי איז דער מנהג ביי יידן און „מנהגו של ישראל תורה היא“...“⁶⁷.

נאָך אין דער גלאַנץ-תּקופה פון דער רבנישער ליטעראַטור אין מדינת פּוילן האָבן זיך שוין גאַנץ פּולט אַרויסגעוויזן די שאַטן-זייטן פון דער דאָזיקער ליטעראַטור. דער אויסשליסלעכער אינטערעס צום איר בערגעשפיצט-שכל'דיקן, דאָס לומדישע קליגן זיך אויפן רייד-רעליגייעזן געביט, דאָס טרוקענע פּילפּולן זיך בנוגע צום מינדסטן מנהג און גע-באָט — דאָס אַלץ האָט געשאַפּן די גינסטיקע אַטמאָספּער, עס זאָל זיך טיף אַיינוואַרצלען דער פעסטער פּרינציפּ, אַז דאָס וויכטיקסטע און נייטיקסטע אין אַמונה-זאַכן איז דאָס לערנען גופא, דאָס אויספּאַרשן און דערקלערן אין אַלע זייערע פרטים די דינים און געבאָטן. וואָס מער פאַרגליווערט און פאַרשטאַרט עס זיינען געוואָרן די פּאַרמען און דער לבוש פון דער רבנישער ליטעראַטור, אַלץ מער און מער האָט דער פּילפּול און די איבערגעשפיצטע מוח-אַרבעט אויסגעוויגן און דערשטיקט די זאַפּטן

67 ש"ך, „יורה דעה“, הלכות מלמדים, סימ' 245: „ואני אומר: מנהגו של ישראל תורה היא... ואינו חייב ללמד עם בנו מקרא כיון שלמדו ש"ס“.

פונם אָרנאָניש לעבעדיקן. אומבאַוואָסט, אַליין ניט ווילנדיק, האָט דער שטאַק־פרומער פּוילישער ראַפּיניזם נורם געווען און געבראַכט דערצו, אַז אויף דעם מאָראַליש־עטישן געביט זאָל די אינטימ־איגעווייניקסטע געפילן־וועלט פאַרדרענגט ווערן דורך דעם ריינ־מעכאַנישן מנהג־שטייגער, און דאָס פּרישע זאַפטיקע פעלד פון „חובות הלכות“, ווי עס הייסט ביים רבנו בחיי, זאָל מגולגל ווערן אין דעם טרוקענעם פּרוכטלאָזן מדבר פון מעכאַנישע, ריינ־פאַרמעלע „חובות האברים“. שאַרפּשיציקע, מוחד שפּאַלטנדיקע סכּאַלאַסטיק, פּרוכטלאָזע אָבער אויגנבלענדנדיקע זייל־טענצערײ — אַלץ פּועל־יוצאס פון דער אין פּוילן אויפגעבליטער „חילוקים“־מעטאָדע — דאָס איז געוואָרן אַ זעלבסטצוועק, אַן איינגאַר־טיקער מין „קונסט לשם קונסט“. ווי אַמאָל ביי די עקסטר־לינקע ראַציאָר־נאַליסטן פון מיימונים הדר זיינען די ביבלי־פּסוקים און די מעשיות פון דער תורה מגולגל געוואָרן אין פּירושים צו אַריסטום טעזיסן און פּלללים, אַזוי האָבן די בעלי הפּילפּול והחילוקים אין די פּוילישע ישיבות אויס־גענוצט דעם טעקסט פון די כתבי הקודש אַלס גינסטיק פּלי־זיין ביי זיי־ערע קונציקע געפעכטן, בכדי צו שלייפּן דעם מוה, שאַרפּן דעם לאָגישן געדאַנק, באַווײַזן אַלץ גרעסערע שלימות אויפן געביט פון חריפות־דיקער לומדות. עס איז דערפאַר קיין חידוש ניט, וואָס טאַקע אין דער רבנישער וועלט גופא, אמת — דער עיקר אין די דייטש־מערישע מדינות, האָבן פילע אַינגעזען, וואָס פאַר אַ געפאַר עס ברענגט מיט זיך אַט די נאָר־וואָס אַנגעוויזענע טענדענץ, און זיי האָבן איר גלייך אַ פאַרביטערטן קאַמף דערקלערט. וועגן דעם אין ווייטערדיקן קאַפיטל.

פערטער קאפיטל

„מנהגים-ביכער. — יוסף יופא פון נירלינגן און זיין „יוסף אומץ“. — יופא שמש אין זיין „מנהגים דק"ק וורבייש“. — דער מהר"ל מפראג אלס העלד פון פאלקס-לעגענדעס; דער מהר"ל אלס געלערנסער; זיינע אָנפאלן אויף מזריה דירוס, — דעם מהר"לס וועלטפאָנעם. — די תורה אלס יסוד פון דער וועלט. — די מיססעריע פון נאַציאָנאַלן קיבוץ; „בני בכורי ישראל“. — די מיסיע פונם איינציקן, אויסדערוויילטן פאלק. — דעם מהר"לס קאמף קעגן פילפול; זיין פאַרשלאָג ווי אזוי צו רעפּאָרטירן די דערצוינג פון קינדער. — דעם מהר"לס טיסקעמפער — דער בעל דרשן אפרים אום לענשוץ. — דעם מהר"לס תלמיד און נאָכפאלגער ר' יום-טוב העלער. — „אַנצייטמעסיקע“ פיגור — יוסף בן יצחק הלוי; אַ מיימוניס אלס מיימוני-קריטיקער. — יום-טוב העלער אלס געלערנסער און משנה-דערקלערער. — זיינע מעמוזאַרן „מגלת איבה“.

מיר האָבן אין פאַריקן קאפיטל געזען, ווי אין די פּוילישע ישיבות האָט יעדער דין אָדער מנהג געדינט קודם-כל אלס געהעריקער מאַטעריאַל, וואָס קען אויסגענוצט ווערן פאַר חריוותדיקע לומדות און קונציקער דיאַלעקטיק. אַן אַנדער דערשיינונג זעען מיר אָבער אין יענער צייט אין דייטשלאַנד. די דאָרטיקע קהילות האָבן ניט געפירט אזא רויק און אייני געפונדעוועט לעבן, זוי די פּוילישע: די אָפטע רדיפות און גירושים האָבן געשטאַרקט דעם ווונטש, וואָס טרייער און זיכערער אָפּהיטן די מנהגים פון זייערע אָבות, זיי ליב מאַכן פאַר זייער דור און זייערע קינדער דורך האַרציקן מוסר. דערפאַר זעען מיר טאַקע, אַז ווי פריער אין 15טן י"ה¹, אזוי ווערט אויך אין 16טן און 17טן י"ה געשאַפן אַן איינגאַרטיקע לייט טעראַטור פון „מנהגים-ביכער, ווו עס ווערן על־פי רוב באַשריבן די מנהגים פון עלטערע קהילות, ווי שפּיער, וואָרמס, רעננסבורג, פּראַנק-פורט דמיין א"א. די דאָזיקע „מנהגים-ביכער האָבן אַ באַדייטנדיקן קולטור-היסטאָרישן ווערט, ווייל אין זיי זיינען אויפגעהויט אַ סך פרטים פון דעמאָלטיקן לעבנסשטייגער. מיר וועלן זיך דאָ אָפּשטעלן אויף צוויי

¹ זע דריטן באַנד פון אונזער געשיכטע.

פון זיי, וואָס באַשרייבן די מנהגים אין די אַלטע צוויי קהילות פון פראַנק-
פורט דמיין און פון וואָרמס.

יוסף יוזפא בן פנחס זעליג נוירלינגן, דער הויפטדיין אין פראַנק-
פורט דמיין, האָט אין 1630 פאַרענדיקט זיין מנהגים-בוך, „יוסף אומץ“²,
ווי ער באַשרייבט אַלע דינים און מנהגים, „הנהגים בכל השנה“, פון
ר"ח ניסן ביז סוף אָדר, „ובפרטות כל מנהגי פה ק"ס פראַנקפורט דמיין“.
דעם ספר האָט ער געשריבן אין משך פון צענדליקער יאָרן און אָנגע-
הויבן האָט ער אים אויפן שוועל פונם 17טן י"ה. דער מחבר שטרייבט
אַליין אונטער אין דער הקדמה, אז ער שרייבט זיין חיבור ניט פאַר
למדנים, נאָר פאַרן פשוטן פּאָלק (שלא כתבתי חבדרי זה רק להמוניים).
דערפאַר איז טאַקע דאָס ווערק געשריבן גאַנץ פשוט, אָן לומדות, אין דעם
האַרציקן טאָן פון אַ מוסרי-ספר. „כל מנהג אבותינו תורה“, חזרט דער
פרומער מחבר איבער³; און באַקענענדיק זיך מיט די „מנהגי פה ק"ס
פראַנקפורט דמיין“ ווערן מיר געוואָר אינטערעסאַנטע פרטים פונם דאָר-
טיקן לעבנסשטייגער. דער פאַרפאַסער דערציילט אונז ניט נאָר וועגן
אַזוינע פרטים, ווי אַ סך, „אנשי מעשה“ פלעגן פאַרן שלאַפן אָנטאָן
„האַנטשיך“, בכדי זיי זאָלן אין דער נאַכט ניט אָנרירן מיט די הענט
דעם נאַקטען גוף (ז' 27), אָדער אז דעם שבתדיקן אייבערשטן מאַנטל
פלעגט מען פון דער רעכטער זייט נייען מיט אַ געשלאָסענעם אַרבל,
בכדי, אז מען גייט אַרויס אויף דער גאַס זאָל מען זיך ניט פאַרגעסן און
עובר זיין אויף דעם פאַרבאָט פון טראָגן אום שבת (דאָרטן, 72); ער
באַקענט אונז אויך אויספירלעך מיט אַלע מיני משקאות און געקעכצן,
וואָס אונזערע זיידעס און באַבעס פלעגן געניסן (דאָרטן, 51—52). דער
בעל „יוסף אומץ“ דערציילט אונז ווייטער, ווי אַזוי עס איז דעמאָלט גע-
ווען דער מנהג, אז פאַר דער חתונה פלעגט מען משמח זיין חתן-בלה צוויי
שבתים נאָכאַנאַנד; דער ערשטער שבת האָט געהויסן „קליינער שפיני-
האַלץ“ און דער לעצטער שבת „דער גרויסער שפינהאַלץ“ (ז' 83); פאַר
הכנסת שבת פלעגט מען באַשפּריצן די שול מיט בשמים, און בכדי „לְהוסיף
מן החול אל הקודש“, פלעגט מען מקבל שבת זיין ביי גרויסן טאָג. אויף
צו פאַרציען די שבתדיקע סעודה ביז אין דער נאַכט אַריין אָדער לפחות
ער שקיעת החמה (דאָרטן, 74) און דערביי ניט ריידן קיין דברים בטלים,
האָט דער מחבר, יוסף יוזפא נוירלינגן, פאַרפאַסט אַ גאַנץ לאַנגן „שיר

² צום ערשטן פאַרעפנטלעכט אין פראַנקפורט דמיין אין 1722. מיר האָבן זיך
באַנוצט מיט דער דאָזיקער ערשטער אויסגאַבע.

³ דאָרטן, 72.

חדש ליל שבת", ווו ער באזינגט דעם גרויסן באטייט פון „נורות של שבת"; און ווייל די דאזיקע מצווה איז דאך נוגע דער יידישער פרוי, האָט זיך דער מחבר ניט געפּוילט און יעדע העברעישע סטראָפּע איבערזעצט, און טאַקע אין גענראַמטע פּערזן אויף יידישדייטש⁴. מיר געפינען אויך אין „יוסף אומיץ" אינטערעסאַנטע שטריכן וועגן דער רעכטלאָזער לאַגע פון יידן אין דייטשלאַנד: „גייט אַ ייד — קלאַנט זיך דער פּאַרפּאַסער — איבער די גווישע גאַסן (ברחובות קריה של נכרים), שרייט מען אים נאָך: פּלעב און נאָך אזוינע זידלווערטער, און מען באַוואַרפט אים מיט שמוץ און מיט שטיינער" (דאָרטן, 109). דעם ערשטן טאָג ראש־השנה, — דערציילט ווייטער דער פּאַרפּאַסער — איז געווען דער מנהג גיין צום „תּשליך" צום טייך מיין. איז אָבער, מעשה שטן, ביים שטאַט־טויער, וואָס פּירט צום טייך, געשטעלט געוואָרן אַ וואַך פון זעלנער, און זיי זיינען „בעלי מלחמות", לאָזן ניט דורך קיין יידן; האָבן די פּראַנקפורטער טער יידן געמוזט נעבעך פּראַווען תּשליך ניט ביים מיין, נאָר ביים וואַל פון דער שטאַט, וווּ עס פּליסט דורך אַ שמאַלן גראָבן די אָפּפּאַל־וואַסער מיטן גאַנצן שמוץ פון דער שטאַט. האָט דאָס דער פּאַרפּאַסער ניט געקענט צווען און זיך צונויפּגערעדט מיט די „גבאי הקהל" מען זאָל „איבערבעטן" די „שומרי השער" מיט פּיל וויין, און אז מען וועט אזוי טאָן אין משך פון אייניקע יאָר, איז צו האָפּן, אז דורך דעם יחזור המנהג ליושנו" (דאָרטן, 121). פּילע וויכטיקע פרטים ניט אויך דער פּאַרפּאַסער איבער⁵ וועגן דעם אויפּשטאַנד פון דעם פּראַנקפורטער קריסטלעכן המון קעגן די אָרטיקע יידן אין 1614, וואָס איז באַשריבן אין דער באַקאַנטער „מגילת ווינץ". רירנד זיינען די באַמערקונגען פונם בעל „יוסף אומיץ", ווי נייטיק עס איז פאַר יעדן יידן ער זאָל זיך איינחזרן די דינים און תּפילות פון קידוש השם, וואָרעם יעדער בן־ישראל דאַרף דאָך זיין מוכן ומזומן צו ווערן אַ קדוש; און ליותר תּוקף פּאַרצייכנט ער אין זיין מנהגים־בוך די „דיני ברכות המקדש השם", וואָס ער האָט אָפּגעשריבן „מכתּיבת יד" פום באַרימטן שתדלן יוזלמאַן רושהיים (דאָרטן, 58 — 59). מיט אמתן פּאַטאָס רעדט דערביי דער פּאַרפּאַסער וועגן דער חשיבות פון ביטחון. מען דאַרף און מען מוז, חזרט איין דער בעל „יוסף אומיץ", לעבן מיט ביטחון, גלויבן אין גאָטס גרויסע ניסים, וואָרעם אָן ווינדער קאָן נאָר קיין בן־ישראל ניט ביישטיין די אַלע געפאַרן, וואָס רינגלען אים אַרום אויף יעדן טריט און שריט. און יוסף נורלינגן ברענגט אינ-

4 דאָס ליד האָט יוסף נורלינגן פּאַרפּאַסע אין „פּיס חרו כּוּזאַב־ערבֿ", ד"ה

אין 1596.

5 דאָרטן, 85, 119, 135-136.

טערעסאנטע פרטים אויס דעם לעבן פון די ארויסקע יידן אין דער מלחמה-צייט (דער דרייסיק-יאָריקער קריג); וואָסערע ניסים עס זיינען יעדן באַזונדער בייגעשטאנען, וואָס אין זייער זכות זיינען זיי לעבן גע- בליבן (דאָרטן, 166—167).

נאָך אינטערעסאנטער איז דאָס מנהגים-בוך פון וואָרמס, וואָס ס'האָט פאַרפאַסט דער דאָרטיקער שמש און נאמן פון דער קהילה, יפתח יוסף יוזפא בן נפתלי הערץ לעווי אויס דער פאַמיליע מנצפך. מיר ווייסן לידער גאַנץ ווייניק פרטים וועגן דעם לעבן פון דער דאָזיקער איינגאָר- טיקער פערזענלעכקייט. געבאָרן אין 1604 אין פּוּרדאָ, איז ער, ווי ער גופא דערציילט,⁶ געקומען אין 1623 קיין וואָרמס, בכדי צו לערנען אין דער ישיבה פון ר' אליהו לאַזאַנז, און אין וואָרמס שוין זיין גאַנץ לעבן פאַרבראַכט. אין 1648 ווערט ער באַשטימט אַלס שמש און נאמן אין דער אָרטיקער קהילה, און די דאָזיקע שטעלע פאַרנעמט ער ביזן טויט (1678). אָט אין דעם פרומען און גאָטספּאַרכטיקן שמש האָט אָבער געד לעבט אַ פּאָעטישע נאַטור. די אַלטע פאַרמרה-שחורהטע שטאָט וואָרמס מיט אירע מיטל-אַלטערלעכע סודות און ווונדערלעכע מעשיות ציען אים צו מיט זייער פּאָעטישן פּישוף, און ער פילט זיך באַרופן צו פאַרשרייבן פאַר די קומענדיקע דורות די אַלע אַגדות און מיסטישע לעגענדעס, וואָס לויפּערן אין די שאַטנס פון די וואָרמסער מויערן און אין די ענגע קרומע גאַסן פונם יידישן געטאָ. אָט אזוי איז געשאַפן געוואָרן יוזפא שמש לעגענדעס-זאַמלונג „מעשה נסים“, פון וועלכער מיר וועלן ערשט ריידן באַריכות אינם ווייטערדיקן באַנד, ווייל דער העברעיִשער אָריגינאַל- טעקסט פון דער דאָזיקער זאַמלונג איז, ווי עס שיינט, ניט אויפגעהיט געוואָרן,⁷ און באַקאַנט און פּאָפּולער איז געוואָרן בלויז די יידישע אי- בערזעצונג, וואָס דעם מחברס זון, אליעזר, האָט פאַרעפנטלעכט אין 1696. אָבער ניט בלויז די לעגענדעס פון אַמאָליקע צייטן זיינען ליב און טייער דעם שמש פון וואָרמס, נאָר אויך דאָס רעאַלע, ממשותדיקע לעבן, וואָס שפינט זיך פאַר זיינע פרומע אויגן; די מנהגים, דער לעבנסשטייגער פון זיין קהילה, אויך זיי באַקומען דורך אים תּיקון און ער באַשרייבט זיי אין 1648, אין זיין צווייטן בוך „מנהגים דק"ק ווירמישא" ⁸. ניט דער

⁶ זע „מעשה נסים“, נוט' 2.

⁷ בן-יעקב פּאַרויכערס אַפּיל, אַז דער העברעיִשער טעקסט איז געדרוקט גע- וואָרן נאָך ביים מחברס לעבן (אין 1662); קיין ביבליאָגראַף האָט אָבער דאָס ווערק אין די אויגן ניש געזען און בן-יעקבס מעלרונג ווערט פון קיינעם ניש באַשטעטיקט.

⁸ לידער איז דאָס דאָזיקע ווערק עדיהיום ניש געדרוקט. גרעסערע אויסצוגן האָבן געגעבן: גידעסאָן, אין זיין באַקאַנט ווערק, און א. עפשטיין אין קויפּטאַן-געדענק- בוך, 1900, 283—317. דאָס גאַנצע ווערק פאַרנעמט אין פּת-ביר 165 בל. אין 40.

דין, די רעליגיעזע-געזעלעכע זייט פון די דאָזיקע מנהגים אינטערעסירט דער עיקר דעם שמש יוזפא, ניט דאָס האַלט ער פאַר וויכטיק צו פאַר- צייכענען פאַר די קומענדיקע דורות, נאָר טאַקע דעם לעבנסשטייגער גופא, ווייל אין אים פילט ער דעם ציטער, דעם אָטעם פון דעם לעבן, דעם המימות-פּאָעטישן חן פון קאַלעקטיוון אימפעט און לעבנס-פּרייד... בעת דער בעל „יוסף אומץ“, א שטייגער, שטעלט זיך אָפּ אויף „דינו פורים“, האַלט ער פאַר וויכטיק קודם-כּל צו וואָרענען, אַז די מגילה זאָל זיין גע- שריבן „בהכשר בכל דינה“ (דאָרט, 133) און ביים מנהג פון „שינוי בגדים“ זאָל מען למען השם ניט עובר זיין קעגן דעם האַרבן פאַרבאָט פון שעטנו, וואָרעם דאָס איז דאָך א „איסור דאורייתא“ (דאָרטן, 135). גאַנץ אַנדערש איז זיך דאָ נוהג יוזפא שמש. אים אינטערעסירט קודם- כּל ניט דער דין, נאָר דער „פורים-שפּיל“, דער אַרט און שטייגער, ווי אַזוי די יידישע יוגנט איז זיך עס משמח אין די פּריוילעכע פורים-טעג, און ער גיט אונז אין זיין „מנהגים-בוך“ פאַלגנדיק, פילפאַרביק קולטור- בילד:

„דעם שבת נאָך פורים, באַלד אינדערפרי, גייען די בחורים אין אַ הויז, וואָס ס'איז ווייט פון דער שול, און ציען דאָרט אָן די שבתדיקע אייבער-מאַנטלען, וואָס הייסן „זייטי מנטיל“⁹; יעדער פון זיי טראָגט אויפן קאָפּ אַ מיטרע (אַ שפיציקע היטל), ווי דער שטייגער איז, אָבער ניט לשם טרויער. אַרויסגייענדיק פונם הויז, מאַרשירן זיי פאַרווייז, איינער לעפּן צווייטן, און בראשם שפּאַנט אַ ינגל, זייער אַ משרת, וואָס ווערט גערופן „קנעל-גבאי“. דער דאָזיקער „קנעל-גבאי“ איז אָנגעטאָן אין נאַרן-קליידער, טאַנצט און מאַכט פלערקיי נאַרישע שטיק. פאַר די בחורים גייען די „גבאים“, און יעדער פון זיי טראָגט אין דער האַנט אַ שטעקן מיט געמעלעכצן (מקל מצויר); נאָך די גבאים גייט דער גאַנ- צער פּאָק בחורים. אַזוי שפּאַנט עס דער גאַנצער קאַראָהאָד מיט גרויס יופל ביז זיי קומען צו דער שול; אין שול זעצן זיי זיך אַזויס אויף דער בימה: הגם אַ גאַנץ יאָר זיצן אויף דער בימה די באַלעבאַטיים, אָבער אַז עס קומט דער דאָזיקער שבת גייען די באַלעבאַטיים אַראָפּ פון דער בימה, בכדי פּלאַץ צו מאַכן פאַר די בחורים. און ווען דער חזן הייבט אָן די ברכה „מן אַבות“, גייען די בחורים אַראָפּ פון דער בימה און קומען צו צו דער „שטאַט“, וווּ עס זיצט דער אַב-בית-דין, און דער אַב-בית-

⁹ דאָס איז דאָס דער מאַנטל מיטן פאַרנייסן רעכטן אַרבל, וועלכן עס באַ- שרייבט, ווי טיר האָבן פּריער אָנגעוויזן, דער בעל „יוסף אומץ“: „מה יקר בנינו מנהג חירמישא שכל הליכתם בשבת חוץ לבתיהם חן לסעודה, או לילך לוכר או לשביתהוילץ לובשים הכרבל המיוחד לשבת וכו'“ (דאָרטן, דף 72).

דין לייגט ארויף די הענט אויפן קאפ פון יעדן בחור און בענטש אים, פונקט אזוי ווי מען בענטשט די קינדער צום פניסת שבת... דערנאך גייען די בחורים אין דער ווייבערשער שול. אויב זיי ווילן, גייען זיי אהין דורך דער אזויגערופענער „ידיש-טיר“¹⁰ און גייען צו צו דער „שטאט“ פון דער רביצין, דעם אב-בית-דינים ווייב. און די רביצין לייגט ארויף איר האנט אויפן קאפ פון יעדן בחור, בענטשט אים. דערנאך גייען זיי ארום צווישן די רייען בענק פון דער ווייבערשער שול, און גייען ארויס. דערביי גייען תמיד די „גבאים“ פארויס, און ערשט נאך זיי גייען אריין און ארויס די בחורים.

שבת צו שחרית וויקלען זיך די „גבאים“ איין אין טליתים, אזוי ווי די באַלעבאטיים, און בעת מען זינגט די פסוקי דומרא, גייען צו די „גבאים“ צו יעדן באַלעבאָס, וואָס דאַרף באַקומען אַ מצווה, למשל, צו דעם באַלעבאָס, וואָס איז אין דעם שבת זוכה צו „גלילה“ אָדער צו „הגבה“ אאז'וו, און זיי בעטן אים ער זאָל דאָס מאַל מוחל זיין אויף זיין מצווה. ווייל אזוי איז שוין פעסטגעשטעלט, אז יעדעס יאָר זאָלן אין דעם דאָזיקן טאָג אַלע מצוות פאַרטיילט ווערן צווישן די בחורים. און אזוי גייען זיי אויך צו צום גבאי צדקה, און בעטן אים ער זאָל מוחל זיין אויף די מצוות, וואָס דאַרפן דעם טאָג פאַרקויפט ווערן. דאָס גלייכן קומען זיי אויך צום פרנס חודש און בעטן אים, ער זאָל מוחל זיין אויפן „סגן“, ווייל אויך דער „סגן“ קומט אין יענעם שבת די בחורים. און זאָל אַפילו איינער אָדער אַ צווייטער (פון די באַלעבאטיים) זיך אַנטקעגנשטעלן און ניט וועלן מוחל זיין (אויף די מצוות), מאַכן זיך די בחורים נישט דערפון און נעמען זיך קעגן יענעם ווילן אַלע מצוות, אַפילו דעם „סגן“. און ווען אַפילו ס'איז עמעצן אַ חיוב דעם דאָזיקן שבת אויפן צו דער תורה, אַ שטייגער אַזעלכע, ביי וועמען דאָס ווייב איז אַקאַרשט פון קימפעט אויפגעשטאַנען און דאָס ערשטע מאַל געקומען אין שול, אָדער ווער ס'האָט דעם טאָג יאַרצייט, — זיינען די בחורים דאָך ניט מחוייב אים צו דער תורה אויפן צו, סיידן ער ניט זיי ווייב ניקסטנס אַ מאָס וויין. ניט ער זיי יאָ (אַ מאָס וויין), זיינען זיי מחוייב אים אויפצורופן. אָבער דעם, וואָס דאַרף גומל בענטשן, זיינען די בחורים אין קיין פאַל ניט מחוייב אויפצורופן, וואָרעם ער קאָן דאָך גומל בענטשן אַן אַנדערש מאַל. פֿללו של דבר — דעם שבת זיינען די בחורים רער עיקר! דער מנהג איז שטאַרקער פון דער הלכה און די בחורים זיינען

¹⁰ די סיר, דורך וועלכע די קוואַטערין פּראָגס אַריין דאָס קינד אויף דעם ברי-מילה צום „ידישן“.

אויפנאָן. „סגן“ נעמט איינער פון די בחורים, „גבאים“ און ער רופט אויף די איבעריקע בחורים; פלויז „שביעי“ באַקומט דער רב. אויך אלע אַנדערע מצוות ווערן דורך די „גבאים“ פאַרטיילט צווישן די בחורים. „גליה“ פון דער ערשטער ספּריתורה קומט דעם רב ¹¹. פאַראַן נאָך איין מנהג, וואָס פאַרשאַפט אַ גרויסע פריווילעגיע פאַר די בחורים: די פרנסים זיינען מחוייב צו געבן די בחורים אַ צעטל, וווּ ס'איז פאַרשריבן וויפיל וויין עס וועט זיי געבן יעדער ראש־בית באַזונדער: ווער אַ האַלבע מאָס, ווער אַ גאַנצע, און ווער צוויי אָדער דריי, אַלץ לויטן פאַרמעגן פון יעדן ראש־בית און לויט דער צאָל בחורים. און יעדער באַלעבאָס איז מחוייב צו געבן אַזויפיל וויפיל ס'איז אויף אים פאַרשריבן אין צעטל. ניט ער ניט מיטן גוטן ווילן, צווינגט מען אים, ביז ער טוט איינוויליקן די בחורים. ס'איז אויך דערלויבט צו נעמען אַ משכון אויף דעם, וואָס זיי קומט, אָן אַ ספּעציעלן היתר פונם רב און פון קהל. דעם דאָזיקן צעטל שטעלן צונויף דעם הגמפרנס (יורנבישאָף), און דער פרנס־חודש און ביידע חתמענען זיך אויפן צעטל אַלס באַווייז.

נאָך פורים ווערן די בחורים פאַרבעטן צו אייניקע חשובע באַלע-באַטים אַהיים. דאָרט באַקומען זיי צו עסן די סעודת פורים. די בחורים ברענגען מיט זיך אַ סך פון דעם וויין, וואָס זיי האָבן באַקומען אויפן צעטל, און טרינקען און זיינען זיך משמח איין טאָג ביי איין באַלעבאָס און צומאָרגנס ביי אַ צווייטן. די דאָזיקע סעודות זיינען אַ רשות־זאָך: מען צווינגט קיינעם ניט פון די באַלעבאַטים, אַז ער זאָל פאַרבעטן די בחורים צו זיך אַהיים און מאַכן פאַר זיי אַ סעודה, נאָר ווער עס וויל דערפילן די דאָזיקע מצווה און זיך משמח זיין מיט די בחורים, וואָס לערנען תורה — וויל איז צו אים. אויף פורים נייען די בחורים אַרום זייערע היטלען, וואָס זיי טראָגן אויף די קעפּ, אַ קליינעם קראַנץ, וואָס זיי רופן „קרענצלען מיט ולינדערליך (פלידערלעך)“. די דאָזיקע קרענצלעך נעמען די בחורים אזוי לאַנג ניט אַראָפּ פון די היטלען, פלִיזמן זיי האָבן נאָך פון דעם וויין, וואָס זיי האָבן באַקומען אויפן צעטל¹².

ניט קיין ווייניקער אינטערעסאַנטן פאַריכט ניט אונז יוזפא שמש וועגן דער סעודה, וואָס עס מאַכן אום שמחת תורה די צוויי „חתנים“ — דער חתן־תורה און דער חתן־פראשית. אין דעם דאָזיקן פאַריכט ניט אונז דער ליבער יוזפא שמש אַזאַ לעבעדיק און זאַפטיק בילד אויס דעם יידישן לעבנס־שטייגער אינם 17טן י"ה, אַז עס איז פדאי צו ברענגען די פאַטרעפנדיקע שטעלע בשלימות:

¹¹ עס איז דאָ ניט גאַנץ קלאָר, צי דעם זיך דאָ וועגן שפּאַט־רב אָדער פורים־רב.

„אום הושענא־רבא מאַכט מען שוין פאַרויס גרייט די טישן און דעב
 „ברויטהויוז“¹² פון דער סעודה וועגן, וואָס דער חתן־תורה און דער
 חתן־בראשית וועלן מאַכן אום שמחת־תורה... אום שמחת־תורה נאָך
 סעודת שחרית רופט אויס דעם שמש אַ יונגל איבער די גאסן בזה
 הלשון: „חתן ופלה אונטר דו ברויטהויוז וירן (פירן)!“ דעמאָלט גייט
 דער חתן־תורה מיט זיינע גוטע פריינד און קרובים און אזוי אויך דער
 חתן־בראשית צום ברויטהויוז, און זיי טראָגן מיט זיך אַ סך טייערע
 פירות אויסצושטעלן זיי אויפן טיש און אויך אויף צו וואַרפן זיי דורך
 די פענסטער די קינדער, וואָס שטייען אַרום דעם הויז און כאַפן די
 פרוכטן מיט גרויס שמחה — אויך צוויי גבאי־צדקה ברענגען צו טראָגן
 זייער שיינע פירות און שטעלן זיי אויס אויף די טישן. איינער אַ קרוכט
 לעכער פרוי, וואָס האָט צוגעזען די דאָזיקע שמחה, איז דאָס אזוי שטאַרק
 געפעלן געוואָרן, אז זי האָט פאַר איר טויט אָנגעזאָגט אין איר צוואה, אז
 דעם גאָרטן, וואָס זי האָט ניט ווייט פונם יידישן בית־הקברות, שענקט
 זי אַוועק דער יידישער קהילה מיטן תנאי, אז יעדעס יאָר זאָל מען מיט
 די פרוכטן פון דעם דאָזיקן גאָרטן באַצירן די טישן אויף דער סעודה
 אום שמחת־תורה און וואַרפן זיי אַלס מתנה די קינדער, וואָס זיינען
 זיך משמח אונטער דעם ברויטהויוז. איך, וואָס שרייב די דאָזיקע שורות,
 האָב אַליין מיט מיינע אויגן דאָס צוגעזען און גענאָסן פון די דאָזיקע
 פירות, און ערשט ניט לאַנג איז אין דער מלחמה־צייט חרוב געוואָרן דער
 דאָזיקער גאָרטן. אָט פון דאָרטן זיינען עס געווען די פרוכטן, וואָס די
 צוויי גבאי־צדקה פלעגן מיט זיך אין דעם ברויטהויוז ברענגען. זינט
 אָבער דער גאָרטן איז חרוב געוואָרן, ברענגען די גבאי־צדקה זייערע
 אייגענע פרוכטן, און אזוי איז דער מנהג ביז היינטיקן טאָג. די „חתנים“
 און זייערע באַגלייטער זעצן זיך אויס אַרום דעם טיש, עס קומען אויך
 אַלע רבנים לכבוד התורה, און אויך כמעט אַלע באַלעבאָטים פון שטאָט,
 אַ טייל יוצן, אַ טייל שטייען אַרום טיש. ווער ס'האָט נאָר אַ פעסל וויין
 אין קעלער, דער ברענגט מיט זיך אַ פולן קרוג וויין; די „חתנים“ ברענגען
 אויך מיט זיך אַ סך וויין, עס זאָל אין געטראַנק קיין מאַנגל ניט זיין;
 אַלע עסן פרוכטן, טרינקען וויין און זיינען זיך משמח. אויפן הויף וואָס
 פאַרן ברויטהויוז צעלייגט מען אַ גרויס פייער, און אין אַ האַלבער שעה
 אַרום, ווען דאָס פייער צעברענט זיך גוט, גייען אַרום דער אַב־בית־דין
 מיט די רבנים מיט די „חתנים“ און די איבעריקע באַלעבאָטים, אַלע
 זעען זיי צו די דאָזיקע שמחה. די באַלעבאָטים טאַנצן אַרום דעם פייער־

12 ברויטהויוז — דאָס קהלשע הויז, ווו עס פלעגן פאָרקומען די חתונות.

און שפילן אלערליי שפילן. אָפּט טרעט צו זיי צו אויך דער אַנטי־דיין און אויך ער נעמט אָנטייל אין די שפילן אַרום דעם פייער לכבוד התורה. אזוי פאַרבֿרענגט מען ביז מנחה, און מען טרינקט וויין אויך ביים פייער. די „חתנים“ זיי זיינען עס מכבד מיטן וויין, דאָס האָלץ פאַר דעם שייטערהויפּן באַזאָרגט דער שמש, און די „חתנים“ באַצאָלן אים דער־פאַר“⁵.

אַזוינע, פאַר דער קולטור־געשיכטע אינטערעסאַנטע מנהגים, זיינען אָבער אויפגעהיט געוואָרן בלויז אין די דייטשע מדינות, ניט אין פּוילן. און דאָס ניט בלויז דערפאַר, וואָס די דייטשע קהילות, בפרט אין די דייך־פּראָווינצן, זיינען געווען פאַרדייטנדיק עלטער ווי די פּוילישע; א פיל גרעסערע ראָלע האָט דאָ געשפּילט די איינווייטיקע פּילפּוֹליסטיש־ראַציאָנאַ־ליסטישע טענדענץ, אויף וועלכער מיר האָבן אָנגעוויזן אינם פּאַריקן קאַפיטל.

די תּלמידים פון די פּוילישע ישיבות האָט אינטערעסירט בלויז דאָס שכל־דיק־חריפותדיקע, דאָס שאַרפּזיניק־סכּאַלאַסטישע. אמת, אויך צווישן די יידישע לומדים אין פּוילן האָבן זיך געפונען אזוינע געפּילס־מענטשן ווי דער שמש און נאמן פון וואַרמס, וואָס האָבן זיך ניט געוואָלט באַניי גענען מיט חריפותדיקע „חילוקים“, ווייל זיי האָט געצויגן צום פּאַלקס־טימלעכן און עס האָבן זיי דער עיקר אינטערעסירט די גייסטיקע פּאַרדער־פענישן פונם פשוטן פּאַלק, פון די „המוניים“, ווי עס דריקט זיך אויס דער בעל „יוסף אומץ“. זיי זיינען דערפאַר געקומען צום לאַגישן אויב־פיר: גיין צום פּאַלק, שאַפן אויף דער אים פאַרשטענדלעכער שפּראַך. מיר וועלן דערפאַר ערשט ריידן וועגן זיי אין דעם ווייטערדיקן טייל פון אונזער געשיכטע. אָבער אויך אין דער רבנישער ליטעראַטור פון יענער צייט האָבן זיך געלאָזט הערן וואַרענענדיקע שטימען, וואָס האָבן אָפּן אָנגעוויזן אויף דער געפאַר, וואָס קאָן מיט זיך ברענגען דער סדר הלימוד, וואָס האָט געוועלטיקט אין די פּויליש־דייטשע ישיבות אינם סוף פונם 16טן י"ה. אמת, דער קאַמף קעגן פּילפּוֹל האָט זיך אָנגעהויבן „מחוז לאַרץ“, ניט אין פּוילן גופא, נאָר אין די דייטש־מערישע מדינות. און דער „ראש המדרשים“, די הויפט־ראָלע אין דער דאָזיקער „מלחמת מצווה“ האָט געשפּילט דער גדול הדור, דער באַרימטער פּראָגער רב ר' יהודה ליווא בן בצלאל, מער פּאַסאַנט אונטערן נאָמען דער „מהר"ל פּראָגאַ“.

דער מהר"ל איז בלייבט די אינטערעסאַנטסטע און אַריגינעלסטע

18 ציטירט וועק 312—313. דעם אַריגינאַל זע בילאָגע נומ' 5.

פערזענלעכקייט צווישן די אשכנזישע רבנים פונם 16טן און 17טן י"ה³¹, און ניט אומזיסט איז „דער הויכער ר' לייב“, ווי דער מהר"ל האָט ביי זיין דור געהייסן, געוואָרן דער פאָליבסטער העלד פון דער פאָלקס־פאָנז טאָזיע, און זי האָט אַרום זיין נאָמען דעם פילפארביקן קראַנץ פון די ווינדערבארסטע לעגענדעס געשאַפן. נאָך עדיהיום לעבט אינם פאָלק די אַנדה, אַז אויפן בוידעם פון דער אַלטער פראָגער שול לינט דער „גולם“, וואָס דער מהר"ל האָט אויס ליים געקנאָטן און מיט דער הילף פונם שם המפורש אויס אים אַ לעבעדיק באַשעפעניש געמאַכט, וואָס האָט דעם מהר"ל געדינט אַלס טרייער שליח און דערפילער פון זיין ווילן אין יעדן קריטישן מאָמענט, ווען די קהילה אָדער פלל ישראל זיינען געווען אין גרויס געפאָר. און אָקאָרשט פאַר אונזערע אויגן איז דעם מהר"ל'ס גולם התייתום־המתים אויפגעשטאַנען, און דער מאָדערנער טאַלענטפולער דיכ־טער ה. לייבוויס האָט אים צוזאַמען מיט זיין באַשעפער דעם „הויכן ר' לייב“ אויסדערוויילט אַלס צענטראַלע פיגורן פאַר זיין מייסטער־ווערק „דער גולם“. אין דעם „הויכן ר' לייב“ האָט דאָס פאָלק געזען ניט בלויז דעם גאָנן הדור, דעם גדול בישראל, נאָר אויך דעם טרייען פאַטראָן און פאַשיצער. אַלבאַקאַנט איז די פאָלקס־לעגענדע, ווי אַזוי דער גרויסער קיסר רודאָלף האָט עקסטערע אַרויסגערופן צו זיך קיין ווין דעם פראָגער רב ר' ליווא, האָט זיך מיט אים אין אַ חדר מיוחד פאַרשפאַרט און שעהן־לאַנג מיט אים אַ שמועס געפירט. וועגן וואָס זיי האָבן גערעדט איז אומ־באַקאַנט געבליבן, מען האָט זיך נאָר משער געווען, אַז דער רב מיטן קיסר האָבן געפירט אַ וויסנשאַפטלעכן וויכוח אויפן געביט פון אַסטראָ־נאָמיע און אַלכעמיע³².

דער באַרימטער פראָגער רב איז מאַקע מער־ווייניק געווען באַהאוונט אין די „חכמות חיצוניות“; ער האָט געהאַט געוויסע ידיעות אין מאַטע־מאַטיק און אַסטראָנאָמיע, איז געווען באַקאַנט מיט דער מיטאַלאַטערלע־כער רעליגיעזער פילאָזאָפיע, און וועגן דעם רמב"ם דערציילט ער מיט התפעלות, אַז יענער איז געווען פול, ווי דער ים מיט חכמה (הרב הרמב"ם המלא חכמה כים)³³. אין זיינע פילצאָליקע ווערק ווייזט ער אָפטער אָן, אַז מען דאַרף זיין בקי אין אַסטראָנאָמיע, מאַטעמאַטיק און אין די איבע־

¹⁴ דער כהר"ל איז געבאָרן אין די 20ער יאָרן פונם 16טן י"ה און געשטאָרבן

אין 1609.

¹⁵ אַ מייסטער־האַפּטע סצענע וועגן דער באַנגעניש צווישן דעם קיסר רודאָלף און דעם מהר"ל גיט דער טאַלענטפולער מאַקס בראַדי אין זיין ראָמאַן „סיכאָ בראַהעס וועג צו גאָט“.

¹⁶ „באר הנולה“, 31.

דיקע נאטורוויסנשאפטן, ווייל זיי זיינען עס די שטאפלען, וואָס פירן צו די שפיצן פון „חכמת התורה“¹⁷. „מען דאַרף — זאָגט ווייטער דער מהר"ל — לערנען אויך די חכמות פון די אומות העולם, וואָרעם אויך יענע חכמות זיינען דאָך פונם השם יתברך... בפרט די חכמות, וואָס דער קלערן דעם מהות און דעם סדר פון דער וועלט, זיי איז אַוודאי אַ חייוב צו לערנען, וואָרעם דורך זיי לערנט מען דאָך צו באַגרייפן דעם באַשע׳ פער“¹⁸. אָבער אויך דער גאון בישראל, וואָס איז מער פון אַלע אנדערע דייטשע רבנים אויס יענער צייט געווען בקי אין וועלטלעכן וויסן — אייך ער איז געבליבן טריי דעם וועלטבאַנעם פון יענער תקופה, אויך ער האָט געהאַט דעם גרעסטן פחד פאַרן פרייען קריטישן געדאַנק, וואָס וויל זיך ניט בלינד פאַרלאָזן אויף מסורת אָבות; ער האָט אין דעם געזען די גער פערלעכסטע אַפיקורסות און דעם הוצפהדיקן חילול השם. למען השם און למען השם — וואָרנט דער גאָסט־פאַרקטיקער מהר"ל — דאַרף מען זיך היטן צו פאַרלאָזן זיך אויף די דעות פון די חכמי אומות העולם דאָרט, ווי זיי זיינען מיט עפעס וואָס סותר אונזער אמונה אָדער די רייד פון אונזערע חכמי התלמוד! דערווייטערן דאַרף מען זיך פון די דאָזיקע דעות, ווי פון דער געפערלעכסטער אַפיקורסות, וואָרעם די חכמי ישראל האָבן דאָך געשעפּט זייערע ידיעות פון דעם איינציג זיכערן קוואַל — „מפי הנבואה ומפי משה“; זיי זיינען די טרייע טרעגער פון דער הייליקער מסורה און יעדער וואָרט זייערס איז אַ לעבעדיקער קוואַל פון חכמה“¹⁹. דער מהר"ל, אַלס באַהאוונטער אין אַסטראָנאָמיע, איז שוין געווען באַקאַנט מיט די עפאַכע־מאַכנדיקע אַנטדעקונגען פון דעם גרויסן קאָפּערניס²⁰, עס איז אָבער פאַר אים קיין שום ספק ניט, אַז די איינציג ריכטיקע ידיעות וועגן די באַוועגונגען פון דער זון און דער לבנה קאָנען זיין נאָר ביי יידן, ווייל, ווייזט דער מהר"ל אָן מיט תמימות־דיקער פּשטות, „חכמי ישראל שהיה

17 זע: „נתיבות עולם“, נתיבות התורה, פרק 14: „החכמה הזאת היא כמו סולם לעלות בה אל חכמת התורה“.

18 דאָרטן: „יש ללמוד חכמת האומות, כי למה לא ילמוד החכמה שהיא מן השם יתברך שהרי נתן להם מחכמתו יתברך... החכמות לעמוד על כציאות וסדר העולם בודאי מותר ללמוד... כל דבר שהוא לעמוד על מהות העולם יש לאדם ללמוד ומחוייב הוא בזה כי הכל בעשה השם הוא ויש לעמוד עליהם ולהכיר את בוראו“.

19 דאָרטן זע אויך: „באר הגולה“, 13, 90, 100 (מיר ציטירן לויס דער וואַרשעווער אויסגאַבע פון 1873).

20 זע „נתיבות עולם“, נתיבות התורה, פרק 14, ז' 24: „וכמו שבא אהר שהיה נקרא בעל תכונה הדישה אשר נתן ציור אהר, וכל אשר הבינו הראשונים אשר לפניהם ונתנו הראשונים ציור ומהלך לכוכבים ומזלות ולגרמים השמים — סתר את צלם ונתן ציור חכמה חדשה“.

הדבר מקובל בידם מפי משה מסיני שמסר לו הש"י הוא בלבד אפשר לו לרדת האמת" ²¹.

איצט קאן מען זיך משער זיין, וואָס פאר אַ גרויסער צאָרן נעמישט מיט אמתן שרעק ס'האָט אָנגעפילט דעם פרומען מהר"ל, בעת ער האָט זיך באַקאנט מיט דעם אָקאָרשט אין איטאַליע דערשינענעם עזריה די-רוסיס, „מאור עינים". ס'טייטש? האָבן די העזה אָפן קבל עם ועדה דער-קלערן, אַז אונזערע חכמים זיינען ניט געווען קיין מומחים אין געוויסע וויסנשאַפטלעכע בראַנזשעס, און אַ סך זייערע מימרות קאָן מען ניט נעמען ערנסט, נאָר מען דאַרף זיי אויפפאַסן ווי פּאָעטישע מליצות? די יידישע צייטרעכענונג, וואָס איז זיך דאָך סומך אויף דער מסורה פון אונזערע קדמונים — דערקלערן אַלס פאַלש און אומבאַגרינדעט? און אַזאַ אַפיקורסות דערלויבט זיך ניט איינער פון די אומות העולם, נאָר אַ בן־ישראל, איינער „מזרע אברהם"? איינער פון די אַהרונים־אחרונים, אַ זון „פון אונזער מיט וויסן אזוי אַרעמען דור", בייזערט זיך דער מהר"ל, זאָל עס האָבן די העזה אַרויסצומרעטן קעגן אונזערע אַלטע אוי-טאָריסטען, „קעגן אונזערע הייליקע מענער, וואָס האָבן געלעבט מיט טויזנט יאָר פריער"; און ער אונטערשטייט זיך נאָך דערביי צו פאַררופן אויף פרעמדע אויטאָריטעטן? און אזוינע אַפיקורסישע דעות, וואָס פאַר-דינען „מען זאָל זיי אויפן פייער ברענגען", ווערן נאָך געדרוקט אָפן און אומגעשטערט ²². פאַרן מהר"ל איז געווען קלאָר, אַז אַ מענטש, וואָס קאָן זיך דערלויבן אַרויסטרעטן מיט אַזאַ מין ווערק, איז ניט נאָר אַ „מין ואפיקורס", נאָר טאַקע אויך אַ „כסיל ומוציא דבה". ווי זשע, חידושי זיך דער מהר"ל, האָבן עס די רועי ישראל געקאָנט דערלאָזן, אַז די־רוסיס אַפיקורסיש בוך זאָל די ליכטיקע וועלט דערזען? ²³. ער וויל אָפער האָפן, אַז דאָס פּאַלץ ישראל, „וואָס האַלט טריי מיט גאָט און מיט זיין תורה", וועט אַרויסטראָגן זיין שטרענגן גור איבער דעם זינדיקן בוך און וועט אויסמעקן זיין געדעכעניש. „זאָלן אַלע וויסן, — רופט ער אויס מיט פּאַטאָס, — זאָל דאָס זיין באַקאַנט צווישן אַלע קינדער פונם פּאַלץ ישראל, אַז דאָס דאָזיקע ווערק איז פול מיט אַפיקורסות, און יעדער גאָטספּאַרכ-טיקער ייד דאַרף זיך היטן ניט נאָר לייגען דעם „מאור עינים", גייערט אַפילו אין די הענט אים צו האַלטן" ²⁴.

²¹ דאָרפן.

²² „באר הנולה", 91: „לפרסם דברים כאלו אשר הם ראויים להשרף כמו ספרי מינים וספרי קוסמים, והם יותר נרועים מהם ונתנו כדפוס".

²³ דעם מהר"ל איז ווי עס שיינט אומבאַקאַנט געבליבן דער קאַטא, וואָס די איסאַליענישע רבנים האָבן געפירט קעגן די־רוסיס ווערק.

²⁴ זע „באר הנולה", ז' 90-101.

עס איז אינטערעסאנט, וואָס דער מהר"ל, בעת ער טרעט אַרויס מיט אזא גרימצאָרן קעגן דעם „מאור עינים“, רופט אין ערנעז ניט אָן דעם מחבר ביי זיין נאָמען; ער ווערט בלויז דערמאָנט אַלס „איינער אויס אונזער פּאָלעק“ (אחד מבני עמנו). ער רעכנט אויך, אז אַריסטו פאַרדינט ניט זיין נאָמען זאָל דערמאָנט ווערן²⁵, וואָרעם יענער לערנט דאָך, אז די וועלט איז אַ קדמון, און אז אַלץ געשעט לויט די אייזערנע אומפאַרמייר-לעבע געזעצן, און לייקנט דערמיט אָפּ די ניסים פון דער תורה.

און דאָך האָט דעם מהר"לס ליטעראַרישע ירושה אַ באַדייטנדיקן אינטערעס פאַר יעדן אָביעקטיוון קולטור־היסטאָריקער. בעת איר ליענט אויפּמערקזאָם דעם אַלטן מהר"לס ווערק, אַנטפּלעקט זיך פאַר אייך אין איר פּולן פאַרנעם אַ גאַנץ אייגנאַרטיקע וועלט. ענג און פאַרנעצט איז די דאָזיקע וועלט; היהשע אַכזריות און גיפטיקע שנאה פון אויסן האָבן אָפּגעצוימט מיט אַ הויכער פעסטער וואַנט דאָס דייטשע יידנטום פון דער אַרומיקער סביבה. אין דער דאָזיקער געמאַוועלט מיט די פאַרמאכטע ריגל־טויערן איז אַלץ געווען אזוי אָפּגעשטאַנען, אַלטמאָדיש. טיר און פענסטער האָט מען דאָרט פאַרשפאַרט, עס זאָל אַהין ניט אַריינדרינגען קיין איינציקער שטראַל פונם פרייען פאַרשער־געדאַנק; דאָרט איז געווען די אומפאַרנעצטע ממשלה פון מסורת אָבות, פון דעם פעסטגעזעצטן מנהג, וואָס די „קדמונים“, די פריערדיקע דורות האָבן געלאָזט בירושה... און דאָך ליגט אַן אייגנאַרטיקער פישוף אין דעם דאָזיקן אַלטמאָדישן וועלטבאַנעם, וואָס טרעט אזוי בולט אַרויס אין דער ליטעראַרישער ירושה פון דעם „הויכן רבי לייב“. ער אימפּאָנירט ניט ווילנדיק מיט זיין מאָד־ראַלישער קראַפט, מיט זיין ערנסטן פאַטאָס און האַרמאָנישער גאַנצקייט. אָט די ענגבאַרנענעצטע, פאַרמרהשחורהטע און פאַרחושכטע וועלט איז פול און פיל דורכגעדרונגען מיט איין ווונטש, מיט איין־איינציקן פאַר-לאַנג — אַהין, אין די הייכן! צום ליכטיקן אמת, דעם איינציגן איינ-ווערסאַלן אמת...

דער מהר"ל רעדט מיט גרימצאָרן וועגן „אַלו האנשים המתפלספים“, וועגן די, וואָס זיינען איבערנעגעבן דער אידעען־וועלט פון די גריכישע דענקער²⁶ און פלייסן זיך אין הסכּם דערמיט אויסטיימטשן דעם ביבלישן טעקסט, און די אַלע ניסים, וועגן וועלכע עס ווערט דאָרט דערציילט, פּרוּווּן זיי דערקלערן על־פי שכל און מיט דרך הטבע. „בלויז אונזערע חכמים—

25 זע פּאַררעדע צו „נבורות ד'“ : „אשר לא יאות זכרונו“.

26 בעת דער מהר"ל רעדט וועגן די יידישע „מתפלספים“, שטעלט ער זיך באַ-זונדערס אָפּ אויף דעם רלבני (זע די לאַנגע פּאַררעדע צו „נבורות ד'“).

שטרויכט דער מהר"ל אונטער, — בלויז זיי האָבן באַגריפן דעם טיפן אמת, אַז די ווונדער קאָן מען ניט דערקלערן מיטן מענטשנס געוויינלעכן שכל, ווייל די ניסים זיינען אַ פּועל־יוצא פּון אַ גאַנץ אַנדער מין געזעצמעסיקייט, ווי די אַלטעגלעכע נאַטור־דערשיינונגען. מען דאַרף וויסן און געדענקען, דערמאָנט יעדעס מאָל דער מהר"ל — אַז עס זיינען פאַראַן צוויי מינים געזעצמעסיקייטן, און מען טאָר זיי ניט צונויפמישן אויב מען וויל ניט פּלאַנטערן אין דעם לאַבירינט פּון סתירות. אויסער דער נאַטירלעכער גע־זעצמעסיקייט, וואָס געוועלטיקט איבער די אַלטעגלעכע און געוויינלעכע נאַטור־דערשיינונגען, עקסיסטירט נאָך אַ צווייטע — די אוניווערסאַלע און איבעררדישע; און אַט צו דעם לעצטן סדר פּון געזעצמעסיקייט גע־הערן די דערשיינונגען, וואָס הייסן ביי אונז ווונדער ²⁷. עס איז קלאָר — פּירט אויס דער מהר"ל — אַז די ניסים קאָן מען ניט דערקלערן און מסביר זיין מיטן פּשוטן פּראַקטישן שכל, וואָס זיין אַרט דענקען איז צו געפאַסט צו דערקלערן די אַלטעגלעכע נאַטור־דערשיינונגען. ניט אין פּראַקטישן וויסן, ניט אין דעם פאַרפּולקומען פּון דעם מענטשלעכן פאַר־שטאַנד ליגט דערפאַר דאָס העכסטע גליק — דאָס לעצטע דאַרף מען זוכן אויף אַן אַנדער געביט, אויפן געביט פּון אמונה. ניט מיטן באַגרע־נעצטן מענטשלעכן שכל, נאָר מיט דער הילף פּון דער אמונה, קאָן דער מענטש זיך דערנענטערן צו גאָט: „כי האמונה היא הרביקות בו יתברך“, הורט מערערע מאָל איבער דער מהר"ל ²⁸. אָבער אַפילו די „דביקות“, דער זיס־האַרציקער צאַפּל, מיט וועלכן די אמונה פּילט אַן דעם מענטשנס האַרץ — אַט די דאָזיקע געטלעכע מתנה ווערט דאָך אויך דעם מענטשן ניט געגעבן בתכלית השלמות. דאָס איז ערשט בלויז די הכנה, די מעגלעכקייט פּון שלימות, און ערשט ווען זי ווערט פאַרקערפּערט אין דער מעשה, אין דעם טאָן און אין דעם מענטשלעכן ווילן מקיים זיין די געטלעכע געבאָט, ערשט דעמאָלט אַנטפלעקט זיך די הכנה בפועל און

²⁷ זע די הקדמה צו „נבורות ד'“: „אנו מודים כי מצד חסבע — הנפלאות אינם נמצאים, אבל מצד פעולת הנבדל כל הנפלאות הם נמצאים... כמו שיש לעולם חסבע סדר מסודר נוהג על פי טבעו כך יש לנסים סדר ג'... כמו שיש לטבע פעל הטבעי כך יש לבלתי טבע פעל הנבדל“. דער מהר"ל באַרייט דאָ אַנג די פּראַגע וועגן די „שכלים נבדלים“, און רעדט מיט אַ שמיכל וועגן דער דעה פּון די „חוקרים“ און „מתפלספים“, וואָס פאַרויכערן, אַז די וון און די לבנה זייגען לעבעדיקע אינשעלעקסן. גלויבט ניט אין דעם, — וואָרנט ער דעם לויטער — דאָס איז לויטער נאַרשקייטן“ (ולא תשניה בדברי הפילוסופים שאמרו כי השמש והירח חיים טשכולים, שכל דבר זה הבאי).

²⁸ „תפארת ישראל“, 108: „אין עצם האמונה רק הדבקות בו יתברך שהיא מאמין בו ותתדבק בו יתברך באמתותו“. זע אויך „נבורות ד'“, פּיך 9 און 11.

דער מענטש דערגרייכט די העכסטע שטאפל פון שלימות²⁹. אָט דאָס איז דער איינציקער וועג, וואָס פירט דעם מענטשן צום אמתן גליק. מקיים זיין די מצוות התורה — חזרט פיל מאָל איבער דער מהר"ל — אָט דאָס זיינען די גאָלדענע שטאפלען, וואָס דערהויבן דעם מענטשן צום העכסטן גליק³⁰. מיט ביטול און מיט סארקאזם רעדט דער מהר"ל וועגן די ראציאָנאליסטן, וואָס זעען די העכסטע מדרגה פון שלימות אין שאַרפן דעם שכל, אין דעם פאַרטיפן זיך אין דער געדאַנקען-וועלט פון חקירה. זיי מיינען, אַז דורך דעם פאַרטיפן זיך אין די „מושפלות“ ווערט אין דעם שטאַרבליעכן און צופעליקן געפאָרן דער אומשטאַרבליעכער מהות, און אויף דעם סמך קומען זיי צו דער מסקנא, אַז אומשטאַרבליעך איז בלייז דער אינטעלעקט פונם דענקער און געלערנטן, וואָס באַהעפט זיך דורך זיין פאַרשן אין דער אידעען-וועלט מיטן „שכל הפועל“³¹. „דאָס אַלץ — רופט אויס דער מהר"ל — איז לויטער נאַרישקייטן“³². „זיי די ראציאָנאליסטן — זאָגט ווייטער דער מהר"ל — וואָס גייען אין די וועגן פון די „פילוסופים“, קאָנען עס גאַרניט באַגרייפן, ווי אזוי קאָן עס דער מענטש דורך מצוות מעשיות, דורך פראַקטישע קערפערליכע מעשים דערגרייכן די שטאפלען פון אייביקן גליק און העכסטער שלימות³³. זיי מיט זייער ענג-באַגרענעצטן שכל הישר „לא עמדו בסוד ד'“, קאָנען ניט באַגרייפן דעם געטלעכן סוד, און זיינען ניט משיג, אַז די מצוות פון דער תורה זיינען געבויט ניט לויט די געזעצן פונם מענטשלעכן שכל, נייערט פונם שכל האלהי, און זיי שטיצן זיך ניט אויף די יסודות פון די נאַטורליכע זעצן, נאָר אויף אַ געזעצמעסיקייט פון אַ פיל העכערער מדרגה. זיי, די ראציאָנאליסטן, ווילן דערקלערן די מצוות פון דער תורה אויפן ריין אוטיר ליטאַרן אופן, מעסטן זיי מיט דער מאָס פון נוצן און שעדלעך; זיי פלייסן זיך על-פי שכל און על-פי דרך הטבע צו דערווייזן דעם טעם פון יעדן געבאָט באַזונדער, „גלייך ווי די תורה איז אַ ספר ווי אַנדערע ספרי רפואות אָדער ספרי הטבע“. זיי קאָנען ניט פאַרשטיין, אַז אויפן ריין אומיליטאַרן אופן, מיטן שטאַנדפונקט פון נוצלעך און שעדלעך, קאָן מען די טעמי המצוות ניט דערקלערן; וואָרעם די תורה איז דאָך ניט געבויט אויף די געזעצן פון דער נאַטור, נאָר אויף דעם געטלעכן שכל. ניט בכדי דעם מענטשן מהנה צו זיין, אים מזכה זיין מיט עולם הזה און חיי עולם הבא זיינען אים די מצוות געגעבן, נאָר אַלס שטרענגער עול און גזירה,

29 זע „תפארת ישראל“, קאפ' 2-3, 7 א"ו.

30 דאָרפן, קאפ' 4.

31 דאָרפן, 23: „אלו הם דברי הנביא“.

32 „תפארת ישראל“, קאפ' 6.

אלס געמלעכער באפעל⁸³. וואָרעם ניט אויס רחמנות אין די תורה גע-
געבן און ניט אויף רחמנות שטייט די וועלט, ניט בכדי גוטס טאָן און
נוצן ברענגען האָט גאָט די וועלט באַשאַפֿן — נאָר אַלץ „בגזירת דין“,
אלס אומפאַרמיידלעכער פּועל־יוצא פונם שטרענגן געמלעכן גזר־דין, וואָס
איז לויטער גערעכטיקייט⁸⁴. אמת, איז מוסיף דער מהר"ל, עס שטייט
אין דער תורה: לעשות את החקים האלה לטוב לנו, איז דאָס אָבער ניט
דער טייטש, אַז נאָט ברוך־הוא האָט אונז געבאָטן די מצוות בכדי אונז
גוטס צו טאָן (בשביל להטיב לנו); ער, יתברך, האָט זיי אונז באַפּוֹלֶן
„כמלך הגזור“; אמת, די אַלע מצוות, וואָס גאָט האָט גוזר געווען אויף
די יידן, ברענגען אונז גוטס און גליק, ווי נאָר מיר זיינען זיי מקיים, וואָרעם
פון גאָט ברוך־הוא קאָן דאָך קומען נאָר דאָס פּוֹלֶשטענדיק גוטע און גע-
רעכטע, ווייל אַלע זיינע מעשים זיינען דאָך דאָס אַבסאָלוט גוטע. אָבער
עס קאָן דאָ קיין שום רייד ניט זיין וועגן מיטלייד און רחמנות — וואָרעם
אַלץ איז שטרענגער דין, דער גזר פונם געמלעכן ווילן, וואָס איז לויטער
גערעכטיקייט⁸⁵. דאָס וויכטיקסטע, חזרט מערערע מאָל איבער דער
מהר"ל, וואָס טיילט אָפּ די תורה פון הקירה, פון די פאַרשיידענע וויסנ-
שאַפטן, איז דאָס, וואָס אין די לעצטע פעלט דאָס ריין עטישע, דער
גערעכטיקייט־פּרינציפּ. ניט בקיאות אין די נאַטורוויסנשאַפטן, ניט די
ידיעה און די געניטקייט אין די גלגלים און אין דעם מהות פון די פיר
גרונט־עלעמענטן, ווייזט אָן דער מהר"ל, קאָן אונז דערפאַר דערנענטערן
צו גאָט און אונז מוצה זיין מיטן אייביקן גליק, נאָר דורך לערנען די
תורה און אירע מצוות; וואָרעם די תורה איז דאָך די פאַרקערטערטע גע-
רעכטיקייט (שהתורה היא היושר בעצמו), און וואָס קאָן נאָך אַזוי דער-

⁸³ „תפארת ישראל“, קאפ' 6: „מצות התורה לא ליתנות רק לעול על האדם...
המצוה עלינו כמלך הגזור על עמו, וע אויך „נצה ישראל“, דף 20, עמ' א': „כי אי
אפשר לך לומר בשום פנים שנתנית התורה בשביל טובת ישראל כדי להביא אל הטוב
בעה"ז ולהי עולם הבא... כי נתנית התורה היא לעול על ישראל... לא היה זה בשביל
טובת ישראל רק בגזירה כמו כלך שגזור גזירותיו על עבריו לעול עליהם“ (מיר צי-
טירן ליום דער פּראָגעט אויסגאָבע פון 1599).

⁸⁴ „תפארת ישראל“, קאפ' 6, ז' 17: „כל הדברים הם בגזירת הדין ולא
מצד הרחמים... לא ברא את העולם להטיב אל העולם רק בגזירת דין נברא... ואין
מדות השם יחב' רק גזירות ולא רחמים“.

⁸⁵ דאָרשן: „הוא יתברך צוה עלינו כמלך הגזור, רק שהגזירה היא לטוב לנו
להיותנו כיום הזה אם נקיים המצות ולא שתחלת הגזירה היא לטוב לנו... המצות הם
גזירות על ישראל, הם לטוב לנו כי לא יבוא מאתו יתברך רק הטוב הנמור כי כל
מעשיו הם הטוב הנמור רק כי הטוב הזה גזר עלינו ולא שיש כאן שום צד רחמנות
רק הכל דין“.

נענטערן צו גאָט ווי גערעכטיקייט. ער יתברך איז דאָך די אוניווערסאַלע גערעכטיקייט גופא (השם יתברך שהוא היושר לגמרי) ³⁶. זי, די תורה, קאָן ניט זיין אַנדערש, ווי דאָס העכסטע פּאַרבילד פון יושר און גערעכטיקייט, וואָרעם זי איז דאָך די אַנטפּלעקונג פון גאָטס חכמה, די מאַניפּעכטירונג פון דער העכסטער טראַנסצענדענטער געזעצמעסיקייט; איר גרונט־יסוד איז — די אַבסאָלוטע געטלעכע גוטסקייט ³⁷. די תורה איז, לויט דעם מהר"ם אויפפאַסונג, דער גרונטשטיין פון דער וועלט, דער „חוק וסדר העולם“, און אָן איר וואָלט דער גאַנצער קאָסמאָס אין תוהו ובהו צעפּאַלן ³⁸; זי איז אייביק, איינציק, גאַנץ און אומצוטיילבאַר אין איר איינציקייט, וואָרעם, חזרט דער מהר"ם מערערע מאָל איבער, בתכלית השלימות איז בלויז דאָס, וואָס ס'איז איינציק און גאַנץ, און וואָס ס'איז ניט איינציק און צעטיילבאַר — דעם פעלט די אמתע שלימות ³⁹. ווייל די תורה איז די העכסטע אַנטפּלעקונג פון דער געטלעכער חכמה, מוז דער, וואָס וויל זיך איר איבערנעבן מיט לייב און לעבן, אינגאַנצן זיך אויסטאָן פון דער וועלט, פאַרנעסן אין אַלע פאַרגעניגנס און גשמיות־זאָכן, טאַקע ווי עס שטייט געשריבן: „זאת התורה אדם כי ימות באהל“ ⁴⁰. דער מהר"ם, דער רב און בעל־דרשן, האַלט אָבער פאַר נייטיק גלייך אָנצוווייזן: איר זאָלט אָבער ניט מיינען, אַז די תורה איז געגעבן בלויז פאַר יחיד סגולה, „לגדולי החכמים“ — הפּקר איז די תורה, אַלעמען געהערט זי גלייך מיט איר פּשטות און גאַנצקייט ⁴¹.

„התורה נתנה לכל“ — פאַר אַלעמען איז די תורה געגעבן, חזרט מערערע מאָל דער מהר"ם איבער; ניט יעדע נשמה איז אָבער מסוגל אויפצונעמען די געטלעכע חכמה, וואָס די תורה האָט פאַר דער וועלט אַנטפּלעקט. דער מהר"ם ווייזט, אמת, אָן, אַז אונטערן וואָרט „לעך“

86 „תפארת ישראל“, קאפ' 11; זע אויך „נתיבות עולם“, נתיב התורה, קאפ' 9.

87 „תפארת ישראל“, קאפ' 20: „ותכלית התורה הטוב הנמור... ענין התורה

הוא לקיים הטוב האלחיו... שיסוד שלה הטוב האלחי“. זע אויך „נתיבות עולם“, קאפ' 1.

88 „נצה ישראל“, 20; זע אויך „תפארת ישראל“.

89 „נבורת השם“: „שכל מי שהוא יחיד הוא הכל... החלוק — דבר נשמי;

„נצה ישראל“, 48: „שכל שלם הוא יחיד והאחד הוא שלם, כי הדבר שאינו אחד רק מחולק לא יפול עליו שלכות“.

40 זע דרוש על התורה, 13; „נתיבות עולם“, 11.

41 „נתיבות עולם“, 10: „ובנה שחתורה היא הפקר, לפי שחתורה אינה מעולם הוה

רק העליון ולכך התורה היא אל הכל בשוה... והכל הוא מצד הפשיטות שבתורה“. זע אויך די פאַרערדע צו „תפארת ישראל“: „ולא יאמר האדם כי התורה לא נתנה רק לגדולי החכמים שהם רחוקים מן הטעות, אבל התורה נתנה לכל“.

מיינט די תורה יעדן, וואָס איז מקיים די זיבן געבאָטן פון די בני נח.⁴² אָבער — שטרייכט דער מהר"ל מערערע מאָל אונטער — פֿל המין מבני אדם אי אפשר שיהיו שוים כלם במעלת נפשם; ניט אַלע מענטשן האָבן גלייכע נשמות, און ניט דאָס גאַנצע מענטשן־געשלעכט (המין האנושי) איז אין גלייכער מאָס דורכגעדרונגען מיטן געפיל פון געטלעכער היילי־קייט. ניט ביי אַלע אומות האָט זייער נשמה דערגרייכט צו אזא מאָראַ־ליש הויכער מדרגה, זיי זאָלן בכוח זיין צו פאָרווירקלעכן די אַלע „פעולות האלהיות שהם מצות התורה“. דערצו מוז מען זיין מסוגל פון געבורט, עס מוז זיין אַ גייסטיקע קרובהשאַפט, די נשמה זאָל אינטוּנטוּן שטרעבן און גלוסטן דערצו. דאָס איינציקע פאָלק מיט דער באַשטימטער הכנה, מיט דער קרובהשער „געטלעכער נשמה“ (הנפש האלהית), וואָס פילט זיך ענג פאַרבונדן מיט דער פאַרקערפערטער געטלעכער חכמה — מיט דער היי־ליקער תורה, איז דאָס פאָלק ישראל.⁴³ אין דעם באַשטייט זיין אויס־דערוויילטקייט, זיין פאָרויסבאַשטימטע מיסיע.

מיר געפינען ביים מהר"ל פילע פאַטעטיש געשריבענע בלעטער, וווּ ער איז מפליא דעם ווונדערבאַרן סוד, וואָס שטעקט אין דעם נאַציאָ־נאַלן קיבוץ, וועלכער לעבט אין דער פילפאַמער מערהייט פון יעדן יחיד באַזונדער, נאָר פלייבט שטענדיק אין זיין איינציקייט און גאַנצקייט, וואָרעם — „אויסער איינציקייט איז ניטאָ קיין שלימות“.⁴⁴ „דאָס פאָלק ישראל — פאַרזיכערט דער מהר"ל — איז ניט קיין טייל פון דעם גאַנצן קיבוץ — דאָס איז אַן איינציקע אומה, וואָס האָט צו זיך איר גלייכן ניט... און טאַקע אין איר איינציקייט ליגט איר אוניווערסאַלע גאַנצקייט, וואָרעם פלויז דאָס וואָס ס'איז איינציק — דאָס איז אַלץ“.⁴⁵ דאָס פאָלק ישראל האָט זיך אפילו פאַרזינדיקט, ער פלייבט דאָך דער בן־מלך, וואָס טראָגט דעם שטעמפל פון דעם פאַטערס שלימות. אויף אים האָט גאָט געזאָגט: „בני בכורי ישראל“; ער איז די פאַרקערפערונג פון דער גאָטהייט אויף דער ערד.⁴⁶ אין דעם מהר"ל'ס טעאָלאָגישע קאַנצעפציע שפיגלט זיך אָפּ אויף אַ גאַנץ איינגארטיקן אופן דער אַלטער דריי־איינציקייט־באַגריף וועגן גאָט דעם באַשעפער, דער געטלעכער

42 זע „באר הנולה“, 104.

43 זע „תפארת ישראל“, קאָפּ 1; „גבורות ד'“, לעצטער קאָפּיטל.

44 זע אויבן ז' 102.

45 „גבורות ד'“: „אבל ישראל אינם חלק כלל כי הם אומה יחידה שלא חמצא עוד כמותה, שאם אהה מוצא כמותה חיתה האומה הוואת חלק.. אבל עתה שהיא יחידה היא הכל, שכל מי שהווא יחיד הוא הכל“.

46 זע: „גבורות ד'“, קאָפּ 39; „נצח ישראל“, קאָפּ 13.

חכמה — די תורה, און איר „באשערטן“, דעם „בני בכורי ישראל“, וואָס איז אויך אזוי אייביק זיי די תורה⁴⁷. זיי דערנאָנצן ביידע איינע די אנדערע, זיינען פאָרויס באַשטימט איינער פאַרן אנדערן. און אָט אין דער קרובהשאַפט, אין דער פאָרויסבאַשטימטקייט, וואָס פאַרבינדט די תורה מיטן פאָלק ישראל פון אייביקע צייטן, זעט דער מהר"ל דעם טיפן זין פון דער אַלטער תלמודישער אַגדה, וואָס דערציילט, אז ווען גאָט האָט געוואָלט מַזְכֵּה זיין די יידן מיט דער תורה אויפן פאַרג סיני — „כִּפְּהָ עֲלֵיהֶם הָהָר כְּגִיגִית שִׁיִּקְבְּלוּ תוֹרָתוֹ“, ער האָט איבער זיי גענויגט דעם פאַרג און זיי געצווונגען זיי זאָלן מוזן די תורה אָננעמען, אלא ניט, וואָלט זיי דער פאַרג אונטער זיך באַגראָבן. וואָרעם אָט דער בונד צווישן דער תורה און איר באַשערטן, דעם פאָלק ישראל, איז געווען אַ מוֹז־זֶאֶךְ, אַ פּוֹעֲלֵי־יוֹצָא פון דער העכסטער, אוניווערסאַלער געזעצמעסיקייט⁴⁸. דאָך, שטרייכט דער מהר"ל אונטער, און עס פילט זיך דערביי אפשר די השפעה פון חסראי קרשקש — האָט דאָס פאָלק ישראל ניט אויס גויט אָנגענומען די פון גאָט אָנגעבאַטענע תורה. עס איז טאַקע געווען אַ מוֹד־זֶאֶךְ, ווייל עס איז געווען אַ פּוֹעֲלֵי־יוֹצָא פון דעם געטלעכן פאָרויס באַשטימטן ווילן, און עס איז דערמיט געווען פאַרבונדן די פראָבלעם וועגן דער האַרמאָניע און שלימות פון דער וועלט; דאָך האָט עס דאָס פאָלק ישראל געמאָן איים פרייען ווילן, ווייל זיין „נפש האלהית“, די געטלעכע נשמה האָט געפילט איר קרובהשאַפט צו דער „באַשערטער“, צו דער געטלעכער תורה⁴⁹. אמת פריי איז לויט דעם מהר"לס וועלטבאַנעם דער טיפער מאַמיו, דער — וועמעס גאַנץ טאָן און טראַכטן איז געווענדט צו דעם איינציגלעבעדיקן קוואַל, פון וואָנען עס שעפט איר יניקה די הימלשע טאַכטער — דעם מענטשנס נשמה⁵⁰.

דער בונד צווישן דעם פאָלק ישראל און זיין „באַשערטער“ דער תורה — דאָס איז די התגלות פון דער אמת מענטשלעכער פרייהייט אויף דער וועלט. דאָ טרעט גאַנץ בולט אַרויס אין דעם מהר"לס רעליגיעזן וועלטבאַנעם דער געדאַנק, וואָס פאַרנעמט אזאַ פּפּוֹדִיקן אָרט אין דער

47 „תּסַאֲרַת יִשְׂרָאֵל“, קאָפּ' 1: „וְהַתּוֹרָה נִבְרָאָת קוֹדֵם שֶׁנִּבְרָא הָעוֹלָם הַסְּבִיעִי וְיִשְׂרָאֵל נִבְרָא גַם כֵּן קוֹדֵם שֶׁנִּבְרָא הָעוֹלָם הַסְּבִיעִי“.

48 דאָרפּן, קאָפּ' 32.

49 „וּלְפִיכֵן כִּפְּהָ עֲלֵיהֶם הָהָר כְּגִיגִית בְּמֵה שֶׁחֲבוּרָה הָיָה חֲכָרְחִי וְאִינוּ דְבַר שֶׁאִשְׁרֵי שִׁיחִיה וְאִשְׁרֵי שֶׁלֹּא יִחִיה, שֶׁאַחַר שֶׁקְּבֵלַת הַתּוֹרָה הָיָה שְׁלֹטוֹת כָּל הָעוֹלָם אִיךָ יִחִיה דְּבַרְךָ זֶה אִשְׁרֵי כָּל... וְכִּי דִּי לְבַאֵר כִּי הַתּוֹרָה לְיִשְׂרָאֵל בְּרִצּוֹן מִצַּד עֲצֻמָּה אֲבָל הַחֲכָרְחִי הָיָה לָהֶם מִצַּד הַשִּׁיחִי כְּאִשְׁרֵי רֵאוּ לְכָל הַדְּבָרִים אֲשֶׁר הֵם שְׁלֹטוֹת הָעוֹלָם שֶׁרֵאוּ שִׁיחִיה מוֹכַחַת וְאִינוּ אִשְׁרֵי...“

50 זע „גְּבוּרֹת ד'“, קאָפּ' 9.

קרויסטלעכער אידען-וועלט — די אידעע וועגן דעם מענטשן-גאָט. דער מענטשן-גאָט אנטפלעקט זיך אָבער דאָ ניט אין דער געשטאַלט פון דעם בן-אָדם, פון דער איינציקער מענטשלעכער פּערזאָן, נאָר אַלס גאַנצער קיבוץ, אַלס נאַציאָנאַלער קאָלעקטיוו. די יידישע אומה, גאָטס „בני בכורי“ — אָט דאָס איז דער מענטשן-גאָט, אין וועלכן דער גאַנצער מענטשן-געשלעכט, דער גאַנצער קאָסמאָס האָט באַקומען זיין באַשטימט טע געשטאַלט, זיין ציל און תּכלית.

דער מהר"ל טרעט דערפּיי גאַנץ אַנטשיידן אַרויס קעגן די, וואָס האַלטן מיטן רמב"ם דעה, אַז די מלאכים שטייען אויף אַ פּיל העכערער מדרגה פון שלימות, ווי דער מענטש און ווי זיין העכסטע אַנטפלעקונג — די יידישע אומה.⁵¹ די מלאכים, זאָגט דער מהר"ל, זיינען דאָך באַשטימט בלויז געוויסע שליחות דורכצופירן, דאָס פּאָל ישראל אָבער איז גאָטס זון און אַלס אַזעלכער אַנטפלעקט ער מיט זיך גאָטס גרויסקייט און טוט פאַרקנידן זיין גלאַנץ און פּראַכט. אָט טאַקע מהאי טעמא טראַגט גאָט דעם נאָמען פון ישראל און ער, ברוך הוא, זאָגט: „אני ד' אלהיך“, אָבער ניט „אנכי ד' אלהי המלאכים“.⁵²

דאָ קומען מיר אין באַדירונג מיט איין וויכטיקן פּרט, וואָס איז זייער באַראַקטעריסטיש פאַר דעם מהר"ל'ס וועלטבאַנעם. מיר האָבן שוין אינם אַריינפיר צו אונזער געשיכטע דערמאָנט די שיינע ביבלישע לע-גענדע, וואָס דערציילט אונז, ווי דער באַשעפּער האָט פאַר דעם אַקאַרישט אַנטשטאַטאַנעם מענטשן געבראַכט אַלע באַשעפּענישן, וואָס ווירמען זיך אויף דער יבשה, אין דער לופט און אין די ימען, בכדי יענער זאָל זיי נעמען געבן; און אָט מיט דעם נאָמען, וואָס דער מענטש האָט געגעבן, לעבט יעדע באַשעפּעניש. די דאָזיקע לעגענדע געפינט איר דערנאַנצונג אין דער שיינער תּלמודישער אַגדה, וואָס דערציילט: נאָכדעם ווי גאָט ברוך-הואַ האָט דעם מענטשן אויס ליים באַשאַפּן, האָבן די מלאכים מיט תּרעומות געפרעגט: מה טיבו? צו וואָס טויג אָט דאָס באַשעפּעניש? האָט הקב"ה צו זיי געזאָגט: „חכמתו מרובה משלכם — אָט דער אויס ליים באַשאַפּענער איז פאַרשטענדיקער פון אייך. און בכדי דאָס צו דער-ווויזן, האָט גאָט געבראַכט פאַר די מלאכים אַלע היות און עופות זיי זאָלן זאָגן „מה טיבם“, און זיי זאָלן יעדן פון זיי מיט אַ נאָמען באַ-צייכענען. די מלאכים, וואָס וואַנדערן שטענדיק אין די הימלשע הייבן,

51 גבורות ד', קאפ' 44: „אני אומר כי כל האומר כי המלאכים הנברלים הם יותר במעלה מן ישראל שהם אדם באמת אשר נקראו בנים לו יתברך, אין רוח הכתוב נחה היטב“.

52 דאָרטן.

איז אָבער געווען פרעמד די ערד מיט אירע באַוווינער, האָבן זיי די ערד-דישע באַשעפענישן ניט געקאָנט שאַצן, און נעמען זיי געבן אַוודאי ניט. האָט גאָט ברוך-הויז די באַשעפענישן פאַר דעם מענטשן געבראַכט, און יענער האָט גלייך געזאָגט: אָט די חיה זאָל טראָגן דעם גאָמען: אָס, די — קעמל, די — אייזל און אזוי ווייטער. האָט גאָט דעמאָלט געפרעגט ביים מענטשן: ואני מה שמי? ווי זשע איז מיין נאָמען? „דיר — האָט דער מענטש געענטפערט — פאַסט דער גאָמען „אדוני“, ווייל דו ביסט דער אדון הכל — דער האָר פון אַלץ!“ אמר הקב"ה — האָט גאָט געזאָגט: זאָל אזוי זיין! אני הוא שמי שקרא לו אדם — איך בין דער, מיט וואָסער גאָמען דער מענטש האָט מיך באַצייכנט!

אין דעם דאָזיקן מדרש, דערקלערט ווייטער דער מהר"ל, איז פאַרבאָרגן איינער פון די טיפּסטע, „סודי התורה וסדרי החכמה“, וואָרעם, שטרייכט דער מהר"ל אונטער, דער מענטש איז דער „עיקר המציאות, ער איז די מאַס פון אַלע ווערטן, דער „צענטראַלער פונקט אין דעם עינול פון דער וועלט“, און אַלץ וואָס עקסיסטירט ווערט אָפּגעשאַצט לויט דער געד-שטאַלט, וואָס עס באַקומען אין דעם מענטשנס אויגן, לויט דעם גאָמען, מיט וועלכן דער מענטש באַצייכנט די זאך“.⁵⁸

דער מהר"ל פון פראַג גייט אָבער נאָך ווייטער. אַפילו דער בורא עולם באַווויזט זיך פאַר דער וועלט אונטער דעם גאָמען און אונטער די באַנריפן, מיט וועלכע דער מענטש טוט אים באַקליידן. דער באַשעפער פון דער וועלט אַנטפּלעקט זיך אַלס „אלהי ישראל“, און ווערט נתגלה אין דער געשטאַלט, אין וועלכער דער מענטש איז אים משיג.⁵⁹

מיר באַגעגענען אויך דאָ, אין דעם וועלטפאַנעם פונם מהר"ל, דעם איינגאַרטיקן טעאָלאָגישן אַנטראָפּאָלאָגים*, וועלכער איז אזוי כאַראַקט-טעריסטיש פאַרן „זוהר“, וווּ דער מענטש ווערט באַטראַכט אַלס דער אַבסאָלוטער „אין-סוף“ אין באַגרענעצטע פּערסאָניפּיצירטע פאַרמען, אָדער, פשוטער אויסגעדריקט, אַלס דער ערדישער מאַטעריעלער טרענער פון דער גאָטהייט.

דער מענטש, ווי מיר האָבן געזען, איז לויט דעם מהר"ל וועלט-באַנעם דער „עיקר המציאות“, און די קרוין פון דעם מין האַנושי איז —

58. תפארת ישראל, קאפ' 33: „ומפני שהאדם הוא עיקר המציאות הנה כל הדיברים ראויים שיהיו נקראים כפי אשר מתיחסים אל האדם... יש לאדם משפח הנקודה שהוא בתוך העיגול וזה כי כמו שהנקודה היא עיקר ואמצע העגול ולכך היא מנבלת הכל וכך כל הנמצאים נקראים כפי אשר הם מתיחסים אל האדם שהוא עיקר המציאות“.

54 דאָרפן.

* פון דעם גריכישן וואָרט אַנטראָפּאָס — דער מענטש.

„בני בכורי ישראל“ טרעט דאָ אַרויס אין איר גאַנצער טראַגישער סתירה די האַרבע שאלה: דער „געמלעכער זון“, דער געמלעכער תורהם „באָ-שערטער“, דאָס „איינציקע“ און „אויסדערוויילטע“ פּאָלק — שמאַכט אין ביטערן גלות? אָט דער פּראָגנער רב פּונם 16טן י"ה איז דאָך געווען אַן עדות פון אַזוי פיל גזירות און רדיפות, וואָס יידן זיינען אין יענער צייט אויסגעשטאַנען, און ער רעדט מיט דירנדיקן פאַטאָס וועגן די שרעק-לעכע ליידן און דערנידעריקונגען, אין וועלכע עס לעבן די „צאצאי יעקב, זרע קדושים“. „ווי קאָנען דאָ העלפן ווערטער פון טרויסט!“ — רופט אויס דער מהר"ש.⁵⁵

מען דאַרף אָבער, לערנט דער מהר"ש, דעם מוט ניט פאַרלירן; אַזוי איז שוין דער סדר העולם: דורך פייער ווערט דאָס גאָלד געלייטערט און פון פּסולת באַפּרייט; די אַלע צרות און פּורעניות האָבן דאָס באַלק ישראל געמאַכט האַלטבאַרער פון שטאַל, און עס געשיצט פאַר אונטערנאַנג. דאָס אויסדערוויילטע פּאָלק מוז ליידן, ווייל עס איז פון אַן אַנדער וועלט, עס איז אַ טרעגער פון העכערע געזעצן, וואָס קומען אין סתירה מיט די מאַ-טעריעלע נאַטור-געזעצן, און זיין גורל וועט אויך טיילן דער דערלייזער פון דער וועלט, דער מלך המשיח. „אין סוף ליסורים של משיח“ — אימהדיק גרויס וועלן זיין די יסורים פונם משיח, ווייל די ערדישע וועלט מיט אירע מאַטעריעלע נאַטור-געזעצן „מתנגד לדבר אלקי“ — וויל ניט אָנערקענען דאָס דערהויבענע און געמלעכע⁵⁶. „ווייל דאָס פּאָלק ישראל — שטרייכט דער מהר"ש אונטער — איז דער יסוד פון דער וועלט, דערפאַר מוז עס זיין צעשפּרייט איבער דער גאַנצער וועלט און זיין געבורטסלאַנד דאַרף זיין די גאַנצע וועלט“⁵⁷. צעשפּרייט זיין איבער דער גאַנצער וועלט און דאָך דערפּיי פלייבן אַן „עם לכּדד ישכּון“ — דאָס האַלט פאַר נייטיק מערערע מאָל איבערצוזוהרן דער מהר"ש, דער זון פונם מיטל-אַלטערלעכן אָפּגעצוימטן געטאָ. דאָס יידישע פּאָלק, וויזט אַן דער מהר"ש, דאַרף לעבן אַ גאַנץ אָפּגעזונדערט לעבן, ניט קומען אין נאָענטער פאַרי-רונג מיט די אומות העולם, אלא ניט, וועט דאָס אויסדערוויילטע פּאָלק פאַרלירן זיין איינגאַרטיקייט און ניט זיין מער די „איינציקע און גאַנצע“ אומה. און ניט אומזיסט האָבן אונזערע חכמים אָנגעוויזן, אַז די יידן זיינען פון דער קנעכטשאַפט אין מצרים אויסגעלייזט געוואָרן אין דעם

⁵⁵ „נצח ישראל“, קאפ' 44.

⁵⁶ דאָרפן, דף 45, עמ' א'.

⁵⁷ דאָרפן, דף 57: „ישראל הם עיקר העולם... ולכך נתפּוּרו בכל העולם שכך הוא ראוי לאומה שהיא כל העולם שיהיה מקימם בכל העולם“.

זכות, וואָס זיי האָבן זיך ניט אויסגעמישט מיט דער אַרומיקער באַפעלקער-
 רונג, ניט איבערגענומען ניט זייער לשון, ניט זייערע נעמען, ניט זייער
 הלבושה⁵⁸. די יידן בנוגע צו אַנדערע פעלקער, ווייזט ווייטער אָן דער
 מהר"ל, זיינען זיי פֿייער מיט וואַסער: פֿלויזט דאָס פֿייער איז אָפֿגעזונ-
 דערט פֿון דעם וואַסער, טוט זיין פֿלאַם העל שיינען, ווי נאָר אָבער דאָס
 פֿייער קומט מיטן וואַסער אין באַרירונג — גלייך ווערט זיין פֿלאַם אויס-
 געלאָשן און די פֿינסטערניש שלענגט אַיין די ליכט⁵⁹.

דער מהר"ל טרעט דערפֿאַר אַנטשיידן אַרויס קעגן די, וואָס זיינען
 מקיל אין די באַציאָנגען צווישן די יידן און די אַרומיקע פעלקער; ער
 איז זיך, למשל, שטאַרק מתרעם אויף די, וואָס רעכענען, אַז דער איסור
 פֿון יין נסך האָט שוין אָנגעוואָרן זיין ווערט, ווייל ס'איז ניטאָ וואָס מורא
 צו האָבן, אַז די קריסטלעכע פעלקער, „מנסכין עתה לעבודת-זרה“⁶⁰. מען
 דאַרף — לערנט דער מהר"ל — וואָס ווייטער זיך אָפֿזונדערן פֿון דער
 אויסערלעכער וועלט, „גייט אין די וועגן פֿון אונזערע אָבות, ניט זיך
 איבער מיט לייב און לעבן דעם לימוד התורה מיט אירע מצוות מיט
 אַלע דקדוקי המצוות ודקדוקי דקדוקיה“⁶¹. לערנען תורה, ווייזט דערביי
 אָן דער מהר"ל, דאַרף מען אָבער ניט ביחידות נאָר בחבורה, צוזאַמען
 מיט אַנדערע⁶², ערשט אין פֿריינדלעכן וויפּוּח פֿון קרובהשע נשמות
 ווערט דער אמת געבאָרן. „אין התורה נקנית אלא בחבורה“, חורט מע-
 דערע מאָל איבער דער מהר"ל. דער מהר"ל האָט אָבער זייער גוט גע-
 וויסט, אַז ביי דעם דרך הלימוד פֿון פֿילפּוּל און „חילוקים“, וואָס האָט
 דעמאָלט געוועלטיקט אין די פּוילישע און דייטשע ישיבות, האָט דער
 „לימוד בחבורה“ ניט געקאָנט פֿרענגען צום „אויפֿדעקן דעם אמת“;
 דאָס האָט פֿלוזן אימהדיק געשטאַרקט ביי די ישיבה-בחורים די תּאווה
 צו קאַזוּיסטיש-איבערגעשפּיצטע דריידלעך, בכדי צו פֿלענדן איינער דעם
 אַנדערן מיט חריפותדיקע אַיינפּאַלן און שכלדיקע המצאות. וועגן דעם
 אמתן פּשט און ריכטיקן אינהאַלט פֿון דער באַטרעפֿנדיקער סוגיא אָדער
 הלכה האָט מען דערביי אַמוווייניקסטן געזאָרגט. דער מהר"ל מיט זיין
 טעמפּעראַמענט פֿון אַן אמתן מוכיח און קעמפֿער איז דערפֿאַר מיט זיין

58 „נבורות ד", קצ"ב 43.

59 „נצה ישראל", דף 37.

60 „דרוש על התורה", 46.

61 „תפארת ישראל", סוף קצ"ב 13.

62 „דרך חיים", דף 107, עמ' ב'; „כי האדם כאשר הוא יחיד אינו מקבל
 התורה... אם עוסק בתורה יחיד הוא מפש" (מיר ציפּירן לויט דער ערשטער קראַקער
 אויסגאַבע).

נאנצער ענערניע ארויסגעטראָטן קעגן דער דעמאָליטיקער ערציִונג און בילדונג־
 סיסטעם, און ער האָט זיך געשטעלט די אויפגאָבע אינגאָנצן רעפּאָרמירן
 דעם דרך הלימוד פון דער יידישער יוגנט. די דאָזיקע פּראָבלעם — דע
 פּאָרמירן די דערציִונגס־סיסטעם צוזאַמען מיט אַ זייער שאַרפּער קריטיק
 פון דעם דרך הפּילפּול — ווערט ביי דעם מהר"ל ספּעציעל באַהאַנדלט
 אין זיין אַרײַנפיר צו דעם „נתיבות עולם" און אין זיין באַקאַנטן „דרוש
 על התורה", וואָס ער האָט פאַרעפּנטלעכט אין 1593. ער האַלט אָבער די
 דאָזיקע פּראָגע אויף אזוי פיל וויכטיק, אַז ער קערט זיך צו איר אום
 כמעט אין אַלע זיינע פּילצאָליקע ווערק. דעם מהר"לס קאַמף קעגן דעם
 דעמאָליטיקן סדר הלימוד האָט בלייבן אַ געוויסן קולטור־היסטאָרישן
 באַטייט, ווייל מיר באַקענען זיך דערביי מיט אינטערעסאַנטע פּרטים אויס
 דעם קולטורעלן שטייגער־לעבן אין די דעמאָליטיקע חדרים און ישיבות.
 „מיום עמדי על דעתי — זינט איך בין געקומען צום פאַרשטאַנד,
 דערציילט דער מהר"ל אין דער הקדמה צו „דרוש על התורה", קוק איך
 מיך אויפּמערקזאַם צו און זע ווי שלעכט אונזער דור פירט דעם דרך
 הנהגת התורה והלימוד. האָב איך צו מיר געזאָגט: לאַ זו הדרך! ניט דאָס
 איז דער וועג, אין וועלכן אונזערע אָבות און די הייליקע קדמונים זיינען
 געגאַנגען. דער אונטערשייד איז אזוי גוואַלדיק גרויס, אַז עס קאָן גאָר קיין
 פאַרנלייכונג ניט זיין. האָב איך דערפאַר מיט אייניקע יאָר צוריק זיך גע־
 שטאַרקט ווי אַ לייב, און געוואַלט מאַכן תקנות אויף דעם געביט לויט
 מיין פאַרשטאַנד. איז דאָס מיר אָבער ניט געלונגען, ווייל די קינדער פון
 אונזער דור טוען דערקלערן: אחרי רבים נלך! ערשט ניט לאַנג האָב איך
 געמאַכט אַ נייעם פּרוּוו און זיך געווענדט מיט אַן אויפרוה למדינות פּוֹלין
 ורוסיא, זיי זאָלן זען מאַכן די נייטיקע תיקונים אויף דעם דאָזיקן געביט,
 איך האָב אָבער אויך דאָס מאָל גאָרניט געפּוּלעט. דאָך טרעט איך ניט אָפּ
 און טו דעם מוט ניט פאַרלירן; איך וויל האָפּן, אַז מיינע מוסר־רייד וועלן
 דאָך דערהערט ווערן און וועלן דערגרייכן די אויפּמערקזאַמע און גאָטס־
 פאַרכטיקע הערצער... אויב עס וועט מיר דערביי געלינגען צו ברענגען
 הילף און אַרויפּפירן אויפן ריכטיקן וועג איינעם פון טויזנט, וועל איך
 מיך ניט רעכענען מיט די טויזנטער נאַראָנים, וואָס טוען פאַרשטאַפּן
 זייערע אויערן און ווענדן אָפּ זייערע אויגן..."

דער דרך הפּילפּול, זאָגט ווייטער דער מהר"ל אין זיין „דרוש על
 התורה", מיט וועלכע אונזערע חכמי התלמוד האָבן זיך באַנוצט, איז בלל
 ניט געווען קיין „חריפות של הבל"; דאָס איז ווירקלעך געווען אַ וויכטיק
 מיטל בכדי אויף אַ דיאַלעקטישן אופן אַרויסבאַקומען דעם ריכטיקן תּוֹך
 פון יעדער הלכה, ניט אזוי ווי אונזערע היינטיקע בעלי הפּילפּול „שעושים

תורת אלהינו פלסטר" — וואָס טוען פעלשן אונזער תורה. זיי רופן דאָס „דברי חידוד“ — אַוודאי זיינען דאָס „שטעכעדיקע ווערטער“ (דברי חידודין), וואָס שטעכן און רייסן די הערצער פון די צוהערער. נאָנץ באַ-וויסטיניק פאַרדרייען זיי און פעלשן די סוגיא פונם תלמוד בלויז מיט דעם צוועק, בכדי אַרויסווייזן דעם קונץ פון חריפותדיקע אַיינפאַלן. דאָס ברענגט דערצו, וואָס ס'ווערן פאַרלאָזן די וועגן פון תורה, וואָרעם די, וואָס דורשטן מיטן נאַנצן האַרצן נאָך אמתן וויסן, זאָגן: וואָס קאָנען אונז העלפן אָט די אַלע קונצשטיק און בלענדווערק? זיי דערווייטערן זיך דערפאַר פון אונזערע ישיבות, וווּ עס פלייבן בלויז יונגע בתורים, וועלכע זיינען ליידיק פון וויסן און ניט די תורה איז זייער פאַגער.⁶⁰

„אוי לאַותה חרפה ולאֹותה בושה וכלימה! — רופט אויס דער מהר"ל אין אַן אַנדער אָרט“ — וואָס אונזער דור איז אַנדערש פון אַלע אַנדערע דורות; פאַרשוונדן איז אין אים דער כבוד התורה, איר גלאַנץ און פראַכט, און מיר זיינען אַלע נאַקעט אָן וויסן. און דאָס אַלץ צוליב די „חילוקים“ מיטן פילפול... זאָלן זיי ניט זאָגן דער פילפול שאַרפט די מוחות — ער מאַכט בלויז נאַריש און אומוויסנד (איך זאָמרו שהם מתדדוין, אין זה אלא שמתפשין טפשות גמור); און מיר זעען דאָך צו וואָס דער דאָזיקער „חידוד“ האָט אונז געבראַכט... וואָלטן די בחורים אין די יונגע יאָרן אין דער התחלה געלערנט דעם פשט פון דעם תלמודישן טעקסט, וואָלט ביי זיי געפליבן די גירסא דינקותא, און וואָלטן ווייך ניקסטנס געקאָנט אייניקע מסכתות, אָבער איצט קאָנען זיי גאָרניט, אין דאָס דערפאַר, וואָס זיי הייבן גלייך אָן פון „תוספות“ נאָך איידער זיי האָבן באַקומען אַ וועלכן ס'איז באַגריף וועגן דעם תלמודישן טעקסט נופא... מען קאָן דאָך ניט שטעלן איינע און די זעלבע פאַדערונגען קליינע קינדער צוזאַמען מיט דערוואַקסענע, ביי אונז וויל מען אָבער דערפון ניט וויסן, און פרוּווט מענהט מיט דעם פאַטער און ניט אים צו פאַר-שטיין, אַז ער דאַרף מיט זיין קינד פריער לערנען די „שיטת ההלכה“ און ניט אים גלייך פאַרשלאָגן דעם קאַפּ מיט תוספות — וועט דאָס ביי אים אויסזען גלייך, ווי איר זאָגט אים, אַז ער דאַרף זיין זון לגמרי ניט לערנען, וואָרעם דער פאַטער טראַכט בלויז וועגן כבוד (כי אין האב חפץ רק בשם)...

60 „דרוש על התורה“, 33: „ומתוך כך ילכו בנויים אין תורה, כי אשר הם בוכנים וחפצים בתורה, קצת יאכרו: מה לנו ולדברים אלו חבדים מלב ואותיות פורחות באויר? ונמנעים ע"י כך משיבה, אין שם גם אחר וולת הגערים הנעורים מחכמה שאין מבקשים תורה“.

61 „נתיבות עולם“, קאפ' 5.

מיניט ניט, — זאָגט ווייטער דער מהר"ל, — אז יעדער, ווער עס קאָן פּרענן קשיות אין דער סוגיא, ווער עס איז אַן „עוקר הרים" און הריופּות־דיקער בעל פּילפּול — דער הייסט שוין אַ בעל־תּורה. ניין! ניט קיין בעל תּורה איז ער, נאָר בלוּי אַ בעל פּילפּול! און וווּ עס איז ניטאָ קיין אמתע ידיעת התּורה, דאָרט פעלט אויך יראת שמים... זייט וויסן, איר אַלע לומדי התּורה, וואָס זיצן אין די ישיבות — רופּט ער אויס ווייטער — ווען אַלע ימען זאָלן זיין טינט, וואָלט נאָך אַלץ ניט געקלעקט צו באַשרייבן, וואָס פאַר אַ גוואַלדיקן חורבן ס'האָט אָנגעמאַכט דער דאָזיקער דרך הלימוד, וועלכער האָט גורם געווען, אז אין די מדינות, וווּ עס זיינען אַמאָל געווען אזוינע גדולי התּורה ווי רש"י, דער רבנו תּם און די בעלי התּוספות — זאָל איצט בעגונתינו הרבים „נשתכּחה התּורה לגמרי והוסרה מיהן הן התּורה הן המעשים"... וואָלט כאַטש — פאַרענדיקט מיט טרויער דער מהר"ל — איינער פון טויזנט איינגעזען, ווי גרויס ס'איז די געפאַר, וואָלטן אָט די ווייניקע געווען מיר אַ נחמה. קיינער אָבער זעט ניט אין וויל ניט פאַרשטיין. דערויף קלאָנגט מיין האַרץ און עס טרערן מיינע אויגן!...".

אין די ווייטערדיקע קאפיטלען פון דעם דאָזיקן ווערק פאַרירט ווידער דער מהר"ל די אָנגעווייטאָנטע פּראַגע וועגן קינדער דערציען. „אַלע קינדער גייען צום רבין תּורה לערנען, זייער גרויס איז אָבער דער חשש, אז ביי דעם ווילדן סדר הלימוד, וואָס געוועלטיקט ביי אונז, קאָן דאָס אַלץ לויטער שאָרן ברענגען. אויף לערנען ביבֿל און משנה לייגט מען בכלל קיין אַכט ניט, און אויך דער לימוד פון גמרא ווערט געפירט אויף אזא אופן, אז ער קאָן קיין פעולה ניט האָבן. דאָס קינד, ווי עס קומט צום רבין אָן וועלכע ידיעות אין די פּתכי הקודש, אזוי גייט עס אויך פון אים אַוועק. די משנה, וואָס איז דאָך דער יסוד און דער עיקר אין דעם לימוד התּורה, ווערט אויך ניט געלערנט, און אזוי בלייבן די קינדער ביי גאָרניט. מיט אייגענע הענט מאַכן זיי זיך אומגליקלעך; זיי ווילן פליען אין די הויכע הימלען, און פאַלן אַלץ נידעריקער, און עס העלפן ניט קיין שום טענות. דער מלמד טראַכט נאָר וועגן זיך, און דער פּאָטער מיט זיין קנאַפּן פאַרשטאַנד וויל, דער זון זאָל אין אַ קורצער צייט אויסלערנען פֿל התּורה פּולה. זיין זון איז נאָך אַ יונגל און ער שיקט אים שוין למרחקים, ער זאָל דאָרט שעפן תּורה פון די טיפע פּרונעמער. די אַלע חלומות צעשווימען אָבער ווי וואַסער, און ס'איז נאָך גוט ווען דאָס יונגל ברענגט מיט זיך ווייניקסטנס צוריק דאָס ביסעלע תּורה, מיט וועלכע ער איז אַוועק. אזוי

נוואלטיק גרויס איז די צאָל פון די אומגעקומענע נעבעך, וואָס דער אומד-
נעלומפערטער סדר הלימוד האָט זיי געמאַכט פאַר אייביקע קאַליקעס" ⁶⁶.
דער מהר"ל באַזונגט זיך אָבער ניט בלויז דערמיט, וואָס ער קריד
טיקירט שטאַרק דעם דעמאָלטיקן סדר הלימוד. אין פילע פון זיינע ווערק ⁶⁷
ווייזט ער אויך אָן דעם דרך, ווי אזוי מען דאַרף רעפּאַרירן די קינדער-
דערציִונג, און שטרייכט טאַקע דערביי יעדעס מאָל אונטער, אַז ער לייגט
דאָ ניט פאַר קיין נייע רעפּאַרמען — ער וויל נאָר מען זאָל זיך אומקערן
צו דעם ריכטיקן וועג, אויף וועלכן עס זיינען געגאַנגען אונזערע קדמונים,
די חכמי התלמוד.

„די קדמונים — דערקלערט דער מהר"ל — זיי האָבן געפירט די
תינוקות של בית רבם אויפן ריכטיקן וועג צו אַ באַשטימטן צייל; היינטי-
קער דור אָבער האָט דעם דאָזיקן דרך פאַרלאָזן, ער וויל אויפבויען אַ בנין
ניט טראַכטנדיק פריער וועגן דעם נייטיקן יסוד און פאַסיקע גרונט-
שטיינער פאַר דעם דאָזיקן בנין. אין אַמאָליקע דורות האָט מען געפירט
דעם סדר הלימוד לויט אַ באַשטימטן פּלאַן: בן חמש למקרא — צו פינף
יאָר האָט מען מיטן קינד אָנגעהויבן לערנען חומש, צו 10 יאָר — משנה,
און ערשט צו 15 — גמרא. מען האָט געפירט דאָס קינד מין הקל אל
החמור, און ערשט נאָכדעם, ווי דאָס קינד האָט אין די קליינע יאָרן זיך
באַקענט מיט די יסודות פון אונזער אמונה, איז עס אימשטאַנד געווען אי-
בערציִונגן צום ווייטערדיקן לימוד — צו משנה, וואָס איז דער לעבעדיקער
שורש, אויס וועלכן עס איז אויסגעוואַקסן דער מעכטיקער בוים פון דער
תלמודישער ליטעראַטור. אזוי האָבן זיך נוהג געווען אונזערע חכמים אין
אַמאָליקע צייטן. גאַנץ אַנדערש איז מען זיך היינט נוהג אין אונזערע
מדינות. הסכלים שבדורנו — טוען אַלץ קאַפּויר. חומש לערנט מען מיט
די קינדער אויף אַ משונה ווילדן אופן. יעדע וואָך הייבט מען אָן מיטן
קינד לערנען די געהעריקע סדרה, נאָר ווייל דאָס יונגע קינד איז ניט

66 „נתיבות עולם“, נתיב התורה, פרק 10: „אמנם עתה בדורנו זה אף כי
יש תינוקות של בית רבם והם נכנסים לרבם ללמוד תורה, אבל אני הושש לגדול
הקלוקל שיש להם בהנהגת הלמוד התורה בענין ובפרט במקרא וביכ"ש במשנה שאין שמים לב
עליה כלל וכן בגמרא, יוצא שחרם של למוד התורה בהפסד הקלוקל הגדול והעצום
שנוהגים בענין הלימוד... ודבר זה בעצמם בלמודם בגמרא ועובדים את המשנה שהיא
היסוד ועיקר לכל התורה כולה וכבר בארנו קלוקל הגדול והעצום אשר מאבדים עצמם
לדעת רוצים לעלות בסולם השמימה והם נשארים מטה מטה... עד שכע"ה רבים הללים
הפילה ועצומים כל הרוגיה הכל בשביל תקלת הלמוד שאינם נוהגים כראוי בתורה...“
67 זע „תפארת ישראל“, קאפ' 56, ז' 110—111; „נור אריה“ (פירוש על התורה).

6, 7; „רוש על התורה“, 7—36; „דרך חיים“, VI, 6.

אימשיטאנד אויסלערנען די גאנצע סדרה, בלייבט ער שטיין אין דער מיט, און אויף דער צווייטער וואָך גייט מען שוין מיטן קינד גלייך איבער צו דער צווייטער סדרה; און אזוי לערנט דאָס קינד בלויז אָפּגעריסענע שטיק-לעך אָן אַ שום צוזאמענבונד און עם ווייס סוף-פּלסוף קיין איינציקע סדרה בשלימות. פּרוּווט עמעצער אָנווייזן ווי ווילד ס'איז אזא סדר און אז מען דאַרף זוכן אַן אנדער דרך, באַקומט ער גלייך איין און דעם זעלבן ענטפער: „ווי אלע זיינען זיך נוהג, אזוי פירן אויך מיר זיך אויף“. און אז דאָס קינד, וואָס האָט נאָרניט אויסגעלערנט, ווערט אַ 6—7 יאָר, הייבט מען מיט אים גלייך אָן גמרא. אַפילו אין מער דערוואַקסענע יאָרן איז זייער שווער תּופּס זיין דעם תּלמודישן טעקסט, אויב מען האָט פּאָרויס זיך ניט גרינטלעך באַקענט מיט דער משנה, בפרט נאָך אין די קינדערשע יאָרן. אונזערע מלמדים און מדריכים ווילן דאָס אָבער ניט פּאַרשטיין. זיי איז אַפילו דאָס אויך ווייניק. ווי נאָר דאָס ינגל איז אַ ביסל היימיש געוואָרן אין דעם תּלמודישן טעקסט, הייבט מען אים שוין אָן צו שטאַפּן מיט תּוספות, וואָס ער איז מיט זיין ינגלשן שכל בכלל ניט אימשיטאנד משיג צו זיין. וואָלט עם נאָך ווייניקסטנס געבליבן ביי תּוספות — מען קלעמערט אָבער נאָך ווייטער, און מען פּאַרשטאַפט דעם ינגל דעם קאַפּ מיט פּילפּול און „חילוקים“; ער פּטרט זיינע כּוחות און בעסטע יאָרן מיט ווילדע קלאַזיקשיות, מיט פּאַרדרייטע סברות און קרומע איינפאַלן, וואָס צעריגען ווי שפינוועבס, און ער בלייבט נאָקעט און בלויז אָן ריכ-טיקע ידיעות און אמתן וויסן⁶⁸. צי קאָן אָבער אזוינס דערלאָזן ווערן אין די געצעלטן פּון פּאַלק ישראל, מען זאָל קינדער געוויינען צו פּאַלשקייט און רוה שקר? מען זאָל פּטרן יאָרן בלויז אויף חידוד השכל — דעם שכל צו שאַרפּן! דאָס איז אָבער אויך ניט אמת. ניט מיט קרומע שפּיצלעך און ווילדע המצאות קאָן מען שאַרפּן דעם שכל, ער זאָל קאָנען לייכט משיג זיין דעם ריינעם אמת. אדרבה — דורכן קרומען פּילפּול איז דער שכל שוין ניט אימשיטאנד לאַגניש און קלאַר צו דענקען. אונזער תּורה איז אָבער די תּורה פּון אמת, און אייער פּילפּול פּאַרטונקלט דעם אמת און פּאַר-שפּרייט בלויז פּאַלשקייט און ליגן. „ווערט בעסער — רופּט אויס מיט ריגן דער מהר"ש — בעל-מלאכות, סטאַליערס און האַלצהעקערס, באַווייזט דאָרט קונצן און מייסטערשאַפט! דאָרט, אין דער בראַנושע פּון מלאכה

68 זע „גור אריה“, דף 205, עמ' ב'; „ואז יעסקו בתוספות ומי יתן והיה לו העיקר ולא יבקש תוספות ועוד יעלה בסולם לדרוש במשאות שוא, יגיע לריק כמו ויבלו בהבל וימהו ושנותם בבהלה לעסוק בפלפול של הכל להסביר פנים אשר לא כן אוסף רוח בפניו והיה לרוח שקר בפיו...“ (מיר ציטירן לויט דער ערשטער פּראָנער אויסגאַבע 1578).

און האנטארבעט, קאָנען מייסטערשאפט און המצאות ברענגען דעם גרעסטן נוצן, דאָרט איז קונץ — דער דרך האמת, דער דרך, אין וועלכן אונזער תורה גייט. אָבער אייערע קונצן ביים חידוד השכל זיינען לויטער ליגן, און פאָלשקייט און אמת זיינען דאָך דער פולסטער היפך⁶⁹.

„אָט אזוי — קלאַנט זיך דער מהר"ל — וואַססן ביי אונז אויס קינדער ליידיק פון וויסן, אָן גרינטלעכע ידיעות אין תנ"ך, משנה און גמרא. די ישיבה-בחורים גופא פארשטייען דאָס אָבער ניט. זיי פאָסן זיך צו צום געשמאק פון די, וואָס האַלטן זיי אויס מיט אַלע זייערע הצטרכות. זאָל טאָקע דעם יונגמאַנס גאַנץ ביסעלע וויסן פאַשטיין בלוז אין פילפול און שפיציקע המצאות — דער אומוויסנדיקער המון מיינט אָבער, אז דאָס איז די טיפסטע חכמה, און דער יונגעראַמאָן זעט אין דעם זיין פעסטן תכלית, דעם ריכטיקן וועג צו מאַכן אַ קאַריערע. וואָרעם ער טראַכט ביי זיך: איך וועל דאָך מיר דערמיט קונה שם זיין ביי די, וואָס וועלן מיך באַזאָרגן מיט אַלדעם גוטן, איך וועל מיך אַיינקויפן ביי רייכע לייט, וועל באַקומען אַ פראַקטישע סוהרישע פרוי און וועל פון קיין שום דאגות ניט וויסן“⁷⁰.

בכדי צו קעמפן קעגן דעם פאַרדאָרפענעם סדר הלימוד האָט דער מהר"ל געגרינדעט פיל חברות לומדי משנה⁷¹, און יענע האָבן אַגיטירט וועגן דורכפירן די פונם מהר"ל פראַיעקטירטע רעפאָרם, וואָס איז באַי שטאַנען אין דעם באַנייען דעם אַלטן, נאָך ביי די חכמי התלמוד אָנגענו-מענעם סדר הלימוד: צום ערשט לערנען מיט די קינדער די ביבלי, און ערשט דערנאָך, ווען דאָס קינד וועט שוין זיין אַ בקי אין תנ"ך, איבערגיין מיט אים צו משנה און דאָן צו גמרא.

69 „תפארת ישראל“, ז' 110: „ויותר היה ראוי שהיה מתעסק באומנות שיש בו חכמה כמו הנגרות וכיוצא בזה מן האומנות ויאמר לחדודי בתורה בעינא, ואם יאמר שאין חידוד האמנות מתדמה ונתיתם לתורה הלא הרוד זה שהם מתעסקים בו הוא יותר רחוק מן התורה, כי החידוד של אומנות הוא תחת סוג אחד עם חידוד התורה ששניהם הם מבקשים לעמוד מתוך החידוד על האמת; והחידוד שלהם פוגתו הראשונה לשקר והאמת והשקר הפכיים“.

70 זע „נור אריה“, 6—205: „וכאשר רציתי לתקן מה שאפשר, הלא גם זה לא עלתה בידי באמרו... נלך אחר מהבנינו נותני צמרי פשתי ושקוי כי אין טוב רק לאכול ולשתות, ישמח בחור בילדותו ויסיב לבו בימי בחרותו ויראה טוב בעמלו, ואם הוא עמל לרוח הלא הוא חכמתו ובינתו לעיני כל עמי הארץ, ודי לי בזה כבוד שם והחלה כי יתנו לי אשה עירנית סהרנית בת מי זהב“...

71 אַז דער מהר"ל האָט ניט בלויז פאַרגעלייגט, נאָר סאַקע אַליין געגרינדעט אַזוינע חברות, זאָגן עדות זיין תלמיד ר' אפרים לענשטיצער („עמודי שש“, 28) אין דער בעל „תוספות יום טוב“, וועגן וועלכן עס וועט פאַלד זיין די רייד.

„מיין גאנצע מי — קלאַנט זיך דער מהר"ף — איז אָבער אוממיסט פארלאָרן געגאנגען. עס געפינען זיך אָבער שטענדיק מענטשן חוטאים ומחטיאים, וואָס זייער גאנצע פּוּנה איז ביי לימוד התורה בלויז גדלות און כבוד־זוכעריי. זיי ריידן עס אַיין דעם פשוטן עולם: ס'איז דאָך גלייך כער דיין זון זאָל וואָס מער זיך אָפּגעבן מיט „פּילפּול הגמרא“, ווייל דורך דעם וועט ער גיך זיך קונה־שם זיין, ער וועט ווערן אַ גדול בישראל און באַשיינען מיט זיין רום דיך און דיין גאנץ הויזגעזינד“⁷², און דער פשוטער באַלעבאָם לאַזט זיך פארפירן דורך די דאָזיקע חנופישע רייד, ער גלויבט אין דער אמת, אַז משניות איז אַ צו פשוטער און עלעמענטאַרער לימוד, אַז אמתע חריפות קאָן מען באַווייזן בלויז אין פּילפּול און „חילוקים“...

אַט אזוי איז אפילו אזא גאון בישראל מיט אזא גוואַלטיקן אויטאָ-ריטעט ווי דער מהר"ף דאָך ניט געווען אימשטאַנד צו שווימען מיט ער-פאָלג קעגן דעם שטרעם, און דורכפירן זיין געפלאַנטע רעפאָרם אין דעם סדר פון קינדער־דערציִונג. עס איז אים ניט געלונגען, ניט קוקנדיק דערזויף, וואָס ער איז ניט געווען איינער אַליין אין דעם אָנגעפאָנגענעם קאמף, און האָט מיט זיך געהאַט טיכטיקע מיטהעלפער. דעם מהר"ף אַס באַדייטנדסטער מיטהעלפער איז געווען דער פאָפּולערער בעל־דרשן אפרים בן אהרן אויס לענטשיץ⁷³. די יונגע יאָרן האָט ר' אפרים פארבראַכט אין יאַראַסלאָוו⁷⁴, דערנאָך געווען ראשי־שיבה אין לעמבערג, זינט 1604 איז ער רב און ראשי־שיבה אין פראָג, ווו ער איז געשטאַרבן אין 1619. אפרים לענטשיצער איז באַקאַנט אַלס פארפאַסער פון פילע ווערק: אַ פירוש אויף רש"י, „בלי יקר“, וואָס איז אָפּגעדרוקט געוואָרן אויף די קאַסטן פון דעם „וועד“⁷⁵, מוסר־ספרים „עיר הגיבורים“ און דער

⁷² זה „דרוש על התורה“, 34; וכבר התחלתי להרריך בני אדם שיתנו ללמד בניהם משנה תחלה ליסוד גמור ואח"כ כל סדר הלמוד על פי שגדרו חז"ל בדברי התורה, ולא עמדה לי, באשר מתאמצים תמיד אנשים חוטאים ומחטיאים אשר כל כוונתם בתורה רק לשם, יוהרא ובנעום מזה באמרום: סיב שילמוד בנך פלפול הנמרא בו יעלה מעלה מעלה והוא לתהלה ותפארת לך ולבנך עד עולם לפעול כשם הגדולים אשר בארץ. ומלמדים הנערים לצפצף כקוף המצפצף ואינו יודע מה“.

⁷³ ער רופט זיך גאַנץ אָפּט אָן מיטן דאָפּלען נאָמען: שלמה אפרים. דעם ערשטן נאָמען האָט מען אים ערשט צוגעגעבן אין די עלטערע יאָרן, ווען ער איז געפערלעך קראַנק געווען.

⁷⁴ זע די פאָררעדע צו „עוללות אפרים“.

⁷⁵ זע די פאָררעדע צו „בלי יקר“: „הנה כעת בשנת שס"א (1601) לפ"ק קודם ימי הפורים נפלתו למשכב בחולי מסוכן כמה שבועות עד שהוסיפו לי שם שלמה... וטנחני שלוש ארצות יצ"ו היושבים ראשונה במלכות שמים נודעים בשערים לשם ולתהלה, מכחם החיוקי בירי ומכיסם סייעו למלאכת הדפוס, ישלם ה' פעלם ומשכורתם שלמה“.

זייער פאפולערער „עוללות אפרים“, ווו עס זיינען מיט אזא אינטימער הארציקייט אויסגענוצט אזוי פיל לעגענדעס און מעשיות אויס די מדרשים; זיין אומפאנגרייך ווערק „רכבות אפרים“ — דרוש אויף תורה, איז געבליבן אין כתב־יד⁷⁶. באזונדערס האָט ער זיך קונה'שם געווען אלס גלענצנדיקער בעל דרשן. זיינע דרשות האָט ער געהאלטן ניט נאָר אין לעמבערג און פראַג, ווו ער האָט פארבראַכט זיינע יאָרן; ער פלעגט אויך אַרויספאַרן אויף די באַרימטע לובלינער „ירידים“, ווו דער „וועד“ פלעגט אָפהאַלטן זיינע זיצונגען, און דאָרט, פארן קיבוץ פון די רבני פוילן און די ראשי־הקהילות, פלעגט ער האַלטן זיינע פייערדיקע שטראָף־דרשות⁷⁷. מיט זיינע שאַרפע שטראָף־דייד האָט ער זיך געשאַפן אַ סך שונאים⁷⁸, און ווייל ער האָט אַ טייל פון זיינע דרשות פאַרעפנטלעכט אין אַ ספּע־ציעלער זאַמלונג „עמודי שש“⁷⁹, קאָנען מיר זיך אויס זיי איבערצייגן, אז די „פני“, די רבנים און די רעדלפירער פון די דעמאָקראַטישע קהילות האָבן טאַקע געמוזט אויסהערן זייער ניט קיין אָנגענעמע שטראָף־דייד פון דעם קאַמפּלוטיקן און אָפּנהאַרציקן בעל־דרשן. בעת אפרים לענטשיץ ברענגט, למשל, דעם מאמר פון דער גמרא „שאינ דברי תורה מתקיימים כ"א בענוים כמו משה ואברהם“ און אז די חכמה איז „ביותר מצויה“ ביי די, וואָס זיינען ביי זיך קליין און נידעריק — איז ער דערפיי גלייך מוסיף: „אַבער ביי די „תופשי תורה“ פון אונזער דור איז די מידה פון ענוה כלל ניט צו באַמערקן. אַדרבה — אין לך גאים בעולם כמותם, ס'אויף דער גאַנצער וועלט ניט פאַראַן נאָך אַזעלכע גדלנים ווי זיי. ווער עס קאָן נאָר עפעס לערנען (מי שיש בו קצת ריח תורה), מיינט ער שוין, אז עס איז צו אים קיין גלייכן ניטאָ, און לאָז זיך אים נאָר אויסדאַכטן, אז איר האָט מיט עפעס אָנגערירט זיין אויפגעפוישטן פבור, וועט ער אויף גאָרניט קוקן און וועט נוקם ונוטר זיין מער ווי דער נחש הקדמוני. עס איז גאָרניט איבערצודערצייילן, ווי יעדער פון זיי האַלט זיך גרעסער

76 זע „עוללות אפרים“, 28 (מיר ציטירן לויט דער ווילנער אויסגאַבע, 1877).

77 זע די הקדמה צו „עמודי שש“.

78 אין דער הקדמה צו „עמודי שש“ קלאָגט זיך דער כתבר: „ושם היה מדרכי לדבר נגד מלכים מאן מלכי רבנן ולנגוע בקצת המחנה בקצינים... לא אשוב מפני כל אע"פ שזאת היתה נסכה להיותי מן הנרדפים ומן שום לשון המון עמים רבים לא אוכל להחבא ונרמתי לעצמי שרבים היו רודפי וצרי...“

79 אין 1607—דערצייילט ר' אפרים לענטשיץ—בעת ס'האָט אויסגעבראַכן אַ עפי־דעמיע אין פראַג, איז ער מיט פילע אַנדערע אַיינוזינער אַנטלאָפן פון דער שטאָט און זיך באַזעצט אין אַ קליין שטעטלע בוישיץ, פיר מייל פון פראַג. דאָרט האָט ער געהאַט פיל פרייע צייט, וועלכע ער האָט אויסגענוצט אויף צו פאַרשרייבן אַ טייל פון זיינע דרשות און זיי צוגרייטן צום דרוק. דער „עמודי שש“ איז ערשט דערשינען אין 1617.

פון דער גאַנצער וועלט, און קיינער פון די דאָזיקע חכמי הדור וויל ניט אָנערקענען דעם צווייטן; יעדער איז דעם אַנדערן מכּוּז, רעדט אויף אים אויס וואָס אין דער קאָרט, פּלייסט זיך צו דערווייזן, אַז דער צווייטער איז אַן עס־האַרץ, אַ נידערטרעכטיקער מענטש, וואָס פאַרשטייט גאָרניט און ווייס גאָרניט — ער איינער איז דער חכם, דער גרויסער מאַן און אַלע אַנדערע זיינען גאָרניט... און ווי גרויס איז זיין פּרייד, בעת ער הערט מען רעדט עפעס שלעכטס וועגן אַן אַנדער תּלמיד־חכם; ער זעט דאָך אין יענעם זיין קאָנטורענט — דאַרף מען אים דערנידעריקן, מאַכן אים צו שפּאַט און געלעכטער" ⁸⁰.

אָט די מידה פון קרענקלעכער גדלות און ניט־פאַרגינען, וואָס איז אַזוי גוואַלטיק גרויס ביי תּלמידי חכמים פון זיין דור, נעמט זיך, לויט דעם בעל „עוללות אפרים“, אין אַ געוויסער מאָס פון דעם אומגאַרמאַלן סדר הלימוד, וואָס געוועלטיקט אין די חדרים און ישיבות. מיט דעם זעלבן רונג און כּמעט אין דעם זעלבן סיגנון, ווי דער מהר"ל, רעדט אויך אפרים לענטשיצער וועגן דעם ווילדן סדר פון לערנען חומש מיט די קינדער. „דאָס קינד — קלאַגט זיך אפרים לענטשיצער — איז נאָך אַזוי קליין, אַז עס איז ניט אימשטאַנד עפעס צו־פאַרשטיין — הייבט מען שוין אָן דערמיט חומש צו לערנען, און דאָס ניט לויטן סדר נאָך, נאָר אָפּגעריסענע שטיקלעך: די וואָך עטלעכע פּסוקים פון בראשית, די צווייטע פון פרשת נח אַצו"ו. און אויך אין די דאָזיקע פּסוקים לערנט מען מיטן קינד פּלויז דעם פירוש המלות, אָבער ניט דעם חיבור הפּסוקים, דאָס קינד זאָל וויי־ניקסטנס באַקומען אַ באַגריף וועגן וואָס עס האַנדלט זיך. דער חומש ווערט דאָ אויסגענוצט פּלויז אַלס לערנביכל אויף צו לערנען די שפּראַך גלייך מיט אַלע אַנדערע לערנביכער. חזרט מען מיט דעם קינד מעכאַניש איין דעם פירוש פון די אָפּגעזונדערטע ווערטער, אָבער וועגן דעם תּוך פון דער תּורה, וועגן אירע געזעצן און לערע האָט עס קיין באַגריף ניט. און אָט מיט אַזעלכע קלאַגעדיקע ידיעות גייט דאָס קינד גלייך אַריבער צום לימוד פון גמרא; און אויך דאָ הייבט מען דערמיט אָן אַזוינע מסכתות, וואָס זיינען נאָך פּלל ניט פאַר זיין פאַרשטאַנד, ווי אַ שטייגער, „עירובין“ און „חולין“. דאַרף מען זיך דאָ נאָך ווּונדערן, וואָס דאָס אַלץ ווערט באַלד אויסגעוועבט פון דעם קינדס זכרון און ביים יונגל פּלייבט פון די חדר־יאָרן פּלויז מטושטשע, סיסטעמלאָזע ידיעות, אָבער ניט די נייטיקע געניטקייט אין די מצוות און אין דער עמישער לערע פון די חכמי

⁸⁰ „עמודי שש“, קאפ' 5, דף 6, עמ' א, און דעם לעצטן קאַפיטל.

⁸¹ דאָרטן, קאפ' 5.

התלמוד. אין דעם אלץ איז שולדיק די נארישע גאווה פון די פאטערס, וואָס ווילן זייערע קינדער זאָלן וואָס גיכער אַרויסווייזן זייער גרויסן חריפות, מען זאָל באַווונדערן זייערע געשפּיצטע מוחות, וואָס זיינען שוין תּוּפּס אין גאָר די יונגע יאָרן דעם האַרבסטן תּוספות און שאַרפּסטן חילוק, און פאַרשטייען שוין קונציק דעם סוד „לעויל פּילאָ בקופּא דמחטא בּפּלפּול“! דער עיקר הלימוד — איז מוסיף מיט ביטערקייט אפרים לענטשיצער — איז דאָך ביי אונז דער „חידוד“, דאָס שאַרפּן דעם מוח מיט „פּילפּול של הבל ותּוהו“, וואָס הייסט ביי אונז „חילוק“! עס איז דאָך ממש אַ שאַנדע צוצווען, זוי אַ רב אַ זקן ויושב בּישיבה, וואָס איז אָנגענומען אין דער גאַנצער געגנט, באַווייזט קונצן, אַנטדעקט גוואַלטיקע „חידושים“ און מאַכט דעם אָנשטעל, אַז אַזוי איז דער פּשט אין דער גמרא, בעת ער אַליין ווייס, אַז דאָס איז שוואַ וּשקרא, ער פאַרבּלענדט פּלוז זיך און אַנדערע די אויגן... צי איז נאָך ווען אויף דער וועלט געווען אַזאַ פאַרבּלענדעניש, מען זאָל טעג און יאָרן פאַרברענגען מיט ווילדע המצאות, וואָס זיינען גאַלע שקרא, און דאָס אלץ צוליב פּוסטער גאווה, בכדי באַקור מען אַ שם פּון אַ חריף און עוקר הרים...

„אמת, — איז מוסיף דער לענטשיצער מגיד, האָבנדיק פאַר די אויגן דעם אַלטן מהר"ל — איך ווייס גאַנץ גוט, אַז אויך אין איצטיקן דור זיינען פאַראַן „יחידי שרידי הדור“, וואָס וואַלטן זייער געוואַלט אונטערברענגען דעם דאָזיקן סדר הלימוד, זיי זיינען אָבער ניט ביכולת דאָס דורכצופירן, ווייל זיי זיינען „בטילים במיעוט“ קעגן דער גרויסער צאָל רבנים, וואָס פאַרפירן דעם המון און פאַרזיכערן אים, אַז דער פּילפּול — „זה הוא עיקר התורה“, און דער המון לאָזט זיך אַיינריידן און אַזוי פּלייבט עס“.

ער דערציילט ווייטער, ווי ער גופא פּלעגט פירן לאַנגע וויכוחים מיט די „גרויסע חכמי הדור פון אונזער לאַנד“, וועגן דעם, מען זאָל מבטל זיין „דעם לימוד פון חידוד און פּילפּול, וואָס ווערט גערופן חילוק“; עס האָט אָבער גאַרניט געהאַלפּן, ווייל די דאָזיקע „חכמי הדור“ זעען אין דעם שפּיציקן פּילפּול דאָס בעסטע מיטל צו דערווערבן כבוד און שררה, פאַרנעמען די פּבּליקסטע ערטער אַלס חריפותדיקע ראשי ישיבות. זייערע אַלע טענות וועגן דער וויכטיקייט פון פּילפּול האָט אָבער קיין ייזום גרונט ניט. מיר זעען דאָך באַשיינפּערלעך, ווי אין ארץ־ישׂראל אַ שטייג גער און אַנדערע לענדער, וווּ מען פאַרנעמט זיך ניט מיטן פאַלשן פּילפּול (פּלפּול שקרא) זיינען דאָרט די לומדים בקי „בבל החכמות ובבל הפּוסקים“, ווייל זיי פּטרן דאָך ניט אַזוי זייערע יאָרן אויף פּוסטע נאַרישקייטן (ואינן מבליים בהבל ימיהם) ווי ביי אונז.

בכדי אָבער צו ראַטעווען די יונגט, שטרײכט אפרים לענטשיצער אונטער, מוז מען רעפּאָרמירן דעם סדר הלימוד. די רעפּאָרם, וואָס ער לייגט פּאָר, איז אין אַלע פרטים ענלעך צו דעם סדר הלימוד, וואָס דער מהר"ל האָט פּאָרגעלייגט, אויף וועלכן ער פּאַררופט זיך טאַקע. דער מהר"ל האָט, ווי מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אין זיין קאַמף פּאַר דעם נייעם סדר הלימוד קיין ערפּאָלג ניט געהאַט, אין איין פּרט האָט ער אָבער געהאַט גרויס מויל: ער האָט אַ תּלמיד דערצויגן, אַ גדול בישראל, וואָס האָט פּאָרגעזעצט דאָס, פּאַרוואָס זיין רבי האָט זיין נאַנץ לעבן געקעמפּט. בעת אפרים לענטשיצער ווייזט אָן אויף דער גרויסער וויכטיגקייט פון דעם מהר"ל'ס תקנה וועגן „חברות משניות“, ווייל די משנה איז דער וויכטיקער יסוד פון דעם רבנישן יידנטום, איז ער דערביי מוסיף: „כּפּרט איצט איז דאָך דעם מהר"ל'ס ווונטש יעדן טאָג די משנה צו לערן נען זייער לייכט צו דערפילן, זינט ר' יוסטוב העלער האָט זיין פירוש אויף משנה פּאַרפּאַסט, וואָס איז דאָך אַלעמען אַזוי לייכט פּאַרשטענדלעך“⁸¹.

ר' יוסטוב בן נתן העלער איז געווען דער באַנאַבסטער צווישן דעם אַלטן ר' ליוואס תּלמידים. געבאָרן אין וואַלעשרשטיין (בייערן) אין 1579, איז ער נאָך נאָר אין די יונגע יאָרן אָנגעקומען אין דער פּראָגער ישיבה און צו 18 יאָר איז ער שוין געווען דיין אין פּראָג. דער יונגער דיין איז אָבער געווען ניט נאָר אַ גרויסער בקי אין ים התּלמוד, ער האָט אויך געהאַט נאַנץ ברייטע ידיעות אין די „חכמות היצוניות“. ער האָט פּאַרפּאַסט אַ ספּעציעל אַסטראָנאָמיש ווערק „דרוש הלבנה“, איז געווען אַ טיכטיקער מאַטעמאַטיקער, צו 19 יאָר האָט ער געדרוקט אַ פירוש אויף בדרשים „בחינת עולם“, געשריבן אַ וויסנשאַפּטלעכע אַרבעט וועגן שמואל אַרקעזואָליטיס באַוויססט פּילאָלאָגיש ווערק „ערוגת הבושם“⁸² און אין זיין פּאַררעדע צו יצחק הלויס גראַמאַטיק „שיח יצחק“ פּאַקלאָגט זיך העלער דערויף, וואָס אין זיין דור אינטערעסירט מען זיך אַזוי ווייניק מיט שפּראַך-פּאַרשונג. עס איז מעגלעך, אַז דעם אינטערעס צום וועלטלעכן וויסן האָט שוין דערוועקט אין דעם וויסנדרשטיקן תּלמיד דער אַלטער מהר"ל'ס, ס'איז אָבער אויסער ספּק, אַז די גרעסטע השפּעה האָט אין דער הינזיכט געהאַט אויף דעם יונגן העלער אַן אייגנאַרטיקע פּערזענלעכקייט, מיט וועלכער העלער האָט זיך באַקענט, בעת ער איז געווען דיין אין פּראָג. יוסף בן יצחק הלוי האָט דער דאָזיקער באַקאַנטער געהייסן.

⁸² „עמודי שש“, מסר עמוד התורה.

⁸³ זע אינזער וזרק, באַנד VII ז' 172.

דאָס איינציקע, וואָס מיר ווייסן וועגן דעם דאָזיקן מאַן, איז, — אז ער שטאַמט פון ליטע. פרעמד און אומבאַמערקט האָט ער פאַרגעשוועבט פאַר זיין דור, און גלייך ווי אַ שאַטן פאַרשווינדן און פאַרגעסן געוואָרן. וואָרעם דער דאָזיקער אויס דער ליטע געקומענער האָט געהערט צו די טראַגישע פיגורן, וואָס זייער ביטערער מזל איז גורם, זיי זאָלן ניט צו דער פאַסיקער צייט געבאָרן ווערן. איינזאַם און טרויעריק וואַנדערן זיי אָט די „אומד צייטמעסיקע“ געשטאַלטן. קיינער ווייס זיי ניט און פאַרשטייט זיי ניט. זיי בלאַנדזשען מיטן טיפן וויי אין האַרצן, ווייל זיי ווייסן, אז זייערע רייכע גייסטיקע אוצרות גייען נוצלאָז לאַיבד, און זייער גורל איז — עלנטקייט און דער קאַלטער פעס פון שכחה... מיר ווייסן ניט ווער ער איז געווען, ביי וועמען ער האָט תורה געלערנט, עס איז בלויז באַקאַנט, אז שוין אין די יונגע יאָרן איז ער געווען אַ מאַן פון ברייטן וויסן מיט טיפע ידיעות אין דער יידישער רעליגיעזער פילאָזאָפיע פונם מיטלאַלטער. אַלס יונגעראַן האָט ער זיין היים פאַרלאָזן, און זיך אין פראַג באַזעצט, וווּ ער פלעגט מיט יונגעלייט לערנען חקירה־ספרים, אַמגערינסטן אָבער דעם רמב"ם „מורה נבוכים“. אין פראַג האָט ער אין 1611 פאַרעפנטליכט זיין „גבעת המורה“, און דער פאַרלעגער און אויך אפרים לענטשער צער אין זיין הסכמה ⁸⁴ זיינען ביידע מפליא דאָס אַלזויטיקע וויסן פון דעם יוגנט פאַרפאַסער (רך בשנים ואב בחכמה). אין דער צייט, ווען די שליטה פונם „פילפול“ איז געווען אומבאַגרענעצט, און אַלע מוחות זיינען געווען פאַרטאָן אין לימוד התלמוד, האָט דער יונגער ליטוואַק זיין גאַנץ אויפמערקזאַמקייט געשאַנקען בלויז פילאָזאָפישע פראָבלעמען. אים אינטערעסירן ניט די דינים פון אסור והיתר, נאָר די לערע פון אַריסטו און אבן רשד, ניט די פוסקים און מפרשי התלמוד, נאָר דער „מורה נבוכים“. דער בעל „גבעת המורה“ איז אָבער געווען אַ גאַנץ איינגאַרטליקער מיימוניסט, אַ מיימוניסט, וואָס פירט אַ פלונתא מיט זיין רבין, וואָס קריטיקירט און דעקט אויף סתירות אין דער שיטה פון דעם בעל „מורה נבוכים“. דער יונגער פאַרפאַסער פונם „גבעת המורה“ שטרייכט טאַקע אונטער דעם גרויסן פאַטייט פון מיימוני און זיין פילאָזאָפיש ווערק, ער פאַלט אָבער ניט אַרײַן אין התפעלות, און ווייזט אָן, אז מיימוני איז אויך ניט מער ווי אַ מענטש און קומט צייטנווייז צו

84 אפרים לענטשער שרייבט אין זיין הסכמה: „מורדת זאת לכל כי בא הנה ק"ק פראַג איש רך בשנים הר' יוסף בן יצחק סגל... התחיל להפיץ מעינותיו הוציא ללמד לזולתו החכמה בעניני הפילוסופים והחקירה באלמות, מאז נודע סבנו כי יש לו שם ויד בחכמת הנ"ל עד כי העירו עליו חכמים גדולים מן קהלתנו אשר שמעו ולמדו מסנו ספר „מורה נבוכים“ ועניני החכמה הנ"ל... והוא כלי הרש כלא ישן“.

דער שער-בלאט פון יוסף הלוי'ס, נבעת המורה

לאַנגישע טעותן. סיסטעמאטיש, געלאַסן און מיט גרויס בקיאות אַנאַליזירט יוסף בן יצחק דעם רמב"ם פרוווי פילאָזאָפֿיש צו באַגרינדן די עקסיסטענץ פון דער סיבה ראשונה, וואָס איז פריי פון דעם מינדסטן משהו פון חומר און גשמיות; און דער יונגער פאָרשער קומט צום אויספיר, אַז דער דאָזיקער פרוווי איז מיימונין ניט געלונגען.⁸⁵ דער פאַרפאַסער דעקט דאָ, אַנב, גאַנץ שאַרפֿזיניק אויף דעם פעלער, וואָס מיימוני באַגייט, בעת ער זייל צונישט מאַכן די טיפע סתירות, וואָס ליגן צווישן דעם וועלטבאַנעם פון די, וועלכע שטייען אויפן שטאַנדפונקט, אַז די וועלט איז געשאַפן אין דער צייט, און דעם אַריסטישן געדאַנק, אַז די וועלט איז אַ קדמון, און די מאַטעריע איז פון אייביקער עקסיסטענץ. „זאָלן אָבער די לייענער ניט מיינען — וואָרנט דער פאַרפאַסער — אַז איך בין אויסן מיט מייין קריטיק פאַרקלענערן ביי זיי דעם חשק צו פאַסער נען זיך מיט דעם דאָזיקן ווערק. אַדרבה, איך שטרויך פאַזונדערס אונז טער זיין אמתע גרויסקייט און גוואַלטיקן ווערט, און מיט גרויס צאָרן פאַרהאַלט איך מיך צו די נאַראָנים, וואָס האָבן בשעתם געהאַט די העזה צו דערקלערן דעם „מורה“ אַלס שעדלעך און געפערלעך בוך. און ניט דערפאַר האָבן איך קריטיקירט מיימונים אייניקע הנחות, ווייל זיי זיינען שוואַכער באַגרינדעט ווי די הנחות פון אונזערע אַנדערע חכמים, נאָר גראָד פאַרקערט: די פלויון ביי די אַנדערע יידישע פאַרשער קאָן לייכט באַמערקן יעדער, ווער עס אינטערעסירט זיך נאָר מיט פילאָזאָפֿישע פראָבלעמען, אָבער אויפדעקן די פעלערן ביי אַזאַ טיפן דענקער ווי מיימוני איז זייער שווער.⁸⁶

יוסף בן יצחק טיילט אַיין אין פיר קאַטעגאָריעס די אַלע, וואָס רעדן בענען, אַז מען דאַרף זיך דערווייטערן פון דעם רמב"ם, „מורה נבוכים“. צו דער ערשטער קאַטעגאָריע געהערן די, וואָס האַלטן דעם „מורה“ פאַר אַן אַפיקורסיש ספר, און מען דאַרף עס דן זיין לשריפה, ווייל זיינע גרונדיגהנחות זיינען גענומען ביים גריכישן פילאָזאָף, וואָס דערקלערט, אַז די וועלט איז אַ קדמון. די צווייטע קאַטעגאָריע, דאָס זיינען מענטשן, וואָס רופן זיך „חכמי הקבלה“, אין דער אמתן זיינען זיי גאַנץ ווייט פון קבלת אַבות, און אויך זיי זיינען דעם „מורהס“ קעגנער פלויו אויס

⁸⁵ אַרײַנפיר צו „נבכת המורה“: כונתנו כזה הפאמר הקצר לגלות טום הביאור שחשב החכם ר' משה בר מיימוני בקיום סציאות הסבה הראשונה והרחקות הגשמיות כטנה והיותה אחת. דער פאַרפאַסער ווייזט דאָ אַנב אָן, אַז אים באַפרידיקן ניט די מענה, מיט וועלכע חסדאי קרקש טרעם אַרויס קעגן מיימוני בנוגע דער דאָזיקער פראַגע (דאָרשן, דף 26, עמ' ב').

⁸⁶ דאָרשן, דף 29, עמ' ב'.

קנאפער הכנה. די דריטע קאטעגאריע זיינען תורנים, וואָס ווילן פון נאָר-
 ניט וויסן אויסער דעם תלמוד, און מיינען, אז בלויז די, וואָס זיצן יומם
 ולילה איבער דער גמרא, דערגרייכן די אמתע שלימות און זיינען זוכה צו
 עולם הבא. די דאָזיקע מענטשן, איז יוסף בן יצחק מוסיה, באַגרייפן ניט,
 אז צו אמתער שלימות איז אויך נייטיק אַלגעמיין וויסן. און ווען זיי
 וואָלטן פאַרשטאַנען אין וואָס באַשטייט דעם מענטשנס גליקזעליקייט און
 שלימות, דאָן ערשט וואָלט פאַר זיי רעכט קלאָר געווען, אז דעם רמב"ם
 „מורה נבוכים“ איז טאַקע דער בעסטער וועגפירער פאַרן מענטשן, וואָס
 שטרעבט צו זיין העכסטן ציל⁸⁷. צו דער פערטער קאטעגאריע, ווייזט
 ווייטער אָן דער פאַרפאַסער, געהערן די, וואָס אָנערקענען יאָ דעם גרויסן
 ווערט פון דעם „מורה“, זיי זיינען אָבער אזוי קליין ביי זיך, אז זיי רע-
 כענען, אז קיין פשוטער בשר ודם איז נאָרניט אימשטאַנד אַרינצודריי-
 גען אין די גוואַלטיקע טיפענישן פון דעם דאָזיקן חקירהספּר, וואָס
 האַנדלט וועגן אזוינע הויכע ענינים. די דאָזיקע מענטשן, איז דער פאַר-
 פאַסער מוסיה, דאַרפן אָבער פאַרשטיין, אז אויך דער מחבר פון דעם
 דאָזיקן ווערק איז ניט געווען קיין מלאך, נאָר אַ בן־אדם, זוי יעדער פון
 אונז, און וואָס אַ מענטש האָט געשאַפן קאָנען אויך אַנדערע מענטשן
 באַגרייפן, וואָרעם אַלע שטאַמען דאָך פון איין מענטשלעכן שורש⁸⁸.

עס איז קיין שום ספק ניט, אז די דאָזיקע פערטע קאטעגאריע האָט
 זי אינגאַנצן אַיינגעשלאָנגען. דאָס האָט, ווי עס שיינט, פאַרשטאַנען דער
 בעל „גבעת המורה“ גופא. ער האָט באַלד זיך איבערצייגט, אז ער האָט
 ניט קיין אוידיטאָריע, זיין שטימע געפינט ניט קיין אָפקלאַנג, און ער
 איז — „כערער בערבה“. ער מאַכט נאָך אַ צווייטן פרוּוו און פאַרעפנט-
 לעכט מיט צוויי יאָר שפעטער זיין ווייטערדיקע אַרבעט, „כתונת פסים“⁸⁹.
 ער ווערט אָבער דערנאָך אינגאַנצן אַנטשוויגן. מיט דער צייט איז דער
 דאָזיקער פאַרשער אזוי גרינטלעך פאַרגעסן געוואָרן, אז אַפילו אַזאַ
 גרויסער פּקי אין דער העברעיִשע ליטעראַטור, ווי אַברהם גייגער, בעת
 ער האָט ביים געלערנטן יש"ר מקאנדריא באַגעגנט דעם דערמאָנטן „גבעת

87 דאָרסן, דף 30, עמ' ב': „ואם היו אנשי זאת זוכת מבינים גדר האמיתו
 שנדררה בו האמונת להרמב"ם היו הם מודים בלי ספק כי העסק בלימוד זה הספר הוא
 כבוא גדול להנעת האדם אל תכלית האחרון“.

88 דאָרסן: „שמחבר זה הספר לא היה מלאך אבל בן אדם כאחד ממנו לא
 היה רחוק מעניו שימצא בזמן מה איש כמוהו או לפחות שיבין הנרצה מדבריו אחר
 שכל בני אדם שוים באנושהם“.

89 דאָס דאָזיקע ווערק איז פון די גרעסטע יקר-המציאותן, עס זיינען אויפגעהויבן
 געוואָרן ניט מער ווי צוויי־דריי עקזימפלאַרן, און אונז איז ניט געלונגען עס צו זען.

המורה", איז ער זיך מודה, אז ער האָט קיין באַגריף ניט ווער ס'איז געווען דער מחבר פון דעם דאָזיקן חיבור.⁹⁰

איינער פון יוסף בן יצחקס גאַנץ ווייניקע אָנהענגער און פאַרערער איז געווען ר' יום־טוב העלער. ער איז אָפּנהאַרציק מודה, אז דאָס האָט אים דער יונגער געלערנטער אויס ליטע פאַקאָנט מיט פּילאָזאָפּישע פּראָבלעמען⁹¹, און ווען יענער האָט געוואָלט פאַרעפּנטלעכן זיין „גבעת המורה", האָט העלער צוגעגעבן צום ווערק זיינע גהרות.

אַלס דעם מהר"ם טרייער תלמיד איז אויך העלער געווען אַ באַ־שטימטער קעגנער פון דעם סדר הפּילפּול, וואָס האָט געהערשט אין די ישיבות. און טאַקע אונטער דער השפּעה פון זיין באַרימטן רבין האָט ער זיין גאַנץ אויפּמערקזאַמקייט געשאַנקען דעם „גרונטשטיין פון דער גאַנצער תלמודישער ליטעראַטור" — דער משנה. ווי שלמה לוריאַ בשעתו האָט אַרויסגעשטעלט דעם תלמוד אַלס גרונט־מקור פון דער הלכה, האָט העלער אַלס אזאַ גרונט־מקור דערקלערט די משנה. בכדי אָבער אַמפּעסטן צופאַסן צו דער דאָזיקער ראַלע אזאַ קדמוניש זאַמל־ווערק ווי די משנה, האָט העלער פאַרפאַסט זיין באַרימטן פּירוש „תוספות יום־טוב" (צום ערשטן פאַרעפּנטלעכט צוזאַמען מיטן משנה־טעקסט אין פּראָג 1614—1617). ווייל אָבער זינט דעם סיום המשנה איז זיך דאָס הלכה־געביט שטאַרק צעוואַקסן און פּילע מנהגים און פּסקים איז מער ניט מעגלעך צו באַגרינדן און פאַרבינדן מיטן טעקסט פון דער משנה, האָט יום־טוב העלער פאַרפאַסט אַלס הוספה צו זיין ערשט ווערק אַ טאַפּלטן פּירוש („לחם חמודות" און „מעדני מלך") צו דעם באַרימטן פּוסק אַשרים „הלכות". העלערס פּירושים זיינען געשריבן אין אַ קלאַרער, שיינער שפּראַך, אַלץ איז דאָרט מיט מוסטערהאַפּטער פּשטות לאַגיש און דייטלעך באַגרינדעט. ניט קוקנדיק דערויף, וואָס העלערס קלאַרער סטיל איז געווען אזוי ווייניק צוגעפאַסט צו דעם געשמאַק פון יענער צייט, דאָך איז דער בעל „תוספות יום־טוב" באַלד אַנערקענט געוואָרן אַלס איינער פון די גרעסטע אויטאָריטעטן אין ריטועלע פּראָגן. ניט אומזיסט אָבער דער־קלערט זיך העלער אַלס פּריינד און תלמיד פון דעם בעל „גבעת המורה". ער האָט דעם מוט אַרויסצוואַגן צייטנווייז גאַנץ „אַפּיקורסישע" געדאַנגן קען. ער רעדט אַ שטייגער מיט התפעלות וועגן עזריה מן האדומים „מאור עינים", וועגן וועלכן זיין אייגענער רבי האָט דערקלערט, אז מען

⁹⁰ „בלא חפנים", 75.

⁹¹ אין זיין הספּטה אויף „גבעת המורה" שרייבט העלער: „כי הנה אנכי אחרי שנעורתי בטנו בידעת מה שצריך שלא יעלם מהמשכילים בקשתי את שאחבה נפשי וחלתי כבודו שיבאר לי קצת מה שעלה בידו מענייני החכמה הלו".

דארף עס דן זיין לשריפה; אין זיין פירוש אויף משנה אין ער ערטערווייז ניט מסכים מיט די דערקלערונגען פון די חכמי התלמוד. אין א הנהגה צו איין משנה דערקלערט ער אָפּן: „די חכמי התלמוד גיבן דאָ אפילו אַן אַנדער פירוש, ווייל די הלכה ווערט דערביי ניט געענדערט, האָבן סײַ דאָס רעכט צו לערנען דעם פּשט ווי מײַר פאַרשטייען“.

א באַזונדער אַרט פאַרנעמט צווישן יום־טוב העלערס ווערק ⁹² זיין „מגלת איבה“, ווו ער באשרייבט די קאטאסטראָפּע, וואָס ער האָט דורכ־געלעבט אין דער צייט פונם דרייסיק־יאָריקן קריג. אַלס רב הכולל (זינט 1627) איבער אַלע קהילות פון דער פּראָווינץ בעמען, איז העלער געווען אויך פאַרזיצער אין דער קאָמיסיע, וואָס האָט באַדאַרפט יערלעך צונויפ־מאַנען די באַדייטנדיקע סומע פון פּערציק טויזנט גולדן, וואָס זיינען מצד דער רעגירונג אַרויפגעלייגט געוואָרן אויף דער יידישער באַפעלקערונג אין בעמען אַלס אויסעראַרנטלעכער מלחמה־שטייער. די צונויפגעמאַנטע סומע פלעגט יערלעך אָפּגעשיקט ווערן קיין ווין. בשעת דעם שטייער אויפמאַנען פלעגן אָבער פאַרקומען, ווי דער שטייגער איז, געוויסע סיכסוכים. עס האָבן זיך געפונען אַזוינע, וואָס האָבן אויס פּערזענלעכע טעמים אָנגעקלאָגט ביי דער קייזערלעכער שאַצקאַמער, אַז דער סדר, לויט וועלכן די קאָמיסיע האָט אַרויפגעלייגט דעם מלחמה־שטייער אויף פאַר־שיידענע קהילות, איז צוגעגאַנגען ניט על־פי יושר. די אָנקלאָגער האָבן זיך אָבער דערמיט ניט באַנוגנט: אייניקע פון זיי האָבן פאַרמערט דעם רב הכולל פאַרן קיסר, אַז אין איינעם פון זיינע ווערק (אין „מעדני מלך“) האָט ער זיך דערלויבט צו לעסטערן די קריסטלעכע אמונה. אויפן גרונט פון דער דאָזיקער מסירה האָט מען ר' יום־טוב העלערן אַרויסגערופּן (אין 1629) קיין ווין, און ווי ער איז אַהין געקומען, האָט מען אים לויט דעם קייזערלעכן באַפעל אַיינגעזעצט אין תּפיסה אין איין קאַמער מיט שווערע פאַרברעכער. צווישן אַנדערע באַשולדיקונגען האָט מען דעם פּראָגער רב פאַררעכנט פאַר אַ שווערע זינד, וואָס ער לויבט אין זיינע ווערק דעם תלמוד, וועלכן מען האָט דאָך אַלס שעדלעך ספּר געברענט אויפן שייטער־הויפן לויטן באַפעל פון דעם פּויפּסט. אַלס לעסטערער פון דער קריסט־לעכער אמונה האָט מען אים מיט טויט־שטראַף געדראָגט. אַדאַנק דער השתדלות פון דער ווינער קהילה האָט מען העלערן פאַרביטן דעם טויט־שטראַף מיט אַ געלט־שטראַף (צען טויזנט גולדן), און אים פאַרבאַטן צו פאַרנעמען אַ רבנישע שטעלע אין וועלכער ס'איז קהילה אין די אַלע פּראָ־

⁹² אַ פּולשטענדיקן רייסער פון יום־טוב העלערס פאַרעפנטלעכטע אין אין תּב־יר פאַרבליבענע ווערק נים ישראל הייליגערין אין „קרית ספר“, VII, 140—148.

ווינצן פון דער עסטרייכישער קרוין. יום־טוב העלער האָט זיך דאָן באַזעצט (1631) אין פּוילן, געווען אַ קורצע צייט רב אין נעמיראָוו, באַשטימט געוואָרן דערנאָך (1634) אַלס רב הכולל אין לודמיר־וואָלינסק. אין די דאָזיקע יאָרן, וואָס ער האָט פאַרבראַכט אין וואָלין, האָט יום־טוב העלער זייער פיל זיך אָפּגעגעבן מיט קהלשע ענינים און איז אָפט אַרויסגעטראָטן אויפן „וועד ארבע הארצות“ אַלס פּאַרשטייער פון די וואָלינער קהילות. אַ באַזונדערס עקשנותדיקן קאַמף האָט ער געפירט קעגן דער אַלטער „פּלאַג“ אין דעם יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן — וואָס די שררות פלעגן פאַר געלט פאַרקויפן די רבנישע שטעלעס, און אויף אַזא אופן פלעגן ניט זעלטן דעם בכבודיקן רבנישן פּאַסטן פאַרנעמען ניט קיין פּאַסנדיקע מענטשן. ניט קוקנדיק אויף אַלע מניעות האָט ער אויפן „וועד ארבע הארצות“ דורכגעפירט, אַז מען זאָל ווידער באַנייען דעם פאַרבאָט, „בגזרות וחרמות“, אַז קיינער זאָל זיך ניט דערוועגן מיט דער הילף פון געלט באַקומען אַ רבנישן פּאַסטן.⁹⁰

די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן⁹¹ איז יום־טוב העלער געווען רב הכולל אין קראָקע. אָט די לעצטע 25 יאָר פון זיין לעבן, זינט דער מסירה אין פּראָג ביי ער האָט זיך באַזעצט אין קראָקע, באַשרייבט יום־טוב העלער אין זיין „מגלת איבה“, וואָס ער האָט תהילת פאַרפאַסט אין יידיש און ערשט דערנאָך אַליין איבערזעצט אין העברעיִש.⁹² די דאָזיקע מע־מואַרן, וואָס זיינען געשריבן אין אַ רוֹקן עפישן טאָן, זיינען וויכטיק ניט נאָר אַלס די זיכערסטע קוועלע פאַר דער ביאָגראַפיע פון דעם בעל „תּוּפּוֹת יום־טוב“: זיי האָבן אויך הן אַ ליטעראַרישן הן אַ באַדייטנדיקן היסטאָרישן ווערט. העלערס אויטאָביאָגראַפיע איז אַזוי רייך מיט אינטערעסאַנטע פרטים, וואָס שילדערן אונזן דאָס אינערלעכע יידישע לעבן בשעת דעם דרייסיג־יאָריקן קריג, און אויך די באַצונגען צווישן די יידישע קהילות און זייערע פּאַרשטייער מיט דער אויסערלעכער מאַכט, מיט די קליינע און גרויסע קייזערלעכע באַזאַמטע.

⁹⁰ „מגלת איבה“, 36—38 (מיר ציטירן לויט דער ווינער אויסגאַבע 1862).

⁹¹ יום־טוב העלער איז געשטאָרבן אין 1654.

⁹² דער יידישער מאַנוסקריפּט איז געווען אין די הענט פון דעם באַקאַנטן

פרעדיקער א. יעלינגק (זע „לקרות הגיורות“, I, 25).

פינפטער קאפיטל

וויכוחים וועגן הלטר. — דעם כהר"לס אפאלאגעטיש ווערק „באר הגולה“ — רוציאנאליסטישע שטרעמונגען אין פוילן. — יצחק סראקי און זיין „חיווק אמונה“ — די פארשטארקונג פון דער רעאקציע אין אנהייב פונם 17טן י"ה. — די יידישע מיסטישע שטרעמונגען פון יענער צייט, — דער מיס-טיקער און בעל הפילפול נתן שאפירץ. — ישעיה הורוויטש און זיין ליטע-ראריש שאפן. — די לערע פון אסקעטיק און „געהייליקטן“ לעבן. — דער „שני לוחות הברית“ און זיין באטייט.

יוס-טוב העלער-דערציילט אין זיין „מגלת איבה“, ווי אזוי בעת ער האָט זיך פארטיידיקט אויפן געריכט קעגן דער באשולדיקונג, אז ער האָט געלעסטערט די קריסטלעכע אמונה, איז אים אויך אויסגעקומען צו פירן א גאנצן וויכוח וועגן דעם תלמוד און זיין „שעדלעכקייט“. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן ¹, ווי אזוי די איטאליענישע הומאניסטן, וואָס האָבן מיט אזא גרויס חשק שטודירט מיט דער ביהילף פון יידישע געלערנטע די העברעיִשע שפראך און די קבלה-ליטעראטור, האָבן דאָך געהאלטן פאר נייטיק פארעפנטלעכן פאלעמישע ווערק קעגן דער יידישער אמונה. נאָך אין א פיל מער שאַרפערער פאָרם האָט זיך געפירט דער ליטע-רארישער קאמף קעגן יידנטום אין דייטשלאַנד. די רעפארמאציע האָט, אמת, אַרויסגערופן א באַזונדערן אינטערעס צו דער העברעיִשער שפראך, אָבער שוין דער באַגרינדער פון דער רעפארמאציע-באוועגונג, מאַרטין לוטער, איז זייער פיינדלעך אַרויסגעטראָטן קעגן די „לינגערישע“ יידן מיט זייערע „שטאַקשטיין אייזנמיינולדיקע“ הערצער. דאָס האָט ער עס דערמיט געוואָלט דערווייזן, ווי אומגערעכט די קאטוילן זיינען מיט זייערע באשולדיקונגען, אז ער איז נוטה צו יידן. האַנט אין האַנט מיטן גרויסן אינטערעס און רעספעקט צו דער ביבלי, האָט זיך אין פראָמעסטאנטישן דייטשלאַנד אַמבולטסטן באַוויזן דער ווילדער האַס צו דעם, וואָס האָט

1 זע ב' IV ד' 78.

מיט אז זעלבסטאָפּערונג אָפּגעהיט דעם אָריגינאַל פון דעם דאָזיקן ווונדער-בוך. מיט דעם דערפאָלג פון דער רעפּאַרמאַציע-באַוועגונג האָט זיך זייער געשטאַרקט די שאַרפע פּאָלעמיק קעגן די יידן: באַשר, זיי מייטשן פאַלש אויס דעם טעקסט פון דעם „אַלטן טעסטאַמענט“, ווייל זיי זיינען פאַרבלענדט פון דעם „לינגערישן“ תּלמוד, וואָס איז דאָך, פּידוע, פּול מיט ווילדן אָבערגלויבן און גיפטיקן האַס צום קריסטנטום. דאָס אונג-טערדריקטע און דערשלאָגענע דייטשע יידנטום האָט ניט געוואַנט זיך אָפּן אַריינלאָזן אין וויכוחים מיט זיינע קעגנער, ווי דאָס האָבן בשעתם געטאָן אַן אַ שום פּחד די איטאַליענישע יידן. בעת דער באַוועסער שותדלן יוזלאָזן אויס ראָסחיים האָט געבעטן ביים שטראַסבורגער שטאַט-ראַט אַ דערלויבעניש אָפּצונעמפּערן אויף לומערס אָנפאַלן, האָט מען זיין בקשה אָפּגעוואָרפּן. מיט מורא און פּחד, אין זייער אַ פּאַרויכטיקן און ווייכן טאָן האָט מען זיך אונטערשטאַנען אָפּענטפּערן אויף די באַשולדיקונגען, וואָס האָבן זיך געשאַטן אויף דעם „לינגערישן“ תּלמוד. צווישן דער דאָ-זיקער פּאַרטיידיקונגס-ליטעראַטור באַדאַרף באַזונדערס דערמאָנט ווערן דעם מהר"ם, באַר הגולה“.

דער מהר"ם ווייזט אָן אין זיין אַפּאָלאָגעטישן ווערק, אז די אַלע באַשולדיקונגען, מיט וועלכע די קעגנער פון תּלמוד טרעטן אַרויס, קאָנ-צענטירן זיך הויפּטזעכלעך אַרום פּאָלגנדיקע זיבן פּונקטן: (1) אין דער משנה און תּלמוד זיינען פאַראַן אזוינע דינים און תקנות, וואָס האָבן קיין שום סמך ניט אין תּורת משה, און דאָרט ווערט דאָך בפּירוש גע-וואָרנט: לא תּוסיפו ולא תּגרעו — איר זאָלט נאָרנישט מינערן און נאָרניט צוגעבן. (2) אין תּלמוד ווערן אויף אַ נאַנץ פאַלשן אופן אויסגעטייטשט פּילע געזעצן פון דער תּורה. (3) דער תּלמוד רעכנט זיך ניט מיטן פּשט פונם ביבלישן טעקסט און טייטשט אים אויס ווי אים געפּעלט. (4) פּילע תּלמודישע אַגדות און לעגענדעס זיינען פּול מיט נאָטלעסטערונג. (5) דער תּלמוד אַנטהאַלט פּיל נאַרישע און געשמאַקלאָזע באַבע-מעשיות. (6) די חכמי התּלמוד זיינען געווען עמי-האַרצים אין נאַטורוויסנשאַפּטן. (7) די חכמי התּלמוד האָבן באַהאַנדלט געזעצלאָז און גרויזאָם די אַנדערש-גלויביקע. דער מהר"ם פּרוווט בלויז ריינוואַשן דעם תּלמוד פון די אַלע באַשולדיקונגען, ער האָט בלויז די מעגלעכקייט צו פּירן אַ שוואַכן פאַר-טיידיקונגס-קאַמף, וואָגט אָבער ניט אַליין ווערן דער אָנגרייפּער, אַרויס-טרעטן ביד רמה אין דער ראַלע פון אַ באַשולדיקער. גינסטיקער איז אין דער הינזיכט געווען דעמאָלט די לאַגע אין פּוילן.

די רעליגיעזע אויפּרודערונג, וואָס די רעפּאַרמאַציע האָט אַרויסגע-דופּן, האָט אין דער צווייטער העלפט פונם 16טן י"ה געשאַפּן אין דער

פּוילישער סביבה א גאנצע צאָל ראַציאָנאַליסטישע סעקטעס מיט באַ-
שטימטע אַנטיקירכלעכע אַנשווינגען. אייניקע פון זיי, ווי אַ שטייגער די
סאַציאַליאַנער און אַנטיטריניטאַריער, וואָס האָבן אָפּגעוואָרפּן די דריי-
אייניקייטס־דאָגמע און געלייקנט אין דעם געטלעכן מהות פון קריסטוכן,
האָבן זיך געפונען אין געוויסער קרובהשאַפט צו דער אידעע־וועלט פון דער
יידישער אמונה. דאָס האָבן אויסגענוצט די קאטוילישע גייסטלעכע און
דערקלערט די דאָזיקע סעקטעס אַלס „יודאַי־טישע“, אָדער האַלב־יידישע.
בכדי זיך ריינצוואַשן פון אַזאַ „שווערער“ באַשולדיקונג, האָבן די טעאָרע-
טיקער און פירער פון די סעקטעס געפונען דעם פּאַסיקסטן אויסוועג:
דערקלערן אַ קאַמף דעם „פּאַלשן“ יידישן גלויבן, אים אַטאַקירן מיט
שאַרפע פּאַמפּלעטן, און אַרויספּאַרערן יידישע טעאָלאָגן און רבנים אויף
רעליגיעזע וויכוחים. באַזונדערס קונה־שם געווען האָבן זיך אין דער
הינזיכט דער סאַציאַליאַנער ניקאַלאָס פּאַרוטאַ, דער הויפטפירער פון די
אַנטיטריניטאַריער סימאָן בודניאַ, וואָס האָט איבערסניי איבערזעצט
אויף פּויליש די ביבּל און די עוואַנגעלישע ביכער (נעסוויזש, 1572), און
דער לובלינער טעאָלאָג מאַרטין טשעכאוויטש. דער אַנדער צד האָט
אויך ניט געשוויגן. קעגן טשעכאוויטשעס „Razmowie Christianskie“ —
דרייצן דיאַלאָגן, אין וועלכע ער באַקעמפט די דאָגמען פון דער יידישער
אמונה און פירט אַ וויכוח מיט די יידן פאַר זייער פיינדלעכער שטעלונג צו
קריסטוסן און זיין לערע — איז אַרויסגעטראָטן פון דער יידישער זייט
נחמן יעקב אויס בעלשיץ² מיט זיין פּאַלעמיש ווערק „Odpiss na dialogi, Czzechowicza“ (1581). דאָס דאָזיקע ווערק³ איז פון די גרעסטע
יקר־המציאות, מיר האָבן ניט געהאַט די מעגלעכקייט דערמיט זיך צו באַ-
קענען און מיר ווייסן אפילו ניט באַשטימט צי איז דער דאָזיקער פּאַלע-
מיסט געווען אַ ייד צי אפשר נאָר אַ קאַראַים⁴. יעדנפאַלס האָט דער
דאָזיקער „ענטפּער“ געמאַכט אַ זייער קנאַפּן רושם. טשעכאוויטש איז
אפילו אין דעם זעלבן יאָר אַרויסגעטראָטן מיט אַ קעגנשריפט, נאָר יעקב
בעלשיצערס ווערק איז באלד סייזווי פאַרגעסן געוואָרן. נאָך יעקב בעל-
שיצער איז אָבער באלד אַרויסגעטראָטן אַ באַדייטנדיק שטאַרקערער
אָפּאַנגענט, און זיין קאַמף קעגן די קריסטלעכע טעאָלאָגן פאַרנעמט בליי-
ספּן איינס פון די גלענצנדסטע בלעטער אין דער פּאַלעמישער ליטע-

² ער פלעגט זיך חתמענען: „נחמן המכונה יעקב בעל שיץ“.

³ אייניקע פּראָגמענטן פון בעלשיצערס פּאַלעמיק ווערן געבראַכט ביי א. גיינער,
„געזאַמלטע שריפטען“, III, 191, 213, אין ביי דובנאָוץ, „איסטאָריאַ יעורעיעו“, III, 37.

⁴ דער היסטאָריקער באַלאַבאַן איז אפילו מסופק צי האָט בכלל ווען עקסיסטירט

דער פּאַלעמיסט יעקב בעלשיץ.

ראטור פונם 16טן י"ה. יצחק בן אברהם אויס טראָק האָט דער אָפּאָנענט געהייסן, דער באַרימטער פּאַרפּאַסער פון „חיזוק אמונה“.

מיר האָבן שאַין פּריער אָנגעוויזן ⁵, אז דער באַקאַנטער געלערנטער יוסף דילמידנו האָט אין די יאָרן, וואָס ער האָט פּאַרבראַכט אין ליטע, הויפּטזעכלעך געפירט באַקאַנטשאַפט מיט די אַרטיקע קאַראַימען. ער האָט דאָס דערקלערט דערמיט, אז אין פּוילן קאָן מען בלויז צווישן די קאַראַימען באַגעגענען מענטשן מיט וועלטלעכן וויסן, די אַרטיקע יידן ווילן אָבער אויסער דעם תּלמוד פון גאָרניט וויסן. אז דער געבילדעטער פּאַרפּאַסער פון „אליים“ איז געווען ניט אומגערעכט, באַשטעטיקט טאַקע דער פּאַקט, וואָס גראַד צווישן די קאַראַימען האָט זיך אין יענער צייט געפונען אַ פּאַלעמיקער מיט אַזאַ פּילזייטיקן וויסן, ווי דער בעל „חיזוק אמונה“. יצחק בן אברהם איז געבאָרן געוואָרן אין טראָק אין 1533. גוט באַהאוונט אין לאַטיין און אין דער פּוילישער שפּראַך, האָט יצחק טראָקי גרינטלעך שטודירט די קריסטלעכע טעאָלאָגישע ליטעראַטור, און שוין אין די יונגע יאָרן איז אים אויסגעקומען צו פירן רעליגיעזע וויכוחים מיט קאַטוילישע און פּראָטעסטאַנטישע טעאָלאָגן ⁶; שפּעטער איז אים אויך אויסגעקומען אָפט אַרויסטרעטן קעגן די אָנהענגער פון די סאַציניאַ-נער, אַנטיטריניטאַריער און אַנדערע סעקטעס.

„בהיותי בימי בחרותי — נאָך אין מיינע יונגע יאָרן — דערציילט יצחק טראָקי אין דער הקדמה צו זיין חיבור — איז מיר אויסגעקומען זיין אָפט אין די הויפּן פון די שרים און קיניגלעכע ראַטגעבער. איך האָב מיך באַקאַנט מיט זייערע ווערק, האָב צוגעהערט זייערע רייד און מיי-נונגען, און איך האָב מיך איבערצייגט, ווי אומוויסנדיק זיי זיינען און אז אלע זייערע טענות און קשיות, וואָס זיי שמעלן אַרויס אויף זייערע וויכוחים, באַווייזן בלויז ווי ווייניק זיי פאַרשטייען דעם ביבלישן טעקסט“. די רעליגיעזע וויכוחים, דערציילט דער פּאַרפּאַסער, האָבן זיך גע-פירט אין אַ גאַנצן פּרידלעכן טאָן, און זיי האָבן בלל ניט געשמערט די וויי-טערדיקע פּריינדלעכע באַציאָנגען צווישן די אָפּאָנענטן. דאָס באַווייזט ווי טאַקטפול און טאַלעראַנט עס האָבן זיך פאַרהאַלטן אין יענער צייט די פּוילישע גויסמלעכע און וועלטלעכע שררות ביי זייערע וויכוחים מיטן קאַראַימישן געלערנטן, וואָס איז געווען אַ גאַנצן ערנסטער און שאַרפּער קעגנער. מען מוז דערביי נעמען אין באַטראַכט, אז יצחק טראָקיס פּאַזיציע איז געווען באַזונדערס גינסטיק טאַקע מהאי טעמא, וואָס ער איז געווען

⁵ זע אונזער געשיכטע, ב' IV, ז' 209.

⁶ פּאַררעדע צו „חיזוק אמונה“: „נהחכתי עם הנמונים ושרי המדינות הראשונים“.

א קאראנס. אין דער פאלעמיק מיט אים האָט מען שוין ניט געקאָנט אויס-
נוצן די סקארבאָוו טענות וועגן די „לינגערישע המצאות“ פונם תלמוד
און זיינע „חוצפהדיקע אָנפאלן“ אויף דער קריסטלעכער אמונה. יצחק
טראָקי איז בכלל געווען גאנץ ווייט פון פילפול און קאָזניסטישע שפיצלעך;
ער איז געווען אַ פּשטן, און אים האָט ספעציעל אינטערעסירט גרינטלעך
אויספאָרשן דעם ביבלישן טעקסט. מען מוז מודה זיין, אז צווישן די
רבנים פון יענער צייט איז שווער געווען צו געפינען אזא גרינטלעכן
קענער פון דער ביבל־שפראך און אויסגעצייכנטן סטיליסט, ווי דער בעל
„חיוזק אמונה“. יצחק טראָקים סטיל איז געווען אזוי ריין און קלאָר ווי
זיין געדאַנק. אמת, זיין וועלטפאַנעם איז געווען גאנץ באַגרענעצט. ער
איז, למשל, געווען פעסט איבערצייגט, אז גאנץ תהילים האָט טאַקע פאַר-
פאַסט דוד המלך⁷; ער האָט, זוי עס שיינט, ניט געהאַט נאָך קיין באַגריף,
אז עס איז פאַראַן אַן אַמעריקע אויף דער וועלט, ניט קוקנדיק דערויף,
וואָס ער האָט געלעבט בערך 100 יאָר נאָך קאַלומבוסן. דאָס אַלץ האָט
אַבער צו יענער צייט אים ניט געקאָנט שטערן פירן מיט גרויס דערפאַנג
זיינע וויכוחים מיט די טעאָלאָגן און סעקטאַנטן. אַ מענטש מיט אַ קלאָרן
און קאַלטיניכטערן פאַרשטאַנד, וועמען עס זיינען לחלוטין פרעמד געווען
מיסטישע עמאָציעס און דער פאַטאַס פון התלהבות, טרעט יצחק טראָקי
צו מיטן שאַרפן אַנאַליטישן מעסער צום עוואַנגעלישן טעקסט, און אַנט-
בלויזט מיט אומברחמנותדיקער לאַגיק אַלע זיינע סתירות און ווידער-
שפּרוכן. ביי זיין גרויס ביקאות איז אים ניט שווער געווען אויפצוווייזן,
אז די קריסטלעכע דאָגמע וועגן דער „אומבאַפּלעקטער“ געבורט, און די
לערע וועגן דעם אומשולדיק געקרייציקטן גאָט, וואָס איז תּחית-המתים
אויפגעשטאַנען — זיינען געווען זייער פאַרשפּרייט ביי די פעלקער אין
אַלטן מזרח, און פון זיי האָבן עס איבערגענומען די קריסטן⁸. ער
שטרייכט דערביי באַזונדערס אונטער, אז אין די ערשטע פיר עוואַנגעליעס
זיינען פאַראַן פיל שטעלן, וואָס באַווייזן אַמבולטסטן, אז ניט קריסטוס
נופא, ניט זיינע מקורבים האָבן אים געהאַלטן פאַר גאָטס זון, מער ניט
די פאַרפאַסער פון די פיר עוואַנגעליעס פרווון בלוז, און דאָס גאַנץ אומי-
באַהאַלפן, און איינער איז דערביי סותר דעם צווייטן, צו דערווייזן, אז
קריסטוס שטאַמט פון מלכות בית דוד⁹. בעת ער קריטיקירט שאַרף
די דאָגמע פון דריי־אייניקייט (אמונת השילוש) נוצט ער דערביי אויך

7 „חיוזק אמונה“, ערשטער טייל, סאפ' 40.

8 דאָרשן, וויס 44, 226 (טיר ציפּירן לויט דער אויסגאַבע פון 1865).

9 דאָרשן, 29.

10 דאָרשן, 285, 288, 313.

אויס די ארגומענטן פון די אנטזיטריניטאריער, און ציטירט גאנץ אָפּט די ווערק פון די פּריער דערמאָנטע טשעכאָוויטש, בודני און ניקאָלאָס פּאַרוטאָ.¹¹ רויק און געלאָסן דעקט דער בעל „חזיון אמונה“ אויף, זוי אומלאָגיש און היסטאָריש פּאַלש עס זיינען די אַלע פּירושים, וואָס די קריסטלעכע טעאָלאָגן האָבן געמאַכט אויף געוויסע פּסוקים אין די ביכער פון די ביבלישע נביאים, בכדי צו באַגרינדן די קריסטלעכע דאָגמען. מיט בייסנדיקער איראָניע רעדט דער פּאַרפּאַסער וועגן די טענות מצד די קריסטלעכע טעאָלאָגן, אַז די יידן טייטשן עס פּאַלש אויס דעם ביבלי-טעקסט. יעדנפּאַלס, זאָגט יצחק בן אברהם, ניט זיי, די קריסטלעכע טע-אָלאָגן, דאַרפן וועגן דעם ריידן. און טריט ביי טריט, מיט פּילצאָליקע ציטאַטן, באַוווייזט ער ווי לייכטזיניק און עס-האַרציג די באַשעפּער פּונם עוואַנגעליום האָבן באַהאַנדלט דעם ביבלי-טעקסט, ווי אומגעלומפּערט זיי פּלעגן אַרויסרייסן אָפּגעהאַקטע פּראָזן, איבערקערן זייער ריכטיקן פּשט און אויף אַזאַ אופן אַרויסבאַקומען אַ סיוע צו זייערע טעזיסן.¹² דאָס אַלץ איז אָבער נאָך ווייניק, איז יצחק טראָקי מוסיף, זיי, אָט „די אומד-וויסנדיקע און ליגנערישע מענטשן“ (אנשים ריקים ופּוהזים טופּלי שקר) האָבן ניט נאָר פּאַרקריפּלט און פּאַלש אויסגעטייטשט דעם טעקסט — זיי האָבן באַווויסזיניק געפּעלשט דעם טעקסט (הם מזויפים הפּסוקים) און אויס קליינלעכע פּאַרטייזשע פּניות אויסגעטראַכט ציטאַטן, וואָס זיינען אין דער ביבלי גאָרניט פּאַראַנען. אַפּילו קריסטוסן גופּא לייגן זיי גאנץ אָפּט אין מויל אַרײַן פּאַלסיפּיצירטע ציטאַטן; ביי זיי, אַ שטייגער, קומט אויס, אַז קריסטוס זאָגט צו זיינע תּלמידים: איר הערט, וואָס ס'ווערט דאָרט געזאָגט: זאָלסט ליב האָבן דיין נאָענטן און האַסן זאָלסטו דיין שונא.¹³ זיי ווייזן דערביי אָן, אַז דער דאָזיקער פּסוק געפינט זיך אין הומש ויקרא (קאפ' 19, 17—18). עס איז אָבער לאַ היה ולא נברא, דאָרט שטייט בלויז: „לאַ תּשנא את אחיך בלבבך... לאַ תּקום ולא תּטור את בני עמך“. זיי מאַכן קריסטוסן פּאַרנעסן, אַז אין דער תּורה שטייט: „ואהבת לרעך כמוך“, און לויט דעם עוואַנגעליום¹⁴ טוט קריסטוס דערקלערן: אַ ניי געזעצט טו איך אײך געבן: איר זאָלט ליב האָבן איינער דעם צווייטן. אמת, איז יצחק טראָקי מוסיף מיט סאַרקאַזם, דאָס עוואַנגעליום שטעלט ווירקלעך אַרויס אַ ניי געזעצט: „טוט גוטס צו די, וואָס האַסן אײך, בענטשט די, וואָס שילטן אײך; און שלאָגט ווער דיך אין איין באַק, שטעל אים

11 דאָרטן 86, 91, 96, 173, 321 א"ה.

12 דאָרטן, 187, 194, 221 א"ה.

13 מאַטעווש, קאפ' 5, 43.

14 יאָהאַנוס, קאפ' 13, 34.

די אנדערע אונטער" ¹⁵. אָבער — זיינען די קריסטן דאָס דאָזיקע געבאָט
מקיים? און די אַפאָסטאָלן גופא — האָבן זיי דאָס מקיים געווען? ווען
דער פּהן גדול חנניה האָט באַפוילן מען זאָל שלאָגן דעם אַפאָסטאָל פּוילוס,
האָט דען יענער ניט אויסגעשריען מיט גרויס פּעס: גאָט וועט דיך דער-
שלאָגן! און קריסטוס גופא, צי האָט ער דען ניט דערקלערט: „מיינט ניט, אז
איך בין געקומען ברענגען שלום אויף דער וועלט; ניט דעם שלום בין
איך געקומען ברענגען, נאָר דעם שווערד!" ¹⁶. קריסטוס האָט אויסגע-
רופּן: „פאָטער מיינער! זיי זיי מוחל, ווייל זיי ווייסן ניט, וואָס זיי טוען!" ¹⁷
פאָרוואָסזשע רודפּט איר אונז יידן מיט אזא גיפטיקער שנאה? פאָרוואָס
זייט איר זיך אזוי גרויזאָם אין אונז נוקם? קריסטוס האָט באַשטימט
דערקלערט, אַז ער איז ניט געקומען דאָס געזעץ אונטערצוברענגען, און
פּלוצלונג הימל און ערד עקסיטירן וועט קיין אות, קיין תּג אין געזעץ ניט
געמינערט ווערן. איר אָבער האָט אָפּגעוואָרפּן די געזעצן פון תּורת משה.
ניט פּלוצלונג קריסטוס און זיינע אַפאָסטאָלן, נאָר אפילו זייערע אָנהענגער
האָבן אין משך פון דורות מקיים געווען איינע פון די וויכטיקסטע מצוות
אין דער תּורה — די רו פון שבת. פאָרוואָסזשע זייט איר ניט מקיים די
מצוות שבת? אָבער ניט נאָר תּורת משה — אויך דאָס עוואַנגעליום טוט
איר פאָרשוועכן, און דערפילט ניט די געזעצן, וואָס קריסטוס האָט אייך
באָפוילן. קריסטוס האָט געזאָגט: „אַלץ וואָס פאָרמאָגסט — פאָרקויף
און צעטייל עס צווישן די אַרעמע!" ¹⁸ עס איז פּלל ניט צו באַמערקן, איר,
קריסטן, זאָלט מקיים זיין דאָס דאָזיקע געבאָט ¹⁹. און ער ווייזט ווייטער
אַן מיט פילע ביישפּילן, ווי שטאַרק די קריסטלעכע קירך האָט זיך דער-
ווייטערט פון דער עוואַנגעלישער לערע.

דאָך מוז מען מודה זיין, אַז יצחק טראָקיס זייער זאַכלעכע און
לאָגיש באַגרינדעטע קריטיק איז צייטנווייז צו איינזייטיק. מיט אמתער
הריפות און מיט דער פאָרשארפּטער ראיה פון דעם אויפמערקזאָמען
קעגנער געלינגט אים טאַקע אויפצודעקן אַלע שוואַכע פּונקטן און לאָגישע
סתירות אין דעם עוואַנגעלישן טעקסט; דער ניכטערער בעל שכל הישר,
טראָקי, ווערט אָבער ניט זעלטן קורצזיכטיק און אומגערעכט, בעת ער
פרוּווט זיך באַנוצן אויך אין פּראָגן פון עטיק און אינטימע איבערלע-
בונגען מיט איין און דעם זעלבן קריטעריום: מיט טרוקענעם ראַציאָנאַ-
ליזם און שטרענגן דינאָריזם. די אויסטערליש שיינע עוואַנגעלישע מעשה

15 לוקאש, קאפ' 6' 27—29.

16 מאַטעאוש, קאפ' 10, 24.

17 לוקאש, 23, 34.

18 דאָרטן, 281: „ואני לא ראיתי שום נוצרי שיעשה כן“.

וועגן דער גאסנפרוי און די פרושים, צו וועלכע קריסטוס ווענדט זיך מיט זיינע ווונדערבארע, אזוינע פשוטע און דאך דערשיטערנדיקע ווער-טער: „ווער פון אייך ס'איז ריין פון זינד, דער זאל דער ערשטער זי באַ-שטייניקן“ — דערוועקט אין אונזער קאראַימישן געלערנטן זיין פרומען גרימצאָרן: ס'טייטש, דאָס איז דאָך ניט על־פי דין! עם שטייט דאָך בפירוש: ובערת הרע מקרבך!... די דאָזיקע חסרונות האָבן אָבער ניט אָפֿ-געשוואַכט די וואָניקע קראַפט פון דעם בעל „חיוזק אמונהס“ שאַרפער קריטיק. אירע שוואַכע זייטן האָט מען אפשר געפילט, מען איז אָבער ביי דעם דעמאָליקן מצב פון וויסנשאַפטלעכער פאָרשונג ניט אימשטאַנד געווען זיי אויפצודעקן און צו באַקעמפן.

ערשט אויף די עלטערע יאָרן האָט יצחק טראַקסי באַשלאָסן צו פאַר-שרייבן די אלע אויספירן פון זיינע רעליגיעזע וויכוחים, וואָס ער פלעגט פירן, זיי סיסטעמאַטיזירן אין איין זאַמלבוך, עם זאָל קאָנען אויך ווייטער דינען אלס קאמפּאָגנעווער, אלס „חיוזק אמונה“. דאָס דאָזיקע ווערק, וואָס ער האָט מהאי טעמא א נאָמען געגעבן „חיוזק אמונה“, האָט ער פאַר-ענדיקט ניט לאַנג פאַרן טויט. ניט פאַרענדיקט איז בלויז געבליבן דער זוך-צעטל און מראה-מקומות, וואָס דער פאַרפאַסער האָט נאָך בדעה גע-האַט צוגעבן צום סוף, און דאָס האָט שוין פאַר אים געטאָן זיין תלמיד יוסף מאַלינאָווסקי¹⁹, וואָס האָט אויך געשריבן אַן אַריינפיר צום ספר „חיוזק אמונה“. וועגן דרוקן אזא שאַרף קעגנקריסטלעך פּאָלעמיש ווערק האָט מען דעמאָלט ניט געקאָנט אַפילו טראַכטן; דערפאַר אָבער איז עם באַלד פאַרשפּרייט געוואָרן אין פילע האַנטשריפטלעכע קאָפּיעס ניט בלויז צווישן קאראַימען, נאָר אויך אין דער יידישער סביבה, וווּ מען האָט אַפילו קיין פאַגריה ניט געהאַט, אז דאָס ווערק שטאַמט פון אַ קאראַימישן פאַרפאַסער²⁰. דאָ האָט ניט ווייניק מיטגעהאַלפן דער טאָן, אין וועלכן דער „חיוזק אמונה“ איז געשריבן. יצחק טראַקסי רעדט איבעראַל אינם נאָמען פון בלל ישראל, פון דער „אומה הישראלית“; „אנחנו היהודים“, „מיר יידן ווערן געיאָגט און געפלאָגט“; „מיט דער יידישער אומה איז פאַרבונדן דאָס גליק פון דער גאַנצער וועלט“ אאז'וו.

אין ערנעז איז ניט צו באַמערקן אַ וועלכע ס'איז שנאה צום תלמוד

¹⁹ סאלינאָווסקי האָט זיך דערוואָרבן אַ נאָמען ביי די קאראַימען אלס ליטור-גישער פייסן און פאַרפאַסער פון רעליגיעזע זאַמליכער (ספר „סנהנים“ און „קיצור ענין השחיטה“). וועגן זיין תלמיד נח בן ישעיהו, זע ביילאַגע נומ' 6.

²⁰ דער באַווסטער רב פונם 17טן י"ה ר' יאיר בכרך דערמאָנט צווישן די באַ-דייטנדיקע רבנישע אויספאָרישע און יצחק בן אברהם טראַקסי (וראיתי שהביא גם הריב"א בהקדמת ספרו „חיוזק אמונה“).

און די „ראבאניטן“. אמת, איין פרט אינם „חיווק אמונה“ האָט געמוזט מאַכן אַ גאַנצן מאָדעם אַיינדרוק אויפן דעמאָלטיקן יידישן לייענער. דער פאַרפאַסער איז אין ערגעץ זיך ניט סומך אויף די חכמי התלמוד, ברענגט ניט קיין ציטאַטן אויס דער תלמודישער ליטעראַטור. דאָס האָט אויסגעזען זען אַזוי משונה און אומנאַטירלעך, אַז מען האָט זיך טאַקע גלייך גענוכען „אויספּעסערן“ אין דער הינזיכט דעם „חיווק אמונה“: מען האָט ביים קאַפּירן דאָס ווערק געמאַכט פאַרשיידענע הוספות, צום פאַרפאַסערס דאיות האָט מען ליתר תוקף אָפּט צוגעגעבן דברי חז"ל²¹. איינע פון אַזעלכע האַנטשריפטלעכע קאַפּיעס, וווּ עס איז אַנג אַנגעגעבן די שפּעטערדיקע דאַטע 1615²², ווען דער בעל „חיווק אמונה“ איז שוין לאַנג געווען טויט, איז מיט דער צייט געקומען צו די הענט פון דעם פּאָוואָסן דייטשן העברעיסט וואַגענזייל, און דער האָט פאַרעפּנטלעכט (1681) יצחק טראָקיס ווערק צוזאַמען מיט אַ לאַטיינישער איבערזעצונג אין זיין אומפּאַנגרייכער זאַמלונג „Tela ignea satanae“ (דעם שטנס פּייער־דיקע פּיילן). וואַגענזייל האָט דאָס געטאַן בכדי, ווי ער אַליין ווייזט אָן „די קריסטן זאָלן האָבן די מעגלעכקייט מכחיש זייע דאָס דאָזיקע ווערק, וואָס קאָן דאָך נאָך מער פאַרשטאַרקן ביי די יידן זייער פאַרבּלענדעניש“. דער פּרומער דייטשער פּראָפּעסאָר האָט אָבער אַ גריילעכן טעות געהאַט. דערמיט, וואָס ער האָט פאַרעפּנטלעכט טראָקיס ווערק, האָט ער ניט אָפּגעשוואַכט די „פאַרבּלענדעניש“ ביי די יידן, נאָר געגעבן אַ שאַרף געווער אין די הענט פון די „אַפּיקורסים“ און „פּיינט פון קריסטנטום“. דער געדרוקטער „חיווק אמונה“ האָט געמאַכט אַ גוואַלטיקן רושם, און מיט וואַגענזיילס לאַטיינישער איבערזעצונג²³ האָבן זיך שפּעטער באַנוצט אַזעלכע אַפּיקורסיס־ראַציאָנאַליסטן, ווי וואַלטער און די ענציקלאָפּעדיסטן אין זייער עקשנותדיקן קאַמף קעגן דער דאָגמאַטישער לערע פון דער קריסט־לעכער קירך. „די שאַרפּסטע קעגנער פון דער (קריסטלעכער) אמונה —

²¹ זע „חיווק אמונה“, 43, 53, 162, 250, 257.

²² דאָרטן, 250, 257. אין דער לענינגראַדער „אָפּע־ביבליאָטעק האָט זיך געפונען אַ מאַנסקריפּט פון „חיווק אמונה“, וווּ עס איז אין די פאַרעפּענדיקע שפּעלן (קאָפּ 42 און 44) אָנגעוויזן די ריכטיקע דאַטע: שנת השנ"ג (1593) לבריאַת העולם.

²³ דעם „חיווק אמונה“ צוזאַמען מיט דער לאַטיינישער איבערזעצונג האָט מען איבערגעדרוקט אין 1705. אין 1717 איז דערשינען אַ דייטשע איבערזעצונג, אין 1851 — אַן ענגלישע, אין 1865 — אַ נייע דייטשע איבערזעצונג פון ד. דייטש, צוזאַמען מיטן העברעיִשן אויסגעבעטערטן טעקסט. עס איז אויך פאַרן אַ יידישע און שפּאַנישע איבערזעצונג.

דערקלערט וואָלטער — האָבן ניט געבראַכט אַזעלכע ראַיות, וואָס מען זאָל זיי ניט געפינען אָט אין דעם „היוזק אמונה“ פון יצחק טראָקיי“²⁴. בעת יצחק טראָקיי רעדט וועגן די גרויזאמע רדיפות, וואָס די יידן האָבן געהאַט אויסצושטיין אין פאַרשיידענע קריסטלעכע לענדער, דער-מאַנט ער מיט דאַנקבאַרקייט זיין געבורטסלאַנד, „וועמעס מושלים און שררות פירן זיך מיט יושר און רחמנות און טוען ניט אונטערדריקן די יידן, וואָס לעבן אין זייער לאַנד“²⁵. גראַד צום סוף פונם 16טן י”ה האָט זיך אָבער די לאַגע פון די יידן אין פּוילן באַדייטנד פאַרערגערט. די רע-פּאַרמאַטאָרישע שטרעמונגען אין דער פּוילישער געזעלשאַפט ווערן מיט גוואַלד דערשטיקט דורך דער קאַטוילישער רעאַקציע. די אייבערהאַנט באַקומען אַלץ מער די יעזוויטן, און זיי האָבן זיך געשטעלט אַלס ציל אויפן גרויזאַמסטן אופן אונטערדריקן ניט נאָר די עוואַנגעליסטן און סאַציאַל-נער, נאָר אויך די „קריסטוס-לעסטערער“, די יידן, מאַכן פון זיי רעכט-לָאָזע פאַריער. אונטער דער השפּעה פון דער אַלגעמיינער רעאַקציע און דער פאַרערגערונג פון דער סאַציאַלער לאַגע, האָבן זיך אויך פאַרשטאַרקט, ווי מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, די שטרענג אַרמאָדאַקסישע שטרע-מונגען אין דער יידישער סביבה. אַלץ פּולטער און שאַרפּער זיינען אויך געוואָרן די מיסטישע שטרעמונגען. מען האַרף אָבער דערביי געדענקען וועגן דעם גרויסן אונטערשייד צווישן מיסטיק אַלס וועלטבאַנעם און צווישן חכמת הקבלה אַלס אויף מסורה זיך שטיצנדיקע און זינט דורות אַנערקענטע לערע. די קאַבאַליסטישע לערע, וואָס איז געווען געהיי-ליקט דורך מסורת אַבות און געאַכפערט דורכן פעסטן גלויבן, אַז איר שלשלת היוחסין פירט דירעקט ביז משה רבנו — די האָט אין יענער צייט געגאַלטן אַלס גרעסטער אויטאָריטעט; מיט איר האָבן זיך גערעכנט אַלע, אפילו אַזעלכע ניכטערע, „שכל הישר“־נאַטורן, וואָס זיי איז לחלוטין פרעמד געווען דער מיסטישער נשמה-דראַנג, דער זיסער צאַפּל פון עקסטאַז און השתפּכות הנפש. צו חכמת הקבלה האָבן זיך פאַרהאַלטן מיטן גרעסטן רעספעקט אַלע באַדייטנדיקסטע פּוילישע רבנים פונם 16טן י”ה: אי דער רמ”א, וואָס האָט זיך אינטערעסירט מיט פּילאָזאָפּישע פּראָבלעמען, אי דער רש”ש, וואָס האָט זיך מיט אזא שנאה פאַרהאַלטן צו „אריסטון דעם גריך“; דער בעל „הלבושים“, ר’ מרדכי יפה, האָט

Melanges, t. III, p. 344: Il a rassemblé toutes les difficultés que les 24 incroyables ont produites depuis... Enfin les incroyables des plus déterminés n'ont presque rien allégué qui ne soit dans ce „Rempart de la foi“ du rabin Isaac“ (מיר ציטירן לויט א גייגער, ציטירט ווערק, 211).

25 „היוזק אמונה“, 273.

שטודירט די „חכמת הנסתר“ ביים איטאליענישן מיסטיקער מתתיהו דעלאקרוט²⁶ און געשריבן א פירוש אויף ריקאנאטי, און דער באוויס-טער פוסק, דער ב"ה, האָט דערקלערט, אז ווער עס גלויבט ניט אין חכמת הקבלה, דער איז א פופר און פארדינט מען זאָל אים מחרים זיין²⁷. די דאָזיקע גדולי הדור זיינען אָבער אַלע געווען בלויז פוסקים, גרויסע לומדים און חריפים אויפן געביט פון תלמוד, נאָר ניט קיין מיסטיקער. אויף דער שוועל פונם 17טן י"ה האָבן זיך אָבער אָנגעהויבן באווייזן נייע שטרע-מונגען. דערביי האָבן, זוי מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, ניט ווייניק מיטגעהאָלפן די אויסערלעכע אומשטאַנדן. ביי דער אומבאָרגענעצטער ממשלה פון די יעזוויטן האָבן זיך שטאַרק פאַרמערט די עליט-דע-פּראָ-צעסן קעגן יידן. די יידנפיינדלעכע באוועגונג האָט אַלץ בולטער אָנגענו-מען די פאַרמען פון אַ מאַסן-באוועגונג: אין ווילנע האָבן די אַרטיסע „מעשטשאַנעס“ געמאַכט אַן אמתן פאַגראָם אויף די יידן, ווייל זיי האָבן אין זיי געזען די געפערלעכסטע קאָנקורענטן; אויך אין פּוילנע האָט דער קריסטלעכער פעבל געמאַכט אָפטע אָנפאַלן אויף די יידישע נאַסן. די אָפטע ריטואַל-פּראָצעסן פלעגן מיט זייער ווילדער אַכזריות דערמאַנען די שפּאַנישע אינקוויזיציע. אויך אין דער דעמאָליטיקער פּוילישער ליטעראַטור האָט זיך אַלץ מער געשטאַרקט די יידנפיינדלעכע אַגיטאַציע; די קלערי-קאַלע שריפטשטעלער מאַיעצקי, פלעשקאווסקי, מיטשינסקי א"א האָבן פאַרשפּרייט אין פּאָלק גיפטיקע פאַמפלעטן פול מיט שקרים און בילבולים אויף יידן און יידנטום²⁸.

גראָד אין יענער צייט האָט דורך איטאַליע אַרײַנגעדורונגען קיין פּוילן די לוריאַנישע „קבלה מעשׂית“, וועלכע איז געווען אזוי שטאַרק דורכגעדרונגען מיט „משיחישער“ בענקעניש און האָפּענונג. פאַר די דורך צרות און דריפות איבערגעשראַקענע נשמות האָט זיך אַנטפלעקט אין איר גאַנצער פּראַכט דער שיינער חלום וועגן באַלדיקער גאָלד, ווען פּולח זפאי וועט ווערן די וועלט, באַפרייט וועט ווערן דער ניצוץ פון גוטן אויס די „קליפות“ פון שלעכטס, און דערשיינען וועט דאָן דער לאַנג דערוואַרטער גאָלד... אָט די משיחישע קבלה האָט באַלד געפונען פּילע פּיערדיקע אָנהענגער ביים פּוילישן יידנטום. איינער פון די ערשטע

26 דער באַקאַנטער אַרײַסנבערג און קאָמענטאַטאָר פון יוסף ניקאַפּילאַס מיט-טישע ווערק.

27 שו"ת, נומ' 4: „ומאחר דמשליך חכמת הקבלה... אחרי נח ראוי להחמיר עליו ביתר עזו להחרימו בכל חומרות ההרס“.

28 זע: דובנאַה, ציט. וו. III, 115-117.

באדייטנדיקע פאָרשטייער פון דער דאָזיקער ריכטונג איז געווען דער קראָקער ראשישיבה נתן בן שלמה שאפיראָ. געבאָרן אין 1585 אין אַ חשובער רבנישער פאָמיליע²⁹, האָט נתן שאפיראָ שוין אין די יונגע יאָרן געשמט אַלס עילוי. „מיון פאָטער — דער- ציילט מיט גרויס התפעלות זיין זון שלמה — איז געווען פאָנגעדיקט מיט ווונדערבארע פעיקייט, און אַ זכרון האָט ער געהאַט, וואָס ס'איז זיין גלייכן ניט צו געפינען“³⁰. וועגן זיין גרויסן נאָמען, וואָס ער האָט זיך דערוואָרבן אַלס פּקי אין תלמוד און אין דער רבנישער ליטעראַטור, זאָגט עדות דער פאָקט, וואָס צו 32 יאָר האָט מען אים אַיינגעלאָדן קיין קראָקע פאר אַ ראשישיבה אויפן אָרט פונם אָקאָרשט געשטאָרבנעם משה מרגלית. פיל מער אָבער ווי די חכמת התלמוד האָט נתן שאפיראָן אינ- טערעסירט די „חכמת הנסתר“, דער „זוהר הקדוש“ און לוריאס קבלה. זיין זון שלמה דערציילט אין זיין אויפן-ציטירטער הקדמה, ווי אַזוי נתן שאפיראָ פלעגט אויפשטיין אינמיטן דער נאַכט צו חצות און מיט האַרצרייסנדיקן געוויין פלעגט ער קלאָנגן אויפן חורבן פון דער הייליקער שטאָט און אויף דעם, וואָס ישראל און די שכינה וואַנדערן אין גלות. מיט ביטערע טרערן פלעגט ער מתפלל זיין, עס זאָל וואָס גיכער קומען די גאולה און אויפגעריכט זאָל ווערן דודס אַיינגעפאַלן געצעלט. איינמאָל ביי „חצות“ האָט זיך פאר אים באַוויזן אליהו הנביא און ער האָט אים מודיע געווען, אַז די מלאכי השרת זאָגן שירה פאר נאָט מיט די ניגונים, וואָס ער, נתן נטע, באַנוצט בעת ער באַוויינט דעם חורבן בית-המקדש און גלות-השכינה³¹. נתן שאפיראָ האָט זיך טאַקע קונה-שם געווען דער עיקר אַלס מקובל; אַלע שבתים און יום-טובים פלעגט ער האַלטן טיפע דרשות וועגן די סודות, וואָס זיינען פאַרבאָרגן אין די אותיות פון דער תורה³², און די באַדייטנסטע פון אַלע זיינע ווערק זיינען צוויי קבלה-ספרים, וואָס טראָגן ביידע אַ בשותפותדיקן נאָמען „מגלה עמוקות“. ער איז

²⁹ זיין זיידע, ר' נתן נטע אַשפּנזי, איז געווען רב אין גראָדנע, און האָט זיך קונה-שם געווען מיט זיינע חיבורים „מלא שערים“ און „אמרי שפר“.

³⁰ פאָרערדע צו „מגלה עמוקות ואתחנן“ (מיר ציטירן לויט דער ערשטער אויס- גאַבע, 1637).

³¹ זע אויך אפרים טרגליתעס הקדמה צו „מגלה עמוקות על התורה“ (מיר ציטירן לויט דער לובלינער אויסגאַבע, 1901).

³² זיין זון שלמה שרייבט אין דער דערמאָנטער הקדמה: „נתן ד' לו לשון למודים, לדרוש בשבתים ובמועדים, דברי אמת וצדק פרי מנדים, כפרים עם נרדים, פשמים מתוקים וחרורים עסק הסודות אותיות פעמים ונקודים, דברים אשר לא שמעו און מעולם מינידים“.

אָבער געווען אַ גאַנץ איינגארטיקער מקובל. אַ מקובל אַ בעל פּילפּול. אַלס מיסטיקער האָט ער פּלייטפּק דורכגעלעבט די זיס־שמאַרציקע מאָמענטן פון מיסטישער התלהבות, פון התפשטות הגשמיות; ער האָט אָבער פון קינדוויוו אָן געלעבט אין דער אַטמאָספּער פון איבערנעשפיצטער קאַד זוּיסטיק, געאַטעמט די לופט פון טרוקענעם שקלאַ וטריאַ און קאַלט אויס־נערעכנטן ישוב הדעת. ס'איז דערפאַר קיין חידוש ניט, וואָס נתן שאַפּיראַ ווערט אזוי נתפעל פון דעם תלמודישן מדרש, אַז משה רבנו, בעת ער האָט די תורה באַקומען „היה לומר ושכחה“ — וויפיל ער פלעגט זי לערנען, האָט ער זי גלייך פאַרגעסן, „עד שנתן הקב"ה פּלפּול במתנה“, ביז גאָט האָט אים מוכה געווען מיט דער גרויסער מתנה פון „פּילפּול“, — „שבּפּלפּולו היה מהדר התורה“, מיט דעם פּילפּול האָט משה רבנו די תורה געטאָן באַשיינען³⁸. און טאַקע מיטן גייסט פון שכלדיקן פּילפּול האָט דער קראַקער ראַשיזיבה דורכגעזאַפט די גאַנצע לוריאַנישע קבלה. די פּאַנטאַזיע פון דעם דאָזיקן מיסטיקער איז געווען אָן שווינג און פאַרנעם, ווי פּליי האָט איבער איר געהויערט דער קאַלטער אַטעם פון איבערנעשפיצטער אָבער טרוקענער סכאַלאַסטיק. „נתן שאַפּיראַ — זאָגט דער היסטאָריקער דובנאַוו — האָט ביי דער קבלה זיך באַנוצט מיט דער מעטאָדע פון תלמודישן פּילפּול און האָט דערביי געשאַפּן אַ דיאַלעקטישע מיסטיק, וואָס האָט געהאַט אזאַ ווייטע שייכות צו טעאַסאָפּיע, ווי די פּשטלעך פון די בעלי הפּילפּול אין די ישיבות צו דיין וויסנשאַפטלעכן דענקען“³⁹. מיט דעם דאָזיקן שטרענגן גזרדין מוז יעדער איינוויליקן ווער נאָר עס נעמט אין די הענט שאַפּיראַס „מגלה עמוקות ואתחנן“. ווי נאָר דער לייענער עפנט דעם דאָזיקן חיבור, פּילט ער זיך גלייך אַרומ גערינגלט מיט אַ געדריכטן וואַלד פון מיסטישן ווערטער־נעפּלאָגטער, פון טונקעלע און אינהאַלטס־אַרעמע סימבאָלישע באַגריפּן. די פרשה ואתחנן, משה רבנוס תפילה, וואָס ער טוט בעטן צו גאָט, ער זאָל אים לאָזן זען מיט זיינע אייגענע אויגן דאָס לאַנד, צו וועלכן ער האָט אזוי לאַנג גענאַרט, דאָס לאַנד פון זיין פּאַלק, דאָרט „אשר בעבר הירדן“ — אָט די דאָזיקע תפילה טוט דער מקובל שאַפּיראַ אויסטייטשן אויף 252 אופנים, און אין דעם באַשטייט דאָס גאַנצע ווערק. און דערביי איז דאָס ווערק אַ פּראַגמענט געבליבן; שאַפּיראַ האָט זיך פאַרמאַסטן אויסטייטשן דעם „ואתחנן“ אויף גאַנצע טויזנט אופנים, דער טויט האָט אָבער זיין

38 „מגלה עמוקות על התורה“, פרשה לך־לך, 16 (לויס דער לובלינער אויס־

גאַבע, 1901).

39 דובנאַוו, ציס. ווי, 136.

לעבן איבערגעריסן אויפן 48טן יאָר⁸⁵, האָט ער ניט באַוווּזן דאָס ווערק צו פאַרענדיקן. ניט קיין ווייניקער פיינלעכן איינדרוק מאַכט שאַפיראַס צווייטער, אומפאַנגרייכער חיבור — זיין מיסטישער פירוש אויף תורה „מגלה עמוקות על התורה“. מיר באַנענענען דאָ אַלע עלעמענטן פון לוריעס קבלה: די לערע וועגן „עולם התיקון“, וועגן „עיבור“, וועגן „חטא הקדמון“, וועגן די „צינורות“ אאז״וו. „מגלה“ זיין טוט אָבער שאַפיראַ גאַנץ ווייניק. קיין איין נייער געדאַנק, קיין איין פאַרביס פילד; ער טוט בלויז „דערווייזן“ די ריכטיקייט פון דעם אר״ם געדאַנקען מיט זיינע „אייזערנע“ ראיות, וואָס באַשטייען אויס אַן אימאָדריקן געפלאַגטער פון אַ ווערטער-געוועב, דורכגעפלאַכטן מיט פלערליי נימטריאות און צאָלן, צאָלן און אַ שיעור. דער סוד פון נימטריאות ווערט ביי דעם דאָזיקן מקובל מגולגל אין אַ קונציקן פילפול-שפיל, און זיינע ווערק ווימלען אַזוי שטאַרק מיט די האַרבעסטע און קאָפּערעכנדיקע חשבונות, אַז עס הייבט אַיך אַן צייטנווייז דאַכטן, אַז איר האָט פאַר זיך ניט קיין קבלה-ספר, נאָר אַ רעכנבוך...

צערייסן אָט דאָס דאָזיקע שטויביקע פילפול-געוועב איז אָבער גע-
לונגען אַן אַנדער מיסטיקער פון יענעם דור, דעם פריער דערמאָנטן אַברהם הורוויטשעם זון, ישעיה. געבאָרן אין אָנהייב פון די 70ער יאָרן פונעם 16טן י״ה, איז ישעיה, ווי זיין פאָטער, דערצויגן געוואָרן אין קראַקע. דאָרט האָט ער געלערנט תורה ביי ר' שלמה בן לייבוש און ביים באַרימטן ראשי-שיבה, דעם מהר"ם אויס לובלין. שחין גאָר אין די יונגע יאָרן האָט זיך ישעיה הורוויטש דערוואָרבן אַזאַ נאָמען אין דער רבנישער וועלט, אַז ער האָט שוין דעמאָלט געשפילט אַן אָנגעזעענע ראָלע אין דעם געזעלשאַפטלעכן לעבן פון דעם פוילישן יידנטום, און זיין נאָמען געפינט זיך צווישן די דרייסיק רבנישע חתימות אונטער דער החלטה, וואָס איז אָנגענומען געוואָרן אין 1590, אַז קיינער זאָל זיך ניט דערוועגן פאַר געלט אָפּקויפן אַ רבנישן פּאָסטן. אין דעם זעלבן יאָר האָט זיין פאָטער, אַברהם הורוויטש, אים באַאויפטראָגט ער זאָל דורכזען דעם מאַנוסקריפּט פון זיין מוסר-ספר „עמק ברכה“, און אים אויך דערלויבט צוגעבן זיינע באַמערקונגען און הוספות. און אָט אין די דאָזיקע הוספות פון דעם נאָך זייער יונגן ישעיה לאָזט זיך שוין באַמערקן דער מיסטיקער, וואָס זעט איבעראַל טיפע, געטלעכע סודות. צו פילע מצוות און געבאָטן ניט ישעיה הורוויטש צו זיין באַמערקונג: מי שנכנס בפרס, דער ווייס, אַז דאָ איז פאַרבאָרגן איינער פון די טיפע סודות התורה. דער יונגער ישעיה

85 נתן שאַפיראַ איז געשטאָרבן אין 1633.

הורויטש פארנעמט דעם פאָסטן פון רבנות און ראשישיבה אין פאָר-
שיידענע שטעט אין וואָלין; שפעטער, אין 1606, ווערט ער אַיינגעלאָרן
אַלס רב אין דער אַלטער פראַנקפורטער קהילה, נאָך נאָכן גירוש פון
1614 קערט ער זיך צוריק אום אין זיין געבורטשטאָט — פראַג. אַלס
ראשישיבה האָט ער געהאַט אַ גרויסן נאָמען; זיין ישיבה פלעגט צו זיך
צוציען תלמידים פון פאַרשיידענע פראַווינצן, און פילע פון זיי פלעגט
ער אויסהאַלטן מיט אַלע הצטרכות. „צו זיין מיש, — דערציילט זיין
זון שעפּטל, — האָבן זיך קיינמאַל ניט געזעצט ווייניקער ווי 80 נפשות,
און מען פלעגט דערלאָנגען די שענסטע שפייזן סיי אינדערוואָכן סיי
שבת און יום-טוב״⁸⁶. דאָס אַלץ האָט אָבער ווייניק באַפרידיקט דעם
מיסטיש געשטימטן ישעיה הורויטש. זיין שענסטער חלום איז געווען —
זיך באַזעצן אין „אַרץ החיים“, אין דעם צענטער פון דער וועלט, אין
ירושלים, „קושן דעם שטויב“ פון דער הייליקער שטאָט צפת, וווּ עס
האָבן אין איין צייט געלעבט „דריי געטלעכע מענער“: דער „מלאך אלהי
צבאות“ יוסף קאָרן, ר' משה קורדואיראָ און ר' יצחק לוריא. אין 1621
פאַרלאָזט ישעיה הורויטש פראַג, און לאָזט זיך קיין ירושלים, וווּ מען
געמט אים אויף מיט גרויס כבוד⁸⁷. אַדאַנק דער מיטהילה פון ר' חיים
וויטאַלס זון, שמואל, געלינגט עס ישעיה הורויטשן זיך צו באַקענען מיט
די מאַנסקריפטן, וואָס האָבן פאַר אים אויפגעדעקט אַלע סודות פון דעם
אַר״ים קבלה. און אַיינלעבנדיק זיך אין דער דאָזיקער מיסטישער וועלט,
פאַרענדיקט הורויטש (1623) זיין ריזן-ווערק, וואָס ער האָט נאָך אָנגע-
פאַנגען אין פראַג — „שני לוחות הברית“, מער באַקאַנט אונטער די
ראשי תיבות של״ה, און שרייבט זיין פירוש אויף די תפילות פון
אַ נאַנץ יאָר „שער שמים“. „הורויטשעס „שלום ושלחה“-יאָרן האָבן
אָבער אין ירושלים לאָנג ניט געדויערט. אין 1625 האָט מען אויפן פאַ-
פעל פונם אַרטיקן טערקישן פאַשאַ אַרעסטירט ישעיה הורויטשן און נאָך
15 רבנים און אָן אַ שום שולד זיי אַלע אַיינגעזעצט אין תפיסה. דער מיין

86 זע די פאָררעדע צו „זני העמודים“.

87 אינסערעסאַנט איז חורויטשעס באַשרייבן דאָס דעמאָליקע לעבן אין ירושלים:
„ירושלים, ניס קוקנדיק דערניין, וואָס דער חורבן איז אין איר גרויס, איז דאָך אויך
איצט די פרייד פון דער וועלט. עס איז אין איר שלום ושלחה, עס געפינען זיך אין
איר די שענסטע שפייזן און די בעסטע וויינען. גענו און הינער — ווי אין פראַג, שוין
ניט צו ריידן וועגן פלערליי פירות און וויינסרויבן. די צאָל פון די ספרדים מערס זיך
פון סאָג צו סאָגן זיי באַטרעפן העכער 500 פאַמיליעס, און ווי בויען דאָרט גרויסע
היזער. דאָס איז בלי-ספק אַ סימן פון באַלדיקער נאולה — בטהרה בימינו אָמן. באַלד
וועט איר מיט נאָסס הילף הערן, צו אויך דער אַשכנזישער ישוב וועט זיך דאָרט מערן
אין שפאַרקן, וואָרעם איך ווייס, צו פילע פאָרן צהיין“.

איז געווען צו באַקומען פון דער יידישער קהילה א געהעריקע סומע אויסליידגעלט. הורוויטשן איז אָבער געלונגען צו אַנטלויפן פון דער תפיסה, און ער האָט זיך באַזעצט אין צפת. אין 1629 איז ער געשטאַרבן און צו קבורה געקומען אין טבריה.

זיין הויפט-ווערק „שני לוחות הברית“ האָט ערשט אין די פער-ציקער יאָרן (בשנת ה'קד"ש) זיין זון שעפטל אין אמסטערדאַם פאַרעפנט-לעכט. די אַרכיטעקטאַניק פון דעם דאָזיקן ווערק איז אַ זייער פאַרפלאַנ-טערטע. „שני לוחות הברית“ — דאָס זיינען „ביידע תורות“, די תורה שבכתב און די תורה שבעל פה — „ותורה אחת“ — און זיי זיינען ביידע איין תורה. דער מאַטעריאַל פון יעדן „לוח“ ווערט אָבער ביי אונ-זער פאַרפאַסער צעטיילט אין דריי טיילן: (1) אין נר מצוה, דאָס איז דער קיום המצוות מיט די אַלע דערמיט פאַרבונדענע דינים; (2) תורה אור — דאָס זיינען די סודות, וואָס זיינען באַהאַלטן אין די מצוות, און (3) תוכחת מוסר. און אָט דער דאָזיקער מאַטעריאַל פון ביידע „לוחות“ איז אויסגעמישט צוזאַמען, אַיינגעפלאַכטן אין פאַרשיידענע „שערים“, „סעיפים“ און „בתים“. ניט קוקנדיק אויף זיין סיסטעמלאַך-זיקייט, איז דער „שני לוחות הברית“ דאָך איינס פון די מערסטוויכטיק-סטע ווערק, וואָס יענע תקופה האָט געשאַפן. אמת, צוזאַמען מיט זייער שיינע עטישע סענטענצן און טיפע פילאָזאָפישע-טעאָלאָגישע געדאַנקען, ווימלט דאָרט מיט גאַנץ נאַיוון, ריין-מיטלאַטערלעכען אָבערנאָלויבן; דאָך פילט זיך אין אָט די פילע הונדערטער פאַליע-בלעטער אַ ווונדערבאַרע גאַנצקייט, דער טאָן אזא ערנסטער און דאָך אזא האַרציקער, און אַלץ איז דורכגעדרונגען מיט מיסטישער התלהבות, אָטעמט מיט פאַטאָס פון באַגייסטערונג. גלייך אין דער הקדמה דערקלערט דער בעל השל"ה, אַז ער איז אַ התלהבותדיקער חסיד פון „חכמת האמת“: „איך בין בלויז אויסן אויפצודעקן „קצת מהקצת“, וואָס איך האָב מקבל געווען אויס סופרים און ספרים, וועלכע גייען אין די וועגן פונם „זוהר“, בפרט פון די הייליקע ווערק פון ר' מאיר גבאי, ר' משה קורדואיר און דעם היי-ליקן געטלעכן מאַן אַר"י ז"ל“. אמת, ישעיה הורוויטש איז ניט נאָר אַ מקובל, נאָר אויך רב און ראשישיבה, וואָס איז אויסגעוואַקסן אינם גייסט פון די פּוילישע ישיבות און די „נושאי בלים“ פון דעם „שולחן ערוך“. ער אַליין ניט צו וויסן: אנהנו מחמירים בחומרא על חומרא, מיר זיינען פון די שטרענגסטע מחמירים. ער האָט אָבער די אַלע דינים און חומרות דורכגעדרונגען מיטן גייסט פון מיסטיק, און פאַלגנדיק דעם אַר"י, האָט ער יעדע מצווה פאַרוואַנדלט אין אַ מיסטרעיע, אין יעדן געבאַט געזען אַ פילבאַדייטנדיקן סימבאָל, אַ הייליקן סוד, וואָס „קיי-;

בן־אדם איז ניט אימשטאנד צו דערגרונטעווען, ער זאָל אפילו לעבן טויונטער יאָרן³⁸. אָבער ניט נאָר אין מצוות און דינים — אפילו אין די אותיות איז באהאלטן אַ מיסטישע קראַפט, אויך זיי זיינען סימבאָלן פון קאָס־מישע ערשיינונגען³⁹. ניט נאָר די תורה אַליין, אויך דער טעקסט פונם תלמוד, פאַרזיכערט דער בעל השל"ה, באַשטייט פון לויטער געטלעכע שמות. „ווער ס'האָט געהאַט די זכיה אַריינצודרינגען אין די סודות הקבלה, דער ווייס וואָסערע חידושימדיקע זאָכן עס זיינען באַהאַלטן אין די מאַמרי חז"ל⁴⁰. אפילו אין די תלמודישע לעגענדעס, מעשיות און משלים זעט ישעיה הורוויטש „גרויסע, ווונדערבאַרע סודות⁴¹. אַלע עמישע פּראָבלעמען, אַלע התחייבותן, וואָס דער מענטש האָט צו אַנדערע מענטשן און צו גאָט, שטיצן זיך לויט דעם של"ה אויף צוויי גרונט־יסודות: אויף ליבע און הייליקייט. „לא לשנוא שום אדם בלכ" — דער מענטש דאַרף אויף קיין שום מענטשן ניט טראָגן קיין שנאה אין האַרצן — לערנט דער בעל השל"ה. „דו דאַרפסט ניט באַשוואַרדיקן דיין חבר לאַ במחשבה ולא בדיבור ולא במעשה⁴². „עס שטייט אין דער תורה: ואהבת לרעך כמוך, דאָס הייסט: וואָס דיר איז ליב און טייער, דאָס דאַרפסטו אויך טאָן דיין חבר⁴³. „האָט ווער געזינדיקט קעגן דיר — זיי אים גלייך מוחל; די גאַנצע עדה איז דאָך ווי איין גוף, און וועסטו דען מיט איין האַנט שטראָפן די אַנדערע האַנט, אויב יענע האָט אַ וועלכן אַכר ווי געטאָן⁴⁴. אויפן כלל פון „ואהבת לרעך⁴⁵ שטייט די וועלט, וואָרעם, לערנט דער של"ה, הרי ואהבת לרעך כמוך הוא הנורם ואהבת את ד' אלהיך — דורך דער ליבע צום צווייטן מענטשן קומט דער מענטש צו דער ליבע צו גאָט, ווייל ביידע ליבעס גיסן זיך צונויף אין דער געטלעכער איינטיקייט⁴⁶. און גאָט דינען קאָן מען נאָר מיט ליבע — דאָס חזרט יעדעס מאָל איבער דער בעל השל"ה. גאָט דאַרף מען ליב האָבן ניט „בשביל אהבת שכר⁴⁷ און אויך ניט אויס מודא פאַר שטראַף, נאָר אויס־שליסלעך אויס „אהבה פנימית⁴⁸, אויס „גרויס בענקען און לעכצן מיט טיפער האַרציקער ליבע צו גאָט⁴⁹ (הוא החשק והדיבוק בו יתברך באהבה פנימית)⁵⁰. ער זאָל זיך באַהעפטן און צונויפניסן מיט אים אין גרויסער, דורשטיקער און אייביקער ליבע (ולהרבק בו בדביקה חשיקה חפיעה

38 של"ה „תולדות אדם": „כי לסודות החם אין סוף ותכלית, אדם אם יהיה אלף שנים פעמים לא יכלה לעומק הענין³⁹.

39 „יש לאותיות רוחניות הן מצד תמונתן, הן מצד מספרן⁴⁰.

40 שער האותיות, אות ב'⁴¹.

41 דאָרטן.

42 בעשרה באמרות, המאמר השלישי.

באהבה רבה אהבת עולם)⁴³, און אין דעם — חזרט הורוויטש מערערע מאָל איבער — באַשטייט דאָך דער ציל און תכלית פונם מענטשן, ער זאָל זיך דערהויבן צו זיין געטלעכן פאַרביילד, ווערן ענלעך צו אים כביכול (ותכליתו הוא להיות כאלקים דביקות בשמו).

אין פולן הספם מיטן זוהרם וועלטפאָנעם שמרייכט הורוויטש יעדעס מאָל אונטער די נואַלטיק וויכטיקע ראָלע פונם מענטשן אינם קאָסמאָס "די וועלט, דערקלערט דער בעל השל"ה, איז צוליב דעם מענטשן באַשאַפן געוואָרן; ער, דער מענטש, איז פון אַ העכערער מדרגה ווי די מלאכים, וואָרעם דער מלאך איז באַשאַפן פון פולו טוב, זיינע מעשים טובים ווערן ניט געהייליקט דורכן דראַנג פונם פרייען ווילן; ער טיט דק דאָס גוטע, ווייל ער איז ניט ביכולת שלעכטס צו טאָן. ביים מענטשן אָבער זיינען זיינע מעשים אַ פועל־יוצא פונם שווערן געראַנגל, וואָס ס'האָבן אין אים געפירט דער יצר־הרע מיטן יצר־טוב. ערשט דורך שווערע לידן און עמשנותדיקן קאמף דערגרייכט סוף־פֿל־סוף זיין ווילן צו דער הויכער מדרגה; דערפאַר גילט ער אַלס מוסטער פאַרן מלאך — המלאך שואף ממנו. די מלאכים ווייסן ניט פון דערגרייכונגען, פון פאַר־פולקומיגן; זיי געפינען זיך שטענדיק אין רו, און ניט אומזיסט זאָגט דער נביא (ישעיה, 6, 2): שרפים עומדים, זיי שטרעבן ניט, זיי שטייען אויף איין אָרט. גאנץ אנדערש איז אָבער דער מענטש: ער איז ניט קיין „עומד“, נאָר אַ „מהלך“; ער איז אין שטענדיקער באַוועגונג פון שטאַפל צו שטאַפל, פון איין מדרגה צו דער צווייטער. דער מענטש מיט זיינע מעשים, מיט זיין דראַנג צום גוטן, איז אויך משפיע אויף די „עולמות עליונים“, וואָרעם דער מענטש איז דאָך געשטעמפלט בהותמו של הקב"ה, און דער דאָזיקער שטעמפל פאַרבינדט דעם מענטשן מיט גאָט כביכול, „ווי מיט אַ הענגענדיקער קייט, וואָס אירע לעצטע דינגען, וועלכע שלעפן זיך איבער דער ערד, זיינען משפיע אויף די רינגען, וואָס געפינען זיך אין דער הויך“.

אין פולן הספם מיטן אידעע־גאָנג פון דער קבלה, וואָרפט אויך הורוויטש אָפּ דעם דואליסטישן געדאַנק וועגן גוטס און שלעכטס. הורוויטש טרעט דערפאַר אַרויס קעגן „הרלב"ג וסיעתו“, וואָס גייען אַרויס פונם שטאַנדפונקט, אַז נאָר דאָס גוטע שטאַמט פון דעם געטלעכן מהות און דאָס שלעכטע האָט אַ זעלבשטענדיקע עקסיסטענץ. אין דער התחלה,

43 דאָרפן, תולדות אדם.

44 דאָרפן: „מה נורא האדם וענין יצירתו וצלמו ודמותו ותורתו ואחריתו כי הכל בנבחי מרומים“.

זאגט דער בעל השל"ה, איז געווען פולו טוב — לויטער דאָס גוטע, און פול איז געווען דער חלל פון דער זועלט מיט אומפארטונקלטן ליכט. דאָס שלעכטע האָט עקסיסטירט בלויז אין דער פּאָמעניץ; דער מענטש האָט אָבער דורכן „חטא“, וואָס ער האָט זיך פונם נחש געלאָזט פאַר-פירן—, הוציא הרע מכוה אל הפועל“, האָט דאָס שלעכטע פאַרוואַנדלט אים דער פּאָמעניץ אין רעאַלן יש. דורכן פּגם, דורך די פאַרטונקעלונג פונם געטלעכן ליכט, איז דער גייסט פאַרוואַנדלט געוואָרן אין חומר, אין „קליפה“. דורך אָדם הראשונם „חטא“ האָט דאָס גוטע זיך צונויפגע-מישט מיטן שלעכטן. די צעשמערטע האַרמאָניע קאָן אָבער דער מענטש ווידער מתקן זיין; דורך אַ ריין, געהייליקט לעבן קאָן דער מענטש די פאַרגרעבטע „קליפות“ ווידער דערהויבן צו זייער ליכטיקן מקור, און פאַרוואַנדלען דאָס שלעכטע אין זיין קעגנזאָץ, און דעם מקור פון גוטן⁴⁵. דאָן וועט זיך ווידער אָנהייבן דער מלכות פון פולו טוב אין פולו אור. זיין גאַנץ לעבן דאַרף דער מענטש וועגן דעם טראַכטן און געדענקען; הייליקן דאַרף ער דאָס לעבן, אַלץ אַרום, דאָס ערדישע און פאַרגרעבטע דאַרף ער באַשיינען מיטן געטלעכן ליכט. „קינדער מיינע — לערנט דער בעל השל"ה — שטענדיק, בייטאָג און ביינאַכט, טוט טראַכטן וועגן פאַרגרעסערן די הייליקייט און דערנענטערונג צו גאָט“. הייליקן דאַרף דער מענטש יעדן טריט, יעדן אבר זיינעם. די צען פינגער זיינע דאַרף ער באַטראַכטן אַלס סימבאָל פון די צען „ספירות“, דאָס האַרץ איז די פאַרקערפערונג פון „קדשי קדשים“ אַאז"וו. דעם מענטשנס יעדער טריט, זיין גאַנץ טאָן און טראַכטן, דאַרף זיין געהייליקט מיט דער גאָטהייט-אידעע, בכדי הער מענטש זאָל זוכה זיין דערגרייכן צו דער מדרגה פון „גאָטס געצעלט“, וווּ גאָט טוט רוען. טיפיש איז אין דער הינזיכט, ווי דער אַסקעט הורויטש פאַרהאַלט זיך צום געשלעכטלעכן פאַרקער צווישן מאַן און ווייב. די פּוסקים באַהאַנדלען דעם ענין נשואים אויסשליסלעך אַלס מצות-עשה: פרו ורכו. הורויטש טרעט אָבער דאָ אַרויס ניט אַלס פּוסק, נאָר אַלס מיסטיקער. אין פּולן הסכם מיט די בעלי הַפּלּה זעט דער בעל השל"ה אין דעם זיווג צווישן מאַן און ווייב אַ טיפן עטישן סימבאָל: דורך דעם באַהעפטן פון ביידע געשלעכטער דערגרייכט דער מענטש די העכסטע, געטלעכע האַרמאָניע (כי צריך להיות האדם דוגמת היצירה העליונה דו פרצופין). דער געשלעכטלעכער טריב, דער אורקוואַל פון זיין און ווערן, ווערט ביים בעל השל"ה געלייטערט און אַיינגעהיילט אין לבוש פון הייליקייט. „אין קדושה בכל הקדושות כקדושת הזיווג“ —

⁴⁵ „כי או הרע גרם הטוב הגדול כי לא זו שהרע נתבטל אף נתהפך לטוב“.

(דאָרטן, שער בית ישראל, בית דוד).

צווישן אלע הייליקייטן איז נישטאָ אזא הייליקע זאך, וואָס זאָל זיך קאָנען גלייבן צום זיווג פון מאָן און זווייב — רופט פאטעטיש אויס דער בעל השל"ה. דער זיווג פון צוויי געשלעכטער — דאָס איז דער אָפּפילד פון דער גרויסער מיסטעריע — די באַהעפטונג פון די „ספירות“, „סוד תפארת ומלכות“. און ישעיה הורוויטש רעדט באַריכות וועגן דעם סוד „הזדוונות איש באשתו“, און דערקלערט אויפן ריין־מיסטישן אופן די מאמרות פון די חכמי התלמוד: „כי מי שאין לו אשה אינו אדם“, און „כל השרוי בלא אשה שרוי בלא טובה בלא שמחה בלא ברכה“⁴⁶. אפילו ענין אכילה ושתייה ווערט אויך ביי הורוויטשן פאטראכט אלס מיסטעריע. דער מענטש דאַרף בשעת דעם עסן זיך פאטראכטן „במקום כהן“, דאָס עסנווארג „במקום קרבן“ און דעם טיש „במקום מזבח“. נאָר אויף אַ נאָך העכערער מדרגה ווי אכילה ושתייה איז — דאָס פאסטן. דער תענית, דערקלערט דער של"ה, הייליקט דעם מענטשן, דערמיט, וואָס ער פאסט, ברענגט ער זיך אליין פאַר אַ קרבן.

הורוויטשעס ריזן־ווערק איז אינגאנצן דורכגעדרונגען מיטן שטרענגן אַסעטישן גייסט פון דעם אַר"ם קבלה. די העכסטע מדרגה פון שלימות ווערט לויט דעם של"ה דערגרייכט דורך התבודדות. דער איינציקער ריכטיקער וועג, וואָס רייניקט און הייליקט דעם מענטשן — דאָס איז תשובה. די ראשי־תיבות פון תשובה, דערקלערט ווייטער דער בעל השל"ה, מאַכן: תענית, שק, ואפר, בכיה, הספד, אַ יוד טאָר ניט לאַכן, לערנט דער של"ה, פלִיזמן דאָס פאַלק ישראל און מיט אים אויך די שכניה זיינען אין גלות. ווי דער מהר"ל, אזוי שטעלט זיך אויך דער בעל השל"ה אָפּ אויף דער האַרבער שאַלח: פאַרוואָס זיינען אזוי גרויס די לידן פונם אויסדערוויילטן און איינציקן פאַלק, וואָס גאָט אליין טראָגט זיין נאָמען? דורך לידן קומט די גאולה, די לידן—זיי רייניקן אָפּ פון די „קליפות“ פון שלעכטס; אין דעם זעט הורוויטש די גרויסע מיסיע פונם יידישן פאַלק, די דערלייזנדיקע קראַפט פון זיינע שווערע לידן. אין האַרציקע ווערטער רעדט הורוויטש וועגן דעם מאַרטירער־וועג פונם יידישן פאַלק, „פון אָט דעם שעפעלע צווישן וועלף, וואָס ס'איז אויסגעשטעלט דער שווער, דעם הוננער, קנעכטשאַפט און שאַנד“. און ער טרייסט דאָס פאַלק, אז זיינע לידן וועלן ברענגען די גאולה און דער־נענטערן דעם „קץ“. באַלד, באַלד וועט קומען משיח, דער דערלייזער; ער וועט באַפֿרייען „זיין פאַלק פון אונטער די פעלקערס יאָד“, גערעכט־טיקייט וועט רענין איבער דער גאַנצער וועלט, „וד' אחד ושמו אחד!“.

⁴⁶ „שער האותיות“, דף ק"א-ק"ג (מיר ציטירן לויט דער ערשטער אַמסטר-דאַמער אויסגאַבע).

הרוויטש האָט ניט געשאפן קיין נייע סיסטעם, ער איז בלויז אַ נאָכ-
פּאַלגער און פּאַפּולאַריזאַטאָר פון די לוריאַנישע מיסטישע אידעען, וואָס די
„גורי האר"י" האָבן פאַרשפּרייט. דער פאַרחלומטער מיסטיקער פון די
נילוס-ברענעס האָט אָבער געפונען אין אַט דעם פּויליש-דייטשן רב אַ באַ-
גייסטערטן תּלמיד און שלּיח, וואָס האָט אויף אַ ווּנדערבאַרן אופן פאַר-
שטאַנען ווי האַרמאָניש צונויפּפאַסן דעם אר"ים לערע מיט דער אינטי-
מער גייסטיקער וועלט פון דעם פּוילישן יידנטום. ער האָט געפונען דעם
פּאַסיקן טאַן, די האַרציקע שפּראַך, אויסצודריקן אַזוי בולט און קלאַר די
האַפּענונגען, הלומות און גלויבונגען, אין וועלכע ס'האָט געלעבט דאָס
דעמאָלטיקע יידישע געמאָ, וואָס איז געווען אַרומגעצוימט מיטן פייער-
דיקן רינג פון שנאה און פאַראַכטונג. ס'איז דערפאַר קיין חידוש ניט,
וואָס ווען דאָס גרויסע אומגליק איז געשען, און דאָס פּויליש-אוקראַי-
נישע יידנטום האָט אין די פּלוטיקע כמעלניצקייטן ביז צום דעק אויס-
געטרונקען דעם טיפּן בעכער פון פיין און צער — איז דער של"ה גע-
וואָרן דאָס באַליבסטמע בוך ביים פּאָלק. אין אים האָבן די פאַראומערטע
און פאַרווייטאַנטע הערצער געזוכט און געפונען טרייסט און זאַלבונג
צו זייערע שמאַרציקע ווּנדן. מיט ליבע און דאַנס האָבן זיי צונויפּגע-
שמאַלצן דעם נאָמען פונם מחבר מיטן ספר צוזאַמען, און אין זכרון פון
די קומענדיקע דורות איז אַיינגעקריצט געבליבן אַלס אַיינער פון די
טייערסטע פּריינד און לערער דער נאָמען פונם „של"ה הקדוש" —
דעם הייליקן של"ה...

זעקסטער קאפיטל

די גזירות ת"ח און זייער אָפּקלאַנג אין דער ליטעראַטור. — די מעטאָרן פון נתן האַנאווער, שמואל פייזש פייטל, שבתי פהן, אברהם אַשפּניז, מאיר שעברשין און גבריאל שוסבורג. — די קינות און עלעגיעס פון שבתי פהן (ש"ך), יוסף-טוב העלער, שעפּטל הורוויש, משת נאַרצל א"א. — די גייסטיקע ירידה פונם פּוילישן יידנטום.

אויפן יאָר ת"ח (1648) האָט מען געהאַט גרויסע האַפּענונגען. אין „זוהר הקדוש" איז דאָך פאַרויסגעזאָגט, אז אין יאָר זאת וועט קומען די גאולה, „וישוב איש אל אחוזתו" ¹. האָבן אַלע געוואַרט מיט אומגע- דולד ². און אָט איז געקומען דאָס לאַנג געוואַרטע יאָר — און דער- וואַרט האָט מען זיך ניט אויף דער גאולה, נאָר אויפן גרויסן בראַך, אויפן אימהדיקן אומגליק. באַגראַדן כמעלניצקיס קאָזאַקן-היילות האָבן מיט פּיער און שווערד די יידישע קהילות געמשפּט, און געפאַלן זיינען אין דעם שרעקלעכן יאָר מער יידישע קרבנות, ווי בשעת די קרייצצוגן און דער „שוואַרצער מגפה". בערך 700 יידישע קהילות זיינען חרוב גע- וואָרן און הונדערטער טויזנטער נפשות זיינען אומגעקומען אונטער דעם מעסער פון די רוצחים, אָדער געפאַלן אַלס קרבנות פון די עפידעמיעס, וואָס האָבן דערביי אומגעבראַכן ³. ווי די קרייצצוגן בשעתם אזוי האָבן אויך

¹ זע אונזער געשיכטע, ב' IV, ז' 417.

² דער ש"ך קלאַנג זיך אין זיין „מגילת עיפה": „שנת ת"ח אשר השבתי בואת יבוא אהרן אל הקודש לפני ולפנים והפך כנורי לאבל ושמתיו לינונים". און דעם בעל השל"הס זון שעפּטל הורוויש שטרייכט אונטער אין זיין באַקאַנטער קינה: ת"ח למספר אלף הששי אמתיה בלבבי לצאת חפשי.

³ וועגן דער צאָל קרבנות זיינען די היסטאָרישע קהעלן ניט אַיינשטימיק. איינע פון די קינות אויף „גזירות ת"ח" רעדט וועגן „איבער דרוי הונדערט" חרובע יידישע קהילות („לקורות הגזירות", I, 9); נשע האַנאווער ווייזט אָן די צאָל 700 („יין מצולה", 10); דער בעל „זער בת רבים", וואָס פאַררופט זיך דערבוי אויף „וויכטיקע פּנקסים", דערציילט, אז ס'האַבן געליטן ניט ווייניקער ווי 744 קהילות (דאָרטן, 14); דער רב מרדכי אויס קרעמזער שאַצט די צאָל אומגעקומענע („לקורות הגזירות", III, 25) בערך 120 טויזנט; דער בעל „סיים היין" שאַצט אָבער די צאָל קרבנות פיל העכער (670 טויזנט).

די „גזירות ת"ח" ארויסגערופן א גאנצע ליטעראטור, וואָס באַשטייט הויפטזעכלעך אויס מעמואַרן און עלעגיעס. דער ליטעראַרישער ווערט פון די דאָזיקע טרויעריקע דענקמעלער אויס די בלוטיקע שרעק־יאָרן איז גאנץ פאַרשיידן. צווישן די מעמואַרן פון יענער צייט געפינען זיך אַ שטייגער אַזוינע ווי „מיט הויז" ⁴ פון שמואל פיוויש פייטל, וועלכער רעכנט אויס אין פראַטאָאָליש טרוקענעם טאָן 262 קהילות, וואָס כמעט־ניצקים מיטהעלפער האָבן הרוב געמאַכט, און פאַרצייכנט דערפֿוי די צאָל קרבנות אין יעדער קהילה באַזונדער. אַזעלכע „הזכרות נשמות" האָבן געוויס אַ היסטאָרישן באַטייט, זייער ליטעראַרישער ווערט איז אָבער אַ גאנץ קנאַפער. עס זיינען אָבער אויך אויפגעהיט אַזעלכע היסטאָרישע כראָניקעס פון יענער צייט, וואָס טראָגן אויף זיך דעם שטעמפל פון ליר־טעראַרישן שאַפן, און עס איז קיין ספק ניט, אַז זייערע פאַרפאַסער האָבן געהאַט אַ שאַרף אויג פון אַן אויפמערקזאַמען באַאָבאַכטער און אַ פען פון אַ באַגאַבטן שריפטשטעלער. צווישן זיי פאַרנעמט דעם חשובסטן פּלאַץ דער „יון מצולה" פון נתן נטע האַנאווער ⁵.

נתן נטעס פּאָטער, משה אַשכנזי, האָט געלעבט אין אָסטראַ, און דאָרט איז העכסט־וואַרשיינלעך נתן־נטע געבאָרן. תורה האָט נתן־נטע געלערנט אין דער התחלה ביי זיין פּאָטער און שפעטער אין דער באַ־רימטער אָסטראַהער ישיבה. נאָר שוין אין די יונגע יאָרן האָט זיך האַנאָ־ווער באַזונדערס פאַראַינטערעסירט מיט „חכמת הנסתר", מיט וועלכע ס'האָט אים באַקאַנט דער באַווויסטער מקובל שמשון אָסטראַפּאָלער, וואָס איז שפעטער אומגעקומען פון כמעט־ניצקים היילות אין פּאָלאַנאָע. האַנאָ־ווערס שטאַרקע נטיה צו קבלה לאָזט זיך שוין מערקן אין זיין דרשה, וואָס ער האָט געהאַלטן (1646) אין קראַקע „טעמי סופה", וווּ ער דער־קלערט אַלע מאַמרי חז"ל ⁵, וואָס האָבן אַ שייכות צו ענין סופה, אויפן דרך פון סוד און רמז. די „גזירות ת"ח" האָט נתן־נטע איבערגעלעבט אין זאַסלאָוו, די געבורטשטאָט פון זיין פרוי. זיין פּאָטער איז אומגעקומען בשעת דער שחיטה, אים אָבער מיט זיין פאַמיליע איז געלונגען אַנטר־נען צו ווערן. אַ שטיקל צייט האָט ער פאַרבראַכט אין דייטשלאַנד, וווּ ער האָט זיין פאַמיליע מפרנס געווען דערמיט, וואָס ער פלעגט האַלטן

⁴ צום ערשטן געדרוקט אין ווינגעדיק (1655), דערנאָך איבערגעדרוקט אין גור־לאַנדס „לקורות הגזירות", v, און מיט הוספות ווידער אַסאָל געדרוקט אין יוד בתנאים צונאָב „לקורות הגזירות", ז' 18-28.

⁵ באַריכות וועגן האַנאווערס לעבן און ליטעראַרישער טעטיקייט, זע: ד"ר י. איז־ראַעלסאָנס אַרבעט אין די „היסטאָרישע שריפטן", ו' 1-26.

דרשות אין פארשיידענע שטעט ⁶. נאך לאנגן וואַגל איז אים געלונגען צו דערלאנגען זיך קיין איטאליע; אין 1652 געפינט ער זיך אין ווענעדיק, אין א יאָר אַרום באַקומט ער די שטעלע פון רבנות און ליוואָרנאָ, וווּ ער באַפריינדעט זיך מיט חיים וויטאַלס תלמיד, דעם מקובל חיים פּהן, און יענער מאַכט אים נאָענט באַקאַנט מיט דעם אר"ם קבלה. נתן-נמע גופא דערציילט ⁷, ווי ער האָט זיך באַקאַנט מיטן אַקאַרשט אויס פאַר לעסטינע געקומענעם מקובל נתן שאַפיראַ, און ביידע צוזאַמען זיינען זיי אָפגעפאַרן קיין ווענעדיק, וווּ זיי זיינען זיך צונויפגעקומען מיט די מקובלים שמואל אַבוהב און משה זכותא, מיט וועלכן האַנאווער האָט זיך זייער נאָענט באַפריינדעט ⁸. אַרומגערינגלט מיט חברים מקובלים, פאַרטיפט אין די סודות פון „חכמת הנסתר“, האָט האַנאווער פאַרבראַכט אייניקע רוֹקע יאָר און מיט גרויס התמדה זיך אָפגעגעבן זיין ליטעראַ-רישער טעטיקייט. פון זיינע מיסטישע ווערק, וואָס ער האָט געשאַפן, האָט אַ בלייבנדיקן קולטור-היסטאָרישן ווערט בלויז זיין „שערי ציון“ — אַ זאַמלונג פון תפילות פאַר תעניתים, יום-טובים א"אנד מיט אַ קאַפּאַ-ליסטישן איהאַלט ⁹. דעם אר"ם אַ הייסער חסיד, האָט האַנאווער אַריינגענומען אין זיין זאַמלונג אַ סך תפילות פון די „גורי האר"י“ — פון חיים וויטאַל, חיים פּהן און אַנדערע צפתער מקובלים ¹⁰. „דער חיבור פון נתן האַנאווער — שרייבט ד"ר איזראַעלסאָן — איז געוואָרן ביים עולם שטאַרק באַליבט. אייניקע תפילות זינען אַריבער אויך אין די איצטיקע סידורים און מחזורים און ווערן נאָך פאַנוצט ביז היינטיקן טאָג. אזוי, לַמשל, איז אַדאַנק אים שטאַרק פאַרשפרייט געוואָרן דער תיקון חצות — אַ מנהג, וואָס איז ביז יענער צייט געווען פאַרשפרייט נאָר אין אייניקע איטאַליענישע קהילות. פון דאָרטן איז ער אַריבער אויך אין אונזערע סידורים. די תפילה „רבנו של עולם“, וואָס מען זאָגט נאָכן אַרויסנעמען די ספרי תורה פונם אָרון קודש, און דער „יהי רצון“

⁶ דאָס רוב פון די דאָזיקע דרשות האָט ער צונויפגעזאַמלט אין זיין ביז איצט ניט פאַרעפנטלעכטע ווערק „נשע שעשועים“.

⁷ אין דער פאַררעדע צו זיין תיקוני תפילות „שערי ציון“ (פּראָג, 1662, דערנאָך מערערע נאָל איבערגעדרוקט). די פאַררעדע געפינט זיך בלויז אין דער ערשטער אויסגאַבע.

⁸ אין דער פאַררעדע צו „שערי ציון“ שרייבט האַנאווער: „איש כערכי, אלופי וטיודני דודי ורעי הרב הכולל המקובל הנאמן כמה"ר משה זכותא“.

⁹ דער „שערי ציון“, דערציילט דער פאַרפאַסער אין דער פאַררעדע, איז דער פינפטער טייל פון אַ פאַרשראַכט, גרויס מיסטיש ווערק אין פינף טייל כנגד „חמשה פרצופים“.

¹⁰ זע פערטן באַנד פון אינזער ווערק, ז' 326.

נאך „ברכת כהנים“ — זיינען אויך גענומען געוואָרן פון דער דאָזיקער זאַמלונג און זיינען איצט אַריין אין די תּפּילות¹¹.

אַדאַנק דער דאָזיקער תּפּילות־זאַמלונג איז טאַקע האַנאָווער גע-
וואָרן אַ מפורסם און שטאַרק באַליבט ביים ברייטן עולם, אָבער קונה־שם
געווען ניט נאָר פאַר זיין דור, נאָר אויך פאַר די קומענדיקע דורות, האָט
ער זיך מיט זיין קלאַסיש היסטאָריש ווערק „יון מצולה“ (פאַר-
עפנטלעכט אין ווענעדיק 1653), וווּ ער באַשרייבט די שרעקלעכע גע-
שעענישן פון די בלוטיקע יאָרן 1648—1652¹². אָט דער רב און מקובל
האָט פאַרמאָגט דאָס, וואָס ס'איז געווען פון גרעסטער זעלטנהייט אין
יענער צייט: אַ ברייטן היסטאָרישן וועלטפאַנעם, וואָס גיט אים די
מעגלעכקייט גאַנץ אָפּיעקטיוו אָפּצושאַצן די געשעענישן, וואָס ער באַ-
שרייבט אין זיין כראָניק. איידער ער גייט איבער צו די בלוטיקע מעשים
פון די קאָזאַקישע חיילות, גיט ער פריער אַן אימהדיק־טרויעריק בילד
פון דער שווערער עקאָנאָמישער און רעליגיעז־נאַציאָנאַלער לאַגע, אין
וועלכע די „כאַלאָפּן“, די קליינרוסישע באַפעלקערונג האָט געלעבט אונטער
דער דעספּאָטישער ממשלה פון די פּוילישע מאַגנאַטן און שררות. ער
שטרייכט אויך אונטער די טרויעריקע ראַלע, וואָס עס האָבן געשפּילט
אין דער עקספּלאָאָטאַציע פונם קליינרוסישן פּויער די יידישע אַרענדאָ-
טאָרן. טיפּיש איז דער שלום פון דעם דאָזיקן אַריינפיר: „וכל כך היו
(דלת עם היונים) שפלים, עד שכמעט כל האומות ואפילו אותה אומה
הירודה בין כל האומות היו מושלים בהם“ — דער קליינרוסישער אָרע-
מער המון איז געווען אזוי ווייט דערנידעריקט, אַז כמעט אַלע אומות,
אַפילו די אומה, וואָס ווערט געראַטן פון אַלע פעלקער, אַלע האָבן זיי
איבער אים געוועלטיקט¹³.

אין בולטע און שאַרפע שטריכן באַשרייבט ער די בלוטיקע הריגות,
וואָס האָבן חרוב געמאַכט די עלטסטע יידישע קהילות אין אָסטראַך, נעמיר
דאָו, טולטשין. רוזק, געלאָסן, אָן געהויבענע מליצות און פאַטעטישע
וויינגעשרייען דערציילט נתן האַנאָווער וועגן די שרעקלעכע בלוטיקע
מעשים, וואָס זיינען געשען אינם לאַנד אוקראַינע. ער דערציילט פאַר די
קומענדיקע דורות, ווי אזוי „מען האָט פון מענטשן לעבעדיקערהייט די
הויט אָפּגעשוּנדן, און דאָס פלייש פאַר די הינט געוואָרפן; ביי אַנדערע

11 ציסירטע אַרבעט, ד' 18.

12 זעגן האַנאָווערס חשוב פּילאָלאָגיש זערק „ששה ברוחה“ (א ווערטרעבן אין פיר שפּראַכן) זעלן מיר ריידן אין הייסערדיקן טייל.

13 דאָרסן, 6 (מיר ציסירן לויט קראַקער אויסגאַבע פון 1895).

האָט מען הענט און פיס אָפּגעהאַקט, און איבער די נאָך צאַפּלדיקע קערר בערס — מיט די וועגענער איבערגעפּאַרן און די פּערד האָבן זיי מיט די פיס געטראַטן. מען האָט מענטשן שווערע שמאַרציקע ווונדן געמאַכט, נאָר מיט אַ פיוון זיי ניט אויפן אָרט דערשטאַכן, זיי אויף די גאַסן גע- שליידערט, זיי זאָלן זיך אין שווערע שמאַרצן אַ צייט לאַנג ראַנגלען מיטן טויט; פילע האָט מען לעבעדיקערהייט באַגראָבן, קליינע קינדער האָט מען ביי די מוטערס פרוסטן געהרגעט, זיי ווי פיש געהאַקט און גע- שניטן... אָדער מען האָט זיי אויף די שפּיזן אויפגעשטאַכן, אויפן פּייער זיי געבראַטן און זיי די מוטערס אַלס פּרישע געבראַטנס דערלאַנגט. מעוברדיקע פרויען האָט מען די בייכער אויפגעשניטן, די נאָך ניט גע- באַרענע קינדער זיי אין די פּנימער געשליידערט און אין די אויפגע- שניטענע בייכער לעבעדיקע קעץ אַיינגענייט און דערפּוי די הענט אָפּגע- האַקט, בכדי די אומגליקלעכע קרבנות זאָלן ניט אימשטאַנד זיין די גראַבלענדיקע קעץ אַרויסנעמען... אין אַנדערע ערטער האָט מען פון די יידישע קינדער גאַנצע בריקן געמאַכט, איבער זיי מיט געלאָדענע וועגן געפּאַרן, אָדער זיי אין די ברונעמס געוואָרפן און מיט ערד פאַרשאַטן... עס איז ניטאָ די מיתה משונה, וואָס אונזערע ברידער זיינען דאָרט ניט אויסגעשטאַנען...".

פול מיט דראַמאַטישער קראַפט איז ביי האַנאווערן די באַשריי- בונג וועגן דעם חורבן פון דער טולטשינער קהילה. די אָרטיקע פּוילישע שליאַכטע האָט באַשלאָסן דעם שונא איבערצוגעבן אירע מוטיקע יידישע מיטקעמפּער, בכדי דורך דעם זיך גופא צו ראַטעווען. די יידן, וואָס האָבן זיך באַצייטנט דערוויסט וועגן דעם דאָזיקן געפּלאַנטן פאַרראַט, האָבן בדעה געהאַט איבערפּאַלן די פּאָליאַקן, וועלכע זיינען געווען קלענער פון זיי אין צאָל. „דעמאָלט, דערצוילט האַנאווער, איז אויפגעשטאַנען דער ראשי-שיבה ר' אהרן און האָט אויסגערופן: הערט, ברידער מיינע! מיר זיינען דאָך אין גלות צווישן די פרעמדע פעלקער! וועט איר די שליאַכטע באַפּאַלן, וועלן וועגן דעם באַלד זיך דערוויסן די אַנדערע מדינות און זיי וועלן חלילה זיך נוקם זיין אין אונזערע דאָרטיקע ברידער. אויב דאָס איז אַ נזר מן השמים — דאַרפן מיר דאָס אָננעמען פאַר ליב און פאַרלאָזן זיך אויף גאָטס פאַראַט. מיט וואָס זיינען מיר עס בעסער פון אונזערע ברידער אין נעמיראָוו?" דערצוילט ווייטער אונזער כראָניסט, ווי אזוי די קאָזאַקן האָבן ביי די טולטשינער יידן זייער האָב און גוטס צוגענומען, די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג אין אַ גאָרטן פאַרשפּאַרט; זיינען דאָרט

דריי רבנים געווען און זיי האָבן מזהיר געווען דאָס פּאָלק, אז אַלע זאָלן זיין גרייט אויף קידוש השם, קיינער זאָל זיך ניט דערוועגן צו פעלשן אינם דת פון די אָבות. האָבן אַלע אויסגעשריען: „שמע ישראל ד' אלהינו ד' אחד! אזוי ווי ער איז ביי אײַך אין האַרצן דער איין־אײַנציקער, אזוי איז ער אויך אין אונזערע הערצער!“ דריי טעג זיינען די יידן פאַרשפּאַרט געווען; איז דערנאָך צו זיי אַ הערפּאָלד פון די קאָזאַקן געקומען מיט אַ פּאָן אין דער האַנט, די שטאַנג פון דער פּאָן אין דער ערד אַרײַנגע־שטעקט און הויך אויסגערופּן: „ווער עס וויל דעם קריסטלעכן גלויבן אָננעמען, דער וועט בלייבן לעבן“. האָט קיינער ניט געענטפּערט. דריי מאָל האָט דער הערפּאָלד אויסגערופּן — און אַלע אַרום האָבן געשוויגן. זיינען דאָן אַרײַן די קאָזאַקן און מיט ווילדער אַכזריות אַלעמען אויס־געהרגט, צווישן זיי אויך די דריי רבנים¹⁶.

און בכדי פאַר דעם לעזער נאָך בולטער מאַכן דעם גוואַלטיקן חורבן, וואָס ס'האָט די אוקראַינער יידן געטראָפּן, גיט האַנאווער צום סוף, אויף די לעצטע בלעטער פון זיין ווערק, אַ לעבעדיק בילד פון דעם יידישן גייסטיקן קולטורעלן לעבן אין פּוילן ערב דער קאַטאַסטראָפּע. זיין שילדערן די דעמאָלטיקע ישיבות מיט זייער סדר־הלימוד, די פאַרשיי־דענע צדקה־אַנשטאַלטן, דעם אויטאָנאָמען בית־דין, די וועד־ציוואַמענ־פּאַרן אַזא״וו — דאָס אַלץ געהערט צו די וויכטיקסטע און ווערטפּולסטע דאָקומענטן, וואָס באַקענען אונז מיטן לעבנסשטייגער פון די פּוילישע יידן אין דער ערשטער העלפט פונם 17טן י"ה.

נאָך ביי האַנאווערס לעבן¹⁶ האָט איינער, משה בן אַברהם, איר בערזעצט דעם „יון מצולה“ אויף יידיש („און איז אויס דעם לשון הקדש אויף טייטש אין גרייס גימאַכט גיוואַרדען“) און אין אַמסטערדאַם פאַר־עפנטלעכט (אין 1655). אינם 18טן י"ה (1738) איז דערשינען אַ נייע יידישע איבערזעצונג פון האַנאווערס כראָניק, און אינם 19טן י"ה איז דאָס ווערק אויך איבערזעצט געוואָרן אויף פראַנצויזיש, דייטש און רוסיש.

16 דאָרטן, 24—25.

16 דעם גייסטיקן כראָניקס איז ניט באַשערט געווען דרוק דורכצולעפּן זיין לעצט ביסל יאָרן, אַ שטענדיקער גע־וואַנדניק, האָט האַנאווער אין די זיבעציקער יאָרן פונם 17טן י"ה אויס פּאַלדאָויע איבערגעוואַנדערט קיין אונגאַריש בראָד (אין מערן), און דאָרט געווען דיין און מגיד. בעת דער מלחמה צווישן טערקיי און עסטרייך האָט דער שונא זיך אַרײַנגעריסן קיין אונגאַריש־בראַד (14 יולי, 1683), און אויסגעקוילעט די גאַנצע יידישע קהילה: פונם שונאס האַנט איז אויך געפּאַלן נתן־נסע האַנאווער (זע, טאָג־נאַכט־שריפּט, 37, 272—274).

האנאווערס כראָניק איז געשריבן אין אַ פשוטן און קלאָרן פראָזע־
 סטיל, אָן רעטאָריק און מליצה. אין אַ גאַנצן אנדער סטיל איז געשריבן די
 כראָניק פון אַ צווייטן גדול הדור, וואָס האָט בייגעלעבט דעם גרויסן
 חורבן — די „מגלת עיפה“ פון דעם באַרימטן בעל „שפתי כהן“ —
 דעם ש״ך¹⁷. די „מגלת עיפה“ איז געשריבן אין אַ פאָרם פון אַן אויפ־
 רופ צום פלל ישראל איבער דער גאַרער וועלט. דער ש״ך באַשרייבט
 דאָס גרויסע אומגליק, וואָס דאָס פוילישע יידנטום האָט געטראָפן, און
 ער לייגט פאָר, אז כ' סיוון, דער טאָג, וואָס איז אין ספר הזכרונות פאָר־
 צייכנט פאָר אַ טרויער־טאָג צום אַנדענק פון די קדושים אין בלוזי¹⁸,
 זאָל פון היינט אָן באַשטימט זיין פאָר אַ „יום צום ותענית ואכל ומספד
 וקנים“, און מען זאָל אין אַלע קהילות אין דעם דאָזיקן טאָג באַוויינען
 די קרבנות פון „גזירות ת״ח ות״ט“¹⁹. דעם ש״כס אויפרופ איז גע־
 שריבן אין געריימטער פראָזע, און דער גאונישער חריף און „עוקר
 הרים“ באַווייזט זיך דאָ פאָר אונז אַלס אויסגעצייכנטער סטיליסט און
 שפראַך־מייסטער. פול מיט פאָטעטישער קראַפט איז צום ביישפיל די
 באַשרייבונג אין דער „מגלת עיפה“ וועגן דעם טראַגישן חורבן פון דער
 האָמלער קהילה: „די באַנדעס האָבן זי (די האָמלער יידישע באַפעל־
 קערונג) אַרומגערינגלט אין אַן ענגן ראָד, צוגענומען זייער גאַנצן האָב,
 געלאָזט אַלעמען נאָקעט און בלוזי... און ווי די שאָף פאָר דער שחיטה
 האָבן זיך די אומגליקלעכע צונויפגעטולעט, שטום, דערשראָקן, נידערגע־
 שלאָגן. זאָגן די נידערטרעכטיקע צו די יידן אין פרידלעכן טאָן: „נאָך
 וואָס זאָלט איר אומקומען און לאָזן זיך שעכטן ווי די רינדער צוליב
 אייער גאָט, וואָס האָט אויף אייך אַן רחמנות זיין גאַנצן צאָרן אויסגע־
 גאַסן? דינט בעסער אונזערע געטער, איין פאָלק וועלן מיר דאָן זיין אַלע
 צוזאַמען, פריי וועלן מיר אייך לאָזן, אייער פארמעגן צוריקגעבן, און איר
 וועט לעבן ווי די רייכע שררות... וזרע קודש אמונים אשר נהרגים על
 ד' כל הימים — די טרייע דינער פון דעם הייליקן שטאַם, וואָס איז זיך
 שטענדיק מקריב פאָר זיין ליבן נאָמען — זיי האָבן זיך אָבער אָפגעזאָגט
 פון די תענוגים פון דער וועלט. יונג און אַלט, בחורים ובתולות, זקנים
 און קליינע פשרע קינדער — אַלע צוזאַמען האָבן אויסגעשריען זייער
 ביטער געשריי צום אל עליון שוכן מרומים: „רו איינציקער גאָט, דו מלך

17 זע אויבן, ז' 84.

18 זע אונזער הערק, ב' 32, 33.

19 דעם ש״כס פאָרשלאָג איז אָנגענומען געוואָרן אויפן צוזאַמענפאָר פון דעם
 „ועד ארבע הארצות“ (זע „לקורות הגזירות“, 1892, 1895).

פון אלע וועלטן! פון דיין הייליקן נאָמען וועגן גיבן מיר אונזער לעבן אָפּ — קיין פרעמדע געטער וועלן מיר ניט דינען!" און זיי האָבן זיך מתווה געווען אין זייערע זינד, האָבן מצדיק געווען אויף זיך דעם דין און מיט גרויס געוויין קינות געזאָגט... זיינען דאָן די „רקים" מיט גרויס צאָרן אָנגעפאלן און אָן רחמנות געהרגעט יונגע און אלטע, טעכטער און זין, אלע אָן אויסנאָם!"²⁰.

בעת האַנאווערס כראָניק איז געשריבן אין אַ רויקן טאָן פון אַ מע-מואַריסט, הערן זיך אין „מגלת עיפה" אָפטע פאַטעטישע אויסגעשרייען, אין וועלכע עס רייסט זיך דורך דער שמאַרציקער ווייטאָג און דאָס לעכצן-דיקע ניט באַפרידיקטע נקמה-געפיל. ווען דער ש"ך דערציילט, ווי אין איין שטאָט האָבן כמעלניצקיס באַנדעס „פופצן הונדערט יידישע קינדער אין די גריבער געוואָרפן, זיי לעבעדיקערהייט מיט ערד פאַרשאַטן, און פון אונטער דער זיך נאָך באַווענגדיקער ערד האָבן זיך די קינדערשע קולות געהערט" — רייסט ער איבער אין דער מיט, און שליידערט זיין צאָרנדיקן אויסגעשרייען: „העל אלה תתאפק ד' ותחשה יה שוכן ערבות! — און דו שוויגסט דערפון, און טוסט דאָס דערלאָזן, דו גאָט אין די הימלען!"

אין דער הינזיכט זיינען זייער טיפיש צוויי אַנדערע כראָניקעס פון יענער צייט: „צער בת רבים" פון אַברהם בן שמואל אַשפּנזי און „צוק העתים" פון מאיר בן שמואל אויס שעבערשין²¹. די דאָזיקע כראָניקעס, וואָס זיינען אויך ווי די „מגלת עיפה" געשריבן אין גערוימטער פראָזע, האָבן ניט נאָר אַ ריין היסטאָרישן ווערט, זיי זיינען אויך אינטערעסאַנט פון ליטעראַרישן שטאַנדפונקט. באַזונדערס אינטערעסאַנט איז אין דער הינזיכט אַברהם אַשפּנזים כראָניק²², וואָס האָט דעם אונטערקעפּל „מספר פולנויא" — אַ קלאַנג נאָך פּוילן. יעדער אָפּזאָץ הייבט זיך אָן מיט אַ באַזונדערן פּסוק פון „איכה", און דערנאָך קומט די באַשרייבונג פון

20 דער בעל „צוק העתים" בעת ער באַשרייבט דעם חורבן פון דער האָמלער קהילה שטרייכט דערפון באַזונדערס אינסער די ראָלע פון דעם רב אליעזר.

21 דער „צוק העתים" איז צום ערשטן געווען געדרוקט אין קראָקע אין 1650. אין זעקס יאָר אַרום האָט אַ הוצפהדיקער פּלאַניאַטאָר, יהושע בן דוד אויס לעמבערג, איבערגעדרוקט דאָס ווערק אין וועגנדיק אונטער ויין נאָמען. זע: ה"י גורלאַנד, „לקרות הגורות", III, 7.

22 דער פאַרפאַסער האָט, ווי עס שיינט, בדעה געהאַט צו דרוקן ויין ווערק אין וועגנדיק. וועגן דעם זאָגט עדות דער שיר פון דעם באַקאַנטן פּקובל און דיכטער בשה זכותא, וואָס געפינט זיך גלייך נאָכן שער-בלאָט. אויס אָן אומבאַקאַנטער סיבה איז אָבער דאָס ווערק בשעתו ניט פאַרעפנטלעכט געוואָרן, און ערשט אין דער נייעדער צייט האָט עס ה"י גורלאַנד צום ערשטן געדרוקט אין זיין „לקרות הגורות", III.

די שרעקלעכע געשעענישן אין אוקראינע. די באשרייבונג ווערט אָפּער געפירט ניט אין געלאָסענעם טאָן פון אַ כראָניסט — דאָס איז אַ לויטער „איכה“־יאָמער, פּול מיט שמאַרץ און שרעק; אַ ביטער געוויין איבער דעם חורבן פונם פּוילישן יידנטום, אַ געוויין, וואָס ווערט יעדעס מאָל איבערגעריסן מיט צאָרנדיקע אויסגעשרייען און הרינגענדיקע פּאָדע־רונגען פונם גאָט דעם אַלמעכטיקן, גאָט פון ישראל, ער זאָל דערפילן זיין משפט און באַצאלן דעם בלוטדרשטיקן שונא פאר זיינע אימהדיקע מעשים...

„ואתה ד', אל נורא עליה! — רופט אויס דער כראָניסט — דו הערסט דאָך, דו גאָט דער אַלמעכטיקער, די ווייגעשרייען! דו וועסט דאָך זיך נוקם זיין אין די נידערטרעכטיקע, וואָס האָבן די ספרותיות איבער די גאָסן געשפּרייט, זיי אין שמוץ געטראָטן, און די בתי־בנסיות פאַר שמאַלן געמאַכט... געדענק, ווי דאָס פאַרגאַסענע בלוט טוט צו די הימלען שרייען! צי קאָן דען פאַרגעסן ווערן דאָס דורך מענטשן אומשולדיק פאַר־גאָסענע בלוט? צי איז עס מעגלעך, אַז דו האָסט אונז אויף שטענדיק פאַרלאָזן און פאַרגעסן?.. זע — הינט און חזירים רייסן די גלידער פון געשאַכטענע קינדער, וואָס זיינען צו קבורה ניט געקומען, שוואַנגערע פרויען האָט מען די בייכער אויפגעשניטן, צאָפּלדיקע קינדער האָט מען אויף צווייען צעריסן, זייערע קעפּ אויף די שטיינער צעשמעטערט... אַלע היילן און גריבער זיינען איבערפּולט מיט דערשלאָגענע יידישע טעכטער און יונגען. פון יידישע מיידלעך האָט מען די הויט געשונדן, די גלידער מיט גרויס אַכזריות געריסן, געבונדענערהייט אין וואַסער געשמיסן — נעם זשע נקמה, דו גאָט, וואָס פאַרנעמסט די געשרייען פון באַדריקטע! זיי זיך נוקם פאַר די אומשולדיקע רייניקע טויבעלעך — פאַרשאַלטן זאָלן זיין די בלוטיקע מערדער! זאָלן זיי אייביק זיין געיאָגט און גע־פּלאָגט, פאַרהאַסט און פאַרפּאָלגט פונם פּלאַם פון דיין צאָרן...“ און ווי־דער הייבט אָן דער פאַרפּאַסער צו דערציילן די שרעקלעכע מעשים, וואָס זיינען אין די אוקראַינער קהילות געשען. ער דערציילט וועגן אַן אומ־גליקלעכען פּאָטער, אין וועמעס האַנט די בלוטיקע תּלנים האָבן מיט געוואַלד אַ מעסער אַיינגעדריקט און מיט דעם פּאָטערס האַנט דעם האַלז פון זיין זון דורכגעשניטן, ער דערציילט וועגן אַ שמש, וואָס האָט זיין הייליקטום, זיין בית הכנסת מיט די ספרי תּורות פאַר די באַנדיטן גע־שיצט, און יענע האָבן מיט אַ געלעכטער פון אים אַן אבר נאָך אַן אבר געשניטן, דערנאָך אים אויף פיר טיילן צעשניטן און אין די ווינקלען פון דעם בית־הכנסת צעהאַנגען. ער דערציילט, ווי מען האָט פרויען און טעכטער פאַר די אויגן פון זייערע מענער און טאטעס מאַנס געווען.

קינדער די העלזער איבערגעשניטן און מיט א שטןגעלעכטער ביי די עלטערן געפרעגט, אויב די שחיטה איז פשר צי טריף. און די אלע באר שרייבונגען ווערן באגלייט פונם פארפאסער מיט צאָרנדיקע אויסגע- שרייען: ואתה ד' אל איום ונורא! גים אויס דיין צאָרן אויף דינע לעס- טערער, זיי זיך נוקם אין די דאָזיקע גיפטיקע שלאַנגען, זיי זיך נוקם פאר די אומגעקומענע קדושים, וואָס האָבן זיך מקריב געווען פון דיין נאָמען וועגן!"

ווי אַשפּנזי אין זיין „צער בת רבים“, אַזוי האָט אויך אַן אַנדער כראָניסט פון יענער צייט דורכגעוועבט זיין טרויעריקע כראָניק מיטן ביבלישן „איכה“ טעקסט. דאָס איז גבריאַל בן יהושע שוספּורג, פתח השּוּבָה²⁸. דאָס ווערק איז געשריבן אין פאָרם פון א פירוש אויף „איכה“; דאָס איז אָבער אַ גאַנץ אייגנארטיקער פירוש: דאָס האָט דאָס לעבן גופא, די פּלוטיקע יאָרן פון ת"ח און ת"ט דעם פירוש צום ביבלישן טעקסט געשריבן, און יעדן פּסוק אילוסטרירט דער פארפאסער מיט די אימהדיקע געשעענישן אין אוקראַינע. די צעווילדעוועטע קאָזאָקישע באַנדעס זיינען געווען אַזוי אומדערשעפלעך אין זייערע אַכזריותדיקע רציחות, אַז יעדע כראָניק פון יענער צייט ברענגט אַלץ נייע האַרץ-דער- שיטערנדיקע פּרטים. רייך מיט אַזוינע פּרטים איז אויך שוספּורג'ס כראָניק, און ניט קוקנדיק דערויף, וואָס זי איז געשריבן אין אַ טרוקענעם פּראָטאָקאָל-אַרטיקן סטיל, מאַכט זי דאָך אַ גאַנץ שטאַרקן רושם.

ווי אין די צייטן פון די קרייצצוגן, אַזוי האָבן אויך די שרעקן פון „גזרות ת"ח ות"ט“ אַרויסגערופן אַ קינות- און סליחות-ליטעראַטור. די געמינס פון שרעק און אומגליק, ווי צונץ דריקט זיך אויב, האָבן באַגייסטערט צו קינות און רעליגיעזער פּאָעזיע די רבנים און למדנים, וואָס האָבן איבערגעלעבט די פּלוטיקע געשעענישן אין אוקראַינע. דער באַרימטער בעל „תּוֹסּוֹפוֹת יוֹם-טוֹב“ האָט זיין האַרציקן „אַל מֵלֵא רחמים“ געשריבן און אין זיין פּאָקאַנטער סליחה „אַלֵּה אַזכּרה“ באַ- שרייבט ער אין דערשיטערנדיקע בילדער די שרעקלעכע מעשים, וואָס זיינען געשען, בעת „טויטע האָבן זיך איבער פּעלדער און וועלדער גע- וואַלגערט און צו קבורה ניט געקומען, און לעבעדיקע האָט מען אין גריבער און קברים באַגראָבן“. סליחות און קינות האָט אויך געשריבן דעם של"הם זון, דער פּוּיזנער רב שעפּטל הורוויטש²⁹ און פילע אַנדערע

²⁸ צום ערשטן געדרוקט אין אַמסטרעם אין 1651, איבערגעדרוקט אין לעצטן קונטרס פון „לקורות הנזירות“, 1892, 30-54.
²⁹ די פּאָקאַנטע סליחה „שבתי בבית ד'“ (איבערגעדרוקט אין „לקורות הנזירות“, III, 19-24).

רבנים, צווישן זיי דער ש"ך, וואָס האָט ניט נאָר אין זיין „מגלת עיפה", נאָר אויך אין פילע קינות באַוויינט דעם חורבן פון די הונדערטער קהילות.

ווי אין די כראָניקעס פון יענער צייט, אַזוי הערט זיך אָפּט אויך אין די דאָזיקע קינות און סליחות די שטים פון פראָטעסט און ניט געד שטילטער נקמה. שמואל הלוי, דער פאַרפאַסער פון דער סליחה „אַללי עת אזכור הצרה הגדולה"²⁵, ווו ער באַקלאַגט דעם חורבן פון נעמיראַוו און טולטשין, רופט אויס מיט תרעומות צו גאָט:

צָפִיתָ בְּמִכְאוֹב בְּנֶיךָ וְלֹא הִשְׁבַּחְתָּ מִמְרוֹמִים,
אָסַפְתָּ מְאוֹמְתֶךָ אֶת הַחֶסֶד וְאֶת הַרְחֲמִים.

האַסט געזען די לייַדן פון דיינע קינדער און ניט אומגעקוקט האַסטו זיך פון דיינע הייכן. רחמים און גענאָד האַסטו פון דיין אומה אָפּגעווענדט).

און דער בעל „מזבח יעקב" און „סול יעקב", דער רב יעקב־קאַפּל מרגלית, וואָס איז אַליין על־פי נס אַנטלאָפּן מיטן לעבן, פאַרענדיקט זיין שיינע קינה „על אלה אני בוביה" מיטן אויפּוּר צו גאָט:

נְקַמְתָּ בָּם עֲבָרֹתַי הוֹדִיעָה,

אַל נְקַמְתָּ אֲדוֹנָי, אַל נְקַמְתָּ הוֹפִיעָה !²⁶

אַבער ניט נאָר די אין שרעקלעכע יסורים און ענויים קשים אומגע־קומענע קרבנות באַוויינען די האַרציקע קינות, זיי קלאַגן אויך אויף דעם חילול התורה, אויף דעם גרויסן קולטורעלן חורבן, וואָס ס'איז צעשטערט געוואָרן דער וויכטיקסטער צענטער פונם יידישן וויסן.

„נר מצוה ואור תורה כבה" — קלאַגט זיך אין דער אויבן־דער־מאַנטער קינה „על הרוגי חכמי פולניא" דער רב יעקב־קאַפּל מרגלית — אויסגעלאָשן איז דאָס ליכט פון דער תורה און פאַרשעמט זיצט זי אין דער פינטטער. א פיוער־זייל האָט געלויכטן בעדת ישראל, ווער וועט איצט אַנטפלעקן די סודות התורה?"²⁷

באַזונדערס טיפיש איז אין דער הינזיכט די „בקשה" פונם נאָ־ראַלער רב משה בן אליעזר הכהן (כ"ץ). זיין פאַטער, דער בעל „ראשית חכמה" א שוועסטער־זון, איז געקומען פון צפת קיין פּוילן דרוקן זיין פעטערס מוסר־ספר, און ער איז שוין אין פּוילן פאַרבליבן

²⁵ איבערגעדרוקט אין „לקורות הנזרות", v.

²⁶ מעלד אָן דיין נקמה פאַרן בלוט פון דיינע קנעכט! מין האָר איז דאָך דער נאָס פון נקמה, — דערשיין זשע, די נאָס פון נקמה!

²⁷ דאָרסן.

אויפן גאנצן לעבן. זיין ינגסטער זון, משה, וואָס האָט געלערנט תורה ביים באַרימטן מהרש"א, איז געווען ניט בלויז אַ בקי אין יס־התלמוד, נאָר האָט זיך אויך פיל אָפגעגעבן מיט מאַטעמאטיק און מעדיצין. משה פ"ץ איז געווען רב אין דער וואָלינער שטאָט נאָרעאָל בשעת כמעלניצקיס היילות האָבן חרוב געמאַכט די גאַנצע קהילה, נאָר דעם רב איז געלונגען צו אַנטלויפן צוזאַמען מיט זיין פאַמיליע. ער האָט זיך דערלאָנגט קיין דייטשלאַנד, און פון דאָרטן האָט מען אים אַיינגעלאָרן קיין מעץ אויפן פּאָסטן פון רב ומ"ץ²⁸, און דאָרט האָט ער זיין „בקשה" פאַרפאַסט, וווּ ער באַקלאָגט דעם גרויסן חורבן פונם פּוילישן יידנטום. „פּוילן העדינה! — קלאָגט דער בעל „הבקשה" — דו אויסדערוויילטע פאַר תורה און זויסן! צו דיר איז קיין גלייכן ניט געווען, זינט דאָס פּאָלק איז אין גלות גע- גאַנגען — איצט ביסטו פאַרוויסט און פאַרוואַנגלט, פאַרגעסן און פאַר- לאָזן! אַהין פלעגן זיך פאַרזאַמלען אַלע פּאַסטעכער פון פּאָלק, דאָרט פלעגט מען באַפעסטיקן די יסודות פון דעם דת, לערנען די חוקים און געזעצן פאַרן גאַנצן פּאָלק ישראל — איצט צו וועמען זאָל איך דיך גלייכן, דו פּוילן־לאַנד? וווּ זיינען די ישיבות מיט זייערע חכמים? ווער וועט איצט די געזעצן דערקלערן, ווער וועט די סודות התורה אַנטפלעקן, ווער וועט אונז פירן איבער די טיפּענישן פון חכמת התלמוד? צו אַש איז געוואָרן דאָס הויז פון יעקב, צוגענומען איז פון אונז גאָטס היילי- קער אָרון!.."

28 די בקשה איז צום ערשטן געדרוקט אין 1659, איבערגעדרוקט אין „לקורות הגזירות", III, 14-17.
29 זע „לקורות הגזירות", III, 8-14, וווּ עס זיינען אָנגעגעבן אַלע קוועלן פאַר משה פ"צס ביאָגראַפֿיע.

זיבעטער טייל

צווייטער בוך

דער דייטש-פּוילישער
קולטור צענטער

ערשטער קאפיטל

די עקאָנאָמישע און נייסטיקע ירידה. — די שערלעכע השפעה פונם דרך הפילפול אויף די דרשנים. — דער ווענווייזער פאר דרשנים „לקם יוסף“; זיין געשמאקלעזי-פארדערבענער סטיל. — די קעגנער פון פילפול ברכיה ברוך שפירא און יאיר-חיים באַבראָך. — יונתן בן יוסף און זיין „ישועה בישראל“. — דער געלערנטער דאָקטאָר טוביה פהן און זיין „מעשה טוביה“. — דוד נעטו, יהודה בריעלי, אבי-עד שר-שלום באַזילה און שלטה הענג. — שפתי באַם, יחיאל היילפערין און יצחק לאַמערנטי.

מיר האָבן אין פאָריקן קאפיטל געזען, ווי דאָס רוב קינות און בקשות, וואָס זיינען געשאפן געוואָרן נאָך דער בלוטיקער קאטאסטראָפּע, זיינען דורכגעדרונגען מיטן ביטערן געפיל, אז דאָס פּוילישע יידנטום איז שוין ניט אימשטאַנד צו פאָרהיילן זיינע שווערע ווונדן, און די פּוילישע אַכסניה של תורה, דער וויכטיקסטער צענטער פאר חכמת היהדות, איז שוין חרוב אויף שטענדיק. אמת, די מורא איז געווען ניט אינגאנצן באַרעכטיקט; פּוילן איז אויך ווייטער געבליבן דער חשובסטער יידישער צענטער, אָבער טאַקע אַ האַלב חרובער צענטער, און אין משך פון גאַנצע הונדערט יאָר האָט ער נאָך אַלץ ניט געקאָנט קומען צו זיינע אַמאָליקע פּוּחות. דערצו האָבן אַגב ניט ווייניק מיטגעהאַלפּן די ירידה פונם לאַנד גופא, דער קראַנקהאַפּטער צעשטערונגס-פּראָצעס, וואָס האָט וואָס ווייטער אַלץ מער דורכגעפּרעסן די פּעאַדאַגאָגיקאַלע פּוילישע מלוכה. די בולטע צען יאָר, 1648—1657, האָבן געבראַכט אַ נואַלטיקן חורבן הן אין סאַציאַלער, אזוי אויך אין קולטורעלער הינזיכט. די אַנטלאָפּענע, בעת זיי זיינען צוריקגעקומען צו זייער חרובער היים, האָבן זיך געפונען אין אַ העכסט שווערער לאַגע. דאָס גאַנצע לאַנד האָט נאָך די צעיאָריקע מלחמות געגעבן אַ פּחדיםדק בילד פון ירידה און פאַרוויסטונג. און דער צעשטערונגס-פּראָצעס, וואָס האָט אַרומגעכאַפּט די מלוכה מיט איר אָפּגע-שטאַנענעם און אָפּגעלעבטן סדר, האָט זיך אַמשאַרציקסטן געלאָזט פילן אויף דעם שוואַכאַזן און רוינירטן יידישן ישוב. די יסודות פון דער זעלבסטפאַרוואַלטונג זיינען געווען שטאַרק דערשיטערט, און זי גופא האָט אָנגעוואָרן דעם אַמאָליקן גלאַנץ. די חובות פון די פאַראַרעמטע

קהילות זיינען אימהדיק געוואקסן: אלץ אָפטער האָט מען זיך געמוזט אָפקויפן ביי דעם קלער און די יעוויטן מחמת די פילע רדיפות און כל המיני עלילות. בכדי צו דעקן די חובות זיינען אלץ מער געוואקסן די קהילה־שטייערן, און ווייל זיי איז געווען זייער שווער צונויפזאמלען ביי דער שטארק פאַראַרעמטער באַפעלקערונג, האָט קהל געמוזט דערביי אָנגעמען די שטרענגסטע מיטלען. ביסלעכווייז, וואָס ווייטער ס'איז געוואקסן דער צעפאַל פון דעם מלוכה־אַרגאַניזם, איז דאָס „קהל־שטיבל“, די פאַרוואַלטונג פון דער קהילה, מגולגל געוואָרן אין אַן אמתער אַליי־גאַרטיקע, וואָס האָט ברוטאַל אויסגענוצט איר מאַכט, בכדי צו אונטער־דריקן און עקספּלואַטירן אויפן אומפאַרשעמטן אופן די ברייטע פּאָלקס־מאַסע. דער המון, וואָס האָט באַזונדערס שמאַרצהאַפטיק געשפּירט די לאַסט פון די גוואַלטיקע שטייערן, הייבט אָן צו פירן אַ קאַמף קעגן די קהילה־פירער מיט זייערע אומגערעכטע „ראַסקלאַדקעס“ און ניט־יושרדיקן אויפמאַנען די מלוכהשע און קהלשע אָפּצאַלונגען. אין דעם דאָזיקן עקשנותדיקן קאַמף פון די ברייטע פּאָלקסמאַסן קעגן די רייכע קהילה־לייט, וואָס האָבן געהאַט אַ „יד“ אין הויף ביים פּריץ און געווען תקיף ביי די שררות און מלוכה־באַאַמטע — האָבן די רבנים פאַרנומען אַן אומבאַשטימטע לאַגע. אַ טייל פון זיי האָט אמת געהאַלטן מיטן פשוטן פּאָלק און פלעגט אָפּן אַרויסטרעטן קעגן די אומגערעכטע מעשיות פון די ראשי הקהל. די דאָזיקע רבנים האָבן דערפאַר געהאַט פיל אויס־צושטיין פון די „בעלי הקרנים“ — מצד די תקיפים און געלט־אַריס־טאַקראַטן, וואָס פלעגן זיי שטאַרק רודפן פאַר זייער „ווידערשפעניקייט“.

על־פי רוב פלעגן אָבער די רבנים האַלטן יד־אחת מיט די תקיפים און ראשי הקהל, און דערמיט אַרויסרופן די אומצופרידנקייט פון דעם פּראָסטן עולם. עס פלעגט אויך ניט זעלמן טרעפן, אַז ס'האָט אויסגע־זאַכן אַ קאַמף צווישן ביידע פריווילעגירטע גרופעס: צווישן די טרענער פון גייסטיקער אַריסטאָקראַטיע — די רבנים, און די קהל־פירער און פינאַנס־אַריסטאָקראַטן. יעדע גרופע באַזונדער האָט געוואַלט אַליין פאַר זיך האָבן די גאַנצע דעה אין קהלשע זאַכן.

דאָס אלץ האָט גורם געווען, וואָס דאָס רבנות, דער מרא דאתראַ און דער מ"ץ, האָט ביסלעכווייז אָנגעוואָרן דעם אַמאָליקן גלאַנץ און הדרת הכבוד אין די אויגן פון די ברייטע פּאָלקשיכטן. דערביי איז אויך די גייסטיקע אַטמאָספּער פון דער רבנים־וועלט געוואָרן וואָס ענגער און דערשטיקנדיקער. אמת, אין דער ליטע און אין קרוין־פוילן איז דאָס

רבנות אויך נאך די „גזירות ת"ח" געפליבן אויף זיינע אמאליקע פעסטע פאזיציעס, ווייל דאָרט האָבן די קאָזאַקן-מלחמות ניט אָנגעמאַכט אזא חורבן ווי אין אוקראַינע; אָבער אויך דאָרט לאָזט זיך שטאַרק באַמערקן די גייסטיקע ירידה און פאַראַרעמטקייט. אַפילו אויף דעם גלאַנצגעביט פון פּויליש-יידישער קולטור, אויפן רבניש-תלמודישן — אויך דאָרט איז ווי אויסגעלאָשן דער גשמית-ירידיקער גייסט פון אַריגינעלן שאַפן, און דער דור פון נאָך גזירות ת"ח האָט ניט געגעבן קיין איין קלינגענדיקן רבנישן נאָמען, וואָס זאָל זיך קאָנען גלייכן צו די גאוני התורה פון די פריערדיקע דורות. דאָס שאַפן פון די חשובסטע רבנים אויס יענער צייט איז באַשטאַנען פון גאַנצע בערג נייע הגהות און מילואים צום „שולחן ערוך“, וואָס האָט דעמאָלט שוין גענאָלטן אַלס דער ענדגילטיקער פוסק, דער אורים ותומים אויפן געביט פון יידישע דינים און געזעצן. משה רבקהש אויס ווילנע שרייבט זיין „באר הגולה“, אַברהם אבלי גאַמבינער — דעם „מגן אַברהם“, הלל ב"ר נפתלי הערץ — דעם בית הלל" אַאז"וו. איז אַ רב אויס דער צווייטער העלפט פונם 17טן י"ה, אַהרן שמואל קוידאַנאָווער (דער מהרש"ק), שוין יאָ געווען אויף אזוי פיל אַן עומד על דעתו, אַז ער האָט ניט געוואָלט בלינד זיך פאַרלאָזן אויף דעם אוי-טאָריטעט פונם „שולחן ערוך" און זיינע חריפותדיקע מפרשים דעם ט"ז מיטן ש"ך — האָט ער זיין אייגענע חריפות אויסגענוצט בלייז דערויף, וואָס ער האָט געשריבן שאַרפּשפּיזיקע הגהות צום סדר קדשים — צו הלכות קרבנות אין דעם סדר עבודה אין בית-המקדש, וואָס זיינען שוין בלויז אַ „הלכתא דמשיחא" אָן אַ שום פּראַקטישן באַטייט.

ביי אָט דער גייסטיקער אָרעמקייט און געדאַנק-פאַרקיימערונג האָבן זיך נאָך בולטער אַרויסגעוויזן די שעדלעכע פאַרמען, וואָס דער דרך הפּילפּול און די „חילוקים" האָבן אָנגענומען אין דער פּוילישער לערנער-וועלט. דאָס אויסטערלישע געשפּינס פון קונציק-פאַרדרייטע המצאות און פּשטלעך האָט פּאַקטיש געהאַלפּן ניט דעם מוח צו שאַרפּן, נאָר צו פאַרדאַרבן און פאַרשטומפּן די גייסטיקע פעיקייטן פונם מענטשן. ביי אָט דער דאָזיקער סאַפּיסטיק פונם ערגסטן סאָרט ווערט די לאַגיק, דער שכל הישר, געשטעלט מיטן קאָפּ אַראָפּ און דאָס פּשוטע און נאַטירלעכע באַקומט, ווי אין אַ קרומען שפּיגל, אומגעלומפערטע און פאַרקריפּלטע פאַרמען. דער ליטעראַרישער סטיל, דער געשמאַק צום קונסטפּול גע-טאַקטן וואָרט איז נאָך קיינמאָל אזוי קלאַגדיק ניט געפאַלן, ווי אין יענער ביזן-השמותדיקער ירידה-תּקופה. דער פּילפּול האָט אָבער גע-וועלטיקט ניט נאָר אין די ישיבות — נאָר אויך אויף דער בימה. ניט בלויז דער וויללערנער האָט געפּלייסט זיך צו בלענדן מיט זיינע

חריפותדיקע איינפאלן, נאָר אויך דער בעל-דרשן. דער בעל-דרשן האָט זיך ניט געשטעלט די אויפגאבע לערנען דעם עולם מוסר און דרך-ארי, נאָר באַוווּיזן זיין גרויס בקיאות און מיט וואָס פאַר אַ חריפות ער קאָן פאַרענטפערן די האַרבסטע קשיות און פאַרפלאַנטערטסטע סתירות. אויף דעם דרך זיינען געגאַנגען ניט בלויז פשוטע מגידים, נאָר אפילו די גדולי הדור פון יענער צייט, און אַ שטייגער אין דער דרשות-זאַמלונג „תפארת הגרשוני“ פון אזא אַנגעזעענעם רבנישן אויטאָריטעט ווי גרשון אַשכנזי (געשטאַרבן אין 1693) קאָן מען געפינען פילע פיקאַנטע ביישפילן פון אָט דעם מין אומגעלומפערטן פילפוליסטישן דרוש. עס זיינען אפילו געשאפן געוואָרן אין יענער צייט ספעציעלע האַנטביכער פאַר מגידים מיט גרייטע פילפולישע פשטלעך און אָנווייזונגען, ווי מען קאָן זיי אויסנוצן. באַזונדער כאַראַקטעריסטיש איז אין דער הינזיכט דאָס האַנטבוך פון יוסף בן מרדכי גינצבורג אויס ברויסק דליטע, „לקט יוסף“, וואָס איז דערשינען אין פראַג אין 1689.² די טעמעס זיינען דאָרט געאַרדנט לויטן סדר פונם א"ב, על-פי רוב לויט די נעמען פון די באַדייטנדיקע זיבלישע פערזענלעכקייטן. אויף יעדער טעמע איז ביי דעם מחבר גרייט אַ גאַנצע קאָלעקציע איבערגעשפיצטע קלאַזיקשיות און גלייך דערביי זוערן גלייך געבראַכט ניט ווייניקער חריפותדיקע תשובות. דאָס אַלץ איז אַזוי ווילד משונה און געפינט זיך אין פולער סתירה ניט בלויז מיטן וויסנשאַפטלעכן אַרט דענקען, נאָר אפילו מיטן פשוטן שכל הישר, אַז דעם לייענער הייבט זיך אָן דאַכטן, אַז ער האָט דאָ צו טאָן מיט אַ מין פורים פאַראַדיע אָדער סאַטירישער קאַריקאַטור. ליידער איז דאָס ניט קיין לֹא־סִי טיקע פאַראַדיע, נאָר אַ האַנטבוך און מורה-דרך פאַר מגידים, און צו דער צווייטער אויסגאַבע „לקט יוסף“ (אַפּענבאַד, 1716) איז נאָך צום סוף צוגעגעבן אַ ספעציעלע אָפטיילונג „סוגיות התלמוד“ מיט פּללים און אָנווייזונגען, ווי אַזוי מען דאַרף זיך מפּלל זיין אין די „חלוקי דרבנן“ פרי, „לחדד הבחורי חמד“.³ אָט די פּללים, וואָס דער בעל

² ווייל דער דאָזיקער חיבור איז אַצינד אַ יקר-המציאות, ברענגען מיר דאָ דעם שער-בלאָם בשלימות: „ספר לקט יוסף על שם וילקס יוסף, טאמרים והקדמות ומדרשים נפלאים מספרים נכבדים והוסף נופך משלו בסיעתא כרי דאברהם תלי תניא בדתניא בהרבה מדרשים והלכה תוספות, הלומדים יראו וישמחו והדרשנים יעלוו כי כל אחד ימצא תפצו לעשות אונים לתורה, ליקט וחיבור האברך בשנים ה"ה האלף התורני כמותר יוסף בתנאון הגדול המפורסם כמהר"ר מרדכי גינצבורג זצ"ל שהיה אב"ד ור"ם דק"ק ברויסק דליטא, בכן אל תחוסו על כספכם לקנות דעה ולהניח ברכה בבתיכם".
³ „סוגיות התלמוד לצורך הנמרא ללמוד הסוגיא בחלוקי דרבנן למצוא פתח האיך לישב בל"ז (בלא זאת) או נירן ברגיר או רענין שפארנר (רענענסבורגער) ושאר סוגיות ברש"י והוספות מה ששמענו מרבנותינו הגאונים נאוני ארץ להורות סוגיות התלמוד והנהגותיו כרי לחדד הבחורי חמד“.

„לקט יוסף“ דערלאַנגט די „בחורי המד“, שטייגן באדייטנדיק איבער די אלע אנערקאָטן, וואָס דערציילט וועגן די סכאָלאַסטישע וויכוחים, אויף וועלכע עס זיינען געווען אזוינע קונציקע מומחאס די אמאָליקע קריסט־לעכע טעאָלאָגן.⁴ דינים און הלכות, דברי מוסר און עטיק־ענטענצן, די פתביה־קודש גופא — אלץ ווערט דאָ אויסגענוצט אלס מיטל פאר אַ פילפול־שפיל, פאר אַ האַקוס־פאָקוס שווינדל.

די דאָזיקע פילפול־האַנטביכער זיינען אויך זייער טיפיש מצד זייער פאָרם און סטיל, ריכטיקער — מצד זייער פאָרם און סטיללאָזיר־קייט. אין דעם דאָזיקן „טאָל פון טויטע געביינער“, וווּ עס איז אָפּגע־שטאָרבן יעדעס לעבעדיק געפיל און אויסגעלאָשן יעדער פונק פונם זוכנדיקן פאָרשרגענדאָנק — איז אלץ מוושטש און פארנעפלט; עפעס אַ לאַנגווייליק געמיש פון אומקלאָרע ווערטער און קלאַנגען, וואָס וואַרפט אָן אַ שווערן אומעט אויפן לייענער...

דאָך מוז מען דערביי אַנווייזן, אז אפילו אין דער דאָזיקער פאר־חושכטער תקופה האָבן זיך דאָך געפונען אזוינע רבנים און דרשנים, וואָס האָבן געפירט אַ קאמף קעגן דעם פארקריפלטן פילפול און זיין פאר־דארבלעכער השפעה. צווישן די דאָזיקע קעמפער פארנעמט דעם בפבדיקסטן אָרט דער באַקאַנטער קראַקער בעל־דרשן ברכיה ברך שפיראָ. „עם האָבן זיך ביי אונז באַוויזן — קלאַנגט זיך ברכיה ברך אין דער פאָרדערע צום צווייטן באַנד פון זיינע דרשות־זאַמלונג „זרע ברך“⁵ — דרשנים שקרנים, קלייע פיקסעלעך, וואָס מאַכן אָן אזוי פיל שאַדן... זיי פארנעמען זיך מיט לויטער מעשים תעוועים, מיט האַקוס־פאָקוס־שפיל, פארברענגען די צייט בחריפת של הבל, מיט לויטער פארבלענדעניש, פירן צונורף אַ וואַנט מיט אַ וואַנט, פאָרן צוזאַמען מדרשים און מאמרים, וואָס זיינען ווייט איינער פון אַנדערן כרחוק מזרח ממערב, און עס איז צווישן זיי ניט פאָראַן קיין שום קשר וחיבור... אָט די שווינדלער און פאָקוסניקעס פארפירן בלויז מענטשן מיט זייערע שקרים און פאַלש־קייטן; און זיי מאַכן זיך נאָך גרויס און האָבן די העזה צו דערקלערן, אז די ראשונים, די דרשנים פון אמאָליקע דורות, האָבן ניט פארשטאַנען

⁴ מיר ברענגען אלס ביישפיל די זיבעצנטע סוגיא אויס דעם „לקט יוסף“: „סוגיא י"ז: אני מקשה קושיא למטה וא"ת למח לא כקשה אני למעלה, ואם תשאל אותי למח אני מקשה בתחלה למטה ואח"כ למעלה ולמה לא בתחלה למעלה, וי"ל דוקא כשאני שואל למטה או קשה למעלה ג"כ כי מתחילה הייתי אומר למעלה תי' אבל כשאני מקשה למטה ע"כ תירוצים דלמעלה אינם תירוצים דאל"כ למטה נמי אינן קשה כלום אע"פ שתחיה למעלה אין שייך למטה מ"מ י"ל דנקם למטה וכו' וכו'“.

⁵ מיר ציטירן לויט דער אַפּסטערדאַמער אויסגאַבע, 1730.

דעם פשט פון דער תורה... מען טאָר ווייטער ניט שווייגן. ראוי ונכון לקנא קנאת ד' וקנאת תורתו הקדושה — מען דאַרף זיך אָננעמען פאַר גאָט און פאַר זיין תורה, און זען מבטל זיין אָט דעם דאָזיקן לימוד שקר, מיט וועלכן מען פעלשט די תורה. דער דאָזיקער לימוד האָט פיל מער פאַרדינט ער זאָל פאַרבאָטן ווערן, ווי דער לימוד הפילוסופיה און חכמות חיצוניות, וואָס איז פאַרבאָטן געוואָרן בימי הרשב"א והרא"ש".

„מיר האָבן דאָך מיט אונזערע אויגן געזען — קלאַנט זיך ווייטער דער בעל „זרע ברך“ — ווי נאָכדעם, וואָס דער דאָזיקער „לימוד המבולבל“ האָט אָנגעהויבן צו געוועלטיקן אין אונזערע מדינות — באַה ערבוביה וחשיכה גדולה לעולם, איז געוואָרן אַ גרויס חשכות און צעמישעניש אויף דער וועלט. צרות צרורות, אַ בראַך נאָך אַ בראַך, אַן אומגליק נאָך אַן אומגליק איז איבער אונז געקומען. טייכן בלוט האָבן זיך געגאָסן, און מענטשן זיינען צו קבורה ניט געקומען. גאַנצע קהילות זיינען חרוב געוואָרן, וויפיל גאוני התורה האָט מען דן געווען במיתות קשות ומשונות, וויפיל בתי־בנסיות ומדרשות זיינען צעשטערט געוואָרן און ספרי תורות אין שטיקער צעריסן. אַלפי אַלפים יידישע נפשות זיינען אומגעקומען, פיל זיינען מיר געווען, און איצט אַ הייפּעלע געבליבן. עס איז אוממעגלעך איבערצודערציילן, וואָס אונז האָט געטראָפּן, און דאָס אַלץ איז אַן עונש פאַר אונזערע זינד“...

ניט ווייניקער שאַרף איז אַרויסגעטראָטן קעגן דעם פּילפּול און די „חילוקים“ דער באַקאַנטער רב פון יענער צייט, יאיר חיים בן שמשון באַכראַך⁶. די פּילפּול־מגפה איז דעמאָלט געווען אזוי גרויס, אַז אייניקע דרשנים האָבן געהאַט די חוצפה צו ברענגען אין זייערע דרשות אַזעלכע ציטאַטן שלא היו ולא נבראו, און אָט די אויסגעטראַכטע האַרבע סוגיאס פלעגן זיי גלייך אויסטייטשן און דערקלערן מיט כל המיני פּילפּולישע פּשטלעך און דערמיט אַרויסווייזן זייער גרויס חריפות. קעגן איינעם פון דעם דאָזיקן סאָרט דרשנים, קעגן דעם בעל־דרשן אהרן תאומים, וואָס איז דערנאָך געווען רב אין קראַקע, איז יאיר באַכראַך אַרויסגע־טראָטן אין אַ ספּעציעלער אַרבעט⁷, ווי ער ווייזט אָן אויף דער גרויסער שעדלעכקייט פון דער פּילפּול־מעטאָדע און ווי פאַרדאַרבלעך זי ווירקט

6 געבאָרן אין 1639, געשטאָרבן אין וואַרסא אין 1702.

7 חייל תאומים איז דערנאָך טראַגיש אונטעקומען אין קראַקע ביי אַ באַנדיטן־איבערפאַל (זע „עיר הצדק“, 132), האָט באַכראַך באַשלאָסן זיין פּאָלעמיש חזקק ניט צו פאַרעפנטלעכן, און ער האָט אַפילו געמאַכט וועגן דעם אַ רשימה אויפן מאַנסקריפט. באַכראַכס אַרבעט האָט נרשם אין דער נייטערער צייט פאַרעפנטלעכט אהרן יעלינגק אין „כפירים“, 1, 4—26.

אויף דער יונגט. צו דער זעלבער פראגע קערט זיך באכראך אום אויך אין זיינע שו"ת, "חות יאיר"⁹, ווו ער שטעלט אפילו ארויס א גאנצע פראגראם וועגן מער נאָרמאלער קינדער־דערציִונג. אמת, ער איז דאָ ניט קיין מחדש, ער חזרט דאָ בלויז איבער די געדאנקען פון זיין עלטער־זיידן, דעם באַרימטן מהר"ל מפראָג. נאָר טאָקע אין די דאָזיקע באַכראַכס שו"ת באַווייזט זיך אָבער גאנץ בולט אַרויס ווי אָרעם און אָפגעשטאַנען ס'איז געווען דער וועלטבאַנעם אפילו פון אָט דעם חשובסטן רב אויס יענער תקופה. בעת דער בעל, "חות יאיר" שטרייכט אונטער, ווי וויכטיק ס'איז פאַר די יונגעלייט, אַז זיי זאָלן שטודירן דעם, "שולחן ערוך", איז ער דערביי מוסר: "וועדליק איך האָב געהערט, פלעגט מען אין די פריערדיקע דורות אין די יונגע יאָרן לערנען דעם, "עקידה", דעם "עיקרים", דעם, "בוזרי" און זייער גלייכן... טוען אָבער זייער גלייך די היינטיקע דורות, וואָס דערווייטערן זיך פון די דאָזיקע לימודים, וואָרעם ס'איז נוט און פיין פאַר אונז און פאַר אונזערע קינדער, וואָס מיר גלויבן אין אַלץ, וואָס אונז איז געבאָטן, אָן וועלכער ס'איז חסירה. מער פאַריכות האָב איך גערעדט וועגן דעם אין אַן אַנדער אָרט"¹⁰. און מען דאַרף דערביי נעמען אין באַטראַכט, אַז דער בעל, "חות יאיר" נופא איז געווען מער־ווייניק באַהאוונט אין דער מיטלאַלטערלעכער יידישער חסירה־ליטעראַטור, און האָט אויך געהאַט געוויסע ידיעות אין, "חכמות חיצוניות", דער עיקר אין מאַטעמאַטיק און אַסטראָנאָמיע. זייער אינטערעסאַנט איז אין דער הינזיכט איין קאַפיטל אין "חות יאיר" (נומ' 129). איינער פון זיינע קאַרעספּאָנדענטן האָט זיך צו אים געווענדט ווי צו אַ גרויסן בקי אין חכמת התכונה און מאַטעמאַטיק מיט עפעס אַ האַרבער וויסנשאַפּטלעכער פראַגע. באַכראַך דערציילט פאַריכות אין זיין תשובה, אַז ער האָט אין דער יונגט זייער פיל צייט געפטרט אויף די דאָזיקע לימודים, ער האָט אפילו אַליין געשריבן אַסטראָנאָמישע חיבורים; ער האָט זיך אָבער סוף־בל־סוף איבערצייגט, אַז זיינע ידיעות זיינען אויף דעם געפויט גאנץ קנאַפע און ער האָט זיינע מאַטעמאַטישע פתבים פאַרברענט¹¹. מען דאַרף

8 נומ' 123, 152

9 "חות יאיר", נומ' 123, דף 116, עמ' ב': "והנה בדורות הראשונים לפי מה ששמעתי היו שומעים ולומדים בבחירתם ספר העקידה והעיקרים והבזרי ודוגמתם... ובה יפה עושין דורות הללו שמתרחקין מאותן הלימודים כי טוב ויפה לנו ולבנינו להאמין האמונות המוסליות עלינו בלי הקידה והארכתי בזה במקום אחר".

10 דאָרטן: "קמתי בשחר ושרפתי בהמתי ומר נפשי כנה נוזלין וניירות, הבלתי מעשי ידו אשר סרתי בו זמן רב ואמרת כי כבר השנתי די מה שהנעתי ידיעת לא ידעתי".

דערביי געדענקען, אז זיינע אסטראָנאָמישע ידיעות האָט ער געשעפּט אויסשליסלעך פון יידישע מיטלאַלטערלעכע קוועלן; ער האָט נאָך אַלץ געלעבט אין דער וועלט פונם אַלטן פּטאָלאָמעוס און געגלויבט, אז די זון דרייט זיך אַרום דער ערד, וואָס שטייט פּירדע פּעסט אויף איין אָרט, ווי אין פּסוק שטייט: לעולם עומדת. דערפאַר האָט ער זיך אין זיינע אַסטראָנאָמישע חשבונות אָנגעשטויסן אויף אוקרערלאָזבאַרע שוועריי-קייטן¹¹, וועלכע זיינען שוין פון לאַנג געווען פאַרענטפּערט דורך די גאָנישע אַנטדעקונגען פון קעפלער, קופּערניק און גאַליליי.

אין אַן ענלעכער לאַגע האָט זיך אויך געפונען אַן אַנדער רב פון יענער צייט, יונתן בן יוסף פון ראָזינאָי (רושאַני)¹². זינט די יונגע יאָרן האָט אים געצויגן צו „חכמת החשבון“ און מיט דער הילף פון העב־רעישע מיטלאַלטערלעכע האַנטביכער האָט ער זיך דערוואָרבן סאָלידע ידיעות אויפן געביט פון מאַטעמאַטיק און אַסטראָנאָמיע. ער האָט זיך שטאַרק מצער געווען דערויף, וואָס די דאָזיקע חכמות געפינען זיך איצט ביי יידן אויף אַזאָ נידעריקער מדרגה, בעת זיי זיינען אין אַמאָליקע דורות געווען אין אַזאָ בליענדיקן צושטאַנד. בעת ר' יונתן איז אין 1710 אַנטלאָפן פון זיין ליטווישער געבורט־שטאָט, ווען ס'האָט דאָרט אויסגע־בראַכן אַן עפּידעמיע, האָט ער אַ נדר געטאָן, אז באַם ער וועט בלייבן לעבן, וועט ער זיך שטעלן די אויפגאַבע צו פאַרשפּרייטן וואָס מער אַסטראָ־נאָמישע ידיעות צווישן יידן. דעם נדר האָט ער מקיים געווען אין צען יאָר אַרום (1720), ווען ער האָט פאַרעפּנטלעכט מיט פּיל ציורים און צייכענונגען זיין אַסטראָנאָמיש ווערק „ישועה בישראל“, אַ פּירוש אויף דעם רמב"ם „הלכות קידוש החודש“. ער האָט אויך געמאַכט אַ פּירוש אויף אַברהם בר חייאם „צורת הארץ“, און האָט צום ערשטן פאַרעפּנטלעכט די העברעישע איבערזעצונג פון יאָהאַן די סאַקראָ־באַסקאָס אַן אַסטראָ־נאָמיש ווערק „Liber de Sphaera“. אָבער אויך דער דאָזיקער פּלייסיקער און וויסנדרושטיקער תּלמיד־חכם האָט ניט געהאַט קיין שום באַגריף וועגן דער איבערזעצונג, וואָס איז פאַרגעקומען אויפן געביט פון זיין גע־ליבטער וויסנשאַפּט אַדאַנק די גאָנישע געלערנטע פונם 16טן און 17טן י"ה. אָפּגעוונדערט מיט אַ פּעסטער וואַנט פון האַס און פאַראַכטונג זיינען די באַוויזנער פון דעם דייטש־פּוילישן געמאָ געווען אָפּגעשניטן פון דעם גייסטיקן און וויסנשאַפּטלעכן אייראָפּעיִשן לעבן פון יענער צייט.

11 דאָרטן: „ואנכי נבער מדעת ולא בינת אדם ולא יספיקו לי כל ספרים יסופרים בעלי מדע בחכמה זו להביניו אמיתת הדבר שהנחו דעהי בו“.

12 יונתן בן יוסף איז געווען דעם בעל „אוהל יעקבם“ (א פירוש אויף אַלפּסוּס „יעקב קאָפּלסאַנס, אַן אייניקל זע די פאַררעדע צו „ישועה בישראל“, 1720).

אמתע חוני המעגלס. האָבן זיי, די לעבעדיק באַגראַבענע, געלעבט פון די ברעקלעך וויסן, וואָס ס'איז זיי געבליבן בירושה פון די אמאָליגע מער גליקלעכע דורות...

איין גליקלעכן אויסנאַם מאַכט אין דער הינזיכט דער געבילדעטער דאָקטאָר טוביה בן משה פהן³³, דער בעל „מעשה טוביה“, וואָס אים איז געלונגען זיך אַרויסרייסן פון די ענגע געמאַרוענט. טוביהס פאָטער, דער אונז שוין באַקאַנטער רב פון נאַראָל³⁴, איז ווי מיר האָבן אויפן אָנגעוויזן, נאָכן חורבן פון דער נאַראָלער קהילה אַנטלאָפן קיין דייטש-לאַנד, פון דאָרט האָט ער אָנגענומען דעם רבנות-פּאָסטן אין מעץ, וווּ אין פיר יאָר אַרום (1652) איז זיין זון טוביה געבאָרן געוואָרן. צו אַכט יאָר איז טוביה אַ יתום געבליבן און ער האָט צוזאַמען מיט זיין עלטערן ברודער זיך געלאָזט קיין פּוילן, וווּ עס האָבן געלעבט וי פאַמיליעס פון זייערע עלטערן. אין פּוילן האָט דער קליינער יתום גרינטלעך זיך באַקאַנט מיט דער תּלמודישער ליטעראַטור; דאָס האָט אָבער דעם יונגן טוביהן ניט באַפּרידיקט.

„כי ראיתי — דערציילט טוביה נופא — את הדלות והגלות והמלחמות אשר בארץ הלזו, וצרות רבות תכופות זו לזו, הוה על הוה, שבר על שבר“ — איך האָב צוגעזען די גרויסע אַרעמקייט און דעם גלות מיט די שטענדיקע מלחמות, וואָס הערשן אין דעם דאָזיקן לאַנד, אומ-אויפהערלעכע צרות, איין אומגליק נאָכן אנדערן, איין בראַך נאָכן אנדערן; האָב איך מיר געטראַכט: וואָס האָב איך דאָ צו טאָן? מען דאַרף אַוועק וואָס ווייטער פון דאַנען“. אים האָט געצויגן צו דער חכמה, אין וועלכער עס זיינען געווען באַהאַונט זיין פאָטער און זיין זיידע — צו מעדיצין, און ער האָט באַשלאָסן זיך לאָזן קיין איטאַליע דאָרט מעדיצין צו שטודירן. מען מוז דערביי נעמען אין באַטראַכט, אַז ניט בלויז אין דעם רמ"אס צייטן, נאָר אפילו שפעטער, האָבן די פּוילישע יידן געהאַט אָפטע פאַרבינדונגען מיט די קהילות פון צפון-איטאַליע. אפילו אין 17טן און 18טן י"ה, ניט קוקנדיק אויף דער אַלץ וואַססנדיקער גייסטיקער אָפּגעזונדערטקייט און דער פּיינדלעכער שטעלונג פון די פּוילישע יידן צו די „חכמות היצוניות“, פלעגט דאָך פאַר איין חכמה געמאַכט ווערן אַן אויסנאַם — פאַר חכמת הרפואה; און ניט זעלטן פלעגן בחורים פון

18 די ספעציעלע טאָנגראַפיע וועגן דעם דאָזיקן געלערנטן האָט אין דער לעצטער זייט פאַרעפנטלעכט ד"ר א. לעווינסאָן (טוביה הרופא וספרו מעשה טוביה, 1924).

14 זע אויפן, ז' 158.

די פוילישע ישיבות זיך לאָזן קיין פאָרוואַ שטודירן מעדיצין¹⁵. יאָן וואַר-
נאַל, וואָס האָט זיך פאָקענט מיטן אַרכיוו פון דעם פאָדער אַוניווערסי-
טעט, האָט פאַרצייכנט די נעמען פון עטלעכע צענדליק יידישע יונגעלייט,
וואָס זיינען געקומען פון פוילן קיין פאָרוואַ לערנען מעדיצין¹⁶. די אַשטע
פראָטעסטן מצד די קריסטלעכע בירגער און די אַלע מעגלעכע מוסדות,
מיט וועלכע געוויסע קריסטלעכע דאָקטוירים, ווי סלעשאָווסקי, שולץ
זכרונה, זיינען אַרויסגעטראָטן קעגן זייערע יידישע קאַלעגן בכדי מען
זאָל פאַרהאַטן יידישע דאָקטוירים פראַקטיצירן צווישן קריסטן — דאָס
אַלץ האָט ניט שטענדיק געהאַט ערפאָלג. פילע יידישע דאָקטוירים האָבן
זיך דערוואָהבן צוטרוי איז געווען אָנגענומען אין די אָנגעזעענסטע קריסט-
לעכע עריוון. דער לעמבערגער דאָקטאָר און ראש הוועד, שמחה מנחם,
איז אַ צייט לאַנג געווען לייב-מעדיקער ביים קיניג יאָן סאַבעסקי. אויך
דער ווילנער דאָקטאָר אַהרן גאַרדאָן, וואָס האָט סוף 17טן י"ה שטודירט
מעדיצין אין פאָרוואַ, איז געווען הויף-דאָקטאָר. קיין פאָרוואַ האָט זיך
אויך געלאָזט טוביה פּהן, נאָכדעם ווי ער האָט אַ שטיק צייט געלערנט
מעדיצין אין אַ דייטשן אַוניווערסיטעט. אַלס דיפּלאָמירטער דאָקטאָר איז
טוביה פּהן צוריקגעקומען קיין פוילן, ווו ער האָט זיך פאַרנומען מיט
מעדיצינישער פראַקטיק. די קריסטלעכע דאָקטוירים זיינען אָבער ניט
געווען צופרידן מיט דער קאַנקורענץ פון זייער יידישן קאַלעגע, האָבן זיי
אים אָנגעהויבן שטאַרק רודפן. מיט פאַרדרוס האָט טוביה פאַרלאָזן פוילן
און האָט זיך באַזעצט אין טערקיי, פריער אין אַדריאַנאָפּאָל, דערנאָך אין
קאָנסטאַנטינאָפּאָל, ווו ער האָט געפונען שטיצע ביים באַרימטן דיפּלאָ-
מאַט און מעדיקער ישראל קוניאַן, און וואַרשיינלעך, דורך יענעם מיט-
הילף איז טוביה באַשטימט געוואָרן אַלס הויף-דאָקטאָר ביים סולטאַן אַבמעד
דער דריטער. אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל האָט טוביה פאַרענדיקט (אין 1701)
זיין ווערטפול ווערק „מעשה טוביה“ — אַ מין ענציקלאָפּעדיע פאַר מעטאָ-
פיזיק, טעאָלאָגיע, אַסטראָנאָמיע, מעדיצין און אַנדערע נאַטורוויסנשאַפטן¹⁷.

15 וועגן אַפּטן פאַרקער צווישן די פוילישע קהילות מיט די איסלאַמישע וואָס
עות פּאָלנדיקער פּרם: אין 1590 איז אין קראָקע דערשינען אַ לערנבוך „דבר טוב“,
וו די ביבלישע ווערסער, וואָס זיינען אויסגעשעלט נאָכן א"ב, ווערן דערקלערט אויף
יידיש-דייטש און אויף איסלאַמיש. אויך נתן האַנאווער האָט אין 1653 אַן ענלעך
האַנטבוך פאַרעפנטלעכט (שפה ברורה), ווו די ביבלישע ווערסער ווערן איבערגעזעט אויף
יידיש-דייטש, לאַסיין און איסלאַמיש.

Ks. Jan Warchal, Żydzi polscy na uniwersytecie padewskim (Kwar- זע: 16
1913, III, 37-72. זע אויך באַלאַבאַנט אויפן-ציטיירטן אַרטיקלן
גרעק-ש"ר, VII, 325-326; ש. פּין, „קריה נאמנה“, 104, 113.

17 צום ערשטן פאַרעפנטלעכט אין ווענעדיק אין 1707.

דאָס דאָזיקע ווערק האָט טוביה פאַרטראַכט נאָך אין די סטודענטישע יאָרן, בעת ער און זיין חבר גבריאֵל, די איינציקע צוויי יידן אין אונז-ווערטישעט אין פראַנקפורט ד'אָדער, האָבן געהאַט פיל אויסצושטיין פון זייערע קריסטלעכע קאָלעגן, וואָס פלעגן אָפּשפּאַטן פון זיי און פון זייער פּאָלק. „אין זייערע רעליגיעזע וויכוחים, וואָס זיי פלעגן פירן מיט אונז — דערציילט טוביה — פלעגן זיי אַלס בולטסטן באַווייזן, אַז נאָט האָט זיך אָפּגעטאָן פונם יידישן פּאָלק, אַרויסשטעלן אונזער אומוויסן און גוואַל-טיקע אָפּגעשטאַנענקייט אויף אַלע חכמות-געביטן“. איך האָב דאָן א נדר געטאָן און באַשלאָסן, אַז ווי נאָר איך וועל מיין ציל דערגרייכן, וועל איך פון קיין רו און פון קיין שלאָף ניט וויסן, ביז איך וועל מיט גאָטס הילף אַ ווערק פאַרפאַסן, וואָס נעמט אַרום אַלע חכמות. זאָלן אונז זענען לעסטערער זען און זיך איבערצייגן, אַז ניט נאָר ביי זיי זיינען אַלע חכמות פאַראַן“ (להשיב חורפי דבר ולהראותם כי לא להם לברם נתנו אלה החכמות).

שוין אין ערשטן קאפיטל פון זיין ווערק באַקלאַנגט זיך טוביה פהן, וואָס ביי די יידן איז די לעצטע צייט אינגאַנצן אויסגעלאָשן דער חשק צו חקירה, זוכן און פאַרשן דעם אמת. מען פאַרלאָזט זיך אינגאַנצן אויף מסורת אַבות, וואָס מען האָט באַקומען בקבלה, בעת אונזער תורה האָט געבאָטן, אַז מען דאַרף ניט נאָר גלויבן, נאָר אויך פאַרשן „במציאת האל יתברך“. דעם פאַרפרומטן לייענער פונם דייטש-פוילישן געטאָ, וואָס האָט איבער די אַהערן געשטעקט אינם ווילדן אָבערגלויבן און פעסט גע-גלויבט אין אַלע מיני מחבלים און שדים, אין קבלהשע צירופים און קמיעות, אין השבעות און אָפּשפּרעכונגען פון בעל-שמעון און מכשפים — אים פרווט דער בעל „מעשה טוביה“ געבן מער ראַציאָנאַליסטישע האַ-גריפן וועגן דעם מהות פון מלאכים¹⁸, וועגן ענין שכר ועונש¹⁹ אאז"וו. פאַר די תלמידים פון די פוילישע און דייטשע ישיבות, וואָס ווייסן אַזוי גוט, אַז אויף יעדן מאַמר חז"ל, זאָל דאָס אַפילו זיין אַ פשוט גלייכ-ווערטל אָדער וויציקער משל, האָט מען אָנגעזאַמלט גאַנצע בערג פון סברות און פּשטלעך — טוט טוביה פהן אָפּ דערקלערן, אַז אַפילו די מצוות פון דער תורה זיינען ניט אויף אייביקע צייטן פעסט באַשטימט געוואָרן, נאָר „צריכות להשתנות כפי הזמנים“ — זיי דאַרפן געענדערט ווערן לויט די באַדערפענישן פון דער צייט און די שינויים, וואָס קומען

18 דאָרסן, ערשטער חלק, מאמר ב', פרק ב'.

19 דאָרסן, מאמר חמישי, פרק ג'.

פאָר אין די „מקבלי התורה“ — אין די טרענער פונם געזעץ²⁰. אַ מענטש מיט אַ ניכטערן שכל הישר, טוט טוביה פהן מיט בייסנדיקער איראָניע אָפּשפּאַטן פון די, וואָס שמעקן אין אָבערגלויבן, גלויבן אין פּל המיני באַבע־מעשויות און ציטערן פאַר שדים, ניט־גוטע און מכשפים. „עס איז ניטאָ — רופט אויס מיט פאַרביטערונג דער בעל „מעשה טוביה“ — נאָך אַזאָ לאַנד ווי פּוילן, וווּ מען זאָל זיך אַזוי פיל אָפּגעבן מיט שדים, קמיעות, השבעות, צירופי שמות און אַלע מיני חלומות“²¹. „אין לי עסק בנסתרות“ — דערקלערט טוביה פהן²² — „מיך אינטערעסירט דאָס נאַטירלעכע און געזעצמעסיקע“, זאָגט ער אויף אַן אנדער אָרט. בעת ער דערמאָנט דעם גלויבן אין דעם ביאת המשיח, האַלט דער פאַר־פּאַסער פאַר נייטיק באַריכות זיך אָפּשמעלן אויף די צרות, וואָס עס האָבן ביי יידן אָנגעמאַכט די משיחי השקר, און ער גיט דערביי אַ זייער וויכטיקן אין היסטאָרישער הינזיכט איבערבליק איבער דער שפּטי־צבי־פּאַווענונג. זיין שאַרפּן קאַמף קעגן אָבערגלויבן און פּאַלשע פּאַרשטעלונגען פירט טוביה פהן אויך אינם צווייטן טייל פון זיין זוערק, וווּ ער באַ־האַנדלט ספּעציעל מעדיצינישע פּראָבלעמען. ער מאַכט באַזונדערס אויף־מערקזאַם דעם ליינער, אַז די גרעסטע מניעה ביים היילן דעם קראַנקן איז דער אָבערגלויבן און די לייכטזיניקייט, מיט וועלכער מען פּאַרלאָזט זיך אויף שאַרלאַטאַנעס, אָפּשפּרעכערס און בעל־שמען, וואָס היילן אַלע קרענק מיט השבעות, קמיעות און סגולות. „די מעדיצין — זאָגט טוביה פהן אין דער פּאַרערדע צום באַטרעפּנדיקן טייל — איז אַ גאַנץ לייכטע חכמה אין די אויגן פון אַט די אַלע שאַרלאַטאַנעס; זי איז אָבער זייער אַ שווערע מעדיצין ביים וויסנדיקן דאָקטאָר“²³. זייער אינטערעסאַנט איז אין דער הינזיכט דער אַכטער קאַפיטל, וווּ פהן באַקאָנט מיט זיין טעאָריע זענען די סיבות, וואָס רופן אַרויס די באַקאַנטע קראַנקהייט „פּליקאַ־פּוּלזונקאַ“, וואָס הייסט ביים פּאַלק „קאַלטן“. „זיך וועל אין דעם קאַ־פיטל — הייבט אָן דער פּאַרפּאַסער — ריידן פאַר מיינע פּריינד און ברידער פון פּוילן וועגן דער אַכזריותדיקער קראַנקהייט, וואָס איז אַזוי

20 דאָרשן, מאַטל שלישי, פרק שלישי: „כּן המצות האלהיות צריכות להשתנות כפי הזמנים... מכאן אתה לומד שהדת האלהית אפילו שלא השתנה ולא תהלה בכל דבר אפשר שתשתנה בחלק אחד מן האיסור אל היתר וכן היתר אל האיסור כפי השתנות מקבלי התורה“.

21 דאָרשן, צווייטער טייל, פרק שמיני: „אין לך ארץ שעוסקים יותר בעסקי שרים בקמיעות בהשבעות ובשמות ובחלומות כארץ הנזכר ונקחלם אל תחד כבודי“.

22 דאָרשן, פרק המישי.

23 דאָרשן, מאַטל ששי.

שכיה אין דער דאָזיקער מדינה". פהן ברענגט אלע מיינונגען, וואָס זיינען ביז אים אַרויסגעזאָגט געוואָרן וועגן דער דאָזיקער חולאת, עם זיינען אויך געווען אזוינע מומחהס, וואָס האָבן געזען אינם קאָלטן „אן אָפֿ-געמאָגענע זאָך" מצד מכשפים און שדים; דער בעל „מעשה טוביה" אָבער דערקלערט אויפן גרונט פון זיין לאַנגיאָריקער פראַקטיק אין פּוילן צווישן אַרעמען פּאָלק, אז די דאָזיקע קרענק נעמט זיך פונם שמוץ און אַנטיהיינענישע צושטאַנדן, אין וועלכע עם לעבט די אַרעמע באַפעל-קערונג.²⁴

די מאַכט פון מסורה און קבלת אַבות האָט אָבער אזוי שטאַרק גע-וועלטיקט איבער דעם יידישן געמאָ, אז אַפילו אזא נייכטערער וויסנ-שאַפטס-מאַן, ווי טוביה פהן, האָט ניט געוואָלט אָנערקענען די אייזערנע ראיות פון די נאַטורפּאַרשער דעמאָלט, ווען יענע זיינען צו שאַרף סותר דעם „פּסוק", דעם טעקסט פון די פתבי הקודש. אין די קאַפּיטלען, וווּ דער בעל „מעשה טוביה" רעדט וועגן אַסטראָנאָמיע, באַקענט דער פּאַר-פּאַסער דעם לייענער מיט קופּערניקס סיסטעם, ער ווייזט טאַקע דערפּוי אָן, אז „ביי היינטיקע צייטן זיינען פּילע פעלקער מספּים מיט דער דאָזי-קער דעה", ער גופא געפינט אָבער, אז קאָפּערניקס טעאָריע מוז מען האַלטן פאַר פּאַלש, ווייל זי געפינט זיך אין פּולער סתירה מיט אַ סך פּסוקים פון דער ביבֿל²⁵, און ער דערקלערט דערפאַר דעם גאונישן פּאַ-נירנדר פּוין דער מאָדערנער אַסטראָנאָמיע אַלס דעם „זון פונם שטן" (בכור שטן הוא). נעמענדיק אין באַטראַכט דעם קלאָרן און נייכטערן סטיל פון דעם בעל „מעשה טוביה", איז שווער צו גלויבן, אז דאָס זאָל זיין פּלוז אַ קונצשטיק, אַ קלאָן-גרימאַסע, מיט וועלכער עם פּלעגן בשעתם זיך אזוי אָפט באַנוצן די מאָהיקאַנער פון דער רענעסאַנס-תּקופּה, אריה די מאָדענאַ און ישׁ"ר מאַנדיאַ... און מיר זעען טאַקע, אז ניט נאָר אַ זון פונם דייטש-פּוילישן געמאָ, נאָר אַפילו געבילדעטע פּאַרשטייער פון אַנדערע יידישע קיבוצים אין מערב-אייראָפּע אויס יענער ירידה-צייט האָבן אויך באַווויזן זייער פּינדלעכע באַצונונג צום קריטיש-פּרויען פּאַרשער-געדאַנק. זייער טיפּיש איז אין דער הינזיכט טוביה פהנס אַ פּך

²⁴ זיין פּאַרשונג וועגן קאָלטן האָט פהן צום ערשטן געשריבן אין לאַסיין און געהאַלטן וועגן דעם אַ פּאַרטראַג אויף אַ זיצונג אין מעדיצינישן פּאַקולטעט אין פּאַרוז. צום סוף פון זיין ווערק גיט טוביה אַ קורצן אָבער ווערספּולן ווערסערבוך פון מעדי-צינישע און סעכנישע אויסדרוקן אויף דריי שפּראַכן: לאַסיין, העברעיִש און סערקיש.
²⁵ „בהכרח ראוי לכל פילוסוף אלקי שיבטל דעת קופּרניקוש ותגלוים עליו, כי בל אותן ראיות שהביא הוא וחבריו הם נגד כתבי הקודש ודברי נביאי אמת הנאמנים בדבריהם".

דור און קאלענע — דער ראש פון דער לאַנדאָנער קהילה — דער רב און פרעדיקער דוד בן פנחס נעטו.

אין ווענעדיק געבאָרן (אין 1654), האָט נעטו שטודירט מעדיצין אין איטאליע, דערנאָך געווען אַ שטיק צייט דיין אין ליוואָרנאָ, פאַרנע-מענדיק זיך דערביי מיט מעדיצינישער פראַקטיק. אין 1702 האָט ער אָנגענומען דעם רבנות־פּאָסטן ביי דער ספרדישער קהילה אין לאַנדאָן, וווּ ער איז געשטאַרבן אין 1728. דאָס איז געווען אַ מאָן פון ברייטן פּילזיי־טיקן וויסן, גוט באַהאוונט אין אייניקע אייראָפּעיִשע שפּראַכן, האָט נעטו אַרויסגעוויזן אַ גרויסן אינטערעס צו פּילאָזאָפּיע, מאַטעמאַטיק, אַסטראָנאָמיע, שפּראַכפּאַרשונג, וועלטלעכע און טעאָלאָגישע לימודים, קונסט, פּאָעזיע ²⁶ — אַלץ האָט אינטערעסירט דעם דאָזיקן וויסנשאַפּט־ליבן „חכם“ פון דער לאַנדאָנער קהילה. אָט די פּילזייטיקייט זיינע האָט דער־וועקט אַ געוויסן חשד ביי די אַרטאָדאָקסן — עפעס איז ער צו באַהאוונט אין די „חכמות היצוניות“. האָט זיך געטראָפּן, אַז אין איינער פון זיינע פרעדיקן, האָט נעטו זיך אָפּגעשטעלט אויף די באַגריפּן: אלהים והטבע — וועגן דעם צוזאַמענבונד צווישן דעם באַשעפּער און דער נאַטור. די גאָסטפּאַרכטיקע ראשי הקהל האָבן אין דעם דערשמעקט אַ געפּערלעכע אַפּיקורסות, זיי האָבן זייער „חכם“ חושד געווען, אַז ער איז נומד צו שפּינאָזעס שיטה ²⁷; וועגן דעם האָט אויסגעבראָכן אַ מחלוקת, ביז מען האָט זיך געווענדט צום גרעסטן רבנישן אויטאָריטעט פון יענער צייט — צום חכם צבי, אַז ער זאָל זיין דער בורר; און נאָר אַדאָנק דעם, וואָס דער חכם צבי האָט דערקלערט, אַז ער זעט אין נעטו'ס דרשה קיין שום אַפּיקורסות ניט ²⁸, האָט גענומען אַ סוף צום מחלוקת, און נעטו איז אַזויך אויף ווייטער געבליבן דער מנהיג הקהילה. דאָס גיט צו אַ באַזונדער־דער אינטערעס געטום געדאַנקען, וואָס ער האָט אַרויסגעזאָגט אין זיין באַקאַנטן ווערק „מטה דן“ (לאַנדאָן, 1714), וועגן דער שייכות צווישן דער אמונה און דעם וועלטלעכן וויסן. דאָס דאָזיקע פּאָלעמישע ווערק, וואָס באַצוועקט צו שיצן די תורה שבעל־פה פאַר די אָנפאַלן פון די קאַראָלימען, טראָגט דאָס אונטערקעפּל: „פּוזרי חלק שני“, און אין הסכם דערמיט איז עס געשריבן ווי יהודה הלויס ווערק אין פאַרם פון פינף וויכוחים צווישן דעם יידישן חכם („חבר“) און דעם מלך פון די פּוזרים. אמת, די אַרכיטעקטאַניק פון נעטו'ס „מטה דן“ איז שטאַרק

²⁶ נעטו נומד האָט גאַנץ לייכט שירים געשריבן, אייניקע פון זיי זיינען אַס-

געדרוקט אין פּיערנאַס, „קול עובד“, 1-2, 78.

²⁷ זע גרעץ-שפּר, VIII, 371, 598. זע אויך „קול עובד“, 78.

²⁸ זע דעם חכם צבי'ס שו"ת, נומ' 18.

הינטערשטעליק לגבי הלויים מייסטערזווערק. דער קאָסטילישער דיכטער שטיצט זיך אינם „כוזרי“ אויף אַ רעאַלן היסטאָרישן פאַקט, ביי נעמון אָבער איז דער סיפור המעשה זייער אַ געקינצלטער: אַ יידישער תלמיד-חכם האָט אין 1710 זיך געלאָזט פון ווענעדיק אויף אַ שיף איבער דעם ים. אויפן וועג האָט אַ שרעקלעכער שטורעם אויסגעבראַכן, די שיף האָט זיך צוגעשלאָגן צו די ברעגעס פון דעם כוזר-לאַנד (דאָס אין יאָר 1710!), און ווי נאָר דער מלך הפוזרים האָט זיך דערוויסט, אַז אין זיין לאַנד גער-פינט זיך אַ גרויסער יידישער חכם, האָט ער אים גלייך אַיינגעלאָרן צו זיך און מיט אים זיך אַריינגעלאָזט אין לאַנגע וויכוחים וועגן וויכטיקע פילאָזאָפֿישער־עליגיעזע פראָבלעמען. אין פערטן וויכוח רעדט דער געבילד-דעמער נעטו באַריכות וועגן דער גרויסער וויכטיקייט פון חכמות חיצוניות און פלייסט זיך צו דערווייזן, אַז אויך די חכמי התלמוד האָבן פיל זיך אָפגעגעבן מיט וועלטלעכע וויסנשאַפטן און געהאַלטן זיי פאַר זייער גרעלעך ביים לימוד התורה. נעטו האַלט אָבער פאַר נייטיק גלייך דערביי אונטערצושטרייכן, אַז מיט די חכמות חיצוניות קאָן מען זיך בלוזי אויף אַזוי ווייט באַנצן, בליזמן זיי זיינען ניט סותר דעם דת, „די סברות אָבער פון די חכמי האומות — פירט אויס דער בעל „מטה דן“, — וואָס געפינען זיך אין ווידערשפּרוך מיט אונזער תורה שבכתב אָדער תורה שבעל פה — שקץ תשקצנו ותעב תתעבנו כי חרם הוא.“ און גלייך ווי טוביה פהן וואַרפט אויך דוד נעטו אָפ קאָפּערניקס גרונטזאָץ וועגן דער ערדבאוועגונג, ווייל דאָס איז דאָך סותר דעם באַקאַנטן פּוסק: שמש בגבעון דום וכו'.

דער איטאַליענער נעטו איז אין דער הינזיכט זייער טיפיש פאַר זיין צייט — פאַר דער בינדשמשות-צייט, ווען דער פאַרשער-געדאַנק איז אַזוי אַיינגעשראַקן געווען, און די געדיכטע שוואַרצע שאַטנעס האָבן פאַר-דעקט דאָס יידישע געמאָ ניט נאָר אין פּוילן און דייטשלאַנד, נאָר אויך אינם לאַנד פון דעם געוועזענעם רענעסאַנס. אַפילו די געבילדעטסטע מע-נער, און אַזוינע זיינען נאָך געווען אין אַ געוויסער צאָל אין דעם איטאַל-יענישן געמאָ, — אויך זיי האָבן געהאַט פחד פאַר פרייער קריטיק און פאַרן זעלבשטענדיקן פאַרשער-געדאַנק. ס'איז כדאי אַלס ביישפּיל צו דער-מאַנען דעם פילאָזאָפֿיש געבילדעטן רב אין מאַנטואַ, יהודה ליאָזן בריעלי (געבאָרן בערך 1643, געשטאַרבן 1722). אַן אַנטשיידענער קעג-נער פון דער שבת-צבירבאוועגונג, האָט בריעלי גענומען אַן אַקטיוון אַנטייל אין דעם קאַמף קעגן דעם נוכח און אינטריגאַן נחמיה חיון.²⁹

²⁹ „מטה דן“, דף 59, עמ' ב'.

³⁰ זע בריעלס בריוו פאַרעפנטלעכט אין „עניני שבתו צב"י.

אין זיין פאמפלעט „הצד צבי“ ווארפט חיון פאָר דעם מאַנמואַנער רב, אַז יענער איז פּלל ניט בקי אין דער מיסטישער ליטעראַטור, „רק בתורת לאַטין ופּילוסאָף“, און צווישן די איבעריקע בריעלס „חטאים“ דער-מאַנט אויך חיון, אַז יענער ראַזירט זיך די באַרד (את הזקן יספה) און האָט פּל ימיו ניט חתונה געהאַט (ולא נשא אשה ולא נכנס לחופה), וואָס דערמיט איז ער עובר אויף אַ מצוות עשה אין דער תּורה⁸¹. און אָט דער „פּילאָזאָף“ און ספּעציאַליסט „בתורת לאַטין“, וואָס האָט איבערזעצט סענעקאַס בריוו אויף העברעיִש און פּאַרפּאַסט אייניקע פּילאָלאָגישע און פּאַלעמישע ווערק⁸², האָט ניט געוואָלט ניט נאָר לייענען, נאָר אַפּילו אין די הענט נעמען דעם רלכ'גס „מלחמות ד'“ אויף דעם סמך, וואָס דער נאָטספּאַרקטיקער בעל „העקידה“, יצחק עראמה, האָט אויף דעם רלכ'ג' עדות געזאָגט, אַז אין זיין ספר זיינען פּאַראַן פּיל אַפּיקורסישע געדאַנקען⁸³. נאָך טיפּישער איז אין דער הינזיכט בריעלס הלמיד, אַבי עד שר שלום באַזילה. געבאָרן אין אַ פּאַרמעגלעכער פּאַמיליע, האָט באַזילה באַ-קומען אַ פּילויטיקע ערציִונג. אין די יונגע יאָרן האָט ער פּלייסיק שטור-דירט אַסטראָנאָמיע און מאַטעמאַטיק⁸⁴, איז געווען באַהאַונט ניט נאָר אין דער מיטלאַלטערלעכער, נאָר אויך אין דער נייער קאַרטעזיאַנער פּילאָזאָפּיע⁸⁵. אין די שפּעטערדיקע יאָרן איז ער אָבער געוואָרן אַ הייסער אָנהענגער פון חכמת הנסתר⁸⁶ און אַן אַנטשיידענער קעגנער פון פּילאָ-זאָפּיע, אין וועלכער ער האָט געזען אַ גרויסע סכנה פּאַרן דת⁸⁷, און ווי דער פּרומער יואל סירקיס⁸⁸, אַזוי האָט אויך אַבי עד שר שלום געפּסקנט:

81 זע ברעך-שפ"ר, ב' VIII, 605-606.

82 די דאָזיקע ווערק זיינען געבליבן אין פּתביד. אין לענינגראַדער אויפּטישן מוזיי נעפינט זיך בריעלס אַן אייגנשאַפּטיקער פּתביד (סוף 1708) — אַ פּירוש אויף ספר דינאל און הגהות צו אייניקע אַנדערע ביבלישע ביכער. אויף די ראַנדן פונם מאַנו-סקריפּט זיינען צוגעשריבן מיט אַ שפּעטערדיקער האַנט פּאַרשידענע הערות אויף דער איסאָליענישער שפּאַך. דער מאַנוסקריפּט באַשטייט אויס 96 בלעטער, נאָר דער סוף פעלס.

83 „אמונת חכמים“, פרק 11.

84 דאָרסן, דף 2, עמ' ב': „כימי חרפי למדתי חכמת הסבט וחכמת הכוכבים עד שיצא לי שם בין הגוים בגלילות האלה“.

85 דאָרסן, 4, עמ' ב'.

86 אינשטערעסאַנט זיינען זיינע ראיות, מיט וועלכע ער פּלייסט זיך צו דערווייזן,

אַז דער „והר“ איז סאַקע אַ קרמוניש ספר (דאָרסן, קאָפּ 125). באַזילה גופא האָט גע-שריבן מיסטישע פּירושים, און אין באַרען נינצבורגס קאָלעקציע האָט זיך געפונען (גומ' 687) פּאַלנדיקער פּתביד: „סודות וכונות השופר ועוד, ששלח אבי עד שר שלום לר' אברהם סגרי, 1701.“

87 דאָרסן, 29, עמ' ב'.

88 זע אויבן, ז' 81

כל באיה לא ישוכון.³⁹ ער האָט ניט געקאָנט מוחל זיין אַברהם אפן עזראַן זיינע פֿרײַע קריטישע געדאַנקען, וואָס ער האָט אַרויסגעזאָגט בנוגע צו דער רעדאַקציע פֿון תּורת משה⁴⁰; ער האָט דערקלערט די מפרשים פֿון מיימונים „מורה נבוכים“ פֿאַר „מחטאי הרבים“, און דער עמקן נרבוני איז ביי אים ניט נאָר אַ „מין גמור“, נאָר טאַקע אַ „טפּוש בתּכלית הטפּשות“⁴¹. אין דעם רלפֿ'ג זעט ער דעם מאַן, וואָס קעמפט „קעגן גאָט“ און דעם בעל „מאור עינים“ וויל ער אַפילו ביים נאָמען ניט דער-מאָנען, „וויל אַלע יענעמס רייד זיינען נומה צו אַפיקורסות, וואָרעם זיין מיין איז געווען אונז אַפּשטויסן פֿון גאָט און דערווייטערן אונז פֿון זיין תּורה“⁴². אַפילו אין ידעיה פּנינים „בחינת עולם“ האָט דער דאָזי-קער קנאי אויך דערשמעקט אַפיקורסות, וועלכע מען דאַרף עוקר מן השּׁורש זיין⁴³ און ער האָט זיך שטאַרק מתרעם געווען אויף דעם אַנקאָ-גער רב ר' שמשון מורפורגאָ, דערפאַר, וואָס יענער האָט אין די יונגע יאָרן (1704) פֿאַרעפּנטלעכט די דאָזיקע פּאָעמע מיט אַ נייעם פירוש („על הדעת“). „דער, וואָס ס'האָט פֿאַרעפּנטלעכט דאָס דאָזיקע ווערק — רופּט אויס מיט פּעס דער בעל „אמונת חכמים“ — דער איז עתיד ליתן את הדין“⁴⁴.

ביי אַזעלכע שטימונגען איז לייכט זיך פֿאַרצושטעלן, אין וועלכער שווערע לאַגע עס האָבן זיך געפונען די געציילטע מענער פֿון יענער צייט, וואָס זיינען ניט געווען געזאָנען צו גיין בלינד אין דעם אויסגעטראָטענעם וועג פֿון מסורת אַבות און געמאַכט דעם מינדסטן פּרוּוו קריטיש זיך פֿאַרהאַלטן צו די אויטאָריטעטן פֿון די פּריערדיקע דורות. זייער באַ-לערנד איז אין דער הינזיכט דער שווערער לעבנסוועג פֿון דעם שפּראַכ-פֿאַרשער שלמה-זלמן הענאָ. געבאָרן אין האַנוי אין 1687, האָט שלמה-זלמן שוין אין די יונגע יאָרן אַרויסגעוויזן אַ באַזונדערן אינטערעס צו דער

39 „אמונת חכמים“, דף 27, עמ' ב'; דף 38, עמ' א'.

40 דאָרשן, 10, דף א'.

41 דאָרשן, דף 19, עמ' א'.

42 דאָרשן, 38, עמ' א': „כי כל דבריו נוסים למינות, ואל תחמה מזה כי יותר על כן בקש האדם הזה להרחיבו מעל ד' ולגרשנו מנהלת תורתו“.

43 דאָרשן, 15, עמ' ב', 27, עמ' א'.

44 דאָרשן, 16, עמ' א' (מיר ציטירן לויס דער ערשטער אויסגאַבע, 1730).

וואָרשיינלעך איז דער שאַרפּער מאַן, אין וועלכן דער „אמונת חכמים“ איז געשריבן, געווען די סיבה, וואָס אבי-עדס פּרײַנד, נר-די-לאַקוילא, נאָכדעם ווי ער האָט זיך באַ-קענט מיטן ווערק אין פּת-ביד, האָט ער געפּעסן דעם פֿאַרפּאַסער ער זאָל דאָס ווערק ניט פֿאַרעפּנטלעכן.

וויסנס-בראנזשע, וואָס האָט ניט געוועקט די קלענסטע אויפּמערקזאַמקייט אין די דייטש-פּוילישע ישיבות — צו שפּראַכפּאַרשונג און העברעיִן-שער גראַמאַטיק. נאָך ייִנגלויזן האָט ער דורכגעשטודירט די אַלע אַלטע ייִדישע מדקדים און פּילאָלאָגן, און צו צוואַנציק יאָר איז ער שוין מיט אַן אייגן ווערק אַרויסגעטראָטן — אַ העברעיִשע גראַמאַטיק „בנין שלמה“ (1708). אין דער צווייטער הקדמה קלאָגט זיך דער יונגער פּאַרפּאַסער, וואָס די גראַמאַטיק פּון דער ביבלי־שפּראַך ווערט אַזוי פּאַרנאַכלעסיקט. ייִדישע יונגעלייט פּאַרנעמען זיך מיט פּילפּול, באַווייזן זייער הריופות און בקיאות אין דער תּלמודישער ליטעראַטור, זיי האָבן אָבער קיין שום באַ-גריף ניט, וואָס אַזוינס איז דיקדוק, און זיינען ניט אימ־שטאַנד איבערלייענען קיין איין תּפּילה, קיין איין זאַץ אַפּילו אָן גראַמאַטישע גרייזן⁴⁵. אָט די מוטיקע שווימערס איבערן ים התּלמוד, טענהט ווייטער דער בעל „בנין שלמה“, האַלטן פּאַר ניט פּאַסיק פּאַרנעמען זיך מיט דיקדוק, וואָס איז ביי זיי אַפּילו פּאַר קיין לימוד ניט פּאַררעכנט. מיט יוגנטלעכער זעלבסט-צופּרידנקייט פּאַרזיכערט דער פּאַרפּאַסער, אַז ער האָט אין זיין ווערק אויסגעבעסערט פּילע גרייזן ביי די אַלטע מדקדים (ועוד זאת מדרכי זה החבור, שהשגתי לפעמים על איזה מחבר ולא מנעתי הדבור, אכן לא דחיתיו בלי טעם באמת הבנין, רק בסברות ברורות וראיות נכונות ברתני הענין).

דער טאָן פּון דעם יונגן פּאַרפּאַסער איז טאַקע אַ גאַנץ תקיפּער, ערטערזווייז אַפּילו מיט פּאַלעמישער שאַרפּקייט. אַ יונגערמאַן זאָל אַרויס-טרעטן מיט אַזאַ זיכערקייט קעגן אַלט־אַנערקענטע אויטאָריטעטן, זיך דערוועגן כאַפּן אין גרייזן דעם אבן עזרא, דעם רד"ק, דעם אַברבנאַל — דאָס האָט אויסגעוויזן ווי אַן אומדערהערטע חוצפּה, עס האָט ממש גע-שמעקט מיט „הפּקירות“. אינטערעסאַנט איז דערביי פּאַלגנדיקער פּרט: אין דער דריטער פּאַררעדע צו זיין ווערק מאַכט שלמה הענאַ חוזק פּון דעם אַברבנאַל דערפּאַר, וואָס יענער קומט מיט טענות צו ירמיהו הנביא, אַז יענער איז ניט געהערקט באַהאַונט אין די פּללים פּון דיקדוק. אמת, שלמה הענאַ נעמט זיך דאָ אַפּילו אָן פּאַר דעם געטלעכן נביא בן חלקיהו, דאָך האָט דער שפּאַטישער טאָן זיינער בנוגע צו אַזאַ גדול בישראַל ווי דער פּרומער יצחק אַברבנאַל שטאַרק אויפּגעבראַכט די ראשי הקהל פּון פּראַג פּרט, וווּ ס'האָט זיך געדרוקט הענאַם בוך; און זוי נאָך „בנין שלמה“ איז פּון דרוק אַרויס, האָבן זיי גלייך אָנגענומען אַ החלטה דעם ספר צו

45 „בנין שלמה“, צווייטע הקדמה: „ובני ישראל לא ידעו מה מדקדוק לשון הקודש קרוא סקרא שבת וחודש, ולא יכלו לקרוא פסקו אחר מבלי שניאה“.

צארברענגען, ווייל ער קאן דאך אויך אנדערע ברענגען צו דער חוצפה אָפּשפּאַטן פון אָנערקענטע אויטאָריטעטן. נאָר אַדאַנק דעם, וואָס פאַר הענאַן האָט זיך אָנגענומען דעם באַרימטן דוד אָפּענהיים זייער אָנגע-זענענע איידעם, איז דער גור בטל געוואָרן, אָבער בתנאי, אז דער מחבר זאָל צום סוף פון זיין ווערק אָפּדרוקן אַ כתב התנצלות, וווּ ער בעט מחילה ביי די אַלע גדולים, וואָס ער האָט פּונע בכבודם געווען⁴⁶. דער כתב התנצלות האָט טאַקע אָפּגעראַטעוועט דעם ספר פון שריפה, אָבער ניט דעם מחבר פון אַלע מעגלעכע רדיפות. ניט קוקנדיק אויף זיינע ברייטע ידיעות און גרויסע פעיקייטן, האָט דאָך הענא זיך ניט געקאַנט דערשלאָגן צו אַ וועלכער ס'איז שטעלע, און ער האָט זיך מפרנס געווען דערמיט, וואָס ער האָט געגעבן העברעיִשע לעקציעס⁴⁷ און פאַרקויפט עקזעמפּלאַרן פון זיין גראַמאַטיק. האָט הענא מיט אַ צייט שפעטער שאַרף קריטיקירט איינעם אַן עזריאל מיט זיין זון אליהו אויס ווילנע פאַר זייער ניט געלונגענער תפילות-אויסגאַבע, האָבן יענע אין זייער פּאַלעמיק געהאַלטן פאַר נייטיק קודם-כל דערמאַנען זייער קריטיקער זיין „חסאת נעורים“, וואָס ער האָט געהאַט די העזה אָנפאַלן אויף גדולים און גאונים. הענא באַרירט דערפאַר נאָך אַמאָל אין דער פּאַרערע צו זיין שפעטערדיק ווערק „שערי תורה“ די פאַר אים אזוי טראַגיש געוואָ-רענע פּראַגע: צי איז דערלויבט צו קריטיקירן די מיינונגען פון אָנער-קענטע אויטאָריטעטן? ער דערלויבט זיך דערביי אַרויסזאָגן דעם פאַר יענער צייט אַפיקורסישן געדאַנק, אז ס'איז יעדן דערלויבט צו זוכן און פאַרשן נאָכן אמת, און ער מעג זיך דערביי ניט בלינד פאַרלאָזן אויף דער מיינונג פון אָנערקענטע אויטאָריטעטן, וואָרעם יענע זיינען אויך ניט מער ווי מענטשן, און קאָנען אַ טעות האָבן⁴⁸. הענא האָט מיט זיין אַרויסטריט ווידעראַמאָל דערוועקט דעם צאָרן פון די גאָסטפּאַרכטיקע

46 ווייל דער דאָזיקער „מחילה“-כתב איז אויפגעהויבן געוואָרן בלויז אין גע-ציילטע עקזעמפּלאַרן, ברענגען טיר אים בשלימות, זע ביילאָגע נומ' 7.

47 לויט דער מיטטיילונג פון זיינעם אַ פּן-דור, איז הענא געווען אַ לעקטאָר פון דער העברעיִשער שפּראַך אין אייניקע האָלענדישע אוניווערסיטעטן (זע „צייטשריפט פ. העבר. ביבליאָגראַפיע“, 1904, 94).

48 הענא שרייבט: „אמנם בתום לבבי ובנקיון כפי עשיתי זאת, אשר השגתי לפעמים על איוה מחבר מכתבים הראשונים, כי תורה היא, ומותר לכל אדם לחקור ולדרוש אחרי האמת; וכתוב בתשובות חות יאיר, כי מותר לכתוב על איוה מחבר מן הראשונים שטעה, כי גם מכתב מן האנושי לא נמלט מן הטעות. גם אין ראוי להעלים האמת“..

מנהיגי הדור און דער קנאי יעקב עמדן אשכנזי האָט אים אָנגערױפֿן „הנמהר והנבהל“⁴⁹.

אויף זוי ווייט דער פֿאַרגליווערטער געדאַנק פֿונם דייטש־פּוילישן יידנטום אויס יענער צייט האָט זיך פֿאַרהאַלטן מיט חשד און שנאה צו אַלץ, וואָס ס'איז געווען ניט נאָר לויטן לאַנג פעסטגעזעצטן סדר — זאָגט אַמבעסטן עדות אַן אַנדער וויסנשאַפטלעך ווערק אויס יענער תקופה. דאָס איז דאָס ביבליאָגראַפישע האַנטבוך „שפתי ישנים“ פֿון שבתי בן יוסף באַס. אַלס פֿערציגאָריק יונגל⁵⁰ האָט שבתי אָנגעוואָרן זיינע עלטערן; זיי זיינען אומגעקומען בשעת דער שחיטה, וואָס ס'איז פֿאַרגעקומען אויף יידן אין זיין געבאָרן־שטאָט קאַליש אין 1655. דער יונגער יתום איז דאָן אוועק קיין פֿראַנק, וווּ ער איז אַראַנק זיין פֿראַכטפֿולער באַס־שטימע גלייך אָנגענומען געוואָרן פֿאַר אַ זינגער אין דער באַרימטער פֿראַנצער אַלטי־נייער שול. אַ רייך באַגאַבטער, האָט דער יונגער זינגער זיין גאַנצע פֿרייע צייט אָפֿענגעגעבן וויסנשאַפטלעכע לימודים. נאָך אין יאָר 1669 דרוקט באַס איבער משה שערטלס באַקאַנטן גלאָסאַר „באר משה“⁵¹, וועלכן ער באַגלייט מיט אַ ברייטער הקדמה, וווּ ער באַקענט אין איינ־פֿאַכער קלאָרער פֿאָרם מיט די כללים פֿון דער העברעיִשער גראַמאַטיק. ער האָט אויך שפּעטער פֿאַרעפֿנטלעכט אַן אייגענעם פֿירוש אויף רש"י, נאָר קונה־שם געווען האָט זיך שבתי באַס אויף אַ גאַנץ אַנדער געביט. ער האָט אין משך פֿון 1674 ביז 1679 געמאַכט אַ ריזיגע איבער פּוילן, דייטשלאַנד און האַלאַנד, זיך אויפהאַלטנדיק אַ לענגערע צייט אין אַלע דעמאָלטיקע וויכטיקע יידישע קולטור־צענטערס. אין 1679 האָט באַס זיך באַזעצט אין אַמסטערדאַם, וווּ ער האָט אויפֿן בעסטן אופן אויסגענוצט די רייכע ביבליאָמעק פֿון דעם מיטגליד פֿון דער ספרדישער קהילה משה דאַגוליאָר, און דאָס האָט אים געגעבן די מעגלעכקייט צו פֿאַרענדיקן (אין 1680) זיין פֿונדאַמענטאַל ביבליאָגראַפיש ווערק „שפתי ישנים“, וואָס ער האָט פֿאַרטראַכט נאָך אין פֿראַנק. אין דעם דאָזיקן ווערק, וואָס אַראַנק אים איז שבתי באַס אָנערקענט געוואָרן אַלס דער „פֿאַמער“ פֿון דער יידישער ביבליאָגראַפיע, זיינען פֿאַרצייכנט 2400 ווערק (2200 העבראַיִסקע און איבער 160 יודאַיִסקע) נאָכן אַלף־בית־סדר פֿון זייערע נעמען; ביי

49 זיין ענטפֿער אויף עטרנס אָנפֿאַלן האָט הענאָ פֿאַרעפֿנטלעכט צום סוף פֿון זיין גראַמאַטיק „צחר התכה“ (1733), וואָס איז בשעתה געווען זייער פֿאַפּולער, אין אַזוי מערערע כּאָל געווען איבערגעדרוקט.

50 שבתי באַס איז געבאָרן אין 1641, געשטאָרבן אין קראָסאַשין אין 1718.

51 מער באַריכות וועגן דעם „באר משה“ — אין וויסערדיקן טייל פֿון אונזער

יעדן ווערק איז אַנגעמערקט דער נאָמען פונם פאַרפאַסער, דער פאַרמאַט, דער אָרט און יאָר פונם דרוק און אויך אין קורצן דער אינהאַלט פונם ווערק. דעם רוב פאַרנאָטירטע ווערק האָט פאַס גופא געהאַלטן אין די הענט, די איבעריקע האָט ער באַשריבן אויפן סמך פון בוקסדאָרף און באַרטאַלאָטשי. די גאַנצע אים באַקאַנטע יידישע ליטעראַטור האָט פאַס אַיינגעטויילט אין צוויי גרופעס: ביבלישע און נאָך־ביבלישע, און יעדע פון די צוויי גרופעס ווידער צעפאַלן אויף ווייטערדיקע צען אָפטיילונגען. אַלס ביילאָגע צו זיין ביבליאָגראַפישן קאַטאַלאָג גיט נאָך פאַס אַ נעמעך זוכצעטל, וווּ צווישן די פאַרפאַסערס זיינען אויך פאַרצייכנט די תנאים, אַמוראים, סבוראים און נאונים. אַ קולטור־היסטאָרישן ווערט האָט אויך די הקדמה צו „שפתי ישנים“. שפתי פאַס ווייס זייער גוט מיט וואָסער חשד זיין דור פאַרהאַלט זיך צו יעדן דבר חדש, צו אַלץ, וואָס איז אויסער דעם אַלטענגלעכן און פון קדמונים פעסטגעזעטן סדר. האַלט ער דערפאַר פאַר נייטיק אונטערצושטרייכן, אַז אַ ביבליאָגראַפיש האַנטבוך קאָן דעם דת פלל גיט שאָדן, נאָר אַדרבת ואדרבה: עס קאָן זיין זייער נוצלעך און ברענגען צו יראת שמים. און ער פאַררופט זיך דערפיי אַפילו אויף אַ גדול בישראל, אויף דעם „של"ה הקדוש“, דעם גאָטספאַרכטיקן ישעיה הורוויטש. אַלס פיינט פון פילפול און „חילוקים“ ליוגט פאַס אויך פאַר אין דער דאָזיקער הקדמה רעפאַרמירן דעם סדר פון קינדער־דערציִונג, און ער פאַררופט זיך אויך דאָס מאָל אויף אַ רבנישן אויטאָריטעט, אויף ישעיה הורוויטשעס זון, ר' שעפטל, וועלכער האָט פאַר די „אַשכנזים“ — די דייטש־פּוילישע יידן געשטעלט אַלס מוסטער די שולן און חדרים פון דער ספרדישער קהילה אין אַמסטערדאַם.⁵²

די יידישע וועלט האָט ערשט אין די שפּעטערדיקע דורות פאַרשטאַ-
נען ווי געהעריק אָפצושאַצן דעם „פאַטער“ פון דער העברעיִשער ביבליאָ-
גראַפיע, דערפאַר אָבער אין דער קריסטלעכער געלערנטן־וועלט איז שפתי
פאַס גלייך געוואָרן אַ מפורסם ווי נאָר זיין „שפתי ישנים“ איז דער-
שינען. דאָס ביבליאָגראַפישע ווערק פון „באַסיסטאַ“ (אַזוי האָט שפתי
פאַס ביי די אומות העולם געהייסן) ווערט איבערזעצט אויף דייטש און
לאַטיין און דינט דאָן אַלס גרונטשטיין פאַר וואָלפּס דיק־בענדיקער
„ביבליאָמעקא העבראַיקאַ“.

אין אידענשער קרובה־שאַפט מיט דעם „שפתי ישנים“ געפינט זיך דאָס

52 וועגן שפתי פאַס יידיש ווערק „דרך ארץ“ — אין ווייטערדיקן טייל פון
אונזער נעשיכטע.

ווערק פונם מינסקער רב און ראשישיבה, יחיאל בן שלמה היילפערין⁵³. ווי שפתי בצאם איז אויך היילפערין געווען א קעגנער פון דעם סדר הפילפול און, אליין א גרויסער בפי אין דער תלמודישער ליטעראטור, האָט ער זיין גאנצע אויפמערקזאמקייט געשאנקען דעם לימוד, וואָס האָט אַכווייניקסטן אינטערעסירט אין די פּוילישע ישיבות — היסטאָריאָג-גראַפיע און געשיכטע־פּאַרשונג. זיין לעבנסווערק, איבער וועלכן ער האָט געאַרבעט די צענדליקער יאָרן, „סדר הדורות“, באַשטייט אויס דריי טיילן: 1) ימות עולם, דער סדר הדורות פון קדמונישע צייטן אָן ביז דער צווייטער העלפט 17טן י"ה. דער פאַרפאַסער האָט זיך דערפּיי באַנוצט מיט די היסטאָריאָגראַפישע ווערק פון זכותא, נדליה אבן יחיא און דוד גאנז. 2) סדר תנאים ואמוראים און 3) שמות הספרים והמחברים פון נאָך דער תלמודישער תקופה. דער מחבר שטיצט זיך דערפּיי הויפּט זעכלעך אויפן „שפתי ישנים“. דער ווערטפּולסטער טייל פונם ווערק איז דער צווייטער, וווּ היילפערין סיכטעמאַטיזירט און באַליכט אויף אַ גאַנצ געשיקטן אופן די אַלע פאַרפלאַנטערטע און אָפט אויך סתירותדיקע ידיעות וועגן די באַשעפער פונם תלמוד — די תנאים און אמוראים.

אַזוויינע ווערק האָבן אָבער ווייניק אינטערעסירט היילפעריןס אין פילפול פאַרטאָגענעם דור, און דער „סדר הדורות“, וואָס איז שוין אין 1725 געווען פאַרענדיקט, איז ערשט דערשינען אין 1768, ווען היילפערין האָט שוין פון לאַנג אין קבר גערוט.

פילע יאָרן נאָכן פאַרפאַסערס טויט איז אויך דערשינען אַן אַנדער קאָפיטאַל ווערק פון יענער תקופה — דער „פחד יצחק“, אַ תלמודישע ענציקלאָפּעדיע פאַרפאַסט פון דעם פּעראַרער דאָקטאָר, רב און ראש ישיבה, יצחק לאַמפּרונטי⁵⁴. נאָך אַלס סטודענט פון פּאַדווער אוניווערסיטעט האָט לאַמפּרונטי שוין פאַרטראַכט זיין ריזן־ווערק, איבער וועלכן ער האָט געאַרבעט זיין גאַנצ לעבן. ביים פאַרפאַסערס לעבן זיינען דער שינען בלויז די ערשטע צוויי בענד (פון אות א' ביז אות ד'). די ווייטער־דיקע בענד האָבן זיך אָנגעהויבן צו רוקן ערשט אין 1796, און פולשטענ־דיק איז דאָס ווערק דערשינען ערשט אין דער נייערער צייט (אין 1887). דער „פחד יצחק“ צייכנט זיך אויס מיט די זעלבע מעלות אָבער אויך מיט די חסרונות, וואָס היילפעריןס ווערק: גוואַלטיקער אַרבעטס־פּלייס,

53 געבאָרן בערך אין 1666, געשטאָרבן אין 1746. מער באַריכות וועגן היילפּע-רינס לעבן זע ביי משפּיל לאיתן אין זיין אויסגאַבע „סדר הדורות“ (1782—1882).

54 געבאָרן אין 1679, געשטאָרבן אין 1756. ביאָגראַפישע פרטים זע: „דברי פי חכם חן“, 131—137; די פּאַררערע צו „פחד יצחק“, אויסגאַבע 1885.

נרויסע בקיאות, אָבער שוואַכע אַרכיטעקטאָניק, ביי ניט גענוגנדיקער קריטיש-וויסנשאַפטלעכער באַלייכטונג פונם אָנגעזאַמלטן מאַטעריאַל. דער ווערט פון לאַמפרונטיס ענציקלאָפּעדיע ווערט נאָך דערמיט פאַרגרעסערט, וואָס דער פאַרפאַסער ברענגט זייער פיל וויכטיקע דאָקומענטן און שו"ת פון חשובע פּערזענלעכקייטן.

צווייטער קאפיטל

דער ווקס פון די משיחיש-מיסטישע שארעמונגען. — יהודה „חסיד“ און זיינע אָנהענגער. — דרעניס-מיסטיקער און מוסר-ליסערצמור. — הירש קוידאָנאַחער און זיין „קב הישר“. — דער אַסקעטישער און מרה-שחורה-דיקער כאַראַקטער פון דעם דאָזיקן מוסר-ספר. — אליהו הנחן און זיין „שבט מוסר“. — דער נאָם פון חסד און דער מענטש פול מיט זינד. — די „מחשבי קצין“ און מיסטיקער-סעקשאַנסן. — דער קאַמף פון די רבנים קעגן די באַהאַלטענע „שנתי-צביניקעס“.

מיר האָבן אין פאַריקן קאָפיטל געזען, ווי אזוי דער טרוקענער פילפול מיט זיינע חריפותדיקע „חילוקים“ און איבערגעשפיצט-שכלדיקע המצאות איז געוואָרן אַ זעלבסטצוועק, אַ בנין פאַר זיך, אַ ריזיקער בנין, פאַר וועלכן עס האָבן מיט גרויס פלייס געטראָגן ציגל די שאַרפסטע מוחות פון דעם פוילישן יידנטום. אָט דער „פילפול לשם פילפול“, די קאַלט אויס-גערעכנטע און שאַרף-שכלדיקע איינפאַלן בנוגע צו דברים שבלב, ביי עטישרעליגיעזע פראַגן און פראַבלעמען, האָבן אָבער ניט געקאָנט באַפרידיקן די מענטשן מיט געפילפולע הערצער און גלויביק-בענקענדיקע נשמות. אין דער אַטמאָספער פון טרוקענעם פילפול, קליינלעכן פּעדאַג-טיזם און פאַרגליווערטער רוטין האָבן די דאָזיקע מענטשן געשמאַכט נאָך דעם לעבעדיקן קוואַל פון הייסן גלויבן און רעליגיעזן פאַטאָם. מיר האָבן שוין פריער געזען ווי שטאַרק עס האָבן צו זיך געצויגן אָט די דאָ-זיקע פאַרחלומטע נשמות די פאַרבאָרגענע טיפענישן פון דער „חכמת הנסתר“, און ווי ס'איז אין דער דאָזיקער סביבה געשאַפן געוואָרן דאָס אין זיין אַרט קלאַסישע ווערק „של"ה“, ווו עס ווערן מיט אַזא התלהבות פראַפאַגאַנדירט די אידעען פון דעם „אר"י הקדוש“. די שטרענג אַס-קעטישע לוריאַנישע קבלה האָט מיט איר מיסטישן גייסט דורכגעדרונגען דעם גאַנצן חלל פון דער רבנישער וועלט, און טרעט אַלץ בולטער אַרויס אַלס דער באַדייטנדיקסטער פאַקטאָר אין דעם גייסטיקן לעבן פונם פוילישן יידנטום. איבער דער פאַלקס-פאַנטאַזיע האָבן אומבאַגרענעצט געוועלטיקט די אימהדיקע מעשיות וועגן די שטראַפן, וואָס שטייען פאַר אינם גיהנום,

וועגן גילגול הנפש, וועגן פלערליי מחבלים, וועגן השבעות, קמיעות מיט ווונדערבארע „שמות“, „צירופי אותיות“, וואָס באַשאַפן און צעשטערן גאַנצע וועלטן. ווייל די רעאַלע וועלט איז פאַר דער יידישער פערזענלעכ-קייט געוואָרן אַן „עמק הבכא“, דער טאָל פון יאָמער, שרעקלעכע לייַדן און אומענדלעכע דערנידעריונגען, האָט זי פאַר זיך געשאַפן אַן אַנדער וועלט — אַ וועלט פון מיסטישע חלומות און פאַנטאַסטישע זעונגען. און יענע וועלט, די מיסטיש-פאַנטאַסטישע וועלט, האָט אין די אויגן פון די געמאָדאָווינער אָנגענומען מער רעאַלע און קאָנקרעטע פאַרמען ווי די רעאַלע ווירקלעכע וועלט. און דאָך איז אַט די פאַנטאַסטישע וועלט געווען אַן אָפּשפיגלונג און נאָכקלאַנג פון דער טרויעריקער ווירקלעכקייט. די צאָל פון די פאַרביסענע שונאים און קעגנער פון דער יידישער באַפעלקערונג איז אַלץ געוואַקסן; די קאַטוילישע גייסטלעכע און די שטאַטישע צעכן און גילדיעס האָבן אָן רחמנות גערודפט די יידן אויף יעדן שריט און טריט, און אין דער זעלבער צייט האָט די אין מיסטישן נעפֿל אַיינגעהילטע פּאָלקס-פאַנטאַזיע געשאַפן אָנצאַליקע מחנות מחבלים און ניט-גוטע, וואָס לויפן אויפן מענטשן אויף יעדן טריט און זיינען גרייט אים אומ-צוברענגען אויף אייביקע צייטן. פאַרגעסט זיך דער מענטש נאָר אויף איין מינוט און לאָזט זיך פאַרפירן פונם יצירה-רע — איז ער שוין פאַר-פאַלן, און עס וואַרט אויף אים דער שרעקלעכער עונש פונם גיהנום; פאַר איין מינוט פאַרגעניגן ווערט באַצאַלט מיט אומענדלעכע יסורים און לייַדן. מענטשן מיט צאַרט-פילנדיקע און צאַפֿלדיקע נשמות האָבן געפלייכט זיך וואָס מער דערווייטערן פון דעם זינדיקן עלם-הזה, געפירט אַן אַסעטיש לעבן, געפייניקט דעם לייב מיט תעניתים און סיגופים, בכדי דערמיט גובר זיין די מאַכט פון די „קליפות“, און וואָס מער מקרב זיין דעם „קין“ און די נאָולה פון דער וועלט. אַלץ מער פאַרמרה-שחורחה און פאַריאושט ווערט די סכיבה אין דעם יידישן געטאָ. און נאָך דעם ווען די גרויסע קאַטאַסטראַפּע איז געשען, און די ווילדע קאָזאַקן-חיילות האָבן אויף זייער פלוטיקן מאַרש די הונדערטער קהילות חרוב געמאַכט — איז אין דעם באַוויסטזיין פון דעם אין טויט-שרעק פאַרשטאַרטן פּאָלק אַלץ שאַר-פער און דרינגענדיקער געוואָרן דער געדאַנק: „ס'איז שוין מער ניט מעג-לעך אזוי ווייטער צו לעבן“. עפעס מוז געשען און מאַכן אַ סוף צו די אומדערטרעגלעכע לייַדן פונם פּאָלק... דאָס גרויסע אומגליק, וואָס איז געשען, דאָס זיינען „חבלי משיח“ — אַט דער גרונטיגע-דאַנק האָט געוולטיקט איבער דעם פּאָלקס-באַוויסטזיין און געטרופט מיט זאַל-האַפענונג אין די אָנגעווייטאַנטע הערצער... מען האָט אויסגערעכנט און געפונען, אַז „חבלי משיח“ באַטרעפט בנימטריא דאָס אַייגענע ווי „ת"ח“,

און דער נאָמען פון דעם הויפט־פירער פון די קאָזאָקישע היילות — חמיל (באָגדאָן כמעלניצקי) איז דער נומרוקין פון קבלי משיח יבוא לכם¹ און בעת עם האָט זיך דערהערט בכל תפוצות ישראל דער שטאַלצער אויפרוה פון דעם מיסטיקער אויס סמירנע: „איך אייער משיח, שבת־צביל“, האָט דער דאָזיקער אויפרוה אַרויסגערופן אַ געוואַלטיקע יובל־פרייד אין די פוילישע קהילות. „די יידן האָבן געיובלט — דערציילט דער אוקראַינישער שריפטשטעלער פון יענער צייט, גאַליאַטאָווסקי — אייניקע האָבן פאַר־לאָזן זייערע הייזער און פאַרמעגן, פאַרוואָרפן זייערע געשעפטן, און האָבן דערקלערט, אז משיח וועט באַלד קומען און וועט זיי קיין ארץ־ישראל ברענגען; אַנדערע האָבן געפאַסט גאַנצע טעג, אַפילו קליינע קינדער קיין עסן ניט געגעבן. אינם ווינטער געפאַרן זיך אין פאַלאַנקעס, זאָגנדיק דערביי אַ ספעציעלע ניי פאַרפאַסטע תפילה“². די ליכטיקע האָפענונג איז אָבער ניט דערפילט געוואָרן, און טרויעריק האָט זיך פאַר־ענדיקט די משיחישע באַוועגונג; דעם דערוואַרטן משיח האָט דער סולטאַן אין תפּיסה געוואָרפן און דאָרט איז ער אַ מוסלמענער געוואָרן. די פרייטע נאַציאָנאַל־פּאָליטישע באַוועגונג, וואָס דער דאָזיקער אויסער־געוויינלעכער מאַן האָט אַרויסגערופן, האָט אָבער ניט געקאָנט אינגאַנצן בטל ווערן. אין פוילן האָבן זיך אין פאַרשיידענע פונקטן באַוויזן התלהבות־דיקע מיסטיקער, וואָס האָבן גערופן און געוואָרנט דעם עולם צו זען וואָס מער פאַסטן און תשובה מאַן, ווייל די נאָולה וועט באַלד קומען. אַ פּאַזונ־דערס שטאַרקן רושם האָט געמאַכט יהודה חסיד אויס שערלעך³. אַ שטרענגער אַסקעט און פייערדיקער אָנהענגער פון קבלה־מעשית, האָט יהודה חסיד פעסט געגלויבט, אז באַלד וועלן זיך באַוויזן די גרויסע וויג־דער. ער האָט געגרינדעט אַ ספעציעלן אָרדן פון „חסידים“, וואָס האָבן מיט שטרענגע תעניתים און סיגופים געוואָלט דערנענטערן דעם „קץ“. יהודה חסיד האָט געוואַנדערט פון שטאָט צו שטאָט, און אין די שולן און בת־ימדרשים, מיט אַ ספר־תורה אין דער האַנט, האָט ער אין פייערדיקע דרשות גערופן דעם עולם צו תשובה און האַרציקן געבעט. זיינע דרשות האָבן געמאַכט אַ שטאַרקן רושם אויפן עולם, די צאָל פון די „חסידים“ איז אַלץ געוואַקסן און אין יאָר 1700 האָט אַ גאַנצע מחנה פון טויזנט מאַן מיט יהודה חסיד בראש געלאָזט זיך קיין ארץ־ישראל, בכרי דאָרט

1 זע „לקורות הגירות“, II, 27.

2 מיר ציטירן לויט דובנאָוו, ציט. III, 111. וועגן דער דעפּוטאַציע. האָט דער ס"ז האָט געשיקט צום שבת־צביל, זע אונזער ווערק, פערטן באַנד, ז' 429.

3 באַריכות וועגן יהודה חסיד, זע: דוד פּהנא אין „פּנסת ישראל“, I, 775—

מיט גרויס פארדאד מקבל-פנים זיין דעם לאנג דערווארטן גואל. פילע פון די „חסידים“ זיינען אויפן וועג אומגעקומען, און די וואָס האָבן זיך דערשלאָגן קיין ירושלים, האָט זיי דאָרט דערווארט אַ טרויעריקע אַנט-טוישונג. דער גואל איז ניט געקומען, יהודה חסיד איז באַלד געשטאָרבן, און זיינע אָנהענגער, אָן וועלכע ס'איז מיטלען צום לעבן, האָבן זיך גע-לאָזט צוריק קיין אייראָפע און צעשפרייט זיך איבער פאַרשיידענע לענדער.⁴ עס איז קלאָר, אַז מענטשן מיט אומרויקע נשמות און בענקענדיקע הערצער האָט ניט געקאָנט אינגאנצן באַפרידיקן דער טרוקענער פּילפּול מיט אַלע זיינע שפּיצלעך און שכלדיקדיאלעקטישע אַיינפאַלן. עס איז דערפאַר גאַנץ נאַטירלעך, וואָס לעבן דער רעליגיעזער רבניש-סכאַלאַסטי-שער ליטעראַטור האָט זיך אויך פּונאַנדערנגעוואַקסן די אין מיסטיק אַיינ-געהילטע מוסר-ליטעראַטור. לעבן די אויבנדערמאָנטע פּילפּוליסטישע דרשנים, וואָס פאַר זיי איז געשאַפן געוואָרן דאָס האַנטבוך „לקט יוסף“⁵, האָבן זיך אויך באַוווּזן פרעדיקער פון אַ גאַנץ אַנדערן שניט: דרשנים-מיס-טיקער, וואָס זייערע „אורים ותומים“ זיינען געווען די סודותדיקע „כתבי האר"י“ — דעם אר"ם און זיינע תלמידים קאַבאַליסטישע האַנט-שריפטן, פול מיט „רזי עולם“, מיט ווּנדערבאַרע אַנטפּלעקונגען... מיט גרויס התלהבות פלעגן די דאָזיקע פרעדיקער פאַרשפרייטן דעם אר"ם אידעען, אַיינגעהילט אין „ספורי נפלאות“, אין פּירכטערלעכע מעשיות וועגן חיבּוט הקבר, וועגן גילגול הנפש, וועגן מחבלים, וועגן דעם שרעק-לעכן עונש, וואָס ס'וואַרט אויף די רשעים אין גיהנום און דעם ליכטיקן שכר, וואָס ס'איז אָנגעגרייט פאַר די צדיקים אין גן-עדן. מען האָט זיך אָבער ניט באַנונגט פלוזי מיט דרשות, עס זיינען אויך אין דעם זעלבן נוסח געשאַפן געוואָרן ספּעציעלע מוסר-ספרים, וואָס האָבן שטאַרק אויסגענומען ביים פּאָלק. בכרי די דאָזיקע מוסר-ליטעראַטור זאָל קאָנען פריי אַרײַנדרײַנגען אין די ברייטע פּאָלקס-שיכטן, איז זי געשאַפן געוואָרן אין ביידע שפּראַכן: העברעיִש און יידיש. מער באַריכות זועלן מיר ריידן וועגן דעם אין דעם ווייטערדיקן באַנד פון אונזער ווערק, דאָ וועלן מיר זיך אָפּשטעלן פלוזי אויף איינעם פון די טיפּישסטע מוסר-ספרים פון דעם שניט, וואָס ס'איז טאַקע געשאַפן געוואָרן אין ביידע שפּראַכן — אויף דעם „קב הישר“ פון צבי הירש בן שמואל קוידאַנאָווער.⁶

⁴ אייניקע פון יהודה חסידס אָנהענגער, אַנטשוישט אין זייערע אָפּגענונגען, האָבן אָנגענומען דעם איסלאַם, געצײלעט פון זיי זיינען איבערגעגאַנגען צום קריסטנטום.

⁵ זע אויפן ז' 164.

⁶ דער העברעיִשער טעקסט איז צום ערשטן דערשינען אין 1705, די יידישע איבערזעצונג — אין 1724.

דער „קב הישר“ איז אין גרונט גענומען ניט קיין זעלבשטענדיק ווערק. דער פארפאסער גופא ווייזט אָן אין דער הקדמה, אז ער האָט זיך פיל באַנוצט מיטן ווערק פון זיין רבין, דעם מינסקער רב יוסף בן יהודה, און אז מאַנכע פרקים אין „קב הישר“ — „הם טמש דבריו“, „ר"ה זיינען גענומען וואָרט ביי וואָרט פון יענעם ווערק, וואָס האָט געטראָגן דעם נאָמען „יסוד יוסף“.⁷ דער „יסוד יוסף“, וואָס איז פארפאסט געוואָרן סוף אַכציקער יאָרן פונם 17טן יאָרהונדערט,⁸ האָט אָבער קיין מזל ניט געהאַט: קאַרנע הונדערט יאָר האָט ער זיך אין פת-ביד געוואַלגערט אומ- באַקאַנט און פאַרגעסן, דאָס ווערק אָבער פון דעם בעל „יסוד יוסף“ תלמיד, קוידאַנאָווערס „קב הישר“, איז געוואָרן איינס פון די באַ- ליבטסטע מוסר-ספרים ביים יידישן פּאָלק.

צביהירש קוידאַנאָווער איז געווען אַ געבאָרענער אויס ווילנע. זיין פאָטער, אַהרן שמואל, האָט זיך שטאַרק קונה'שם געווען אין דער רבנישער וועלט מיט זיינע תלמודישע חיבורים. וועגן צביהירש'ס לעבן אין ווילנע איז זייער ווייניק באַקאַנט; מיר ווייסן בלויז, אז עפעס דורך אַ מסירה איז ער צוזאַמען מיט זיין פאמיליע אָפגעזעסן גאַנצע פיר יאָר אין תפיסה. אויף וויפיל מען קאָן זיך אַנשטויסן אויס אייניקע פראַגן אין דער הקדמה צו זיין „קב הישר“, האָבן אין זיין אומגליק גורם געווען די רעדלפירער פון דער דאָרטיקער קהילה, וועלכע הייסן ביי אים „בעלי קרנים“ און „בעלי זרוע“. אין דער פאָררעדע צו זיין פאָטערס ווערק „תפארת שמואל“, וואָס ער האָט פאַרעפנטלעכט אין פראַנקפורט אין 1696, ווייזט צביהירש אָן, אז אין דער מסירה, וואָס האָט אים גע- בראַכט אין אַזאַ גרויסער נויט, איז דער הויפטשולדיקער געווען אַ געוויסער בן-ציון חורט.⁹ פאַר זיינע פיר יאָר תפיסה האָט צביהירש קוידאַנאָווער אָפגעצאָלט דערמיט, וואָס ער גיט אין זיין ווערק אַן אימהדיק בילד פון די קהלשע „מנהיגים און נשיאים“, ווי זיי אונטערדריקן די ברייטע שיכטן פונם פּאָלק און זויגן ווי פיאַווקעס דאָס בלוט אַון מאַרד פון דעם אַרעמען המון. מען קאָן דאָ ניט הושד זיין דעם פארפאסער, אז ער האָט דאָ אויב שנאה צושוואַרצע פאַרבן באַנוצט און אַ צו איינזייטיק בילד געגעבן,

7 מער באַריכות וועגן דער פראַגע, אויף וויפיל דער בעל „קב הישר“ האָט געשעפּט אויס דעם „יסוד יוסף“, זע די אַרבעט פון י. סאָסיס אין „צייטשריפט“, 1, 24—15.

8 אין דער פאָררעדע צו דער ערשטער אויסגאַבע „יסוד יוסף“, וואָס איז דער- שינגען אין שקלאָוו אין 1785, ווייזט אָן דער אַרויסגעבער: „והנה זה קרוב למאת שנה שהיה מונח זה הספר בכ"י ולא בא ברפוס עדיין“.

9 „שקם עלי איש אחד לבטח רשע הנקרא בשמו בן-ציון בן ר' משה חורט“.

וואָרעם גראָד דאָס קאָפיטל, וווּ קוידאַנאַווער שילדערט די הנהגה פון די דעמאָלטיקע ראשי הקהל, האָט ער כמעט וואָרט ביי וואָרט אָפגעשריבן פון זיין רבינס מוסר-ספר, דעם „יסוד יוסף". ווייל די דאָזיקע שטעלע האָט אַ באַדייטנדיקן קולטור-היסטאָרישן אינטערעס, ברענגען מיר זי דאָ בשלימות¹⁰: „ווי דער וואָלקן, וואָס צעגייט און ווערט פאַרשווונדן, ווי דער ווינט, וואָס ווערט פאַרטראָגן און קערט זיך מער ניט אום, אזוי איז מיטן מושל און מנהיג, וואָס איז זיך ניט נוהג ווי עס באַדאַרף זיך אויפֿ-פירן אַ מנהיג פון ישראל, און טראָגט ניט אויף זיך די משא פון די בני ישראל; ער שטאַרבט און גייט פּלוצלונג אַוועק פון דער וועלט, און פון זיינע קינדער בלייבט ניט קיין געדעכעניש. און אין דעם דאָזיקן נעץ ווערן געכאַפט פילע מנהיגים, פון וועגן זייער גאווה און שררות, וואָס זיי וואַרפן אַן איבעריקע אימה אויפן עולם, און דאָס ניט פון גאָטס נאָמען וועגן. זיי טוען זיך אָן אַלע תענוגים און פאַרגעניגנס, און העלפן ניט מיט דעם עולם ביי די מסים און באַצאָלונגען. אויף זיך מאַכן זיי גרינג דעם מס און אויף אַנדערע מאַכן זיי וואָס שווערער. אַז עס קומט צו פיבורים און גדולה, נעמען זיי אַ חלק צום ערשטן. זייערע פנימער זיינען שטענדיק פאַרפלאַמט, פעט און געזונט, ווייל זיי טוען זיך אָן אַלע וויל-טאָגן, וואָס זייער האַרץ גלוסט. אינם מענטשנס מי נעמען זיי קיין אָנטייל ניט, יענעמס ליידיג באַרירן זיי ניט. און גאָטס עדה, די קינדער פון אַברהם, יצחק ויעקב זיינען צעשטויסן און דערנידעריקט, זיי גייען אום נאָעמט און באַרוועס, מחמת די מסים, וואָס עס גזלען ביי זיי די אַגענטן און די באַדינער פונם קהל. יענע קומען מיט אַכזריות אין די הייזער, כאַפן און ראַבעווען פון זיי, וואָס זיי געפינען נאָר, און זעען, אַז די באַלעבאָטים זאָלן בלייבן נאָעמט און בלוז (ערום ובחוסר כל). אַפילו די קליידער זייערע נעמען זיי אויך צו, אַפילו דעם טלית מיטן קיטל, און פאַרקויפן עס פאַר שפּאַט-געלט (במעות קל), און עס בלייבט ביי זיי נאָרניט, נאָר דאָס שטרוי אין די בעטן. און אין דער צייט פון קעלט און רעגן ציטערן זיי נעבער, און ער און זיין ווייב און זיינע קינדער וויינען, אימלעכער אין אַ באַזונדער ווינקל. ווען אָבער דער מנהיג וואָלט באַהילפיק געווען ביים צאָלן די מסים, וואָלט ניט אזוי שווער געווען די לאַסט אויף די מיטלע באַלעבאָטים און אויף די אַרעמעלייט. און עס איז פאַראַן נאָך אַ גרעסערע זינד, וואָס די מנהיגים עסן און טרינקען מקופת הקהל, גיבן דערפון נדן זייערע זין און מעכטער און מתנות חתן-כלה. און דאָס געלט

¹⁰ מיר האָבן ליידער ניט געקאָנט באַקומען די ערשטע אויסגאַב פון דער יידישער „קב-הישר" איבערזעצונג, ניבן מיר דערפאַר דעם באַסערענדיקן קאַפיטל אין אינזער איבערזעצונג.

איז אליץ פון דעם אָנגערעכעוועטן מס און יגיע פפס בון ישראל. און פאר איערן אַזעלכן פרנס און מנהיג גייט אַ פרוז פאָרויס און רופט אויס: דאָס איז דער, וואָס עסט דאָס פלייש און דאָס בלוט פון דעם הייליקן פאָלק ישראל! ער באַגולט אָרעמעלייט, יתומים און אַלמנות! און דער פרוז שילט אים מיט פיל קללות, און זיין תפילה ווערט ניט דערהערט, גאָט ב'ה זאָל אונז אָפהיטן פון דעם דאָזיקן עונש" ³¹.

נאָכדעם ווי קוידאנאָווער איז אַרויס פון תפיסה, האָט ער באַשלאָסן די ווילנער קהילה צו פאַרלאָזן, און צום סוף פון דעם 17טן י"ה געפינט ער זיך שוין אין פראַנקפורט, וווּ ער האָט זיין מוסר-ספר פאַרעפנטלעכט (1705), וועלכן ער האָט נאָך אין ווילנע פאַרענדיקט" ³².

אין קיין שום אַנדער פאָלקסבוך שפירט זיך ניט מיט אַזאַ בלייערנער שווערקייט די געשטאַקטע, דריקנדיקע לופט פון דעם יידישן געטאָ אויס דעם 17—18טן יאָרהונדערט, ווי אין קוידאנאָווערס, „קב הישר". דער „יסוד יוסף", אַ שטייגער, פון וועלכן דער בעל „קב הישר" האָט, ווי מיר האָבן געזען, געשעפט מיט אַזאַ ברייטער האַנט, רעדט „דברים כבושים", ער זאָגט מוסר דעם עולם און בעט אים, אַז ער זאָל גיין אין דרך הישר און דערפילן גאָטס געבאָטן, דער „קב הישר" אָבער בעט ניט — ער פאָרערט מיט ירגון און צאָרן, ער וואַרפט אָן אַן אימה אויפן לייענער, ער וויל אים אַיינשרעקן מיט די אימהדיקע יסורים פון גיהנום, יענער זאָל אויס פחד מוזן פאָלגן און גיין אין רעכטן וועג: „אי דו, בן אדם! — רופט אויס דער פאַרפאַסער גלייך אינם ערשטן קאַפיטל, — ווען דו זאָלסט וויסן, וויפיל שדים פון דער סטרא אחרא עס לויערן אויף יעדן טראָפן בלוט, וואָס געפינט זיך אין דעם מענטשנס האַרצן, וואָלסטו גלייך מיט דיין גאַנצער נשמה און מיטן גוף זיך איבערגעגעבן גאָט צו דינען". וואָרנט דער בעל „קב הישר" פאַר פאַלשע שבועות, סטראַשעט ער גלייך: „לילית הרשעה, די מוטער פון די שדים, וואָס זי דערוועקט עס, בענוותיניו הרפים, אַזוי פיל גזירות רעות אויף ישראל — זי איז תמיד אין דעם דאָזיקן הויז, וווּ עס זיינען דאָרטן פאַלשע שבועות פאַראַן; זי וווינט אין דעם הויז און איז ממית קליינע קינדער, רחמנא ליצלן; און אין דער שטוב אָדער אין דער שטאַט, וואָס דאָרט זיינען פאַלשע שבועות, דאָרטן איז געוויינלעך אָרעמקייט" ³³. דער גאַנצער „קב הישר" ווימלט

11 „קב הישר", קאפ' 9; „יסוד יוסף", קאפ' 9, ו' 7.

12 אין דער פאַררעדע צום „קב הישר", בעת דער פאַרפאַסער דערציילט, ווי ער איז פון זיין היים אַנטלאָפן בערום ובהוכה, איז ער דערבוי מוסף: „ולא נשאר בידי כי אם הכורי שחברתי זה הספר לזכות בו את הרבים".

13 „קב הישר", קאפ' 56.

ממש מיט כל המיני שדים, לצים און מוזיקים; דאָרט ווערן געגעבן די גע-
בויעטע ידיעות וועגן זייערע אלע גענג און טיילוואַנשישע המצאות; מיט
גרויס בקיאות ווערט דאָרט אויסגערעכנט, וויפיל טויזנטער רוחות עם זעצן
זיך אויס אויף די נעגל פון אַן אישה; וואָס פאַר אַ שליטה עם באַקומען
אויפן מענטשן פאַר די מינדסטע זינד פלערליי מכשפים און ניט-גוטע.
די לילית, רחמנא ליצלן, זי האָט דאָך אונטער זיך ת"פ (480) מהנות
מוזיקים כמנין לילית, און איר חברטע מחלת, זי האָט אונטער זיך
תע"ה (478) מהנות כמנין מחלת¹⁴. וויל דער בעל "קב הישר" דער-
וויוון, וואָס פאַר אַ גרויסע שטרעף עם וואַרט אויף דעם, וואָס איז אַ קמצן
און גיט ניט קיין צדקה, דערציילט ער דערביי אַ לאַנגע מעשה פון איינעם
אַ נגיד, וואָס איז געווען אַ גרויסער קמצן, ווי אזוי ער איז, רחמנא ליצלן,
אַריין צו די משחיתים אין די הענט, און נאָר אַדאנק דעם, וואָס ער האָט
באַצייטנס תשובה געטאָן און גלייך זיך פאַרגענומען טאָן אַ סך צדקה,
איז ער ניצול געוואָרן¹⁵.

אַט די דאָזיקע פאָלקס-מעשיות, וואָס ווערן דערציילט פונם בעל
"קב הישר" אַלס „גופא דעובדא" — אַלס ווירקלעכע פאסירונגען, האָבן
אַ געוויסן עטנאָגראַפישן, און אויך קולטור-היסטאָרישן אינטערעס, מיר
ברענגען דאָ דערפאַר אַלס אילוסטראַציע איינע פון זיי:

דאָס איז געווען אין 1681—1682, האָבן אין אַ שטיינערנעם
מויער, וואָס איז געשטאַנען אויף אַ גרויסער גאַס אין פּוילנע זיך באַוויוון
גיט-גוטע (חיצונים). צום ערשטן האָבן זיי פאַרנומען דעם קעלער. איז
דער קעלער געשטאַנען סגור ומסוגר און קיין מענטש האָט ניט געוואַנט
אַהין זיך צו באַוויוון. איינמאָל האָט איינער אַ בחור יאָ זיך געפרוּווט
אַראַפּלאָזן אין קעלער, האָט מען אים אין אַ פּערטל שעה אַרום געפונען
טויט אויפן שוועל פונם קעלער. אין אַ צייט אַרום נאָכן טויט פון דעם
בחור האָבן די מוזיקים זיך שוין אָנגעהויבן באַוויוון אויך אין „פּירהויז"
פונם מויער, און ווען די בני בית האָבן זיך געשטעלט קאָכן מיטאָג אין
אויבן, פלעגן זיי, די משחיתים, אַרויסשלעפּן די טעפּ און אָנשיטן אין
געקעכטס אַש און פּלאַטע. ביסלעכווייז זיינען די משחיתים ביי זיך גע-
וואָרן אַלץ שטאַרקער, האָבן פאַרנומען אַ חדר נאָך אַ חדר, ווי מענטשן
האָבן געוווינט, און האָבן די אַיינוווינער ניט געלאָזט רוען: זיי פלעגן
אַראַפּרייסן די לאַמפּן פון די עסעס און שלידערן אויף דער ערד, איבער-
קערן אַלע אַנדערע פּלים און חפצים. די מענטשן גופא פלעגן זיי ניט

14 דאָרטן, קאָפּ 68.

15 דאָרטן, קאָפּ 25.

טשעפען, נאָר מיט זייערע שפיצלעך האָבן זיי יענע אזוי פאַרביטערט דאָס לעבן, אז די איינוווינער האָבן זיך געמוזט אַרויסציען פון דער דירה. והיתה יללה גדולה בק"ק פּוּנאַ, איז אין דער שטאָט פּוּנאַ געווען אַ גרויסע יללה. האָט זיך קהל מיישב געווען, וואָס קאָן מען אַזוינס צוטראַכטן, בכדי צו פאַרטרייבן די ניט-גוטע. האָט מען געטאָן אַלערליי פעולות, עס האָט אָבער גאָרניט געהאַלפּן. האָט מען דעמאָלט געשיקט אַ שליח מיוחד נאָכן באַרוימטן בעל-שם, וואָס ער האָט געהויסן ר' יואל בעל-שם מק"ק זא-מאָשטש. זוי נאָר דער בעל-שם איז געקומען, האָט ער גלייך אָנגעהויבן צו באַשווערן בשמות קדושים די מחבלים, אז זיי זאָלן אים דערקלערן אויס וואָס פאַר אַ סיבה זיי האָבן זיך באַזעצט אין אַ הויז, וווּ עס וווינען מענטשן; על-פי דין טאָרן דאָך ניט די מוזיקים זיך באַזעצן אין אַ מקום ישוב, נאָר במקום טינוף אָדער אין די וויסטענישן. האָבן אים די מוזיקים דערקלערט, אז דאָס דאָזיקע הויז געהערט בפּירוש זיי און קאָנען דאָס דערווייזן על-פי דין ודת התורה. זיי זיינען אפילו גרייט צו גיין אויף אַ די'תורה צום ב"ד דעק פון דער שטאָט פּוּנאַ. האָבן דער בעל-שם ר' יואל און די דיינים זיך אַנידערגעזעצט אין בית-דין-שטיבל, האָבן זיי געהערט אַ קול פון איינעם פון די מוזיקים, אָבער קיין תמונת צורה האָבן זיי ניט געווען. טענהט אָט דער קול פון דעם דאָזיקן מוּזיק, אז אַמאָל האָט אין דעם דאָזיקן הויז געוויינט איינער אַ ייד און דאָס הויז האָט געהערט צו אים. דער דאָזיקער ייד איז געווען אַ גאָלדשמיד און ער האָט געלעבט מיט אַ שרית און געהאַט מיט איר „בנים זרים בני משחיתים“. דער גאָלדשמיד איז געווען אַ באַווייבטער און אויך מיט איר געהאַט קינדער, ער האָט אָבער באַזונדערס שטאַרק ליב געהאַט די שרית ונפשו קשורה בנפשה. ער פלעגט אפילו אָפט מוזן איבעררייסן אין מיטן דאוונגען, פאַר-לאָזן דעם בית-הכנסת און גיין טאָן דעם ווילן פון דער שרית. איינמאָל, פסח אויף דער נאַכט, זיצט דער דאָזיקער גאָלדשמיד און פראַוועט דעם סדר, ווי ס'איז דער שטייגער ביי יידן בכל תפוצות ישראל; אין מיטן דער סעודה שטייט אויף דער גאָלדשמיד פונם טיש און גייט לבית הכסא. דאָס ווייב מאַכט זיך ניט וויסנדיק, נאָר זי גייט באַלד נאָך שטילערהייט זען, וואָס זאַמט ער זיך אזוי לאַנג אין בית הכסא. זי קוקט אַהיין אַריין דורך אַ שפּאַלט, זעט זי: אַ שיינ ליכטיק צימער, אין דער מיט אַ טיש גע-דעקט מיט גאָלדענע און זילבערנע פליס, דערביי שטייט אַן אויסטערליש שיינ באַפּוצט בעט, אין דעם בעט ליגט נאַקעט אַ ווונדער-שיינע פרוי און מיט איר צוזאַמען ליגט איר מאַן דער גאָלדשמיד. מיט שרעק איז נעבעך די יידענע אַוועק צוריק אין שטוב אַריין; אין אַ פּערטל שעה אַרום איז געקומען צוריק דער מאַן, זי האָט אים קיין וואָרט ניט געזאָגט, נאָר אויפן

אנדער טאג איז די יידענע אוועק צום רב, דעם גרויסן גאון ר' שעפטל, און האט אים אלץ דערציילט. האט דער רב גלייך געשיקט דעם גאלד-שמיד רופן און יענער האט זיך מודה געווען, אז ער לעבט מיט איינער, וואס זי איז ניט מזרע האדם. האט דער רב אָנגעשריבן פארן גאלדשמיד א קמיע מיט שמות הקדושים. אין כוח פון דער קמיע האט דער גאלדשמיד געמוזט פארלאָזן יענע פרעמדע פרוי, וואס האט געשטאמט פון די מזיקים. פאר זיין טויט איז געקומען צו אים די שדית און האט געוויינט פאר אים, וואס ער פארלאָזט זי מיט אירע קינדער. זי האט אים געהאלזט און גע-קושט, ביז ער האט איינגעווייליקט צו געבן איר מיט אירע קינדער א חלק אין זיין נחלה, און האט איר אָפגעזאָגט דעם קעלער פונם מויער. דערנאָך האָבן זיך אָנגעהויבן אין פוילן די מלחמות פון ת"ח ביז ת"ח (1648—1658), אין דער צייט איז געשטאָרבן דער גאלדשמיד און זיינע יורשים, האט ער איצט ניט קיין שום אנדערע יורשים, ווי נאָר זיי, די קינדער פון דער שדית; זיי זיינען עס דעם גאלדשמידס יורשים און דער מויער געהערט זיי על-פי דין. האָבן אָבער אויף די טענות פון די מזיקים אָפגעענטפערט די פריערדיקע שכנים פון דעם דאָזיקן מויער, אז זיי האָבן זייער דירה אָפגעקויפט ביים גאלדשמיד, היינט די שדים, זיי קאָנען דאָך ניט גע-רעכנט ווערן פאר זרע בני אדם, און די מוטער זייערע די שדית, זי האט דאָך גענויט דעם גאלדשמיד בעל כרחו ער זאָל זויניען מיט איר. האט טאקע דער בית-דין צדק געפסקנט, אז אומגערעכט זיינען די מזיקים און זיי האָבן קיין שום חלק ניט אין דעם מויער, וואָרעם זייער אָרט איז אין מדבר, ניט אין ישוב. נאָך דעם דאָזיקן פסק האט ר' יואל בעל-שם באַ-שוואָרן די מזיקים און זיי האָבן געמוזט פארלאָזן דאָס דאָזיקע הויז, אפילו דעם קעלער האָבן זיי געמוזט פארלאָזן און זיינען אוועק אין די וועלדער און מדבריות. אַט האָסטו דעם בעסטן באַווייזן, — איז דערפוי דער בעל „קב הישר" מוסיף, — וואָס פאר א גרויסע זינד ס'איז, ווען א מענטש איז זיך מתדבק מיט דער לילית אָדער מיט א שדית פון די פיתות איבער וועלכע עס האט צו באַפעלן מחל'ת¹⁶.

ווען אַ למדן און גדול בישראל דערציילט אזעלכע „ווירקלעכע גע-שעענישן" (גופא דעובדא), דאָרף מען זיך כלל ניט ווונדערן, וואָס דער פראָסטער עולם האט געגלויבט אין פלערליי באַבע-מעשיות און פלעגט פרווון פארבעסערן זיין געפאלענע פּוּנסה מיט דער הילה פון פישוף און סגולות פון מכשפים און אָפּשפרעכערס. דער נאָווער בעל „קב הישר"

16 דאָרסן, קאפ' 69. וועגן די קוועלן פון דער דאָזיקער מעשה וועט באַריכות גערעדט ווערן אין דעם ווייטערדיקן באַנד פון אינגער ווערק.

איז זיך אָבער מתרעם דערויף, באשר עס איז אַ זינד און קעגן דער הייליגער קער תורה. „מענטשן — קלאַנגט זיך דער „קב הישר“ — זיינען געוואָרן מחסורי הבטחון... דאָס איז אזוי שכיח ביי די בעלי מחיות (קרעמער, שענקער וכדומה), אז ווען זיי זעען ווי זייער מחיה ווערט פאַרקלענערט, ווילן זיי דאָס ניט אָננעמען מיט ליבשאַפט ווי אַ גזירה פון גאָט ב"ה, עס זאָל זיי גערעכנט ווערן פאַר אַ כּפרה אויף זייערע זינד, נאָר זיי קלייגן זיך קעגן די גזירות פון הש"י, און טוען פלערליי פּישוש בכדי די מחיה זאָל זיך ווידער צו זיי אומקערן, און דאָס איז אַ גרויסע זינד“²⁷.

עס איז לייכט באַגרייפלעך, אז דער בייזער און אַסקעטיש געשטימטער בעל „קב הישר“ פאַרהאַלט זיך מיט דער גרעסטער שנאה צו וועלכע ס'איז וועלטלעכן וויסן און בכלל צו אַלץ, וואָס שמעקט מיט דער אויסער־לעכער, אייראָפּעיִשער וועלט. אַ געוויסן קולטור־היסטאָרישן ווערט האָט דערפאַר די שטעלע אין „קב הישר“, וווּ דער פרומער מחבר קלאַנגט זיך דערויף, וואָס „איצונג זיין פר הנדיו פיל מענשין, וואש זיי לאזין לערנין זייערע קלייני קינדער צו ריידן נאך פראנצויזיש לשון“. דער אויסדרוק „פיל מענשין“ איז בלייבס אַ גוזמא, דאָך איז אויך קיין שום ספק ניט, אז דער פאַרפרומטער בעל מוסר באַרירט דאָ אַ געוויסן רעאַלן פאַקט. די ייִדישע קהילות אין דייטשלאַנד און פּוילן זיינען טאַקע דעמאָלט געווען שטאַק־פרום און דער „שולחן ערוך“ צוזאַמען מיט דעם אר"ם קפלה האָבן אומבאַגרייפֿענע געוועלטיקט איבער די ייִדישע מוחות. דאָך איז די דעמאָלטיקע ייִדישע קהילה אויך אין קולטור־לער הינזיכט (שוין ניט ריידנדיק וועגן אינעווייניקסטע סאָציאַלע סתירות) ניט געווען אינגאַנצן „מעור אהר“. עס איז געווען אַ געוויסע גרופע, ווען אויך אַ גאַנץ קליינע אין צאָל, וואָס זייער ספּעציעלע סאָציאַלע לאַגע האָט זיי געצוונגען אַ ביסל מקיל זיין אין די דינים פונם „שולחן ערוך“ און צייטנווייז פאַר־בויגן געוויסע רעליגיעזע מנהגים. דאָס זיינען געווען די הויף־ריידן, די באַנקירן און מוכסים, וואָס פלעגן אָפקויפן און נעמען אין אַרענדע גע־וויסע מלוכה־שטייערן און הכנסות. די דאָזיקע ייִדישע גבירים, וואָס האָבן פאַרקערט מיט די קריסטלעכע שררות און געווען אָפטע געסט אין די פירשטלעכע און אַדעליקע הויפן, זיינען ביסלעכווייז געוואָרן מער, וועלכט לעכער“ און האָבן, ווייניקסטן פון אויסן, באַקומען אַ מער אייראָפּעיִש

17 דאָרטן, קאפ' 28. די דאָזיקע שטעלע געפינען מיר פּענס מיט די אייגענע ווערטער אויך אינם „יסוד יוסף“ (קאפ' 57, דף 27, עמ' ב'): „ולא כן דרכי המון העם להוסיף אחר סחיתם וכשרואים שחיתתם פסקה טביתם עושין פעולית של און בענ"ה בכישופים ומכניסין לכתיתם זונות שיהו כלבים נגריים אחריהם. אוי להם ואוי לפשם“.

אויסזען. מען מוז דערביי נעמען אין פאטראכט, אז אין די דייטשע פירשטלעכע און אדעליקע הויפן פונם 17—18טן יאָרהונדערט איז געווען שטארק אין דער מאָדע די פראַנצויזישע קולטור און פראַנצויזישע שפראַך. דאָס אייגענע איז אויך געווען אין פּוילן. בפרט נאָכדעם, ווי מען האט אין 1674 אויסגעקליבן פאר פּוילישן מלך יאָן סאַבעסקין, וואָס האָט התונה געהאַט פאר אַ פראַנצויזין, איז ביים פּוילישן אַדל די פראַנצויזישע שפראַך נאָך מער אַריין אין דער מאָדע. דאָס אַלץ האָט מיטגעווירקט, וואָס אויך אין אייניקע פאַמיליעס פון גאַנץ רייכע יידישע מוכסים און באַנקירן איז אַריינגעדונגען די פראַנצויזישע שפראַך, און צוזאַמען מיט איר דער אויסערלעכער לבוש פון אייראָפּעיִשער קולטור. אָט קעגן דעם „חילול השם“ טרעט אַרויס מיט גרויס תרעומות דער בעל „קב הישר“:

„אין היינטיקן דור האָב איך געזען פיל לייט המתפרצים בעם, וואָס פירן זיך ניט אויף ווי דאָס גאַנצע פּאַלק, און גייען אָנגעטאָן אַזוי ווי די אומות, דערצו גאַלן זיי נאָך די בערד און זיינען דערמיט עובר אויף פינף לאַוו, וואָרעם ביי דער באַרד פונם מענטשן איז פאַראַן פינף עסן, אַזוי ווי די גמרא רעכנט אויס, און אויף איטלעכן עס איז מען חייב איין באַזונדערן לאַוו. אויך דורך דעם דערקענט מען אָפט ניט, צי איז ער אַ יهودי, און אַז מען פרעגט אים ווי ער הייסט, רופט ער זיך אָן מיט אַ נאָמען פון די עבוֹ'ם. און עס טרעפט אויך אַמאָל, אַז ער גייט מיט וועלכע שדרות אין אַ ווייטן וועג, ווי מען קאָן אים ניט און מען ווייס ניט אויב ער איז אַ יهودי, ווערט ער אויך נכשל אין טריפות עסן און טרינקט יין נסך, וואָרעם איין עבירה שלעפט נאָך די אַנדערע. און ניט גענוג, וואָס ער איז גורם שלעכטס צו זיך און צו זיין נשמה, איז ער נאָך גורם רעה צו דעם בלל ישראל, דען אַזעלכער איז מעכב די גאולה דערמיט, וואָס ער איז משנה זיין נאָמען פאר אַ נאָמען פון אַ עבוֹ'ם, דערום די, וואָס טוען אַזוי, וועלן האָבן אַ גרויסן עונש. דער דייטער זכות, וואָס די ישראל זיינען דורך אים אויסגעלייזט געוואָרן פון מצרים, איז געוועזן, ווייל זיי האָבן זייער לשון ניט פאַרענדערט. אַצינד אָבער האָב איך אויך געזען אַ גרויסן מכשל אין דעם רוב המדינה, וואָס בענותיננו הרבים פיל לייט טוען ניט רעכט, דען מיר האָבן דאָך אַ סיימא לן, אַז דער מענטש דאַרף לערנען מיט זיינע סינדער, ווען זיי זיינען קליין, אַלע זאַכן אויף לשון קודש, בכדי דער זון זאָל זיך געוויינען בקדושה צו ריידן לשון קודש; די לעצטע צייט געפינען זיך אָבער פיל מענטשן, וואָס זיי לאָזן לערנען זייערע קליינע סינדער ריידן פראַנצויזיש לשון אַדער אַנדערע לשונות. און אַז דאָס קינד וואַקסט אויס, גיט זיין פאָטער קיין השנחה ניט, אַז זיין זון זאָל גיין אין בית-המדרש, נאָר זיין עיקר השנחה איז,

ער זאל גיין אין בית לימוד לערנען די לשונות פון די אומות. מיר האָבן אפילו אַ קיימא לן, אַז די סנהדרין האָבן געקענט אלע שבעים לשונות, נאָר די דאָזיקע לשונות האָבן זיי געלערנט בלויז אלס בייזאך, אָבער דער עיקר איז ביי זיי געווען לערנען תורה. אַצינד אָבער טוען זיי פאַרקערט: דער עיקר איז לערנען פראַנצויזיש און אנדערע שפראַכן פון די אומות, און נאָר צייטנווייז פאַרנעמען זיי זיך מיט לימוד התורה! דערפאַר וועלן זיי האָבן אַ גרויסן עונש¹⁸.

ניט ווייניקער ווי דער „קב הישר“ האָט אויסגענומען ביים עולם אַן אנדער מוסרספּר, וואָס האָט זיך באַוווּזן באַלד נאָך קוידאַנאָווערס ווערק. „שבט מוסר“ האָט דאָס דאָזיקע מוסרספּר געהייסן, און באַדשאַפן איז עס געוואָרן ניט אין פּוילן און ניט אין דייטשלאַנד, נאָר אין דער ווייטער געבורטשאַט פון דעם שפּת־צבּי. זיין פאַרפאַסער, אליהו בן אברהם הפּהן¹⁹, וואָס איז געווען דיין און בעל־דרשן אין סמירנע, האָט אַ סך ספרים געשריבן (דרשות, חידושים ופּדומות), נאָר קונה־שם געווען האָט ער זיך בלויז מיט זיין „שבט מוסר“. דערשינען צום ערשטן אין קאָנג־סטאַטינאָפּאָל אין 1712, איז עס באַלד געוואָרן אזוי באַליבט בכל תפוצות ישראל, אַז שוין אין 1726 איז עס פאַרעפּנטלעכט געוואָרן אין ווילנע אין אַ יידישער איבערזעצונג²⁰. און אויף אַזאַ אופן איז עס צו־גענגלעך געוואָרן די ברייטסטע שוכטן פונם פּאָלק. אַט דער דאָזיקער דיין אויס סמירנע איז געווען בטבע אַ גרויסער אָפּטימיסט. ער האָט געגלויבט באַמונה שלימה, אַז דער מענטש איז געבאָרן פיל גליק צו געניסן, ווייל

18 דאָרטן, קאָפּ' 82. ס'איז אינטערעסאַנט, וואָס קוידאַנאָווערס אַ יינגערער בן־דור, ר' יעקב עמדינער, איז זיך אויך מתרעם דערויף, וואָס די יידישע גבירים לערנען זייערע קינדער פראַנצויזיש. ער געפינט, אַז דער דאָזיקער לימוד, בפרט נאָך ווען צו זאַמען מיט אים פאַרנעמט מען זיך אויך מיט מוזיק — ברענגט צו לייכטזיין און ניבול־פה: „ללמד בניהם ובנותיהם לשון צרפת, להרגילם לשחק ולנבול פה כידוע לכל שזה פרי ותולדות אותו הלשון וכל שכן כשיצורף לזה לימוד המוזיקא“.

19 געשפּאַרבן אין סיפּן עלטער אין 1729.

20 די יידישע איבערזעצונג איז דערשינען אונטער פּאָלנדיקן שער־בלאַט: „אהובי רבותי מאַנין אונ' פּרוואַן, טוט דש שיני ווערק שואַן, דען דש חשוב אונ' ווערנס ספר האבן מיר אין פיישט מון שמעלן, מיר האפן דש עש גאס אונ' די וועלש ווערס זייער וואול בפעלן, דען עש טוט דעם מענשן אין גאטש וועג פירן, אונ' מיט אים אף גולם תבא צירן, איר מענטש מיר וואול זונדר שווערן גלויבן, דש דר עולם עד הנה זוא איין ספר שבט מוסר ניט שוין האבן. דרום קוטש צו לויפן אונ' דש ספר נחמד צו קויפן, אונ' טוט אייער געלם ניט דראן שייאן, דען ווען איר ווערס דרינג ליינג, אונ' ווערס עש אייך ניט גרייאן, דר דורך ווערן מיר זוכה זיין דש משיח אונז ווערס פארן אין ארץ ישראל אריין אמן סלה“ (מיר צייטירן לויט דער שקלאַווער אויסגאַבע פון 1797).

דער באשעפער איז דאך אן אל מלא רחמים, און אן גרענעץ אין זיין לייט-
זעליקייט. ער רעדט דערפאר מיט גרויס גרימצאָרן וועגן די מינים און
אפיקורסים, וואָס ווילן דרינגען, אז דער מענטש איז דערצו באשאפן „מען
זאָל אין אים נקמה נעמען“²¹. גאָט האָט מיט זיין גרויסן גענאָד באשאפן
דעם מענטשן אין זיין געטלעכער געשטאַלט און עס ליגט אין דעם
מענטשנס בחירה, אז ער „זיך דארך זיינע מעשים שטערקן קאן צו קומן
צו איין זאלכי מעלה די העכר איז אז די מלאכים“²². ווויל איז דער גורל
פונם מענטשן, וואָרעם אים איז די מאַכט געגעבן צו הייליקן און דערהויבן
צו די העכסטע מדרגות אַלי, וואָס אַרום אים, אַלע פאַרגעניגנס פון דער
וועלט. די בעסטע וויינען און שפּיזן, די שענסטע פּאַלאַצן, די פּראַכטפולע
סערער, דאָס ליבליכע געזאַנג פון די פּייגל — אַלי קאָן דער מענטש
דערהויבן צו דער העכסטער בחינה פון אַ תּהלה ותּשבחה צו גאָט יתּברך²³,
אין דעם דאָזיקן גייסט פירט ביים בעל „שכּט מוסר“ אן אייגנאַרטיקן
וויכּוח דער מענטש מיט דער ערד²⁴ און די נשמה מיטן גוף, אַ וויכּוח,
וואָס דערמאַנט ניט ווילנדיק דעם שמועס, וואָס דער הייליקער פּראַנציסק
פירט מיט זיין „פרודעראייזל“, ווי עס הייסט ביי אים דער זינדיקער
גוף. דער מענטש טענהט זיך אויס מיט דער ערד; ער באַשולדיקט זי, אז
פון איר נעמען זיך אַלע צרות; זי מיט איר גרויס גרויזאַמקייט טוט פאַר-
וואַנדלען די שענסטע פּראַכט אין פּוילקייט און עקל, די בעסטע בשמים
און געווירצן מאַכט זי צו געשטאַנק און ווידערלעכקייט, די פּריידיקסטע
לאַכנדיקע פּאַרבן באַדעקט זי מיט שמויז און שימל... געלאַסן און לויק
דערווידערט דערויף די ערד, אז זי, די אם בל חי, די מוטער פון אַלי וואָס
לעבט, איז הייליק און ריין פון גאָט באשאפן, דאָס האָט דער מענטש
מיט זיין זינדיק לעבן אויף איר די קללה געבראַכט; די מענטשן נופּא,
מיט זייערע אומריינע מעשים, „מכלים ומביאישים את עצמם“. דאָס גאַנצע
שלעכטס, וואָס אויף דער וועלט — אין דעם איז דאָך דער מענטש שולדיק.
„כלל העולה — פירט צום סוף אויס די ערד — שהארם פירו גורם
מיתה או חיים לעצמו“ — אין דעם מענטשנס אייגענע הענט געפינט זיך
זיין לעבן און זיין טויט²⁵. יא, גרויס איז די זינדיקייט פונם מענטשן, נאָר

21 „שכּט מוסר“, קאפּ 2.

22 „שכּט מוסר“, קאפּ 2, דף 7, עמ' א' (מיר ציטירן לויט דער יידישער

איבערזעצונג, שקלאָוער אויסגאַבע, 1798).

23 קאפּיטל 3.

24 דאָרטן, קאפּ 15.

25 דער וויכּוח צווישן דעם מענטשן און דער ערד געפינט זיך בלויז אין העב-

רעישן סעקסטן; אין דער יידישער איבערזעצונג איז נישט קיין זכר פון אים. מיר צי-
טירן לויט דער ירושלימער אויסגאַבע, 1863, דף 39.

נרעמער איז אָבער גאָטס לייטזעליקייט, און ווי נאָך דער מענטש הייבט אָן תשובה טאָן — גלייך ווערן פאַרנעמן זיינע זינד, די טרערן בון תשובה טוען זיי ריינוואַשן. „התשובה אין לה קץ ותכלית“, רופט אויס מיט פאַטאָס דער בעל „שבט מוסר“²⁶. און דער דיין אויס סמירנע ווערט דער באַגייסטערטער זינגער פון תשובה. ער גופא פאַרפאַסט תשובה־געפאַטן²⁷. ער ברענגט אויך אין זיין מוסר־ספר תפילות פון דעם רבנו בחיי, פון יהודה חסיד, דוד אבן זמרא און אַנדערע, בכדי צו דער־ווייכן דאָס האַרץ פונם לייענער, דערוועקן אין אים דעם חשק צו תשובה. ער וויל זיך אָבער דערמיט ניט באַנוגענען, דער בעל „שבט מוסר“; האַרטנעקיק איז דאָך דעם מענטשנס האַרץ, וויל ער עס פאַקומען מיט דעם זעלבן מיטל, מיט וועלכן דער בעל „קב הישר“ האָט זיך אַזוי גערין באַנוצט — מיט דער רוט פון שרעק און אימה. ניט אומזיסט האָט דער דיין אויס סמירנאָ זיין ספר אַ נאָמען געגעבן „די רוט פון מוסר“. „למען יחדד ויפחד הקורא“²⁸, „להלחיב ולהפחיד הלכות“²⁹ — בכדי וואַרפן אַן אימה אויפן לייענער, דערשרעקן און אויפמונטערן די אַיינגעדערעמלטע הערצער, טוט ער זיי איבערראַשן מיטן עונש של גיהנום, און שילדערט אין גרויליקע בילדער דעם גיהנום של מעלה און גיהנום של מטה און די אימהדיקע יסורים, וואָס וואַרטן אויפן זינדיקן מענטשן, וועלכער האָט קיין תשובה ניט געטאָן. „וויי צו דעם — סטראַשעט דער בעל „שבט מוסר“ — וואָס דענקט ניט וועגן די יסורים, וואָס שטייען אים פאַר, וויי צו דעם, וואָס געדענקט ניט, אַז ער איז ווי אַ שאַטן אויף דער ערד, וויי צו דעם, וואָס פאַרנעמט אָן דער אימהדיקער געשטאַלט פונם מלאך המות, וויי צו דעם, וואָס געדענקט ניט אין צער פון חיבוט הקבר, וויי צו דעם, וואָס געדענקט ניט אין יום־הדין און אין דעם געמשפּט פון גיהנום, וויי צו דעם, וואָס געדענקט ניט אין די מיתות משונות און אין די גילגולים פון דער נשמה אַזױױ אַזױױ“³⁰. און דער פאַרפאַסער ווערט ניט מיד צו באַ־שרייבן אין די קלענסטע פרטים די פינסטערע קאַמערן פונם גיהנום מיט זייערע זינדיקע באַוווּזנער³¹. „דער גיהנום של מטה — דערציילט דער בעל „שבט מוסר“ — איז גרויס און ברייט און פאַרנעמט די צענדליקער

26 דאָרטן, קאפ' 19, דף 50, עמ' א'.

27 דאָרטן, קאפ' 7, 18, 21, 29, 31 אַזױױױױ.

28 דאָרטן, דף 69, עמ' א'.

29 דאָרטן, דף 68, עמ' ב'.

30 דאָרטן, קאפ' 4, 8, 10.

31 דאָרטן, קאפ' 9, 26.

טויזנטער מייל און עם זיינען דאָרט אין די טויזנטער באַזונדערע אָפטיי-
 לונגען, איינע שרעקלעכער פון דער אַנדערער, און דאָרט ווערן עם גע-
 שטראַפּט די אַלע רשעים, יעדער לויט זיינע מעשים. דאָס פייער, מיט
 וועלכן די רשעים ווערן געשטראַפּט, איז זעכציק מאָל ברענענדיקער, ווי
 דאָס פייער, וואָס אויף דער ערד... דאָרט זיינען דאָ קוילן גרויס ווי די
 בערגער און טאָלן, און איבערן גיהנום פליסן טייכן פון פּעך און שוועבל,
 וואָס קוואַלן אַרויס פון דעם תּהוּמס טיפענישן. און דאָרט זיינען פאַראַן
 פּל המיני משונהדיקע און עקלאַפּטע מוזיקים און מהבליים, וואָס באַ-
 שטראַפּן די רשעים. און אָט די אַלע מחנות פון מהבליים זיינען עם טאַקע
 באַשאַפּן געוואָרן דורך די זינדיקע מעשים פון די רשעים, ווי אונזערע
 חז"ל האָבן געזאָגט: העובר עבירה אחת קנה לו קטיגור אחד. חוץ די דאָ-
 זיקע מהבליים זיינען נאָך דאָ די טויזנטער מהבליים, וואָס זיינען באַ-
 שטימט די רשעים צו שטראַפּן נאָך זינט דער גיהנום איז באַשאַפּן. די
 יסורים און מכות, מיט וועלכע די רשעים ווערן באַשטראַפּט, זיינען זייער
 פאַרשיידן: אייניקע ווערן אויפגעהאַנגען, און די מהבליים טוען זיי ווערן;
 די שטעכט מען אויס די אויגן, די הענגט מען ביי די האַלז און נאַקנס —
 יעדן לויט דער גרויס פון זיין זינד...⁸²

דער בעל „שבט מוסר“ ברענגט אָן אַ שיעור „באַגלוּבטע“ מעשיות,
 וואָס פאַר אַ שווערן עונש מענטשן האָבן באַקומען פאַר יעדן חטא באַ-
 זונדער, ווי אַזוי זינדיקע נשמות בלאַנדזשען אין עולם התועה און שטייען
 אויס די שרעקלעכסטע גילגולים. „יתחרד המשכיל ויתפחד המבין — עם
 זאל דרשרעקן דר קלוני און זאל זיך פּערכטן דר פּר שטענדיג; ווען ער
 אויף היבט זיינע אויגן קענען דעם הימל און ווען ער זיכט אויף אלי פיר
 זייטן פון דער וועלט, דז איינע פון דער אנדרי פינף הונדערט יאר ריין
 איז, אונ דא ווערט דיא זינדגה נשמה מוזן הין אונ ווידר פליהן פון איין
 ענד וועלט צו דר אנדרי, גלויך אז איין פויגל דר אין ליפטן פליהט, און
 ווערט זיך במיהן ארויף צו גין קעגן דעם הימל, אבר זיא ווערט ניט קעגן,
 דז זי מן פון אופן ווערט ארונטר ווערפן און שווער מאכן אירי פליגל זיא
 צו ווערפן אויף דר ערד. אונ ווען עז איז איין נשמה דז אירי זינד שווער
 אויף איר זיינן זוא ווערט מן זיא שלידערן בכּף הקלע גלויך אז וויא מן
 איין שטיין ווערפט פון איין עק וועלט צו דר אנדרי, אונ פון אב גרונד דר
 ערד ביז ארויף קעגן דען הימל. אונ זיא ווידר לאַזן ארונטר פאַלין“⁸³.
 און אין פּולן קעגנזאץ צו די דאָזיקע טרויעריקע בילדער שילדערט דער

82 דאָרסן, קאָפּ' 26, דף 68, עמ' א'.

83 יידישע איבערזעצונג, שקלאָזער אויסגאַבע, דף 76, עמ' א'.

פארפאסער אין גרעלע פארבן די תענוגים, וואָס ווארטן אין גן-עדן אויף די צדיקים און די, וואָס האָבן באַצייטנס תשובה געטאָן.³⁴

ווי דער בעל „קב הישר“, אזוי פארהאלט זיך אויך דער בעל „שבט מוסר“ זייער פיינדלעך צו וועלטלעכן וויסן. אין די טיפסטע קאמערן פון דעם גיהנום פארשפארט דער „שבט מוסר“ צוזאמען מיט די מוסרים אויך די „מינים ואפיקורסים“³⁵. „די גרעסטע טיפשים זיינען די, וואָס מיינען פון ספרים חיצונים קלוג צו ווערן“ — דערקלערט דער בעל „שבט מוסר“³⁶. „הרוצה ללמוד חכמות חזוניות יאטם אזנו מלשומען“, ליענען מיר ווייטער³⁷; „ווער עם וויל האָבן גוטע תלמידים, זאָל ער זיי ניט לאָזן לערנען ספרים חיצונים“³⁸. „ווער עם וויל ראטעווען פיל נפשות, זאָל ער קיין רחמנות ניט האָבן אויף מינים און אפיקורסים, וואָרעם ווער עם איז זיך מרחם אויף אַ רשע, דער איז אַן אכזר“³⁹; „ווער עם וויל אַ ספר-תורה שרייבן, זאָל ער אויסמעקן און פארברענען די אפיקורשישע ביכער“⁴⁰.

נאָך איין כאַראַקטעריסטישן שטריך איז פדאי דאָ אָנצומערקן. ווי גרויס ס'איז אפילו געווען ביים בעל „שבט מוסר“ דער רעמפעקט צום „אר"י הקדוש“, דאָך האָט ער זיך פארהאלטן מיט אַ געוויסער קאלטיקייט צו דער משיחישער מיסטיק. „הרוצה לקרב הנאולה — דערקלערט דער „שבט מוסר“ — ירחיקנה מדעתו שאין בא כי אם בהיסח הדעת“ — ווער עם וויל דערנענטערן די גאולה, זאָל ער זי אַרויסלאָזן פונם זינען; וואָרעם זי וועט גראַד קומען דעמאָלט, זוען מען וועט אויף איר אַמוויי-ניקסטן ווארטן. דאָס קאָן זיין אַ שטיק חיזוק צו גרעצס השערה, אז דער בעל „שבט מוסר“ איז עם דער אליהו הפהן, וואָס האָט פארפאסט דעם פאָ-לעמישן פאמפלעט „ספר מריבת כהן“ קעגן דעם סאבאטיאנער אברהם קורדוץ.⁴¹

און גראַד דעמאָלט האָט זיך באַזונדערס געשטארקט די מלחמה קעגן אלע די, וואָס האָבן אויף זיך געצויגן דעם מינדסטן חשר, אז זיי זיינען

84 דאָרטן, קאפ' 26.

85 דאָרטן, דף 68.

86 דאָרטן, קאפ' 6, דף 14: „דע כי אין טיפש כי אם המתחכם בספרים חזונים“

87 דאָרטן, דף 22.

88 דאָרטן: „הרוצה להעמיד תלמידים ימנעם מללמוד בספרים חזונים“.

89 דאָרטן: „הרוצה להחיות נפשות רבות אל ירחם על מינין ואפיקורסים

דרחמי רשעים אכזרי“.

40 דאָרטן: „הרוצה לכתוב ס"ת ימחוק וישרוף ספרי מינין“.

41 דער „ספר מריבת כהן“ איז געשריבן אין 1707 און אייניקע חוספות האָט

דערצו צוגעגעבן איינער אַ געוויסער יוס-טוב רומנו אבן פקודה“.

פון שבת־צבים אָנהענגער. דאָס איז געווען פארבונדן דערמיט, וואָס צווישן די מיסטיקער און „חסידים“, ביי זייער גאַנצן אַסקעטיזם און אָפּטע תעניתים און סיגופים, האָט זיך אַלץ בולטער געלאָזט באַמערקן, טאַקע אונטער דער השפעה פון שבת־צבים אידעען, אַן אַנטקעגנזעצטע טענדענץ: באַפרייען זיך פון די רבנישע חומרות און פאַרבאָטן אויפן גע- ביט פון ריטואַל און עטיק. און די דאָזיקע צוויי אַנטקעגנזעצטע שמרע- מונגען: דער שטרענגסטער אַסקעטיזם און מאָראַלישע אויסגעלאַסנקייט, זיינען ניט זעלטן צונויפגעפלאַכטן צוזאַמען אין איין פאַרפלאַנטערטן קנויל. בראש פון די פריער דערמאָנטע „חסידים“ איז צוזאַמען מיט יהודה חסיד געשטאַנען זיין מיטהעלפער חיים מלאך, וואָס האָט אַ לאַנגע צייט פאַרבראַכט צווישן די שבת־צבישע קרייזלעך אין סאַלאָניקע. דער דאָזיקער מלאך („שטן“ פלעגן אים זיינע קעגנער רופן) פלעגט פאַרזיכערן, אַז גלייך ווי משה רבנו האָט פאַרבראַכט פערציק טעג אויפן הימל און דערנאָך זיך צוריק אַראָפּגעלאָזט, אַזוי וועט אויך שבת־צבי אין פערציק יאָר אַרום נאָך זיין פטירה צוריקקומען און פאַרענדיקן די גאולה⁴². ווען ער האָט זיך אומגעקערט פון טערקיי קיין פוילן האָט ער, אַן איבערגע- געבענער אָנהענגער פון שבת־צבים לערע, ענערגיש אָנגעהויבן צו פאַר- שפרייטן דעם געדאַנק, אַז בכדי געהייליקט צו ווערן און אין גאַנצן מנצח זיין די „קליפות“, מוז מען קורס־פֿל דורכגיין די נייַן־און־פערציק טויערן פון טומאה, ווייל דאָס שלעכטע איז דאָך דער מקור פונם גוטן. די העכסטע און אמתע מדרגות פון ריינקייט קאָן ערשט דערגרייכן די נשמה, וואָס האָט זיך אַראָפּגעלאָזט אין די אָפּגרונטן פון שמוץ, און האָט פאַרזוכט דעם גיפטיקן זאַפט פון שוואַרצער זינד....

אַט אַזוי האָבן אין פוילן, דער עיקר אין גאַליציע און פּאָדאָליע, וואָס זיינען געווען אין שכנות מיט טערקיי און דעם הויפט־נעסט פון דער שבת־צביישער סעקטע — סאַלאָניקע — זיך געבילדעט גאַנצע גרופעס סעקטאַנטן. דאָס פּאָלק האָט זיי באַלד געקרוינט מיטן נאָמען „שבת- צביניקעס“ אָדער געקירצט — „שעבסין“. די קרענקלעך מיסטישע פּאַנ- טאזיע, משיחישע האָפּענונגען און פינסטערער אָבערגלויבן האָבן זיך ביי די דאָזיקע סעקטאַנטן צונויפגעפלאַכטן מיט אַן אומקלאַרן פּראָטעסט קעגן דעם שווערן יאָך פונם „שולחן ערוך“ און האַלבסטיכישן דורשט נאָך אויפגעבונג און באַפרייונג. אין דער דאָזיקער שטיקנדיקער, אומגע-

⁴² עס האָבן זיך אַפילו אַרומגעשראַגן קלאַנגען, אַז חיים מלאך פלעגט מים זיינע מקורבים פראַווען סימפּאָלישע גאַסעסדינסטן מים טעגן אַרום שבת־צבים אַ היל- צערנעם בילד (י. עבדן, „תורת הקנאות“, 57).

זונטער אטמאָספֿערע האָט דער זוכנדיקער נאָר פֿאַרקריפֿלטער געדאַנק
מאַכטלאָז זיך פֿאַרפֿלאַנטערט אין דעם לאַפֿירינט פֿון סתירות, פֿאַרלאָרן
דעם קלאָרן באַגריף וועגן גוטס און שלעכטס, וועגן דערלויבטן און פֿאַר-
ווערטן. מען דאַרף נאַטירלעך מיט גרויס פֿאַרויכטיקייט זיך פֿאַרהאַלטן
צו די ידיעות, וואָס ווערן געבראַכט פֿון אזוינע פֿאַרביסענע קעמפֿער
קעגן אַלץ, וואָס טראָגט אין זיך דעם מינדסטן רמז פֿון שבת־צבייִשער
„אַפיקורסות“, ווי דער קנאי יעקב עמדן, דאָך איז אויסער ספק, אז די
מיסטיקער־סקטאַנטן פֿון היים מלאכס חדר פֿלעגן אָפט זיך דערלויבן
אזוינע מעשים, וואָס זיינען געשטאַנען אין סתירה ניט נאָר מיט די
רבנישע „פוסקים“, נאָר אויך מיט די פֿללים פֿון אייראָפּע־ישער עטיק...

אין 1713 האָט איינער פֿון די פֿאַרבאָרגענע שבת־צבייִשע אַגיד
טאַמאַרס, דער אוואַנטוריסט נחמיה חיון, אויפֿגערוֹדערט די גאַנצע רבנישע
וועלט מיט זיין חיבור „עוז לאלהים“, וווּ ער רעדט באַריכות אין אַ מיס-
טיש־דמידיקער שפראַך וועגן גאָטס דרייאַייניקייט. עס האָט באַלד
אויסגעבראַכן אַ שאַרפע מחלוקת, אין וועלכער עס זיינען בראש פֿון ביידע
צדדים געשטאַנען די רבנים פֿון ביידע אַמסטערדאַמער קהילות, שלמה
אַאיליון און צבי אַשפּנזי, מער באַקאַנט אונטערן נאָמען „חכם צבי“.
אין משך פֿון 1713—1714 האָבן ביידע צדדים אַרויסגעלאָזט אַ גאַנצע
צאָל פֿאַמפֿלעטן, אויפֿרופן און קול־קוראס⁴⁸, אין וועלכע עס האָבן זיך
באַטייליקט אַשפּנזישע, ספרדישע און איטאַליענישע רבנים. עס האָט זיך
אַרויסגעוויזן, אז נחמיה חיון האָט פֿיר אָנהענגער, וואָס זיינען פֿאַר-
שפּרייט איבער די פֿאַרשיידנסטע לענדער. די רבנים האָבן דערווען אַ גע-
פֿאַר פֿאַר דעם יידנטום אין די „אַפיקורסישע“ אידעען, וואָס ווערן פֿאַר-
שפּרייט דורך די פֿאַרבאָרגענע „שבת־צביניקעס“, און זיי האָבן באַ-
שלאָסן אַנצונעמען די שטרענגסטע מיטלען. זומער 1722 איז אין לעמ-
בערג פֿאַרגעקומען אַ צוזאַמענפֿאַר פֿון רבנים, דעלעגירט, פֿון פֿאַרשיידענע
קהילות, און דאָרט האָט מען אונטער די תרועות פֿון שופרות און ביי
אויסגעלאָשענע שוואַרצע ליכט אַריינגעוואָרפֿן אין חרם אַלע די אָנהענגער
פֿון שבת־צבים לערע, וועלכע וועלן צום באַשטימטן טערמין ניט דער-
קלערן, אז זיי האָבן חרטה און זיינען מחזיר בתשובה מיטן פולן האַרצן.
די שטרענגע מיטלען האָבן אָבער געהאַט אַ קנאַפֿן דערפֿאַלג, און אין
דריי יאָר אַרום האָבן די רבנים געהאַלטן פֿאַר נייטיק נאָכאַמאָל אַרויס-
טרעטן קעגן די „שעפּסין“ מיט דעם אַלטן חרם־געווער. די רדיפות זיינען

48 אַ טייל פֿון דער דאָזיקער פֿאַלעמישער ליטעראַטור איז פֿאַרעפֿנטלעכט אין
יעקב עמדינס „תורת הקנאות“ און אין דעם זאַמלבוך „עניני שבת צבי“, 117—138.

אָבער ניט געווען אימשטאַנדר צו פאַרטיליקן די „צרעת ממארת“, די מעקטאַנטישע גרופעס מיט זייערע „גאַטלעסטערנדיקע“ אידעען. אָט אין דער אומרוקער צייט טרעט אַרויס אויף דער יידישער עפנט־לעכקייט איינע פון די שענסטע אָבער אויך טראַגישסטע פּערזענלעכ־קייטן, וואָס דאָס יידנטום האָט אינם 18טן יאָרהונדערט פאַרמאַגט — דער דיכטער און מיסטיקער משה חיים לוצאַטו. וועגן אים אין ווייטער־דיקן קאַפיטל.

דריטער קאפיטל

משה-חייב לוצאטו אלס דיכטער און מיסטיקער. זיין פאָעמע, ים ויבשת". לוצאטו נייע פאָעטישע פאָרמען. זיין ביבלישע דראַמע, מעשה שמשון" און דראַמאטישע אידיליע, מגדל עזר". — די דיכטער שמשון סדונה און אברהם בן שבתי אויס זאָנען. — לוצאטו אלס מיסטיקער. — זיינע משיחיש-מיסטישע ווערק. — לוצאטו אין, חרם". — זיין וויסערדיקע ליטעראַרישע פענסיקייט, — דער באַסייט פון זיין אַלעגאָרישער דראַמע, לישרים תהלה". — דעם דיכטערס אומדערוואַרער סוים.

די גרעסטע קללה פאַר אַ טאַלאַנטפולן דיכטער איז — געבאָרן ווערן אין אַ בינ-השמותדיקער ירידה-תקופה, אָטעמען אינם משך פונם נאַנצן לעבן די געשטימטע לופט פון אַ נעפֿלדיקער, אין גרויע שאַטנס אַיינגע-הילטער סביבה. און וואָס פילפאַרביקער און זאַפטיקער ס'איז די פאָעטישע באַגאַבונג — אַלץ טראַגישער איז דעם דיכטערס גורל. אָט אונטער דער לאַסט פון אַזאַ ביטערן און טראַגישן גורל האָט עס געלעבט און געשאַפן דער דיכטער משה-חיים לוצאטו...

ליכטיק און פריידיק זיינען פאַרגאַנגען דעם דיכטערס קינדער-יאָרן; געבאָרן אין 1707 אין אַ זייער רייכער סוהרישער פאַמיליע אין פאַרואַ, האָט ער באַקומען די זאָרגפולסטע דערציִונג. זיינע לערער און דערציער זיינען געווען דער באַקאַנטער תלמודי ישעיה באַססאָן און דער הויך-געבילדעטער פאַרואַנער רב פהן-קאַטאַריני, וואָס האָט געשמט אלס טיכטיקער דאָקטאָר. אויסער פיפל, תלמוד און די רבנישע ליטעראַטור, האָט דער יונגער לוצאטו אויך פליסיק שטודירט נאַטורוויסנשאַפטן און אייניקע אייראָפּעיִשע שפּראַכן; פון די אַלטע — גריכיש און לאַטיין, און פון די נייע — איטאַליעניש און פראַנצויזיש. צו זעכצן יאָר איז לוצאטו שוין געווען אַ גרויסער בקי אין ים התלמוד, און אין פוסקים און דיני איסור והיתר האָט ער פאַרמאָגט ניט קיין קלענערע ידיעות, ווי די אָנגע-זעענע רבנים פון יענער צייט. דער טרוקענער תלמודישער שטאַף באַ-פרידיקט אָבער ניט דעם יונגן לוצאטו, אים ציט אין אַן אַנדער וועלט — צו דער פאַרבישופטער וועלט פון דיכטונג און פאָעטישן שאַפן. זיין נטיה

צו דיכטונג האָט לוצאַטו אַרויסגעוויזן נאָך גאָר אין די יונגע יאָרן. און אין דער עלעגיע, אין וועלכער דער 15-יאָריקער דיכטער באַקלאַגט דעם טויט פון זיין לערער פּה־קאָמאַריני¹, לאָזן זיך שוין בולט באַמערקן סימנים פון זיין באַדייטנדיקער דיכטערישער באַגאַבונג. שוין אין דעם דאָזיקן יונגטליד באַווייזט זיך לוצאַטו אַלס מייסטער פון פּאָעטישע פּאַרמען, וואָס פּאַרשטייט ווי איבערצושמעלצן האַרציקע געפילן אין בייגעוודיקע קלאַנגפולע פּערזן. ווי פּולשטענדיק דער יונגער לוצאַטו האָט שוין דעמאָלט באַהערשט די ביבל־שפּראַך באַווייזט אַמבעסטן זיין פּיבל־לאַגיש ווערק „לשון לימודים“, וואָס ער האָט פּאַרפּאַסט צו 17 יאָר (אין 1724). אין אַ קלאַרער און שיינער פּאַרם באַקענט דער יונגער פּאַרפּאַסער דעם יידישן לייענער, ווי אזוי עס האָט זיך אויף די יסודות פון דער אַנט־קער רוימישער רעטאָריק אַנטוויקלט די מאַדערנע טעאָרעטיש־וויסנשאַפֿט־לעכע פּאַרשונג פון פּאָעטישן שאַפּן. די פּללים פון אירדאָפּעישן סטיל און זאָיגעבוי אילוסטרירט לוצאַטו מיט פּילע ציטאַטן אויס דער ביבל, און ער באַווייזט דערפּי אַ ווונדערבאַרן חוש צו די אייגנאַרטיקייטן פון דער ביבל־שפּראַך, וואָס איז שוין פון לאַנג אָפּגעשטאַרבן אינם מויל פון פּאַלס און דאָך ניט אויפּגעהערט צו זיין דער וויכטיקסטער טרעגער פון דער לעבעדיקער נאַציאָנאַלער קולטור. פּאַרן דעמאָלטיקן יידישן לייענער איז דאָס ממש געווען אַן אַנטפּלעקונג, בעת דער 17-יאָריקער פּאַרפּאַסער פּלייסט זיך אים מסביר צו זיין, אַז ניט די שפּראַך אַנטוויקלט זיך לויט די פּללים פון דער גראַמאַטיק, נאָר פּאַרקערט, די גראַמאַטיק ווערט ערשט אויפּגעבויט אין הסכּם מיט די פּאַרמען, וואָס די לעבעדיקע שפּראַך נעמט אָן ביי איר נאַטירלעכן וואַסן און אַנטוויקלונג. און ווען מיר זען, ווייזט ווייטער אָן דער יונגער פּאַרפּאַסער, אַז דאָס דאָזיקע געפּיל פעלט ביי די יידישע מדקדים, איז דאָס דערפּאַר, וואָס זיי האָבן אָנגעוואָרן דעם חוש צו דער ביבל־שפּראַך ווי צו אַ לעבעדיקער שפּראַך². און אַז דער דיכ־טער גופא האָט ווירקלעך געשפּירט דעם לעבעדיקן קוואַל פון דער ביבל־שפּראַך, האָט ער אויפן גלענצנדסטן אופן באַוויזן אין זיין שיינער פּאָעמע, וואָס ער האָט אין יענער צייט פּאַרפּאַסט. אויפן ערשטן קוק זעט די דאָזיקע פּאָעמע אויס ווי אַ פּשוט „געלעגנהייטס־ליד“. ס'אַ חתונה־ליד, וואָס דער דיכטער האָט צוגעשיקט אַ מתנה זיינעם אַ חבר. און חתונה־לידער זיינען דאָך דעמאָלט געווען שטאַרק אין דער מאַדע ביי די אַיטאַל־יענישע יידן — דאָס פּלעגן זיי עס נאַכטאַן זייערע קריסטלעכע שכנים,

¹ פּאַרעפּנסלעכט אין „אוצר הספרות“, V, 158-163.

² „לשון למודים“, 21 (ביר צייטן לויט דער ערשטער מאַנשאַפֿט אויסגאַבע,

ביי זעלכע עס איז געשאפן געוואָרן אַ ספּעציעלע חתונה-ליטעראַטור, וואָס האָט געמראַנגן דעם נאָמען „nozze“, אין יענע צייטן — דערציילט מרדכי גירונדי אויס פּאָדואַ ⁸ — פּלעגט יעדער, ווער ס'האָט נאָר געקאָנט שירים שרייבן — פּאַרפּאַסן ל'כבוד זיינע פּאַקאַנטע חתונה-לידער ⁹. און כמעט יעדער אינטעליגענטער יונגעראַמן איז געווען אַ „וודע פרס בשיר“. אפילו אין די בריוונשטעלער האָט יעדער געקאָנט געפינען ניט נאָר מוס-טערן פון שיינעם סטיל, נאָר אויך בללים און אָנווייזונגען, ווי אזוי שירים צו שרייבן ⁵. אַט אויף דעם מבול פון לידער, אויף דער מגפה פון שיריב-שרייבן אָן אַ פונק דיכטערישער באַנאַבונג, האָט אויסגעגאַסן זיין גאַנצן צאָרן לוצאַטום ב'דור, דער באַנאַבטער דיכטער שמשון מדונה, אין זיין סאַנעט „אל הר זמירות“ ⁶, ווי ער שילדערט מיט בייסנדיקער איראַניע, ווי אַלע מינים טאַלאַנטלאָזע נישטיקייטן פּרוּוון זיך אַרויפּדערלאַנגען צום „הר זמירות“ (פּאַרנאַס); זיי צעטרעטן בלויז אַלע צוימען און באַשמוצן דעם לעבעדיקן קוואַל פון געזאַנג. „די וואָס פּאַרשטייען ניט אַ וואָרט צו ריידן — פּרוּוון נאָך לידער זינגען. ווי קלוג וואָלט געווען זיי זאָלן שטיל שווייבן!“

⁸ „תולדות גדולי ישראל“, 18.

⁴ זע אויך פּיערנאַס „קול עוגב“, 79.

⁵ זע צום ביישפּיל דעם בריוונשטעלער „מגלת ספר“, געדרוקט אין קרעמאַנע, 1566.

⁶ פּאַרעפּנסלעכט אין מדונהס סאַנעטן-זאַמלונג „קול מוסר“ (מאַנשאַו, 1725). די

דאָזיקע זאַמלונג איז אפילו איבערגעדרוקט אין 1845, דאָך איז זי אַ יקר-המציאות, מיר ברענגען דאָ דערפאַר דעם באַטרעפּנדיקן סאַנעט בשלימות:

אַל הר זמירות גלגלות יעקילו
 היום תבורים נושאיי מן דעת,
 מקום נהגשוף ואיש מן דעת,
 קל עלגי שפה קרן נהגילו.
 מאן קצוני שיר גבול הנבילו
 סקיב להר לא יוכלו לגעת
 אך קרצו גבר קרוב מן געת
 גם עלה עלו ולא הזעילו.

הה, פי מאור נמכה קצל תקריו
 יצרות קפירות משהור קעמו
 נוצם מליצות צוף קמר הקירו
 לקם מקורות סומיר נקטמו.
 לא ידעו בבר נשיר ישירו
 לו יתרישו, אפרתי נקטמו.

ווי ווייט ס'האָט דעמאָלט דערגרײכט אין איטאַליע ביי די יידישע אינטעליגענטע קרייזן די טעכנישע געניטקייט פון פערזנמאכעריי, זאָגט אַמבעסטן עדות די ליטעראַרישע טעטיקייט פון מרונהם און לוצאַטום בן־דוד, דעם דאָקטאָר אַברהם בן שבתאי פֿהן אויס זאַנטי. דער דאָזיקער דאָקטאָר האָט געהאַט אַ גרויסע חולשה צו שירים שרייבן; האָט ער איבערגעאַרבעט אין פערזן גאַנץ „תהילים“ און אויך די באַקאַנטע מיטל־אַלטערלעכע ליטורגישע פּאָעמע „פרק שירה“⁷, וווּ אַלע חיות און פּייגלען זיינען זיך מתקנא אין דעם „נעים זמירות ישראל“ און זינגען אין תהילים־סטיל אַ שבת און לויב צום בורא עולם. די דאָזיקע פאַראַפראַזע האָט אַברהם פֿהן פאַרעפנטלעכט אין ווענעדיק אין 1719 אונטער דעם קעפל „בהונת אברהם“⁸. פאַרן טעקסט זיינען אָפּגעדרוקט אַ גאַנצע צאָל לויב־לידער פון דעם פאַרפאַסערס באַקאַנטע. אין שווערוואַגיקע אַקטאַוועס און סאַנעטן טוען זיי אַלע מפליא זיין דעם גרויסן אויפטו און די פאַר־עטישע פאַרדינסטן פון דעם פאַרפאַסער. און דער מחבר פון זיין זייט, בכדי צו באַווויזן, וואָס פאַר אַ בריה ער איז אין שירים שרייבן, האָט אויף יעדן לויב־ליד באַזונדער גלייך אָפּגעענטפערט מיט אַ ליד, וואָס איז געשריבן אין דעם זעלבן פערזן־בוי און מיט די אייגענע גראַמען, ווי דאָס לויב־ליד גופא. עטלעכע הונדערט זייטן פאַרנעמט דער „בהונת אברהם“, און דאָך וועט דער לייענער אין דעם דאָזיקן ים פון גלאַטע פערזן קיין איין סטראַפּע ניט געפינען, אין וועלכער עס זאָל זיך פילן ניט בלויז די „געניטע האַנט“, נאָר אויך דער דיכטערישער פאַטאָם...

און אָט דעמאָלט, ווען די לעצטע בלעטער פון דעם „בהונת אברהם“ האָבן דעם דרוק־וואַרשטאַט פאַרלאָזן, האָט דער יונגער לוצאַטו דערלאָנגט זיין חבר, יצחק מאַריני, צום טאָג פון זיין חתונה מיט דער שיינער יהודית איטאַליע, זיין „האַכצויט־סאַרמען“, „ים ויבשת“⁹. אונטער דעם כּישוף פון גלענצנדיקן פּאָעטישן טאַלענט ווערט אַ פשוט חתונה־געשאַנק מגולגל אין אַ פראַטכפולער פּאָעמע, וואָס פאַרנעמט אַן אָנגעזעענעם פּלאַץ אין דער אַנטוויקלונגס־געשיכטע פון די פּאָעטישע פאַרמען אין דער העב־רעישער פּאָעזיע. דער דיכטער נוצט קונציק אויס דעם וואַרט־שפּיל, וואָס ליגט אין די נעמען פון דער חתן־פּלאַך (מאַריני פאַטייט דעם ים, און

⁷ אויף יידיש האָט, ווי באַקאַנט, איבערגעאַרבעט דעם „פרק שירה“ אין גראַמען סענדעלע סוכר־ספרים.

⁸ דער לעצטער טייל פון „בהונת אברהם“ איז אַרויס פון דרוק ערשט סוף 1725 (י"ז סבת תפ"ו).

⁹ צום ערשטן פאַרעפנטלעכט אין „החלוץ“, II, 106—116; באַזונדער געדרוקט אין 1873.

איטאליע — דאָס לאַנד, די יבשה), און ער שילדערט אין זיין פּאָמע
 דעם מעכטיקן קאמף צווישן די צוויי סטיכיעס; די הייסע ליידנשאפט
 מאַכט אָבער שלום צווישן זיי און זיי גיבן זיך צונױף אין זיסע אומ-
 אָרעמונגען. אַלץ איז ניי און אויסערגעוויינלעך אין דער דאָזיקער חתונה
 ליד. עס איז דאָס ערשטע פּאָעטישע ווערק אין דער העברעישער דיכטונג,
 וווּ עס לאָזט זיך בולט פילן די אויסשליסלעכע השפעה פון דער אַלט־קלאַ-
 טישער ליטעראַטור און פון דעם איטאליענישן רענעסאַנס. אמת, די בריי-
 דער פרענסיס¹⁰, בפרט דער יונגערער, באַנוצן זיך ניט זעלטן מיט די
 איטאליענישע פּאָעטישע פּאַרמען. עמנואל פרענסיס שרייבט ניט בלויז
 מערצינען און סאַנעטן, נאָר אויך אַקטאַוו, סעסטינען און קאַנצאַנען¹¹;
 ער באַנוצט זיך מיט דער גריכישער מיטאַלאָגיע, ציטירט ווירגיליען¹²,
 ברענגט גאַנצע פּערזן פון טאַרקוואַטאָ טאַסאָ און אַנדערע איטאליענישע
 דיכטער¹³. און דאָך פילט זיך אין זיין גאַנץ שאַפן, אין די בילדער,
 וואָס ער באַנוצט, אַפילו אין דער מעטריק און דעם ריטם פון די פּערזן, די
 אויסשליסלעכע השפעה פון די מיטלאַטערלעכע העברעישע דיכטער אויס-
 דער שפּאַניש-אַראַבישער תקופה. בלויז דער יונגער לוצאַטו האָט געהאַט
 דעם מוט מורד צו זיין אין דעם אַלטן פּעסטגעזעצטן נוסח. ער וויל ניט
 ניין אין די אויסגעטראָמענע וועגן פון די באַרימטע אַנדראָזישע דיכטער,
 ער וואַרפט אָפּ זייערע דיכטערישע פּאַרמען מיט דער צוואַנגיאַקע פון דער
 אַראַבישער מעטריק. ער, דער יונגער שטורמער, וויל אויך ניט אָנערקענען
 די אומבאַדינגטע ממשלה פון דעם גראַם; פריי און אומגעשטערט טוט
 אין „ים ויבשת“ פליסן, ווי אַ פּרילינגס־שטראָם פון די באַרג־שפיצן, דער
 וויסער, ניט געריימטער פּערז. לוצאַטו האַלט ניט פון מאַזאַיק־קונסט, ער
 וואַרפט אויך אָפּ דעם אַזוי פּאַפולערן מוסיוו־סטיל¹⁴, ווייל ער וויל זיך
 ניט באַנוגענען מיט די טויטע אוצרות, וואָס גייען איבער בירושה —
 ביי אים איז די ביבל־שפּראַך אַ לעבעדיק־שפּרודליקער קוואַל פון וועלכער
 ער שעפט מיט פולע עמער. דאָס ביבל־וואָרט באַטראַכט דער „ים ויבשת“
 דיכטער ניט ווי אַ פּאַרגליווערטן לאַוואַ־גוס, נאָר ווי אַ ווייכן פּלאַסטישן
 מאַטעריאַל, אויס וועלכן ער קאָן באַשאַפן אַלץ נייע און נייע פּאַרמען.
 צו דער זעלבער צייט, ווען דער יונגער 17־יאָריקער דיכטער האָט
 זיין „ים ויבשת“ געשריבן, מאַכט ער אויך דעם מוטיקן פּרוּוו אַ היסטאָ-

¹⁰ זע פּרעירדיקן באַנד, ז'.

¹¹ זע „מתק שפּחים“, 13, 48, 52, 54 א"י.

¹² דאָרסן, 11.

¹³ דאָרסן, 17.

¹⁴ באַריכות וועגן מוסיוו־סטיל, זע ערשטן באַנד, ז' 248-253.

רישע דראַמע צו שאַפן. בעת ער האָט זיין „לשון לימודים“ געשריבן, וווּ ער באַקענט דעם ליינער מיט די פאַרשיידנאַרטיקע פּאָעטישע פּאַרמען, איז ער ניט געווען אימשטאַנד צו ברענגען אַ וועלכן ס'איז מוסטער פון אַ מאָדערנער העברעישער דראַמע. דעמאָלט האָט ער באַשלאָסן אַליין אויסצופילן דעם ליידיקן ווינקל אין דעם היכל פון דער העברעישער דיכטונג, און ער שאַפט זיין דרייאַקטיקע ביבל־דראַמע „מעשה שמשון“¹⁵. אויך דאָ זוכט דער דיכטער נייע, ריין אייראָפּעישע פּאַרמען, שאַפט זיין אייגענעם סטיל. לוצאַטו בלייבט אפילו טרױ דעם ביבלישן סיוזשעט, דאָך פלעכט ער אויך אַיין אין זיין דראַמאַטיש ווערק די אויף דער איטאַליעני־שער בינע אזוי באַליבטע אַלעגאָרישע עלעמענטן, און צוזאַמען מיט דע־אַלע ביבלישע פּערסאָנאַזשן פיגורירן אין „מעשה שמשון“ אויך אַלעגאָ־רישע: דער ליבע־גאַט אַמור, דאָן פאַלשקייט און געלטזוכט. די דראַמע איז געשריבן אין ווייסע פּערזן, נאָר יעדער אויפטרױט פאַרענדיקט זיך ווי אין שעקפירס דראַמעס מיט אַ געריימטער סטראָפּע. עס פילט זיך נאָך אפילו די יוגנטלעכע אומדייפיקייט פונם דיכטער אין דער ארכיטעקטאַניק פון דער דראַמע און אויך אין דער כאַראַקטער־צייכענונג, דאָך באַמערקט זיך שוין דייטלעך אין דעם יוגנט־ווערק די מייסטער־האַנט פון אַ גלענצנדי־דיקן דיכטער. באַזונדערס באַווונדערונגס־ווערט איז אין דעם ווערק פונם 17־יאָריקן דיכטער די פּאַרמען און בילדער־רייכע שפּראַך. זי איז זייער נאָענט צו דער ביבלישער, און דאָך איז דאָס אַן אָריגינעלע און אייגנאַר־טיקע שפּראַך: עס איז ביי דעם יוגנן לוצאַטו ניט צו באַמערקן אפילו דעם מינדסטן רמז אויף דער בלינדער אונטערטעניקייט פּנוגע צום „טאַנאַן“, צום ביבל־וואָרט, ווי מיר זען דאָס אין דער שפּעטערדיקער תקופה ביי די בעלי „המאספים“. ביי לוצאַטון איז בלויז דער ווערטלע־כער פּוימאַטעריאַל אַ ריין־ביבלישער, אָבער דאָס געבוי פון דעם זאַץ, די בילדער־פּלאַסטיק און דער מוזיקאַלישער ריטם פונם פּערז — דאָס אַליץ איז מאָדערן אייראָפּעיש.

אין ריין ביבלישן גייסט און נוסח איז בלויז געשריבן דאָס פון לוצאַטו באלד נאָך דעם „מעשה שמשון“ פאַרפאַסטע (אין 1726) „תהילים“־בוך. דער דיכטער האַלט זיך דאָ טרױ דעם באַרימטן ביבלישן מוסטער, אפילו פּנוגע דער צאָל קאַפיטלעך; ערטער־ווייז געלינגט אים טאַקע דערגרייכן די ווונדערבאַרע שיינקייט פונם ביבלישן אָריגינאַל —

¹⁵ ביי דער נייערער צייט איז לוצאַטוס יוגנט־דראַמע געווען באַקאַנט בלויז דורך די פּראַנעמען, וואָס יוסף אַלמאַנצי האָט פאַרעפּנטלעכט אין זיין אַרבעט וועגן לוצאַטו. פּולשטענדיק האָט דעם „מעשה שמשון“ פאַרעפּנטלעכט ש. גינצבורג אין 1927 אין תל־אָבֿיב.

עס בלייבט אָבער דאָך ניט מער ווי אַ נאָכדיכטונג, און דערגרייכט ניט די מדרגה פון אַריגינעלן זעלבשטענדיקן שאַפן.

אין אַ יאָר אַרום קערט זיך לוצאַטו ווידער אום צו דער דראַמע-פאָרם און ער שאַפט זיין אידיאָלישע דראַמע אין פיר אַקטן, וואָס טראַגט אַ טאָפּלטן נאָמען: „מגדל עוז“ או „תּומת ישרים“¹⁶. שוין ניט די אַנטיקע ביבל־פאָרמען דינען דאָ דעם דיכטער פאַר אַ מוסטער, נאָר די מאָדערנע איטאַליענישע פּאַסטאָראַלן מיט זייער קלאַסישן פּאַרביילד — גואַריניס באַרימטע הירטן־דראַמע „Pastor Fido“. די פּאַבולע פון לוצאַטוס „מגדל עוז“ איז ווייניק אינטערעסאַנט:

אויף אַ שפּיץ פאַרג איז פון קרמונישע צייטן געשטאַנען אַ גוואַלטיק פּעסטער טורעם מיט אַ שיינעם לופט־גאַרטן אין דער הויך. קיין בן־אדם האָט אין דעם טורעם ניט געקאָנט אַריינדרינגען, ווייל גלאַט און פּעסט זיינען זיינע ווענט געווען, אָן טויערן און טירן. האָט דער מלך געלאָזט אויסרופן איבערן גאַנצן לאַנד: וועמען עס וועט געלינגען אין דעם טורעם אַריינצודרינגען און צום לופט־גאַרטן אויפשטייגן, דעם גיט ער זיין שיינע מאָכטער שולמית פאַר אַ פרוי. איז אַמאָל אַ פּרינץ פון אַ פּרעמדן לאַנד, מיטן נאָמען שלום, פאַרבייגעריטן, דעם ווונדערבאַרן סודות־דיקן טורעם דערזען, אים פון אַלע זייטן פאַטראַכט, אין אים אַריינדרינגען געוואָלט. לאַנג האָט ער געבלאָנדזשעט אַרום אים, געזוכט אַ וועג צו די אינעווייניקסטע געמעכער, ביז ס'איז אים געלונגען אונטער מיט גראָז פּאַוואַקסענע שטיינער אַ פאַרבאָרגענע הייל צו געפינען, וואָס האָט אים געפירט אינם טורעם אַריין; און דאָרט האָט ער אַ טיר פאַמעריקט, וואָס איז פון דרויסן געווען מיט ליים און מיט קאַלך באַדעקט. ער האָט ברייט אויפגעפּנט די טיר, צום לופט־גאַרטן אויפגעשטיגן און דערנאָך זיך אין זיין וועג ווייטער געלאָזט. דעם מלךס פאַפּעל איז אים אומבאַקאַנט געבליבן. דערנאָך ווערט דער סיוושעט זייער פאַרפלאַנטערט: אַ נידערטרעכטיקער לינגער זיפה גייט דעם טורעם פאַרביי, דערזעט די אָפּענע טיר אין טורעם, לויפט ער גלייך צום מלך און דערקלערט, אַז אים איז געלונגען דעם פאַרבאָרגענעם אַריינגאַנג צו געפינען. אויף אזא אופן ווערט זיפה שולמית'ס חתן. עס טרעפט באַלד, אַז שלום באַגעגנט זיך מיט שולמית און זיי פאַרלייבן זיך ביידע. אויפן וועג צו זייער גליק שטייען אָבער זיפה און די אינטריגאַנטקע עדה; די פאַרליבטע האָבן פיל אויסצושטיין, נאָר אַלץ פאַרענדיקט זיך בכיי־טוב: עס ווערט אַנטפּלעקט, אַז ניט זיפה נאָר שלום האָט דעם אַרייני-

16 אייך דאָס דאָזיקע ווערק האָט דער דיכטער פאַשטימט אַלס התּונה־ליד. צום

ערשטן פאַרעפּנסלעכט אין 1837.

גאנג אינם טורעם געפונען, די גערעכטע מיט די מידות טובות ווערן פא-
 לוינט, און די זינדיקע ווערן פאשטראפט. דער „מגדל עוז“ איז אָבער
 אייננטלעך ניט קיין דראַמאַטיש ווערק, נאָר אַ לויב־געזאַנג פון יובלענדיקער
 ליבע. זינט עמנואל רומיס פאַרשייטע און לעבנסלוסטיקע מוזע איז אַנט-
 שוויגן געוואָרן און אָפּגעקלונגען האָבן סעדיה דאַנאַנס לידער, האָבן זיך
 אין דער העברעיִשער ליטעראַטור מער ניט געלאָזט הערן קיין לידער פון
 ערדישער ליבע. עס ווערט אַפילו אָנגעוויזן („מתק שפתים“, 86), אַז עמנואל
 פרענסים האָט אין זיינע יונגע יאָרן עראָטישע לידער געשריבן; ער איז
 אָבער באלד דערנאָך אַ בעל־תשובה געוואָרן, האָט עפנטלעך זיך מתוודה
 געווען פאַר זיין „הטאת נעורים“ (זע זיינע טערצינען־לידער אין „מתק
 שפתים“, 81—85), און מיט ניט קיין קלענערן אימפעט זוי די באַשעפער
 פונם „שולחן ערוך“ פאַלט ער אָן אויף עמנואל רומי דערפאַר, וואָס יענער
 האָט „השחית את דרכו על הארץ בשירי נאופים שאסור לשמעם“ —
 האָט זיין לעבנסמועג פאַרדאַרבן מיט אויסגעלאַסענע לידער, וואָס כ'איז
 אַ זינד זיי צו הערן. און אָט נאָך אַ לאַנגער הפסקה פון גאַנצע דורות
 דערשאַלן ווידעראַמאָל די פרויע, פריידיקע אַקאָרדן פון ליבע אויף דעם
 העברעיִשן „הר זמירות“; עס קלינגען־אויף לידער, וואָס אָטעמען מיט דער
 הייס־שטורמישער ליידנשאַפט פון דער דרומדיקער זון און דרומדיקער
 ערד. לוצאַטו שילדערט אין זיין ווערק די ליבע אין די פאַרשיינדנסטע
 ניואַנסן און מדרגות. די צניעותדיק־שעמעוודיקע ליבע צווישן דעם
 איידעלן שלום און אַנטציקנדיקער שולמית פלעכט זיך צונויף מיט דעם
 פרויוואָלן ראָמאַן פון דעם דינסטמייַדל איה מיט דעם באַרימטן זיפה און
 מיט דער גיריקער תאווה פון דעם מכּשף עירה און דער פאַרברעכעריִ-
 שער עדה. און פאַר יעדער ליבע געפינט דער יונגער דיכטער די אַנט-
 שפּרעכנדיקע בילדער און פאַסנדיקע פאַרבן. מיט גרויס געשיקטקייט ניט
 דער דיכטער איבער אין זאַפטיקע פערזן די פיינסטע ניואַנסן פון די אינ-
 טימע געפילן, וואָס ציטערן און לעבן אין דעם יונגן ליבנדיקן האַרצן...

דאָס דאָזיקע ווערק פון דעם צוואַנציק־יאָריקן דיכטער טראָגט שוין
 אויף זיך גאַנץ בולט דעם שטעמפל פון אַ גאַנץ באַדייטנדיקן, ווען אַפילו
 נאָך ניט צייטיק געוואָרענעם טאַלאַנט. עס איז אָבער דעם דאָזיקן
 טאַלאַנט ניט באַשערט געווען אויסצושפּרייטן אין זייער גאַנצער מאַכט
 זיינע אָדלער־פליגל. די פאַרמרה־שחורטע בין־השמות־תּקופה האָט מיט
 אירע בלייִשווערע שאַטנס אָן רחמנות געלאַסעט אויף דער יונגער, צארטער
 דיכטער־מוזע — און ניט אויסגעהאַלטן האָבן דער מוזעס פליגל...

שוין אין דעם „מגדל עוז“ וואַרפט זיך אין די אויגן אַ זייער כאַראַקט־

טעריסטישע שטעלע. צום סוף פון דער פאררעדע ווייזט דער דיכטער אָן ¹⁷, אַז די מעשה וועגן טורעם מיטן פארבארגענעם אריינגאנג איז ניט סתם אַ מעשה. דאָס איז אַ רמז אויף דעם באַקאַנטן משל, וואָס ווערט אין „זוהר“ געבראַכט ¹⁸, וווּ די תורה ווערט צו אַ בלענדנדיקער שיינהייט געגליבן, און די דאָזיקע שיינע בת־מלכה זיצט אין אַ פארבארגענעם טורעם באַהאַלטן און בלויז פאַר איר געליבטן און פריינד אַנטפּלעקט זי זיך אין איר אַנטציקנדיקער געשטאַלט, אַנדערע מענטשן זעען אָבער בלויז אַ פעסטגעשלאָסענעם טורעם פאַר זיך. אין דער ערדישער ליבע פון שלום און שולמות זעט דער דיכטער בלויז אַ לבוש פון מיסטישער ליבע. אין שלומען שילדערט דער דיכטער זיך גופא, וואָס וויל אריינדרינגען אין דעם סודותדיקן טורעם, וווּ די מיסטישע פּרינצעסין איז באַהאַלטן...

נאָך דער שטורמישער באַוועגונג, וואָס דער משיח אויס סמירנע האָט אַרויסגערופן, איז דער יידישער קיבוץ ווי פאַרגליווערט געוואָרן אין זיין קאַלטן יאוש. די משיחישע האָפענונגען זיינען אָבער דאָך ניט אָפּגע־שטאַרבן אין די אָנגעווייטאָנטע הערצער. שווער איז געווען זיך צו שירן מיט דער איינציקער נחמה... און איינער נאָכן אַנדערן טרעטן אַרויס פאַרלוסטע מיסטיקער און התלהבותדיקע אַסקעטן, וואָס זאָגן אָן די באַלדיקע גאולה. נאָך מרדכי אייזנשטאַט טרעטן אַרויס אַברהם קורדוון, יהודה חסיד, חיים מלאך און פילע אַנדערע. דאָס פאַריאוישטע פּאָלק גייט שוין אָבער ניט נאָך זיין זיינע פּוּחות זיינען געבראַכן, עס פּעלט אים שוין דער אימפעט, דער התלהבותדיקער פאַטאָס, ער זאָל אין אַקטיווע מעשים פאַרקערפּערן זיין האָפענונג, זיין נחמה. ער קאָן שוין בלויז חלומען וועגן משיחיש־מיסטישער גאולה, חלומען מיט קרענקלעכער עקשנות. ס'אַ חלום אין דער וואַך, אַ חלום אויס יאוש, אַן אָפּיוס־חלום, בכדי זיך פאַרגעסן, זיך באַרוישן און ניט פילן דעם שוואַרצן שרעק, וואָס לויערט פון אַלע זייטן. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אין וואַסערע קרומע לאַבירינטישע הינטערוועגן עס האָט פאַרבלאַנדזשעט דער יידישער איינגעשראַקענער געדאַנק. די אַרטאָדאָקס־רבנישע וועלט, וואָס איז צו יענער צייט אין גאַנצן פאַרשטאַרט געוואָרן אין די ד' אַמות פון לעבלאָזן פאַרמאַליזם, איז ביי זיין גייסטיקער ירידה ניט געווען ביכולת מיט דער־פּאָלג צו באַקעמפּן דעם משיחישן מיסטיציזם.

17 „במדרש הקדוש קדוש מדבר, ידמה במשלו תורת ד' ואשר חפץ בה אל נערה בתולה בת מלך היא ונעלמה מעיני כל חי במגדל עון אשר לה הביון התום. אל אהבת אחד תגלה ואיש בלתו לא ידעה.“ ס'אין כאַראַקטעריסטיש, וואָס אין „מגדל עון“ סראָגט דער טורעם דעם מיסטישן נאָמען „אין“.

18 זע אונזער הערק, ב' חיי, 191.

און אָט אין דעם פּאַריתומטן דור, וואָס איז געווען אָנגעזאַפּט מיט מיסטישע חלומות, איז אויסגעוואַקסן אַ יונגער דיכטער מיט אַ העכסט־איינדרוקספּולער נשמה, וואָס האָט ווי דוד המלךס לעגענדאַרע האַרפע ביי יעדער באַרירונג פּון דער אויסנוועלט זיך אָפּגערופּן מיט די ווונדערבאַר־כּטע טענער. שוין נאָר אין די יונגע יאָרן האָט לוצאַטון צו זיך געצויגן דער פּישר פּון דער סודותדיקער וועלט, וואָס איז איינגעשלאָסן אין דער „חכמת הנסתר“. לויט דער מעלרונג פּון איינעם פּון לוצאַטוס איבערגע־געפּנטע תּלמידים, האָט דער דיכטער שוין צו פּערצן יאָר פּלייסיק שאַר־דירט דעם אַר״ים פּתּים¹⁹. אים האָט אין אַנטצייקונג געבראַכט די קפּלהשע לערע זענען דער אוניווערסאַל־קאָסמישער ראַלע פּון דעם מענטשן און זיין ווילן; מיט גרויס התּלהבות האָט ער זיך פּאַרהאַלטן צו דעם געדאַנק, וואָס ווערט אינם „זוהר“ אַרויסגעזאָגט, אַז אָן דעם מענטשנס ווילנסאַקט, אָן זיין טאַן קאָן די געטלעכע שפּע ניט שולט זיין, און אַז אַנטקעגן די שטראַמען געטלעכן גלאַנץ, וואָס פּליסן פּון די הייכן איבער דער גאַנצער רחבות פּון דער וועלט, טוען אויפשטייגן ליכט־שטראַלן, וואָס דערהייבן זיך פּון דער נידער. אַ גוואַלטיקן רושם האָט אויף אים געמאַכט דעם זוהרים פּאַעטישע פּאַרגלייכונג, אַז די ערדישע וועלט איז פּאַרבונדן מיט די עולמות העליגים, ווי די טאַסטפיינדלעך (קלאַווישן) מיט די סטרונעס פּון אַ מוזיקאַלישן אינסטרומענט: פּאַרירט די האַנט די טאַסטער — און דער גאַנצער אינסטרומענט רופּט זיך אָפּ מיט העללדיגענדיקע אַקאָרדן. זיין גאַנץ פּאַעטיש וועזן איז געווען דורכגעדרונגען מיטן מיסטישן באַוויכט־געפיל, אַז יעדער לעבנסשריט, יעדער ווילנסאַקט, וואָס אַנטפלעקט זיך אין דעם מענטשנס טאַן, איז פעסט פּאַרבונדן מיט די הימלשע קרעפטן און געהייליקט דורך זייער הסכּמה. פעסט איבערצייגט איז לוצאַטון גע־ווען, אַז קיינער האָט ניט אַזוי טיף אַריינגעדונגען אין דעם טיפּן סוד פּון דעם געטלעכן לעבעדיקן גייסט, וואָס אַנטפלעקט זיך אין אַלע עקסיס־טענצן פּון דער וועלט, ווי די בעלי „חכמת הנסתר“ — די חכמי הקפּלה. אַן עקזאַלטימער דיכטער, וואָס דענקט אַלץ אין בולטע בילדער, פּאַרלירט ער באַלד די גרענעץ צווישן דעם געדאַכטן און רעאַל־עקסיסטירנדיקן. אַדרבּה — דאָס מיסטישע און פּאַרבאַרגענע איז אין זיינע פּאַרחלומטע אויגן דאָס אמת רעאַלע און פעסט זיכערע. דער יונגער צוואַנציק־יאָריקער דיכטער פּילט אין זיך אומגעהויערע קרעפטן, ער ווייס אָבער ניט זייער באַטייט: ער באַגרייפט ניט, אַז דאָס האָט ער עס זיין גרויסן דיכטערישן

19 זע יקותיאל נאָרדאָנס בריוו אין „תּורת הקנאות“, 91: „כּשהיה בן י״ד שנים היה יודע כל כתבי הרב האַר״י בעל פּה“.

טאָלאַנט צו פאַרדאַנקען, און זוכט זייער מקור אין דעם סודותדיקן פישוף פון חכמת הנסתר. אים פאַזוכן די געמינס פון געזאַנג און ער מיינט דאָס קומען עס צו אים די קדושי עליון, די געטלעכע מענער אליהו הנביא און ר' שמעון בן יוחאי, וואָס ווילן אַנטפלעקן פאַר אים די סודות פון „מעשה בראשית“ און אָנזאָגן אים דעם „קץ“, דעם טאָג פון דער גאולה, ווייל איבערפולט איז שוין דער ליידנסבעכער... דער ליבלינג פון די מוזעס, דאַכט זיך אים, אַז אים פאַגלייט שטענדיק אַ הימלשער שליח, אַז ער הערט די שטימע פון אַ „מגיד“. דער מאַן פון דיכטערישער התגלות און מיט דעם דורכדרינגענדיקן אָדלער־אויג פון אַן אמתן קינסטלער, מיינט ער, אַז דאָס האָט ער עס דערגרייכט די בחינה פון „גלוי עינים“ אדאַנק זיין אַסקעטיש לעבן און זיין טיפן אַריינדרינגען אין די סודות הקבלה. ער פילט און באַגרייפט, אַז ער איז געבענטשט מיט דער גרויסער מתנה צו געוועלטיקן איבער די גייסטער און הערצער פון מענטשן, ער מיינט אָבער, אַז די דאָזיקע מאַכט שעפט יניקה ניט אויס דעם דיכטער־קוואַל, נאָר אויס די השבעות און צירופים פון דעם „אר“י הקדוש“. אַ דיכטער פון גאָטס גענאָד, גלויבט ער — ער איז אַ הימלשער שליח, וואָס האָט אויף דער זינדיקער וועלט גענידערט, בכדי זי צו רייניקן און דערהויבן, און אויסלייזן דאָס גלות־פאַלק פון וואָגל און קנעכטשאַפט. אין דער צאָר־טער איידעלער גשמה פונם דיכטער אַנטשטייט אַ דראַמאַטיש געראַנגל פול מיט טראַגיש־מיסטישער שיינקייט...

מיט אַ ווונדערבאַרן אימפעט שרייבט לוצאַטו איין קבלה־ווערק נאָכן אַנדערן, אָט אין דעם סודותדיק טונקעלן זוהר־סטיל²⁰, אָט אין דער שיינער בילדער־שפראַך פון דער ביבל. אין משך פון פיר יאָר האָט ער גאַנצע פערציק ווערק געשריבן²¹, און ער איז פעסט איבערצייגט, אַז די אַלע ווערק זיינען דורך רוח־הקודש געשריבן; דער הימלשער שליח, דער „מלאך מגיד“ האָט זיי אים דיקטירט און ער האָט זיי וואָרט נאָך וואָרט פאַר־שריבן²². „און עס האָט זיך צו מיר באַוויזן אליהו הנביא — דערצייילט לוצאַטו אין זיין „זוהר תנינא“, — האָט געעפנט זיינע לעפצן און צו מיר

20 לוצאַטו האָט געשריבן אַ „זוהר תנינא“; אין זוהר־לשון האָט ער אויך פאַר־פאָסט אַ גרויסן פירוש אויף „קהלת“.

21 זע דעם בריוו פון די ווענעציאַנער רבנים צו משה חנין („תורת הקבואות“, 109).

22 לוצאַטו גיפא האָט דערקלערט פאַר די רבנים: „החבורים... שהברתי בלשון זוהר הקדוש, ואעפ"י שלפי דעתי חברתים על פי דעתי על פי מגיד וגשמות קדושות“. זיין התלהבותדיקער תלמיד יקותיאל גאַרדאַן מעלדעט: „והנה זה ב' שנים וחצי אשר נתגלה לי מלאך מגיד קדוש ונורא והיה סגלה לו סודות נפלאות... ואתר שמנה חדשים שנתגלה לו המלאך הקדוש... ויצוה לו בהסכמת הקב"ה ושכינתיה לחבר הספר הזוהר שקראוהו מן שמיא זוהר תנינא“.

אזוי געזאגט: רבי, רבי! געבענטשט איז דיין גורל, ווייל אלע הימלשע סודות זיינען אויפגעדעקט פאר דיר, קיין זאך איז פאר דיר ניט פארהוילן, און אפן שטייען פאר דיר אלע סודותדיקע טויערן".²³ זיין גרויס שליוות האלט ער נאך דערווייל בסוד, ער דערציילט וועגן דעם בלויו אין דעם ענגן קרייז פון זיינע מקורבים און באקענט זיי מיט זיינע מיסטישע ווערק. דער סוד ווערט אָבער באַלד אַנטפלעקט. צווישן דעם ענגן קרייז פון לוצאטוס התלבוותדיקע אָנהענגער איז געווען יקותיאל בן לייב גאַרדאָן אויס ווילנע,²⁴ וואָס איז געקומען קיין פּאַדוּאַ לערנען מעדיצין. דער יונגער לוצאטוס מאַכט אויף גאַרדאָנען אַ גוואַלטיקן רושם; גאַרדאָן שרייבט באַלד (1729) זיינע צווי באַקאַנטע רבנים, דעם מקובל מרדכי יפה אויס ווין און יהושע העשל אויס ווילנע, און זאָגט זיי אָן אין פּאַטער טיש געהויבענעם סטיל די פּריידיקע בשורה וועגן דעם נייעם ליכטיקן שטערן, וואָס ס'האָט אויפגעשוינט איבער די געצעלטן פון יעקב.²⁵ דער מקובל מרדכי יפה האָט געהאַלטן פאַר נייטיק גלייך צו שיקן קאַפּיעס פֿון גאַרדאָנס בריוו צו זיינע באַקאַנטע רבנים אין דייטשלאַנד²⁶; יעאַע האָבן פון זייער צד אויך זיך געפלייסט וואָס מער פאַרשפּרייטן די פּריידיקע ידיעה וועגן דעם, „נייעם ליכטיקן שטערן". איינע פון די דאָזיקע אָפּ-שריפטן האָט אויך דערהאַלטן דער אַלטאַנער רב, משה חגיו, וואָס איז באַקאַנט געווען אַלס פאַרביסענער קעגנער פון דער שבת-יצבינישער באַ-וועגונג און האָט אין 1714 גענומען אַ זייער אַסטיוו אַנטייל אין דער מחלוקת קעגן דעם שבת-יצבינישן אַגיטאַטאָר נחמיה חיון.²⁷ דער קנאישער קעמפער קעגן סעקטאַנטישע „מינות" האָט גלייך חושד געווען אין דעם יונגן מיסטיקער, וועגן וועלכן גאַרדאָן שרייבט מיט אַזאַ גרויס התפעלות, אַ נייעם משיח השקר. ער האָט דערפאַר באַשלאָסן אָננעמען קעגן אים די שטרענגסטע מיטלען, און צו דעם צוועק האָט ער זיך גע-ווענדט מיט אַן אויפרוה צו די ווענעציאַנער רבנים, וואָס האָבן געשפּילט די אָנגעזעענסטע ראָלע אין איטאַליע, זיי זאָלן זען וואָס גיכער „עוקר מן השורש זיין די שעדלעכע צרעת (לוצאטוס און זיינע אָנהענגער) איידער זיי האָט זיך פאַרשפּרייט איבער דעם גאַנצן פּאָלקס-קערפּער". די

²³ „תורת הקנאות", 92-93.

²⁴ באַריכות חעגן אים זע: ד. קויפּמאַן אין „רעווי ד. עס. זשויוף", XXXIII, 256.

²⁵ ביידע בריוו זיינען פאַרעפּנסלעכט אין „תורת הקנאות", 91-92.

²⁶ זע „לוחות עדות", דף 15, עמ' א': „הרועא יקותיאל אלי כתב ואני שלחתי העתקתו לרבני אישכנו".

²⁷ משה חגיו'ס פּאַטער, יעקב, איז געווען איינער פון די רבנים, וואָס האָבן

דעם שבת-יצבי אַריינגעוואָרפן אין חרם

ווענעציאנער רבנים האָבן זיך אָבער ניט געאָיילט אָנצונעמען שטרענגע מיטלען קעגן משה חיים לוצאַטו; ניט בלויז דערפאַר, וואָס דער יונגער מיסטיקער האָט שוין דעמאָלט געשמט איבער גאַנץ איטאַליע, נאָר דער עיקר מחמת זיי האָבן ניט געוואָלט אָינרויסן מיט דער רייכער פאַמיליע לוצאַטו, וואָס האָט געשפּילט די חשובסטע ראָלע אין דער פּאַרוואַנער קהילה. דער קנאי חגיז האָט זיך אָבער ניט געוואָלט באַרויסקן. אים האָט אפילו ניט באַפּרידיקט דער האַרציקער בריוו, וואָס לוצאַטו האָט אים גע- שריבן, אין וועלכן דער יונגער מיסטיקער פלייסט זיך אים צו איבערצייגן, אז ער איז ריין פון וועלכער ס'איז שבת־צביישער „מינות“²⁸. נאָכדעם ווי חגיז האָט זיך איבערצייגט, אז די ווענעציאַנער רבנים פאַרהאַלטן זיך פאַסיוו צו זיין אויפּרוּף, האָט ער זיך געווענדט צו די רבני אשפּנז מיטן פאַרשלאָג, אז זיי זאָלן מחרים זיין לוצאַטו וויבאַלד ער וועט ניט גלייך צוזאָגן, אז ער וועט מער זיך ניט אָפּגעבן מיט קבלה, ניט אַליין, ניט מיט אַנדערע. דאָ האָט זיך אַריינגעמישט לוצאַטוס אַלטער רבי באַססאַנאָ, און מיט זיין הילף איז געלונגען צו פּועלן ביי דעם שטיין, נאָכגעביקן לוצאַטו, ער זאָל אַרויסגעבן אַ שריפטלעכע התחייבות (אין 1730), וווּ ער שווערט „בשבעות האַלה החמורה“, אז בלויז ער לעבט אין חוץ לאַרץ (אויסער פאַלעסטינע), טאָר ער זיך ניט פאַרנעמען מיט קבלה מעשיית און אויך ניט איבערגעבן אַנדערע וועלכע ס'איז סודות אין נאָמען פון אַ „מגיד“ אָדער אַנדערע „הייליקע נשמות“²⁹. ער רעדט אָבער דערבײַ בפּירוש אויס, אז אונטער זיין אײַגענעם נאָמען מעג ער שרייבן חיבורים אין לשון קודש (אָבער ניט אין זוהר־לשון).

די מחלוקת איז אויף אַ צייט געשטילט געוואָרן. עס האָט זיך אויסגעוויזן, אז אין לוצאַטוס לעבן איז פאַרגעקומען אַ טיפּער אייבער- בראָך: פון חלומות און פאַנטאַסטישע זעונגען האָט ער זיך אומגעקערט צום רעאַלן וואַכערדיקן לעבן. אין 1732 האָט ער חתונה געהאַט און אפילו אָנגעהויבן זיך אָפּגעבן מיט מסחר. די אַלטעגלעכע לעבנס־פּראָזע האָט אָבער ניט אויף לאַנג געקאָנט צו זיך צוציען דעם דיכטערס אומרויסקע

²⁸ לוצאַטוס בריוו איז פאַרעפנטלעכט אין „תורת הקנאות“, 93-94.

²⁹ דער סעקס פון דעם דאָזיקן שריפטלעכן דאָקומענט איז אין יעב"צם „תורת הקנאות“ ערשטרוויין געפּעלשט. דער ריכטיקער סעקס לויט לוצאַטוס איינגעהענגיקן פּתב- יד, וואָס געפינט זיך אין ירושליםער ביבליאָטעק, איז פאַרעפנטלעכט אין „קריית ספר“, VIII, 199; „הגני באַ במסורת ברית נאמנת ובשבעות האלה החמורה... שלא לכתוב בשם מגיד או נשמות קדושים... אמנם כהנאי כל עוד שאחיה בחוץ לארץ, ורק אני משייר כלו לעצמי לחבר מדעתי בלשון הקודש לבד ובלבד שלא בשם מגיד ונשמות קדושים...“

גשמה. דיכטער זיינען בכלל זייער זעלטן מוצלחים אין מסחר, און משה חיים לוצאטו האָט אין דעם פרט קיין אויסנאָם ניט געמאַכט. זיינע גע-
שעפטן זיינען געגאנגען שלעכט און אין משך פון אַ קורצער צייט האָט
ער זיין גאַנץ פאַרמעגן אָנגעוואָרן. אין יענער צייט האָט זיך אויך פון
זיין פּאָטער די הצלחה אָפּגעקערט און פון אַ גרויסן עושר איז ער גע-
וואָרן אַ יורד. דער דיכטער, וואָס איז אויסגעוואַקסן אין עשירות און
ווילטאָג, האָט זיך איצט געפונען מיט דער פּאַמיליע אין מאַטעריעלער
גויט און שטאַרק געליטן פון דאגות פרנסה. האָט אין אים ווידער אויפ-
געוואַכט דער טרוימער; פון די קליינלעכע אַלטעגלעכע זאָרגן זוכט ער שוין
אין דער פּאַנטאַסטישער וועלט פון חלומות און האָפענונגען. ער פילט זיך
ווידער אַרומגעדינגלט פון הייליקע גייסטער, און דער הימלשער „מניד“
דעקט אחיה פאַר אים די ווונדערבאַרסטע סודות אין דער טונקלער זוהר-
שפּראַך. ער געדענקט אָבער זיין שריפטלעכע התחייבות, אַז ער טאָר
אַזעלכע סודות אויפן פּאַפיר ניט ברענגען און אויך זיי זיינע תלמידים
ניט איבערדערציילן, שרייבט ער בלויז אַפּאָלאָגעטישע ווערק, אין וועלכע
ער שיצט מיט גרויס התלהבות די „חכמת הנסתר“. אין ווענעדיק האָט
ער געהאַט די געלעגנהייט זיך צו באַקענען מיט דעם מאַנסקריפט פון
אריה די-מאָדענאָס „ארי נוהם“; די גאַליקע אָנפאַנג פון דעם פאַרביסע-
נעם ראַציאָנאַליסט אויף דעם „זוהר“ האָבן שטאַרק אויפגעבראַכט
לוצאטו, און ער איז אַרויסגעטראָטן קעגן מאָדענאָס קריטיק מיט אַ ספּע-
ציעל פּאָלעמיש ווערק „מאמר הוכחה“. גלייך נאָך דעם דאָזיקן ווערק
שרייבט ער זיין „חוקר ומקובל“, וואָס איז לויטן מוסטער פון יוסף איר-
גאַסעס „שומר אמונים“⁸⁰ פאַרפאַסט אין פאַרם פון אַ דיאָלאָג צווישן
אַ פריידענקענדיקן „חוקר“ און אַ „מקובל“. דער „מקובל“ (און אין זיין
נאָמען רעדט עס דער מחבר גופא) פלייסט זיך צו דערווייזן, אַז ניט די
ראַציאָנאַליסטישע פּילאָזאָפיע, נאָר די קבלה איז אימשטאַנד צו געבן אַן
ענדגילטיקע תשובה אויף די וויכטיקסטע פּראָבלעמען. בלויז די „חכמת
האמת“, פאַרזיכערט לוצאטו, איז אימשטאַנד צו לעזן דאָס גרויסע
וועלט־דעטעניש: דער ווילן פון דער סיבה ראשונה, וואָס איז אומבאַגרייפ-
לעך פאַרן מענטשנס פאַרשטאַנד, איז דאָך ביכולת אומענדלעך און אומ-
באַגרענעצט, בפועל אָבער, אין דעם שאַפונגס־פּראָצעס, אַנטפלעקט זיך
איר ווילן אין באַגרענעצטע פאַרמען פון ספירות און מידות, וואָס זיינען
צוגעגלעך פאַרן מענטשנס השגה.⁸¹

⁸⁰ דער „שומר אמונים“ איז פאַרעפנטלעכט געוואָרן ערשט אין 1736, שוין נאָך
דעם כּהרם סוּיט; לוצאטו האָט אָבער, ווי עס שיינט, זיך פּאַקענט מיט דעם דאָזיקן
ווערק נאָך אין מאַנסקריפּט.

⁸¹ „חוקר ומקובל“, 8-12, 44-55 (לויט דער לייפציגער אויסגאַבע, 1840).

אין דעם דאָזיקן ווערק, ווי אויך אין אַ גאַנצן סכּום קלענערע אַר-
בעטן, וואָס זיינען גלייך נאָך אים דערשינען ⁸², טרעט לוצאַטו אַרויס
פאַר אונז אין אַ נייער ראָלע: אַלס מייסטער פון וויסנשאַפֿטלעכן סטיל,
וואָס ווייס דעם סוד ווי אזוי איבערצוגעבן אין בולט־קלאָרע פּאַרמען די
קאָמפּליצירטסטע טעאָאָפּיש־פּילאָאָפּישע פּראָבלעמען. דער התלהבות־
דיקער מיסטיקער, וואָס פלעגט חלומען און האָבן זעונגען אין דער וואַך,
איז געווען באַשאַנקען מיט דעם טאַלאַנט פון אַן אויסגעצייכנטן סיסטע־
מאַטיקער און פּאַפּולאַריזאַטאָר. דאָס איז פּלוז אַיינע פון די אזוי פילע
און אויפן ערשטן קוק גאַנץ אומדערקלערלעכע סתירות אין דעם אינער־
לעבן גייסטיקן לעבן פון דעם דאָזיקן ווונדערבאַרן מענטשן. אין מוסטער־
האַפּטער קלאָרקייט טרעט אַרויס אין די דאָזיקע לוצאַטום ווערק דער
זוהרישער גרונט־געדאַנק וועגן דער קאָסמיש־אוניווערסאַלער ראָלע פונם
מענטשן, וואָס ערשט דורך דעם מענטשנס אַקטיווע מעשים אַנטפּלעקט
זיך דער געטלעכער מהות אין זיין גאַנצער פּולשטענדיקייט. דער דיכטער
מיט זיין מייסטישן וועלט־באַנעם פילט אזוי שאַרף און בולט, אַז דער נורל
פון דעם וועלטאַל, דער שליסל פון דעם גאַנצן קאָסמאָס געפינט זיך אין
די טיפּענישן פון דעם מענטשנס נשמה, וואָרעם די אַבסאָלוטע האַרמאָני־
נישע גאַנצקייט פון דער וועלט באַשטייט אין דעם, וואָס דאָס אַלגעמיינע
רעגירנדיקע וועלט־געזעץ איז צו דער זעלבער צייט אויך דאָס מענטש־
לעכע געזעץ, די התגלות פון דעם מענטשנס גייסט, פון זיין מאָראַל־
לישן באַוווסטזיין. די מאָראַלישע התנהגות פונם מענטשן, דאָס מקיים
זיין די געבאָטן פון דער געטלעכער תורה — דאָס איז, לויט לוצאַטום
וועלט־באַנעם, אַ מאָראַלישער אַקט פון קאָסמישן פאַרנעם. דער העכסטער
לעבנסמוסטער, דאָס פּאַרבילד פאַר דעם גאַנצן וועלטאַל — דאָס איז
דער דיוקנא של אדם, דאָס מענטשלעכע בילד אין זיין שטרעבן צו גאָט.
אויפשיינען קאָן די וועלט מיטן געטלעכן ליכט נאָר אין זכות פון דעם
דערלויכטענעם מענטשן, וואָס טראָגט אין זיין האַרצן די געטלעכע אונז־
ווערסאַלע גערעכטיקייט.

לוצאַטו האָט אין יענע יאָרן געלעבט אין מאַנטואַ ביי זיין שווער,
און פון דאָרט האָט ער געפירט אַ גאַנץ טעטיקע חליפת־מכתבים מיט זיינע
פריינד און פאַרערער, און זיי יעדעס מאָל דערמאָנט זיך וואָס מער אַפֿ־
געבן מיט דער „חכמת האמת“. לוצאַטו האָט זיך אָבער געפונען אונטער
דער געהיימער השגחה פון די דאָרטיקע רבנים, וואָס האָבן מיט השד

82, דרך חכמה, „מאמר העיקרים“, קנאת ד' צבאות" (קעגן דער שפתי־צבי־

באָווינגונג) געדרוקט אין 1863.

נאָכגעשפּירט נאָך זיין יעדן טריט. די ווענעציאַנער רבנים, וואָס האָבן זיך פאַרהאַלטן צום מיסטיש געשטימטן דיכטער מיט דער מידה פון חסד כל זמן ער און זיין פאַמיליע זיינען געווען רייך און אָנגעזען אין דער קהילה — האָבן איצט, ווען דער דיכטער האָט געלעבט אין דחקות, מיט אַמאָל געענדערט זייער טאַקטיק. זיי האָבן אים אַרומגערינגלט מיט שפּיאָנען פונם נידעריקסטן סאָרט; יענע האָבן אים נאָכגעקוקט אויף יעדן טריט, גענישמערט אין זיינע זאַכן, געזוכט אין זיינע פּתבים. אויפן סמך פון דעם מאַטעריאַל, וואָס די דאָזיקע שפּיאָנען האָבן פאַר זיי אָנגעזאַמלט, האָבן די ווענעציאַנער רבנים געשיקט צו לוצאַטון ספּעציעלע שלוחים מיט דער שטרענגער פּאָדערונג, אז ער זאָל ווייזן אַלע זיינע פּתבים און אויפּסניי געבן זיין הבטחה, אז ער וועט קיין זאך ניט דרוקן אָן דער דערלויבעניש פון דעם ווענעציאַנער ראַבינאַט. זייער אינטערעסאַנט איז דערביי פּאָלנדיקער פּרט: זיי באַשולדיקן לוצאַטון ניט נאָר, אז ער פאַר-נעמט זיך מיט „בישוף און השּבעות“, מען וואַרפט אים אויך פאַר אַלס חטא, וואָס ער איז צו גוט באַהאוונט אין לאַטיין און אין דער קלאַסישער ליטעראַטור.⁸³ דער צאַרט פּילנדיקער דיכטער איז געווען שטאַרק גע-קרענקט דורך דעם גאַנצן געזי פון קליינלעכע אינטריגעס און עקלאַפּאָן שפּיאָנאַזש, מיט וועלכן די ווענעציאַנער רבנים האָבן אים אַרומגערינגלט, און ער האָט דערפאַר מיט צאָרן אָפּגעוואָרפן אַלע זייערע פּאָדערונגען. אַלס ענטפּער דערויף האָבן די ווענעציאַנער רבנים אָנגענומען אַ באַ-שלוס (דעם 3טן דעצעמבער 1734) דעם איינגעשפּאַרטן לוצאַטון אַרייַן-וואַרפן אין חרם און אַלע זיינע פּתבים פאַרברענען. דעם „פּסק החרם“ האָט מען אין דעם זעלבן טאָג מיט גרויס פאַראַד פּאָרגעלייענט אין אַלע ווענעציאַנער שולן און דער טעקסט איז צעשיקט געוואָרן צו אַלע אָנגע-זעענע רבנים אין דייטשלאַנד, האַלאַנד און פּוילן. דער גערודפּטער דיכ-טער האָט קיין אַנדער ברירה ניט געהאַט ווי נעמען דעם וואַנדערשטעקן אין האַנט און זיין היים פאַרלאָזן... אָבער אויך אין זיין וואָגל, ביים וואַנדלען איבער פּרעמדע לענדער, האָבן די ווענעציאַנער רבנים אים קיין רו ניט געגעבן. ווי נאָר לוצאַטו האָט זיך דערלאָנגט קיין פּראַנקפורט אויפן מיין, האָבן די אַרטיקע רבנים גלייך באַקומען די ידיעה, אז עס קומט אַהין משה חיים לוצאַטו פון דער שטאָט פּאַדואַ, וואָס וויל „צעשטערן און צעוואַרפן אַלע גרויזעכצן און שיצונגען פון אונזער תּורה“ (לנתוש ולנתוש גברי וסיוגי תּורתנו)⁸⁴. די פּראַנקפורטער רבנים האָבן לוצאַטון

⁸³ די רבנים ווייזן אָן אין זייער אויפּרוף: „איך יתחתן בלשון הקודש ובלשון הויה הקודש מי שכבר נתחתן כאחות לוישין“.

⁸⁴ „תורת הקנאות“, 109-111, 114.

זייער בייז אויפגענומען; זיי האָבן ביי אים צוגענומען דעם מאָנסקריפט פון זיין „חוקר ומקובל“, און אַרויסגעצווונגען ביי אים אַ שריפטלעכע הבטחה, אַז פון איצט אָן איז ער, משה־חיים לוצאטו, זיך מתחייב אונ־טער דעם אַיזם פון דעם „חרם גדול ובנדוי ובשמתא“, אַז ער וועט מער ניט לערנען קיין קבלה מיט קיין שום מענטשן אין דער וועלט, ניט בעל־פה, ניט פון אַוועלעך ס'איז ספר, אַפילו ניט פון די כתבי האר"י און פון דעם זוהר. בלויז איין־איינציקע הנחה רעדט פאַר זיך אַויס לוצאטו: אַז באַם ער וועט זוכה זיין צו ווערן אַ „בן ארבעים שנה“, דעמאָלט האָט ער דאָס רשות צו לערנען דעם אַר"י'ס קבלה מיט מענטשן פון די זעלבע יאָרן.⁸⁵

די שווערע נסיונות, וואָס דער פאַרוואַגלטער דיכטער האָט געהאַט אַויסצושטיין, האָבן זיך ערשט דעמאָלט געענדיקט, ווען ער האָט פאַר־לאָזן דיִיטשלאַנד און האָט זיך דערלאָנגט קיין אַמסטערדאַם, וווּ די דאָר־טיקע ספרדישע קהילה האָט לוצאטו אַויפגענומען פּבּוּד גדול. בכדי ניט דאַרפן אָנקומען צו פרעמדער הילף, האָט ער, ווי שפינאָזע בשעתו, זיך מפרנס געווען דערמיט, וואָס ער האָט געשליפן אָפּטישע גלעזער.⁸⁶ אַראַנט זיינע גרינטלעכע ידיעות אין פיזיק און מאַטעמאַטיק, האָט ער אין דער טעכניק פון דער דאָזיקער מלאכה דערגרייכט צו באַדייטנדיקער שלימות און ער האָט געהאַט פרנסה בשפע. לויט אייניקע קוועלן⁸⁷, האָט לוצאטו אַויך געהאַלטן פאַרלעזונגען פאַר וויסנשאַפֿט־ליקע יונגעלייט וועגן רעמאַריק און נאַטורוויסנשאַפֿטן. נאָך די שטורמישע יאָרן פון קאַמף און וואַגל האָט איצט דער דיכטער גענאָסן טעג פון רו און רהבת הרעת. ער קומט אין שריפטלעכער פאַרבינדונג מיט זיינע איטאַליענישע פריינט און תלמידים, און אין די בריוו, וואָס ער שרייבט, שפיגלט זיך אַזוי אַויסערליש אָפּ די קינדערשע ריינקייט און האַרציקע עניוּות פון דער דאָזיקער פּאָעטישער נשמה. אין 1740 פאַרעפנטלעכט לוצאטו זיין „מסילת ישראל“, איינס פון די בעסטע מוסר־ספרים, וואָס די העברעיִשע ליטעראַטור פאַרמאָגט. דער מיסטישער דיכטער רופט, אמת. צו תשובה, צו התבודדות, צו שטרענג־אַסקעטישן לעבן, איז אים אָבער אַזוי פרעמד דער בייזער טאָן פון די בעלי „ראשית חכמה“, „קב הישר“ און „שבט מוסר“, וואָס פלייסן זיך אָנצוואַרפן אַן אימה אויף דעם ליינער, טרייבן אים מיט דער בייטש פון שרעק און שטראַף אויף דעם דרך פון פרומקייט און גאָמט־פאַרכטיקייט. אַן אינטימע האַרציקייט און ליבעפולע שיינקייט איז אַויס־

⁸⁵ דאָרטן, 115-116.

⁸⁶ לויט אַנדערע קוועלן (זע צ"ב „תורת הקנאות“, 116), האָט לוצאטו זיך פאַרנומען מיט שלייפן שיערע שטיינער.

⁸⁷ זע „פרם חמד“, VI, 4.

געגאסן איבער דעם דאָזיקן מוסר-ווערק, וואָס איז געשריבן אין לוצאטום מייסטערהאַפט געטאַקטן סטיל. „אנהנו יתומי יתומים“ — מיר זיינען יתומים פון אַ פּאַריתומט דור, קלאַנט זיך לוצאטו⁸⁸, און ניט מיט אימה און ירנזון, נאָר מיט שטילע, מוזיקאַליש-צאַרטע ווערטער באַלערנט ער די יתומי יתומים“, און ווייזט זיי דעם וועג, וואָס פירט צו אמתער, זעלבסט-אַפּערנדיקער ליבע צום בורא עולם. עס איז דערפאַר גאַנץ באַגרייפּלעך, וואָס דער „מסילת ישרים“ איז געווען אזוי שטאַרק באַליבט ביים פּאָלק, און עס ווערט אַפילו דערציילט, אַז דער ווילנער גאון, ווען ער האָט זיך באַקאַנט מיט דעם דאָזיקן מוסר-ספר, זאָל האָבן אויסגערופן: ווען משה חיים לוצאטו זאָל איצט לעבן, וואָלט איך צו אים צופוס געגאַנגען לערנען ביי אים מוסר און אמתע יראת שמים⁸⁹.

אין דעם דאָזיקן אָפּגעזונדערטן אַסקעט, וואָס האָט געפּרעדיקט, אַז די ערדישע וועלט איז בלוז אַ פּאַרהויז פאַר דעם „עולם דקשומ“, איז אָבער ניט אָפּגעשטאַרבן דער ענטזויאַסטישער דיכטער, וועלכער נעמט גיריק אויף מיט זיין שאַרף אויג די ווונדערבאַרע פאַרבן-דייכקייט פון דער אַרומיקער וועלט און גיסט איבער דאָס געזעענע אין פּלאַסטישע בולטע פּאַרמען. דריי יאָר נאָך דעם דערשיינען פון דעם „מסילת ישרים“ האָט לוצאטו פאַרעפנטלעכט זיין אַלעגאָרישע דראַמע „לישרים תהלה“, וואָס ווערט מיט פולן רעכט באַטראַכט אַלס דער ווינקלשטיין פון דער ניי-העברעיִשער פּאָעזיע. ערשט ווען מען פּאַרגלייכט דאָס דאָזיקע ווערק מיט לוצאטום פּריערדיקער דראַמע „מנדל עוז“, ווערט קלאַר וויפיל דער דיכטער האָט איבערגעלעבט פאַר דער דאָזיקער צייט. מיר זעען פאַר אונז שוין ניט דעם ראַמאַנטישן דיכטער, וואָס באַזינגט די ליבע אין ענטזויאַסטישע לידער, נאָר דעם פיל געפּרוּוּטן מאַן, וואָס האָט אויפּגעקראַמט באַטראַכט דאָס אַרומיקע לעבן און נאָענט צוגעזען זיין נישטיקייט און נידערטראַכט. דער דיכטער פאַנזצט זיך מיט דער אַלט-מאָדישער, אין דער מיטלאַטערלעכער אייראָפּעיִשער דראַמאַטישער קונסט אזוי פּאָפּולערער פּאַרם, וווּ אויפן אָרט פון לעבעדיקע מענטשן טרעטן אַרויס פּערזאָניפּיצירטע אייגנשאַפטן פון דער מענטשלעכער פּערזענ-לעכקייט. גרויס איז אָבער דער פּישוף פון דעם אמתן דיכטער: אַפילו פּשוטע אַבסטראַקציעס ווערן ביי אים מנוגל אין פּילפאַרביקע סימבאָלן. באַקומען בלוז און לעבן. דער דיכטער דערקלערט גלייך אין אָנהייב, אַז מיט זיין ווערק איז ער אויסן דיִדאַקטישע צוועקן. „המשל מדבר“ —

⁸⁸ „מסילת ישרים“, 46 (ערשטע אויסגאַבע, 1740).

⁸⁹ „נזיר אלהים“, 34.

דער פערזאָניפֿיצירטער משל טרעט אַרויס אין פּראָלאָג און איז מודיע, אַז דאָס וועט ער, דער חכמה'ס שטענדיקער און טרייסטער דינער, ריידן צום עולם, און אין די מענטשלעכע הערצער וועט ער וואַרפֿן די זוימען פֿון מוסר ודעת. אויף דער בינע טרעטן אַרויס דער זון פֿון אמת — יושר און זיין חבר שכל, דער המון, די טאַכטער זיינע תהלה און זיין דינסט סכלות (נאַרישקייט), דער תּאוּוהס זון רהב (נאַרישער שטאַלץ), וואָס האָט זיך אויפגעצויגן אין דעם הויז פֿון דמיון, דעם רהבס פּריינד און ראָטגעבער תּרמית (פּאַלשקייט), דאָן יושרס אַם סכלנות (געדולד), דער נאַטורפּאַרשער מחקר און דער קיניג משפט. מיט אַן איראָנישן שמייכל שילדערט דער פּיל געליטענער דיכטער די לייכזיניקייט פֿון דעם המון, וואָס קאָזט זיך אַזוי לייכט פּאַרפירן דורך אַזוינע נישטיקייטן, ווי רהב מיט דער היף פֿון סכלות און תּרמית, און ווי שווער עס קומט אָן דעם המון אַיינצוריידן ער זאָל פּאַלגן די אַנווייזונגען פֿון יושר און זיין באַגליי- טער שכל. עס מוז ערשט אַ קאַטאַסטראָפּע געשען, וווּנדערבאַרע צייכנס דאַרפֿן זיך פֿונם הימל באַווייזן — דער המון זאָל ענדלעך קומען צום זינען און אַיינזען, ווי פּאַרפירט ער איז געווען. עס איז דערפֿאַר קיין חידוש ניט, וואָס ביי אַזאַ אומפּאַרשטענדיקייט פֿונם המון פּאַקומט די לויב און רום (תהלה) ניט דער, וואָס האָט זי מיט רעכט פּאַרדינט, און עס געשעט פּיל אומגערעכטיקייט און ווילדע אַכזריות, ביז יושר און שכל ווערן ענדלעך די וועגפירער פֿונם המון און עס געלינגט זיי גובר זיין דעם תּרמית און די אויפגעבאַלענע נישטיקייט פֿון רהב. מיט אַ האַרציקן אומעט שילדערט דערביי דער גערודפּטער דיכטער, מיט וואָס פּאַר אַ ביטול דעם המונס דינסט — סכלות — טוט באַשאַפֿטן די טרעגער פֿון וויסן און קולטור, און אונטער דעם יושרס נאָמען ניסט דער דיכטער אויס אין פּראַכטפולע לירישע סטראָפֿן זיין הייסן פּאַרלאָנג זיך דערווייטערן פֿון דעם קליינ- לעכן מאַרק-געטומל און זוכן רו אויפֿן שוים פֿון דער קיניגלעך שיינער און דערהויבן מעכטיקער נאַטור. דאָך איז דער דיכטער גאַנץ ווייט פֿון פעסימיזם, און ניט קוקנדיק אויף זיינע שווערע איבערלעבונגען גלויבט ער דאָך פעסט אין דעם ניצחון פֿון שכל און יושר. „ווען מיר — רופֿט אויס שכל (צווייטער אַקט, ערשטער אויפּטריט), וואָלטן ווייניקסטנס אַיינמאַל געקאָנט באַטראַכטן די וועלט אין איר אמתער געשטאַלט, דאָן וואָלטן מיר דערזען, אַז אונזערע פּאַרברעכערישע קעגנער זיינען אַזוי אומגליקלעך און דערשלאָגן, אַז וועגן אַ גרעסערער נקמה איז זיך נאָר שווער צו דענקען. פֿלויז אויפֿן אייבערפּלאַכיקן קוק דאַכט זיך, אַז זיי זיינען „מלאי טוב ושבעי נחת“, אין דער אמתן זיינען זיי אָפּער אין אַן עגן נעץ פּאַרפּלאַנטערט, אויס וועלכן זיי קאָנען זיך ניט באַפּרייען.“ די

שפראך פון „לישרים תהלה“ דערגרייכט צו אמת קלאסישער שלימות. מען באקומט דעם איינדרוק, אז דאָס האָט זיך דער מיסטער-סטיל פון „משלי“ און „שיר השירים“ צונויפגעשמאַלצן מיטן ריטם און גלייכמעסיקער גע-טאַקטיקייט פון דעם לאַטיינישן זאַץ אין איין האַרמאָנישן גוס. אַפילו דער היינטיקער לייענער ווערט נתפעל פון דעם נאַטורפאַרשער מחקרם געשלי-פענע סטראָפּן, וווּ עס ווערט אין אַזוינע שיינע פּאָעטישע בילדער געשיל-דערט דאָס לעבן פון פּלאַנצן, זייער בליען און געדייען, און צוזאַמען דער-מיט דאָס געפיל פון העכסטער אַנטציקונג, וואָס דער פּאַרשער לעבט איבער בעת ער באַטראַכט און שטעלט פעסט די געזעצן, זועלכע געוועל-טיקן אין דער נאַטור. מיר פאַרגעסן לחלוטין, אז מיר האָבן פאַר זיך דעם אַסקעט דעם מיסטיקער, ניט דעם דענקער אויס דעם אַלטן גריכנלאַנד, וואָס שפּאַצירט מיט פּילאָזאָפּישער רחבות איבער די בליענדיקע סענער פון דעם היינטיגן געלאַסענעם עפיקור. און גלייך נאָך מחקרם מאָנאָלאָג טרעט אַרויס די יונגע תהלה מיט איר געבעט, וואָס דערגרייכט מיט איר לירישן פּאַטאָס און האַרציקייט די קלאַסישע שיינקייט פון די בעסטע ביבלישע תהלים-מוסטערן.

דער תהלה-בנותדיקער מיסטיקער איז דאָך אָבער ניט אָפּגעשטאַרבן אין דעם רויק-געלאַסענעם, פּילאָזאָפּיש דענקענדיקן דיכטער. מחקרם קלוגע רייד זיינען ניט אימשטאַנד צו פאַרטרייבן דעם פּישוה, מיט וועלכן די „חכמת האמת“ באַוועלטיקט דעם באַשעפּער פון לישרים תהלה. ווי אין די יונגע יאָרן פאַרבלייבט אויך איצט דער דיכטער איר טרייער דינער און פאַרערער. פעסט איז אויך איצט געווען ביי אים דער גלויבן, אז אין דער קבלה איז פאַרבאָרגן די ווונדערבאַרע קראַפט, וואָס מיט איר הילף וועט אים, דעם פון גאָט אויסדערוויילטן שליה, באַשערט זיין אויסדער-לייזן די וועלט און מאַכן אַ סוף צו די אומגענדלעכע ליידן פונם פאַרוואַנגלעטן גלות-פּאַלקס. אַלע מקובלים זיינען געווען פעסט איבערצייגט, אז נאָר אויפן הייליקן באָרן פון ארץ-ישראל קאָן מען אַריינדינגען אין אַלע סודות פון דער קבלה; בלויז דאָרט קאָן זיך אַנטפּלעקן דער רוח הקודש און זיך באַווייזן די ווונדער-צייכנס פון ביאת המשיח. אויך ביי משה חיים לוצא-טון איז דאָס געווען אַ זיכערער אמת. זיין שענסטע האַפּענונג, דער לייט-שטערן פון זיין לעבן איז געווען דער געדאַנק דערלאַנגען זיך צום לאַנד פון די אַבות, צום ווונדערלאַנד פון רוח הקודש און געטלעכע נביאים. דאָרט, ווי נאָר ער וועט אַלט ווערן פּערציק יאָר, וועט ער פּראַנג און פריי, ניט מורא האָבנדיק מער פאַר די רבנים מיט זייערע חרמות, זיך איבערגעבן דער חכמת הקבלה און דערפילן זיין שליחות... ער האָט שוין ניט באַדאַרפט מער לאַנג צו וואַרטן. פּאַלד וועט ער שוין ווערן אַ „בן ארבעים“... אין

א קורצער צייט נאָכדעם ווי ער האָט פאַרעפנטלעכט זיין „לישרים תהלה“, האָט ער צוזאַמען מיט זיין פאַמיליע פאַרלאָזן אַמסטערדאַם, און ווי דער ציונס־דיכטער יהודה הלוי בשעתו האָט זיך לוצאַטו געלאָזן אין שווערן מיזאַמען וועג. נאָך פיל מאַטערנישן האָט ער זיך ענדלעך דערלאָנגט קיין צפת, די רעזידענץ־שטאָט פון דעם אר"ים קבלה. דער מיסטיקער האָט ענדלעך זיין ציל דערגרייכט: ער האָט די הייליקע ערד פון די אַבות באַטראָטן, און באַלד קומט שון דער טאָג, ווען ער וועט קאָנען אָפן פּרעדיקן די „חכמת האמת“ און מנלה זיין פאַר דער גאַנצער וועלט די ווונדערבאַרע סודות, וואָס דעם שליסל צו זיי פאַרמאָגט נאָר די געטלעכע קבלה...

דער לאַנג דערוואַרטער טאָג איז אָבער ניט געקומען. די שיינע האָפענונגען און גראַנדיעזע פלענער פון דעם התלהבותדיקן מיסטיקער האָט אומברחהמנותדיק דערשטיקט די קאַלטע האַנט פון דעם טראַגישן טויט. אינם פּרילינג 1747 האָט אין פאַלעסטינע די פעסט אויסגעבראָכן און צווישן אירע ערשטע קרבנות זיינען געפאלן לוצאַטו מיט זיין גאַנץ הוינגעזינד. ער איז געשטאַרבן אין עפו דעם 6טן מאַי, אויפן פּערציסקטן יאָר פון זיין לעבן, און מען האָט אים מיט גרויס כבוד צו קבורה גע־בראַכט אין טבריה לעבן דעם כּבר פונם באַרימטן תנא ר' עקיבא.

אויף אַזאַ טראַגישן אופן האָט זיך איבערגעריסן דער לעבנסוועג פון דעם גרויסן בעל החלומות, דעם אומגליקלעכן גאון מיט די געבראַכענע פלינגלען. אַזוי איז אומגעקומען איינע פון די שענסטע און איידלסטע יידישע פּערזענלעכקייטן, אומגעקומען אַ צעבראַכענע, אַ פאַרקריפּלע אונטער דער שווערער לאַסט פון דער פאַרמרה־שחורהטער בין־השמשות־תּקופה. אַ ציכטיק־ווייסע, פאַראיינזאַמטע מעווע האָט זיך איבער דעם פאַרחושכטן געטאָ באַוויזן; די איינזאַמע, ניט צו דער צייט געקומענע, האָט געמוזט אומקומען; אָבער איר אַנגסט־געשריי איז ניט דערשטיקט גע־וואָרן. און שאַרף און העל האָט איר עכאָ אָפּגעקלונגען... לוצאַטו איז ניט באַשערט געווען צו אַנטפלעקן די גאַנצע קראַפט פון זיין גרויסער באַגאַבונג, אָבער אַפילו דאָס, וואָס ער האָט אויפגעטאָן ביי די אומגינסטיקע באַדינגונגען, האָט געשאַפן אַ נייע תקופה אין דער געשיכטע פון דער העברעיִשער פּאָעזיע.

פערטער קאפיטל

דער „שולחן-ערוך“-רבנות אין זיין ירידה-תקופה. — י מאַכטלאָזיקייט פון די „מנהיגי הדור“. — ר' יונתן אייבשיץ און זיין באַטייט. — אייבשיץ אלס „זוכער“; זיין נסיה צו קבלה. — אייבשיצ'עס קבלה-ווערק „שם עולם“. — ווי קאָן מען אַ פשרה מאַכן צווישן דעם „נאָט פון אַריסטו“ און דעם „נאָט פון אַברהם“? — ווי איז צו פאַרענטפערן די שאלה וועגן „הצל צפוי“ און בהירה הפשית. — אייבשיצ'עס זעלבספאַנעם — „סיבה ראשונה“ און „אלהי ישראל“. — אייבשיצ'עס גלויבן אין צירופי אותיות. — ר' יעקב עמרן אַשפּנזי אלס מענטש און שריפטשטעלער; זיין זעלבסטביאָגראַפיע „מגילת ספר“; זיין קאָפּף קעגן יונתן אייבשיץ. — דער באַטייט פון דעם דאָזיקן קאָפּף.

מיר האָבן אין די פּאַריקע קאָפיטלען געזען מיט וואָסער געווער די רבנים האָבן געקעמפט קעגן דער שבת-צבייזשער „מינות“ און „אפיקורסות“: מיט הרמות און רדיפות. קיין אַנדער געווער האָבן זיי פּאַקטיש אין זייער רשות ניט געהאַט. די מנהיגי הדור האָבן גוט פּאַר שטאַנען, אַז — „לא נחת ביעקב“, ס'איז ניט רוּק אין די געזעלטן פון יעקב. זיי האָבן געזען, אויף וואָסערע ריזיקאַלישע און גליטשיקע וועגן עס פּאַרפירן די משיחיש-מיסטישע שטרעבונגען, זיי זיינען אָבער מאַכט-לאָז געווען צו קעמפן קעגן דער פּאַרשטייענדיקער געפאַר מיטן געווער פון איבערצייגונג, מיטן התלהבותדיקן פּאַטאָס פונם באַגייסטערדיקן וואָרט. עס איז קלאָר, אַז צווישן די תלמידים און אָנהענגער פון יהודה חסיד, חיים מלאך ופּדומה זיינען געווען ניט נאָר אוואַנטוריסטן פון גאַנץ נידעריקער מאָראַלישער קוואַליטעט, ווי נחמיה חיון, נאָר אויך טיף עטישע „זוכערס“, וואָס זייער צאַרט פּילנדיק געוויסן האָט זיי קיין רו ניט געקאָנט געבן. אין די מיסטיש-טעאָסאָפּישע, אין סודות איינגעהילמע, פּאַרפלאַנטערטע וועגן, האָבן זייערע לעכצנדיקע נשמות געזוכט אַ תשובה אויף דער האַרבער רעטעניש פונם לעבן, געהאַפּט צו געפינען אַן ענרגי-טיקן ענטפער אויף דער שמאַרציקער פּראָבלעם וועגן דער שליטה פון שלעכטס אויף דער וועלט און וועגן די ניט-פּאַרגיטיקטע לייך פונם אויס-דערווילטן פּאַלק, דעם טרעגער פונם „הייליקן בונד“. וואָס האָבן געקאָנט געבן אַט די אומרויקע, זוכנדיקע גייסטער די פּאַרגליווערטע משגיחים

איבער דעם „שולחן ערוך“ רבנות, וואָס האָבן אַלע זייערע גייסטיקע
 נוחות פאַרשווענדט אויף פּרוכטלאָזן טרוקענעם פּילפּול, און זייער גאַנצע
 שאַפונגס־קראַפט האָט זיך אויסגעשעפּט דערמיט, וואָס זיי האָבן געזאַמלט
 גאַנצע פּערג אַלץ נייע הנהות און פּשטלעך צו די פּוסקים און רעליגיעזע
 קאָדעקסן פון די פּריערדיקע דורות?.. דעם גרעסטן שבה, וואָס מען האָט
 נאָכגעוואָגט איינעם פון די באַדייטנדסטע רבנים אויס דעם סוף פונם
 17טן י"ה, איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס יענער האָט געדענקט אויס־
 ווייניק דעם „טורים“ און דעם „בית יוסף“¹. זיין אַ ווענווייזער פאַר
 די, וואָס האָבן געפּלאַנדישעט איבער די פאַרפּלאַנטערטע וועגן פון מיט־
 טיק, באַרויקן די לעכצנדיקע נשמות, וואָס זוכן אַן ענטפּער אויף דער
 שמאַרציקער רעטעניש פונם לעבן — דאָס איז געווען איבער די נוחות
 פון די דעמאָלטיקע מנהיגי הדור, וואָס האָבן אַליין געגלויבט אין פּישות,
 שדים און מחבלים, אין פּל המיני השבעות און אין דער ווונדערבאַרער
 קראַפט פון קמיעות און „צירופי אותיות“. האָבן זיי קיין אַנדער מיטל
 ניט געפונען ווי אַרויסטרעטן מיטן אַלטן געווער פון חרמות און רדיפות.
 עס האָט זיך אָבער באַלד אַרויסגעוויזן, אַז דאָס דאָזיקע געווער קאָן צו
 קיין ניצחון ניט ברענגען, דערפאַר אָבער קאָן עס ווערן גאַנץ געפערלעך
 פאַר די גופא, וואָס באַנוצן זיך מיט אים. די מנהיגי הדור האָבן באַלד
 געהאַט די געלעגנהייט זיך צו איבערצייגן, אַז מיט זייער געווער האָבן זיי
 די שלאַנג פון „מינות“ ניט געטויט, דערפאַר אָבער האָבן זיי שטאַרק
 אָפּגעשוואַכט זייער אייגענעם אויטאָריטעט און געמאַכט וואַקלדיק דעם
 גאַנצן רבנישן בנין.

אין זייער קאַמף קעגן דעם מיסטישן דיכטער לוצאַטו האָבן די
 רבנים מנצח געווען. באַלד אָבער נאָך דעם דיכטערס טראַגישן טויט האָט
 אַ נייער קאַמף אויסגעבראָכן, וואָס האָט אויפגערודערט די גאַנצע רבנישע
 וועלט און געפונען אַפילו אַ געוויסן אָפּקלאַנג אין דער קריסטלעכער
 סביבה. דער חשד פון שבת־צביושער אַפיקורסות איז דאָס מאָל געפאַלן
 אויפן גרעסטן רבנישן גאון פון יענער צייט, וואָס זיין גלייכן האָט די
 רבנישע וועלט ניט געזען זינט שבת־פהן (דער ש"ך) ביז אליהו אויס
 ווילנע. דאָס איז ר' יונתן בן נתן אייבשיץ. ער איז געבאָרן אין קראַקע
 אין 1690 אין אַ חשובער רבנישער פאַמיליע, וואָס פירט איר שלשלת
 היותחין פון נתן שאַפיראָ דעם בעל „מגלה עמוקות“. נאָך אין די קינ־
 דערשע יאָרן האָט יונתן אייבשיץ שוין געשמט אַלס „עלוי“; אַלס קליין
 יונגל איז ער שוין געזעסן אין זיין פאָטערס ישיבה צוזאַמען מיט די דער־

1 יעקב עמדין, „מניחת ספר“, 5.

וואקסענע בחורים און זיי נעמאכט שטוינען מיט זיין בקיאות און חריפות. ווען יונתן איז אלט געווען 11 יאָר איז זיין פאמיליע אריבערגעפאָרן קיין אייבשיץ, ווייל די אָרטיקע קהילה האָט זיין פאָטער אויסגעקליבן פאַר אַ רב. דער פאָטער איז אָבער אין אַ יאָר אַרום געשטאָרבן און די אייבשיצער קהילה האָט אוועקגעשיקט דעם 12-יאָריקן יתום קיין פראָסניץ (מערן) לערנען אין דער ישיבה פון דעם בעל „פנים מאירות“, מאיר אייזנשטאַט. ער איז אָבער, ווי עס שיינט, ניט לאַנג פאַרבליבן אין דער דאָזיקער ישיבה און האָט דערנאָך געלערנט אין די ישיבות פון האַלישאוּ און ווין. אַדאַנט זיינע נאָגישע פעניקייטן האָט אייבשיץ שוין אין די יונגע יאָרן זיך קונה שם געווען מיט זיין אויסערגעוויינלעך חריפותדיקן שכל און גוואַלטיקע בקיאות אין תלמוד און קבלה. צו 18 יאָר איז ער שוין געווען אב־בית־דין אין יונגבוזאלאוּ און צו 24 יאָר איז ער געשטאַנען בראש פון דער באַרימטער פראָגער ישיבה.² צום יונגן ראשי־ישיבה האָבן זיך פון די ווייטסטע מדינות געצויגן די הונדערטער תלמידים.³ יעדער ישיבה־ב־חור האָט געחלומט צו האָבן די זכיה לערנען תורה ביי דעם גאונישן ראשי־ישיבה, וואָס פאַרענטפערט אזוי לייכט און מיט אַזאַ ווונדערבאַרער חריפות די האַרבסטע סוגיות פונם תלמוד. דערצו איז נאָך אייבשיץ געווען אַ „פה מפיו מרגילות“ און געשמט אַלס גלענצנדיקער רעדנער.⁴ מיט יעדן יאָר איז אַלץ מער געוואַקסן אייבשיצערס נאָמען, ער האָט גענאָלטן אַלס דער גדול הדור, אַלס דער גרעסטער גאון פון זיין צייט. דער גרויסער שם האָט אָבער ניט באַפרידיקט דעם פראָגער ראשי־ישיבה, ניט באַפרידיקט האָט אים אויך די חכמת התלמוד, ניט קוקנדיק דערויף, וואָס ער איז געווען איר אומפאַרגלייכלעכער מייסטער. זיין חריפותדיקער שכל האָט פון יונגט אָן געשטרעבט צום אַלזויטיקן וויסן. די מיטלאַטערלעכע אָפּזונדערונגס־מיוער, וואָס האָט אַרומגעצוימט די דעמאָלטיקע רבנישע וועלט, איז אָבער געווען אזוי פעסט און שטאַרק, אַז אַפילו אַזאַ רייך באַגאַבטער מאַן ווי אייבשיץ האָט ניט געהאַט דעם מוט זי דורכצופרעכן. דער „שולחן ערוך“ האָט ביי אים גענאָלטן אַלס דער העכסטער און אומפאַרגענעצטער אויטאָ־ריטעט; ער איז געווען פעסט איבערצייגט, אַז די בעלי „שולחן ערוך“

² גרעץ ווייזט אפילו אָן, אַז אייבשיץ איז געוואָרן ראשי־ישיבה צו 21 יאָר, אייבשיץ נופא דערציילט אָבער, אַז ראשי־ישיבה איז ער ערשט געוואָרן אין 1714 (שנת דע"ח). זע „לוחות עדות“, 1755, דף 45. עמ' ב'.

³ צום אָנפאַנג פון די 50ער יאָרן האָט די צאָל פון אייבשיצערס תלמידים דער־גרייכט ביז 20 סוויזנט (זע דעם אויפֿרופֿ פון „ויעד ארבע הארצות“, אין „לוחות עדות“, דף 50, עמ' ב').

⁴ זינט 1728 איז אייבשיץ געווען אויך בעל־דרשן.

האָבן געשאַפן דאָס דאָזיקע זאַמלווערק דורך רוח הקודש, און דערפאַר איז יעדער מהוייב צו דערפילן אַלץ, „וואָס שטייט דאָרט געשריבן“⁵. „עס מאַך — לערנט אייבשיץ — אונז אפילו אויף דער מחשבת ניט קומען מבטל צו זיין אַ וועלכן ס'איז פעסטגעזעצטן מנהג“⁶. יעדע נייע ערשיינונג איז ביי אים פאַרדעכטיקט שוין דערמיט, וואָס זי איז ניי, און דאַרף דערפאַר באַקעמפט ווערן. ער רעדט דערפאַר מיט גרויס ירגזון וועגן די, וואָס באַזוכן „די אַזויגערופענע שוישפיל, קאָמעדיע, אופרייא“⁷. אייבשיץ שטרייכט מיט גדלות אונטער, אַז ער איז אַ גאַנצער ידען אין חכמת הפילוסופיה און אויך אין די חכמות הטבע. די דאָזיקע ידיעות האָט ער אָבער געשעפט אויסשליסלעך אויס די העברעיִשע מיטלאַטערלעכע קוועלן. דעם באַרימטן ניוטאָנס אַ ינגערער בן־דור, האַלט דאָך אייבשיץ פאַר מעגלעך צו ריידן מיט ביטול וועגן „קאָפּערניקס נאַרישער סברה, וואָס איז דאָך סותר אונזער מסורה“⁸. אייבשיץ דערמאָנט, אמת, די „קארטעזיאַנער פילאָזאָפישע שול“⁹, עס איז אָבער קיין שום ספק ניט, אַז וועגן דעם גרויסן פראַנצויזישן דענקער האָט ער בלויז צופעליק געהערט ביי זיינע גע־שפרעכן, וואָס ער פלעגט אָפט פירן מיט די וועלטלעכע און גייסטלעכע אָנגעזעענע באַאמטע¹⁰. גרינטלעך און אַלזייטיק האָט אייבשיץ בלויז דורכגעשטודירט די יידישע מיטלאַטערלעכע רעליגיעזע דענקער און זייערע מפרשים. ניט ביי זיי האָט ער אָבער געפונען אַ באַפרידיקנדיקן ענטפער אויף די גרונט־פראַבלעמען, וואָס זיינען געשטאַנען אין מיטל־

⁵ אין זיין „אורים ותומים“ שרייבט אייבשיץ: „שאנו יתמי דיתמי אין כח בדינו לשעון נגד השלחן ערוך והסכמות הרמ"א ז"ל, באשר שרוח ד' נוספה במ וקיסרו וקבלו חכמי דור להורות ולשמור הכל הכתוב בשלחן ערוך“.

⁶ „באשר שידוע שתורתנו הקדושה היא נצחית וכל מצות דרבננו נכללו בלאו דלא תסור מכל הדבר וכו' אין לעלות על לב שיש כח בדינו לבטל שום דבר מדקרוקי סופרים מעתיקי הדת וזכרונם לברכה ולחדש שום דבר לפי העת והזמן מה שלא מצינו בדברי הראשונים, כי אין בית דין יכול לבטל דברי בית דין הכירו וכו', אף אין לשנות שום דבר מנהג התיקן“.

⁷ „יערות דבש“, II, 308 (לובלינער אויסגאַבע, 1888): „לשמור רגלם מלכת למקום שקורין שוישפיל קאמעדיע אופרייא, המשחקים שם על שיאסרות שזה אסרו חז"ל: במושב לצים לא ישב אלו בתי שיאסרות... ששוחקין הקומיראנטן על שיאסרות, או לנו איך מלאו לבכס... ואתם הולכים ותשבו במקום מושב לצים חז"ל“.

⁸ „ועבור זה נתפשו הרבה מתוכני קורפניקו וסייעתו כאמרם שהארץ סבבה, אבל שקר נחלו והאמת עד לעצמו כי הארץ לעולם עומדת“.

⁹ „שם עולם“, 89, 257.

¹⁰ אַז די פראַנצער אָנגעזעענע באַאמטע פלעגן גערן זיך אונסערהאַלטן מיטן שאַרפּזייניקן און באַרידזאַמען ראַבינער, זע: „שם עולם“, 175.

פונקט פון זיין וועלטבאנעם, נאָר ביי די מיסטיקער און בעלי הקבלה. נאָך נאָר אין די יונגע יאָרן האָט אים מיט דער „חכמת האמת“ באקאנט זיין פאָטער, וואָס איז אַליין געווען אַ הייסער מקובל, און די אַגדה דערציילט, אז פאַר אים האָט מאַגה געווען די טיפסטע סודות הקבלה זיין זיידע, דער בעל „מגלה עמוקות“. מיט באַזונדערן אינטערעס שטודירט דער יונגער אייבשיץ די פתבים פון חיון און קורדווז¹¹, און בכדי געוויסע פרטים גענויער אויפצוקלערן, פאַרפירט ער אַ חליפת מכתבים מיט די סאַבאַטיאַ-נער פראַסניץ, חסיד און קאַמענקער. די דאָזיקע קאָרעספּאָנדענץ האָט גע-וואָרפן אַ געוויסן חשד אויף אייבשיץ, און ווען די רבנים, וואָס האָבן געקעמפט קעגן דער שבת-צבי'שער „אפיקורסות“, האָבן אין 1726 אַריינגעוואָרפן אין חרם די נאָר וואָס דערמאָנטע דריו „שבת-צביניקעס“, האָבן אייניקע פון די קנאישע קעמפער בדעה געהאַט צוזאַמען מיט די דריו מחרים זיין אויך דעם פראַגער רב. צו גרויס איז שוין אָבער דעמאָלט געווען אייבשיץס אויטאָריטעט, האָבן די קנאים ניט געוואַגט צו אויספירן דעם דאָזיקן ריויקאַלישן שריט; דאָך האָט אייבשיץ געפונען פאַר נייטיק, בכדי זיך ריינוואַשן פון וועלכן ס'איז חשד, אַליין אויסרופן צו „בל נדרי“ בראש פון נאָך אייניקע רבנים און די פראַגער טובי העיר דעם גרויסן חרם קעגן די אַלע, וואָס געהערן צו דער שבת-צבי'שער סעקטע. דער היסטאָ-ריקער גרעץ, וואָס איז אזוי אומגערעכט צו יעדן, וועלכן ער איז חושד, אז יענער האָט אַ נטיה צו מיסטיק, דערקלערט גלייך, אז אייבשיץ האָט דאָס געטאָן אויס צביעות און צווייפנימדיקייט, ווייל ער גופא האָט דאָך אויך געהאַלטן פון דער גאָטלעכער שבת-צבי'שער תורה, אז די „סיבה ראשונה“ געפינט זיך אויסער וועלכן פאַרבאַנד מיט „מעשה בראשית“, און בלויז דער סיבה ראשונהס ערשטע אַצילה, דער אלהי ישראל, דער פאַרבילד פון די עשר ספירות—ער איז דער באַשעפער פון דער וועלט, דער געזעצגעבער, דער וואָס האָט מיט דעם פאָלק ישראל דעם בונד געשלאָסן. עס איז קלאָר, איז גרעץ מוסיף, אז אייבשיץ האָט אָנגענומען אויך אַלע ווייטערדיקע אויספירן פון דער דאָזיקער אפיקורסישער תורה: אז שבת-צבי איז דער אמתער משיח, די פאַרקערפערונג פון מלכא קדישא, און זינט ער האָט זיך אויף דער וועלט באַוווּזן זיינען די געזעצן פון תורת משה בטל געוואָרן. גרעץ האָט דערביי ניט גענומען אין פאַטראַכט, אז דעם „אפיקורסישן“ גרונט-געדאַנק וועגן סיבה ראשונה און אלהי ישראל האָט אייבשיץ גענומען ביים גאָטספאַרכטיקן מנחם די פאַנג, וועלכער איז

¹¹ אין איינער אָן אַרבעט, האָט ער האָט געשריבן אין 1728, דערציילט אייב-שיץ: „שוין איבער צוואַנציק יאָר. וינט איך האָב מיך באַקענט מיט די פתבים פון חיון און קורדווז“ („שם עולם“, 31).

געשטאָרפן נאָך איידער שבת־צבי איז געבאָרן, און אויך אזא איבערצייגן סער קעגנער פון דער שבת־צבי־שער לערע, ווי יוסף אירגאס, וועלכן גרעץ גופא אטעסטירט אלס „קלאָרן קאָפּ“, ווייזט אָן אין זיין „שומר אמונים“ (דף 38, עמ' א), אז „המאמין בקדמות הרצון לא יאמין בשניות ה'ו'. גרעץ, בעת ער זאָגט אַרויס זיין פעסטע איבערצייגונג, אז יונתן אייבשיץ איז געווען אַן אָנהענגער פון דער שבת־צבי־שער לערע, פאַר רופט ער זיך דערביי אויף דעם אַדאָנק י. מיזעסן אויסגעפונענעם מאַנסקריפט „שם עולם“, וואָס אייבשיצעס תלמיד, שמעון בוכהאַלטער, האָט פאַרענדיקט אין 1748. אין דעם דאָזיקן ווערק, אויף וועלכן גרעץ איז זיך סומך, גיט בוכהאַלטער איבער אויפן גרונט פון שריפטלעכע דאָקער מענטן און מינדלעכע געשפרעכן זיין רבינס פילאָזאָפּיש־מיסטישע וועלט־אָנשווינג. איצט איז אָבער בוכהאַלטערס מאַנסקריפט פאַר אַלעמען צו־גענגלעך, ווייל א. ווייסמאַן האָט דעם „שם עולם“ פאַרעפנטלעכט אין 1891; קאָן זיך טאַקע איצט יעדער גאַנץ לייכט איבערצייגן ווי ווייט אומגערעכט גרעץ, און נאָך אים דער משפּילישער קנאי דוד כּהנא ²², זיינען מיט זייער באַהויפטונג, אז דער גרויסער חרף יונתן אייבשיץ איז געווען אַ באַהאַלטענער „שבת־צביניק“.

אייבשיצעס תלמיד, שמעון בוכהאַלטער, האָט אויף דער עלטער צונויפגעזאמלט אלע פון זיין רבין באַקומענע ²³ בריוו און נאָטיצן, וואָס באַהאַנדלען פילאָזאָפּישע און רעליגיעז־מיסטישע פּראָבלעמען, זיי אָפּנע־שריבן, ווי בוכהאַלטער פאַרזיכערט, „וואָרט ביי וואָרט און אות ביי אות“, און געמאַכט פון זיי אַ גאַנץ חיבור „שם עולם“. דער גאַנצער בריוולעכער מאַטעריאַל, וואָס איז געשריבן אין דיאַלאָגן־פאַרם צווישן אַ רבין און זיין תלמיד, דרייט זיך פאַקטיש אַרום די צוויי אַלטע גרונט־פּראָבלעמען: ווי אזוי האָט דאָס אַבסאָלוטע און אומענדלעכע באַשאַפן דאָס מאַטעריעלע און באַגרענעצטע, און ווי איז צו פאַרענטפערן דעם באַ־גריף פון „הכל צפוי“ — גאָט איז אַלוויסנר, מיט דער לערע פון בחירה חפּשית און שכר ועונש. לאַנג און מיט גרויס עקשנות האָט אייבשיצעס חרופותדיקער מוח געאַרבעט איבער די דאָזיקע צוויי פּראָבלעמען. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, מיט וואָס פאַר אַ יראת הכבוד אייבשיץ האָט זיך פאַרהאַלטן צו די אָנגענומענע אַליטאַריטעטן. דערמאָנט ער, אַ שטיי־גער, משה קורדואיראָ, איז ער דערביי גלייך מוסיה: „הלוואי שנשמתנו

12 זע זיין „אבן עזר“.

13 די בריוו זיינען געשריבן אין די יאָרן 1728—1730.

יחד תהיה הדום רגלי הרמ"ק"¹⁴, ער קאן זיך אויך גארניט פארשמעלן עס זאל זיך ווער אונטערשטיין „לחלוק על ספר יצירה"¹⁵. און דאך באווייזט ער, ביי דער דעמאָליטיקער אָפּגעשטאַנענער רבנישער סביבה, אַ ממש באַוונדערונג־ווערטן מוט צו שעפּן פון פרעמדע קוועלן און נעמען צו הילף ביי זיין מיוזאמען זוכן און פאָרשן נאָכן אמת אויך די חכמי אומות העולם, די ניט יידישע פּילאָזאָפּן און דענקער. „כי מה שיש ביד הפילוסופים לאמת אני מקרב — אַלץ וואָס ביי די פּילאָזאָפּן איז אמת און ריכטיק, דאָס נעם איך פון זיי איבער" — חזרט אייבשיץ מערערע מאָל איבער¹⁶. ער פאַרהאַלט זיך מיטן גרעסטן הדרת הכבוד צום אויטאָ־ריטעט פונם רמב"ם ניט נאָר ווי צום גרויסן פוסק, דעם אומפאַר־גלייכלעכן באַשעפער פונם „משנה תורה", נאָר ווי צום אומדערמידלעכן אמת־זוכער, צום נאונישן באַשאַפער פונם „מורה נבוכים". „ווי טיף זיינען די אידעען פון דעם דאָזיקן מאַן, רופט ער אויס מיט התפעלות, ווי דערהויבן זיינען זיינע געדאַנקען!"¹⁷. אין פולן הספם מיטן רמב"ם שטרייכט אויך אייבשיץ שטענדיק אונטער, אַז דעם געטלעכן פּרינציפּ, די סיבה ראשונה¹⁸, קאָן מען ניט פאַקליידן מיט וועלכע ס'איז מידות און אַטריבוטן. די סיבה ראשונה האָט אַפילו קיין נאָמען ניט, וואָרעם — „השם הוא עצמותו ממש"¹⁹, דער נאָמען פון אַ זאך איז דאָך דער אויסדרוק פון איר מהות און תמצית²⁰, און דער מהות פון דער סיבה ראשונה איז דאָך פאַרבאָרגן און פאַרהוילן. אָט דעם געדאַנק, אַז אַ נאָמען איז ניט עפעס צופעליקס און זייטיקס, נאָר דריקט אויס דעם תמצית פון דער זאך, האַלט אייבשיץ פאַר זייער וויכטיק און קערט זיך צו אים מערערע מאָל אום. „אָט אין דעם — זאָגט אייבשיץ — זעט מען טאַקע די גרויסע חכמה פון אדם הראשון, וואָס ער האָט אַלע באַשעפּענישן נעמען געגעבן; ער האָט בכּן פאַרשטאַנען די טבע און דעם מהות פון יעדן

14 „הלואי וואָלט אונזער נשמה געווען אַ פוסבענקלע ביי דעם רבי משה קורדואיר" („שם עולם", 113).

15 „שם עולם", 130.

16 דאָרסן, 88, 122 א"ו. אמת, מען טוז דערביי געדענקען, אַז אַלע זיינע פּילאָזאָפּישע ידיעות האָסן אייבשיץ געשעפּט אויסשליסלעך אויס די יידישע קוועלן.

17 דאָרסן, 156: „כמה עמקן טחשבות האיש הלוח וכמה שנבו עשתנתויו".

18 ווי קורדווי, אַזוי געברויכט אויך אייבשיץ שטענדיק דעם סערמין „סיבה ראשונה" אין מענלעכן מין (דער סיבה ראשונה ניט די סיבה ראשונה).

19 דאָרסן, 157.

20 וועגן דעם דאָזיקן געדאַנק ביי די פּריערדיקע יידישע סייסיקער, זע אונזער

ווערק, באַנד III, 42-45.

בעל־הי באזונדער" ²¹. די סיבה ראשונה קאן מען אויך ניט באקלײרן מיטן וואָרט „איינציקער" ²², וואָרעם דער באַגריף „איינציקייט" איז אויך אַ מידה, זי דריקט אויס דעם איכות. אַפילו דער שם ההויה (דער נאָמען מיט די פיר אותיות) איז אויך ניט דער נאָמען פון דער סיבה ראשונה, וואָרעם דער דאָזיקער נאָמען באַטייט דאָך — הויה, זיין, און „זיין איז דאָך אויך אַן אַטריבוט, אַן אייגנשאַפט, וואָס כאַראַקטעריזירט דעם עצם" ²³. אויך דער נאָמען „אינסוף" קאָן מען ניט אָנווענדן פּונגע צו דער סיבה ראשונה, וואָרעם, ווייזט אָן אייבשיץ, אין „זוהר" און אין אַנדערע קבלה־ספרים באַגעגנט מען אָפט דעם אויסדרוק „האינסוף, ברוך הוא"; פּונגע צו דער סיבה ראשונה איז אָבער אַזאָ אויסדרוק ממש אַן אומזין, וואָרעם די סיבה ראשונה איז דאָך דאָס אַבסאָלוט פאַרהוילענע און אומבאַקאַנטע, זי קאָן ניט ווערן געבענטשט, זוייל זי איז אויסער אַלע ענדערונגען און איז העכער פון וועלכער ס'איז לויב און ברכה ²⁴. אומב פאַרענדערלעך איז די סיבה ראשונה, ס'איז לעכערלעך צו דענקען וועגן וועלכער ס'איז אויסערלעכער השפעה. שטעלט טאקע אייבשיץ שאַרף און בולט די פּראַגע: צו וועמען אייגנטלעך זוענדן זיך די תּפילות פון די מענטשן? וואָס פאַר אַ זין האָט צו רופן צו דער סיבה ראשונה: „סלח נא, מחל נא, כּפּר נא!" ער * איז דאָך אויסער וועלכן שינוי, ער איז אין אַלע אייביקייטן איינער און דער זעלבער, ווי זשע קאָן מען עס גאָר טראַכטן וועגן ענדערונגען דורך אויסערלעכער זוירקונג? ²⁵. ניט ער, דער פאַרבאָרגענער און אומבאַקאַנטער, וואָס האָט ניט קיין געשטאַלט און קיין נאָמען, שטראַלט אויס ליכט און טרייסט אויף די רעליגיעזע שמאַכטנ־דיקע נשמות, ניט צו אים דערהויבן זיך די הייסע געבעטן, ניט צו אים זיינען געווענדט די מיט האַפּענונג און גלויבן אָנגעזאַפטע אויגן. וויזשע איז צו פאַרייניקן, ווי יהודה הלוי דריקט זיך אויס, דעם „אלהי אַריסטו" מיטן „אלהי אברהם"? זוי קאָן מען עס איבערוואַרפן אַ בריק צווישן אַזוינע צוויי גרונט־פאַרשיידענע באַגריפּן: פון איין זייט די סיבה ראשונה,

21 דאָרשן, 165: „וזהו מחמת אדה"ר שנתן שמת לכל בעלי חיים, שהבין בכל יצורים סביעיהם ואיכותיהם."

22 דאָרשן, 51, 64: „על סיבה ראשונה לא יחול שם אהר".

23 דאָרשן, 7-8: „תּנח הוא רק תואר נוסף על העצם".

24 דאָרשן, 135, 145, 240: „על הסבה ראשונה אין לאמר ברוך... אין לומר

לו ברוך — היות מרוכס על כל ברכה ותזלה". זע אויך וועגן דעם זעלבן געדאַנק אין מנחם מעאָנז, „מאה קשיטה", נומ' 22 און אין באַזילעס „אטונת חכמים", דף 36, עמ' ב'. * מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אַז אייבשיץ ברענגט שטענדיק דעם באַ-

גריף סיבה ראשונה בלשון זכר.

25 דאָרשן, 23, 30, 193 א"ו.

די אבסטראקטע און אומענדלעכע, די טיף פארבארגענע און מיטן נאָמען אומבאקאנטע, וואָס איז אויסער וועלכער באַרירונג מיט צייט און מיט גרענעץ, און פון דער אַנדערער — דער גאָט פון ישראל, דער באַשעפער פון הימל און ערד, דער גאָט פון משפט און גערעכטיקייט, דער באַשיצער פון יתומים און אַלמנות, וואָס פאַרנעמט דאָס געבעט און די טרערן פון די לייַדנדיקע און שווער באַדריקטע? לויט אייבשיצעס פעסטער איבערציי-גונג, ניט די ספּעקולאַטיווע פּילאָזאָפּיע אויף דער דאָזיקער פּיינלעכער פּראָגע קיין שום ענטפּער ניט. און די פּראָגע מוז דאָך אַן ענטפּער באַ-קומען, אין איר איז דאָך דער שליסל, דער אמתער תּמצית פונם מענטשנס עקסיסטענץ און לעבן. בלויז אין דער קבלה, פאַרזיכערט אייבשיץ, אין דער לערע וועגן די אויסגעשטראַלטע צען ספירות, קאָן מען געפינען אַן ענ-גילטיקן ענטפּער אויף דער דאָזיקער לעבנספּראָגע.²⁶ ס'איז אָבער כאַ-דאקטעריסטיש פאַר אָט דעם גרויסן חריף און עוקר הרים, וואָס האָט כל ימיו פאַרבּראַכט אין תּלמודישן פּילפּול, ווי ער פּלייסט זיך אונטערצו-שטרייבן, אז די „תורה שבכ"ב" געפינט זיך פּלל ניט אין סתירה מיטן שכל. אין דעם — ווייזט אָן אייבשיץ — באַשטייט דאָך אונזער גרויס-קייט, דערמיט אונטערשיידן מיר זיך פון אַלע אַנדערע אומות, וואָס אין אונזער תורה איז ניטאָ קיין שום זאך, וואָס זאָל ס'זיין זיין דעם שכל הישר. מיר באַשטייען בלויז דערויף, אז מיר האָבן בקבלה אזוינע אמת, וואָס זיינען העכער פונם מענטשנס שכל.²⁷

מיט דעם גאַנצן גלאַנץ פון זיין חריפותדיקער דיאַלעקטיק פּלייסט זיך אייבשיץ לאָגיש באַווייזן, אז הן אין די כתבי הקודש, הן אין תּלמוד, יעדעס מאָל, וווּ עס ווערט דערמאָנט דער באַשעפער, דער גאָט פון ישראל, און די סיני-התּגלות — איבעראַל איז די רייד ניט וועגן דער סיבה דאשונה גופא, נאָר בלויז וועגן איר רצון. אייבשיץ שמרייכט אָבער דערפּיי באַזונדערס אונטער, אז די באַצייכענונג „רצון" דאַרף מען דאָ ניט פאַר-שטיין אין דעם געוויינלעכן, פשוט „מענטשלעכן" באַטייט. דאָס וואָרט „רצון" וויל דאָ בלויז לאָזן הערן, אז די וועלטבאַשאַפונג איז געווען אַ באַוווּסטיגטער אַקט, ניט קיין חיוב, קיין אומבאַווסטזיניק טאָן ווי די זון טוט אירע שטראַלן פאַרשפּרייטן.²⁸ הפּלל, פּירט אויס

²⁶ דאָרסן, ו' 89, 91, 101, 150, 174 אא"וו.

²⁷ דאָרסן, 118: „חס ושלום לומר על התורה שלימה שלנו שהשכל מננה, כך הוא לימוד שלנו שתורתנו שנבנה מהשכל וא"צ מופת השכל לקיימו אבל שיתיה שהשכל מננתה היה לא תהיה". זע אויך ז' 42 און באַזונדערס 231.

²⁸ דאָרסן, 46-47: „אמנם באמת בכורא ענין רצון רק דרך שלילה, לשלול החיוב ופירושו רצון כוונה רצוני לומר שמכוון בבריאת העולם ולא נתהיה ממנו דרך חיוב כהוב מהשמש". זע אויך דאָרסן, 57, 59.

אייבשיץ, דאָס וואָרט ווילן פאָטייט פאָווסטזיין, דאָס דענקענדיקע פרינציפ ביים שאַפן. ווילן — הייסט דענקען; וועלן און געדאַנק זיינען איינס צוזאַמען. „ער (סיבה ראשונה), זיין חכמה, זיין ווונטש און זיין ווילן — אַלץ צוזאַמען איז איינס“²⁹. ניט צופעליק דערמאָנט אייבשיץ, ווען אַפילו בלויז אַנב אורחא, דעם בעל „אור ד“, „חסדאי קרשקש. אויך אייבשיץ ווייזט אָן גאַנץ דייטלעך, ווען אַפילו אין אַ ביסל מער פאַרשטעלטע ווערטער ווי קרשקש, אַז „מעשה בראשית“, די וועלט-באַשאַפונג, איז געווען אַ נויטווענדיקייט, אַ מוֹזֶז זאָך³⁰. אָבער אויך ער, ווי קרשקש בשעתו, שטרייכט דערביי אונטער, אַז דער באַגריף „נויטווענדיקייט“ וויל פֿלל ניט לָאָזן הערן, אַז דער מוֹזֶזאַקט איז געשען אָן פאָווסטזיניקן ווילן. דער געטלעכער דענקענדיקער ווילן, אָדער ריכטיקער געזאָגט — גאָטס ווילן געדאַנק (כי הכל אחד ענין רצון און מחשבה), איז אויך אַזוי אייביק ווי די סיבה ראשונה גופא, וואָרעם, דערקלערט אייבשיץ, „די דענקענדיקע סיבה ראשונה קאָן מען דאָך ניט אָפטיילן פונם געדאַנק גופא“. און אָט דער דענקענדיקער פרינציפ, דאָס געטלעכע פאָווסטזיין און דער אייביקער געטלעכער געדאַנק — איז דאָך דער „שאַפנדיקער“ געדאַנק; ער איז דער ציור, ד"ה דער פאָרבילד פון די צען ספירות, וואָס פון זיי און דורך זיי זיינען אַלע וועלטן געשאַפן³¹.

אָט דער פאָרבילד פון אַלע הוויות, פון אַלץ, וואָס עקסיסטירט, איז אומטיילבאַר פון דער סיבה ראשונה, זיי זיינען צוזאַמען באַהעפֿט און דאָך ניט איינס און דאָס זעלבע (ממש עצם אחד אף שאיננו עצם אחד). און טאַקע דער דאָזיקער פאָרבילד, וואָס אין אים זיינען איינגעשלאָסן בכוח אַלע צען ספירות, איז דער טרענער פון דעם שם הוויה, וואָרעם ער, אַלס שאַפנדיקער געטלעכער געדאַנק, איז דער מקור פון אַלע הוויות³².

29 דאָרסן, 85: „במה שכתבו בבורא — רצון, רצוננו לומר מכוין ומשכיל... ומילת רצון פירוש מחשב... כי הכל אחד ענין רצון או מחשבה“. דאָרסן, 84: „זהו ושכלו והכמתו וחפצו שהוא רצונו — הכל חדא“.

30 דאָרסן, 183, 188, 208, 209: „אלהי ישראל מחיוב מן הסבה הראשונה... מחיוב הבציאות“.

31 דאָרסן, 105: „וכזה הצייר יוד ספירות היו כלולים בבה ים דאצילות ובעת אצילות יצא לפועל“. זע אויך דאָרסן, ז' 48, דעם אָפּוּצאָן, וואָס הייבט זיך אָן מיט די ווערטער: „והיה יוד ספירות בציור דק“.

32 דאָרסן, 49: „ודע כי לסבה ראשונה לא יהול שום שם ולא יהיה ולא אלקים, ומה שמו אשר יקראו לו, כי הוא נשגב ככל השמות, ובסבה ראשונה אין לומר בו שום שם כלל, אמנם ציור יוד ספירות שהמה בסוד מושכל מסבה ראשונה — להן קראו בעצם הויה ואלוה, כי הוא מקור הוויות ואלוהות ועליו חל השם בעצם, כי הוא סוד שם הויה באמת, ולכך נקראו אלו עשר ספירות עצם אלוה ולא עצם הסבה ראשונה“.

צו אים, דעם פּאַרבילד פון די עשר ספירות, באַלאַנגט אויך די באַצייכע-
נונג: „אחד“, בכדי אָנצודייטן זיין אייניקייט מיט דער סיבה ראשונה;
דאָס ווערט אויך ער געמיינט אונטערן נאָמען: ד' אלהי ישראל! און אין
דעם איז באַהאַלטן דער טיפער געדאַנק אין די ווערטער: שמע ישראל!
ד' אלהינו ד' אחד! דאָס וויל באַטייטן: אומטיילבאַר און צונויפגעגאַסן
אין איין אייניקייט איז ער מיט דער סיבה ראשונה, וואָרעם אומטיילבאַר
איז דער געדאַנק פונם דענקענדיקן³⁸. און טאַקע נאָר דער פּאַרבילד פון
די עשר ספירות, אָבער ניט די סיבה ראשונה גופא, חזרט אייבשיין מע-
רעדע מאָל איבער, טראָגט דעם נאָמען „אין־סוף“. „האין סוף הוא
המחשבה והשם“³⁹, דערקלערט אייבשיין, און דערפאַר הייסט ער „אין-
סוף“, ווייל ער האָט ניט קיין סוף, ער האָט אָבער אַן אָנהייב — אין דער
דענקענדיקער סיבה ראשונה⁴⁰. און אין דעם, איז אייבשיין מוסיף⁴⁰,
ליגט דער טיפער מיין פון ר' אליעזר הגדולס אויסשפּרוד: „עד שאַ
נברא העולם היה הוא ושמו בלבד“. דאָס וויל באַטייטן: ער, די סיבה
ראשונה, און דער טרעגער פון זיין נאָמען — דער פּאַרבילד פון די צען
ספירות, וואָס הייסט אויך אלהי ישראל. און ניט אומזיסט, ווייזט אייב-
שיין ווייטער אָן, מאַכט „שמו“ גנימטריא „רצון“⁴¹. און אייבשיין מאַכט
דערביי פּאַלנדיקע זייער כאַראַקטעריסטישע באַמערקונג: דאָס, וואָס איך
רוף אָן „צויר עשר ספירות“, טראָגט ביי די אַלטע מקובלים דעם נאָמען
„בתר“, און אַפּלמון, וואָס איז דאָך געווען ירמיהו הנביאס תלמיד און
אַראַנק דעם זיינען פאַר אים נתגלה געוואָרן, ווען אפילו אין אַ פאַרקריפּלעכער
געשטאַלט, געוויסע סודות — רעדט וועגן דעם „חומר היולי“ (materia
prima)⁴². אייבשיין האַלט אָבער פאַר נייטיק אַמשאַרפּסטן דערביי אונ-
טערצושטרייכן, אַז אין דעם דאָזיקן געדאַנק, וועלכן ער האָט איבערגע-
נומען ביי מנחם די־פאַנו, איז ניטאָ קיין שום רמז פון צוויי אָדער פּיל-
גאַטיקייט, און געפינט זיך אין פולן קעגנזאץ מיט דער קריסטלעכער
דאָנקע פון דריי־אייניקייט, וווּ יעדע גאָטהייט האָט פאַקטיש איר גע-

38 דאָרטן, 49.

34 דאָרטן, 117. „אָס דעם דאָזיקן געדאַנק, ווי אויך דאָס אַנסעקענשטיגן דעם
אייביקן צון — דעם בעל הרצון, האָט אייבשיין גענומען, און ער גופא ווייזט פאַקע
דערויף אָן, ביים איסאַליענישן מקובל מנחם די פאַנו (זע יענעמס: „יגת אלים“, קאַפּ
1-2; „פּלת הרמון“, פּערשער שער, קאַפּ 1-2, 4). גרעץ און ויינע מיסקעמפּער קעגן
דעם „שבת־צביוניק“ אייבשיין האָבן דאָס פאַרוען.

35 דאָרטן, 51, 53, 108, 109, 133, 145, 152, 24.

36 דאָרטן, 51.

37 דער צאָל־ווערט פון ביידע ווערטער איז איין און דער זעלבער (346).

38 דאָרטן, 48-49, 116, 118, 159, 191.

שטאַלט. „הכל מתייחד בתכלית הייחוד“ — חורט אייבשיץ מערערע מאָל איבער, אַלץ איז פאַרבונדן אין פּולשטענדיקער אייניקייט, עס קאָן דאָ נאָך קיין שום רייד ניט זיין וועגן מאָפּלקייט (שניות) אָדער מערהייט, וואָרעם פאַרייניקט בתכלית הדביקות והייחוד איז די סיבה ראשונה מיט זיין רצון, דעם אלהי ישראל, וואָס איז דער פאַרביילד פון די צען ספירות. זוי ס'איז אוממעגלעך אָפטיילן דעם געדאַנק פונם דענקענדיקן, אַזוי איז אוממעגלעך אָפטיילן פון דער סיבה ראשונה דעם שם הייחוד, וואָס איז דער אויסדרוק פון זיין שאַפנדיקער קראַפט (כי הוא שמו על פי פעולותיו) ³⁰. און טאַקע צום שם הויה, דערקלערט אייבשיץ, צום אלהי ישראל טוען מיר אונזערע תפילות, אונזערע געבעטן און טרערן דערהויבן, וואָרעם די אַבסאָלוטע סיבה ראשונה, וואָס קאָן מיט קיין נאָמען ניט באַצייכנט ווערן, ווייל זי איז אומבאַגרייפלעך אין איר תכלית הפשיטות — בנגוע צו איר איז פלל ניט שייך צו דענקען זי זאָל קומען אין וועלכער ס'איז באַרירונג מיט פּרטים און איינצלעהייטן, און רעאַגירן אויף וועלכער ס'איז השפעה פונם יחיד און פון צייטווייליקע און צופעליקע דערשיינונגען ³¹. בנגוע צו דער סיבה ראשונה איז ניט שייך צו זאָגן, אַז זי ווערט „משתנה מדין לרחמים“ ³², וואָרעם אין איר קומט קיין שום שינוי ניט פאַר, צו איר אַרט וויסן זיינען ניט נוגע קיין פּרטים און איינצלעהייטן — זי נעמט

80 דאָרסן, 55: „הכל מתייחד עם בתכלית הייחוד, ועל מה שכתב מכ"ת חרד על דברי ואותו פלצות שהוא בצד מה כענין כעלי הריב ומתנגדים סבת הטועים ודי למכין, הלא כבר אמרתי לך איך למדו לשקר... השיאו לדבריהם ויחפאו על ד' דברים אשר לא כן; יתעלה הכורא עילוי רב מדבריהם רחמנא ליצלן, ובפרט שבכל זאת פקו פלילה כנודע עושים נבדלים, ואטנם אצלינו שהכל בתכלית הדביקות והייחוד והסבה ראשונה מתאחד עם האלהי ישראל ואלהי ישראל עם האצילות, וגם אנו אומרים שהעילה אחד פשוט, ולדבריהם יש ריבוי והרכבה, ובזו פקו פלילה ביחודו של עולם, ולא כן אנחנו שאומרים שהעילה אחד פשוט... וכל תכלית עבודתנו לשמו שמתאחד עמו בתכלית הייחוד ואין זה רבוי כלל בחיק הסבה ראשונה“. דאָרסן, 7: „ואין כן שניות אמה שהוא מהובר עמו בתכלית הדיבוק, ואלו היו שנים עילה היה מקום לקשיא זה, אבל כאן שהסבה ראשונה עילה וזה (ציור עשר ספירות) עלול והוא מדובק עמו בתכלית הדביקות וכשעלול מדובק בעילה שלו הרי הכל חד“. דאָרסן, 94-95: „וזהו אלהי ישראל... כי הוא דבק בתכלית הייחוד והדיבוק עם הסבה ראשונה באחדות נמור לא יפרד כלל כשם שהוא אפשר להפריד המחשבה מן הכתשלב שהוא דבק זה בזה כך הוא השם הויה ב"ה עם הסבה ראשונה“. זע אויך דאָרסן, 145.

40 דאָרסן, 63-64: „סיבה ראשונה הוא פשוט בתכלית הפשיטות, לא יתכן בו ומן הנמנעות שבנמנעות לימד בו שינוי ומתעלן; ואם כן אף ידיעתו בחלקים ובפרטים לא יתכן בו כי בטח שלא יחיס בו שינוי בהתפעלה לא יוחס בו ידיעה בחלקים ובפרטים“. דאָרסן, 215: „אנו אומרים לרוב גודל פשיטתו ובהותו אינו משנה בפרטים“.

אָרום רק דאָס אוניווערסאַלע, אַלגעמלעכע⁴². די סיבה ראשונה איז דער איינציקער מקור, אויס וועלכן עס פליסט דאָס אַבסאָלומע לייטזעליר-קייט פֿון לעבן און זיין איבער דעם גאַנצן קאָסמאָס, אָבער ניט ער (אייבי-שיח באַנוצט דאָך די סיבה ראשונה נאָר בלשון זכר), דער אַבסאָלומער, אומדערגרייכבאַרער און אומבאַגרייפלעכער, פאַרנעמט זיך מיטן פונאַנר-דערטיילן די שפע פון לעבן און גליק⁴³. און עס איז אומלאָגיש, שטרייכט אייבשיח מערערע מאָל אונטער, צו זען אין דעם אַ פאַרמינערונג פון זיין (דער סיבה ראשונה) יכולת און מאַכט, נאָר אַדרבה, דאָס איז דער פועל-יוצא פון זיין אומבאַגרייפלעכער גרויסקייט און העכסטער מדרגה פון פשיטות⁴⁴. עס איז ממש לעכערלעך צו זען אַ באַגרענעצטקייט אין דער מאַכט פון דער סיבה ראשונה אויס דעם גרונט, וואָס ער, דער אַב-סאָלומער און אומענדלעכער, וואָס האָט ניט קיין תמונה און קיין פאָרם, איז לויט זיין מהות ניט ביכולת זיך צו אַנטפלעקן אין דער באַגרענעצ-טער געשטאַלט פון אַ בשר ודם. ניט ביכולת דאָס צו טאָן איז ער דאָך דערפאַר, ווייל אין אים, דעם אוניווערסאַלן אורקוואַל פון האַרמאָנישער געזעצמעסיקייט, קאָן גאָרניט געבאָרן ווערן דער ווילן צו ענדערן זיין מהות און פאַרוואַנדלט ווערן אין זיין פולן היפּוד: פון דעם אוניווערסאַלן, אומבאַגרענעצטן — פאַרוואַנדלט ווערן אין באַגרענעצטן און צופעליקן. אייבשיח באַרירט מערערע מאָל דעם דאָזיקן פאַר אים וויכטיקן פונקט, און עס איז כאַראַקטעריסטיש, וואָס ער לאָזט דערביי קיין מאָל ניט דורך די געלעגנהייט אָנצווייזן ווי שטאַרק עס גרייזן אין דער הינויכט די „מינים“ און די „בעלי הרב ובת הטועים“, ד׳ה די פאַרשטייער פונם קריסטנטום⁴⁵.

בכן, די סיבה ראשונה האָט ניט צו טאָן מיט קיין פרטים, ניט זי ווירקט דירעקט אויף דעם גורל פון יעדן יחיד; זי דענקט בלויז און באַ-גרייפט איר אייגענעם אוניווערסאַלן געדאַנק און ווילן; און אַט דער אונר-ווערסאַלער רצון-מחשבה איז דער שם הויה, דער אלהי ישראל, דער פאָר-

42 דאָרסן, 207: „הסבה ראשונה אין ידיעתו טקפת בפרטים כלל רק בכללות גולמות“. זע אויך דאָרסן, 63-64, 215 אצ״ו.
43 דאָרסן, 63, 67, 78-79, 215 א״ו.
44 דאָרסן, 234 א״ו.

45 דאָרסן, 63, 74, 90. עס איז דערפאַר ממש ניט צו פאַרשטיין, ווי אָווי דער היסטאָריקער גרעץ האָט געקאָנט קומען צום אויספיר, אָו אייבשיח האָט אין דעם שבת-י-צבי געזען דעם אמתן משית, דעם אין מענטשלעכער געשטאַלט פאַרקערפערטן „מלפא קדישא“. אייבשיח האָלט אויך פאַר נייטיק זיך אָפצוצוויסען פון דעם שבת-י-צבי אָנהענגער קוררוו און חיון, און ראַט אויך זיין תלמיד „ער זאָל זיך דערווייטערן פון זייערע דעות“ (מנע דעהך מנתיבתם). דאָרסן, 245, 253-254.

בילד און ציור פון די צען ספירות. דער אקטיווער שאפנדיקער רצון עמא-
נירט און ברענגט ארויס בפועל די צען ספירות, וואָס דורך זיי ווערן באַ-
שאַפן אַלע וועלטן און עס ווערט פאַרשפּרייט די לייטזעליקייט, וואָס די
סיבה ראשונה איז משפיע לויט די געזעצן פון דער געטלעכער חכמה און
גענאָד, וואָס זיינען פאַרקערפערט אין דעם געטלעכן לבוש פון דעם שם
הייה — אין די חוסים פון דער תורה.⁴⁶

עס איז כאַראַקטעריסטיש פאַרן גרויסן חריף און גאונישן מייסטער
אויפן געביט פון תלמודישן וויסן, וואָס ער פלייסט זיך דערביי אונטער-
צושטרייכן, אַז די תורה שבעל פה איז ניט ווייניקער וויכטיק ווי די
תורה שבכתב, ווייל זיי זיינען איין גאַנצע אומטילבאַרע זאך (ותורה
אחת לכולנו שהוא עצם אחד). עס איז גענוג פלוז דורכצוליינען די
זייטן 194—195 אין „שם עולם“, מען זאָל ווידעראַמאָל שטוינען, ווי
האַט עס גרעץ געקאָנט קומען צו דער החלטה, אַז לויט אייבשיצעס איבער-
צייגונג איז נאָך דעם דערשיינען פון דעם שבתייבכי די תורה שוין בטל
געוואָרן.

דאָ טרעט אייבשיץ צו צו דער סתירותדיקער פּראָבלעם: פון איין
זייט די געוועלטטיקונג פון דער השגחה און געטלעכן אַלויסן, און פון דער
אַנדערער — דעם מענטשנס בחירה חפשית. מיט זיין גאַנצער חריפותדי-
קער דיאַלעקטיק פרוווט אייבשיץ באַלייכטן און אויפדעקן אַט דעם גע-
פלאַנטער פון די האַרבסטע סתירות. לויט אייבשיצעס וועלטבאַנעם איז
דער סיבה ראשונה וויסן פלל ניט קיין רעזאָלטיוווע אין פאַרם פון ענר-
גילטיקער גזירה; זי נעמט פלוז אַרום דאָס אַלגעמיינע און אַנטיווער-
סאַלע.⁴⁷ ניט רעזאָלטיוו איז אויך דאָס וויסן פונם אלהי ישראל, דעם
פאַרבילד פון די צען ספירות, וואָס איז שוין יאָ משפיע אויף פרטים און
יחידים; ווייל אויך ער נעמט דאָך פלוז אַרום די גרוגנט-נאַרמען פון די
דערשיינונגען, ווי זיי פליסן אַרויס לויט באַשטימטע געטלעכע געזעצן
אויס דער סיבה ראשונה.⁴⁸ דער אלהי ישראל, אַדער, מיט אַנדערע ווער-

46 דאָרטן, 192: „תויתו עצמות התורה והוא התורה חד“. דאָרטן, 174: „כי
הסבה ראשונה משגיו בכללות עולמות כמ"ש כל הפילוסופים שהשגחת וידיעת הפשוט
הוא בכלליות ולא בפרטית וחוק מסבה ראשונה לאלהי ישראל על פי התורה שהוא סוד
השם המפורש שהוא סוד התורה להשפיע בפרטים כפי חוק התורה“. זע אויך דאָרטן, ז' 102.
47 דאָרטן, 217: „אין ידיעתו החלטיה כלל“. דאָרטן, 491: „אין ידיעתו גזירה,
כי ידיעתו רק בדרך השכלה אבל לא בדרך מוהלם וגזירה“.

48 דאָרטן, 102: „שאין ידיעתו מוחלטת כי כך עצם ציורו אשר לכל יהיה
ידיעתו החלטי וגזירה“. דאָרטן, 174: „וחוק מסבה ראשונה לאלהי ישראל על פי התורה
שהוא סוד השם המפורש שהוא סוד התורה להשפיע בפרטים כפי חוק התורה, ולכך
העובר ושב מקבל שפע כפי חוק הנסתר וכ"ש העובר ואינו שב, ולכך אין ידיעתו

טער, דער רצון-מהשבה, דער אין ווילן געפארמטער געטלעכער געדאנק — נייטיקט זיך ניט אין די מעשים טובים, אין די ברכות און תפילות פון די מענטשן, בכדי ער זאל זיך געפינען אין שטענדיקער פארייניקונג מיט איר מקור, דער דענקענדיקער סיבה ראשונה. דעם מענטשנס אקטיווע מעשים האָבן אָבער אַ גוואַלטיקן באַטייט אַלס באַוווּסטזיניקע באַשטעטיקונג פון די העכסטע געזעצן, וואָס פליסן אַרויס אויס דער געמ־ לעכער חכמה. און טאָקע לויט די דאָזיקע מעשים איז דער אלהי ישראל משפיע די געטלעכע שפע פון גענאָד, וואָרעם דורך זיי, דעם מענטשנס מעשים, ווערט דאָס געטלעכע וויסן, די געטלעכע געזעצן פון חכמה און חסד, פאַרקערפערט אינם לעבן, מאַניפעסטירט דורכן באַוווּסטזיניקן אַקט טיוון טאָן⁴⁹. מיר זעען בכּן, ווי אַזוי, אין פּולן הספּם מיט די פּריערדיקע מקובלים, זאָגט אויך אייבשיץ אַרויס דעם געדאַנק, אַז ניט נאָר דער מענטש איז פון דער גאָטהייט אָפּהענגיק, נאָר דער מענטש מיט זיין פּרייען ווילן איז אויך משפיע אויף די עולמות העליונים. און טאָקע, איז אייבשיץ מוסיף, אָט אין דעם אָנערקענען די אוניווערסאַלע ראָלע פון דעם מענטשנס טאָן, גייען זיך דיאַמעטראַל פּונאַנדער די מקובלים מיט די פּילאָזאָפּן⁵⁰.

בעת אייבשיץ חזרט מערערע מאָל איבער, אַז דער אלהי ישראל, דער געטלעכער רצון, איז דער מנהיג העולם⁵¹, און טאָקע נאָר ער קאָן באַצייכנט ווערן מיטן וואָרט „אלוהי“⁵², האַלט ער דערפאַר פאַר נייטיק צו וואָרער נען מען זאָל דערביי ניט קומען צו אַ פאַלשער החלטה, אַז די סיבה ראשונה האָט קיין שום שייכות ניט צו דער הנהגה פון דעם וועלטאַל. די

בהחלם כי אם כפי השכלתו בסבה ראשונה שהוא למעלה הימנו ומשפיע בו, וא"כ הכל על נכון, פעולת חסבה ראשונה להשפיע בכללית העולמות ואלהי ישראל מקבל השפע ומשועי לפרטים כפי חק כמ"ש והכל על נכון והכל בתכלית היחוד והאירוק כמ"ש כל המתברים כמחשבה במחשב ומשכיל במושכל והרוצה ברצון וזה ברור⁴⁹.

49 דאָרפּן, 205—206: „כי המושכל לעצמו אין צריך שפע וברכה כי הוא מחויב מצד המשכיל, רק מה שצריך הוא לזולתו לעולמות התחתונים. שכך הזבוע בו שבע השכלתו ועצמותו הוויות מבלי להשכיל בעילתו לצורך תחתונים כי אם כפי העבודה והתפילה... הנאותה כמו שנאות עבודה לשדה כרם וזית כל אחד לפי שבעו, אבל לעצמו לא צריך ברכאן כי הוא קשור עם הסבה ראשונה ממש חר, כי כמו שלא יצויר משכיל בלתי מושכל כן לא יצויר מושכל בלתי משכיל“.

50 דאָרפּן, 119—120: „והלא הברל רב בין פילוסופים למקובלים שהם אומרים שאפילו לנגלל חמה אין נפמי בני אדם מניעים, והמקובלים אומרים שמניעים ממש לכל העולמות“.

51 דאָרפּן, 121: „אלהי ישראל, הרצון, הוא המנהיג עולמות“.

52 דאָרפּן, 102: „והוא אלוה באמת כי מלת אלוה הוא ענין מנהיג ומשגיח

בפרטים“.

סיבה ראשונה, שמרייכט אייבשיץ אונטער, איז דאָך דער מקור פון אַלץ, אויסער אים. אָן זיין השפעה וואָלט ניט דער פּאַרביילד פון די עשר ספירות, ניט יעדע ספירה באַזונדער געווען בפנה אַנטפלעקן איר שאַפּן-דיקע קראַפט, וואָרעם די סיבה ראשונה איז דער אורקוואַל פון אַלע שאַפּן-דיקע קרעפטן, ווי דאָס האַרץ אינם לעבעדיקן אָרגאַניזם.⁵⁸ אייבשיץ פּרוּווט דערביי אויף אַ נאַנץ שאַרפּזיניקן אופן פאַרענטפּערן נאָך איין סתירה. ער אונטערשיידט אויפן בולטסטן אופן דעם ציור עשר ספירות, וואָס איז לויט אייבשיצעס וועלטבאַנעם אידענטיש מיטן שם הויה, און איז אויך אַזא קדמון, ווי די סיבה ראשונה⁵⁹ — פון די אַצילות, וועגן וועלכע עס ריידן די מקובלים, ד"ה די עמאַנירטע צען ספירות, וואָס אַנטפלעקן זיך אין זייער אַקטיוון שאַפּן.⁶⁰ וויבאַלד אָבער דער ציור עשר ספירות, ד"ה דער געטלעכער דענקענדיקער רצון איז אַ קדמון צוזאַמען מיט דער סיבה ראשונה, ווי זשע איז צו דערקלערן, וואָס די בריאת העולם איז פאַרנעקומען אין אַ באַשטימטער צייט, ניט פּרוער און ניט שפּעטער? דעם ווידעראַנאנד באַזייטיקט אייבשיץ אויף פּאַלאַנגדיקן אופן: די דאָזיקע פּראַגע, ווייזט ער אָן, האָט פּאַקטיש אונטער זיך קיין שום באַדן ניט, פשוט דערפאַר, ווייל די צייט גופא הייבט זיך דאָך ערשט אָן פון נאָך בריאת העולם... עד שלא נברא העולם, איידער די וועלט איז באַשאַפּן געוואָרן, ווען עס האָט עקסיסטירט „רק הוא ושמו בלבד“, פּלוז די סיבה ראשונה מיט איר רצון-מחשבה, קאָן דאָך ניט מעגלעך זיין ניט קיין באַוועגונג, ניט קיין קייט פון דערשיינגען; האָט דאָך במילא קיין זין ניט צו ריידן וועגן „פּרוער“ און „שפּעטער“. עס איז דערפאַר פּלץ ניט ריכטיק, ווען מען זאָגט, אַז די וועלט איז אין דער צייט באַשאַפּן — די צייט גופא איז ערשט אַנטשטאַנען צוזאַמען מיט בריאת העולם.⁶¹

58 דאָרטן, 101-102: „אבל בשביל כך אין לומר שאין הסבה ראשונה פועל העולם כי הוא עיקר הפועל, כי לולי הוא הס"ר שמשפיע לדבר ספיריי שהמה אמצעים לנבול ואינו נבול אי אפשר לספירה לברוא דבר גבולי כלל ולולי הוא שהמשפיע לציור יוד ספירות הנ"ל אי אפשר לציור להשפיע. הוא העיקר הפועל והיוצר והבורא... לא יכחיש שכל פועלת החושים הן מיוחדים להלב שהוא עיקר הפועל, רק הלב פועל כללי והחושים פועלים בפרטים וכן הדבר כביכול בס"ר" (סבה ראשונה).

54 דאָרטן, 92: „ציור עשר ספירות או שם הַנְּיָה ב"ה שהוא קדמון כקדמות הס"ר". זע אויך דאָרטן, 76, 94.

55 דאָרטן, 201: „הספירות קדמונים כיוונו על אלהי ישראל אבל אצילות הן בזמן". זע אויך דאָרטן, 95: „השם הַנְּיָה... לא קדמו העדר ולא יקרתו העדר והוא ראשון ואחרון ודבק עמו בתכלית הייחוד והדיבוק מה שאין כן ספירות דאצילות שקדמן העדר גם נתהוו בזמן".

56 דאָרטן, 198: „ולא קשה כלל למה לא מקודם... כי קודם הבריאה לא היה נמן כלל, כי הומן מכלל הנבראים ונמשך אחר התנועה כנודע מחקירת הפילוסופים, וא"כ

נאך איין אינטערעסאנטן פרט איז דאָ פּדאי אָנצומערקן. אייבשיץ האַלט פאַר נייטיק מערערע מאָל אָנצוווייזן, אַז די דעות, וואָס ער זאָגט דאָ אַרויס וועגן דעם צוזאַמענהאַנג צווישן דער סיבה ראשונה און אלהי ישראל און וועגן דעם באַטייט פון דעם שם הויה און דעם ציור עשר ספירות — זיינען פּלל ניט קיין ניים אין דער יידישער רעליגיעזער ליטע-ראַטור, און ס'איז בפירוש ניט זיין אייגענער אויפטו, „מיינט ניט — רופט ער אויס ⁵⁷, — אַז איך זאָג דאָ אַ דבר חדש, וואָס ס'איז אין פּריערדיקע צייטן אומבאַקאַנט געווען; ואני אין אומר כי אם דכריהם — איך חזר בלויז איבער די ווערטער פון מיינע פּאָרגייער". און ער פלייסט זיך מיט זיין געוויינלעכער הויפּות צו דערווייזן, אַז די דאָזיקע דעות, וואָס ער זאָגט דאָ אַרויס, געפינען זיך ניט בלויז ביי דעם רוב מקובלים זינט יצחק סגי נהורם און דעם רמב"ם צייטן ביז דעם אר"י און ישראל סרוק ⁵⁸, נאָר אויך ביי די גאונים און די חכמי התלמוד; מער ניט ביי יענע איז דאָס אַרויסגעזאָגט בלויז בדרך רמז וסוד, און ער ניט איבער די אייגענע געדאַנקען אין אַ מער קלאָרער פּאַרם און אין אַ סיסטעמאַטישן סדר ⁵⁹. און טאַקע בנוגע דער דאָזיקער אויפגאַבע: איבערגעבן אין אַ סיסטעמאַטישער, קלאָרפאַרשטענלעכער פּאַרם די טונקעלע מיסטיש-טעאָאָפּישע אידעען פון אונזערע מקובלים — איז אייבשיצעס „שם עולם" אַן אינטערעסאַנטע ליטעראַרישע דערשיינונג. דער דאָזיקער גדול בישראל איז אַפילו ניט שטאַרק געניט אין די פּללים פון דיקדוק, דאָך האָט ער זיין איינגאַרטיקן סטיל, און אַדאַנק זיין גאוניש אַנאַליטישן שכל געלינגט אים אַיינצופאַסן אין בולטע קאָנקרעטע פּאַרמען די לאַבירינטאַרטיקע, אויסטערליש גע-ציקטע און אין מיסטישן געפּל איינגעהילטע טעאָאָפּישע פּראָבלעמען און

איך נוכל לומר למה לא ברא מקודם, שמילת קודם ואיחר הוא כמשיני הזמן וכל שלא נברא הזמן לא יתכן קודם. ואנו אומרים שבאותו רגע שהתחיל הזמן שמח היא הבריאה ומקודם לא שייך זמן כלל". ס'איז אינטערעסאַנט, וואָס דעם זעלבן געדאַנק האָט אויך אַרויסגעזאָגט אייבשיצעס בן-דור, יוסף אירגאַס, אין זיין „שומר אמונים", וואָס איז דערשינען ערשט נאָכן מחברס טויש אין 1736: „דע כי קודם בריאת שום דבר כשהיה האל ית"ש לבדו לא היה או מציאות זמן כלל, שהרי הזמן בפני עצמו אין לו מציאות כי הוא מקרה דבך וגמשך אחר תנועת איהו דבר שנתהווה וחולך והווה שהוא נופל תחת הזמן ויתבחנו בו שלשה הבדלי זמן שהם העבר והווה ועתיד." („שומר אמונים", דף 36 עמ' א').

⁵⁷ „שם עולם", 110.

⁵⁸ בלויז קורדוון און חיון, שפּרייכט אייבשיץ אונטער, האָבן ווירקלעך אַרויס-געזאָגט אַזעלכע געדאַנקען שלא שערום אבותינו — חעלכע האָבן קיין סמך ניט ביי די פּריערדיקע מקובלים.

⁵⁹ דאָרסן, 74-75, 76, 77, 126, 127, 106, 151.

באגריפן. פילע געדאנקען, וואָס זיינען צעזויט און צעשפרייט אין די קבלה־ספרים פון די פריערדיקע דורות בלויז אין דער פאָרם פון רמזים און פארשטעלטע משלים, ווערן ביי אייבשיצן מיט אייזערנער קאָנסע־קווענץ אַנטוויקלט אין קלאָר באַגרינדעטע הנחות ביו צו זייערע אומפאָר־מידלעכע לאַגישע אויספירן. אין דער הינזיכט איז דער „שם עולם“ פון גרעסער וויכטיקייט פאַר יעדן, ווער עס אינטערעסירט זיך מיט דער אַנט־וויקלונג־געשיכטע פון דעם יידישן מיסטישן געדאַנק.

בעת מיר ריידן וועגן אייבשיצן אַלס מקובל מוז אָבער נאָך אָנגעוויזן ווערן אויף איין כאַראַקטעריסטישן פרט: זיין פעסטן גלויבן אין דער גרויסער ווונדער־קראַפט, וואָס ליגט פאַרבאָרגן אין דער באַצייכענונג פונם וואָרט, אין די „צירופי אותיות“. מיר האָבן געזען⁶⁰, ווי ביי איינעם פון די אַבות הקבלה, ביי אלעזר דעם בעל „הרוקח“, האָבן זיך זייער פריינד־לעך צונויפגעלעבט די טיפסטע פילאָזאָפיש־טעאָלאָגישע אידעען מיט אַלערליי שפּרוכן, השבעות, צירופי אותיות און קמיעות. ביי דעם אר"י און זיינע תלמידים האָט די „קבלה מעשית“ פאַרנומען דעם גאַנצן אויב־אָן; דאַרף עס דערפאַר ניט חידושן, וואָס אזאָ הייסער חסיד פון לוריאָם קבלה, ווי אייבשיץ, איז געווען פעסט איבערצייגט, אז דאָס ליכט פון די צולמות העליונים אַנטפּלעקט זיך אין דער צורה פון אותיות, און אז דעם מענטשנס נשמה איז אויך אַן „אור מחוברת מאותיות“ — אַן אויס אותיות געפאַרמט ליכט⁶¹, און פון די דאָזיקע אותיות ווערט צונויפגע־פאַסט דעם מענטשנס נאָמען. ווי פילע אַנדערע רבנים פון יענער צייט, האָט אויך אייבשיץ געגלויבט אין דער פאַרפישופטער מאַכט פון קמיעות⁶², און אין פּראָג און שפעטער אין מעץ האָט ער גאַנץ אָפט געטיילט אַלס סגולות און היילמיטלען פילע קראַנקע און ליידנדיקע מיטגלידער פון דער קהילה אייגנהענטיקע קמיעות. דאָס איז אין יענע צייטן געווען אַ גאַנץ געוויינלעכע דערשיינונג, אייבשיץ האָט אָבער אין די יונגע יאָרן דער־וועקט דעם חשד, אז ער איז אַ באַהאַלטענער „שבתי־צביניק“, דערצו האָט נאָך אייבשיצעס מזל געטראָגן, ער זאָל זיך אין זיין ווייטערדיקן לעבנס־וועג, ווען מען האָט אים אין 1750 באַשטימט פאַרן רב הפולל איבער די דריי קהילות האַמבורג, אַלטאָנאַ און וואַנזבעק, צוזאַמענשטויסן מיט דעם

60 זע אונזער נעשיכטע, ב' II, 100-101.

61 „שם עולם“, 10.

62 ער האָט אויך געגלויבט, אז דורך מעשי פישוף, ביט דער הילף פון ספּעי־ציעלע צייכענונגען, לחשים און שפּרוכן קאָן מען דערווערפן די השפּעה פון געוויסע פּלאַנעטן (זע אייבשיצן „יערות דבש“, אויסגאַבע 1789, 32: „ענין כישוף להוריד שפע מכיכב ע"י צורות ולחשים והקטרת“.

פאַרביסענעם קנאי יעקב עמדן, וואָס האָט איבעראַל געשפּירט די שפּת־צבֿישע „אַפּיקורסות“. עס האָט לאַנג ניט געדויערט, און די מגולות און קמיעות, וואָס די קראַנקע פּלעגן פּאַקומען אַלס היילמיטל פּון אויבשיצן, איז געוואָרן דער „סלע המחלוקת“, דער טרויעריקער „שבולת“ אין דעם עקשנותדיקן קאַמף, וואָס האָט אויפגערודערט די גאַנצע רבנישע וועלט פּון יענער צייט.

דער ראש המדברים אין דער דאָזיקער מחלוקת איז געווען דער נאָר וואָס דערמאָנטער יעקב בן צבי עמדן, מער פּאַקאַנט אונטער די „ראשי תיבות“ יעב"ץ. יעקב עמדן דערציילט אַליון, אַז אין די יאָרן, ווען ער איז געפאַרן געוואָרן⁶⁵, איז זיין פּאָטער, דער באַרימטער „חכם צבי“⁶⁶, קראַנק געווען „בחולי המרה שחורה“⁶⁷. דאָס האָט געוויס זייער ניט גינסטיק געווירקט אויף דעם פּסיכישן כאַראַקטער פּון זיין זון⁶⁸. שוואַך און נערוועז פּון קינדווייז אָן, איז ער שטענדיק געווען אַ פּאַר־ברוגטער, אַ בייזער פּעסן און קרענקלעך אויפגערייצטער. וואָס עלטער ער איז געוואָרן, אַלץ אָפטער פּלעגט ער אַריינפאַלן אין שווערער מרה־שחורה, און אין זיין זעלבסטביאָגראַפּיע קלאַנגט ער זיך יעדעס מאָל אויף זיין קרענקלעכן צושטאַנד, אַז ער ווערט אַלץ אָפטער „עלול משחורה“, אָדער „גברה עלי עצבות“ און עס באַפאַלט אים דער „מיחש השחורה“⁶⁹. דערצו איז ער נאָך געווען אַ מענטש מיט אַ קרענקלעך גרויסער אַמביציע, אַ שטאַרקער עומד על דעתו, און אויף יעדער פרעמדער זעלבשטענדיק אַרויסגעזאָגטער מיינונג האָט ער רעאַגירט ווי אויף אַ פּערזענלעכער באַ־ליידיקונג. דאָס האָט אים געמאַכט פאַר אַ „איש ריב ומדון“. ער איז בלי־ספּס געווען אַן אָרנטלעכער, באַגלויבטער מענטש, נאָר זיין קרענקלעכע אויפגערייצטקייט און שנעלע שטימונגס־ענדערונגען האָבן עס גורם גע־ווען, וואָס ביי אים פּלעגן זיך גאַנץ אָפט בייטן די מיינונגען און ער איז

⁶⁸ געבאָרן אין אַלפֿאַנגא אין 1697, געשטאָרבן אין 1776.

⁶⁴ צבי בן יעקב אשכנזי, געווען רב אין האַמבורג און אַמסטערדאַם. אינער פּון די אָנגעזענסטע רבנים אין זיין צייט.

⁶⁵ העגן דעם דערציילט יעקב עמדן גופא אין דער פּאָררעדע צו זיין „שאלת יעב"ץ“, זע אויך זיין „מגילת ספר“, 18, 56.

⁶⁶ דערויף ווייז אָן יעקב עמדן גופא. בעת ער דערציילט וועגן זיין פּאָטערס קראַנקהייט, איז ער דערביי מוסף: „כמדמוני שעשה קצת רושם בתלדתי, כי מילדותי הייתי עלול מדאנה ויגון לבי סחרחר עובני כחי בעונותי קלני מראשי ונחח לחשחורת בפרשות אחר שטצאוני השוערים הסוככים בעיר הכוני פצעוני... מאז גברה בי המרה לא יכולתי כפרה“ (פּאָררעדע צו „שאלת יעב"ץ“).

⁶⁷ „מגילת ספר“, 42, 60, 98 אַזו"ו.

געווען אזוי ניט אויסגעהאלטן אין זיינע מעשים, אז פילע פלעגן אים באַ שולדיקן אין צביעות און צווייפנימדיקייט. יעקב עמדן האָט פארמאָגט אַ באַדווייטנדיקן ליטעראַרישע טאלאָנט, און זיין זעלבסטביאָגראַפיע, „מגילת ספר“⁶⁸ פאַרנעמט אַ גאַנצן פּפּבליקן אָרט אין אונזער ניט באַזונדערס רייכער מעמאָרן-ליטעראַטור. פילע בלעטער פון דעם דאָזיקן ווערק זיינען אויך זייער אינטערעסאַנט מצד זייער סטיל און אייגנאַרטיקער אַרכיטעקט-טאַניק; נאָר דאָס אָפטע איבערהוּרן איין און דאָס זעלבע, אַפילו מיט די אייגענע ווערטער, די אומנייטיקע הפסקות צוליב זייטיקע פראַגן, וואָס האָבן קיין שום שייכות ניט צום ענין, פאַרמינערן דעם ליטעראַרישן ווערט אויך פון דער דאָזיקער בעסטער יעב' צום אַרבעט, וואָס אָן איר קאָן זיך ניט באַגיין קיין איינציקער פאַרשער, וואָס אינטערעסירט זיך מיטן קול-טורעלן שטייגער-לעבן פונם דייטש-פּוילישן יידנטום אין דער ערשטער העלפט פונם 18טן י"ה⁶⁹. אַ מענטש מיט אַן אומגעהייערן זכרון, מיט אַ געוויסער ליטעראַרישער באַגאַבונג אָבער אַ גאַנץ מיטלמעסיקער בעל מוח, האָט יעב' צי געשריבן די צענדליקע חיבורים, אין וועלכע ער באַ-וווייזט גוואַלדיקע בקיאות, אָבער גאַנץ ווייניק אַריינגעלע געדאַנקען. ער האָט זיין גאַנץ לעבן זיך פאַרהאַלטן מיטן גרעסטן יראַת-הכבוד צום אָנ-דענק פון זיין פאָטער, דעם „חכם צבי“, וועלכן ער האָט אָנגעוואָרן צו 21 יאָר, און מיט אַ ממש קרענקלעכער עקשנות האָט ער זיך געפלייסט צו גיין אין זיין פאָטערס דרכים און אין אַלע לעבנספראַגן נאָכטאָן דעם „חכם צבי“. און ווייל דער „חכם צבי“ האָט שטאַרק גערופט די אָנהענג-גער פון שבת-צבי, געווען דער אָנפירער אין דעם קאַמף קעגן נחמיה חיון און געמוזט דערפאַר אַפילו אַנטלויפן פון אַמסטערדאַם (1714), האָט אויך יעקב עמדן געהאַלטן פאַר נייטיק צו „שטיין אויף דער וואַך“ און, ווי זיין פאָטער בשעתו, זיין אַ קעמפער במלחמת שמים. ער איז שטענדיק געווען גרייט אַרויסצוטרעטן מיט רעש און געפילדער, וווּ נאָר ער האָט דערשמעקט אַ חשד פון אַפיקורסות, אָנפאַלן מיט גרויס אימפעט אויפן „שונא“ מיט זיין הילכעדיק געווער: שרייענדיקע פאַמפלעטן, פול מיט גאַליקע אָנפאַלן און צאָרנדיקע באַשולדיקונגען. ווייל די „שבת-צבי-ניקעס“ פון אַלערליי שאַטירונגען, מיט די פראַנקיסטן צוזאַמען, האָבן דעם „זוהר“ געהאַלטן פאַרן גרעסטן אויטאָריטעט און אויף אים געשטיצט זייער גאַנצע תורה, איז יעקב עמדן, אַליין אַן אָנהענגער פון קבלה, אין ברען פון דער מלחמה פאַרגאַנגען אזוי ווייט, אז ער האָט געהאַט דעם מוט

68 צום ערשטן פאַרעפנטלעכט דורך דוד פּהנא אין 1896.

69 יעב' צי דערפירט זיינע זכרונות ביז צום יאָר 1766.

ארויסצוזאגן אזא אפיקורסישן, פאר זיין צייט, געדאנק: "ניט דער גרויסער תנא ר' שמעון בן יוחאי האָט דעם, „זוהר" פארפאסט, און בכלל איז עס ניט קיין איינהייטלעך ווערק פון איין פארפאסער, ווייל אין אים געפינען זיך פיל הוספות פון שפעטערדיקע צייטן⁷⁰. אָט דאָס האָט גורם געווען, וואָס די שפעטערדיקע משפּילים און בעלי „המאספים" זיינען גרייט גע- ווען זען אין דעם שטאַק־פרומען יעקב עמדן אַ קעמפער פאַרן פרייען קרי- טישן געדאַנק. אויף ווי ווייט דאָס איז אומבאַגרינדעט קאָנען עדות זאָגן פאַלגנדיקע פאַקטן:

ווען דער מרדק שלמה־זלמן הענא⁷¹ האָט זיך דערלויבט אָנצו- ווייזן אין דער פאַררעדע צו זיין, „שערי תפילה", אז מען דאַרף זיך ניט בלינד פאַרלאָזן אויף די אַלטע אויטאָריטעטן, ווייל אויך די גדולי הדור קאָנען אַמאָל גרייזן, איז טאַקע יעקב עמדן געווען דער ערשטער, וואָס איז שטאַרק אָנגעפאַלן אויף דעם יונגן פאַרפאַסער פאַר זיין „הוצפה". אויך האָט ניט קיין אַנדערער ווי יעקב עמדן אַרויסגעטראָגן דעם פסק, אַז איינער אויס איטאַליע געקומענער גר טאָר ניט חתונה האָבן פאַר אַ יידישער מאַכטער אויף דעם סמך, „שירוע" — עס איז אַלעמען באַקאַנט, אַז אין דער אומ- גענוגט פון רוים וווינען די בני־אדום, וואָס שטאַמען פון עשון⁷². גלייך מיט פילע אַנדערע מקובלים האָט אויך יעקב עמדן געגלויבט, אַז דעם מענטשנס נשמה ווערט מנוגלג אין כלערליי חיות, אַז מיט קמיעות און מיסטישע השבעות קאָן מען ממש ווונדער באַווייזן, און דערצוילט דערפוי ליתר תוקף אַ מעשה „שראיתי בעיני" — געזען מיט אייגענע אויגן: וואָס פאַר אַ ווונדערבאַרע קראַפט עס האָט אַרויסגעוויזן אַ רינג מיט איינגע- קריצטע „שמות", ווי נאָר עס האָט אים אָנגעטאַן אַ בתולה, אין וועלכער עס איז געזעסן אַ „דיבוק"⁷³. די מעשה מיט די שדים אין דעם גאָלד- שמירס הויז אין פּוילנע, וואָס ווערט דערצוילט אין „קב הישר"⁷⁴, ברענגט אויך יעקב עמדן אַלס טרויעריקע פאַסירונג „שירוע ומפורסם בעולם"⁷⁵.

70 זע „מספּחת סופרים", 2-3: אין ספּק אצלי כלל שעם כל שבחו של ספר זוהר הנה לא נמלפּ ככזא אל קרבו דברים אשר אין להם שחר... נבלעו בחבור הלז דברים רבים ממהכרים אחרונים מאוחרים טאוד... חבור הזוהר עצמו כל עיקר לא חברו רשב"י התנא אע"פ שמיני חס אחריו ובשמו יכונה אלא תלמידיו תלמידיו תלמידיו עשוהו קבוצתו וחברתו בלי ספק... זה מוכח וברור אצלי".

71 זע אויבן, ז' 179.

72 „שאלות יעב"ץ", ו, נומ' 6, דף 76, עמ' ב'.

73 „מגדל עוז", עליות חסכע, דף 3, עמ' ב'.

74 זע אויבן, ז' 191.

75 דאָרסן.

מיט גרויס פעס און ירגון, ווי זיין שטייגער איז, פאלט יעקב עמדן אָן אויף עזריה מן האדומים דערפאר, וואָס דער דאָזיקער פּאַרשער, וועלכן עמדן רופט מיט ביטול, „אדומי הלז“, האָט זיך געלאָזט „פאַרפירן פון פּרעמדע קינדער“ (בילדי נכרים יספיק, תעה אחרי בני נכר) און האָט געהאַט די העזה קריטיש זיך פאַרהאַלטן צו געוויסע לעגענדעס, וואָס ווערן געבראַכט פון די חכמי התלמוד⁷⁶. בכדי צו געבן אַ באַגריף וועגן עמדנס פּאַלעמישן סטיל, איז גענוג צו ברענגען פּאַלגנדיקע פּערל פון עמדנס „קריטיק“ קעגן דעם בעל „מאור עינים“: „רוח עושים הסיתו, מעשה כסילות כזה“, „כל דבריו שם המה מהבל יחד“, „לא ידע מאי קאמר“, „רובר שקרים“, „כחתעות שכור בקיאו“, „אולת לאין חקר“, „הבל יפצה פיהו בבלי דעת מלין יכביר“, „עני הדעת“, „כפתי יאמין לכל דבר“, „חתר ושקע באולתו“, „יפה לטפשים שכמותו“⁷⁷. ניט „מאור עינים“ — רופט מיט פעס אויס יעקב עמדן — דאַרף הייסן דעם „אדומיס“ ווערק, נאָר „מעַר עינים“ — דער אויגן־פאַרבלענדער⁷⁸. פּילאָזאָפּיע האָט ער פיינט געהאַט תכלית שנאה, און רעדט מיטן גרעסטן ביטול וועגן „הפילוסופים המשוגעים“; זיין שנאה צו פּילאָזאָפּיע גייט אזוי ווייט, אַז אין דער גרויסער קאטאסטראָפּע, וואָס ס'האַט געטראָפּן די יידן אין אוק־ראַינע אין די יאָרן 1648—1649, איז דער דאָזיקער קנאי גרייט צו זען אַן עונש דערפאַר, וואָס די דאָרטיקע יידן האָבן זיך צו פיל אָפּגעגעבן מיט אַריסטוס פּילאָזאָפּיע⁷⁹. ביי אַזא מין שטאַנדפונקט דאַרף עס כלל ניט הידושן, וואָס יעקב עמדן האָט זיך גאָרניט געקאַנט פאַרשטעלן, ווי זאָל עס מעגלעך זיין, אַז אַזא נאון בישראל, ווי דער רמב"ם, זאָל פאַרפאַסן אַזא אַפיקורסיש בוך ווי דעם „מורה נבוכים“. פּאַלט ער דערפאַר אויף דער שאַרפּזיניקער השערה, אַז דאָס האָט עס בלייבן עפעס אַן אומבאַ־קאַנטער אַפיקורס, „תלה עצמו באילון גדול“, ער האָט אַליין פאַרפאַסט דאָס דאָזיקע ווערק און בכדי מענטשן צו פאַרפירן האָט ער זיך פאַררופּן

76 „טנדל עוי“, דף 29, עמ' א': „לא היה ראוי ופדאי לספל בחבאת דברי אדומי הלז אשר הבל יפצה פיהו בבלי דעת מלין יכביר עני הדעת היה... ללצים הוא יליץ לרעים התחבר כל מה שבצא שיחה בטילה בספרי ע"ז קבעה כמרגלית בספרו... ולא בשום מדע ותבונה רק פטפוס דברים רבים מרבים הבל וכפתי יאמין לכל דבר האמין בכותבי פלסתר... לטפשים שכמותו אשר חכם לא יבין הוות ולשווא נבדא להם פה כי לא יפעמו מאומה טעם זקנים ולא ידעו להבדיל בין נאה וכיעור“.

77 דאָרטן, 28—29.

78 דאָרטן.

79 יעקב עמדן פאַררופּט זיך דערביי אויף דעם באַקאַנטן בריוו, וואָס דער רש"ל האָט געשריבן דעם רמ"א. זע אויבן ז' 56.

אויף דעם בארימטן בעל „משנה תורה“⁸⁰. וואָרנט ער דערפאַר שטאַרק זיינע לייענער, און ווייזט אָן, אז מען דאַרף ניט פטרן די צייט אויף דעם „מורה נבוכים“, און ס'איז גאַרניט פדאי אָפצווענטפערן אויף זיינע שקרים און אויסגעטראַכטע חלומות.⁸¹

אָט דער דאָזיקער מאַן איז עס געווען דער אָנפאַנגער און רעדל-פירער אין דער עקשנותדיקער מחלוקת, וואָס האָט אָנגעמאַכט אזא רעש אין דער רבנישער וועלט. עס איז קלאָר, אז ניט דערפאַר איז יעקב עמדן אַרויסגעטראַטן אַנטקעגן אייבשיצן, ווייל יענער האָט געטיילט קמיעות אַלס שמירות און הייליגטיילען — עמדן גופא האָט אויך פעסט געגלויבט אין דעם גוואַלטיקן פּוה, וואָס שטעקט אין קמיעות. א רעש האָט ער בלוז געמאַכט דערפאַר, וואָס דער אינהאַלט, די „שמות“ פון אייבשיצעס קמיעות זיינען אים געווען פאַרדעכטיק. ער, דער גייסטיקער יורש פונם „חכם צבי“, וואָס האָט פל ימיו געקעמפט קעגן אַפיקורסישע סעקטעס, האָט זיך דאָך געהאַלטן פאַרן טרייען שומר, וואָס שטייט אויף דער וואַך ביי גאָטס וויינגאַרטן, און ער האָט פון לאַנג געקוקט מיט חשד אויף אייבשיצן, ווי אויף אַ פאַרבאָרגענעם אָנהענגער פון שבת-יצבישער „מינות“⁸². דערצו איז נאָך צוגעקומען אַ ריין פּערזענלעכער מאַטיוו. נאָכן טויט פונם אַלטאָנער רב, יחזקאל קאַצענעלענבוין (דער בעל „כנסת יחזקאל“), האָט די קהילה אויסגעקליבן פאַר אַ ממלא מקום ניט אים, יעקב עמדן, נאָר אַראָפּגעבראַכט יונתן אייבשיצן, און אים באַשטימט פאַר אַ רב הפּוֹלָאָ איבער די קהילות אַלטונאַ, האַמבורג, וואַנזבעק און איבער דעם יידישן קיבוץ פון גאַנץ מעקלענבורג. יעקב עמדן האָט אין דעם דערזען אַ פּחיתת הכבוד, און אייבשיץ איז ביי אים געוואָרן ניט נאָר דער „מין“ און „שבת-יצביניק“, נאָר אויך דער מסיג גבול, וואָס האָט מיט אומרעכט פאַרנומען דעם כּסא הרבנות.

„אַרויסטרעטן אין געראַנגל מיט דעם דאָזיקן גייסטיקן גלית פון דער דעמאָליטיקער רבנישער וועלט — באַמערקט מיט רעכט איינער פון די היסטאָריקער פון דעם דאָזיקן קאַמף, נ. גאַלובאַוו⁸³ — וואָס איז געווען

80 „לחם שמים“, אבות, פרק ב': „ספר מורה נבוכים אינו מעשה ידי אומן המחבר הגדול הר"מ ז"ל, אלא טאחר שרצה ליחנק, תלה עצמו באילן גדול“.

81 „משפחת סופרים“, 80: „ולאבד זמן רב בקריאת ספר „מורה נבוכים“ ודאי לא טוב הדבר, אם לא כדי להשיב על היותיו ובדיותיו“.

82 „בגילת ספר“, 81—82.

83 „וואַסכאָד“, 1900, א, 83. באַריכות וועגן דעם דאָזיקן מחלוקת זע: יונתן אייבשיצעס „לוחות עדות“, 1755 (זאַמלונג פון בריוו און אויפּרופּן); יעקב עמדן: „תורת הקנאות“, 1752, „עדות ביעקב“, 1756, „שבירות לוחות האין“, 1759; גרעץ-

אָרומגערינגלט מיט טויזנטער איבערגעגעבענע תלמידים און פייערדיקע פארערער, דאָס איז פאַר אזא פאַנאַטיקער ווי עמדן געווען אזוי אָנציענר, אַז ער האָט דעם נסיון ניט געקאָנט ביישטיין. ער איז אַרויסגעטראָטן אין קאַמף באַוואָפנט מיט אַלע זיינע מעלות און חסרונות: מיט זיין גוואַלטיקער בקיאות אין דער תלמודישער און קבלהשער ליטעראַטור, מיט זיין אומאויסשעפּלעכער ענערגיע, מיט זיין ברענענדיקן חשק צו גיין אויף מסירת־נפש, מיט זיין קרענקלעך־איבערגעשפאַנטער פאַנטאַזיע, וואָס איז אַלץ חושד, ווייל זי זעט אַלץ אין אַן אימהדיק פאַרגרעסערטער גע־שטאַלט"...

אָנגעהויבן האָט זיך די מלחמה פון אַ קמיע, וואָס אייבשיץ האָט געגעבן איינער אַ יולדת. אייבשיצעס קעגנער האָבן די דאָזיקע קמיע גע־עפנט און גלייך זי אַוועקגעטראָגן צו יעקב עמדן, ער זאָל אויפקלערן דעם טעקסט, וואָס איז דאָרט געשריבן. דורך קאָמבינירן די אותיות פון דער קמיע לויטן סדר פון „את־בש" ⁸⁴ און אויף אַנדערע אופנים, האָט יעקב עמדן אַרויסגעפונען, אַז אין דער דאָזיקער קמיע ווערט צוויי מאל איבער־געחזרט שפתי־צבים נאָמען. אייבשיץ גופא און אויך פילע אַנדערע רבנים ⁸⁵ האָבן מיט רעכט אָנגעוויזן, אַז מיט דער סיסטעם, וואָס עמדן האָט זיך באַנוצט, קאָן מען זייער לייכט אַרויספאַקומען שפתי־צבים נאָ־מען אויס יעדער אַנדער קמיע און בכלל אויס יעדן באַליבדיקן טעקסט. עס איז אָבער אויסער ספק, אַז עמדן גופא איז ווירקלעך געווען פעסט איבער־צייגט, אַז די דאָזיקע קמיע האָט „אַנטבלויזט" אייבשיץ, און פאַר דער נאַנצער וועלט באַוויזן, אַז ער איז אַ באַהאַלטענער „שפתי־צבניק". איז קיין ווונדער ניט, וואָס דער דאָזיקער פאַנאַטיקער האָט גלייך אָנגעגורט זיינע לענדן און געלאָזט זיך אין מלחמה. ער האָט פון דער בימה פאַר דער נאַנצער קהילה מכריז ומודיע געווען, אַז „דער, וואָס האָט די דאָזיקע קמיע געשריבן — לייקנט אין גאָט" ⁸⁶. דאָס האָט געמאַכט אַ גוואַלטיקן רושם, און אייבשיץ האָט געפונען פאַר נייטיק זיך ריינוואַשן פונם חשד. שבת

שפ"ר, ב' VIII, קאפ' XIII און ביילאָגע 7; ד. פהנא: „אבן אופל", 1913, „עדות ביעקב" („השלח", V); ב. פק, ר' יעקב עמדן" („השלח", IV); מ. גרינוואַלד, „דער האַמבורגער אַמולעט־ענשטרייט" („מיטטיילונגען ד. געזעלשאַפּט פ. יוד. פאָלקסקונדע", 1903; יעקב פהן, „עחרענרעשוונג ד. ר' יוגתן אייבשיץ", 1870.

⁸⁴ מען פאַרבייט די אותיות אין אַנסקענגגעזעצטן סדר, ד"ה: דאָס ערשטע אות פונם אַלף־בית פאַרבייט מען אויפן לעצטן אות, דאָס צווייטע אות אויפן פאָר־לעצטן אַזוי.

⁸⁵ זע „לוחות עדות", 8, 41.

⁸⁶ „עדות ביעקב", 41.

האָט ער געהאַלטן אַ דרשה און דערביי אַרויסגעטראָטן מיט שבעות און חרמות, אַז ריין איז ער פאַר גאָט און געפינט זיך ניט אין קיין שום פאַריר-רונג מיט דער דאָזיקער „פאַלשער ביתה“. „שווערט ער פאַלש — האָט ער מיט פאַטאָס אויסגערוּפֿן, זאָל גאָט אויף אים אָנשיקן אַלע זיינע שטראַפֿן“⁸⁷. און ווידערזאָגל ווי מיט פינף און צוואַנציג יאָר צוריק איז ער אַרויסגעטראָטן בחרם ובשמתא קעגן שבת-יצבים אָנהענגער; אַלס רב און מרא דאתרא דערקלערט ער אויך אין חרם אַלע די, וואָס טראַכטן אויף אים אויס בילפֿולים, זיינען מחרחר ריב און מאַכן אָן מחלוקת צווישן יידן. די פּאַרשטייער פונם יידישן מעקלענבורגער ישוב האָבן דאָן באַפוילן יעקב עמדן ער זאָל אין משך פון זעקס חדשים פאַרלאָזן אַלטאָנא און די מיט גלידער פון דער אַרטיקער קהילה איז געווען פאַרבאָטן צו באַזוכן עמדהם הויז. דאָס האָט אָבער ניט אַיינגעשראַקן יעקב עמדן. אַדרבה, מיטן ברען פון אַ פאַנאַטיקער האָט ער גענאַרט צו גיין אויף מסירת נפש, זוערן אַ „קדוש“. מיט נאָך מער אימפעט און עקשנות האָט ער זיך געפלייסט אַנטפלויון פאַר דער גאַנצער וועלט דעם געפערלעכן „מין“ און גאָט-לעסטערער, און דער פּלאַס פון דער מלחמה האָט זיך אַלץ מער געשטאַרקט, אַרומגעכאַפט אַלץ נייע קהילות. אייבשיץ האָט צעשיקט זיין „אגרת קנאה“⁸⁸ זיינע פּילצאַליקע תּלמודים, וואָס זיינען געווען פאַרשפּרייט איבער מערן, בעמען און פּוילן, און זיי געבעטן זיי זאָלן זיך אָננעמען פאַר אים און פאַר זיין פאַרשוועכטן כבוד. יעקב עמדן פון זיין זייט האָט געבעטן שטיצע ביי די רבנים פון אַמסטערדאַם, מעץ און פּראַנקפורט, זועלכע האָבן אויס פּערזענלעכע פּניות זיך פּיינדלעך פאַרהאַלטן צו אייב-שיץ. עמדן האָט זיך אויך געווענדט צום „וועד ארבע ארצות“, און באַלד האָט די „קמיעות“-מחלוקת צעטיילט דאָס גאַנצע פּויליש-דייטשע יידנטום אויף צוויי פּיינדלעכע מחנות. כּמעט אַלע קהילות פון לאַטאַויניע און ווענעדיק ביז פּאָדאָליע האָבן אָנטייל גענומען אין דעם אויסגעבראָך-כענעם קאַמף. עס איז געשאַפֿן געוואָרן אַ גאַנצע ליטעראַטור פון קול-קוראם, פאַמפּלעטן און ברוּן. איין יעקב עמדן האָט אָנגעשריבן העכער צען פאַמפּלעטן, פּול מיט זילזולים, חרמות און בייזצאַרנדיקע אָנפאַלן. דער אַלטער אייבשיץ האָט אויך ניט געקאַנט פאַרשווייגן. אָט דעם גאָן בישראל, דעם דאָזיקן ערשטקלאַסיקן תּלמודיסט, איז לחלוטין פּרעמד גע-

87 „לוחות עדות“, דה 76, עמ' ב': „חס ושלום לחשוב ולומר שאני בכלל כת הכוזבת הזה, לא מיניה ולא מקצתו ח'... ישלח ד' עלי כל מנפותיו אם ח'ו יש בו שמץ דשמץ והנני מקבל עלי בח"ה ובשמתא שם מית' אם אני יופת בסתר לבי לילך אחרי צבי שבור ש"ץ ימ"ש וכת הכוזבת האמיתים בו“.

88 פּאַרענפּלעכט אין „לוחות עדות“, 43-44

וזען די שריפטשמעלערישע „חולשה“, זען וואָס ניכער זיינע ווערק גע-
 דרוקט און זיך קונה'שם זיין אַלס מחבר. זיינע גלענצנדיקע רבנישע ווערק
 זיינען פאַרעפנטלעכט געוואָרן ערשט נאָך זיין טויט, און בלויז אַ יאָר פאַר
 זיין טויט (אין 1763) האָט ער, בכדי פאַצאָלן די חובות, וואָס זיין זון
 האָט געמאַכט, פאַרעפנטלעכט דעם ערשטן טייל פון זיין „ברתי ופּלתי“
 (ביאור אויף טור יורה דעה). אין דעם ברען פון מלחמה מיט עמדתן האָט
 אָבער אייבשיץ קיין ברירה ניט געהאַט, און בכדי צו ווירקן אויף דער
 עפנטלעכער מיינונג און זיך ריינוואַשן פון די פאַשולדיקונגען, האָט ער
 פאַרעפנטלעכט (אין 1755) זיין „לוחות עדות“, וווּ עס איז צוגעפּונע-
 זאַמלט פיל אינטערעסאַנטער מאַטעריאַל צו דער געשיכטע פון דעם דאָ-
 זיקן רבנים'קאַמף. דאָס דאָזיקע ווערק איז געשריבן אין רוזקן רעספּעקט
 פּוֹלן טאָן, און דער גינסטיקער איינדרוק ווערט נאָך פאַדייטנדיק פאַר-
 שטאַרקט, בעת מען פאַרגלייכט דעם „לוחות עדות“ מיט עמדתן גאַליקע
 פאַמפלעטן. עמדתן דערמאָנט זיין קעגנער ניט אַנדערש ווי מיט אַזוינע ביי-
 געמען ווי „רשע“, „פּלכ רע“ אַזו'וו, אייבשיץ אָבער רעדט תמיד אין
 געלאַסענעם טאָן: איש ריבי הנקרא ר' יעקב רב מעמדן.

די פיינדלעכע צדדים האָבן אָבער זיך פּלל ניט פאַנונגט בלויז מיט
 פאַמפלעטן: זון כרוזים, מען האָט זיך אויך גענומען צום אַלטן רבנישן גע-
 ווער — צום „חרם“: אויסשליסן פון דער געזעלשאַפט, דערקלערן דעם
 פאַרשולדיקטן פאַר אַ לעבעדיקן בר-מינו, מיט וועלכן קיין מיטגליד פון
 דער קהילה טאָר קיין שום מנע ומשא ניט האָבן. דעם אייבשיצערס געווע-
 זענער תלמיד, דער לופלינער רב חיים פּי, האָט מחרים געווען זיין רבינס
 אַלע קעגנער ⁸⁰, האָט צעשיקט איבער גאַנץ פּוֹלן דעם טעקסט פונם חרם
 און פאַרגעלייגט אַלע אַנדערע רבנים זיי זאָלן אויך מיט זייערע חתימות
 באַשטעטיקן דעם חרם. פילע רבנים האָבן טאַקע געגעבן זייער הסכמה,
 אויסגערופן אין די שולן פאַר דער גאַנצער קהילה, אַז זיי באַשטעטיקן
 דעם דאָזיקן חרם, און האָבן אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז מען דאַרף דן זיין
 לשריפה יעדן ספר, וווּ עס ווערט פאַרשוועכט דער כבוד פון דעם „נשר
 הגדול“, דעם שוץ און שטיצע „של כל הגולה“ ר' יונתן אייבשיץ. מען
 האָט אויך די דרוקעריי-באַזיצער געוואָרנט, אַז זיי זאָלן זיך ניט דערוועגן
 צו דרוקן אַזעלכע ספרים. דער אַנדערער צד האָט אָבער אויך ניט גע-
 שוויגן. אייבשיצערס קעגנער, די רבנים פון מעין, אַמסטערדאַם און פראַנק-
 פּורט, האָבן אין 1753 אָנגענומען אַ החלטה, אַז דער, וואָס האָט גע-
 שריבן דעם טעקסט פון די פאַרדעכטיקע קמיעות, איז „מחרם ומנודה“.

80 דער טעקסט פון דעם דאָזיקן חרם איז פאַרעפנטלעכט אין „לוחות עדות“, 20.

צו דעם דאָזיקן פסק האָבן געגעבן זייער הסכמה נאָך אייניקע רבנים פון דייטשלאַנד. ס'איז אויך, ווי דער שטייגער איז, ניט צוגעגאנגען אין דער מחלוקת און מסירות; ביידע צדדים האָבן ניט געקאָרגט קיין שוחד און בכלל געהאַלטן פאר פשר יעדער קאמפּסמיטל, וואָס ס'איז נאָר געקוֹר מען צו די הענט. מען האָט אַפילו געזוכט הילף און שטיצע ביי דער וועלטלעכער מאַכט; מען האָט דערלאָנגט בקשות דעם מלך פון דענער מאַרק⁹⁰, און אייניקע פון אייבשיצעס אָנהענגער האָבן אויסגענוצט זייער השיבות ביי דער דענישער מלכה⁹¹. מיט דער מחלוקת אין די יידישע קהילות האָט מען זיך אַפילו פאַראינטערעסירט אין דער אַלגעמייןער פרעסע, און דאָרט איז געווען געמעלדעט, אז דעם קאַמף האָט אַרויסגערוּפן אַ נייער יידישער משיח, וואָס האָט זיך אַקאַרשט באַווויזן. אייבשיץ גופא האָט אין אַ קריטישן מאָמענט, ווען דער צד שכנגד האָט באַקומען די אייבערהאַנט⁹², זיך געווענדט נאָך הילף צו זיין געוועזענעם תלמיד, וואָס האָט דערנאָך אָנגענומען דעם קריסטלעכן גלויבן, צו קארל אַנטאָן, און יענער האָט באַלד פאַרעפנטלעכט (אין 1752) אַ ספעציעל ווערק „קורצע נאכריכט פאַן דעם פאַלשען מעססיאַס“, וואָס ער האָט געווינדמעט דעם מלך פון דענעמאַרק. עס האָט זיך אַפילו געפונען אַזאָ נאַווער פראַפּעסאָר, פאַסטאָר דוד־פרידריך מעהערלין, וואָס האָט אין אַ ספעציעל ווערק געפלייסט זיך צו דערווייזן, אז אויס דעם טעקסט פון די באַטרעפנדיקע קמיעות זעט מען פאַשיינפערלעך אַרויס, אז דער רב אייבשיץ איז אַ באַהאַלטענער קריסט; יעקב עמדן און זיינע אָנהענגער האָבן אַ טעות אין פשט, אין די פאַרדעכטיקע אותיות איז פאַרבאָרגן ניט שבת־יצבים נאָמען, נאָר טאַקע קריסטוס בכבודו ובעצמו.

זעקס יאָר נאָכאַנאַנד האָט געדויערט דער דאָזיקער רבנים־קאַמף. פאַר־ענדיקט האָט ער זיך מיט אייבשיצעס ניצחון; ער איז ווידער באַשטימט געוואָרן פאַרן רב הכולל איבער דעם גאַנצן יידישן ישוב אין מעסלענבורג, און לאות ניצחון, אַלס צייכן פון פרייד און ניצחון, האָבן זיינע אָנהענגער

⁹⁰ די שפּאַט אַלטאַנאַ איז דעמאָלט געווען אין רשות פונם דענעמאַרקער מלך.

⁹¹ זע: מ. גרינוואַלד, ציש. וו, 91.

⁹² דעם 30טן יוני 1752 האָט דער מלך פון דענעמאַרק אַרויסגעגעבן אַ באַשעל, לויט וועלכן יעקב עמדן האָט באַקומען אַ דערלויבעניש צוריקצוקערן זיך קיין אַלטאַנאַ; די פאַרשטייער פון דער קהילה האָבן באַדאַרפט באַצאָלן 100 טאַלער שטראַף, אייבשיצן האָט מען דערלויבט צו פאַרבלייבן רב בלויז אין איין האַטבורגער קהילה, און דערפוי אים מתחייב געווען, ער זאָל געבן אַן ענדגילטיקע תשובה אויף 15 אַרויסגעשעלטע פראַגן און אויך דערקלערן אויף אַן אייראָפּעיִשער שפּראַך דעם טעקסט פון די געוויסע קמיעות, וואָס צוליב זיי האָט די מחלוקת אויסגעבראָכן.

א יום-טוב געמאכט און אין די חנוכה-טעג האָבן זיי איינגעאַרדנט מיט גרויס פאַראד אַ פילפאַרביקן מאַסקאַראַדן-צוג און בראש פון דעם צוג איז געפאַרן רייטנדיק אויף אַ פערד אין אַ הונדערן-קאָסטיום אייבשיצעס אַ הויכגעוויקסיקער תלמיד.⁹⁰

דאָס איז אָבער געווען אַ זייער טרויעריקער ניצחון, אַ פירוס-ניצחון, וואָס טראַגט אין זיך אַלס פועל-יוצא די אומפאַרמיידלעכע מפלה. אייבשיץ גוֹצא ווויזט מערערע מאָל אָן אין זיין „לוחות ערות“, אז די דאָזיקע קמיעות-מחלוקת מאַכט די יידישע באַפעלקערונג און אירע פאַרשטייער צו שפּאַט און צו געלעכטער ביי די אומות העולם.⁹¹ דער פּרעסטיזש פון די יידישע גייסטלעכע פאַרשטייער, פון די רבנים, איז אָבער דורך דעם געפאַלן ניט נאָר אין דער אויסנוועלט, נאָר אויך אין דער קהילה גופא. שאַרף און בולט, פאַר דער גאַנצער יידישער וועלט, האָט זיך באַווויזן דער רבנות-אינסטיטוט אין זיין גאַנצער פּוילקייט און טויטער פאַרגליווערטקייט. דעם דאָזיקן עקשנותדיקן קאַמף, וואָס האָט אויפגערודערט דעם גאַנצן דייטש-פּוילישן יידישן ישוב און איז געווען אזוי רייך מיט קליינלעכע פּניות, מיט מסירות, שוחד און אַפילו מיט גע-שלעגן אין די שולן און די בתי-מדרשים — האָט געפּעלט אַ וועלכער ס'איז אירעאַלאָגישער אינהאַלט. דער „מחרחר ריב“, דער אָנהייבער פון דער גאַנצער מחלוקת, יעקב עמרן, האָט פאַקטיש געקעמפט מיט ווינט-מילן, געמאַכט גרויס געפילדער וועגן אַ ספּנה, וואָס לאַ היה ולא נברא און האָט עקסיסטירט בלוזי אין זיין קרענקלעכער פּאַנטאַזיע; די אַנדערע צוויי גדולי הדור, יחזקאל לאַנדאָו און יהושע פאַלק, וואָס האָבן נוטה גע-ווען צו עמדרנס צד, האָבן געשפּילט אין דער מחלוקת אַ גאַנץ צוויידייטיקע ראָלע, און דאָס אויס קליינלעכע פּערזענלעכע פּניות, ווייל זיי האָבן מקנא געווען אייבשיצן און אים ניט געקאָנט מוחל זיין זיינע גאַונישע פעקייטן און גוואַלטיקע חריפות.⁹²

90 זע: „מגילת ספר“, 84; ט. גרינבאָלד, ציט. וו., 124.

91 „לוחות ערות“, דף 40 עמ' א' און ב', דף 72 עמ' ב' און ח'.

92 ווען אייבשיץ האָט אויף דער עלטער געוואָלט זיך באַזעצן אין פּראָג, האָט יחזקאל לאַנדאָו, וואָס איז דאָרט געווען טראַ דאָרטא, אַוועקגעשיקט אַ געבעס-בריוו דער קיווערין מאַריאַ סערענא, אַז זי זאָל פאַרווערן אייבשיצן צו באַזעצן זיך אין פּראָג, הייל יענער איז אַ נידערטרעכטיקער בענטש און אַ געזעלעכער איגנאָראַנט. פּאַלד, אין צוויי יאָר אַרום, איז דער אַלטער אייבשיץ געשטאַרבן, האָט יחזקאל לאַנדאָו געמאַכט אַ נוצאַלטיקן חסד אין דער פּראָגער שול, באַוויינט די גרויסע אַבידה, געקלאָנט, וואָס דאָס יידישע פּאַלק האָט אָנגעוואָרן אַזאַ גרויסן נאָן, וועלכער איז געווען באַשאַנקען מיט די שענטשע און אירלעשע בענטשלעכע מידות.

דער קמיעות-קאמף האָט אונטערנגראָבן דעם אויטאָריטעט פון די נייסטיקע פירער גראָד אין דער צייט, ווען עס האָט זיך איבער דעם דייטשן יידנטום באַוווּזן די ערשטע שטראַלן פון דער „אויפקלערונג“— תקופה, און די אידעען פון די פראַנצויזישע ראַציאָנאַליסטן און מאַטעריאַליסטן האָבן וואַקלדיק געמאַכט דעם פעסטן מויער, וואָס האָט אָפֿגעטיילט דאָס יידישע געמאָ פון דער אויסערלעכער וועלט. די אָפגעלעבטע, נאָך דער קמיעות-מחלוקת אָפגעשוואַכטע און דיסקרעדיטירטע רבנישע וועלט איז געווען מאַכטלאָז בייצוקומען די „פורצי גדר“ — די צויען-ברעכער, וואָס האָבן זיך פלוצלונג באַוווּזן אויף דער יידישער גאָס. שטור-מיש און מוטיק, ווי אַ שווימענדיקער באַרגשטראָם אין אַ לאַכנדיקן פּרילינגס-טאָג, האָבן זיך אַריינגעריסן אין דער אָפגעלעבטער אַלטמאָדישער געמאָ-וועלט נייע אידעען און שטרעמונגען. אַלץ האָט דער שטורמישער שטראָם אויף זיין ניצחונדיקן וועג אומגעשליידערט און אַוועקגעשווענקט: דאָס אַלטע, דורכגעפוילטע און פאַרשטאַרטע צוזאַמען מיט זייער ווערטפולן און לעבנסקרעפטיקן. וועגן דעם אין די ווייטערדיקע טיילן פון אונזער ווערק.

פינפטער קאפיטל

די ירידה פון דער פויליש-ליטווישער רבנים-וועלט. — דער בעל שאנת אריה" און זיין מחלוקת מיט דער קהילה. — דער פראָסעסט פון יהודה מרגלית און די מלחמה פונם ווילנער קהל מיטן „רב האחרון“. — על פרשת דרכים. — דער ווילנער גאון, זיין ראַלע און באַשייט. — דער „די-ערצויפן“.

מיר האָבן אין פאָריקן קאפיטל געזען, ווי אזוי די זעקס-יאָריקע מחלוקת האָט אָפגעשוואַכט דעם רבנים-אויטאָריטעט אין דייטשלאַנד, אויפגעדעקט די פוילקייט פון דעם יידישן קהלשן לעבן מיט זיינע מסירות און קליינלעכע פניות. די ראשי המדברים, די הויפטראַלע אין דער דאָזיקער מחלוקת האָבן געשפילט די רבנים פון דייטשלאַנד און פון מערן; ניט בע-סער, אויב ניט ערגער, איז אָבער אויך געווען די לאַגע אין מדינות פוילן ולימע. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, וואָסערע טויטע פאַרשטאַרטע פאָרמען דער „שולחן-ערוך“-רבנות האָט דאָרט אָנגענומען, אין דער צווייטער העלפט פונם 17טן י"ה. אָפגעשטאַרבן איז דער נייסט פון אַריגינעלן שאַפן אַפילו ביי די גדולי הדור, ביי די באַדייטנדסטע טרעגער פון תלמודישן וויסן אין יענער תקופה. אָט אין דער מלֹכה פון פוילקייט און פאַרגליווערטקייט, וווּ ס'האָט געמוזט אָפשטאַרבן אַלץ, וואָס לעבט און צאָפלט נאָך פרישער לופט, האָבן ניט געקאָנט געדייען קיין פרוכט-באַרע לעבן-דערוועקנדיקע אידעען. די גלענצנדיקסטע פעיקייטן, די שאַרפסטע מוחות האָבן געמוזט דאָרט פאַרקריפלט ווערן, גיין לאַיבור אויף נוצלאָזע, קליינלעכע שפילערייען.

זייער באַלערנדיק איז אין דער הינזיכט דער לעבנס-וועג פון דעם באַרימטן חרף אריה-לייב בן אשר¹, מער באַקאַנט אונטער דעם נאָמען פון זיינע שו"ת „שאנת אריה“. באַשאַנקען מיט אַן אויסערגעוויינלעכן

1 געבאָרן אין מינסקער גובערניע בערך אין 1695. אויף דער עלטער איז ער געווען רב אין מעץ, וווּ ער איז געשטאַרבן אין 1785. ביאָגראַפישע פרטים, זע: ד. מניד, „תולדות משפחת גינצבורג“, 35-50, און אין יידיש-רוסישער ענציקלאָפּעדיע, III, 244-249.

אנאליטישן שכל, איז דער „שאנת אריה“ געווען א שפארקער עומד על דעתו און ארויסגעוויזן פאר יענער צייט אן אומגעוויינלעכן מוט ניט בתפלה צו ווערן פון אָנערקענטע אויטאָריטעטן. אין זיינע שו"ת דער-לויבט ער זיך גאנץ שארפע אויסדרוקן אפילו אנטקעגן אזעלכע אָנער-קענטע פוסקים, ווי דער רמ"א, דער ב"ח, דער ש"ך וכדומה. גאנץ אָפט באַגעגנט מען ביי אים אזוינע אויסדרוקן, ווי: אין בדבריו טעם, שגג בזה הרבה, אינו יודע מה הוא סח, דבריו מבולבלים ואינם מובנים. ער האָט זייער גוט אַיינגעזען די שוואַכע זייטן פון דעם דרך הפילפול, און פלעגט אָפט אָנווייזן, אַז ווי מען זאָל ניט זיין געוואָרנט און זיך פלייסן אויסנוצן דעם פילפול אויסשליסלעך בכרי אַריינצודרינגען אין דעם ריכ-טיקן פשט פון דער תורה, פונדעסטוועגן איז אוממעגלעך עס זאָל זיך דערביי ניט צומישן פאַלשע סאָפיסטיק, וואָס פירט אַראָפּ פון דעם אמתן וועג.² זיינע אַייגענע אַרבעטן זיינען אָבער אויך פול מיט פילפוליסטישן שפינוועבס. דער „שאנת אריה“ באַווייזט טאַקע די קנציקסטע אַיינ-פאַלן פון אַ שאַרף צוגעשפיצטן אנאליטישן מוח, ער איז אָבער נאָרניט מחדש, ער זאָגט ניט אַרויס קיין איין געדאַנק, וואָס זאָל טראָגן אויף זיך דעם שטעמפל פון שעפערישער קראַפט, פון אַריגינעלן דענקען. זיין ניט בטל ווערן פאַר אויטאָריטעטן האָט אים געפירט ניט צום פרייען קריטישן געדאַנק, ניט אויף זעלבשטענדיקע פאַרשער-וועגן, נאָר צו קליינ-לעכער גאוונה, צום עזותדיקן ביטול, מיט וועלכן ער פלעגט זיך פאַרהאַלטן צו אַנדערע תלמיד-יחכמים פון זיין דור. דאָס האָט אים, בפרט אין זיינע יונגע יאָרן, געבראַכט צו שאַרפע קאַנפליקטן און גרויסע אומאַנגע-נעמלעכקייטן. בעת ער איז געווען ראשי-שיבה אין מינסק, האָט ער זיך דערלויבט אַפצושפאַטן מיט אַזאַ אומכבוד פון דעם באַקאַנטן תלמיד-יחכם יחיאל היילפערין (דער בעל „קורא הדרות“), אַז דאָס האָט אַלעמען שטאַרק אויפגעבראַכט און ער האָט געמוזט מיט גרויס בזיון גלייך פאַר-לאָזן מינסק. אַן אַגדה דערציילט, אַז די מינסקער קהילה האָט אַרויפגע-זעצט דעם גאוהדיקן ראשי-שיבה אין אַ שמוציקן לאַסט-וואָגן אום ערב שבת און אונטער שפאַט-געשרייען און פייפעריי האָט מען אים פון דער שטאָט אַרויסגעפירט.³ דער דאָזיקער סיכסוך צווישן דער קהילה און דעם ראשי-שיבה קאָן בלויז פאַרציילנט ווערן אַלס כאַראַקטעריסטישער

² „כמה שיהר האדם בכל מה דאפשר שיהיה עיקר הפלפול באמתה של תורה, ככל מקום אי אפשר שלא יתערבו בו דברים שאינם לאמתה“. א נאָך מער שאַרפערע אַפּשצונג וועגן פילפול, זע „שאנת אריה החדש“, דף 26, עמ' ב'.

³ זע ד. מניד, ציפ. ווערק 36; יהודה לייב גאָרדאָן, „אגרות“, 11, 374.

פרט, וואָס האָט ניט אַרויסגערופן קיין שום וויכטיקע פּאַלנן. פון אַ נאַנץ אַנדער באַטייט איז געווען אַן אַנדער מחלוקת, וואָס האָט אויסגעבראַכן קעגן דעם רב אין דער הויפטשטאָט פון ליטע, אַ מחלוקת, וואָס האָט אויפן בולטסטן אופן אויפגעדעקט די גאַנצע פּוילקייט און דעמאָראַליזירט זיירטקייט פון דער יידישער זעלבסטפאַרוואַלטונג אין ליטע און פּוילן אינדערמיט פונם 18טן י"ה.

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, ווי אזוי די גזירות ת"ה און די שרעקלעכע מהומות און בלוטיקע מלחמות, וואָס האָבן דערנאָך געוועל־טיקט אין די פּוילישע מדינות אין משך פון צען יאָר, האָבן אויף גאַנצע דורות געבראַכט דעם יידישן קיבוץ און עקאָנאָמישן און מאָראַלישן חורבן. בכדי זיך אָפּקויפן פון די ווילדע באַנדעס און חיילות, וואָס האָבן דעמאָלט פריי געבאלעבאַטעוועט איבער דעם גאַנצן לאַנד, האָבן די קהילות געמוזט מאַכן חובות, ס'רוב ביי די קאָטוילישע קלויסטערס און גייסטלעכע אָרגאַניזאַציעס. די דאָזיקע בהל־הצייט האָט נאָך מער אָפּגע־שוואַכט די צענטראַלע פּוילישע מלוכה־מאַכט, וואָס איז שוין פון דורות לאַנג אינגאַנצן אָפּהענגיק געווען פון דעם אַדלשטאַנד, פון דער דעה און אינטערעסן פון די פּוילישע פּריצים און שליאַכטע. נאָך די צעניאָריקע מלחמות איז די ממשלה פון דער שליאַכטע נאָך מער געוואַקסן; יעדער פּריץ, יעדער אָרטיקער שררה איז געווען תקיף אין זיין געגנט, געטאָן וואָס אים האָט זיך געוואַלט און געגלוסט, און קיינער האָט אים ניט גע־קאָנט פאַרווערן. אָט דער צעפאַל און גוואַלטיקע ירידה פונם גאַנצן לאַנד האָט אויפן שערלעכסטן אופן געווירקט אויך אויפן יידישן געזעלשאַפּט־לעבן און קהלשן לעבן. בכדי צו צאָלן די גרויסע חובות און זיך אָפּקויפן ביי די אָרטיקע וועלטלעכע און גייסטלעכע שררות זיי זאָלן ניט אזוי שטאַרק רודפן און ניט באַזווייזן זייער תקיפות קעגן דער יידישער באַ־פעלקערונג, האָבן די פרנסים און טובי העיר, ד"ה די פאַרשטייער פון דער יידישער קהילה, געמוזט אַרויפלייגן אַ גרויסן קאַפּשטייער און אַנדערע אָפּצאָלונגען אויף יעדן יידן באַזונדער. בראש פונם קהל זיינען געשטאַנען די נבירים און אנשים חשובים, וואָס האָבן געהאַט אַ יד ביי די פּריצים און אין די הויפן פון די אָרטיקע שררות. אָט די ראשי קהל, באַקומענ־דיק די מאַכט אין די הענט, פלעגן נאָכטאָן די פּריצים און אונטערדריקן דעם אָרעמען עולם. ביים באַשטימען די אָפּצאָלונגען, פלעגן זיי מאַכן כל המיני פאַלשקייטן: זיך און זייערע מקורבים פלעגן זיי פון אָפּצאָר־לונגען באַפרייען און אַלץ אַרויפלייגן אויפן המון, אויף די ברייטע שיכטן פון דער באַפעלקערונג. די אָרעמעלייט האָבן ניט געהאַט פאַר ווערצן זיך צו קלאָגן, וואָרעם די ראשי קהל זיינען דאָך געווען חשובים ביי די

שררות און זייערע לייט, האָבן זיי געמענט טאָן, וואָס זיי האָבן גע-
וואָלט.

מיר האָבן שוין אין איינעם פון די פריערדיקע קאָפיטלען⁴ אָנגע-
וויזן, ווי אזוי אין דעם דאָזיקן עקשנותדיקן קאָמף, וואָס די אַרעמע
פּאָלקסשיכטן האָבן געפירט קעגן די „טובי העיר“, וואָס זיינען געווען די
רעדלפירער אין דעם „קהל־שטיבל“ און אויך גרויסע חשובים ביי די
שררות, האָבן די רבנים געשפילט אַ גאנץ אומבאַשטימטע ראָלע. אַ טייל
פון זיי האָבן געהאַט דעם מוט אָפן אַרויסצוטערען קעגן די אומגערעכטע
מעשים, וואָס זיינען געטאָן געוואָרן בנוגע צו די אַרעמע מאַסן, און
דערפאַר האָבן די דאָזיקע פּראָטעסטירנדיקע רבנים געהאַט אויסצושטיין
גענוג רדיפות מצד די קהלשע תקיפים. אַנדערע רבנים אָבער זיינען גע-
ווען יד־אחת מיט די ראשי הקהל און דערמיט שטאַרק אָפּגעשוואַכט דעם
רבנות־אוטאָריטעט ביי דער פּאָלקסמאַסע.

מיר האָבן שוין פריער געזען, אין וואָסערע שוואַרצע פאַרבן דער
בעל „קב הישר“ האָט געשילדערט די דעמאָראַליזירונג פון די „בעלי
זרוע“, וואָס זיינען געווען די רעדלפירער אינם „קהל־שטיבל“. אין נאָך
שוואַרצערע פאַרבן שילדערט איינער פון די געציילטע געבילדעטע רבנים
אויס דער צווייטער העלפט פונם 18טן י"ה, יהודה מרגלית⁵, די קלאַ-
נעדיקע, הכנעהדיקע ראָלע, וואָס די רבנים שפילן אויף דעם פּאָן פון
דער דעמאָראַליזירטער זעלבסטפאַרוואַלטונג :

„א טייל מנהיגי ישראל — קלאַגט זיך יהודה מרגלית — לא יחזכו
על כבוד קונם כ"א על כבוד עצמם, זיי טראַכטן ניט וועגן גאָט, נאָר וועגן
זייערע אייגענע אינטערעסן; זייער גאַנצע מאַכט נוצן זיי בלויז אויס
אויף צו וואַרפן אַן אימה אויפן ציבור... מיט זייערע שאַרפע ציינער
טוען זיי פֿרעסן די אַרעמעלייט; פון זיך וואַרפן זיי אָפּ דעם עול פון די
מסים, און וואַרפן אַלץ אַרויף אויף די אַנדערע. ווי נאָר איינער באַקומט
די מאַכט אין האַנט, ווערט ער בקי אין אַלע פּאַלשקייטן, ויתנו יד
לבושע ורשע, מאַכן איין קאָמפּלאַט מיט די נידערטרעכטיקסטע מענטשן,
אויף קיינעם טוען זיי זיך ניט דערבאַרעמען. אַלע קבצנים און אַרעמע
לייט טוען זיי באַלייגן מיט די שווערע שטייערן, און וואָס קאָנען זיי
טאָן, די אומגליקלעכע געבער? מען הייסט געבן — גיבן זיי, ווען עס
טרעפט אַפילו גאנץ גופּט, אַז די אָפּצאָלונגען, וואָס מען האָט אויף זיי

⁴ זע אויבן, ז' 162.

⁵ זעגן זיין ליטעראַרישער סעטיקייט, זע ווייטער, קאָפּ זיבן.

ארויפגעלייגט, שטייגן איבער פפֿל בפלים דאָס, וואָס עס גיט דער גביר. פּאַלן זיי פון די פיס, די אָרעמע, אונטער דער שווערער מאַסא. און זאָלן נאָר פרווון די זיפּנדיקע און שווער אונטערדיקטע אָרעמעלייט פּראָד-טעסטירן קעגן די אַלע שענדלעכע מעשים — ווי וועט זיין צו זיי, ווייל די תקיפּים וועלן פאַר קיין זאָך זיך ניט אָפּשטעלן, בכדי די קעגנער צו רונדירן; גלייך לויפן זיי מיט מסירות צו זייערע באַקאַנטע שרים, נוצן אויס זייער תקיפּות אין די „הויפּן“, ווי ווילדע וועלן טוען זיי אָפּ אין דער טיפּער נאַכט זייערע פינסטערע מעשים. מיט זייערע נידערטרעכטיקע און פרעפלערישע מיטהעלפּער שפינען זיי אַלערליי פּילפּוליס בכדי לנהוג שרדה על הציבור; מיט די פיס טרעטן זיי די אָרעמעלייט און פעסט דריקן זיי מיט זייער שווערער האַנט די אָרעמע מאַסע.“

„מיינט ניט, קלאַנגט זיך מרגלית ווייטער, אז מען קאָן זיך ווענדן נאָך הילף צו די גדולי הדור, צו אונזערע רבנים, וואָס זייער חוב איז דאָך צו זיין די היטער און שיצער פונם פּאַלק. וואָרעם זיי זיינען יד-אחת מיט די באַדריקער, גייען צוזאַמען מיט די „תקיפּים והשליטים אשר בעיר“, ווערן מיטהעלפּער פון יעדן סיפּאַס, גיבן רעכט יעדן באַטריגער (להיות זרוע ומגן לנגנו ואומץ לחומץ), דעם רבס נאָמען און אויטאָ-ריטעט ווערט אויסגענוצט צו אַלע רשעותן, אַלץ באַקומט דעם הסכּם פון דעם מרא דאתרא. דער וואָס דאַרף זיין דער היטער פון גערעכטי-קייט — ווערט דער שירם פון רויבער און באַנדיטן, דער שופּט צדק — מיט באַטריגער אין איין באַנדע... אלה המת דיינינו שופּטינו ומהוקינינו — אָט דאָס זיינען אונזערע דיינים, אונזערע שופּטים און געזעצגעבער! רויק זעען זיי צו, וואָסערע רויבערייען און אומרעכטן עס קומען פאַר אין דער קהילה, און זיי טוען נאָך הנפּענען די עשירים און תקיפּים, וואָס פון זיי קומט דאָך „כל ריב וכל נגע“ — יעדע קריג און פּלאַג...“

„ועיקר האשמה תלויה בראש הרוזנים והסגנים — זאָגט ווייטער יהודה מרגלית — דער עיקר זיינען אין דעם שולדיק די ראשי הקהל; דאָס ווילן זיי מיט אַ כּיוון ניט לאָזן ווילן קיין דיינים הנונים, און קלויבן אויס ניט קיין פּאַסיקע מענטשן, „שאין בהם לא ברית ולא תורה“. דאָס טוען זיי אַלץ אויס דער שלעכטער מידה פון גאווה און זייער דורשט נאָך מאַכט און כבוד. זיי, די ראשים ושליטים פון דער קהילה, ווילן ניט דערלאָזן אויפן רבנות-פּאַסטן אָנגעזענע און בפּבּודיקע מענטשן, בכדי זיי זאָלן ניט דאַרפן זיך רעכענען מיט זייער אויטאָריטעט און זיין נכנע אונטער זיי. קלויבן זיי ליבער אויס פאַר אַ רב אָדער אַ מגיד גאַנץ נייש-

טיקע מענטשן, וואָס זיינען גרייט צו טאָן אַלץ, וואָס זיי, די תקיפים, ווילן".⁶

אין דער זעלבער צייט, ווען מרגלית האָט געשריבן זיינע צאָרני-דיקע שטראָף-רייד, האָט אין דעם הויפט-צענטער פון ליטע, אין דער עיר ואם בישראל — אין ווילנע, זיך געפירט אַן עקשנות-דיקער קאמף צווישן די ראשי הקהל און דעם ווילנער רב הפולל, אַ קאמף, וואָס האָט סוף-כל-סוף אונטערנגראָבן די מאַכט פון ביידע צדדים: הן פון דעם „כסא הרבנות" הן פון דעם „חדר הקהל" — פון דער זעלבסטפארוואַל-טונג אין מדינת ליטע. אָט די מחלוקת, וואָס האָט געדויערט גאַנצע פינף און צוואַנציק יאָר, האָט אומבאַדינגט אַ באַדייטנדיקן קולטור-היסטאָרישן אינטערעס, ווייל ער גיט אַ בולט בילד פון דער טרויעריקער מאַראַלישער ירידה, צו וועלכער די יידישע זעלבסטפארוואַלטונג האָט דערגרייכט אין דער צווייטער העלפט פונם 18טן י"ה.⁷

אַזוי זעען מיר אין ביידע וויכטיקסטע יידישע קיבוצים — אין דייטשלאַנד און אין פּוילן, איין און דאָס זעלבע טרויעריקע בילד: מחלוקתן און סכסוכים אין דעם קהלשן לעבן דעקן אויף פון איין זייט די גאַנצע צעפּוילטקייט פון דער יידישער זעלבסטפארוואַלטונג, און פון דער אַנ-דערער — דעם מאַראַלישן באַנקראַט פון די גייסטלעכע פאַרשטייער, פון די רבנים און מנהיגי הדור. אויף דער אייבערפלאַך, אויפן אייבערשטן שטח פון דעם געזעלשאַפטלעכן לעבן, זעען מיר אין ביידע קיבוצים אַ פּולשטענדיקע גייסטיקע ירידה; אָבער אין די טיפענישן פונם פּאַלקס-לעבן קומען פאַר קאָמפּליצירטע, פאַרן אויבנאויפיקן אויג גיט באַמערק-באַרע פּראַצעסן — אַ פּועל-יוצא פון פאַרשיידנאַרטיקע סאָציאַלע און גייסטיקע בּוֹהוֹת — און באַלד ווערט דאָס מאַרבאַרגענע אַנטפּלעקט, דאָס איינענדיקע געפירט פאַרשיידענע פאַרבן און דאָס איינפאַרמיקע באַקומט קאָמפּליצירטערע געשטאַלטן. די צוויי צווילינג-ברידער, דער פּויליש-דייטשער קיבוץ, וואָס איז ביז איצט געווען ווי מעור אחד — ווערן אָפּ-געזונדערט, יעדער באַקומט זיין אייגענעם נוסח. אויפגעוואַכט פון זייער גליווער, האָבן זיי זעלבשטענדיק אָנגעהויבן זוכן וועגן, די וועגן גייען זיך

⁶ זע: „בית מדרש", 40-42 (מיר ציפּירן לויט דער ליקער אויסגאַבע פון 1862); „של אורח", 38 (ציפּירט לויט דער פּרעסבורגער אויסגאַבע פון 1813).

⁷ דעם דאָזיקן קאמף האָבן מיר באַריכט באַשריבן אין אונזער אַרבעט „מלחמת הקהל החרב האחרון" („העבר", 1918, II). מיר האָבן דערביי אויסגענוצט אַ האַנט-שריפּטלעכן פּנקס, אין וועלכן עס זיינען צונויפגעזאַמלט „כתובים וכתובים הנוגע לדברי ריבות ומחלוקת ע"ד האג"ד האחרון בוילנא". ווייל די צייטשריפט האָט ניש געהאַט קיין אריכט ימים, איז די צווייטע העלפט פון אונזער אַרבעט געבליבן ניש פאַרעפּנטלעכט.

פונאנדער, ערטערוויי קרייצן זיי זיך דורך, גיסן זיך צונויף אויף א וויילע, און באַלד וויקלען זיי זיך ווייטער אין פאַרשיידענע זייטן און ריכטונגען...

אין דער זעלבער שטאַט, וווּ עס איז פאַרגעקומען די „מלחמת הקהל בהרב האחרון“, וואָס האָט, ווי מיר האָבן פריער אָנגעוויזן, אַנט-בלויזט דעם מאָראַלישן באַנקראַט פון דער רבנישער וועלט — האָט גע-לעבט און געשאַפן אַ ווונדערבארער מאַן, איינע פון די מערקווירדיקסטע און אויסערגעוויינלעך פאַנאַבטסטע פּערזענלעכקייטן, וואָס יידן האָבן געבאַרן אין משך פונם 18טן י"ה. אַ שטרענגער אַסקעט און פרוש איז ער געווען, אינגאַנצן אויסגעטאָן פון עולם הזה, און גראַד אים איז גע-לונגען אומקערן דער פאַרשטאַרטער רבנישער לומדות איר אַמאָליקן גלאַנץ און אויטאָריטעט. אים האָט אינטערעסירט בלויז דאָס געוועזענע און אַמאָליקע, זיין גאַנצער מהות, זיין גאַנץ טאָן און טראַכטן האָט גע-הערט דעם עבר, דער מסורה פון פאַרגאַנגענע דורות, און דאָך האָט ער מיט זיין שאַפן, ווען אַפילו קעגן זיין ווילן, געפירט צו נייע וועגן; ער איז געווען דער פאַרבינדונגס-דינג צווישן דער אַלטער וועלט און די נייע אויפגעוואַכטע שטרעמונגען. ר' אליהו בר' שלמה זלמן האָט דער דאָזי-קער מאַן געהייסן, ביים פּאָלס אָבער איז ער פאַר אַלע דורות פאַרבליבן סתם „דער ווילנער נאָן“, דער איינציקער, דער אויסדערוויילטער...⁸

אין זיינע לערניאַרן דאַרף אונטערגעשטראַכן ווערן איין כאַראַקטערטישער פרט: ער האָט אין קיין שום ישיבה ניט געלערנט. שוין גאָר אין די יונגע יאָרן האָט ער געשמט פאַר אַ נואַאָליקן עילוי, האָט ער שוין פון ינגליוויי אָן געלערנט פאַר זיך, געגאַנגען זיין דרך. דאָס האָט בלי-טפּק געהאַט אַ גרויסן באַטייט פאַר זיין ווייטערדיקער גייסטיקער אַנטוויק-לונג. ער האָט זיך ניט געפונען אונטער דער השפּעה פון דעם דרך הפּילפּול, פון דעם אַלטפּרענקישן סדר הלימוד אין די דעמאָליטיקע ישיבות; אָנגעוויזן אויף זיינע אייגענע פּוהות, האָט ער שוין גאָר אין די יונגע יאָרן געלערנט צו זיין אַן עומד על דעתו, פריי און אומגעשטערט זוכן זיין אייגענעם דרך אויפן געביט פון תלמודישן פאַרשן און לימוד התורה. צו צוואַנציק יאָר פאַרלאָזט דער ווילנער גאָן זיין הויזגעזינד און היים און לאָזט זיך אין דער וועלט אַריין „אַפּריכטן גלות“. אין משך פון פינף יאָר האָט ער געוואַנדערט איבער פּוילן און גאַנץ דייטש-לאַנד. עס זיינען פאַראַן אַ סך לעגענדעס וועגן דעם, ווי די חכמי אומות העולם, גרויסע פּראָפּעסאָרן און געלערנטע זיינען אין בערלין נתפעל גע-

8 געבאָרן אין 1720, געשטאָרבן אין היילע אין 1797.

וואָרן פון דעם ווילנער גאונס בקיאות אין די אַלע „שבע חכמות“.⁹ אַ קערנדל אמת איז אין די דאָזיקע לעגענדעס יאָ פאַראַנען: אין דער יידישער רבנישער וועלט האָט דער יונגער גאונישער פרוש פון ווילנע געמאַכט אַ זייער גרויסן רושם, און ר' יונתן אייבשיץ זאָגט עדות, אַז „ער (אליהו מוויילנא) איז שטאַרק באַרימט אין פּוילן, בערלין, ליסע און אין אלע אַנדערע מקומות, וווּ ער האָט נאָר געוואַנדערט“¹⁰. אין יאָר 1745 איז דער גאון צוריקגעקומען קיין ווילנע, וווּ ער האָט פאַרבראַכט זיין גאַנץ לעבן. און דאָס דאָזיקע לעבן איז געווען אָפּגעגעבן איין איינציקער באַשעפטיקונג, האָט געשטרעבט צו איין באַשטימטן ציל — לערנען תורה. אויסגעטאָן פון וועלטלעכע אינטערעסן און פון דאָגמא פּרנסה¹¹, פלעגט ער זיצן טאָג און נאַכט אין טלית און תפילין פאַרמאַכט ביי זיך אין צימער ביי צוגעשפאַרטע לאָדן, די שיין פון דער זון זאָל אים ניט שטערן, און אַלץ געלערנט. אפילו מיט די אייגענע קינדער האָט ער זעלטן ווען אַ וואָרט גערעדט, ניט געוואָלט מפיסוק זיין; און פילע לעגענדעס וועגן דעם גאונס פרישות און אָפּגעזונדערטקייט האָבן צירקולירט אין דער אַלטער ווילנע. ער, דער גרעסטער בקי אין ים התלמוד, דער למדן, וואָס האָט אפּשר זיין גלייכן ניט פאַר די לעצטע עטלעכע יאָר-הונדערט, האָט ניט געוואָלט פאַרנעמען דעם פסא הרבנות: אַ רב, האָט ער געזאָגט,¹² מוז דאָך האָבן צו טאָן מיט מענטשן, מיט וועלט-זאַכן; און נאָר אַ פּרוואַטער מענטש קאָן זיין אָפּגעזונדערט פון דער גאַנצער וועלט, ווייט פון גשמיות און עולם-הזהר-זאַכן — רק לויטער רוחניות, אויף קיין איין טריט ניט פאַרלאָזן אהלה של תורה — די געצעלטן פון דער תורה. און ניט רק „דער גאון“ האָט ער ביי זיין דור געהייסן, נאָר אויך „דער חסיד“, דער איש אלהים...¹³

איבער זיבעציק ווערק האָט ער פאַרפאַסט, נאָר קיין איינס ביי זיין לעבן ניט געדרוקט, פילע פון זיי אפילו ניט מיט דער אייגענער האַנט

9 י. ה. לעווין, „עליות אליהו“, 4טע אויפלאַגע, 16.

10 „לוחות עדות“, 1.

11 פאַר אַלע הצטרכותן פון דעם גאונס הוינגעוויגס האָט געזאָרגט די ווילנער קהילה: זי פלעגט דירוף אַסינגירן יערלעך 1400 זלפּעס, געזאָרגט אויך פאַר פרייע ווייבונג און באַפרייט פון העלכע ס'איז אָפּצאלונגען.

12 זע „תנא דבי אליהו“ (אַ פירוש אויף משלי), 19.

13 דערפאַר בעת נס האָט אויסגעבראַכן די גרויסער כחלוקת צווישן די ראשי הקהל און דעם רב שמואל בן אביגדור, האָט דער צד שפּנד אין זיין אָנקלאַגע, וואָס ער האָט דערלאָנגט דער אויסערלעכער מאַכט, צווישן אַנדערע באַשולדיקונגען קעגן די ראשי הקהל אויך אַרויסגעשטעלט דעם חסא, וואָס מען פלעגט יערלעך אויסצאלן פון קהילע געלב 1400 זלפּעס, עפעס איינעם אַ אליהו בן זלמן, וואָס ווערט אָנגערופן

געשריבן; און דאך האָט ער שוין ביים לעבן, נאָך אין זיינע מיטעלע יאָרן גענאָלטן אַלס דער גרעסטער אויטאָריטעט אויפן געביט פון תלמודישן וויסן, און הן אין דער רבנישער וועלט הן ביים פשוטן עולם אין דער „ווילנער גאון“ געוואָרן דער סימבאָל פון גאונישער לומדות און הייליקער חסידות. יעדעס וואָרט זיינס האָט געמאַכט אַ רושם, דורך זיינע תלמידים מפה אל פה פאַרשפרייט, מיט יראת הכבוד פאַרשריבן און מיט פילע פירושים פאַרטויטשט. וואָרעס אַן ערשטקלאַסישער פאַר-שער איז דער ווילנער גאון געווען. זיצנדיק פאַרשפאַרט ביי זיך אין חדר מיט די צוגעמאַכטע לאַדנס, האָט ער מיט זיין אַדלער-בליק דאָך דערזען ווי אומנאָרמאַל, ווי פאַרקריפלט ס'איז דאָס גייסטיקע לעבן פון זיין דור. מיט זיין גאַנצן אויטאָריטעט איז ער אַרויסגעטראָטן קעגן דעם דרך הפלפול, און האָט אָפּן דערקלערט, אַז דער דאָזיקער סדר הלימוד „פאַר-טרייבט דעם אמת“⁷⁴. די מוחות זיינען אין יענעם דור דורך דעם איבערגעשפיצטן פילפול געווען אזוי פאַרדרייט, אַז עס האָט ערשט גע-מוזט קומען אַ ווילנער גאון און „אַנטדעקן“ אַזאַ פשוטע זאַך, אַז ביים הינוך פון קינדער דאַרף מען גיין מן הקל אל החמור, אַז פריער דאַרף מען מיט די קינדער לערנען תנ"ך און דיקדוק, דערנאָך משנה און ערשט דאַן נמרא מיט רש"י און די ווייטערדיקע פירושים⁷⁵. עס איז פאַר יענער צייט געווען ממש אַ התגלות, בעת דער ווילנער גאון האָט אַרויסגע-זאָגט דעם פשוטן געדאַנק, אַז דער תלמוד איז דאָך אַ פרעליוצא פון די ספרי הקודש, פעסט און אָרגאַניש מיט זיי צונויפגעבונדן, בכּן איז גאָר אוממעגלעך דעם תלמוד גרינדלעך אן וויסנשאַפטלעך צו פאַרשטיין וויבאַלד מען איז ניט בקי אין תנ"ך, וואָס איז דאָך דער יסוד, אויף וועלכן דער גאַנצער תלמוד איז אויפגעבויט. בכדי אָבער דעם תנ"ך צו פאַרשטיין מוז מען דאָך אויספאַרשן די שפראַך, אויף וועלכער דער תנ"ך

מיטן ביינאָמען חסיד⁷⁴, און מען גיט אים נאָך דערצו פרייע דירה אין מען באַפרייט אים פון אַלע שטייערן. זע די אַקטן פון דער ווילנער קאָמיטע, ב' 29, ז' 468, 470: Eliaszowi Zelmanowiczowi, tytułacemu się patriarsze, czyli po hebraysku chossidowi... nie nie czynemu, żadnego szeląga do kahalni nieplacącemu, ani też do żądnej króbbki nie importującemu, stancją onemu arenduje, y co tydzień z kahalnych pieniędzy tym sposobem zebranych dwadzieścia ośm złotych opłaca, co na rok wynie- sie wydatku daremneho tysiąc czterysta złotych, y różne onemu akkomodacye, jako to rubę y dalsze rzeczy kupują.

14 „עליות אליהו“, 72.

15 זיין פראָגראַם וועגן קינדער דערציען גיט דער ווילנער גאון אין דער הקדמה צו זיין פירוש אויף „שולחן ערוך“ שור „אורח היים“, און ווערט מיט התלהבות אים בערנעוורט אין פילע ווערק פון זיינע תלמידים. זע, צ"ב, דעם ווילנער מנידס, יחזקאל פייוול אויס דראַקאָאָסיון, תולדות אדם, ערשטער טייל, קאָפּ 3.

איז געשריבן ¹⁶, קודם־כל וויסן דעם פשוטן פשט, דעם פירוש המילות, און דערנאך ערשט זוכן אין די ווערטער די סתרי תורות, וואָס זיינען אין זיי פארבאָרן ¹⁷. אויך מידלעך, שטרייכט דער ווילנער גאון אונטער, דארפן ליינען די ספרי הקודש (אין יידיש־דייטשער איבערזעצונג); און אין זיין באַווסטן בריוו, וואָס ער האָט געשריבן אַהיים אויפן וועג קיין ארץ־ישראל ¹⁸, זאָגט ער אָן, אז זיינע טעכטער זאָלן „למען השם יעדן טאָג ליינען „משלי“ אויף עברי־טייטש, ווייל דער דאָזיקער ספר איז וויכטיקער פון אַלע אַנדערע מוסר־ספרים“.

דער ווילנער גאון איז אָבער אין זיין דערציִונגס־רעפּאָרם געגאַנגען נאָך ווייטער, און האָט זיך דערלויבט אַרויסצוזאָגן אַזוינע געדאַנקען, וואָס האָבן שוין ממש געשמעקט מיט אַפיקורסות. דער דאָזיקער פאַר־נאָטיק־פרומער מאַן, וואָס איז גרייט געווען זיך מקריב זיין פאַר אַ מינדסטער מצווה, דערקלערט נאָנץ באַשטימט, אַז בכדי צו זיין אימ־שטאַנד גרינטלעך אויסצופאַרשן דעם תלמוד, מוז מען דערצו פאַזיצן ניט נאָר ריין־יידישע ידיעות, נאָר זיין פּסי אין „חכמות היצוניות“ אויך. אַסטראָנאָמיע, געאָגראַפיע, מאַטעמאַטיק, מעדיצין ופּדגוגיק, ווייזט אָן דער ווילנער גאון, האָבן אַ גרויס שייכות צו נמרא, זוייל אָן די דאָ־זיקע וויכטיקע חכמות איז נאָר אוממעגלעך משיג צו זיין פילע געזעצן אין דער תורה און דינים אין תלמוד.

„אַלע חכמות — דערקלערט דער ווילנער גאון — זיינען נייטיק פאַר אונזער תורה“ ¹⁹; „יעדער מאַנגל פון וויסן אין די חכמות היצוניות איז גורם אַ הונדערטפאַכן מאַנגל ביים לערנען די תורה, כי התורה והחכמה נצמדים יחד“ ²⁰. פלוז צו דער פילאָזאָפיע האָט זיך דער ווילנער גאון פאַרהאַלטן מיט שנאה, ער האָט שטאַרק באַדויערט, וואָס אַזאַ גדול בישראל, ווי דער רמב"ם, האָט זיך געלאָזט פאַרפירן דורך דער „פאַרשאַלטענער פילאָזאָפיע“ (הפילוסופיה הארורה) ²¹. ווי

¹⁶ וועגן דעם נאונס גרויסע ידיעות אין דיקדוק און יידישער שפראך־פאַרשונג, זע: מ. פלוגניץ, „בן פורת“, 67.

¹⁷ „אדרת אליהו“, 1.

¹⁸ אויס אַן אומבאַקאַנטער סיבה איז פון דער נסיעה נאָרניס געוואָרן און דער גאון האָט זיך אומגעקערט פון מיטן וועג.

¹⁹ „כל החכמות נצרכות לתורתנו הקדושה וכלולים בה“ (זע: י. ת. לעווין, ציט. 23; ישראל שקלאָווער אין זיין פאַררעדע צו „פאת השלח“).

²⁰ זע ברוך שיק אין דער הקדמה צו זיין אוקלידוס־איבערזעצונג.

²¹ תירש קאַצענעלענבויען פאַרויכערס אַפילו (קריה נאמנה“, 152), אַז דער דאָזיקער אויסדרוק „אַינס דברי הנר“א“, נאָר אַ זייטיקער מענטש, האָט די דאָזיקע ווערסער בשעתן דרוקן אַריינגעשטעלט. צו די דאָזיקע פאַרהויפטונג האָט קיין שום יסוד ניט, האָט שוין פון לאַנג דערוויין שטואל לוריא, וואָס האָט אַליין געזען דעם ווילנער גאונס איינגעשטעקן מאַנוסקריפט (זע „עליות אליהו“, 25).

מיר וועלן ווייטער זען, האָט דער ווילנער גאון אָנגעוויזן זיינע תלמידים ווי נייטיק ס'איז איבערזעצן וויסנשאַפטלעכע ווערק און לערנביכער פון אייראָפּעיִשע שפּראַכן אויף לשון-קודש. ער איז אָבער געווען ניט נאָר אַ נאה דורש, נאָר אויך אַ נאה מקיים. ער גופא האָט אויך געשריבן ווערק וועגן דיקדוק, מאַטעמאטיק און געאָגראַפיע. ער שרייבט אַ לערנבוך „איל משולש" ²², וווּ עס ווערן דערקלערט ספּעציעלע מאַטעמאטישע פּראָבן, וואָס האָבן אַ שייכות צו געוויסע דינים, וועלכע ווערן באַהאַנדלט אין פּאַרשיידענע מסכתות פון תלמוד. אויפן יסוד פון די ידיעות, וואָס ווערן געגעבן אין דער ביבלי, פּאַרפּאַסט ער אַ געאָגראַפיע פון פּאַלעסטינע (צורת הארץ) און צייכנט אויך אַ סכעמאטישע קארטע פון ארץ-ישראל, בכדי דער יידישער ליינער זאָל האָבן אַ קלאָרן באַגריף, ווי אַזוי דאָס לאַנד פּנען איז צעטיילט געוואָרן צווישן די צוועלף שבטי ישראל (די קארטע איז פּאַרעפּנטלעכט אין צווייטן זאַמלבוך „פּערעזשיטאָיע"). ער שרייבט אויך ווערק וועגן אַסטראָנאָמיע, גראַמאַטיק אַז'וו. דער ווילנער גאון האָט ניט באַהערשט קיין איין אייראָפּעיִשע שפּראַך, אַלע זיינע וויסנשאַפטלעכע ידיעות האָט ער געשעפּט אויסשליסלעך אויס אַלע העברעיִשע קוועלן, דערפאַר האָבן די דאָזיקע ווערק זיינע ניט געקאָנט האָבן אַ באַדייטנדיקן וויסנשאַפטלעכן ווערט. אַן אומפּאַרגלייכלעך גרעסערן פּאַטייט האָבן אָבער זיינע פּאַרשונגען אויפן געביט פון חכמת התלמוד. דאָ איז ער פּלייסק געווען אַ מחדש, און דער פּאַטייט פון זיינע אַרבעטן ווערט נאָך גרעסער, בעת מען נעמט אין באַטראַכט, אַז אין יענער צייט איז די קריטישע באַלייכטונג און אויספּאַרשונג פון היסטאָרישע דאָקומענטן געגאַנגען נאָך אין די קינדער-שיכלעך אַפילו ביי דער אייראָפּעיִשער געלערנטער וועלט. מיט זיין גאַנצער גאָנטישער חריפות און גוואַלטיקער פּקיאות האָט ער זיך גענומען קריטיש אויס-צופאַרשן און אויסצובעסערן דעם טעקסט פון דער אַלטער תלמודישער ליטעראַטור. יעדעס וואָרט אין תלמוד איז טאַקע ביי אים געווען קדשי קדשים, ער האָט אָבער אויך זייער גוט געוואָסט, אַז איידער מען האָט דעם תלמוד אָנגעהויבן דרוקן, פּלעגט מען דעם טעקסט אָפּשרייבן מיט דער האַנט. און די סופרים און אָפּשרייבערס זיינען דאָך געווען פּשוטע פּשוטע און דערצו נאָך צייטגווייז אָן די נייטיקע ידיעות אויך, האָבן זיי ניט ווילנדיק אָנגעמאַכט גרייזן, אָפט פּאַרווענדט גאַנצע דפים אָדער איינציקע שורות. און דאָ האָט ר' אליהו מוויילנאָ באַוויזן זיין גאַנצ גאַונות. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן ²³, אַז דער רש"י האָט מיט זיין

²² גערדוקט אין 1833.

²³ זע אויבן, ד' 52.

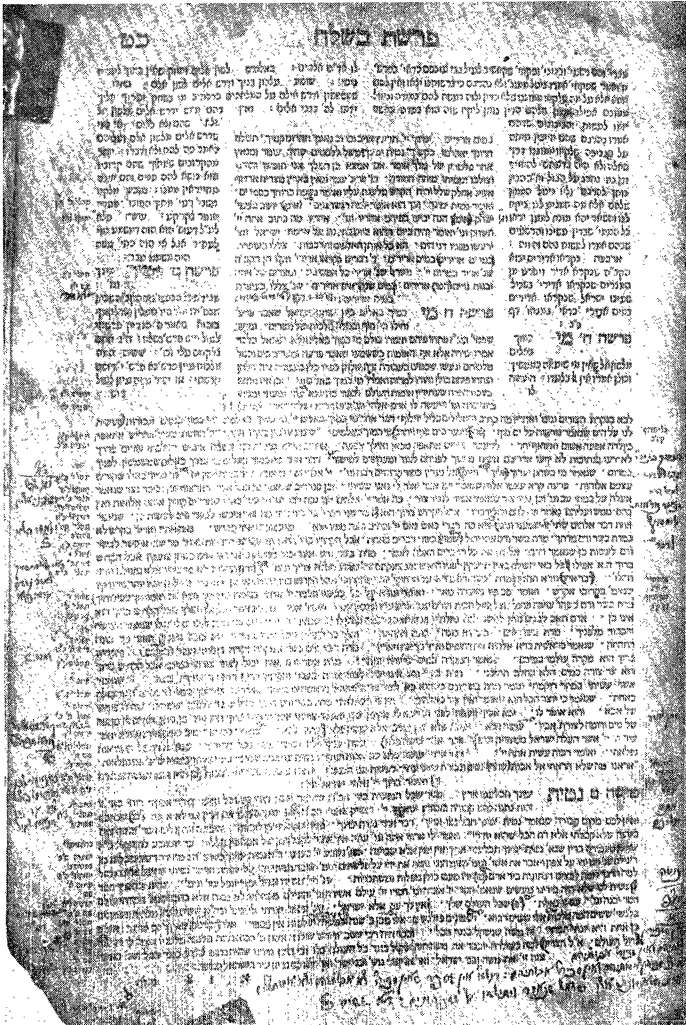
הרפיות פיל אויפגעטאן מיט זיינע קריטישע אויספארשונגען זענען דעם טעקסט פון תלמוד בבלי, האָט דערפאר דער ווילנער גאון געשענקט זיין הויפט-אויפמערקזאמקייט דעם אַמווייניקסטן אויסגעפארשטן תלמוד ירושלמי. קריטיש אויספארשן און אויסבעסערן דעם פארגרייזטן טעקסט איז נאָך געווען באַזונדערס שווער דורך דעם, וואָס דער ווילנער גאון האָט ניט געהאט אונטער די הענט אַ גענוגדיקע צאָל אַלטע מאַנוסקריפטן. האָט דער ווילנער גאון זיך דערפאר באַנוצט מיט דער מעטאָדע פון פאָרגלייכונגען: דעם טעקסט, וואָס ס'האָט אַרויסגערוּפֿן אַ וועלכן ס'איז חשד, האָט ער פאָרגליכן מיטן טעקסט פון דעם זעלבן ענין אין אַלע אַנדערע אַלט־העברעישע מקורים. דערביי האָט ער אַרויסגעוויזן אַ שאַרפֿן קריטישן חוש, בעת ער האָט אַרויסגעזאָגט זיין גרויס באַדויערן, וואָס עס זיינען ניט פאָראַן אין העברעישער איבערזעצונג יוסף פֿלאַוויוס ווערק, זעלבטע וואָלטן פֿליספּק געקאָנט באַלייכטן פילע טונקלע שטעלן אין תלמוד. מיט הרפיות, וואָס ס'האָט קיין גלייכן ניט, און מיט גרויס מי און פֿלייס האָט ער קריטיש און וויסנשאַפטלעך דורכגעפארשט דעם טעקסט פון גאַנץ תלמוד ירושלמי, אַ סך מדרשים און פילע אַנדערע זויכטיקע ספרים. פאָרהאַלטנדיק זיך מיט גרויס יראת־הכבוד צום טעקסט פון די קדמונים, האָט ער זיין קריטישע אַרבעט דורכגעפירט מיט דער גרעסטער פאָרזיכטיקייט. יעדע אויסבעסערונג זיינע האָט אים געקאָסט גוואַלטיק פיל מי און צייט, און די תלמידים זיינע דערציילן, אַז עס האָט ניט זעלטן געטראָפֿן, וואָס ער פֿלעגט פארברענגען גאַנצע חדשים מיזאַמע אַרבעט איבער איין אויסבעסערונג צו אַ פאָרגרייזטן טעקסט.²⁴ דערפאר אָבער, אַז ער האָט זיך איבערצייגט אין דער ריכטיקייט פון זיין השערה, האָט ער שוין אָן שום פחד געענדערט דעם טעקסט, פֿלעגט אויסמעקן אָדער איבערטראָגן פון איין קאָפיטל אין אַ צווייטן גאַנצע שורות און זאַצן. גאַנץ אָפט פֿלעגט מיט איין קליינער הערה אָדער מיט איין וואָרט געלינגען דעם ווילנער גאון צו צעשטערן גאַנצע בערג בויך־ספרות און קונציקע פֿשטלעך פון זיינע פאָרגייער, און וואָס ס'האָט פֿריער אויסגע־וויזן אזוי האַרב, פארפֿאַלנטערט און אויספארשטענדלעך, איז מיטאַמאָך געוואָרן אזוי פשוט און קלאָר. זיינע טיפע און ווערטפולע דערקלערונגען פֿלעגט דער ווילנער גאון על־פי רוב מאַכן אין פאָרם פון הגהות אויף די ראַנדן פון דעם באַטרעפֿנדיקן ספר גופא. אין דעם לענינגראַדער אַזיאַטישן מוזיי געפינט זיך אַן עקזעמפלאַר „מכילתא״, וואָס אויף די ראַנדן פון זיינע פֿלעטער האָט דער ווילנער גאון געשריבן זיינע ווערטפולע

²⁴ זע ר' חיים וואָלקאָזשינערס הקדמה צו „ספרא דציניעותא״.

הנהות און אויסבעסערונגען, און טאקע פון דעם דאָזיקן עקזעמפּלאַר זיינען זיי איבערעדרוקט אין אַלע שפעטערדיקע מכילתא־אויסגאַבעס אונטער דעם קעפל „איפת צדק“²⁵.

ס'איז אויסער ספק, אז פון היינטיקן וויסנשאַפטלעכן שטאַנדפּונקט איז די „פאַרגלייכונגס-מעטאָדע“, מיט וועלכער דער ווילנער גאון האָט זיך באַנוצט, ניט קיין גאַנץ זיכערע. די ניט גלייכע נוסחאות פון איין און דעם זעלבן דין אָדער החלטה אין פאַרשיידענע מקורים זיינען ניט שטענדיק קיין פּוּעל־יוצא פון אַ פּשוטן „טעות סופרים“ — וואָס די אָפּשרייבערס האָבן אַ טעות געהאַט און פאַרגרייזט דעם טעקסט. ס'ניאָך דעם וועלטפּאַנעם און ס'ניאָך דער צייט און סביבה, אין וועלכער עס האָבן געלעבט די פּערזאָנען, וואָס האָבן רעדאַקטירט די באַטרעפּנדיקע קוועלע, האָט דער אָדער יענער דין באַקומען אַ גאַנץ אַנדערע טענדענץ און נוסח. אזוי ווייט האָט אָבער דער ווילנער גאון, וואָס איז געשטאַנען אויף דער גרענעץ פון צוויי תקופות, ביי זיין גאַנצער חריפות ניט געקאַנט גיין. פאַר אים מיט זיין שאַרפּן פאַרשער־חוש איז טאקע געווען קלאַר, אז די מסורה און די מנהגים פון פאַרשיידענע תקופות געפינען זיך אין געוויסן צוזאַמענהאַנג מיט דער ביבליאָרע, מיט די דינים און געזעצן פון דער תורה. אים האָט אָבער אויף דער מחשבה ניט געקאַנט קומען, אז די „תורה שבעל פה“ איז אַ פּראָדוקט פון שפעטערדיקע דורות, און זי איז דער המשך, די נייטיקע ווייטערדיקע אַנטוויקלונג און הוספה צו דער תורה שבכתב, וואָס פאַרהיט דערמיט דאָס געשריבענע געזעץ, עס זאָל ניט פאַרשטאַרט און פאַרשטיינערט ווערן. דאָס געשריבענע געזעץ איז בלויז די ריכטשנור, דער גרונט־בלל, וואָס מוז יעדעס מאָל, בעת עס זוּערט דורכגעפירט אין לעבן, אָננעמען די פאַרמען, וואָס זיינען אָרנאַניש פאַרבונדן מיט דער באַטרעפּנדיקער צייט און סביבה. בייטן זיך ניט די

25 מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אז דער ווילנער גאון האָט ביי זיין לעבן ניט פאַרעפּנסלעכט קיין איינס פון זיינע פּילצאָליקע חערק. פילע פון זיי זיינען געווען פאַרשריבן ניט מיט זיין אייגענער האַנט. בכדי ניט צו דערלאָזן קיין ניט געוואַנסטע פּעלשוונגען, האָבן די ווילנער רבנים גלייך נאָך דעם גאונס סוים אַרײַסגעלאָזט אַ פּרוּו, קיינער זאָל זיך ניט דערהענגן צו פאַרעפּנסלעכן אונטער דעם גאונס נאָמען אַ העלכע ס'איז ווערק, איידער אַ קאָמפּעסענטע אינסטאַנץ וועט ניט פּעססשעלן נאָך אַ גרינסלע־כער חקירה וררישה, און דעם באַטרעפּנדיקן חיבור האָט ווירקלעך פאַרפּאַסט דער ווילנער גאון. דעם פאַרייטנדיקסן טייל פון דעם גאונס ליטעראַרישער ירושה האָבן פאַר־עפּנסלעכט זינע זין און תלמידים. ניט יעדער פון זיי האָט אָבער פאַרמאָגט די דערצו נייטיקע ידיעות, דערפאַר זיינען אייניקע פון דעם גאונס ווערק דערשינען שפּאַרק פאַרגרייזט. דעם פּוּלן רייסער פון דעם גאונס חיבורים, זע אונזער אַרטיקל אין דער רוסיש־ידישער ענציקלאָפּעדיע, ב' 8.

8 זיטל פון אן אלטן מכלתא=עקועמפליאר מיט דעם ווילנער גאונים הגהות

פארמען — דאן פארלירט דאָס געזעץ דעם רעאַלן באַדן, ווערט עס אַן אַנאַכראָניזם, אַן אָפּגעשטאַרבּענע זאַך. דער דאָזיקער אמת איז בכלל נאָך געווען פּרעמד יענער תקופה, וואָס האָט אַמוווייניקסטן געהאַט דעם געהעריקן חוש פאַר געשיכטלעכער אַנטוויקלונג. נאָך ווייניקער האָט דאָס געקאַנט פּילן דער ווילנער גאון, וואָס איז אויסגעוואַקסן אין דעם ענגן וועלטבאַנעם פונם שולחן-ערוך-רבנות. די לעבעדיקע מסורה, א פּועל-יוצא פון דעם געשיכטלעכן פּראָצעס, — ווערט ביים ווילנער גאון פאַר-וואַנדלט אין פאַר אַלע דורות פעטגעזעצטע בללים, מיט אַ גאַנץ באַ-שטימטן לבוש און פאַרם, און דאָס לעבן דאַרף און טאָר אויף זיי קיין שליסה ניט האָבן. לויט דעם גאונס וועלטבאַנעם איז די תורה שבעל-פה בנוגע צו תורת משה גאַרנישט ניט מחדש, ברענגט ניט אַריין קיין שום נייע עלעמענטן אויס דער דרויסנדיקער וועלט און שפעטערדיקע דורות. ביידע תורות צוזאַמען זיינען — הלכה למשה מסיני, אַ געטלעכע התגלות אויפן באַרג סיני לעיני כל ישראל. דער תלמוד און אַלע זיינע מפרשים — זייער אויפגאַבע איז בלויז צו דערקלערן און צו פאַרטייטשן די דינים און געזעצן, וואָס זיינען געגעבן געוואָרן לעולם ועד — פאַר אַלע קומענדיקע דורות. אמת, דער ווילנער גאון האָט מיט זיין שאַרפן קריטישן פאַרשער-בליק איינגעזען דאָס, וואָס קיין אַנדער תלמוד-פאַר-שער פון זיין צייט האָט ניט געזען: אַז די חכמי התלמוד זיינען מיט זייערע טייטשן און דערקלערונגען צייטנווייז סותר דעם אמתן פשט פון דער תורה. און אָפּן און אָן פחד ווייזט ער טאַקע אָן, אַז די תורה שבעל פה (דער תלמוד), „עוקרת את המקרא“ — גראַבט אונטער די תורת משה. אַלס זון פון זיין צייט איז ער אָבער ניט געווען ביכולת צו זען אין דעם אַ פּועל-יוצא פון די פאַרענדערטע לעבנס-באַדינגונגען, וואָס פאַדערן און צווינגען, מען זאָל אין דעם וואָרט פון דעם געשריבענעם געזעץ אַריינלייגן אַן אַנדער פשט, וואָס איז בעסער צוגעפאַסט צו די תביעות פון דער צייט. ער זעט בלויז אין דעם „די גרויסקייט פון תורה שבעל פה“, אַ שטאַרקן באַווייז, אַז — גם אלה ואלה דברי אלהים חיים, ביידע צוזאַמען, די תורה שבעל פה גלייך מיט תורת משה, זיינען „הלכה למשה מסיני“.

עס איז דערפאַר גאַנץ לאַגיש פון זיין שטאַנדפּונקט, וואָס ער איז זיך שטאַרק מתרעם אויף די שפעטערדיקע פוסקים און מפרשים, ווי נאָך ער באַמערקט ביי זיי אַ וועלכע ס'איז נטיה צופאַסן דעם געשריבענעם געזעץ צו די לעבנס-פאַדערונגען. דאָס באַווייזט זיך באַזונדערס בולט אין זיין פירוש אויפן „שולחן-ערוך“, ווי ער פלייסט זיך אויפצודעקן די מקורים און דעם תמצית פון יעדן געזעץ באַזונדער. ער איז אַ גוואַלטליקער

מחמיר, און שטייט שטאַל און אייזן פאַר יעדן פינטלע פון וועלכן ס'איז דין, פאַר אַלע חומרות און דיקדוקים, וואָס זיינען פאַרבונדן מיט וואָסער ס'איז מצווה. ער געפינט, אז מען דאַרף זיך אַפילו אין דער הינזיכט ניט רעכענען מיטן אויטאָריטעט פון די בעלי „שולחן ערוך“, און ער גופא פאַלט אָן מיט גאַנץ שאַרפע אויסדרוקן אויף זיין אייגענעם זיידן, דעם בעל „באר הגולה“ (משה רבקהש) דערפאַר, וואָס יענער איז צייטנווייז אַ מקיל בננוע צו געוויסע מצוות און דינים. ער טרעט אַרויס אויפן אַנטשיידנסטן אופן קעגן אַלע תקנות, וואָס חשובע רבנישע אויטאָריטעטן האָבן איינגעפירט בכדי מקיל זיין ביי געוויסע דיני שבת. ער געפינט, למשל, אז מחוץ לאַרץ טאָר מען ניט טראָגן אום שבת אַפילו דאָרט, ווי עס איז פאַראַן אַן עירוב. ער האָט אַפילו געמונען, אז מען דאַרף צוריק אויפסניי איינפירן אויך די מנהגים פון ימי חכמי התלמוד, וואָס זיינען מיט דער צייט בטל געוואָרן²⁶. ניט דאָס געזעץ דאַרף זיך צופאַסן צום לעבן, נאָר דאָס לעבן צום געזעץ — דאָס איז געווען דעם גאונס גרויס-פרינציפ. יעדער דין, יעדער מנהג מוז בלייבן פאַר אַלע דורות, עס טאָר אין אים קיין אות, קיין מינדסט תגלעלע ניט געענדרעט ווערן. „המצוות הם קביעים ואינן מתחדשין כלל“, דערקלערט דער ווילנער גאון²⁷, און אין דעם קיום המצוות איז דער ענדציל פון דעם מענטשלעכן לעבן. אין דעם גאונס וועלטפאַנעם פאַרנעמט דער רעליגיעזער קולט דעם גאַנצן אויבנאָן. „המצוות הם רצון ד'“²⁸, די מצוות זיינען „לבושא דשכינתא“²⁹ און די גאַנצע תורה, אַלע מעשים-טובים זיינען פאַרבונדן מיט דעם דאָזיקן געטלעכן לבוש. די מצוות זיינען דער ווינקלשטיין פון מאָראַל. „הצדיקים — דערקלערט דער גאון — אינן מתאווין, גלוסטן ניט, לאַ לדבר הערב ולא לדבר המועיל, ניט צו דעם, וואָס איז אָנגענעם, און ניט צו דעם, וואָס קאָן נוצן ברענגען, אַך לדבר שהוא טוב בעצם, נאָר צו דעם, וואָס איז דער תמצית פונם גוטן — והן המצוות, און דאָס זיינען די מצוות“³⁰. „וואָס קאָן העכער זיין, וואָס קאָן בעסער זיין, האָט ער ווייטער געזאָגט, ווי מקיים זיין מצוות!“ אים, דעם אַסקעט, האָט באַנג געטאָן גיין פון דער וועלט נאָר דערפאַר, וואָס נאָכן טויט וועט ער דאָך שוין מער ניט קאָנען מקיים זיין קיין מצוות און ניט ביכולת זיין גאָט

²⁶ אַלע ביאָגראַפֿן שפּרייכן אינגער, וואָס פאַר אַ גרויסער טחמיר דער מילנער גאון איז געווען בננוע צו יעדן מנהג אַדער דין, וע, למשל, „עליות אליהו“, 33-34, 70.

²⁷ „תנא דבי אליהו“, 21.

²⁸ דאָרטן, 40.

²⁹ „ספרא דצניעותא“, 41.

³⁰ „תנא דבי אליהו“, 39.

צו דינען. און בעת ער איז סוכות געלעגן אויפן טויטנבעט, האָט ער פון דער פּאַרשטאַרטער האַנט ניט געוואָלט אַרויסלאָזן דעם אַתרוג מיטן לולב, און אזוי איז ער טאַקע געשטאַרבן.

אָט אזוי האָבן אין דעם דאָזיקן ווונדערבאַרן מאָן, וואָס איז נע- שטאַנען אויף דער גרענעץ פון צוויי תקופות, זיך פרידלעך צוזאַמענגע- לעבט דער שאַרפּזיניקער פּאַרשער מיטן נאָטספּאַרטיקן עובד, וואָס איז געווען אַן עבד פּנעני ביי דער פּאַרגליווערטער דאָגמע. אַלס געלערנטער און אומדערמידלעכער פּאַרשער האָט ער געזען דעם מענטשנס העכסטע אויפגאַבע אין דעם שטרעבן און זוכן דעם וויסנשאַפטלעכן אמת. דער כּוּם וויסן, וואָס ווערט דערגרייכט פּלאַהר יד, אָן יסורימדיקן און מי- זאַמען פּאַרשן — האָט ביי אים קיין שום ווערט ניט געהאַט. „ההשגות על ידי המלאכים המגידים ושרי התורה“ — דערקלערט דער ווילנער גאון — די השגות און פּאַגריפּן, וואָס עס האָבן זיי מיר אָפּילו נעמענט אַרָאָפּברענגען די מלאכים און די שרי התורה — אשר לא עמלתי ולא חכמתי, נאָר איך גופא האָב זיך ניט געמיט איבער זיי און דעם מוח איבער זיי ניט געשאַרפט — אין לי בהם חפץ, דאַרף איך זיי ניט האָבן“³¹. „אין התורה נתנה אלא על ידי יסורין“³², די תורה דער- ווערפט מען נאָר דורך יסורים. דאָס גאַנצע לעבן דאַרף דער מענטש פּאַרברענגען איבער דעם לימוד התורה; ער דאַרף זיצן און לערנען ווי טאָג אזוי נאַכט, יעדע שעה, יעדע מינוט³³. דער חריופתדיקער לערנער און פּאַרשער איז אָבער נכנע דעם עובד, וואָס שטייט אויף דער וואַך און איז גרייט זיך מקריב זיין פאַרן מינדסטן מנהג, פאַר יעדן פינטעלע פון אַן אָפּגעשטאַרבּענעם דין. פּלינד, אָן שום הקירות מקיים זיין אַלע מנהגים און געזעצן, דאָס — שטרייכט דער גאון אונטער — איז דאָס וויכטיקסטע אינם מענטשנס לעבן, די העכסטע מדרגה פון „גאָט דינען“, און „גאָט דינען“ איז לויט דעם גאונס וועלטפּאַנעם געווען דער העכ- סטער ענדציל, וואָס נייטיקט זיך ניט אין קיין שום שכל, „אליהו — האָט ער געזאָגט אויף זיך גופא — יכול לעבוד אלהים גם בלי עולם הבא“.

דער ווילנער גאון איז פּליספּק איינע פון די טראַגישסטע פיגורן אין דער געשיכטע פון דער יידישער קולטור פאַרן 18טן י"ה. זיין גורל דערמאָנט ניט ווילנדיק אין סוויפטס, דעם פּאַרימטן ענגלישן סאַטירי-

³¹ זע די פּאַררעדע צו „ספּרא דצניעותא“.

³² „תנא דבי אליהו“, 40.

³³ „כי תורה צריך אדם ללמוד יומם ולילה... בכל עת ובכל שעה“ (ועי: תנא

דבי אליהו“, 7, 21).

קערס, העלד גוליווער, וואָס איז פאַרוואָרפן געוואָרן אין אַ לאַנד פון קאַד-ליקעס (ליפּוּטן). אַ נואַליטיקער ריז איז דער גוליווער געווען צווישן די דאָזיקע קלייניקע מענטשעלעך; יענע האָבן אים אָבער אין שלאָף מיט טויזנטער דיניקע פעדים פעסט אַרומגעבונדן. און דער נואַליטיקער ריז איז ניט אימשטאַנד געווען די דאָזיקע דיניקע פעדים צו צערייסן, אזוי פיל זיינען די פעדים געווען אין צאָל; און דער ריז איז געלעגן צווישן די קאַרליקעס אַ געבונדענער, מיט קיין אבר ניט געקאַנט רירן. אַט אזאַ מַדאַגישע פיגור איז אויך ר' אליהו אויס ווילנע געווען. אַ נאון, אַ גייסטיקער ריז איז ער געווען, נאָר אַרום און אַרום געפענטעט מיט טויזנטער פעדעס פון אָפגעשטאַרבענע דינים און פאַרגליווערטע מנהגים; אַ טיפער פאַרשער מיט אַ שאַרפן קריטישן אויג — און דאָך אַ בלינדער, וואָס מאַפט אין דער פינסטער און קאָן ניט אונטערשיידן די פאַרטריקטע שאַלעכץ פונם זאַפטיקן קערן, דאָס אָפגעשטאַרבענע פונם לעבעדיקן תּוֹך. דאָס שפינוועבס פונם פאַרחושכטן אָפגעזונדערטן תּחום האָט פאַר זיין אָדלער־בליק די שיינ פון דער זון פאַרשטעלט... אלס געלערנטער האָט דער ווילנער גאון בלייבנדיק געשאַפן דאָס באַדייטנדיקסטע און ווערט־פולסטע, וואָס ס'איז נאָר מעגלעך געווען צו שאַפן אין די ענגע גרענעצן פון דער דעמאָליטיקער רבנישער וועלט, ער איז אָבער ביי זיינע אויסער־געוויינלעכע באַגאַבונגען ניט אימשטאַנד געווען זיך אַרויסצורייסן פון די דאָזיקע ענגע גרענעצן. אַ טיפער פאַרשער און שאַרפער קריטישער מוח, איז ער אין דער זעלבער צייט געווען אַ פאַנאַטישער קנאי, וואָס פאַלט פורעים פאַר יעדן טויטן אות פונם געשריבענעם געזעץ. אויסער־אָרדנטלעך שטרענג צו זיך גופא בּנוגע צו „עבודת הַבּוֹרָא״, ד"ה צו ליום המצוֹת, איז ער אין דער הינזיכט געווען ניט ווייניקער שטרענג אויך בּנוגע צו אַנדערע. אין ריטועלע פּראַגן איז ער געווען אַן אמתער איש מלחמה, וואָס איז געווען קאַפּאַבל צו רוּדפן עד חרמה פאַר אַ מינדסטן „קוצו של יוד“. יעדער דין אָדער מנהג מוז אויסגעפירט ווערן אויפן שטרענגסטן אופן, און יעדע נטיה אויף מקיל צו זיין, ווען עס געשעט אפילו אויפן סמך פון חשובע רבנישע אויטאָריטעטן — דאַרף באַשטראַפט ווערן. בעת ער שרייבט זיין זון, יענער זאָל השנחה געבן זיינע מעכטער זאָלן זיך אויפפירן פרום און מיט דרד־אָר, ווייזט ער דערפוי אָן, אז פאַר ניט פאַלגן, פאַר אַ ליגן זאָגן ופּדומה „תכה אותן בכמות אַכזריות“ — זאָלסטו זיי שלאָגן אומברחמנותדיק.³⁴

אַט דער בולט קנאישער שטריך אין דעם גאונם כאַראַקטער, בפרט

³⁴ „עלים לתרופה“, 15, 22 (סיר ציטירן לויט דער ווילנער אויסגאַבע, 1865).

ווען עס האנדלט זיך וועגן „עבודת הבורא“ לויט זיין וועלטבאנעם, מאכט עס באגרייפלעך זיין אקטיווע ראָלע אין דעם קאמף קעגן דער חסידישער באַוועגונג. דער רעליגיעזער קאמף, וואָס האָט אין יענער צייט אויסגע־בראַכן צווישן די „חסידים“ און די „מתנגדים“, האָט, ווי מיר וועלן זייטער זען, געהאט אויך ריין סאָציאַל־עקאָנאָמישע סיבות, ווי דאָס איז אויך געווען דער פאל ביי דער מחלוקת צווישן די ווילנער ראשי הטהל און די אָנהענגער פון דעם „רב האחרון“ שמואל בן אביגדור. דער ווילנער גאון אָבער, וואָס האָט געשפילט אזא אקטיווע ראָלע אין דעם דאָזיקן קאמף, האָט דאָ געהאַנדלט בלויז אויס ריין אידעאָלאָגישע מאַט־סיוון. אויסגעמאָן פון דער וועלט, האָט ער אין דער התחלה ניט געהאַט קיין שום באַגריף וועגן דער נייער באַוועגונג, וואָס האָט זיך באַוווּיזן אויף דער יידישער נאַס. פאַר די מתנגדים איז אָבער געווען זייער וויכטיק אויסצונוצן אין דעם קאמף דעם גאונס גוואַלטיקן אויטאָריטעט. האָבן זיי מהאי טעמא זיך געפלייסט וואָס גיכער צו באַקענען דעם גאון מיט דער „אפיקורסות“ און „שערלעכקייט“ פון דער נייער באַוועגונג, וואָס קאָן נאָך חלילה ברענגען צו „הריסת הדת“. דער ווילנער גאון האָט געמוזט זיך פאַרהאַלטן מיט שנאה צו דער חסידישער תורה, וואָס איז אַרויסגעטראָטן מיט דעם דעוויז, אז אָן דעם לעבעדיקן גייסט פון התלהבות איז טויט און אָפגעשטאַרבן דאָס געשריבענע אות פונם געזעץ, און אין דער רעליגיעזער פראַקטיק איז אַמוויכטיקסטן ניט דאָס מעכאַניש־פאַר־מעלע מקיים זיין דעם דין, נאָר דאָס דורכדרינגען דעם דין מיט וואַרעמען און לעבעדיקן אינהאַלט, ווייל אויפן רעליגיעזן געביט איז די מאַראַל העכער פונם קולט, און דאָס באַוווּסטזיניקע איבערצייגונגס־געפיל איז וויכטיקער פון דער מעכאַניש אָפגעטאַנענער מצווה. אַן אַסקע־טישער פרוש ווי דער גאון איז געווען, וואָס איז געווען פעסט איבער־צייגט, אז „אין היצר הרע באַ אלא מתוך אכילה ושמחה“, האָט ער גע־מוזט זיך פאַרהאַלטן מיט גרויס חשד צו דעם בעש״טס מימרא, אז „דער מענטש דאַרף שטענדיק פריילעך זיין, וואָרעם נאָט דינען קאָן מען ניט מיט עצבות נאָר בלויז דורך שמחה“. דאָס ביטול־געפיל, מיט וועלכן די חסידים האָבן זיך פאַרהאַלטן צו די טרוקענע „לומדים“, היינט דאָס, וואָס זיי האָבן אַיינגעפירט זייערע אַייגענע „חסידישע“ קלייזלעך מיט אַן אַייגענעם נוסח — דאָס האָט נאָך מער אויפגעבראַכט דעם גאון קעגן דער נייער סעקטע. ער האָט אין איר געזען דעם דירעקטן המשך פון דער שבת־צבישער סעקטע, די גרויסע געפאַר פאַרן קיום היהדות. האָט ער באַשלאָסן, אז — „עת לעשות לך הפרו תורתך“, בכדי צו שיצן דעם דת דאַרף מען זיך ניט אָפשמעלן פאַר די שטרענגסטע מיטלען. אויף זיין

באפעל האָט מען אין אַלע ווילנער שולן און בתי־מדרשים, ביי שוואַרצע ברענענדיקע ליכט און שטורמישע תקיעות פון שופרות, מהרים געווען אַלע חסידים. ווען דער שטאָט־מגיד ר' חיים, וואָס האָט געהאַלטן מיט די חסידים און האָט אונטער די אויגן פוגע בכבוד געווען דעם ווילנער גאון, איז לויט דער פּאָדערונג פון דער קהילה געגאַנגען צום גאון בעטן מחילה, האָט יענער אים געענטפערט מיט גרויס ירגון, אז אויף זיין כבוד וואָלט ער אים מוחל געווען, אָבער אויף כבוד ד' ותורתו קאָן ער ניט מוחל זיין ניט אים, ניט זיינע חברים לעולם ועד. „רבי, האָט דער מגיד געבעטן, באַשטימט פאַר אונז אַ תשובה!“ „בל באיה לא ישובו!“ פאַר רשעים איז קיין רעטונג ניטאָ, איז געווען דעם גאונס ענטפער. „ווען איך זאָל זיין בכוה — האָט דער ווילנער גאון דערקלערט — וואָלט איך זיי (די חסידים) דן געווען, ווי אליהו הנביא האָט דן געווען די נביאי הבעל“³⁵. ווען דער ראש פון די ווייסרוסישע חסידים, דער לאדיער רבי שניאור־זלמן, איז ספּעציעל געקומען קיין ווילנע בכדי זיך זען פּערזענלעך מיטן גאון און אים איבערצייגן, אז די חסידים זיינען בלל ניט קיין פּורצי גרד און גראָבן ניט אונטער די יסודי הדת — האָט דער ווילנער גאון אים ניט צוגעלאָזט צו זיך אויס דעם טעם, וואָס מיט אַ „מין ישראל“, מיט אַ יידישן אַפיקורס איז „אסור להתוכח“, דאַרף מען קיין וויפּוחים ניט פירן. זיין שנאה צו די חסידים איז נאָך מער געוואַקסן נאָכדעם, ווי דער פּולנאָער רב, יעקב־יוסף, דעם בעשטס אַ תלמיד, האָט פאַרעפנטלעכט זיין „תולדות יעקב יוסף“, אין וועלכן עס זיינען צום ערשטן געגעבן געוואָרן אין סיסטעמאַטישער פּאָרם די יסודות פון חסידות. אין דעם דאָזיקן ווערק טרעט באַזונדערס בולט אַרויס דער ביטול, מיט וועלכן די חסידים האָבן זיך פאַרהאַלטן צו די „לומדים“; דערצו ווערט נאָך דאָרט אויף אַ גאַנץ ריזיקאַלישן אופן דורכגעפירט דער פּאַנטעיסטישער שטאַנד־פּונקט, אז אַלץ, וואָס עקסיסטירט, זיינען דעם באַשעפּערס „לבושים“, ווי אויך דעם בעש״טס גרונטזאַץ, אז עס איז ניטאָ קיין שאַרפע גרענעץ ניט בלויז צווישן חומר און נייסט, נאָר אויך צווישן דעם גוטן און שלעכטן, ווייל דאָס שלעכטע איז דאָך די גרונטלאָגע פאַרן גוטן. אויפן באַפעל פונם גאון האָט מען אין פילע ערטער עפנטלעך פאַרברענט די חסידישע כתבים, און אין אַלע ווילנער בתי־מדרשים האָט מען אום שבת אויסגערופן אַ פרוז, אין וועלכן עס ווערט נאָך אַמאָל באַשטעטיקט דער תּרם קעגן די חסידים. אין אַ געמישטער שפּראַך, האַלב יידיש, האַלב העברעיִש, ווענדט מען זיך „צו כל הקהל הקדוש“, אז זיי זאָלן אָנגורטן

85 ד. כהנא אין „השילוח“, XX, 364.

זייערע לענדן, „להחזיק דת תורתנו הקדושה ולכללות קוצים מן כרם עדת ישראל... און די וואָס זיינען מחזיקי יריהם און גיבין עצות און זיינן טחפה אויף זיין, איז חל כל החרמות.... איטליכער מענטש זאל זיין מרחיק זיין בשתי ידיים, צא תאמר לו, און זיינען מוחרם ומנורה, מופרש ומוכרל מכל עדת ישראל, און פשיטא דאס מען טאר זיך ניט מדבק זיין אין ריידן מיט זיין. גם דיא לייט, וואס זיינען מכת ההוא בקהילתנו, איז חרם גדול, אז זיי מוזין עוקר דירה זיין מקהילתנו עם נשיהם ובניהם... און ווער עם וועט עובר זיין, איז מוחרם ומנודה וכל הארורים והקללות יחולו על ראשו“⁸⁶.

עס איז אויסער ספק, אז דאָס האָבן עם די גערודפטע חסידים זיך באַטייליקט אין דער אויבן-ציטירטער אַנקלאַגע⁸⁷, אין וועלכער עם ווערט צווישן אַלע אַנדערע הטאים, וואָס די ראשי הקהל זיינען באַגאַנגען, אויך דערמאָנט דער פּאַסט, וואָס „עפּים אַ עליאַש זאַלמאַנאָוו“, וועלכן מען רופט מיטן ביינאַמען „חסיד“, טוט גאַרניט און דאָך האַלט מען אים אויס אויף קהלם השבון ביד רחבה און באַפרייט אים נאָך פון אַלע אַפּ-צאָלונגען. אין הסכם דערמיט באַקומט אויך אַ געוויסן רעאַלן באַדן די מסורה, אז דער ווילנער גאון איז אין אַנפאַנג 1788 אַפּגעוועסן עטלעכע וואָכן אין ווילנער פעסטונג. ביז אין סוף פון זיין לעבן האָט דער סנאישער גאון געפירט דעם פאַרביטערטן קאַמף קעגן די „פורצי גדר“, די חסידים. אַ יאָר פאַר זיין טויט (1796) האָט ער זיך געווענדט מיט אַן אַפענעם בריוו, אַל החרדים על דבר ד' ועל תורתו, בני אברהם יצחק ויעקב“, אז יעדער, ווער עם טראָגט נאָר אַ יידישן נאָמען און האָט „גאַטס פאַרכט אין האַרצן“, אויף דעם איז מוטל ער זאָל אָן רחמנות רודפן די חסידים „להרפם ולרדפם בכל מיני רדיפות ולהכניעם עד מקום שיד ישראל מנעת“, ווייל גרויס איז זייער זינד „וקשים המה לישראל כספחת“. און נאָך עטלעכע טעג פאַר זיין טויט ווענדט ער זיך נאָכאַמאָל מיט אַן אַפּע-נעם בריוו צו די ראשי הקהילות זיי זאָלן ניט פאַרגעסן אין דער מהלוקת לשם שמים און זען אויסראָטן די חסידים. „לא יחמוג איש עליהם ולא יחנם — עם זאָל אויף זיי קיינער קיין רחמנות ניט האָבן, אַפּגעשטויסן און אַפּגעזונדערט זאָל בלייבן די דאָזיקע זינדיקע עדה, והשומע להם ימתח על העמוד — און ווער עם פאַרבינדט זיך מיט זיי — דאַרף באַ-שטראַפט ווערן“.

86 דאָרטן, 528.

87 זע אויבן, ז' 161.

זעקסטער קאפיטל

דעם ווילנער גאונס תלמידים. — דער דובנער מניח. — נייע שטרעמונגען. — צוריק צו משה בן טייטון. — די אמת-זוכערס. — דער רב שלמה כעלמא, רפאל לעזוי דער „בעל השבון“ און ישראל אויס זאמאָשמש. — אַבא בלאָסק און שלמה טייטון.

מיר האָבן שוין אין פאָריקן קאפיטל אָנגעוויזן, אז דער ווילנער גאון איז געשטאנען אויף דער גרענעץ צווישן צוויי וועלטן, אַ מאָפּלטיקע געשטאַלט אויפן סאַמע שידווענ. מיט פיידע פיס איז ער געשטאַנען אין אַלטן עבר, און דאָך איז ער אויף געוויסע געביטן אַ מחדש געווען, איינער פון די ערשטע אויף דער יידישער גאַס, וואָס האָבן אָנגעוויזן נייע וועגן. וועלכע פירן צו אַ פרייערער פרייטערער וועלט. אַן עקשנותדיקער קעמפער פאַרן אַלטן שולחן-ערוך-רבנות מיט אַלע זיינע דינים, חומרות און דיקדוקים — איז ער דאָך אין געוויסן זין געווען אויך אַן אָנזאָגער פון אַ נייער תקופה — אַ תקופה פון אויפקלערונג און וועלטלעכן וויסן פאַר די יידן אין ליטע, וואָס זיינען אין יענער צייט מיטן צעפאַל פון דער פּויר-לישער מלוכה אַרונטערגעפאַלן אונטער דער ממשלה פון דער רוסישער גרויסמאַכט. ער, מיט זיין גוואַלטיקן אויטאָריטעט, איז געוואָרן דער גרונטזייל, דער עמוד הימיני פאַר אַלע די, וואָס האָבן געשטרעבט צו וועלטלעכן וויסן און זייער דורשטיק זוכנדיקער גייסט האָבן ניט געקאָנט באַפרידיקן ניט די סודות פון דער קבלה מעשית, ניט דער טרוקענער פילפול. פאַר זיי אַלע איז דער גאון געווען די צענטראַלע פיגור, דער זיכערער שירעם, צו וועלכן עס האָבן זיך געצויגן אַלע וויסנסדורשטיקע. אַפילו די, וואָס האָבן געלעבט ווייט פון ווילנע, זיינען דאָך זייערע אויגן געווען געווענדט צו אים, דעם גאון. פון ווייט אַרום פּלעגט מען „עולה רגל“ זיין קיין ווילנע, און גליקלעך האָט זיך געשעצט יעדער, ווער עס האָט געהאַט די זכיה צוגעלאָזט צו ווערן צו דעם חדר מיוחד און ריידן פה אַל פה מיטן גרויסן פרוש, הערן תורה פון זיין מויל גופא. דער אויבן-דערמאָנטער מגיד יחזקאל פייול דערציילט מיט גדלות אין דער

פאָררעדע צו זיין „תולדות אדם“, אז ער האָט זוכה געווען גאַנצע פינף מאָל צו ריידן פה אל פה מיטן ווילנער גאון.

א גאַנץ באַזונדערן אָרט פאַרנעמט צווישן דעם גאונס מקורבים איין אייגנאַרטיקע און אָריגינעלע פערזענלעכקייט. יעקב בן זאב קראַנץ האָט דער דאָזיקער מאַן געהייסן, נאָר זעלטן ווער עס ווייס און געדענקט דעם דאָזיקן נאָמען, וואָרעם באַרימט און באַליבט אין געדעכעניש פונם פּאָלק איז קראַנץ ניט אונטער זיין פּריוואַטן נאָמען, נאָר סתם אַלס „דובנער מגיד“. ער איז ניט געווען קיין קעמפער פאַר וויסן, פאַר ביל-דונג, ער האָט ניט געזוכט קיין נייע וועגן, א פשוטער מגיד איז ער גע-ווען, און דאָך איז ער געווען פון די נייע, פון די באַפּרייער; איינער פון די, וואָס האָבן געפרווט אַריינברענגען אינם געשטיקטן אַוויר פונם בית-המדרש פּרייע לופט, זאַפט פון לעבן און ריחות פון פּרישע פּעלדער... געבאָרן אין 1740 אין אַ חשובער רבנישער פּאַמיליע אין שטעטלע זשעטל (ווילנער גובערניע), איז יעקב קראַנץ צו 18 יאָר געווען מגיד אין מעזריטש, דערנאָך געפּראַוועט אַ קורצע צייט מגידות אין זשאָלקיעוו, גאַנצע אַכצן יאָר אין דובנע, דאַן אין וואָלאָדאווע, כעלם און צולעצט אין זאַמאַשטש, ווו ער איז געשטאַרבן אין 1804. ווי ווייניק איז אָבער דער דאָזיקער מגיד ענלעך געווען צו די מגידים פון יענער צייט, הן צו די, וואָס פלעגן אַנוואַרפן אַן אימה אויפן עולם מיט די שרעקלעכע יסורים, וואָס שטייען פאַר אין גיהנום פאַר דער מינדסטער עבירה, הן צו די אַנדערע, וואָס זייער גאַנצער מיינ איז געווען אַרויסצוווייזן פאַר זייער אוידיטאָריום זייער גרויס חריפות אין פּילפּול, איבערראַשן די צוהערער מיט שפּיציקע המצאות. פון אַ גאַנץ אַנדער שניט איז דער „דובנער מגיד“ געווען. אין דער אַרכיטעקטאַניק פון זיינע דרשות פלעגט ער זיך דווקא האַלטן אין דעם אַלטרעסטיגעזעצטן נוסח. די דרשה הייבט זיך אָן מיט אַ באַשטימטן פּסוק פון דער סדרה, מיט איינעם פון די פּסוקים, וואָס איז עפעס ניט אין גאַנצן גלאַט און בעט זיך, ווי רש"י זאָגט — „דרשני“ — אים אויסטייטשן, דערקלערן. און אָט אין דעם פאַרענטיג פערן דעם פּסוק, אין דער אייגנטלעכער אַרט דערקלערן ליגט דער גאַנצער חן און אָנציענדיקע קראַפט פון דעם דובנער מגידס דרשות. יעקב קראַנץ בויט ניט זיינע דערקלערונגען אויף חריפותדיקע פּשטלעך, ער שיט ניט מיט ציטאַטן און פּסוקים פון די הייליקע ספרים — ער ווענדט זיך צום פשוטן לעבן, צום לעבעדיקן קוואַל פון פּאָלקסשאַפּן, און פון דאָרט שעפט ער גאַנצע אוצרות, ווונדערפאַרע פּערל און אבנים טובות. אין דעם „דובנער מגיד“ האָט דער יידישער קיבוץ מפּליא געווען ניט אַזוי זיין אויסערגעוויינלעכן רעדנערנישן טאַלאַנט, נאָר דער עיקר זיין

נוואלטיקע פיקחות און טיפע לעפנסגעניטקייט. א פיקח איז דער דובנער מגיד געווען, נאָר די פיקחות זיינע איז געווען אַ נאַנץ איינגאַר-טיקע: ניט קיין לומדישע, נאָר אַ ריין פּאָלקסטימלעכע, ניט פון ספרים געשעפטע, נאָר אויס די טיפענישן פונם פּאָלקסלעבן. דאָס איז געווען איינער פון די פּאָלקס-חכמים, וואָס זאַפן אין זיך איין דאָס פיקחות פונם קיבוץ, פונם פּלל, פונם פּראַקטישן לעבן גופא, וואָס איז דער פּועל-יוצא, דער סך-הכל פון גאַנצע דורות. וואָרעס מיט אַ זעלטענער גאָב איז דער דובנער מגיד געווען געבענטשט, פון וועלכער ער האָט אפשר אַליין ניט געוויסט: אַ ניצויץ פון אַ דיכטער איז אין אים געווען פאַרבאָרגן, וואָס דענקט ניט אין פאָרם פון אַבסטראַקטע באַגריפן, נאָר אין לעבעדיקע בילדער און פאַרגלייכונגען. אַ קינסטלער-אויג האָט ער געהאַט, וואָס באַ-מערקט דאָס, וואָס ס'איז פאַרבאָרגן פאַר פשוטע בשר-ודם, און דווקא דאָס פאַרבאָרגענע איז דאָס זויכטיקסטע, דער תוך פונם לעבן. די גאַנץ אַבסטראַקטע און פאַרפּאָנטערטע פּראָבלעמען פאַרשטייט דער דובנער מגיד אָנצוקליידן אין אַן איינפאַכן און אמת פּאָלקסטימלעכן לבוש; טרוקענע, שכלדיקע פּללים ווערן ביי אים מגולגל אין שיינע אַלעגאָריעס און משלים, וואָס שפּראַצן מיט לעפנסגעניטקייט און פּאָלקס-פיקחות. טיפע רעיונות, האַרבע פּראָבלעמען און שאלות באַקומען ביי דעם דאָ-זיסן מגיד אַזא אַויסטרעליש שיינע הלבשה, ווערן מגולגל אין פשוטע מעשהלעך און פּאָלקסטימלעכע גלייכווערטלעך, פאַנגאָסן מיט אַ באַזונד-דערן חן.

די מעשיות, וואָס זיינען איינגעפלאַכטן אין דעם דובנער מגידס דרשות, זיינען גאַנץ פאַרשיידנאַרטיק: אייניקע פון זיי דערמאָנען די אַלע-גאַריעס, מיט וועלכע עס פלעגן זיך באַנוצן די דענקער פון דער אַנטיקער וועלט, אַנדערע ווידער טראַגן אויף זיך דעם שטעמפל פון גאַווער פּאָלקסטימלעכקייט.

בכדי צו באַקענען דעם לייענער מיט דעם דובנער מגידס איינגאַר-טיקער האַמילעטיק, וועלן מיר דאָ ברענגען אַ פּאָר פּראַגמענטן אויס זיינע דרשות:

עס שטייט אין דער תורה: כבד את אביך ואת אמך — זאָלט ערלעך האַלטן פּאָטער און מוטער. אַלי, וואָס טאַטע און מאַמע הייסן, איז אַ חיוב מקיים צו זיין. פרעגט זיך אָבער: וועמעס באַפעל דאַרף צום ערשטן דערפילט ווערן: דער באַפעל פון פּאָטער און מוטער, צי דאָס געבאָט פון גאָט יתברך? ענטפערט דערויף יעקב קראַנץ מיט אַ שיינער

פאלקס-מעשה, וואָס איר מאַטיוו איז זייער פאַרשפּרייט אויך ביי אַנדערע מאַרהעפעלקער:¹

אַמאָל זיינען געווען דריי חברים, האָבן זיי באַשלאָסן צו לאָזן זיך איבער דער וועלט לערנען אַלערליי חכמות. זיי האָבן זיך דערביי אָפּגערעדט, אַז אַלע דריי וועלן זיך צעפּאַרן אין פאַרשידענע לענדער, און צו אַ פעסטגעזעצטער צייט וועלן זיי זיך אַלע ווידער צונויפקומען אויף איין אָרט. און כּך הווה. צום באַשטימטן טערמין זיינען זיך די דריי חברים צונויפקומען אויפן באַטרעפּנדיקן אָרט, און יעדער באַזונדער האָט אָנגעהויבן צו דערציילן, וואָסערע חידושים ער האָט אויסגעלערנט אויף דער וועלט. איינער דערציילט, אַז ער האָט צוגעטראַכט אַזאַ חידושימדיק שפיגעלע, וואָס ווי נאָר מען קוקט זיך אין דעם איין, זעט מען אַלץ, וואָס עס קומט פאַר אויף דער גאַנצער וועלט. דער צווייטער באַרימט זיך, אַז ער האָט צוגעטראַכט אַזאַ רייטוואָגן, וואָס מען קאָן מיט אים דורכמאַכן דעם ווונדערבאַרסטן „ספיצת הדרך“, און אין איין אויגנ-בליק קאָן ער אייך ברענגען אין די ווייטסטע מקומות.² דער דריטער דערציילט, אַז ער פאַרמאָגט אַ חידושימדיק גן-עדן-עפעלע, וואָס היילט גלייך אויס פון אַלע מיני קרענק, און ווי נאָר דער קראַנקער טוט דאָס עפעלע אַ שמעק, ווערט ער אויפן אָרט געזונט. מיר פון דער שווערער נסיעה, האָבן זיך די דריי חברים געלייגט אָפרוען. דערנאָך האָט דער ערשטער אָנגעהויבן צו באַטראַכטן זיין ווונדערבאַר-שפיגעלע. דערצום ער גלייך ווי אין דער רעזידענץ-שטאָט איז אַ גרויסע בהלה, אַלע לויפן צום פּאַלאַץ, וווּ דעם מלכס בת-יחידה ליגט געפערלעך קראַנק און אַלע דאָקטוירים האָבן זיך שוין מייאש געווען. האָבן זיך אַלע דריי חברים גלייך אַריינגעזעצט אין דעם ווונדערבאַרן רייטוואָגן, אין איין אויגנבליק זיינען זיי שוין אין דער רעזידענץ-שטאָט געווען, מען האָט זיי גלייך אין פּאַלאַץ אַריינגעלאָזט און ווי נאָר די קראַנקע בת-מלכה האָט אַ שמעק געמאָן דאָס גן-עדן-עפעלע, איז זי גלייך אויפגעשטאַנען פריש און געזונט. די פרייד איז געווען אין לשער, אַלע האָבן מפּליא געווען די חכמה פון די דריי חברים, וואָס אַדאַנט זיי איז דעם קייסערס איינציקע טאָכטער ניצול גע-וואָרן. דער איבערגעליקעכער קייסער האָט דערקלערט, אַז אַלע זיינע אוצרות זיינען צו קליין, ער זאָל מיט זיי קאַנען באַצאָלן פאַר דעם גרויסן חסד, וואָס זיי האָבן מיט זיין טאָכטער געמאָן; ער איז דערפאַר גרייט

¹ אַ גאַנץ איינגאַרטיקן יידישן וואַריאַנט פון דער דאָזיקער מעשה זע אין דעם זאַמלבוך „ביי אונז יידן“, 68-69.

² אין דעם אַרטיקל נוסח פון דער דאָזיקער מעשה פיגורירט אויפן אָרט פון אַ רייטוואָגן - אַ פּלענדיקער סעפּער.

אוועקגעבן זיין טאָכטער פאַר אַ פרוי דעם פון די דריי רעמער, וועלכן זיי נופא וועלן באַשליסן. האָבן די דריי חברים ניט געקאָנט צווישן זיך מושווה ווערן, ווייל יעדער פון זיי האָט געטענהט, אז ער איז בעל מיצר. דער ערשטער האָט אָנגעוויזן, אז ווען ניט זיין שפיגעלע, וואָלטן זיי דאָך זיך ניט דערוויסט וועגן דער גרויסער געפאַר, אין וועלכער די בת-מלכה האָט זיך געפונען; דער צווייטער האָט געטענהט, אז ווען ניט זיין רייט-וואָגן, וואָלטן זיי ניט באַוווּן אָנקומען באַצייטנס מיט זייער הילף, און דער דריטער האָט אויפגעוויזן, אז געזונט געמאַכט די קראַנקע בת-מלכה האָט דאָך קיין אַנדער זאך ווי זיין ווונדערבאַר עפעלע. נאָך דעם, ווי מען האָט געזען, אז די חברים קאָנען זיך ניט צונויפריידן, האָט מען פאַר-שלאָסן — לשאול את הנערה, פרעגן די בת-מלכה אליין. האָט יענע גע-ענטפערט: אַוודאי, אין דעם, וואָס איך בין געזונט געוואָרן, האָב איך אין אַ גלייכער מאָס צו פאַרדאַנקען אַלע דריי חברים גלייך. דאָס אַלץ איז אָבער בנוגע צו דעם, וואָס ס'איז שוין געשען; אָבער אויף להבא, אויף מיין ווייטערדיקן לעבנסוועג וועל איך מיך שוין ניט נייטיקן ניט אין דעם שפיגעלע, ניט אין דעם רייטוואָגן. בלויז דעם ווונדערנידערן-עפל וועל איך שטענדיק נייטיק האָבן, ווייל דאָס איז דאָך דער קוואַל פון געזונט און לעבן...

נאָך דער מעשה, נייט יעקב קראַנצט דערקלערונג: „אונזערע חכמים זאָגן, אז „ג' שותפים לאדם" — דריי באַטייליקן זיך אין דער געבורט פונם מענטשן — הקב"ה, אָב ואם, גאָט ברוך-הוא און פאָטער און מוטער. אַוודאי האָט דער מענטש צו פאַרדאַנקען זיין טאַטע און מאַמע, וואָס ער איז אויף דער וועלט געבאָרן. דאָס איז אָבער אַ זאך, וואָס איז שוין פון לאַנג געשען, אין גאָטס גענאָד און השגחה נייטיקט זיך אָבער דער מענטש פל ימיו, יעדע מינוט און יעדע רגע.⁸

אינם גייסט פון די קדמונישע וועלט-חכמים איז געבויט דעם דובנער מגידס פאָלגנדיקער משל: ער ברענגט אַ מימרא פון אַן אַלטן מדרש, אז איינס פון די צען טייערסטע זאכן אין דער וועלט איז — די באַגרענעצטקייט פון דעם מענטשנס פאַרשטאַנד (סכלות מעט). פרעגט דער דובנער מגיד: איך יתכן? ווי איז מעגלעך, אז „הסכלות הוא מן הדברים היקרים שנבראו בעולם?" דערקלערט ער דעם דאָזיקן מדרש מיט פאָלגנדיקער מעשה:

אַמאָל האָט געלעבט אַ גרויסער עושר, נאָר אַ שרעקלעכער קמצן. ער האָט שטענדיק פחד געהאַט טאָמער וועט מען זיך אונטערקוקן, ווי

⁸ „משלי יעקב", נומ' 81.

ער האלט זיין נאָלד און זילבער; האָט ער זיינע רייכטימער באַהאַלטן אין די פאַרבאָרגנסטע ערטער, קיינער זאָל ניט וויסן. האָט זיך אָבער גע- מאכט, אז דער קמצן איז ראַפּטאָם געשטאַרבן, האָט ער דעם סוד פון זיינע אוצרות מיט זיך אין זיין קבר באַגראָבן, און קיינער האָט ניט גע- וווסט, ווהיין זיין רייכטום איז אַהינגעקומען. דעם קמצנס הויז איז איבערגעגאַנגען בירושה צו זיינעם אַ קרוב, און יענער האָט קיין באַגריף ניט געהאַט, אז דאָרטן זיינען גרויסע אוצרות באַהאַלטן. מאַכט זיך אַמאָל ביים נייעם באַלעבאָס האָט זיך אַ גאָלדענע מטבע אויס דער האַנט אַראַפּגעגליטשט און ווייט זיך ערגעץ פאַרשטופט, און דער באַלעבאָס האָט זי ניט געקאַנט געפינען. האָט ער געזוכט אין אַלע ווינקעלעך, ביז ער האָט באַשלאָסן אויפרייסן אַ ברעט אינם דיל, אפשר איז די מטבע דורך אַ שפּאַלט אַרונטערגעפאַלן. ווי גרויס איז אָבער געווען זיין איבער- ראַשונג, בעת ער האָט דאָרט, אויפן אָרט פון זיין פאַרלאָרענער מטבע, געפונען אַ גאַנצן טאַפּ מיט גאָלדענע רענדלעך. ער האָט אַלץ ווייטער געזוכט זיין פאַרלאָרענע מטבע, און דערביי געפונען אַלץ נייע אוצרות. ווען ער האָט ענדלעך געפונען די פאַרלאָרענע מטבע, איז זי ביי אים גע- ווען שטאַרק טייער און ער האָט זיך מיט איר ניט געוואָלט צעשיידן, ווייל איר האָט ער דאָך צו פאַרדאַנקען זיין גאַנץ עשירות.

נאָך דעם משל גייט דער נמשל: גאָט ברוך-הוא — דערקלערט יעקב קראַנץ — האָט דעם מענטשן באַשאַפן מיט אַ שוואַכן, באַגרענעצטן שכל, נאָר ווייל דער מענטש פאַרשטייט אזוי ווייניק — דורשט ער פל ימיו נאָך דעם, וואָס ער איז ניט משיג און וואָס ס'איז פאַרבאָרגן פאַר זיינע קורצזיכטיקע אויגן. וואָס באַגרענעצטער ס'איז דעם מענטשנס וויסן — אַלץ מער זוכט ער, און אַלץ גרעסער ווערן די אוצרות, וואָס ער דערווערפט און זאַמלט...

עס שטייט אין פסוק (תהלים, קי"ג): „ממזרח שמש עד מבוא מהולל שם ד'“ — פון עק מזרח ביו סוף מערב ווערט געלויבט גאָטס נאָמען. עס זיינען אָבער אויף דער וועלט פאַראַן אזוי פיל געצנדינער, און זיי טוען דאָך ניט גאָט דעם באַשעפער לויבן, נאָר זיי קניען פאַר שטיינערנע און הילצערנע אָפּגעמער? דערציילט דערביי דער דובנער מגיד פּאָלנדיקע מעשה: ס'איז געווען אַמאָל אַ גרויסער חכם, וואָס זיין נאָמען האָט געקלונגען איבער אַלע לענדער. איז געקומען אַ רמאי, איז אַרומגעפאַרן פון שטאָט צו שטאָט און האָט זיך אומעטום אויסגעגעבן פאַר דעם דאָזיקן חכם. האָט מען אין יעדער שטאָט דעם רמאי אויפגע- נומען מיט גרויס פּבור. דעם חכמס פּאַקאַנטע און מקורבים האָבן זיך וועגן דעם דערוויסט, זיינען זיי געוואָרן מלאַ הימה, דער חכם אָבער האָט

דערביי געשמייכלט. „לאָזט אים געווערן — זאָגט ער זיינע באַקאַנטע — דער רמאי טוט דאָך דערמיט פאַרשפּרייטן מיין נאָמען, און דער כבוד, וואָס מען גיט אים אָפּ, איז דאָך פאַר מיר באַשטימט.“ די געצנדיגער — דערקלערט ווייטער יעקב קראַנץ — קניען טאַקע פאַר שטיקער האַלץ, זיי גופא מייענען אָבער, אז זיי קניען פאַרן אמתן גאָט, פאַרן גאָט פון לעבן און באַשאַפּן. „ואם כן הלא בין כך יתכבד שם האלהות“ — ווערט דאָך סיי ווי גאָטס נאָמען געלויבט און געאַכפערט.⁴

פרוּווט דער דובנער מגיד דערלאַנגען טרייסט און האַפּענונג דעם פאַרוואַגלטן פּאָלק⁵, איז ער מפּליא דעם מענטשנס גרויסקייט, פאַר וועלכן מלאכים טוען מיט יראַת־הכבוד קניען⁶. שטענדיק זעען מיר פאַר זיך דעם פּיקח, וואָס ווייס אזוי גוט דעם גייסט פונם פּאָלק און פאַרשטייט מייסטערהאַפּט אויפצוועקן די אינטימסטע סטרוּנעס פון זיין נשמה. אמת גייסטיקער אַדלשטאַלץ הערט זיך אין יעקב קראַנצס מעשהלע וועגן דעם בן־מלך, וואָס געפינט זיך אין אומחן ביי זיין פּאָטער⁷. א בן־מלך האָט זיך מיט עפעס פאַרשולדיקט ביי זיין פּאָטער; האָט אים דער מלך פון זיין פּאָלאַץ פאַרטריבן, בלאַנקעט ער זיך נעבעך אַרום צווישן פרעמדע מענטשן, ביז ער האָט זיך פאַרדונגען פאַר א קנעכט ביי א פּויער אין דאָרף. דער פּויער איז געווען א מגושמדיקער און זייער האַרט־האַרציקער מענטש, פלעגט ער זיין קנעכט קאַרגן דאָס שטיקל ברויט און שטאַרק אים באַלאַסטיקן מיט שווערער אַרבעט. אין פּיל יאָרן אַרום האָט דער מלך זיך פאַרבענגט נאָך זיין פאַרטריבענעם זון און ער האָט באַשלאָסן אים אויפ־צוזוכן. ווי דערציטערט איז דער פּאָטער געוואָרן, בעת ער האָט דערזען, ווי זיין זון, וואָס אים איז דאָך אָנגעצייכנט געווען צו רעגירן איבער גאַנצע לענדער און מדינות, איז אזוי דערנידעריקט און געפאַלן, אז ער טראַכט בלויז וועגן דעם ווי נושא־חן זיין ביים גראָבן אומוויסנדיקן פּויער, יענער זאָל אים געבן ברויט צו זאָט און אים גיט אזוי אומ־ברחמנותדיק מאַטערן מיט שווערער לאַסט־אַרבעט, וואָס איז איבער זיינע כוחות...

דער דובנער מגיד איז געווען ביי אַלעמען געשעצט און געליבט. אים האָט ליב געהאַט דאָס פּשוטע פּאָלק און אויך די גדולי הדור. מען־דעלסאָן, מיט וועלכן יעקב קראַנץ האָט זיך באַקאַנט בשעת ער האָט באַזוכט בערלין, האָט געקוואַלן פון דעם דובנער מגידס קונציקע משלים,

4 דאָרטן, 49.

5 דאָרטן, 16 מער משל.

6 דאָרטן, 10 מער משל.

7 דאָרטן, 209 מער משל.

און ער האָט אים גערופן „דער יידישער עזאָפּ’“; און דער שטרענגער פרוש ר' אליהו נאון פלעגט אָפּט שריפטלעך איינלאָרן צו זיך דעם דובנער מגיד, און פלעגט שטענדיק זאָגן, אז דעם דובנער מגידס גלייכ-ווערטלעך און איינפאַלן מאַכן אים געזונט פון יעדער קרענק.⁸

אין דער טרוקענער, אַסקעטיש פאַרמרה-שחורהטער סביבה האָט יעקב קראַנץ אַריינגעטראָגן דעם מונטערן לעבנסלוסטיקן פּאָלקס-הומאָר. מיט זיין פרישן און קלאָרן געמיט האָט דער דובנער מגיד זיך ניט גע-קאָנט באַנוגענען ניט מיטן קונציקן שפּינוועבס פון דעם חריפותדיקן פילפּול, ניט מיט די מיסטישע אויפטוען פון דער קבלה מעשית; האָט ער זיך געלאָזט אַהין, ווּוּהין ס'האָט אים אינסטינקטיוו געפירט זיין נאָ-טירלעכע באַגאַבונג — צום לעבעדיקן קוואַל פון פּאָלקס-שאַפּן. יעקב קראַנץ איז אָבער ניט געווען דער איינציקער, וואָס האָט דעמאָלט גע-פרוּווט זוכן נייע וועגן. ער איז בלויז געווען איינער פון די ערשטע שוואַלבן, וואָס האָבן אָנגעזאָגט וועגן דער גייסטיקער יוירונג און וועגן די נייע שטרעמונגען, וואָס האָבן אין דער צווייטער העלפט פונם 18טן י"ה זיך געמאַכט באַמערקבאַר אין דעם פּויליש-ליטווישן יידנטום.

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אויס וועלכע סיבות ס'האָט זיך גראָד פון דער צווייטער העלפט 17טן י"ה אָנגעהויבן דער אמתער יידישער מיטלאַלטער, די תקופה פון קולטורעלער פאַרווילדונג און אָפּגע-שטאַנענקייט. פאַרשטאַרט און פאַרגליווערט איז געווען די רבנישע וועלט. די משיחיש-מיסטישע שטרעמונגען האָבן זיך פאַרבלאַנדזשעט אין דעם לאַבירינט פון קרענקלעך-פאַנטאַסטישע הלומות, און היפּלאָז האָט זיך געראַנגלט דער פאַרקריפּלטער געדאַנק אין דעם געדיכטן וואַלד פון גוואַלדיקע סתירות, פאַרלירנדיק דערביי די גרענעץ צווישן גוטס און שלעכטס, צווישן מאָראַליש ריינעם און שמוציק פאַרדאָרבענעם. און דאָך, ניט קוקנדיק אויף דער גייסטיקער פאַרקריפּונג און שטאַרקער עקאָנאָמישער ירידה, האָט דאָך דער פּאָלקס-אָרגאַניזם נאָך פאַרמאַגט גענוג געזונטע גייסטיקע פּוחות, וואָס האָבן זיך ביי די ערשטע גינסטיקע

⁸ זע: „עליות אליהו“, 4טע אויפלאַגע, 72-73; „משלי יעקב“, 5. ווי דער ווילנער באַן אַזוי האָט אויך דער דובנער מגיד ביי זיין לעבן ניט געדרוקט קיין איין ווערק וויינס. ערשט נאָך זיין טויט האָבן זיינע נחבים פאַרעפּנסלעכט זיין זון יצחק און זיין תלמיד א. ב. פּלאַס. זיינע באַדייטנדסטע ווערק זיינען: „אוהל יעקב“, דרוש (צום ערשטן געדרוקט אין 18.0) און „ספר סודות“, וואָס ס'איז צום ערשטן דערשינען ערשט אין 1862 מיט אַ לאַנגער פּאַררעדע, וווּ עס ווערן גענעבן ביאָגראַפּישע פרטים וועגן דעם פאַרפּאַסער. אין 1886 האָט מ. נוסבאָים אויס פּשעמיסל אַרויסגענומען פון דעם „אוהל יעקב“ אַלע משלים און משיחות און ווי פאַרעפּנסלעכט אין אַ באַזונדער אַזעק „משלי יעקב“.

באדינגונגען גלייך באוווּזן אויף דעם אייבערפלאַך פון דעם געזעלשאַפט־
 לעבן לעבן. אין דער זעלבער צייט, ווען די מיסטיש־משיחישע שטרעמונג־
 גען האָבן געפאָרן דעם פראַנקיזם, וועלכער האָט דערקלערט אַן אַנטשיי־
 דענעם קאָמף דעם יידנטום, און די אָנהענגער פון דער דאָזיקער סעקטע
 זיינען אַרויסגעטראָטן מיט אַ פאַרביטערטער שנאה קעגן זייערע אייגענע
 ברידער, האָט אויס די טיפענישן פונם פאַלקסלעבן זיך באַוווּזן אַ נייע
 שטרעמונג, וואָס איז אויפן באָדן פון דער זעלבער מיסטישער אידעען־
 וועלט אויסגעוואַקסן אין אַ מעכטיקער „חסידות־באַוועגונג, וועלכע האָט
 געהאַט אַ באַדייטנדיקע השפעה אויף דער זויטערדיקער קולטורעלער
 אַנטוויקלונג פון דעם גאַנצן מזרח־איראָפּעישן יידנטום. נייע שטרע־
 מונגען האָבן זיך געמאַכט באַמערקבאַר אויך אין די אייבערשטע לומדישע
 קרייזן. עס האָבן זיך געפילדעט געוויסע עלעמענטן, וואָס האָבן זיך שוין
 ניט געקאָנט באַנוגענען ניט מיטן טרוקענעם פילפּוּל, ניט מיט די מיס־
 טיש־משיחישע חלומות. עס האָבן זיך באַוווּזן אַזווייניג יחידי סגולה, וואָס
 האָבן דערשפּירט, ווען אַפילו נאָך גאַנץ טונקל און ניט קלאָר, אָט דאָס
 גרויסע און נייע, מיט וואָס דאָס קולטורעלע מערב־איראָפּע איז דעמאָלט
 שוואַנגער געווען; האָבן זיי געזוכט און נאָכגעפאָרשט, געוואַלט זיך
 דערווייטן אין וואָס באַשטייט דער תּמצית פון אָט דעם נייע־געפאָרענעם...

דערביי האָבן שטאַרק מיטגעהאַלפּן פּאָלגנדיקע זייער וויכטיקע
 אומשטענדן. דער שולחן־ערוך־רבנות פון איין זייט, און גיפטיקע שנאה
 און גאוהדיקער ביטול פון דער אַנדערער האָבן זיך טאַקע געפלייסט וואָס
 מער צו פאַרגרעסערן די מחיצה, וואָס האָט אָפּגעטוילט דאָס יידישע
 געטאָ פון דער אויסנוועלט. די עקאָנאָמישע אינטערעסן זיינען אָבער
 אַ גוואַלטיק שטאַרקער פּאַקטאָר אין דעם געזעלשאַפטלעכן לעבן, און זיי
 איז עס געלונגען ערטערווייזן, און וואָס ווייטער אַלץ מער, דורכצוברעכן
 די פעכטע אָפּזונדערונגס־מויער. ווי גרויס עס איז ניט געווען די אָפּגער־
 זונדערטקייט פון דעם גייסטיקן לעבן אין דעם יידישן תּחום, עקאָנאָמיש
 זיינען דאָך די מזרח־יידן ניט געווען אַן עם לכּבד־ישבון. פילע ליטווישע
 שטעט, ווי ווילנע, שקלאָוו ופּדוּמה, האָבן געטריבן האַנדל מיט קינינס־
 בערג, דאַנציג, פראַנקפורט אויף דער אָדער; אויף די ליפּציגער ירידים
 האָבן יידישע סוחרים פון ליטע געשפּילט אַ באַדייטנדיקע ראָלע, און
 אַזווייניג גאַליצישע שטעט, ווי פּראָד, האָבן געהאַנדלט ניט בלויז מיט
 דייטשלאַנד, נאָר אויך מיט ענגלאַנד. ניט אָבער בלויז סוחרים האָבן
 געהאַט די געלעגנהייט זיך צו באַקענען מיט דער אייראָפּעישער וועלט,
 נאָר אויך די יידישע לומדים און יודעי התורה (אמת, אין יענע צייטן איז

דאָס תלמודישע וויסן געווען אזוי שטאַרק פאַרשפּרייט אין ליטע, אַז דער למדן און דער סוחר האָבן גאַנץ אָפּט פיגורירט אין איין און דער זעלבער פּערזאָן). פּוילן פּלעגט שוין זינט דורות־לאַנג פאַרוואַרן די דייטשע קהילות מיט מגידים, מלמדים און וויללערנער. די פּוילישע לומדים פּלעגן אָפּט אָנקומען אין רייכע יידישע הייזער, וואָס האָבן אויס רייךעקאַנאַט מישע סיבות ניט געקאַנט פירן אַ גאַנץ אָפּגעזונדערט לעבן און בלייבן גאַנץ פּרעמד דער אויסערלעכער קולטורעלער סביבה. מיר האָבן שוין אויבן געזען, ווי דער שטאַק־פרומער יעקב עמדן (יעב"ץ) איז זיך מתרעם אויף יידישע גבירים אין דייטשלאַנד, וואָס טוען נאָך דעם אָרטיקן אַרל און לאָזן זייערע קינדער לערנען פּראַנצויזיש און מוזיק שפּילן. און אין דייטשלאַנד זיינען דעמאָלט גראָד פּאַרגעקומען גרויסע שינויים אינם קולטורעלן לעבן. אין די אייבערשטע אינטעליגענטע שייכטן האָט זיך אַלץ מער געלאָזט מערקן די השפּעה פון די ענגלישע דענקער און פּראַנצויזישע ראַציאָנאַליסטן און אויפקלערער. שפּענדיק יניקה פונם שכנותדיקן פּראַנקרייך, האָט דער דייטשער גאונישער גייסט אָנגעהויבן אויפצולעבן און עס האָבן זיך באַוווּזן די ערשטע גאַלדענע שטראַלן פון דער קלאַסישער תקופה אין דער דייטש־נאַציאָנאַלער ליטעראַטור. אַ גאַנץ ווייטן און קוים באַמערקבאַרן אָפּקלאַנג האָבן די דאָזיקע וויכטיקע קולטורעלע געשעענישן געפונען די ערשטע צייט אין דעם יידישן אַלט־פּרענקישן געמאַ; צו פּרעמד און ווייניק פּאַרשמענדלעך איז פאַר די ליטוויש־פּוילישע אורחים געווען די אייראָפּעישע אויסנוועלט; דאָך האָבן זיי מיט זייער חוש דערפילט, אַז דאָרט אין דער פּרעמד זיינען גוואַלטיקע גייסטיקע אוצרות באַהאַלטן. זיי זיינען ניט געווען אימשטאַנד די דאָזיקע אוצרות ווי געהעריק אָפּצושאַצן, נאָר פונם גייסטיקן דרעמל זיינען זיי דאָך אויפֿ געוואַכט, זיי האָבן זייער רוב פאַרלאָרן... זיי האָבן נאָך אינגאַנצן געהערט דער אַלטער וועלט, דער אַלטער לעבנסשטייגער האָט ביי זיי זיין חן ניט אָנגעוואָרן, דאָך האָבן זיי זיך שוין מער ניט געקאַנט באַזונגענען ניט מיט די שפּיציקע המצאות פונם טרוקענעם פּילפּול, ניט מיט דעם פּאַנטאַסטישן געוועב פון דער קבלה־מיסטיק. האַלב אויפגעוואַכט, האָבן זיי נאָך געמאַפט אין דער פינסטער, און מיט אַ גיריקער פּאַרשמאַכטער גשמה האָבן זיי געזוכט אַ מורה דרך, אַ וועגווייזער, וואָס זאָל זיי אַרויס־פירן אויפֿן ריכטיקן וועג, זיי זאָלן ניט דאַרפן בלאַנדזשען אין דער פיני־סטער. געזוכט האָבן זיי אין דער התחלה ניט אין דער פּרעמד — אזוי ווייט זיינען זיי נאָך ניט געגאַנגען — נאָר ביי זיך אין יידישן תּחום. די רבנישע ליטעראַטור איז ניט געווען פיכּולת צו שטילן דעם אויפגע־וואַכטן וויסנס־דרושט, און טאַקע דערפאַר לאָזט זיך אָנפאַנג צווייטער העלפט

פונם 18טן י"ה באַמערקן פּאָלנדיקע אינטערעסאַנטע דערשיינונג :
 דער אויפסניי שטאַרק אויסגעוואַקסענער אינטערעס צו די מיטלאַלטער-
 לעכע אַראַביש-יידישע דענקער, בפרט צו רבנו משה בן מיימון. ווידער
 ווי אין די אַמאָליקע דורות איז דער רמב"ם געוואָרן דער לעבנס-לערער,
 דער „אורים ותומים" פאַר אַלע וויסנסבאַניריקע, און זיין „מורה
 נבוכים" איז אויפסניי געוואָרן דער זיכערער „וועגווייזער" פאַר אַלע
 „בלאָנדרזשענדיקע" און דורשטיק זוכנדיקע יונגע מוחות. און ניט
 צופעליק האָבן זיך דעמאָלט אויך די פאַרלעגער אין מיימונים מייסטער-
 ווערק דערמאָנט. דער „מורה נבוכים" איז געווען צווישן די ערשטע
 יידישע ספרים, וואָס האָבן דעם דרוק-וואַרשטאַט דערוען. מען האָט אים
 דערנאָך עטלעכע מאָל איבערגעדרוקט, דאָס לעצטע מאָל אין 1553. אין
 יענער צייט אָבער פאַרשטאַרקט זיך דער אינטערעס צו ספּלה-ספרים,
 דער „וזהר" און דער „שולחן-ערוך" פאַרנעמען דעם נאַנצן אויבנאָן,
 און דעם רמב"ם פּילאָזאָפּיש ווערק געפּינט מער קיין פאַרלעגער
 ניט אין משך פון קאַרנע צוויי הונדערט יאָר. דער „מורה נבוכים" איז
 געוואָרן צו פאַרדעכטיק, ער איז צו אָנגעשמעקט מיט „הכמות חיצונית",
 וואָס קאָן נאָך ברענגען צו אַפּיקורסות, קאָן, היללה, אַראַפּירן פונם
 דרך הישר, דערווייטערן פון מצוות און מעשים טובים. ערשט ווען עס
 האָט זיך געלאָזט באַמערקן דער באַנייטער אינטערעס צו די מיטלאַלטער-
 לעכע חקירה-ספרים, האָט מען אויך געפונען פאַר נייטיק דעם „מורה
 נבוכים" אויפסניי איבערצודרוקן (יעסניץ, 1742).

איינער פון די ערשטע תורנים און אָנגעזעענע תלמודיסטן, וואָס
 האָבן אַרויסגעוויזן אַ גרויסן אינטערעס צו דער מיטלאַלטערלעכער פּילאָ-
 זאָפּיע, איז געווען דער אויפגעקלערטער רב שלמה בן משה כעלמא. מיר
 באַזיצן וועגן אים גאַנץ קנאַפּע ביאָגראַפּישע ידיעות; עס איז אַפילו ניט
 פעסטגעשטעלט דאָס יאָר פון זיין געבורט. עס איז בלויז באַקאַנט, אז ער
 איז אַ געבאָרענער אויס זאַמאַשטש, אין די יונגע יאָרן איז ער געווען
 רב אין כעלם און דערנאָך האָט ער פאַרנומען דעם רבנישן פּאָסטן אין
 זיין געבורטשטאָט. נאָכדעם ווי ס'איז אין לעמבערג געשטאַרבן דער רב
 חיים ראַפּאָפּאָרט, האָט דער רוסישער וואַיעוואָדע טשאַרטאַריסקי באַ-
 שטימט אויף דעם פרייגעוואַרענעם פּאָסטן שלמה כעלמא (אין דעצעמ-
 בער 1771). אין זעקס יאָר אַרום האָט זיך כעלמא אָפּגעזאָגט פון רבנות
 און זיך געלאָזט פאַרן קיין ארץ-ישראל. אויפן וועג האָט ער זיך אָפּגע-

9 ליידער האָבן די יידישע קולטור-אַרשער זייער ווייניק אויספערקוואַסיקט גע-
 שענקט דער דאָזיקער דערשיינונג.

שמעל'ט אין סאָלאָניקע, ווו ער האָט באַזאָרגט די צווייטע אויפלאַגע פון זיין הויפטווערק „מרפכת המשנה“ (א פירוש אויפן רמב"ם מס' יד החזקה). ביי דער דאָזיקער ארבעט האָט אים דערנרייכט דער אומדער-וואַרטער טויט (1778) ¹⁰.

אין דער אינטערעסאַנטער פאָררעדע צו זיין „מרפכת המשנה“ (צום ערשטן דערשינען אין 1751) דערציילט כעלמא, ווי אזוי ער האָט שוין אין די יונגע יאָרן געוואָרפן אַן אומחן אויפן דרך הפילפול, ווייל ער האָט זיך איבערצייגט, אַז דער פילפול איז בלוזי מבבל'ל די יונגע מוהות און איז אַן אבן-נגף פאר יעדן וויסן. פון אַלע מיטלאַטערלעכע גאונים און פוסקים איז פאר אים דער גרעסטער אויטאָריטעט דער בעל „יד החזקה“, רבנו משה בן מיימון. פאר שלמה כעלמא איז דער בעל „משנת תורה“ און „מורה נבוכים“ דער איינציקער און אומפאַרגלייכבאַרער „דער גרויסער אָרלער מיט די גרויסע פליגל“, דער גרעסטער יידישער גאון, אַ איש אלהים, וואָס „ממשה עד משה לא קם כמשה“ ¹¹, און זיינע ווערק זיינען אים דערפאַר „זיסער פון אַלץ אין דער וועלט“. שלמה כעלמא האָט זיך שוין ניט געוואָלט באַנוגענען בלוזי מיט תלמוד און פוסקים. ער דערציילט אַליין, ווי אזוי פאר אים איז שוין אין די יונגע יאָרן דער „מורה נבוכים“ געוואָרן דער מדרך און וועגווייזער, און אַראַנק אים האָט ער אָנגעהויבן צו שטודירן לאָגיק, אַסטראָנאָמיע און אַנדערע וויסנשאַפטן, באַזונדערס מאַטעמאַטיק, וואָס זי איז ביי אים גע-וואָרן די באַליבטסטע וויסן-פראַנזשע.

מיר האָבן אויבן אָנגעוויזן, ווי אין סוף 17טן י"ה האָט איינער פון די דעמאָלטיקע גרעסטע רבנישע אויטאָריטעטן, דער בעל „חות יאיר“, געהאַלטן פאר נייטיק אונטערצושטרייכן, אַז „היינטיקע דורות טוען זייער גלייך“, וואָס זיי דערווייטערן זיך פון אַזוינע לימודים, ווי „עיקרים“, דער „כוזרי“ וכדומה, וואָרעם ס'איז גוט פאר אונז און וויל פאר אונז-זערע קינדער צו גלויבן אין אַלץ, וואָס אויף אונז איז מוטל אָן שום חקירות“ ¹². אין פופציק יאָר אַרום האַלט שוין אָבער דער רב פונם

¹⁰ הייסערדיקע פרטים וועגן שלמה כעלמאס לעבן, זע: שלמה בופער, „אנשי שם“, 207-209.

¹¹ אין זיין פאָררעדע צו „מרפכת המשנה“ רעדט כעלמא וועגן דעם רמב"ם אין פאָלגנדיקן פאַטעטישן סאַץ: „הנשר הנדול בעל הכנסים ארך האבר, אבי כל בני עבר, ואב המון רבנו משה בן מיימון אשר עליו נאמר ממשה עד משה... לו יהיו כל האנשים קולמסין ובני אדם לבלרין, לאו לכתוב אפס קצהו שמע מנהו... כי זה משה האיש יצא חפשי, למעלה משכל האנושי, הנבה למעלה למעלה ולו דומיה החלה“.

¹² אויבן, זייט 167.

קליינעם זאמאָשטש, שלמה כעלמא, פאַר מעגלעך צו פירן מלחמה סעגן די „פאַרנאַרישטע און פאַרפּינסטערטע“, וואָס מיינען און גלויבן, אז אין בילדונג און אין חכמות היצוניות שטעקט אַפּיקורסות¹³. אָן אזוינע חכמות, ווי מאַטעמאַטיק, אַסטראָנאָמיע, זאָאָלאָגיע וכדומה — דערקלערט יעקב כעלמא — איז מען גאַרניט אימשטאַנד צו פאַרשטיין אַ סך דינים אין דער תורה. און טאַקע דערפאַר, איז ער מוסר, זיינען אין אַמאָליקע דורות אונזערע גדולים און חכמים געווען בקי אין אַלע חכמות, אין אַלע צווייגן פון וויסן¹⁴. ווי דער ווילנער גאון, אזוי האָט אויך שלמה כעלמא אונטערגעשטראַכן, ווי וויכטיק ס'איז צו זיין בקי אין דיקדוק הלשון¹⁵; און ער איז טאַקע געווען אַ נאה מקיים און אַליין פאַרפאַסט אַ ווערק וועגן דיקדוק „שערי נעימה“.

און ר' שלמה כעלמא איז ניט געווען קיין חד בדורו. דעם רמב"ם אַ הייסער פאַרערער איז אויך געווען רפאל לוי האַנאווער. געפאָרן אין אַ קליין שטעטלע ווייקערסהיים אין 1685¹⁶, איז אויך פאַר אים דער „מורה נבוכים“ געווען דער וועגווייזער און זעקער. מיט גרויס פלייס האָט ער שטודירט נאַטורוויסנשאַפטן און פּילאָזאָפיע, האָט געפירט מיט מענדעלסאָנען אַ חליפת-מכתבים אויף פּילאָזאָפישע טעמעס¹⁷, געווען באַפריינדעט מיט דעם באַרימטן לייבניץ און אַ געוויסע צייט איז ער געווען זיין פּערזענלעכער סעקרעטאַר¹⁸. ווי ביי שלמה כעלמא אזוי איז

13 „הבל יפצה פי הטטלים בלמוד החכמות שמך דפי... זה דרכם כסל למו בו אין בפייהם מענה וננעלו לפניהם שערי בינה ויעבורו קול במהנה: סורו ממנה“.

14 „כל גדולי הקדמונים רוב בנין ורוב מנין, היה להם ככל החכמות קנין לראות את הענין אשר נתן אלקים לענות בו לאכול מפריו ולשבוש מטיבו“.

15 „ודקדוק הלשון ראש וראשון, בלעדו לא ירים איש את ידו, ולא יצליח בלימודו“.

16 געשטאַרבן אין מיפּן עלטער דעם 17טן סוף 1779. ביאָגראַפישע פרטים וועגן אים זע: „ליטעראַטורבלאָט ד. אַרענשט“, 1849, 140—143.

17 מענדעלסאָנס אַ בריוו צו האַנאווערן איז פאַרעפנטלעכט אין מענדעלסאָנס געזאַמלטע שריפטן (1845), V, 446—449. זע אויך: „היסטאָרישע שריפטן“, ב' 1, 304, 340.

18 ווען דער באַרימטער דענקער איז געשטאַרבן איינזאָם און פאַרלאָזן אין האַנאווער, האָט דער שטאַט-מאַגיסטראַט און די גייסטלעכע געפונען פאַר ניט פאַסיק צו באַגלייטן צום קבר דעם „ראַציאָנאַליסטיש“ געשטימטן געלערנטן, און נאָך זיין אָרן איז נאָכגעגאַנגען בלויז איין איינציקער פאַרערער — זיין פרייער תלמיד רפאל לוי, דאָס מיינט עס אים א. ג. פאַסס אין זיין ליד, וואָס ער האָט געוורדעם לייבניצעס אָנ-דינקן, בעת ער שרייבט:

Zuletzt erscheint der Mann,
der seines Lehrers Sarg
Einsam um Mitternacht begleitet,
Ein alter (?) Jude war's — und leitet
Ihn zu der öden Gruft,
Die dich, o Leibniz, barg.

זע „צייטשר, פ. ד. געשיכטע ד. יודען“, 1, 7.

אויך ביי רפאל האנאווער מאטעמאטיק געווען דער באליבטסטער לימוד, און אין דער יידישער גאס איז ער געווען דערפאר גאקאנט אונטערן נאמען „רבי רפאל בעל חשבון“. ער האָט פאָרגעלייגט דער ליידענער אקאדעמיע (1756) זיינע „לוחות העיבור“, און אין דעם זעלבן יאָר האָט ער פאָרענטלעכט זיין „תכונת השמים“ (וועגן אסטראָנאָמיע און חכמת העיבור), וואָס ער האָט פאָרפאַסט, ווי ער גופא דערקלערט אין דער הקדמה, בכדי צו מאַכן צוגענגלעך און לייכט פאָרשטענדלעך דעם רמב"ם מיסטרעווערק „הלכות קידוש החודש“, וואָס איז פאַר די היינטיקע חכמי הדור, וועלכע זיינען זייער ווייניק באַהאוונט אין מאטעמאטיק און אַנדערע חכמות — ווי אַ „ספר החתום“¹⁹.

שלמה בעלמאס און רפאל האנאווערס אַ בן־דור איז געווען דער גאַלציעיאַנער ישראל בן משה זאַמאַשטש²⁰. אויך אים האָט דער „מורה נבוכים“ די אויגן געעפנט, דערוועקט אין אים דעם דורשט נאָך בילדונג און וויסנשאַפט. ער האָט זיך פאַרטיפט אין די יידישע חקירה־ספרים און זיינע געליבטע חכמות זיינען געווען פילאָזאָפיע און מאטעמאטיק. דאָס איז אָבער שטאַרק ניט געפעלן געוואָרן די גאָסטפאַרכטיקע אַייניג וויינער פונם שטעטל; מען האָט דעם יונגן „אַפיקורס“ אָנגעהויבן רודפן ביז ער האָט געמוזט זיין געבורטסשטאָט פאַרלאָזן. בכדי צו באַווייזן ווי נייטיק און וויכטיק עס זיינען וויסנשאַפטלעכע ידיעות, האָט ער אין יאָר 1741 אָפּגעדרוקט זיין ספר „נצח ישראל“, ווי ער דערקלערט און פאַר־טייטשט אַ סך האַרבע און ווייניק פאַרשטענדלעכע ערטער אין דער גמרא מיט דער הילף פון מאטעמאטיק און אסטראָנאָמיע. „עס איז קיין שום ספק ניט — שרייבט שלמה מיימון וועגן זאַמאַשטש ווערק, — אַז ר' ישראל איז דאָ מער אויסן געווען פאַרשפּרייטן חכמת החשבון צווישן יידן, איידער דערקלערן דעם דין אין דער גמרא“.

דאָס איז אָבער דעם פרומען עולם שטאַרק ניט געפעלן געוואָרן; מאַכן די הייליקע גמרא פאַר אַ געבן־זאַך, אויסטייטשן די סוגיא אָן פּשטלעך, אָן פילפול, נאָר עפעס גאָר מיט אַלגעברע און געאַמעטריע. דאָס

¹⁹ ואחרי אשר ראיתי להנשר הגדול הרמב"ם ז"ל חבר לנו הלכות קדוש החודש והיו דבריו בעיני חכמי הדור הוה כדברי הספר החתום אשר יתנו אותו אל ידע ספר לאמר: קרא נא זה! ואמר: לא אוכל כי התום הוא על כן ערב לבי לנשת ולבאר כל דרכיו כיד ד' הטובה עלי". אין בערלינער שטאַט־ביבליאָטעק געפינט זיך האַנאווערס אַ ניט פאַרעפנטלעכטער טאַנסקריפט „חשבון הקץ והתחיה“.

²⁰ געבאָרן אין 1700. פּרטים וועגן זיין לעבן, זע: י. ב. לעווינאָן אין זיין „זרובבל“, I, 68; ש. י. פּין אין „ששה לנאמנים“, 149; ש. ספּאַניסלאָוסקי אין „וּמָאָס־באָד“, VI, 1886, 131—137.

האָט שוין געשמעקט מיט אַפיקורסות, האָט מען דעם „נצח“ (אזוי האָט דער פשוטער עולם אַ נאָמען געגעבן זאַמאָשטשן פאַר זיין אַפיקורסיש ספר) אָנגעהויבן צו רודפן, האָט ער ווידער גענומען דעם וואַנדערשטעקן אין די הענט און ווייטער געוואָרן אַ נע-וונדניק. אין אַ יאָר אַרום טרעפן מיר אים שוין אין בערלין, וווּ ער האָט באַקומען אַ שטעלע אַלס לערער אינם הויז פונם רייכן באַנקיר דניאל איטציג. מיטן אימפעט פון אַן אויפֿ-קלערער פלעגט ער האַלטן גאַנצע דרשות פאַר וויסנבאַגיריקע יונגעלייט, וועקן ביי זיי דעם חשק צו בילדונג און וויסן. באַזונדערס האָט אים פאַר-אינטערעסירט אַ קרענקלעך 15-יאָריק יונגל, וואָס איז אָקאַרשט אָנגעקור-מען קיין בערלין פון דער שטאָט דעסוי. זאַמאָשטש האָט מיט אים שמו-דירט דעם „מורה נבוכים“, געלערנט מאַטעמאַטיק און אַנדערע וויסנ-שאַפטן. דער דאָזיקער תלמיד איז מיט דער צייט געוואָרן דער גלאַנץ און שטאַלץ פונם דייטשן יידנטום — דער באַרימטער משה מענדעלסאָן.²¹ מענדעלסאָן האָט דערנאָך באַקענט זיין געוועזענעם רבין מיט די דייטשע גדולים פון יענער צייט, מיט לעסינגן, ניקאָלאַיען און אַנדערע, און יענע האָבן זיך שטאַרק פאַראַינטערעסירט מיט דעם אַריגינעלן יידישן תלמיד-חכם. לעסינג לויבט אים אַלס „טיפן און אויסגעצייכנטן מאַטעמאַטיקער“, און פרידריך ניקאָלאַי וויזט אָן אין זיינע „אָנמערקונגען“ צו מענדעל-סאָנס און לעסינגס פריורוועקסל, אַז זאַמאָשטש איז געווען „איינער פון די ערשטע, וואָס האָבן דערוועקט ביי די בערלינער יידן „דען געשמאַק אַן דען ווינשאַפטען“ און אַלס „זייער טרעפּלעכער קאַפּ און גרויסער מאַטעמאַטיקער“ איז אים געלונגען, ניט קוקנדיק דערויף, וואָס ער האָט געלעבט אין גרויס דחקות, דערגרייכן צו אַזאַ שלימות, אַז ער איז געווען

21 שלמה מייטון, בעת ער רעדט אין זיין „לעבנסגעשיכטע“ וועגן מענדעלסאָנען, גיט אַנב פּאָלנדיקע כאַראַקטעריסטיק דעם בעל „נצח ישראל“: „מענדעלסאָן איז גע-ווען... אַ תלמיד פון דעם דעמאָלס באַרימטן פּוילישן רב ר' ישראל נעסחויזשער, אָדער דעם „נצח ישראל“, ווי מען האָט אים גערופן אויפן נאָמען פון זיין ספר, וואָס האָט אזוי געהייסן“. דער דאָזיקער רב האָט אויסער זיינע גרויסע תלמודישע פּשרונות און ידיעות נאָך געהאַט אַ סך און סיפּע קענטענישן אין אַנדערע וויסנשאַפטן, באַזונדערס אין מאַטעמאַטיק, וואָס ער האָט נאָך אין פּוילן גרינגלעך דורכגעשטודירט לויט אייניקע העברעיִשע ביכער, ווי דאָס קאָן מען זען פון דעם דערמאָנטן ספר גופא. דערפאַר האָט האָט מען אים אין זיין קאַנט געהאַלטן פאַר אַן אַפיקורס. אין דעם דאָזיקן ספר פאַ-געגעבען זיך לייוונגען פון וויער קאַמפּליצירטע און וויכטיקע מאַטעמאַטישע פּראָבלעמען, וואָס זיינען גייטיק צו דערקלערן אייניקע שונקעלע שטעלן אין תלמוד אָדער צו באַ-ציימען אַ הלכה. פאַרשטייט זיך, אַז ר' ישראלן איז דאָ גענאָגטן מער אום פאַר-שפּרייטן נוצלעכע קענטענישן צווישן זיין פּאָלק, איידער אום דערקלערן אָדער פאַשטימען אַ דין, און צו דעם צוועק האָט ער גענומען פאַר אַן אויסרייד די דערקלערונג פון תלמודישע הלכות („לעבנסגעשיכטע“, יידישע איבערזעצונג, 375—376).

אימשטאנד צו מאַכן וויכטיקע אַנטדעקונגען". וועגן זאַמאַשטש לעצטע יאָרן שרייבט ניקאָלאַי: „אַלס פריידענקער האָבן אים די יידן געהאַט... מען האָט אים שטאַרק גערודפּט, און ער האָט זיך דאָס אזוי גענומען צום האַרצן, אַז ער איז אויף דער עלטער אַרײַן אין מרה-שחורה"²².

נאָך טראַגישער איז געווען דער גורל פון אַ צווייטן קעמפּער פאַר אויפקלערונג, וואָס האָט געלעבט אין איין צײַט מיט זאַמאַשטש. אַפילו דעם נאָמען זײנעם ווײס מען ניט אויף זיכער; עס איז אַ ספּק, צי האָט ער געהײסן אַבא און אפּשער גאָר אַברהם. אויסמעקן האָט זײן דור געוואָלט דעם נאָמען זײנעם אויס דער געדעכעניש פון די קומענדיקע דורות, און ער וואָלט טאַקע אינגאַנצן פאַרגעסן געוואָרן, ווען עס זאָל זיך אויף אים ניט געווען דערבאַרעמען דער באַשעפּער פון „פעטער שלומיאַל", דער באַוווּסטער דײטשער דיכטער אַדאַלבערט שאַמיסאָ, וואָס האָט באַזונגען דעם טראַגישן גורל פון דעם יידישן השפּלה-קעמפּער אין זײן פּאָעמע „אַבא גלאָסק לעטשעקאַ" (Abba Glosk Leczek). די דאָזיקע פּאָעמע איז כּמעט די איינציקע קוועלע, וואָס מיר באַזיצן וועגן גלאָסקס טרויע-ריקער לעבנסגעשיכטע, אָבער אויך די קוועלע איז ניט קײן גאַנץ זיכערע, ווייל שאַמיסאָ איז אָנגעקומען קײן בערלין אַלס צעניאַריס קינד אין אָנהײב נײנציקער יאָרן פונם 18טן י"ה, ווען גלאָסק איז שוין פון לאַנג געווען טײט. זײן פּאָעמע האָט שאַמיסאָ געשריבן מיט אַ סך יאָרן שפּע-טער, און עס איז דערפאַר גאַנץ שווער פעסטצושטעלן, וואָס איז דאָרט רעאַלע „וואַרהײט" און וואָס בלױז „דיכטונג". מען איז זיך משער, אַז אַבא איז געבאָרן בײ לובלין, אין דעם קלײנעם שטעטלע גלאָסק²³. אויך זײנע לערער און מורידרײך זײנען געווען די מיטלאַלטערלעכע יידישע דענקער פון אַראַבישן שפּאַניע; זײ האָבן אים די אויגן געעפּנט, אַדאַנק זײ האָט ער זיך דערווײסט, אַז אויסער דעם „שולחן ערוך" עקסיסטירט נאָך אַ ברייטע אידעען-וועלט, און אויסער פּילפּול און „שאלות ותשובות" זײנען נאָך פאַראַן טיפע וויסנשאַפטלעכע פּראַגן, האַרבע פּי-לאָזאַפּישע פּראָבלעמען. אַ מגיד איז ער געוואָרן²⁴, און אין זײנע דרשות

²² דאָרטן, 204-205. ישראל זאַמאַשטש איז געשטאָרבן אין בראַד אין 1772. פון זײנע מאַנסקריפּטן זײנען דערנאָך אייניקע פאַרעפּנטלעכע געוואָרן (זײנע פּירושײם אויף „פּורײ" און „חובות הלכות"), די איבעריקע זײנען פאַרלאָרן געגאַנגען, צווישן זײ אַ נרויס ווערק „ארובות השמים", וועגן אַסטראָנאָמיע, מיט פּילע צײכענונגען, יצחק בער לעווינסאָן דערצײלט, אַז ער האָט דעם מאַנסקריפּט געזען בײ נחמן קראָכטאַלן, וועלכער האָט בּדעה געהאַט דאָס דאָזיקע ווערק צו פאַרעפּנטלעכן.

²³ זע „הזרמל", 1871, 462.

²⁴ אייניקע פּאָרשער זאָגן אַרויס די השערה, אַז אַבא גלאָסק און דער באַ-קאַנשער „בלוסקער מגיד" זײנען איינע און די זעלבע פּערזאָן.

האָט ער פאַרן עולם זיינע געדאַנקען און ספיקות אַנטפלעקט. דער פּרוּמער
 עולם האָט אָבער אין זיינע דרשות אפיקורסות דערשמעקט, האָט מען
 אים גענומען רודפן און ווי עס שיינט אים פאַרווערט האַלטן דרשות.
 אַבא גלאַסק איז אָבער געווען אַ קעמפער-נאַטור, האָט ער ניט געוואָלט
 זיך אונטערגעבן, גענומען די פּעדער צו הילף און אַ סך ספרים געשריבן.²⁵
 די ספרים זיינע האָבן אָבער די ליכטיקע וועלט ניט דערזען: מען האָט
 אַלע זיינע פּתכידין אויפן ווילנער שול-הויף פאַרברענט.²⁶ אים אַליין
 זאָל מען האָבן מלקות געשלאָגן און אויס דער שטאָט פאַרטריבן.²⁷ אַבא
 גלאַסק האָט לאַנג געוואַנדערט ביז ער האָט זיך דערלאַנגט קיין בערלין.
 ער האָט אויך דאָרט אָנגעהויבן האַלטן דרשות און פּראָפּאגאַנדירן זיינע
 פרייע געדאַנקען פאַר דער יוגנט. דאָס איז ווידער די אַרטאָדאָקסן ניט גע-
 פעלן געוואָרן, און זיי האָבן אָנגעהויבן צו קוקן מיט חשד אויף דעם ניט
 באַקוועמען אורח. דער רוֹקער און געלאַסענער מענדעלסאָן האָט אים
 געראַטן, ער זאָל זיך בעסער ניט וואַרפן אין די אויגן און זיינע פרייע
 געדאַנקען פאַרן עולם ניט אויפדעקן. „ווילסטו אַ היגער בלייבן — האָט
 מענדעלסאָן אים געוואָרנט — טאָ שווייג בעסער און זיי ניט מגלה דאָס,
 וואָס עס פאַסט ניט; זאָל בעסער דיין געדאַנק פאַרשן אין דער שטיל און
 פאַרבאַרגן“²⁸. „ווי הייסט — האָט דער גלאַסקער מגיד פאַרחידוּשט
 געפּרעגט, — אז מיר ביידע וועלן דעם אמת פאַרשווייגן, ווער זשע וועט
 אים פאַר דער וועלט אַנטפלעקן, ווער וועט דעם עולם אויפקלערן?“²⁹
 ווידער אַמאָל האָט אַבא גלאַסק דעם וואַנדערשטעקן אין די הענט
 גענומען, געוואַנדערט איבער דייטשלאַנד, האַלאַנד, פּראַנקרייך און ענג-

25 אין שאַמיסאָס פּאַנעט דערקלערט גלאַסק: „אונד ריייען ביכער האַפּטע איך
 פאַרפאַסט מיט אַללען פלייס“.

26 זע „המניד“, 1871, 234.

27 שאַמיסאָ דערציילט וועגן דעם אין זיין פּאַנעט:

Ich selbst ich sollte sterben, kaum heimlich war der Rath;
 Doch fand sich ein Rabbiner, der um mein Leben bat,
 Ich wurde bloss gezeiselt, und als man frei mich gab,
 Da griff ich heitern Sinnes zu meinem Wanderstab.

דער בעל „עליות אליהו“ דערציילט אויך וועגן דעם (דאָרשן פּערשע אויפלאַגע, 24),
 ווי מען האָט אויפן ווילנער שול-הויף געשמיטן איינעם, וואָס מען האָט חושד געווען אין
 אפיקורסות, און ער זאָגט דערביי אַרויס די השערת, אז דאָס איז געווען אַבא גלאַסק.

28 ביי שאַמיסאָ:

„Bleib hier und lerne schweigen, wo sprechen nicht am Ort,
 Du magst im stillen forschen, erwägen Geist und Wort“.

29 דאָרשן:

„Du schweigst, du Kluger, und schweigen sol mein Mund!
 So sprich, wer soll dann reden und thun die Wahrheit kund?“

לאַנד, אין ערגעץ קיין רו ניט געפונען, ביז ער איז סוף-בל-סוף צוריק קיין פוילן געקומען, און וואָס מיט אים איז ווייטער געשען ווייס קיינער ניט. אַבא גלאָסק איז ניט געווען איינער מיט זיין פיטערן גורל. אין זיין צייט איז אויפגעשטאַנען אַן אַנדערער, אַ פיל באַדייטנדיקער דענקער, וואָס האָט אויך געהאַט דעם מוט אָפּן זיך אַנטקעגנשטעלן דער אַרומיקער סביבה, און זיין נאָמען איז שוין אוממעגלעך געווען אויסצומעקן פאַר די קומענדיקע דורות — ער גופא האָט אים, נאָך אַ לאַנגן שמאַרציקן וועג פון שווערער נויט און אוממענטשלעכע דערנידעריקונגען, מיט אַ פעסטער האַנט אַיינגעקריצט אין דער געשיכטע פונם אייראָפּעיִשן פּילאָזאָפּישן געדאַנק. שלמה בן יהושע האָט דער דאָזיקער ווונדערלעכער מאַן געהייסן. אין אַ פאַרוואָרפן דאָרה אין דער ליטע ביי אַן אַרעמען ישׁובניק איז ער געבאָרן געוואָרן (1754) און נאָך דער חתונה אַלס דאָרה-מלמד געשעפט חיונה. און דאָס, וואָס דער אַרעמער דאָרפס-מלמד איז מגולגל געוואָרן אין אַן אָנגעזעענעם דייטשן פּילאָזאָף, אין איינעם פון די בעסטע און טיפסטע מפרשים פון קאַנטס פּילאָזאָפּיע — דאָס האָט ער, אויסער זיינע גאונישע פעקייטן, דעם „מורה נבוכים“ צו פאַרדאַנקען. ער גופא דערציילט אין זיין „לעבנסגעשיכטע“, וואָס פאַר אַ נואַאלטיקן רושם עס האָט אויף אים געמאַכט דער רמב"ם, וואָס איז אין זיינע אויגן „דער גרויסער, אפשר דער גרעסטער מאַן פון אונזער פּאָלק“. „מיין פאַר-ערונג — דערציילט ער ווייטער — פאַר דעם דאָזיקן גרויסן לערער איז געווען אזוי גרויס, אז איך האָב אים געהאַלטן פאַרן העכסטן אידעאַל פון אַ מענטשן, אַ פּולקומען בתכלית השלימות, און זיינע געדאַנקען זיינען ביי מיר געווען אזוי הייליק, ווי זיי וואָלטן דיקטירט געוואָרן דורך דער חכמה עליונה, פון גאָט אַליין. מיין יראת הכבוד פאַרן רמב"ם איז דער-גאַנגען אזוי ווייט, אז ווען ס'האָבן זיך אָנגעהויבן אַנטוויקלען מיינע פאַרלאַנגען און ליידנשאַפטן און איך האָב מורא באַקומען, דער יצירהרע זאָל מיך ניט גובר זיין און ניט אָנריידן צו טאָן עפעס קעגן דער לערע פון מיימוני — פלעג איך אָנווענדן ווי אַן אויסגעפרוּוּטן קעגנמיטל די דאָזיקע שבועה: „איך שווער ביים יראת-הכבוד פאַר מיין גרויסן לערער רבי משה בן מיימון ניט צו פאַגיין דאָס אָדער יענעם!“ און די דאָזיקע שבועה, ווי ווייט איך קאָן מיך נאָר דערמאַנען, האָט ווירקלעך מיך שטענדיק אָפּ-געהאַלטן פון ניט שיינע מעשים“³⁰. און אויס דאַנקבאַרטיק צו זיין גרויסן לערער האָט ער דעם נאָמען „מיימון“ פאַר זיין פאַמיליענ-נאָמען געוויילט, און זיין איינציק העברעיִש ווערק, וואָס ער האָט פאַר-

30 „לעבנסגעשיכטע“, יידישע איבערזעצונג, 1928, ז' 240—241.

עפנטלעכט — איז א פירוש אויף „מורה נבוכים“ (גבעת המורה), ווו ער פרוווט קריטיש באלייכטן מיימונים אידען וועלט מיט דער הילף פון דער מאָדערנער, קאנטיאָנער פילאָזאָפיע.

צו ענג איז פאר דעם דאָזיקן שאַרפן דענקער געווען די יידישע סביבה אין די קליינע אַלט־פרענקישע ליטווישע שטעטלעך. מיט גרויס מי האָט ער זיך פון דאָרט אַרויסגעריסן, און אַריין אין דער פרייטער אייראָ־פענישער אידענוועלט. אויף דער יידישער אידענוועלט, אויף דער יידישער קולטור האָט שלמה מיימון אַ גאַנץ קנאַפע השפעה געהאַט. אַלע זיינע העברעיִשע זויסנשאַפטלעכע ווערק, וואָס ער האָט געשריבן, זיינען, אויסער זיין פירוש אויפן „מורה נבוכים“, אין פת־כיד געבליבן.⁸¹ אַ דייטשער פילאָזאָפישער שריפטשטעלער איז ער געוואָרן; נאָר שווער, זייער שווער איז אים דאָס אַלץ אָנגעקומען. זיין לעבנס־דראַמע האָט ער גופא באַ־שריבן אין זיין מייסטער־ווערק, זיין זעלבסט־באָגראַפיע („לעבנס־באָ־שריבונג“)⁸², וואָס האָט אויך אַ קולטור־היסטאָרישן אינטערעס, ווייל דער געשיכטע־פאַרשער געפינט דאָרט אַ שלל וויכטיקע ידיעות וועגן דעם אינערלעכן לעבן פון דעם יידישן קיבוץ אין ליטע און פרייסן אין דער צווייטער העלפט פונם 18טן י"ה.

אָפּהאַרציק און מיט גרויס פּשטות דערציילט דער דאָזיקער גאָניש באַ־גאַבטער מאַן, ווי אַזוי די שרעקלעכע נויט און דחקות, אין וועלכער ער האָט זיין נע־ונד־לעבן פאַרבראַכט, האָט זיין נשמה מיט זינד באַפּלעקט, זיין כאַראַקטער פאַרדאַרפן, זיין געזונט און כוחות צעשטערט. אין אַ מאָ־יאַנטעק ביי אַ שלעזישן גראַף, וואָס האָט זיך אויף דעם פאַרוואַנגלעטן יידישן דענקער דערבאַרעמט, האָט מיימון זיינע לעצטע יאָרן פאַרבראַכט. און ווען ער איז אין 1800 פון אויסצערונג צו 46 יאָר געשטאַרבן און מען האָט זיין טויטן קערפער קיין גלאָגוי אַוועקגעפירט אים דאָרט צו קבר ישראל ברענגען, האָבן די פירער פון דער דאָרטיקער קהילה זיך נוקם געווען אין דעם „מין“ און אַפיקורם, און דעם בר־מינן, איינעם פון די חרופות־דיקע דענקער, וואָס דאָס יידישע פּאָלֶק האָט געגעבן, האָט מען מיט שפּאַט און בזיון מקבר געווען „קבורת חמור“, הינטערן צוים פונם בית־הקברות...

81 די רשימה פון מיימונים העברעיִשע פת־כידן זע אין דער פּאַררעדע צו דער יידישער איבערזעצונג פון זיין „לעבנס־געשיכטע“.

82 איבערזעצט אין יידיש דורך א. י. גאָלדשמידס.

זיבעטער קאפיטל

די צנוואַנער פון דער נייער תקופה. — יהודה הורוויטש פֿאַס ספּיליסט און אויפקלערער. — זיין „עמודי בית יהודה“. — הורוויטשעס שטאַנדפּונקט וועגן „ביאת המשיח“. — זיין „מגלת מדרים“. — דער רב יהודה-לייב טרנגליט פֿאַס אויפקלערער. זיין עשיש ווערק „בית סודות“ און זיין „אור עולם“ וועגן חכמות השבע. — פנחס הורוויטש און זיין „ספר הברית“. — זיין פֿאַרהאַלטן זיך צו מיסטיק און נאַטורוויסנשאַפֿטן. זיין קאַטף קעגן ראַציאָנאַליזם. — זיין פֿראַגראַם וועגן איבערבויען די סאָציאַלע יסודות פונם ייִדישן לעבן. — וועגן דעם גרויס-פּרינציפּ „ואהבת לרעך כמוך“. — „די ליבע צום מענטשן איז די גרעסטע פֿרייד פֿאַר דער נשמה“.

„בכדי דעם אמת צו דערלאַנגען — דערציילט שלמה מיימון און זיין „לעבנספּאַשרייבונג“ — האָב איך פֿאַרלאָזן מיין פֿאַלק, מיין משפּחה, מיין היים“. דאָס, וואָס שלמה מיימון האָט זיך פון זיין פֿאַלק דערוויי-טערט, האָבן אין געוויסער מאָס גורם געווען די זייער אומגינסטיקע צו-שטאַנדן, אין וועלכע אים איז אויסגעקומען צו לעבן; מען קאָן אָבער ניט לייקענען, אז דאָ האָט אויך מיטגעהאַלפֿן נאָך איין וויכטיקע סיבה: צו ענג איז געווען אין דער דעמאָלטיקער אָרטאָדאָקסערדיגשער וועלט פֿאַר אזא פֿרייען דענקער ווי שלמה מיימון, וועמעס „איידעלע דרייסטיקייט פון זיין דענקען האָט ניט געוואָלט וויסן פון קיין שום אַנדערע גרענעצן, אויסער די גרענעצן פונם שכל גופא“. אין איין צייט מיט שלמה מיימון האָבן זיך אָבער אין דער זעלבער ליטע פּאַוויזן אויך אַנדערע אמת-זוכערס פון אַ גאַנץ אייגנאַרטיקן שניט. אויך זיי האָבן דעם אמת גע-זוכט, נאָר פעסט און שטאַרק זיינען פֿאַרבליבן די וואַרצלען, וואָס האָבן זיי פֿאַרבונדן מיט דער סביבה, מיט דער אַלטער קולטור פון זייער פֿאַלק, מיט דער ירושה פון זייערע אָבות. אמת, קיינער פון זיי איז ניט געווען געבענטשט מיט אזא נאָוניש אַנאַליטישן שכל, ווי שלמה מיימון, דערפֿאַר אָבער האָבן זיי ניט געוואוסט פון דעם „קרע שבלב“, ווי אָט דער חרופות-דיקער קריטיקער פון קאַנטס פּילאָזאָפּישער סיסטעם. זיי האָט גאָר ניט גע-קאַנט קומען אויף דער מחשבה אַפּילו „זייער פֿאַלק פֿאַרלאָזן“, בכדי

„דעם אמת צו דערגרייכן“. פעסט און זיכער זיינען זיי געווען, אז דער אמת, דער ריכטיקער אמת, קאָן בשום אופן נישט סותר זיין די קולטורעלע ירושה פון זייער פאָלק, די תורה פון זייערע אָבות. זיי האָבן נאָר געזוכט נייע מיטלען, ווי דעם אין די הייליקע יידישע ספרים פארבאָרגענעם אמת צו געפינען, אים דערגענטערן און פארשטענדלעכער מאַכן דעם ברייטן עולם, דעם גאַנצן פאָלק. און זיכער זיינען זיי געווען, אז בכדי דאָס צו דערגרייכן, און אין דעם איז באַשטאַנען זייער אויפקלערענישע ראָלע, מוז מען זיך באַנוצן מיט וויסן און בילדונג. נישט אַרויסרייסן זיך פון דער היימישער און אייגענער סביבה איז געווען זייער באַנער, נאָר זי ברייטער מאַכן, דורכלופטערן, די פעסט פארמאַכטע לאַדגס אויפמאַכן, בכדי עס זאָל מער ליכט אַריינדריינגען, און די טונקעלע שאַטנס פארטרייבן...

איינער פון די ערשטע צווישן זיי איז געווען דער דאָקטאָר יהודה בן מרדכי הלוי הורוויטש. אין ווילנע אַ געבאָרענער,¹ האָט הורוויטש שטודירט מעדיצין אין פאָדוואַ און דערנאָך, ווי דאָס רוב אויפקלערער פון יענעם דור, געפירט אַ נערונד לעבן. ער האָט פיל גערייזט איבער אייראָפּע, האָט אַ שטיק צייט פארבראַכט אין בערלין, ווו ער האָט זיך באַסענט מיט מענערלעכטאָנען, האָט דערנאָך פראַקטיצירט אַלס דאָקטאָר אין זיין געבורט-שטאָט ווילנע, דאָן אין זאַנער און אַ לענגערע צייט אין מיטוי. אין דער ביבליאָטעק פון דער אַרטיקער גימנאַזיע זיינען אַפילו פארבליבן הור-וויטשעס העברעיִשע מאַנוסקריפּטן, צווישן זיי פאָעמעס, איבערזעצט פון דייטש.² זיינע לעצטע יאָרן האָט ער פארבראַכט אין גראָדנע, ווו ער איז געשטאָרבן אין 1797.

שוין אין די יונגע יאָרן האָט הורוויטש פיל זיך אָפגעגעבן מיט די יידישע דיכטער און דענקער פון דעם שפּאַניש-אַראַבישן מיטלאַלטער, און ער רופט זיי גאַנץ אָפּט אַן מיטן נאָמען „מורי ורבותי“ — מיינע לערער און וועגפירער. די השפּעה פון די שפּאַניש-אַראַבישע דיכטער פילט זיך שטאַרק אין הורוויטשעס סטיל. ער באַנוצט זיך אָפּט מיטן מאַסאַמען-נוסח, מיט דער דיאַלאָג-פאָרם אין געריימטער פראָזע; זיין שפּילעוודיקער מוסיוויסטייל דערמאָנט צייטנווייז דעם בעל „תּחכּמוּני“ און עמנואַל רומי. אינם נוסח פון די מיטלאַלטערלעכע העברעיִשע דיכטער האָט אויך הורוויטש ליטורגישע לידער געשריבן, און דאָ פילט זיך באַזונדערס די

1 דאָס יאָר, ווען ער איז געבאָרן געווען איז נישט פעסטגעשטעלט.

2 זע הונדערטער, „געשיכטע ד. יודען אין דען פראַנצויזשען ליווי-אונד קיר-

השפעה פון שלמה גבירול³. עס פילן זיך אָבער ביי הורוויטשן אויך מאָדערנע השפעות. דאָס איז שוין לייכט צו באַמערקן אין זיין ערשטע אַרבעט „צל המעלות“, וואָס ער האָט פאַרעפנטלעכט אין 1764. דער „צל המעלות“ איז אַ זאַמלונג פון 365 עמישע סענטענצן געשריבן אין גע- ריימטער פּראָזע. עס שמעקט מיטן אויפקלערער-גייסט פונם 18טן י"ה, בעת הורוויטש רעדט אין זיינע סענטענצן וועגן דער ברידערלעכקייט פון דער גאַנצער מענטשהייט. „ווייס, דו מענטש, אַז די גאַנצע וועלט מיט אַלע אירע אַיינוווינער זיינען ענג פאַרבונדן ווי גלדער פון איין קערפער“⁴. און די הויפט-סיבה, וואָס צעשפאַלט די מענטשן-משפחה אין פיינדלעכע לאַגערן, זעט דער דאָזיקער טיפישער זון פון דער אויפ- קלערער-תקופה אין דעם שנאת הדת, וואָס פאַרפירט די נאַרישע אומ- וויסנדיקע מענטשן. אָבער די פאַרשטענדיקע און געבילדעטע פון אַלע פעלקער — פאַרזיכערט הורוויטש — זיי פילן זיך ווי אמתע ברידער און גרויס איז ביי זיי די ליבע פון איינעם צום אַנדערן“⁵. אין אַנדערע סענטענצן טרעט הורוויטש שאַרף אַרויס קעגן די תקיפים און ראשי-הקהל, וועלכע הייסן ביי אים „בעלי אגרופים“, און ווייזט אָן ווי ווייט די דע- מאַראַליזירונג איז פאַראַן, אַז מען מוז צימערן פאַרן יעדן מוסר, ווייל ער איז אַ תקיף ביים שררה⁶.

³ גאַנץ אין גבירולס סטיל קלינגען הורוויטשעס פּאָלגנדיקע סטראָפּן:

קָדוֹר כָּל! וּפְדוּתוֹן לְכָל! אֲשֶׁר לֹא קָרָה לָא יְסוֹר מְהוּיָה,

עֵילָה קָל סִפּוּת — וְחִבַּת קָל הַעֲלִיּוֹת וְהַנְּבוּיָה!

אֵלֹהִים! אָנָּה אַחַשְׁדָּרְךָ? וְאָנָּה לֹא אַחַשְׁדָּרְךָ?

אַיִה לֹא אָרְאָה יְהִי! וְהַסְדִּיּוּ בַמְּקוֹם מִקְּצֵלֵי יְהִי?

יִלְאֵל אֵיךְ טוֹבָה וּבְרָיָה — אֲשֶׁר לֹא תִתֵּן מְוֹנָה וְנִסְיָה:

נַעֲלַמַת מְכַל מְבַסֵּי עוֹן — וּמִשְׁוֹתֶיךָ נִבְּעוּ קָל קָדוֹר וְעוֹן,

וּבִלְתֵּי שִׁשְׁעֶיךָ קְמַעְעוּ — כּוֹלֵם יִשׁוּבוּ לְאַפְּסָם וְאֵיךְ.

הורוויטשעס לידער-זאַמלונג „קול יהודה“ איז געבליבן אין מאַנסקריפּט (אויפן טאָ- נוסקריפּט איז פאַרצייכנט די דאַטע 1790). דער פּת-ביד געפינט זיך אין פּריואַט- באַזיר פון פּראָפ. ד. מניר, וואָס איז געווען אזוי פּריינפּלעך און אונו געגעבן די מעג- לעכקייט זיך צו באַקענען מיט דער דאָזיקער זאַמלונג.

⁴ „אדם, דע שהתבל עם כל הגברים המה במהותם שהוכרזים כאיש אחד בעל האברים“ (מיר ציטירן לויס דער באַנדאָדער אויסגאַבע פון 1892).

⁵ „אין לך שנאה גדולה יותר משנאת הדתות אצל המון הסכלים, אך טעכילי העמים הגדולים נפלאו אהבתם יהדיו כאלו מקנה אחר עילים“.

⁶ „משרבו החקופים נברו בעלי אגרופים ונשלחו המוסרים והחנפים כי לכל איש חמדבר על עמו סרה יאמרו עליו שהוא תקיף אצל השררה“.

אין א יאָר אַרום (1765) איז דערשינען הורוויטשעם הויפטווערק „עמודי בית יהודה“.⁷ כמעט דאָס גאַנצע ווערק איז געשריבן אין גער-ריימטער פּראָזע בדרך וויכוח צווישן דריי סימבאָלישע פיגורן: עירי היערי, חושי הערפי און אתי הגיתי. די דאָזיקע דריי סימבאָליזירן די דריי מדרגות פון מענטשלעכער אַנטוויקלונג: די חיהשע אינסטינקטן, די געפילן-באַגריפן און דער קריטישער שכל. אין הורוויטשעם ווערק געפינען זיך גאַנץ אינטערעסאַנטע פרטים, וואָס כאַראַקטעריזירן דעם דעמאָליקן שטייגער-לעבן. די דאָזיקע פרטים זיינען באַזונדערס ווערטפול, ווייל מיר האָבן דאָך דאָ צו טאָן ניט מיט קיין שטאַק-פרומען בעל-מוסר, נאָר מיט אַ געבילדעטן פּילגער-רייזטן דאָקטאָר. דער פאַרפאַסער קלאַנגט זיך אַ שטיי-גער אויף דער מפת מדינה, וואָס די רייכערע קלאַסן יאָגן זיך נאָך די פאַרזינער מאָדעס און ברענגען אויס גאַנצע פאַרמעגנס אויף לוקסוס-זאַכן, וואָס היינט זיינען זיי אין דער מאָדע און מאָרגן ווערן זיי מיט אַמאָל אַן דעם חן „כפי הסכמת יושבי פּאַרזיז הבירה“.⁸ ער איז זיך מהרעם אויף די יידישע גבירים, וואָס ווילן נאָכטאָן די שררות און דעם גרויסן אַדל; זיי בויען פאַר זיך פּראַכטפולע פּאַלאַצן און דערמיט דער-וועקן זיי פלוז קנאה, ווייל יענע זאָגן: זעט ווי אונזערע קנעכט האָבן אונז באַראַבעוועט, און פאַר אונזער געלט טוען זיי זיך שיינע הייער בויען.⁹ טיפיש זיינען אויך די פאַמעטישע שורות וועגן די גרויסע ליידין, וואָס דאָס יידישע פּאָלק האָט אויסצושטיין. „ווען איך דערמאָן מיך אין די אַלע צרות און אומגליקן — פאַרענדיקט הורוויטש — געפין איך, אַז עס וואָלט פאַר אונז פיל בעסער געווען מיר זאָלן צווישן ווילדע רויב-חיות לעבן, איידער צווישן די דאָזיקע פעלקער מיט זייער פּאַלשער קולטור“.¹⁰

דאָך ליגט ניט אין דעם דער הויפטווערט פון הורוויטשעם ווערק, נאָר אין זיין עמיש-רעליגיעזן וועלטבאַנעם. אין רעליגיעז-פּילאָזאָפּישע פּראָגן גילט ביי הורוויטשן אַלס העכסטער אויטאָריטעט און ווענווייזער דער רמב"ם. אים שענקט ער אין זיין ווערק אַ ספּעציעלן „שער“, וווּ ער רעדט גאַנץ אינם גייסט פון דעם בעל „מורה נבוכים“ וועגן דעם געט-ר

7 אין דער הקדמה ברענגט דער פאַרפאַסער דעם הספּה-בריוו, וואָס ער האָט באַקומען פון מענדעלסאָנען, וועלכער האָט זיך באַקענט מיט זיין ווערק אין פּת-ביר.

8 „עמודי בית יהודה“, 9-10.

9 דאָרשן, 13, 18.

10 דאָרשן, 45-46: „ובזכרי את כל אלה הצרות והמרורות אשר הריעו לאבותינו, השבתי ששוב היה אם נתן ד' אותנו בירי חיות טורפות, ולא בירי אומות המזויפות“.

11 „בן עדן הכאמין אשר נטעתי מעץ פרי הרב רבנו משה בר מייטון“.

לעבן מהות און זיינע מידות. דאָך, ווען עס קומט צו עטישע פראַגן, וויל הורוויטש ניט גיין אין די וועגן פון זיין גרויסן „ווענווייזער“. ער וויל גיט מסכים זיין מיט מיימוניו, אז גאָט דינען קאָן מען נאָר מיטן שכל און די העכסטע מדרגה פון מענטשלעכער שלימות ליגט ניט אויפן געד ביט פון מאָראַל, נאָר פונם פאָרשנדיקן געדאַנק. הורוויטש אָנערקענט טאַקע דעם גרויסן ווערט פון פּילאָזאָפֿיע, אָבער — שטרייכט הורוויטש אונטער — דאָס איז דאָך בלויז פאַר יחידים. בעת ער רעדט וועגן דער גרויסער ראַלע, וואָס די וויסנשאַפטן שפּילן אינם מענטשלעכן קולטורעלן לעבן, האַלט הורוויטש פאַר נייטיק גלייך צו דערמאָנען אינם „אַלטן בלל“, אז „החכמות בלי מוסרים כאילנות בלי עיקרים“²². אין הור- וויטשעס ווערק פלאַקערט ווידער אויפסניי אויף מיט זיין גאַנצן ברען דער אַלטער היסטאָרישער וויפּוה, וואָס האָט פאַרנמען דעם גאַנצן אויבנאָן אין דעם מיטלאַלטערלעכן יידישן קולטורעלן שאַפּ: דער קאַמף צווישן „שלטון השכל“ און „תורת שבכל“, די האַרבע פראַגע וועמען קומט די בכורה — דעם אַליינהערשנדיקן שכל, צי דער פּילאָרטיקער געפּיל-וועלט מיט איר טיפּן גלויבן אין געטלעכער התגלות און רוח הקודש. הורוויטש ליַעקנט פאַקטיש אין דעם גרונט, „אני מאמין“ פון די ראַציאָנאַליסטן; ער גלויבט ניט, אז מיט דער הילף פונם פאָרשנדיקן פּילאָזאָפּישן געדאַנק קאָן דער מענטש אַריינדרינגען אין דעם תּמצית „מכל הנמצאות“ — פון אַלץ, וואָס עקסיסטירט, און דורך דעם שאַפּן אַ פאַרבינדונג צווישן זיך און דער געטלעכער חכמה. פאַר הורוויטשן איז אויסער ספק, אז ניט מיטן באַגרענעצטן מענטשלעכן שכל קאָן מען אַריינ- דרינגען אין די אומענדלעכע טיפענישן פונם קאָסמישן לעבן, און נאָר די התגלות, די תורה מן השמים איז דער איינציקער זיכערער מקור אויס וועלכן מיר קאָנען שעפּן אונזערע ידיעות וועגן דעם באַשעפּער פון דער וועלט. אין דער פּילאָזאָפּיע, פאַרזיכערט הורוויטש, קאָן מען ניט געפינען זיין איין פעסט-באַשטימטן בלל, וואָס זאָל זיין פון אַלעמען אָנערקענט; אַפּסאַלזט און אויסער יעדן ספק איז בלויז די געטלעכע התגלות, וואָס איז אויך דער ווינקלשטיין פון מאָראַל און עטיק. לויט הורוויטשעס וועלט- באַנעם ליגט דער וועג צו גאָט ניט דורך די שווינדלדיקע הייכן פון דעם פּילאָזאָפּישן געדאַנק, נאָר דורכן פּרוכטפאַרן גאָרטן פון רעליגיעזער מאַ- ראַל. פאַר הורוויטשן, וואָס איז געשטאַנען פעסט אויפן באָדן פון דעם טראַדיציאָנעלן יידנטום, זיינען נאָך די מאָראַל און דער דת געווען איין און דאָס זעלבע, יעדנפאַלס איז די מאָראַל געווען דער ענדפונקט, צו וועלכן

דער דת האָט געפירט. די הויפט־אויפגאבע און ענדציל פונם מענטשן אויף דער וועלט איז דאָך — ברענגען דאָס מאָראַליש־עטישע צום ענד־גילטיקן ניצחון, דערנענטערן צום מקור פון מאָראַל און גערעכטיקייט — צו דער גאָטהייט, און אין דעם, פאַרזיכערט הורוויטש, באַשטייט דאָך דאָס העכסטע גליק, די גרעסטע פרייד און הייסטער באַגער פונם מענטשנס נשמה.

דאָ באַרירט הורוויטש דעם צענטראַלן פונקט פון זיין וועלט־באַנעם — זיין קוק אויף „ימות המשיח והתחיה“; דעם פירוש, וואָס ער גיט צו דער נאַציאָנאַלער האָפענונג אויף „משיח ציטן“ און ענד־גילטיקער דערלייזונג. אַלס בן־דור פון די הומאַניסטן און „אויפקלערער“ פונם 18טן י"ה, נעמט הורוויטש פאַקטיש אַראָפּ דעם מיסטישן לבוש פון דער נאַציאָנאַלער האָפענונג וועגן ביאת המשיח, און פרוווט איר נעבן אַ מער רעאַלן תוך און יסוד. אַ קינד פונם 18טן י"ה, גלויבט ער פעקט אין דעם גוואַלטיקן כוח פון דעם מענטשנס אַנטדעקונגס־גייסט, און זיכער איז ער, אַז דעם מענטשן וועט געלינגען מיט דער הילף פון וויסן און פלייס צו פאַרוואַנדלען „דעם מדבר אין גאַטס גן־עדן“; ברייט און פרוכטבאַר וועט מיט דער צייט די וועלט ווערן, אַדאַנק דעם מענטשנס נאונישע המצאות, פאַר אַלע מענטשן־קינדער, „און דער מענטש וועט זיך שוין ניט דאַרפן באַקלאַנג, אַז ס'איז אים ענג, ער קאָן זיינע הצטרכותן ניט באַפרידיקן“³⁸. אָבער דאָס אַלץ וועט דערגרייכט ווערן, לויט הורו־וויטשעס פעסטער איבערצייגונג, בלויז דאָן ווען איבער דער וועלט וועט געוועלטיקן דער מאָראַלישער פרינציפ און אַנטפלעקט וועט פאַר אַלעמען ווערן „האור הצפון לישרי לב“, דאָס ליכט, וואָס איז באַהאַלטן אין די גערעכטע הערצער. גאַנץ אינם גייסט פון מיימוני, טייטשט הורוויטש אויס די פרטים וועגן שכר ועונש און תחית המתים אין ריין גייסטיקן, עטישן אופן, אָן אַ שום משהו פון גשמיות און חומר. „אין סעודה

18 דאָרטן, 72-73: „בימות המשיח והתחיה אשר אנו מקוים לתקת שלום ואמת, אז ירחיבו יריעות עולם ויסודותיו יתחזקו בעמודי יסין וכוונע לאלקים כי יגלה האור הצפון לישרי לב כנוכר, ואם לא נכזב את הטבע מהאפשרי עוד תשוב ותראה שלא נתגלה אלינו כעת מכל מרחבי העה"ז כ"א כתפוח קמון השומ בתוך ספל גדול מלא מים כן תראה את היבשה בתוך הים הגדול ורחב הים; והתפוח הזה מלא חורבן ושממון עד שלא תמצא חלק העשירי ממנו הראוי לישוב כידוע מכותבי רשומי הארץ, וכבר ראיתי כמה פרינות אשר בתחבולות בני האדם עומדים על קנה רצון והמים סביב להם הוכה וחיל... ובני האדם בבחירתם ותחבולותם הפכו את הרעות לטובות כנודע לחכמים. אמנם עתיד תתגלה ותראה היבשה אשר כמה המים הודונים ויעברו את הים בנעלים והיתה הסדבר כנן ד' וערבתה כעדן.. ולא יאמר אדם צר לי המקום הזה...“

אלא לנפש — ווייזט הורוויטש אָן — היעודים יהיו כולם רוחניים" ³⁴. און די אלע מאמרי חז"ל, וואָס ריידן וועגן דעם „לויתן" און דעם „יין המשומר", דערקלערט הורוויטש פאר לויטער משל און רמז. „ביאת המשיח" — דאָס איז ביי הורוויטשן דער ענדגילטיקער ניצחון פונם מאָראַלישן פרינציפ איבער דער גאָרער וועלט. „ימות המשיח והתחייה" — דאָס זיינען ביי הורוויטשן דער סימבאָל, דער פארקערפערטער מאָראַלישער ניצחון ביי דער גאנצער מענטשהייט. ניט בלויז פאר איין אומהד וועגן וועט קומען דער ליכטיקער גואל, נאָר פאר דער גאנצער וועלט, פאר אלע לעבעדיקע באַשעפענישן (משיח המקווה יבוא להושיע אל החיים). זיין אויפנאָבע איז אַן אַלִוועלטלעכע, ער וועט ברענגען שלום און אַחדות דער גאנצער מענטשהייט, ער וועט זי אויפהייבן צו דער העכסטער מדרגה פון יושר און גערעכטיקייט, ער וועט ברענגען דעם ליכטיקן טאָג „שכולו שבת קודש, יום שפולו טוב". משיח — שטרייכט הורוויטש אונטער — קאָן דערפאר ערשט דעמאָלט קומען, ווען די מאַטעריעלע און עקאָנאָמישע צושטאַנדן פון דער מענטשלעכער געזעלשאַפט וועלן אויף אזוי פיל פאַר-בעסערט ווערן, אַז זיי וועלן אויך גורם זיין דער קולטורעלער מצב זאָל זיך באַדייטנד דערהויבן. הורוויטש, דער בן-דור פון די הומאַניסטן און אויפקלערער, האַלט דערפאַר פאַר נייטיק אַראָפּנעמען דעם מיסטישן שלייער פון „משיח בן דוד". ניט אויף אַ ווייס אייזל וועט קומען דער גואל; אַ מענטש, אַ בשר-ודם, וועט זיין דער משיח, געבאָרן אויף נאַטיר-לעכן אופן פון טאַטע און מאַמע (נוצר מאב ואם טבעי), „א מושלם הן אין גוף הן אין גייסט". דער ליכטיקער משיח — דאָס איז די העכסטע מדרגה, צו וועלכער דער מענטשלעכער גאונישער גייסט איז אימשטאַנד זיך צו דערהויבן; דער גלאַנצנדיקער שטערן וועט ער זיין, וואָס וועט פאַר דער גאנצער מענטשהייט באַלייכטן דעם וועג פון אויפלעבונג און העכסטער קולטור; ער וועט אויפהויבן דעם נידערגעשלאַגענעם און אויס-געמאַטערטן מענטשן-דור פון די טיפענישן פון שאַנד און ליידן — אַרויף צו די הימלען, באַגאַסן מיט ליכט און שיינקייט... משיח — דאָס איז דער הויפטציל, די העכסטע גרענעץ, צו וועלכער די פון גאָט געשאַפענע מענטשן-קינדער שטרעבן און האָפּן, ער איז דאָס שענסטע און דאָס העכ-סטע, וואָס די מענטשהייט קאָן און וועט אויף דער וועלט געבאָרן ³⁵.

14 דאָרטן, 73.

15 דאָרטן, 74-75, 88-90: „משיח שאנו מקיים הוא יהיה איש שלם בתכלית שלימות הנפשיות והגופניות, והוא יהיה מקור נפתח אל החכמה והבינה להשקות את הנפשות הצמאות לדבר ד'. .. יטלוך על כל העמים כולם... איש אחד מיוחד באיש ובמין יתקן את המין האנושי כלו... האלקים תפץ מאור במין האנושי לכל ילכו לחרפה

בעת הורוויטש האָט געהלומט וועגן אַלמענטשלעכע אַהרות, ליבע און ברידערלעכקייט, און אין שנאת הדת געזען די הויפט־סיבה פון מחלוקת און רדיפות, האָט אין זיין היים, אין דער ליטע, און אין אייניקע אַנדערע פּוילישע מדינות אַרעליגיעזער קאַמף אויסגעבראַכן, וואָס האָט צע־טיילט דעם נאַנצן יידישן קיבוץ אויף צוויי פיינדלעכע מחנות, אויף חסידים און מתנגדים. דאָס טרוקענע מקיים זיין די תּלי תּלים דינים און מצוות על־פי „שולחן ערוך“ און זיינע מפרשים האָבן געקאַנט צופרידנשמעלן די רבנים און לומדים, וואָס זייערע מוחות זיינען געווען אזוי שטאַרק פאַרטיפּט אין שפּיציקן פּילפּול און שכלדיקע „חידושים“. דער פּשוטער המון אָבער, דער בעל־מלאכה, דער ישּובניק און סתּם עמי־הארצים — פאַר זיי איז דער פּילפּול געווען צו האַרב און אומפאַרשטענדלעך, דאָס טאַג־טעגלעכע מקיים זיין פון מצוות לויט דעם באַפעל פונם „שולחן ערוך“ און אַנדערע „פּוסקים“ איז געווען צו קאַלט, צו וואַכעדיק און לאַנגווייליק. דאָס האָט אים ניט געקאַנט דערוואַרעמען די צעבראַכענע און אַנגעווייטאָגטע הערצער, ניט געווען אימשטאַנד ברענגען זאַלב און טרייסט די פאַרחושכטע און פאַרמאַטערטע נשמות. וואָס דאָס קאַלט־לומדישע רבנות איז ניט געווען ביכולת צו געבן, דאָס האָט דאָס פּשוטע פּאָלק געפונען אין דער חסידות־באַוועגונג, מיט איר התּלהבות און מיט־טישן פּאַטאָס. דאָס חסידות האָט דאָס פּשוטע און וואַכעדיקע באַגאַסן מיט גלאַנצנדיקע פאַרבן, דערוואַרעמט מיט אינעווייניקסטן פּייער. יעדעס וואָרט פון אַ וואַכעדיקער תּפילה איז געוואָרן אַן אוצר פון ברענענדיקער התּלהבות און התּפשּטות הגשמיות, יעדע מצווה — אַ לבוש פון אימה־דיקע סודות און געמלעכע כּוונות, וואָס דערהויבן דעם נידערגעשלאַג־גענעם מענטשן אין די הויכע הימלען. דאָס רבנות האָט אינם חסידות זיין גרעסטן שונא דערזען; דאָס איז געווען ניט בלויז אַן אידעע־קאַמף, נאָר אַ קאַמף פאַר מאַכט, פאַר סאָציאַלער עקסיסטענץ.¹⁶ האָט דערפאַר אויסגעבראַכן אַ פאַרביטערטע מלחמה מיט חרמות, רדיפות און שרעק־לעכע מסירות... הורוויטש האָט דאָס ניט געקאַנט רויק צווען, און האָט אַ ספּעציעלע פּלוגשריפט „מגלת סדרים“ אַרויסגעלאָזט.¹⁷ געפרוּווט

זלדראון עולם, לכן ישלח אלקים את הפועל צדק נוצר מאב ואב סבע... העולם הזה לא לתוהו ברא אותו אלקים ולא לריק יסדר, להישירו ולהאירו מכבודו... וזה לא יתכן כי אם באיש אחד הטעולה כהמין כולו אשר על קושרו ומרכויו יסוכו המין כלו כאיש אחד חברים... המשיה הוא הנקודה האמצעית אשר על קושרו יסוכו כלל התחיה.¹⁶

16 מער פאַריכות וועגן דעם — אין די ווייסערדיקע שייַלן פון אונגער ווערק, 17 פאַרענמלעכט אין 1793. מיר האָבן זיך באַנוצט מיט דער וואַרשעווער

אויסגאַבע, 1884.

שלום מאַכן צווישן די פאַרביטערטע קעגנער. דאָס ווערק איז געשריבן אין געריימטער פּראָזע און אין דיאַלאָגן-פּאַרם. וועגן דעם צוועק פון זיין ווערק ווייזט הורוויטש מערערע מאל אָן. „אונזערע ברידער — קלאָנט זיך דער פאַרפאַסער — האָבן גאָר פאַרגעסן אין דעם גרעסטן פּלל פון דער תּורה: ואהבת לרעך כמוך! פאַרגעסן האָבן זיי, אז די ליבע איז דער גרונטשטיין פון דער וועלט. זיי צערייסן דעם פּאַנד פון דער היילי-קער אומה, זיי טוען זייען קריג און שנאה און דערפרייען דערמיט אונזערע שונאים, וואָס יאָגן אונז זיי ווילדע חיות... אזוי איז אונזער אומה געבליבן כאַניה סוערה בלי תּורן — ווי אַ שיף אין אַ שטורעמווינט, אָן אַ מאַסטבוים און זעגל“¹⁸. „צו אייך, מיינע ברידער, ווענד איך מיך מיט דער דאָזיקער מגילה, וואָס איז געשריבן מיט בלוט און טרערן! איך בעט וועגן שלום און פּרידן!“¹⁹.

אין דעם ערשטן טייל „מגלת סדרים“ פירן צווישן זיך אַ זויפּות די ברידער עובדיה און חשביה. דער ערשטער איז אַ פייערדיקער מקובל, לעבט אין עולם הנסתר, און חשביה איז אַ לַמֶּדֶן מופּלג, איינער פון די קנציקסטע שווימער איבערן ים התלמוד. זיין געביט איז די הלכה, די הריפותדיקע בקיאות, און האַלט זייער ווייניק פון „חכמת הנסתר“. די ברידער פלעגן שטענדיק פירן צווישן זיך שאַרפע וויפּוחים, ביז עס האָט צווישן זיי אויסגעבראַכן אַ גרויסע שנאה און האָבן אָנגעהויבן שטאַרק רודפן איינער דעם אַנדערן. דער אַלטער פּאַטער זייערער האָט דאָן איינ-געלאָרן צו זיך אַ גאַנצן בית-דין און די דיינים איז סוף-בלי-סוף געלונגען מאַכן שלום צווישן די פינדלעכע ברידער. „לאַ יאמר עוד המקובל אל הרבני, האָט דער בית-דין אין זיין פּסק דערקלערט, זאָל מער דער מקובל ניט זאָגן דעם רבני: עשיר בדת אני, ואתה בדת וברעת עני, והרבני לאַ יאמר עוד אל המקובל: אתה מכולל ומנבל כבוני מגדל בבל“²⁰.

זייער כאַראַקטעריסטיש איז אין „מגלת סדרים“ פּאָלגנדיקער פרט. שוין אין דער פּאַררעדע ווייזט הורוויטש אָן, אז אויסער די צוויי קעמפּנ-דיקע לאַגערן, די „חכמי הקבלה“ און „נאוני לומדי הנגלה“, ד"ה אויסער די חסידים און מתנגדים, האָט זיך אויף דער יידישער גאַס באַוויזן אַ דריטע גרופּע — „שרי מחקר השכלה“, און דער פּאַרטערטער פון דער דאָזיקער גרופּע איז דער דריטער ברודער, הודיה, וואָס האָט געלערנט „חכמת יוונית“ און נאַטורוויסנשאַפטן. אין דער התחלה האָט דער אַלטער יודיה שטאַרק מורא געהאַט זיין דריטן זון זאָל די וועלטלעכע פּילרונג ניט

18 „מגלת סדרים“, פּאַררעדע, ז' 42 אאז"ח.

19 דאָרטן, 43, 44 א"ו.

20 דאָרטן, 37.

ברענגען צו אפיקורסות, ער האָט דערפאַר מיט גרויס האַרצקלאַפּעניש געוואָרט אויף הודיהו, בעת יענער האָט זיך געדאַרפט צוריקטערן ממרחקים וווּ ער האָט געלערנט די אַלע חכמות. ווי נאָר ער איז געקומען, האָט דער פּאָטער גלייך פּאַרפירט מיט אים אַ לאַנגן וויכוח, און מיט גרויס פּרייד האָט דער אַלטער זיך איבערצייגט, אַז זיין זון איז טריי געבליבן דער מסורת אַבות און די חכמות חיצוניות. פירן פּלל ניט אַראָפּ פּונם דרך הישר.²¹

אין נאָענטער אידעישער קרובהשאַפט מיט יהודה הורוויטש געפינט זיך זיין ינגערער בן־דוד, דער שוין אויבן־דערמאָנטער רב יהודה־לייב מהגלית²². ווי דאָס רוב השפּלה־פּיאָנערן פון יענעם דור, האָט אויך דער דאָזיקער אויפגעקלערטער רב געפירט אַ נעזונד לעבן. ער האָט געלעבט אין כאַטין, פאַרבראַכט אַ שטיק צייט אין בערלין, וווּ ער האָט זיך באַ־קאַנט מיט מענדעלסאָנען, געווען רב אין בוסנאָוו, שעברשין, פּאָלאַצק, לעסל און פּראַנקפורט אויפן אָדער. אַלס בעל־דרשן פלעגט ער אויך אַרומ־פּאַרן איבער פּילע שטעט און האַלטן דאָרט דרשות²³. אַלס רב האָט ער געהאַט די מעגלעכקייט נאָענט זיך צו באַקענען מיט דער התנהגות פון די ראשי הקהל און דער טרויעריקער ירידה פון דער יידישער זעלבסטפאַר־וואַלטונג; און ער האָט געהאַט דעם מוט אָפּן אַרויסטרעטן מיט זיין פּראַטעסט הן אין זיינע פּרעדיקן הן אין זיינע געדווקטע ווערס. דאָס איז ער דער פּאַרפאַסער פון די אויבן־געבראַכטע צאָרנדיקע שורות²⁴, וווּ עס ווערן אין אַזוינע טונקעלע פאַרפן געשילדערט די מנהיגים פון דער קהילה. מיט דער זעלבער שאַרפּקייט טרעט מרגלית אַרויס אויך קעגן דער דע־מאָלטיקער סיסטעם פון קינדער־דערציִונג, וואָס דאַרף, לויט זיין מיינונג, אינגאַנצן רעפּאַרמירט ווערן. מיט גרויס פּעס רעדט ער וועגן דעם דרד הפּילפּול און די בעלי „החילוקים“ מיט זייערע „ווילדע חלומות און נאַרישע סברות“, וואָס זיינען מבבל די תלמודים און פאַרדרייען דעם ריכטיקן פּשט²⁵. ער איז זיך אויך מתרעם אויף די רבנים פון זיין צייט, וואָס פאַרנעמען זיך אויסשליסלעך מיט רבנישע לימודים און ווילן ניט וויסן פון קיין אַנדערע חכמות. וועגן זיך גופא דערציילט אַנב מרגלית, אַז ער האָט אין די יונגע יאָרן זיך פיל אָפּגעגעבן מיט שפּראַך און פּילאָ־

21 דאָרשן, 57.

22 געבאָרן אין 1747, נעשטאָרבן אין פּראַנקפורט אויפן אָדער אין 1811.

23 זע „עלוות אליהו“, 61.

24 אויבן, ז' 257 א"וו.

25 זע „בית מדרת“, 31 (מיר ציטירן לויט דער ליקער אויסגאַבע פון 1862);

„סל אורות“, 38 (ציטירט לויט דער פּרעסבורגער אויסגאַבע פון 1843).

אָפּיע²⁶. זוי יהודה הורוויטש, אזוי האָט אויך מרגלית זיך פיל אָפּגע-
 נעבן מיט דער יידישער מיטאלטערלעכער פילאָזאָפּיע, און אויס איר האָט
 ער, ווי עס שיינט, געשעפט זיינע ידיעות וועגן דער אַלטער גריכיש-
 רוימישער פילאָזאָפּיעער ליטעראטור. ער צימירט אָפּט פלאטאָנען, סענעקען
 און פילע אַנדערע²⁷, נאָר העכער פון אַלע איז ביי אים אַריסטו; יענער איז
 ביי אים דער איינציקער אומפאַרגלייכלעכער דענקער, און ער דערמאָנט
 אים טאַקע שטענדיק אין זיינע ווערק סתם אונטער דעם נאָמען „החוקר“.
 אַריסטוס „עטיק“, וואָס דעם קאָסטילישן קיניגס לייב-דאָקטאָר, מאיר
 אַלנאָדעו, האָט נאָך אין 1405 איבערזעצט אויף העברעיִש²⁸, איז ביי
 מרגליתן געווען אזוי באַליבט, אַז ער האָט באַשלאָסן, לויט דעם מוסטער
 פון דעם דאָזיקן „ספר המידות“, צו פאַרפאַסן אַ זעלבשטענדיק עטיש
 ווערק. אין דער הקדמה צו זיין „בית מדות“ דערקלערט מרגלית, אַז ער
 האָט זיך געשמעלט די אויפגאַבע צו באַקענען דעם ברייטן עולם מיט
 די דעות, וואָס עס האָבן אַרויסגעזאָגט אויפן עטיק-געביט די יידישע
 גדולים סעדיה גאון, יהודה הלוי, מיימוני, יוסף אַלבו א״א. די דאָזיקע
 געדאַנקען וויל ער איבערגעבן אין אַ קלאָרער, פּאָפּולערער שפּראַך, בכדי
 עס זאָלן זיי לייכט פאַרשטיין אַפילו אַזעלכע, וואָס זיינען ניט פּקי אין
 חקירה-ספּרים. לויט דעם מוסטער פון אַריסטוס „עטיק“ האָט מרגלית
 אויך זיין ווערק איינגעטיילט אין צען שערים²⁹. אָבער שוין אין דעם
 אַריינפיר האַלט מרגלית פאַר נייטיק אונטערצושטרייכן דעם גרונד-טעזיס
 פון אַריסטוס „ספר המדות“, מיט וועלכן ער קאָן בשום אופן ניט מסכים
 זיין. „ביי אים, ביים „חוקר“ — ווייזט אָן מרגלית — איז דער עיקר
 שלימות הדעות, זיך פאַרטיפּן אין די פילאָזאָפּישע באַגריפּן וועגן דעם
 געטלעכן מהות, איך אָבער לייג אַלס ווינקלשטיין פאַר מיין חיבור די
 שלימות המדות, וואָרעם מיט דער דאָזיקער שלימות איז אויך פאַרבונדן
 די שלימות הדעות³⁰. זוי יהודה הורוויטש, אזוי שטייט אויך יהודה
 מרגלית אויף דעם שטאַנדפונקט, אַז די פילאָזאָפּיע איז ניט אימשטאַנד
 צו געבן ענדגילטיקע אַפּסאָלומע פּלללים, וואָס שטייען אויסער יעדן ספּק;

²⁶ זע „עצי עדן“, 16: „בילדותי קראתי הרבה מספרי העמים“. אין זיין „בית
 מדות“ (1) 20) דערקלערט מרגלית: „והנה אני עברתי משער לשער בספרי הפילוסופיא“.

²⁷ זע „סל אורות“, 61, 62, 30-31, 32, 41, 69.

²⁸ זע אונזער ווערק, באַנד III, ז' 244.

²⁹ זיין עטיש ווערק, וואָס ס'איז צום ערשטן דערשינען אין 1777, האָט מרגלית
 שפעטער באַדייטנד פאַרגרעסערט און עס פאַרעפנטלעכט אונטער דעם נאָמען „סל אורות“.

³⁰ „סל אורות“, 1: „ואף שכונת החוקר היא על שלמות הדעות שהוא ציור
 המושכלות וענינים אלהיים, אנכי יסדתי פנת חבורי על שלימות המדות, כי שלימות
 הדעות אחוז בעקב המדות“.

אבסאָלוט און ענדגילטיק איז בלויז דער דת פון התגלות, זי תורה מן השמים. צו צוויי געליכטער זיינען געגליכן די תורה און דער שכל. צווישן זיי — שטרייכט מרגלית אונטער — איז אָבער אזא אונטערשייד, ווי צווישן דער זון און דער לכנה. דעם מענטשנס שכל איז בלויז אַ בלאַסע אָפּשפּיגלונג פון דעם גרויסן געליכט — דער געטלעכער התגלות. דער פּאַר אָבער טרעט מרגלית ארויס אויפן אַנטשיידנסטן אופן קעגן די „פרו מאַקעס“, וואָס ווילן ניט וויסן פון חקירה און חכמות חיצוניות. אַלס „עקלאַפּטן ליגן“ דערקלערט מרגלית די טענה, אַז פּילאָזאָפּיע און חקירה פירן דעם מענטשן אַראָפּ פון דעם דרך הישר און ברענגען אים צו אַפּיקורסות. דערמיט, זאָגט מרגלית, גיבן זיי נאָר אַ פּתחון פּה די אמתע אַפּיקורסים, וואָס ווילן טאַקע דערווייזן, אַז די חכמות חיצוניות געפינען זיך אין סתירה מיט דער אמונה, און דערפאַר קאָנען זיין אמת-גלויביקע בלויז אומוויסנדיקע און נאַרישע מענטשן, און וואָס פאַרשטאַנד דיקער דער מענטש ווערט, אַלץ מער דערווייטערט ער זיך פון דער אמונה.⁸¹ אַרויסטרעטן קעגן די „לימודי החכמות“ און אָנפאַלן אויף די וואָס פאַרנעמען זיך מיט זיי קאָנען, לויט מרגליתעס מיינונג, בלויז „שוטים ובוזרים בעם“, אָדער פאַלשע צבועקעס, וואָס זיינען זיך מתקנא אין די „מפורסמים בחכמה“ און פאַרגינען זיי ניט דעם כבוד, וואָס מען ניט זיי אָפּ.⁸² מרגלית שטרייכט אָבער גאַנץ אָפּט אונטער דעם גרויסן אונטערשייד צווישן דעם ספּעקולאַטיוון, ריין פּילאָזאָפּישן, און דעם פּראַקטישן וויסן. מיר וועלן ווייטער זען, אויס וואָסערע מאַטיוון מרגלית וואָרנט מען זאָל פּילאָזאָפּיע שטודירן בלויז אויס די יידישע קוועלן,⁸³ דערפאַר אָבער אַגיסטירט ער שטאַרק פאַר פּראַקטישע וויסנשאַפטן, דער עיקר פאַר חכמות הטבע. גראַד אין יענער צייט האָבן די נאַטורוויסנדיקע שאַפטן געמאַכט ריזיקע פאַרשריטן, ביי דער דעמאָלטיקער אינטעליגענץ האָבן זיי פאַרנומען דעם גאַנצן אויבנאָן און דאָס פאַרשן די נאַטור און אירע געזעצן האָט געגאַלטן אַלס די וויכטיקסטע און נייטיקסטע באַ-שעפּטיקונג. דער אויפגעקלערטער רב מרגלית טרעט אַרויס אַלס טרייער זון פונם 18טן י"ה; אויך ער באַווייזט אַן אויסשליסלעכן אינטערעס צו

81 „סל אורות“, 60: „מה שהדעת המתנדים תגור אומר שהעין והחקירה בדיעת אלהית ישללו האמונה מלב האדם — פגול הוא... כי את הדת היא מחללת ליתן יד לפושעים האוסרים שהחכמה סותרת האמונה. ושהאמונה היא יותר מיוחדת לאיש שונה ופתי ויותר שיהיה האדם חכם יותר יבעם באמונה“.

82 דאָרסן: „ולא יבזים כי אם הנלווים במעגלי הצדק והמדות אשר יתקנאו בכבודם של המפורסמים בחכמה“.

83 דאָרסן, 59-61.

די דאָזיקע וויסנשאַפטן. ער באַדויערט שטאַרק, וואָס די יידן, וועלכע זיינען אין די פריערדיקע דורות געווען אזוי שטאַרק טעטיק אויף די פאַר-שיידענע בראַנזשעס פון וויסן, זיינען די לעצטע דורות אזוי פאַרווילדעט געוואָרן, אז „מיר זיינען געוואָרן צו שפּאַט און געלעכטער ביי די אומות העולם, און זיי קוקן אויף אונז ווי אויף פשוטע בהמות“⁸⁴. מרגלית פלייסט זיך צו דערווייזן דעם יידישן לייענער ווי נייטיק די נאַטורוויסנ-שאַפטן זיינען הן פאַרן פראַקטישן לעבן הן ביים לימוד התורה (החכמות הנצרכות לאדם לעולמו ולתורתו). ער באַנוגנט זיך ניט דערמיט, וואָס ער נוצט אויס יעדע געלעגנהייט בכדי צו געבן זיינע לייענער נייטיקע וויסנשאַפטלעכע ידיעות און אָנווייזן, ווי וויכטיק עס זיינען פאַר יעדן מענטשן די פאַרשיידענע חכמות⁸⁵, — ער שרייבט אויך אַ ספּעציעל ווערק „אור עולם“, וואָס טראַגט דאָס אונטערקעפל „על חכמת הטבע“⁸⁶. טיפיש איז די פאַררעדע צו דעם דאָזיקן ווערק. אין ריין אַריענטאַ-לישן סטיל דערציילט דער פאַרפאַסער, ווי עס האָט זיך צו אים באַוווּזן אין פרויען-געשמאַלט אַיינגעהילט אין שוואַרצן די „חכמת הטבע“ און זי קלאַגט זיך פאַר אים, וואָס זי איז ביים אויסדערווילטן פאַלק געוואָרן „ככלי אובד וכנדר החוויה“, פון אַלעמען איז זי „עזובה ושכוחה ונשויה“. ביי אַלע אַנדערע פעלקער פאַרהאַלט מען זיך צו איר מיטן גרעסטן כבוד און אַלע שטרעבן וואָס נעענטער מיט איר זיך צו באַקענען, נאָר דאָס יידישע פאַלק, וואָס האָט דאָך אַמאָל גענאַלטן אַלס „עם חכם ונבון“, וויל פון איר ניט וויסן, און עס איז אין העברעיִש ניט פאַראַן אַפילן קיין איין ווערק, וואָס זאָל קאָנען שטיילן דעם דורשט פון די, וועלכע ווילן זיך באַקענען מיט דער נאַטור און מיט אירע געזעצן. בעט זי ביים פאַרפאַסער ער זאָל זיין איר גואַל, ער זאָל אָנגורטן זיינע לענדן און שרייבן אַ ווערק, וואָס זאָל דערציילן דעם יידישן לייענער, ווער זי איז און וואָס איז איר באַדייט. מיט פרייד דערקלערט דער פאַרפאַסער, אז ער איז מוכן ומזומן איר פאַרלאַנג צו דערפילן, באַקענען דאָס יידישע פובליקום מיט די גרונטגעזעצן פון דער נאַטור.

84 דאָרטן, 60: „ועתה גלה כבוד מישראל כי נואלנו בעיני העמים נחשבנו כבהמה בעיניהם נדמינו“.

85 ס'איז אינסערעסאַנט, וואָס צווישן די נייטיקע וויסנשאַפטן, וועלכע דער מענטש דאַרף לערנען, ווערט ביי מרגליתן פאַררעכנט אויך שפראַכפאַרשונג, ווייל די שפראַך, דערקלערט מרגלית, איז דאָך די העכסטע שטופע פון מענטשלעכער קולטור (ובן דקרוק הלשונות... כי הלב והלשון הם השלמת גדר האדם). זע: „של אורות“, 60; עצי ערן, 13.

86 פאַרעפנטלעכט אין 1777.

אינטערעסאנט איז אין דער דאָזיקער הקדמה נאָך איין באַראַקטער-
ריכטישער פרט. דער פאַרפאַסער קאָן עס נאָרניט פאַרשטיין, וואָס אזא
ערשטקלאַסישער נעלערנטער ווי מיימוני האָט זיין נאַנץ אויפמערקזאַמ
קייט געשאַנקען בלויז דער ספּעקולאַטיווער פּילאָזאָפּיע, און אזא וויכטיקע
וויסנשאַפט, ווי חכמת הטבע — „הניח אותה שכולה וגלמודה“, האָט
ער פאַרוואָרלאָזט און אין אַכט ניט גענומען.

אינם אַריינפיריקאַפּיטל גיט דער פאַרפאַסער, לויט דעם מוסטער
פון די מיטלאַלטערלעכע יידישע שריפטשטעלער, ווי שם-טוב פאַלקירה
און אַנדערע, אַן אַלגעמיינעם איבערבליק, ווי ער רעכנט אויס די פאַר-
שיידענע וויסנשאַפטלעכע דיסציפּלינען, אַיינגעטיילט אין פּאַזונדערע
גרופּעס (1) אין חכמות לימודיות, צווישן וועלכע ער רעכנט ניט בלויז
מאַטעמאַטיק, נאָך אויך אַסטראָנאָמיע, (2) חכמות טבעיות, עספּערי-
מאַטאַלע נאַטורוויסנשאַפטן, ווי כעמיע, פיזיק אַזו'וו. אין דער דאָזיקער
גרופּע שליסט דער פאַרפאַסער אויך אַיין כירורגיע (מלאכת הנתוח);
(3) מעטאָפיזיק און רעליגיעזע פּילאָזאָפּיע (מה שאַחורי הטבע); (4) חכמות
השמוש, ווי לאָגיק (ההגיון), רעטאָריק וברומה; און צולעצט: (5) חכמות
הנהגת האדם — די סאָציאַלע וויסנשאַפטן, וואָס ווערן ביי מרגליתן אַיינ-
געטיילט „לשלושה ראשים“: א) הנהגת המדינה, שטאַטסוויסנשאַפט,
ב) הנהגת הבית — עקאָנאָמיק און ג) הנהגת האדם — עטיק. אין דעם
ווערק גופא באַהאַנדלט אָבער מרגלית אויסשליסלעך די נאַטורוויסנ-
שאַפטן, דער עיקר כעמיע. אמת, דער בוסנאָווער רב אָפּערירט נאָך אין
זיין ווערק מיט דער אַלטער לערע וועגן די פיר גרונטלעכעמענטן: אש,
מים, רוח, עפר און ער האָט נאָך קיין שום באַגריף ניט געהאַט, אז אין
דער זעלבער צייט, ווען ער האָט זיין קליין חיבור געשריבן, האָט דער
נאונישער לאַוואַזיע, מיט זיינע גלענצנדיקע אַרבעטן איבער דער זויער-
שטאָף אין דער לופט און דעם מהות פונם פאַרברענונגס-פּראָצעס, צע-
שטערט די אַלטע אַנשויונגען, וואָס האָבן געוועלטיקט אויפן כעמיע-
געביט, און געלייגט די ווינקלשטיינער פאַרן שטאַלצן בנין פון דער מאָר-
דערנער כעמיע-וויסנשאַפט. דאָס איז שוין אָבער ניט מרגליתעם שולד.
ער, דער דילעטאַנט, האָט זיך נאַטירלעך געקאָנט פאַנוצן ביי זיין אַרבעט
בלויז מיט דעם מאַטעריאַל, וואָס ער האָט געקאָנט געפינען אין די ספּע-
ציעלע האַנטביכער פון זיין צייט. עס געניגט אָבער אַנצווייזן, אז אַפילו
אין אזא חשוב וויסנשאַפטלעך ווערק ווי באַמעס „Chimie experim.
et raisonnee“, וואָס ס'איז דערשינען סך-הכל מיט פיר יאָר פאַר
מרגליתעס „אור עולם“ (אין 1773), ווערן אויך פייער, לופט, וואַסער אין

ערד באטראכט אלס די פיר גרונט-עלעמענטן, וואָס פון זיי ווערן אויפֿ-געבויט אלע באַקאנטע קערפער.

געשריבן אין אַ קלאַרער פּאָפּולערער שפראַך, האָט מרגליתעס ווערן געהאט אַ באַדייטנדיקן ערפּאָלג און אויסגעהאלטן אין משך פון זעקס יאָר (1777—1783) דריי אויפלאַגעס. דאָס באַווייזט, אויף ווי ווייט ס'איז דע-מאָלט אויסגעוואַקסן דער אינטערעס צו אזאַ כּאַרט ביכער. ס'איז דער-פאַר קיין חידוש ניט, וואָס ס'האָבן זיך באַלד געפונען בעלנים נאָכטאָן מרגליתן און אויך שרייבן פּאָפּולערע ביכער וועגן נאַטורוויסנשאַפטן און אנדערע חכמות. צווישן די דאָזיקע שריפטשמעלער האָט געהאַט דעם גרעסטן ערפּאָלג פּנחס אליהו בן מאיר הורוויטש אויס ווילנע מיט זיין דיקן באַנד „ספר הברית“, וואָס ס'האָט אויסגעהאלטן פילע אויפלאַגעס און האָט נאָך ביז צו דער לעצטער צייט געהאַט זיין ברייטן לייענער-קרייז.

דער בעל „ספר הברית“ איז איינע פון די אָריגינעלסטע פיגורן ביי די פּויליש-ליטווישע יידן פון יענער צייט. לידער ווייסן מיר זייער ווייניק ביאַגראַפישע פרטים וועגן אים. עס איז אַפילו אומבאַקאנט דאָס יאָר פון זיין געבורט.⁸⁷ וועגן זיין אויסזען גיט אונז איבער איינער פון זיינע בנדידור, וואָס האָט אים פּערזענלעך געקענט, פּאָלגנדיקע פרטים: „הוא איש יפה עינים וטוב רואי, דבריו בנחת נשמעים והכרת פניו תמיד חכמתו — אַ מענטש פון אָנשטענדיקן אויסזען און מיט שיינע אויגן, ער רעדט געלאַסן, און זיין געזיכט זאָגט עדות אויף זיין חכמה“.⁸⁸ ווי דאָס רוב „אויפּקלערער“ פון זיין דור, האָט אויך פּנחס הורוויטש געפירט אַ געוונד לעבן, געוואַנדערט איבער גאַליציע, דייטשלאַנד, האָלאַנד, פאַר-בראַכט אויך אַ שטיק צייט אין לאַנדאָן.⁸⁹ דאָס איז געווען אַ טיף גלויביקע, מיסטיש-געשטימטע נאַטור. די קבלה מיט אירע טיפע סודות איז ביי אים געווען פאַרדעכנט אלס טייערסטער אוצר פון חכמה און וויסן; אלס העכסטער אויטאָריטעט האָט ביי אים געגאָלטן דער „אַר"י הקדוש“ און זיין געליבטער תלמיד חיים וויטאַל. בלייבנדיק טריי דער מסורת אַבות, האָט הורוויטש ניט געוואָלט אָנערקענען די ריכטיקייט פון קאַפּערניקס סיסטעם, וואָס באַטראַכט די זון אלס מיטלפּונקט, אַרום וועלכער עס דרייען זיך די פּלאַנעטן און צווישן זיי אויך אונזער ערד. דאָס געפינט זיך דאָך אין סתירה מיט די כתבי הקודש, וואָס לערנען, אז „הארץ לעולם עומדת“. שטייט דערפאַר דער בעל „ספר הברית“

87 געשפּאַרן אין הורוויטש אין 1821.

88 זע „המאסף“, 1809, 73.

89 זע „ספר הברית“, 1797, 78.

שטאל און אייזן פאר טיכאָדע-בראַהעס באַקאַנטער השערה, און אלע אנדערע פלאַנעטן דרייען זיך טאַקע אַרום דער זון, די זון אָבער גופא דרייט זיך אַרום דער ערד⁴⁰.

און דער דאָזיקער איבערצייגטער מיסטיקער איז דאָך געווען אַ טרייער זון פון זיין דור, און האָט מיטן גאַנצן ציטער פון זיין האַרצן דערשפּירט דאָס נייע, וואָס ס'האָט זיך דעמאָלט מיט גרויסע ווייען פאַר דער וועלט אַנטפּלעקט. ער פּאַווייזט אַ גרויסן אינטערעס ניט בלויז צו נאַטורוויסנשאַפטן, נאָר אויך צו די נייע שטרעבונגען, וואָס האָבן דאָן געוועלטיקט אין די אינטעליגענטע קרייזן פון מערבֿ-אייראָפּע. הורוויטש האָט ניט באַהערשט קיין איין אייראָפּעיִשע שפּראַך, בלויז דייטש האָט ער מערֿווייניקער פאַרשטאַנען, דאָך האָט דער דאָזיקער באַגאַבטער און וויסנבאַגריקער מאַן דערוואָרבן אַ בערך גאַנץ באַדייטנדיקן סכּום ידיעות אויף פאַרשידענע געביטן פון וויסן. ער גופא ניט דערביי איבער אַ גאַנץ כאַראַקטעריסטישן פרט: ביים זאַמלען דעם נייטיקן מאַטעריאַל, פּלעגט זיינער אַ באַקאַנטער, וואָס איז געווען פּאַהאַונט אין אייראָפּעיִשע שפּראַכן, אים פאַרלייענען די באַטרעפּנדיקע שטעלן אין אָריגינאַל, און ער, הורוויטש, פּלעגט זיך פאַרנאָטירן דעם אינהאַלט אויף פּראַקט מאַמע־לשון און ערשט דערנאָך איבעראַרבעטן אויף העברעיִש⁴¹. הורוויטשן האָבן שטאַרק אימפּאָנירט די הומאַניטאַרע און אויפּקלערערישע אידעען, וואָס ס'האָבן דעמאָלט מיט פּאַנזיסטערונג געפּרעדיקט די פּראַגרעסיווע שיכטן פון דער אייראָפּעיִשער געזעלשאַפט, דערפאַר אָבער זיינען אים, דעם התלהבותדיקן מיסטיקער, געווען שטאַרק דערווידער די שאַרף-מאַד מעריאַליסטישע אָנשווינגען פון די דעמאָלטיקע ראַציאָנאַליסטן. ניט צום האַרצן איז אים אויך געווען די ספּעקולאַטיווע פּילאָזאָפּיע, וואָס טוט זיך אזוי שטאַליץ פאַרמעסטן אַרײַנדרײַנגען מיט דער שאַרף פּונם שכל אין דעם „לפני ולפנים“, וווּהיזן מען קאָן זיך דערלאַנגען, לויט הורוויטשעס פּעסטער איבערצייגונג, בלויז מיט דער הילף פון התגלות און געטלעכער אינטוּיציע. דערפאַר איז אָבער ביי אים געווען אויסער ספּק, און בכדי משיג צו זיין די סודותדיקע טיפּן פון דער לוריאַנער קבלה, מוז מען אויך זיין בסי אין נאַטורוויסנשאַפטן. ער האָט זיך דערפאַר פאַרגענומען פאַר פאַסן אויף העברעיִש אַ קאָמפּענדיאָס־ווערק, וואָס זאָל זיין אַן אמתער

40 זע „ספר חברית“, 1797, ערשטער טייל 48-49. מיט טיכאָדע-בראַהעס השערה

האָט הורוויטש זיך בלי-ספּק באַקאַנט אויס „מעשה טוביה“.

41 „אני במלאכתי זאת שהיה איש אחד היודע בכל ספר ולשון קורא לפני הדברים אשר בספרי העמים ככתבם ולשונם וכל אשר יקרא לי הייתי מהיך, תחילה מעתיק מכל לשונות הגוים על הנייר בלשון עמי ומשם על הספר בלשון הקודש“.

„בלבד“ פאר פארשיידענע בראַנזשעס פון וויסן. אין משך פון פילע יאָרן האָט ער מיט ריזיקן פלייס געארבעט איבער דעם דאָזיקן ווערק. שוין אין די אַכציקער יאָרן, בעת ער האָט געווינט אין בוטשאַטש, איז שוין ביי אים פאַרטיק געווען דער ערשטער טייל⁴²; אין 1790 קלויבט ער שוין הסכמות פאַר זיין ווערק, נאָר אייניקע פרקים האָט ער ערשט פאַרענדיקט אין 1794⁴³. פאַר גרויס התמדה, וואָס ער פלעגט אַרבעטן דורך די נעכט, האָט ער זיך קאַליע געמאַכט די ראייה און איז אַ שטיק צייט געווען אַ סגי נהור. האָט ער דאָן אַ נדר געטאָן, אז באַם ער וועט ווידער געזונט ווערן און וועט זיין אימזשאַנד צו פאַרענדיקן זיין חיבור, וועט ער אים דרוקן אַנאַנים — „לאַ אַקראַ את שמי עליה“. אַדאַנק דער הילף פון די לעמבערגער דאָקטוירים, איז הורוויטש ווידער געזונט גע- וואָרן און נאָכדעם ווי ער האָט פאַרבראַכט אַ שטיק צייט ביים לעמבער- גער מעצענאַט נחמן רייס, איז ער אָפגעפאַרן קיין פּרעסבורג. דאָרט האָט ער מיט דער הילף פון דעם געבילדעטן שפּראַך-קענער בער אָפּענהיימער פאַרענדיקט זיין בוך און עס פאַרעפנטלעכט אין 1797 אָן זיין אונטער- שריפט⁴⁴.

אין דער הקדמה ווייזט אָן דער פאַרפאַסער, אז ער האָט זיין ווערק געשריבן ניט פאַר „גדולים וחכמים“ און ניט „לפני כל יודעי דעת ודין אשר אתם החכמה והמדע בהלכה והוראה, ולא אל המשכילים בכל ספר וחכמה בפילוסופיא ובמכע“, נאָר פאַר דעם פרייטן עולם, פאַר מענטשן מיט קליינעם וויסן (לַקטן פּהכמה). דער „ספר הברית“ איז טאַקע גע- שריבן אין אַ קלאַרער פּאָפּולערער שפּראַך; ניט קוקנדיק דערויף, וואָס דער פאַרפאַסער מוז אָפט קעמפן מיט גרויסע שוועריקייטן, ווייל עס האָט געפּעלט אין דער העברעישער שפּראַך די נייטיקע טערמינאָלאָגיע. דאָך איז הורוויטשעס סטיל לייכט און פליסנדיג, און ער זאָגט עדות, אז מיר האָבן פאַר זיך אַ טאַלאַנטפולן פּאָפּולאַריזאַטאָר מיט אַן אמת ליטע- ראַישער באַגאַבונג. זייער כאַראַקטעריסטיש איז דערביי פּאָלגנדיקע דערקלערונג, וואָס דער פאַרפאַסער האַלט פאַר נייטיק צו מאַכן אין דער פאַררעדע: „והיה, ווען עס טרעפט ערטערווייז אַ ניט-געלונגענער אויס- דרוק, אַ שווערוואָגיקער זאַץ, זאָל עס דעם לייענער ניט אויפּפעליק זיין;

42 זי, „ספר הברית“, 1 124

43 דאָרטן, II, 66.

44 זיין נאָמען האָט הורוויטש דאָך אָנגעטערקט בדרך רבון אין די ראשי תיבות פונם פּאָלגנדיקן זאַץ: אני פחות נבון חברתי ספר זה, אבל לא יתברך השבח וההודיה בחננו נמלה לַקטני ארץ ישע רב ודעת ותבונה ישחבת לנצח לצחים אמן (פּנחס אליהו בן שאיר ווילנא).

וואָרעם איר דארפט וויסן, אז דאָס גאַנצע ווערק איז דאָך לויטער איבערזעצונג, ווייל אלץ וואָס ס'איז דאָרט געשריבן האָב איך עס אין דער התחלה פארטראַכט און פארנאָמירט אויף מיין מוטער־שפראַך, דאָס הייסט אויף דער אומגאַנגס־שפראַך, וואָס יידן ריידן אין פּוילן, און מיין ווערק איז דאָך פארפאַסט אויף העברעיִש. איז דאָס בכּוּן אַן איבערזעצונג פון איין שפראַך אויף דער אַנדערער, פון דער שפראַך, וואָס איך האָב געטראַכט אין מיין האַרצן, אויף דער שפראַך, אויף וועלכער דאָס בוך איז געשריבן. הלוואי וואָלט מיין ווערק געווען געשריבן אויף דער שפראַך פון מיין פאָלק (ד"ה אויף יידיש. י. צ.), אזוי ווי איך האָב עס אין מיין האַרצן פארטראַכט, וואָלט דאָן אַוודאי דער סטיל געווען איבעראַל גלאַט און שיין" ⁴⁵. עס איז בליספּאָ אַ גרויסע אַבידה פאַר דער ליטעראַרישער אַנטוויקלונג פון דער יידישער שפראַך, וואָס דער דאָזיקער באַגאַבטער פאַרפאַסער האָט טאַקע ניט פאַרעפנטלעכט זיין עניקלאָפּעדיש ווערק אויף דער „שפראַך פון זיין פאָלק", ווי ער האָט עס, „אין זיין האַרצן פארטראַכט", ד"ה אויף פראַסט יידיש, און געדּרוקט פּלוז די העברעיִשע איבערזעצונג...

ווייטער פארזיכערט דער פארפאַסער, אז כאָטש ער באַהאַנדלט אין דעם „ספר הברית" זייער פארשיידנאַרטיקע ענינים, דאָך איז זיין ווערק איין גאַנצע זאַך, איין קאַפיטל איז האַרמאָניש פאַרבונדן מיטן צווייטן, און דער פּילאַרטיקער מאַטעריאַל איז צונויפגעשטעלט לויט דעם בעסטן סדר ⁴⁶. פונם מאָדערנעם שטאַנדפונקט איז גאַנץ שווער מסכים צו זיין מיט דער דאָזיקער באַהוּפּטונג, און אָנערקענען אין דעם געמיש פון פאַר־שיידענע טעמעס און פּל המיני וויסנשאַפטלעכע פּראָבלעמען אַ שטרענג דורכגעפירטן סדר. נעמט מען אָבער אין באַטראַכט דעם פאַרפאַסערס וועלטבאַנעם און די אויפגאַבן, וואָס ער האָט פאַר זיך געשטעלט, מוז מען ווירקלעך אָנערקענען, אז דאָס דאָזיקע דיקבענדיקע ווערק איז דורכגע־

⁴⁵ „והיה אם תדבק לשוני לפעמים מליצה דחוקה וכבר לשון אל תתמה... ספני כי הספר הזה כלה העתק, כי הדברים אשר הנני אלקים בו ומלבי כלם השתרנו עלו על לב בלשון אמי והוא לשון חול שמדברים בו היהודים אשר במדינת פוילין, ואני כותב על הספר בלשון הקודש וכתבתי על הלוחות בלשון אחרת, והרי זה העתק במכתב מלשון אל לשון, מלשון מורשי לבבי אל הלשון אשר נכתב בספר, מי יתן אפריכתבון מלי בלשון עמי ככל אשר בלבבי היה בלי ספק כלה ממחליק לשון רך ומוב"ל.

⁴⁶ „מפני שהספר הזה כלו ענין אחר דבוק ומחובר ערוכה בכל ושמורה הסדר הנכון, כל פרק סמוכה למה שראוי לה לפי הפרק הקודם אלית זכל מאמר למה שיאות ע"ה הדברים האמורים במאמר הקודם לה אין מוקדם ומאוחר בה אלא על פי הסדר הראויה וההדרגה הנכונה להבנת הקורא"ל.

דרונגען מיט אַ באַשטימטער איינהייטלעכער אידעע, וואָס גיט צו דעם פאַרשיידנאַרטיקן מאַטעריאַל אַ געוויסע האַרמאָנישע גאַנצקייט.

אין דעם ערשטן קאַפיטל באַהאַנדלט דער פאַרפאַסער אַכטראַנגאַ-
מישע פּראָגן און באַקענט דעם לייענער מיטן גאַנג פון שטערן און פּלאַ-
נעטן; דערנאָך גייט ער איבער צו די פיר „גרונט־עלעמענטן“, און דאָס
גיט אים די געלעגנהייט צו באַקענען אין אַלגעמיינע שמריכן מיט פאַר-
שיידענע וויסנשאַפטלעכע און טעכנישע פּראָבלעמען. אינם מאַמר „מענה
באש“, וווּ עס ווערט באַהאַנדלט דער „יסוד“ פון פייער, רעדט דער
פאַרפאַסער אויך וועגן טעמפּעראַטור־ענדערונגען, וועגן וואַלקאַנען, וועגן
פּולווער וכדומה. אינם מאַמר וועגן לופט דערקלערט אויך דער פאַרפאַ-
סער דעם מהות פון אַטמאָספּערישן דרוק, און וועגן פּלערליי פּלי מכשירים,
ווי לופט־פּאָמפע, באַראָמעטער, לופטבאַלאַנען וכדומה. אין מאַמר וועגן
וואַסער באַקענט דער פאַרפאַסער מיט די סיבות פון וואַסער־הייבונג און
אַפּפּלוס אויפן ברעג פונם ים, באַשרייבט פאַרשיידענע מינעראַל־קוואַלן
און גיט געוויסע געאָגראַפּישע ידיעות וועגן ימען, דורכגאָסן און אַיינ-
גוסן. אין דעם מאַמר וועגן דער ערד, באַשרייבט דער פאַרפאַסער פאַר-
שיידענע לענדער, רעדט וועגן דעם פּוח המושך פון דער ערד אַזו“ו.
אין דעם ווייטערדיקן קאַפיטל (צענטן) דערציילט דער פאַרפאַסער וועגן
ערדציטערניש, וועגן אַייז און דאַמף, וועגן געפּל און רעגן, האַגל און
רעגנבויגן, דונערן און בליצן. אין די ווייטערדיקע פיר קאַפיטלען באַ-
האַנדלט דער פאַרפאַסער די דריי געביטן פון „דומם“ (מינעראַלאָגיע),
„צומח“ (באָטאַניק) און „חיי“ (זאָאָלאָגיע), און דערנאָך גייט ער איבער
צו דער „קריון פון אַלע באַשעפענישן“ (המעלה והמובחר מכל היצורים) —
צום מענטשן. אינם 16טן און 17טן קאַפיטל ווערט באַשריבן די פיזיאָ-
לאָגיע און אַנאַטאָמיע פונם מענטשלעכן קערפּער; אין די ווייטערדיקע
דריי — וועגן דעם מענטשנס פּסיכאָלאָגיע און דענקונגס־פאַרמען. באַ-
זונדערס באַראַקטעריסטיש איז דער צוואַנציקסטער קאַפיטל, וווּ דער
פאַרפאַסער רעדט באַריכות וועגן די מקורים פון דעם מענטשנס גאָט
באַגריף, און וועגן דער ראַלע פון ספּעקולאַטיווער פּילאָזאָפּיע. מיר האָבן
שוין געזען ווי דער פאַרפאַסער פון „עמודי בית יהודה“ און אויך יהודה
מרגלית האָבן ביי זייער גאַנצן רעספּעקט צו אַריסטאָטל און זיין יידישן
תלמיד, מיימוני, דאָך אַנטשיידן אָפּגעוואָרפן דעם גרונד־טעזיס פון די
פּעריפאַטעטיקער, אַז די העכסטע מדרגה פון דעם מענטשנס שליוות
ליגט גיט אויפן געביט פון עטיק, נאָר אין די הייכן פונם פאַרשער־גע-
דאַנק. דער מיסטיש־געשטימטער בעל „ספר הברית“ שמעלט נאָך שאַר-
פּער די דאָזיקע פּראָגע. ער רעדט טאַקע מיטן גרעסטן הדרת הכבוד וועגן

דעם רמב"ם, און בעת ער דערמאנט זיין נאָמען, רופט ער אויס מיט התפעלות: „כי אין זולתו בתורה, מי כמוהו מורה בהלכות ויראת ד' טהורה“; און דאָך טרעט ער שאַרף אַרויס קעגן דעם רמב"ם גרונט-טעזיס, אַז מען קאָן דורכן „מופת הנקנה“, דורך לאַגישע באַוווּיזן פעסט-שטעלן די עקסיסטענץ פון גאָט דעם באַשעפער, אין וועלכן דער מענטש דאַרף גלויבן און אים ליבן און פאַרערן. פאַר הורוויטשן איז קלאַר, אַז דער „מופת הנקנה“, די לאַגישע באַוווּיזן שטיצן זיך ניט זעלטן אויף פאַלשע יסודות און ברענגען צו גאַנץ אומבאַגרינדעטע אויספירן. מיט אַ שמיכל ברענגט ער (אין צענטן קאָפיטל) שלמה מיימונס דערקלערונג, וואָס יענער מאַכט אין זיין „גבעת המורה“, אַז אין אונזער צייט האָט די ספעקולאַטיווע פּילאָזאָפּיע דערגרייכט לתכלית שלמותה“. „אין יעדן דור — וויינט דערביי אַן פּנחס הורוויטש — נאָך אין די קדמונישע צייטן, בפרט אין דור פון אַריסטון, האָבן די פּילאָזאָפּן פאַרזיכערט דאָס זעלבע, נאָר די פּילאָזאָפּן פון די שעפּטערדיקע דורות „בטלו דבריהם ודעותיהם“ — האָבן צונישט געמאַכט זייערע רייד און זייערע דעות. פאַר אים, דעם איבערצייגטן מיסטיקער, איז קלאַר און זיכער, אַז „סוד ד' לא יצויר על פי מופת“, ניט דורך לאַגישע באַוווּיזן קאָן מען אַרייַן דרינגען אין דעם סוד פון דער גאָטהייט, — „סוד ד' רס לפי הקבלה“; „באמונה ולא בחקירה“, ניט דורך „מושכלות“, נאָר דורך גאָטס גע-פאָטן (במעשים מצווים מאת אלקים), ניט דורך ספעקולאַטיווער פּילאָזאָפּיע, נאָר דורך התגלות, נבואה און קבלה...

אַמאניטערעסאַנטסטן איז דערביי, וואָס פּנחס הורוויטש, בעת ער פלייסט זיך צו דערווייזן, ווי ניט זיכער עס זיינען די יסודות פון דער ספעקולאַטיווער פּילאָזאָפּיע, און ווי באַגרענעצט עס זיינען אירע ראיות און סכרות, ברענגט ער אַלס עדות דעם גרויסן רעוואָלוציאָנער אויפן געביט פון פּילאָזאָפּישן פאַרשן—עמנואל קאַנט און זיין אַקאַרשט דערשינען ווערק „קריטיק דער ריינען פערנאָפּט“, וואָס האָט געמאַכט אַזאַ גוואַל-טיקן רושם אין דער גאַנצער געלערנטער וועלט. מיט גרויס נחת-רוח ברענגט הורוויטש קאַנטס ראיות, אַז דער מענטש איז ניט אימשטאַנד מיט דער הילף פונם בלויון שכל צו דערקענען דעם אמתן מהות פון דעם, וואָס געפינט זיך אויסער אים, ווייל אַלע באַגריפן, וואָס דער מענטש באַקומט פון דער אויסנוועלט, ווערן דאָך קודם-כּל אויסגעפאַרמט דורך דעם מענטשנס אויפגעמונגס-אַפאַראַט, זיינען אַ געוויסער פּועל-יוצא פון די ספעציפישע פאַרמען, וואָס דעם מענטשנס שכל האָט לויט זיין עצם נאָך“.

נאָך באַראַקטעריסטישער איז פאַרן „ספר הברית“ זיין קאַמף קעגן די ראַציאָנאַליסטן און מאַטעריאַליסטן פון זיין דור. גראַד דעמאָלט ווען פּנחס הורוויטש האָט די לעצטע קאַפיטלען פון זיין ווערק געשריבן, איז אין דעם פּראַנציוזישן קאַנווענט פאַרגעקומען די היסטאָרישע זיצונג (דעם 7טן נאָוועמבער 1793), אויף וועלכער עס איז אָנגענומען געוואָרן די החלטה, אז דער רעליגיעזער קולט קאָן דערלויבט ווערן נאָר בּנוגע צום שכל, דעם רעגירער פון דער וועלט. „די העכסטע עק-סיסטענץ — האָט דערקלערט דער פאַרויצער פון דער דאָזיקער זיצונג, לאַלֶּז, — וויל ניט קיין אנדער קולט; אַלע דאַרפן קניען פאַרן שכל, וואָס רעגירט די וועלט. אזוי באַפעלט די העכסטע עקסיסטענץ, און פון היינט אָן וועט דער שכל-קולט אָנערקענט ווערן אַלס נאַציאָנאַלע רעליגיע.“ ווי מיר וועלן ווייטער זען, האָבן די ראַציאָנאַליסטישע אידעען פון די פּראַנציוזישע „אויפקלערער“ געפונען אַ שטאַרקן אָפּקלאַנג אין געוויסע שיכטן פון דער יידישער אינטעליגענץ, מיט וועלכע הורוויטש איז געקומען אין באַירונג. ער, דער מיסטיקער און התלהבותדיקער פאַרערער פון דעם „אר"י הקדוש“, דערציילט ממש מיט שרעק, ווי די מאַטעריאַליסטן פון זיין דור דינגען, אז די וועלט איז געשאַפן געוואָרן אָן אַ באַשטימטן שאַפּנדיקן ווילן, נאָר דורך דעם צופעליקן צוזאַמענשטויס פון די אַטאָם-מען, וואָס זיינען אַ קדמון, און געפינען זיך אין שמענדליקער באַוועגונג (אני שמעתי אומרים מקצתן מהם שהעולם נתהווה במקרה נמור מן החלקים הדקים והקטנים במאד המשתנים בתמונתם ואיכותם אשר נפלו ונפגשו זה בזה והתחברו והורכבו אלה באלה... ונתחברו במקרה ונתהווה עולם ומלואו...) און די דאָזיקע אידעען, קלאַנט זיך הורוויטש, האָבן אויך אַריינגעדונגען אין דער יידישער מחנה. „רבים עתה המתפרצים בעם ד' באפיקורסית על ידי החקירה הפילוסופיית“; און מיט גרויס צאָרן דערציילט ער, ווי די יידישע ראַציאָנאַליסטן דערקלערן, אז „מעולם לאַ עלה משה למרום ולא ירד ד' על הר סיני“, און לייקענען אין תורה מן השמים. אינטערעסאַנט זיינען די פרטים, וואָס הורוויטש ניט איבער, ווי אזוי די דאָזיקע אפיקורסישע „המתפרצים בעם“ האָבן געפרוּווט דער-קלערן „מתן תורה“ אויף ריין „ראַציאָנאַליסטישן“ אופן. משה רבנו איז טאַקע געווען אַ „חכם גדול בחכמת הטבע“, און דערצו נאָך אַ גרוי-סער פאָליטיקער און בקי, „בהנהגת המדינה“. בכדי צו מאַכן אַ גרויסן רושם אויף דעם אומוויסנדיקן פאַרגרעבטן פאָלק, האָט משה בן עמרם אינסצענירט אויפן באַרג סיני דאָס גרויסע ווונדער. פאַקטיש איז דאָס אַלץ צוגעאַנגען אויף אַ גאַנץ נאַטירלעכן אופן. משה, דער געאיבטער גאַטורפאַרשער, האָט מיט פלעגליי פלי מכשירים צוגעטראַכט „את

הקולות ואת הלפידים", אָט די אַלע דונערן און בליצן. און בכדי די פארשטאַנדיקערע פונם פאָלק זאָלן די פאָקוס־שטיק ניט באַמערקן, האָט משה שטרענג פאַרבאָטן, קיינער זאָל ניט דערוועגן צום פאַרג זיך דער־נענטערן: „השמרו לכם עלות בהר, כל הנוגע בחר מות יומת". און די גאַנצע תורה מיט אַלע אירע מצוות, חוקים און משפטים, די האָט משה אַליין פאַרפאַסט.⁴⁸ פאַרן מיסטיקער הורוויטש זיינען די דאָזיקע ראַציאָ־נאַליסטן, וואָס דערקלערן, אַז „משה האָט גענאַרט דעם גאַנצן דור המדבר" (הטעה כל דור המדבר מראש אמנה) — „לעבעדיקע מתים". ער וויל אַפילו מיט זיי קיין וויפּוחים ניט פירן. „אין אני דורש אל המתים!" — פאַר טויטע, דערקלערט ער, וויל איך ניט פרעדיקן, וואָרעם זיי קאָנען ניט באַגרייפן די וועגן פון לעבן (לא ישגו ארחות חיים). איך ווענד מיך בלויז צו די, וואָס גייען ניט אין די וועגן פון רשעים; זיי טו איך וואָרענען, זיי זאָלן זיך ניט לאָזן פאַרפירן פון אָט די דאָזיקע מסיתים און מדיחים.⁴⁹

אין דעם שלום־טאַפּיטל פונם ערשטן טייל ווייזט דער פאַרפאַסער אָן, אַז דער דאָזיקער טייל איז בלויז אַן אַרײַנפיר צום צווייטן טייל, וואָס באַהאַנדלט דעם מענטשנס ציל און תכלית. אין אָט דעם צווייטן שטאַק מיסטיש געפאַרבטן טייל, וואָס טראָגט אַ ספּעציעלן גאַמען „דברי אמת", איז פאַראַן — „מכל המינים". נאַיווע פאַנטאַסטיק און מגידישער דרוש זיינען צונויפגעמישט מיט מיסטישן פאַטאַס און מאָדער־נעם אויפקלערענישן הומאַניזם. אין אַ האַרציקן געהויענעם טאָן רערט דער פאַרפאַסער צו זיין פאַריתומט דור: „לאנג פאַרשוונדן איז די נבואה, אויסגעלאָשן איז דער רוח הקודש!". פרוווט ער טרייסטן זיין דור, מען דאַרף ניט זיין געפאַלן ביי זיך... „הערט מיינע פריינד און ברידער! טרויסט טו איך אייך ברענגען — זייט אייך ניט מתיאש פון גאָטס הילף. ער איז ראָך דער גאָט פון רחמים. זייט וויסן אויף זיכער, אַז ווען אַפילו די נבואה האָט זיך אָפּגעטאָן פון אונז — דער רוח הקודש שוועבט דאָך איבער אונז, און ניט פאַרשלאָסן זיינען זיינע טויערן אויך אין אונזער דור... איבער יעדן מענטשן, צו יעדער צייט און אויף יעדן אָרט טוט, לויט זיינע מעשים נאָך, דער רוח הקודש רוען!"⁵⁰

48 דאָרטן, I, 103-104. הורוויטשעס אַ בן־דור, נומפּעל שנאָבער (וועגן אים אין זיבעטן באַנד פון אונזער ווערק), גיט איבער, אַז אייניקע פון די יידישע ראַציאָנאַ־ליסטן זיינען געגאַנגען נאָך ווייטער און דערקלערט, אַז די תורה האָט פאַרפאַסט גיט טשה נאָך עזרא הסופר (כאשר יאמרי רבים מהמכחישים שעזרא הסופר כתב את התורה).

49 דאָרטן, 117.

50 דאָרטן, II, 32: „הנבואה פסקה להחזון נחתם... ורוח הקדש נשתכחה... ואם כן איפוא בכה יתחם עפר ואפר... לכן אחי ורעי אנשי לבב, שמעו לי אנכי אנכי

און דאָס כאַראַקטעריסטישסטע איז דערביי, וואָס אָט דער איבער-
צייגטער מיסטיקער, וואָס חלומט וועגן רוח הקודש, טרעט אויך אַרויס
אַלס ענערגישער קעמפער פאַר פּראָדוקטיווער אַרבעט, דעקט אויף אויפן
בולטסטן אופן דעם אומנאַרמאַלן עקאָנאָמישן מצב פונם יידישן תּחום
און ווייזט אָן, אַז דאָס סאַציאַלע יידישע לעבן מוז געבויט ווערן אויף
נייע יסודות, באַשר די פּרנסה-קוועלן, פון וועלכע דאָס רוב יידישע באַ-
פּעלקערונג שעפט היונה, זיינען שוין פון לאַנג פאַרטריקנט און פאַר-
עיפּושט. מען קאָן בלי שום גוזמא זאָגן, אַז אַלע טענות, וואָס די משכּילים
פונם שפּעטערדיקן דור האָבן אַרויסגעשטעלט אַנטקעגן די יידישע לופּט-
פּרנסות, און די ראיות, מיט וועלכע זיי האָבן זיך געפּלייסט צו דערווייזן,
ווי וויכטיק עס איז יידן זאָלן זיך פאַרנעמען מיט נוצלעכע מאַכות און
מיט ערדאַרבעט — דאָס אַלץ קאָן מען שוין געפינען ביים מיסטיקער
פּנחס הורוויטש אין זיין „ספר הברית“.

„איך בין — שרייבט הורוויטש — געקומען צו דער פעסטער איד-
בערצייגונג, אַז יעדער גאָטספּאַרכטיקער מענטש, וואָס וויל גיין בדרך
הישר און דערפילן גאָטס געבאָטן, מוז האָבן אַ מאַכּה אין די הענט בכדי
ער זאָל זיך קאָנען מפרנס זיין מיגיע כפיו און נישט דאַרפן אָנקומען
צו יענעם הילף. דערפאַר איז יעדער פּאָטער מחוייב צו לערנען זיינע
קינדער אַ וועלכע ס'איז מאַכּה, וואָס זאָל אים מפרנס זיין. ווי אונזערע
חכמים האָבן געזאָגט: כּשם שחייב האב ללמדו תורה כך חייב ללמדו
אומנות. עס איז דערפאַר זייער צו באַדויערן, וואָס אין אונזערע דורות
איז דער רוב פון אונזער פּאָלק אזוי פאַרווילדעט (מנהג של גסות רוח),
אַז זיין אַ בעל-מאַכּה איז ביי זיי אַ חרפה, און קוקן מיט ביטול אויף
וועלכע ס'איז האַנטאַרבעט. מענטשן האַלטן עס פאַר אַ פּחיתת הכבוד
לעבן פון אייגענער פּראַצע, און רעכענען פאַר פיל אָנשטענדיקער לעבן
פון שווינדל און פון וואַכער. און אָט דאָס פאַרנאַכלעסיקן די נוצלעכע
מאַכּות, דאָס גאווהדיקע פאַרהאַלטן זיך צו האַנטאַרבעט ברענגט עס
צו אימהדיקער מאַראַלישער ירידה פונם גאַנצן קיבוץ. וואָרעם די נויט,
דער הכרה ברענגט דאָך דעם מענטשן צו פילע מיאוסע מעשים. צו וואָס
קאָנען זיך נעמען מענטשן, וואָס אין מסחר האָבן זיי קיין מול ניט און
קיין מאַכּה אין די הענט האָבן זיי אויך ניט? זעען מיר טאַקע צווישן
אונז, ווי מענטשן באַזולען און באַגנבענען הן יידן הן קריסטן, טוען די

הוא מנחמכם וינחמו בני ישראל כאשר אומר את ישועת ד' והיא: כל אדם המקדש
עצמו לחיות בניוים ד' אל יהיאש עצמו מן הרחמים כי אף אם מדרגות הנבואה פסקה...
נאמנה תדע שרוח הקודש עצמה לא פסקה ולא ננזה ולא ננעלו שעריה אפילו בזמן
זה... הכל לפי כעשיו רוח הקודש שורה עליו ולא גבל שום זמן או מקום על זה“.

גרעסטע נבלות און שענדלעכע מעשים; און אזוי ווערט פארשוועכט נאָמט נאָמען צווישן די אומות העולם, וואָרעם יענע טוען זאָגן: „זעט, פאַטראַכט אָט דאָס אויסדערוויילטע פּאָלק, וואָס שטאַמט פונם הייליקן לאַנד: עס איז ניטאָ די נידערטרעכטיקע זאָך, וואָס זיי זאָלן ניט טאָן, ניטאָ דער שווינדל, וואָס זיי זאָלן ניט בקי זיין אין אים, ניטאָ די פּאַלשקייט אין דער וועלט, וואָס זיי זאָלן אין איר קיין מומחים ניט זיין. און זיי, די גוים, מיינען, אז אין דעם איז דער תּלמוד, וואָס יידן לערנען יומם זלילה, שולדיק: דאָס לערנט ער עס די יידן זיין אזוינע חריפותדיקע שווינדלער. וואָלטן אָבער יידן געלערנט מלאַכות בכדי זיך מפרנס צו זיין, וואָלטן זיי דאָך אזוינע פּאַלשע מעשים ניט אָפּגעטאָן“⁵¹.

הורוויטש פּאַלט באַזונדערס אָן אויף די „תּלמידי חכמים“, ד'ה אויף די רבנים און וויללענער, דערפאַר וואָס זיי קומט גאָרניט אויף דער מחשבה צו לערנען זייערס אַ קינד וועלכע ס'איז מלאַכה; פון אַלע זייערע קינדער ווילן זיי מאַכן לויטער רבנים און דיינים. ניט יעדער אָפּער — טענהט הורוויטש — איז מסוגל צו ווערן אַ רב, אַ גדול בישראל. און אָט דערפאַר טאַקע זיינען ביי אונז יידן פאַראַן אזוי פיל לאַ יוצאָס, שלימי-מזלניקעס, וואָס טויגן צו גאָרניט און זיינען ניט פּעקט צו עפעס זיך צו נעמען. די אַלע טויגעניכטסן ווערן מלמדים, איז דערפאַר קיין חידוש ניט, וואָס ביי אונז זיינען פאַראַן מלמדים מער ווי תּלמידים, דאָס מלמדות איז ניט אימשטאַנד מפרנס צו זיין, און די אַלע מלמדים זיינען גרויסע עניים ואביונים, פאַרלאָזן ווייב און קינדער, וואַנדערן איבער פאַרשיי-דענע שטעט, זוכן דאָס שטיקל ברויט. און אין דעם אַלץ זיינען די על-טערן שולדיק, וואָס זיי האָבן זיי קליינערהייט קיין מלאַכה ניט געלערנט.“

„ווען זשע, ברידער מיינע, — רופט הורוויטש אויס — וועט איר קומען צום שכל און פאַרשטיין, אז אַ קינד מוז מען לערנען אַ מלאַכה, און אַז אונזערע חכמים זיינען זייער גערעכט געווען, בעת זיי האָבן געזאָגט, אז ווער עס לערנט ניט זיין זון אַ מלאַכה, דער איז אַן עתיד ליתן את הדין. בפרט נאָך דאָ אין גלות, וווּ יידן טאָרן ניט האָבן ניט קיין פעלדער, ניט קיין ווינגערטנער און עס איז אונז אויך פאַרבאָטן צו פאַרנעמען זיך מיט אַ סך אנדערע פרנסות. און דווקא בעל-מלאַכות האַלטן די מלוכות,

51 „ומהם גדולים ונעשים ליכסים טבש ומהם גונבים מיהודים ומשאך העמים זמהם מחללים את ד' בין הגוים על ידי נבלות גדולות אשר ישון ואכלו את כל העבים, או יאמרו בניוים: „עם ד' אלה ומארצו יצאו ולא יש נבלה שלא מלומדים בה, ולא רמאות שלא בקיאין בה, ולא זוף שלא ידעו בה.“ עד שיאמרו בגוים שהתלמוד אשר היהודים תלמדים לבניהם אינו אלא חריפות וחריצות לרמאות את הבריות. ואטנם אם היה בידם הלאכה להתפרנס בה, לא היו עושים כל אלה...“

ווי דער רוב יידן וווינען, גערן אונטער; זיי מאכן פאר זיי פילע הנחות, גיבן זיי ווינרעכט, באפרייען פון א טייל שטייערן. נאך וואס זאלן מיר די אנדערע פעלקער געבן א פתחון פה זיי זאלן אויף אונז זאגן: אָט איז א אומה, וואָס לעבט צווישן פרעמדע, און באשטייט פון לויטער ליידיק-נייער און בטלנים, זיי ווילן ניט אַרבעטן און לעבן פון יגיע בפנים, נאָר פאַרנעמען זיך מיט לויטער שאַכער און רמאות, לעבן פון וואַכער און זויגן דאָס בלוט פון דער אַרומיקער באַפעלקערונג⁵².

און די „אַרומיקע באַפעלקערונג“, די „פרעמדע“, די „אומות העולם“, פלייסט זיך פנחס הורוויטש צו דערווייזן, זיינען דאָך אונזערע אייגענע ברידער. אויך ער, ווי דער בעל „עמודי בית יהודה“, האָט זיך דאָרט אין מערבֿ-איייראָפּע מיט דער נייער אידעען-וועלט באַקענט, וואָס האָט געחלומט וועגן גלייכהייט און ברידערלעכקייט צווישן אַלע, „וואָס טראָגן א מענטשן-געשטאַלט“. מיטן גאַנצן ברען פון זיין מיסטיש-פּאַעז טישער נשמה פרוווט דער מחבר פון „ספר הברית“ דורכרייסן דאָס אָפֿ געזונדערטקייט פון זיינע ברידער; ער וויל זיי אָנזאָגן די בשורה, אַז דער נאָלדענער חלום פון די געטלעכע נבואים האַלט ביי מקויים ווערן; אויפֿ-וועקן וויל ער אין זיי דעם גלויבן, אַז די פינסטערע נאַכט פון שנאה און ווילדע אַכזריות איז שוין פאַרביי, און די ליכטיקע זון פון מענטשנליכע און יושר וועט באַלד באַשיינען די וועלט... „אהבת רעים“ אזוי הייסט דער דרייצנטער קאַפיטל, וואָס איז פאַקטיש דער צענטראַלער פּונקט פון דעם גאַנצן ווערק. „דער מהות פון אהבת רעים“, דערקלערט הורוויטש גלייך אין אָנפאַנג קאַפיטל — איז ליבע צום גאַנצן מענטשלעכן מין. אַלץ איינס פון וואָסער פּאָלק ער זאָל ניט זיין און פון וואָסער לשון ער זאָל ניט שטאַמען; ווייל יעדער מענטש טראָגט דאָך אונזער אייגן גע-שטאַלט, און גלייך מיט אונז איז ער עוסק בישובו של עולם. דער מענטש איז ניט באַשאַפֿן פאַר זיך אַליין, נאָר פאַר דער גאַנצער מענטשהייט, מיט וועלכער ער איז פעסט צוזאַמענגעוואַקסן, און אָן איר קאָן ער קיין קיוב, ניט האָבן, וואָרעם אָן דער הילף פונם קיבוץ גייט דער יחיד צו גרונט⁵³. דאָס גאַנצע מענטשן-געשלעכט איז ווי איין קאָמפּליצירטער אָרגאַניזם, און יעדער יחיד איז ווי אַ קליין טיילכל פון אַ גאַנצן קערפּער⁵⁴. „יעדער

52 „ספר הברית“, II, 40-42.

53 דאָרטן, II, 48: „כל בני אדם צריכים זה לזה ותלויים זה בזה וקשורים זה עם זה כמו שליבות השלשלת המשולבות אחת אל אחת בקושרים“.

54 דאָרטן, II, 46: „חברת מין האנושי בכלל הוא כמו איש אחד ממש המחובר מאברים רבים ומחלקים רבים וכל איש פרטי מטינו הוא כמו אבר או חלק אחד מכלל גוף איש אחד“.

ייד — לערנט הורוויטש — דארף וויסן און געדענקען, אז דאָס, וואָס עס שטייט אין דער תורה, „ואהבת לרעך כמוך“, מיינט מען דערמיט ניט נאָר, אז מען דארף זיך פאַרהאַלטן מיט ליבשאַפט רק צו אַ פּוֹיִשְׂרָאָל, נאָר צו יעדן מענטשן פון וועלכער אומה ער זאָל ניט זיין, וואָרעם יעדער מענטש, וואָס טראַגט דעם צלם אלהים, איז דיין ברודער⁵⁵. ליב האָבן דעם נאָענטן, הייסט ליב האָבן די גאַנצע מענטשהייט, וואָרעם די גאַנצע מענטשהייט איז ווי איין קערפער“.

„שמעו נא בני יעקב! — רופט אויס דער בעל „ספר הברית“ — ליבע און ברידערלעכקייט זאָל זיין אויסגעקריצט אויף אייער פּאָן! שטרעקט אויס די האַנט פון שלום צו אַלע פעלקער אין דער וועלט!“

„די ליבע צום נאָענטן — שטרייכט דערביי הורוויטש אונטער — איז בלל ניט קיין אוטיליטאַרע פּראַגע, עס האַנדלט זיך דאָ ניט וועגן נוצן און באַקוועמלעכקייט — דאָס איז אַ מאַראַלישער קאָטעגאָרישער חוב, וואָס איז איינגעקריצט אין דעם מענטשנס נשמה און אין זיין באַ-ווסטזיין⁵⁶, אַ חוב, וואָס איז שטאַרקער און העכער פון ליבע צו חכמה און וויסן (אהבת החכמה והמדע), פון ליבע צו אמת (חיבת השנת האמת) און אפילו פון ליבע צו דער תורה (חובת האדם קדמה לחובת אהבת התורה). און דער דאָזיקער הייליקער חוב איז חל אויף יעדן מענטשן אָן אונטערשייד: סיי קנעכט, סיי האַר, סיי מלך, סיי פּועל, סיי אַ נאָענטער, סיי אַ פּרעמדער — פאַר אַלע מענטשן אין דער וועלט איז גלייך גילטיק דאָס וויכטיקסטע און גרעסטע געזעץ: ליב דיין חבר!“⁵⁷.

ווי אַ האַרמאָנישער שלום־אַקאָרד פאַרענדיקט דאָס גאַנצע ווערק דער קאַפיטל „האהבה והשמחה“. מיט האַרציקער התלהבות דערקלערט דער פאַרפאַסער, אז „די ליבע איז די גרעסטע פרייד פון דער נשמה“, אז אָן ליבע קאָן קיין פרייד ניט זיין⁵⁸ און די ליבע צום מענטשן גיסט זיך צונויף אין איר העכסטער מדרגה מיט דער גרויסער אומענדלעכער פרייד — די ליבע צו גאָט... „בן־אדם — רופט אויס מיט פאַטאָס פּנחס הורוויטש — געדענק, ווי טאָג אזוי נאַכט זאָל דיין האַרץ און דיין מחשבה

⁵⁵ „מה שכתוב ואהבת לרעך כמוך אין הכונה כו לישראל דוקא... אבל הכונה בו לרעך שהוא אדם כמוך... וכל האומות במשמע וכל הבע לאיש“.

⁵⁶ „הוטבע בשבע האדם שיחפוץ תמיד להטיב לזולתו באישי מינו“.

⁵⁷ דאָרפן, II, 48: „וכן המלך בכבודו ובעצמו ראוי שיאהב לכל אחד מאנשי ארצו, כי חובת אהבת רעים נהגה בכל מי שהוא אדם; ועל כלם נאמר: ואהבת לרעך כמוך, יהיה עבר וזרעו מלך ועם... או קרוב ורחוק או גר ותושב — משפּם אחד לכולם“.

⁵⁸ „ענין אהבה היא שמחת הנפש... כי האהבה והשמחה מבטן אחד יצאו והשמחה קשורה בעבותות האהבה“.

פול זיין מיט דעם באוויסטיגן, אז גאָטס הייליקער נאָמען טוט איבער
דיין קאָפּ רוען!"

דער אַנאָנימדערשינענער „ספר הברית" האָט געהאַט אַן אומגע-
הייערן ערפאַלג. יעדער האָט געוואָלט וויסן ווער זיין פאַרפאַסער איז.
אייניקע האָבן פאַרזיכערט, אז דעם חיבור האָט פאַרפאַסט ניט קיין אַנדערער
ווי דער ווילנער גאון, אַנדערע ווידער האָבן געדונגען, אז מענדעלסאָן
האָט דעם „ספר הברית" געשריבן. דאָס בוך איז זיך צעגאַנגען ניט נאָר
איבער גאַנץ אייראָפּע, נאָר אויך איבער מצרים, אַלזשיר און מאַראָקאָ,
און אין אַ קורצער צייט זיינען אויספאַרקויפט געוואָרן צוויי טויזנט עק-
זעמפלאַרן⁵⁹. אַ קרויסלעכער דרוק-באַזיצער האָט באַלד (פּראָג, 1799)
איבערגעדריקט אַן דעם פאַרפאַסערס וויסן דעם ערשטן טייל „ספר
הברית"; די אויסגאַבע איז אָבער געווען אזוי צעדרייט און פאַרגרייזט,
אז הורוויטש האָט געהאַלטן פאַר נייטיק באַלד איבערדרוקן, שוין אונ-
טער זיין פולן נאָמען, דעם „ספר הברית" מיט פילע ענדערונגען און
הוספות⁶⁰.

59 וע צווייטע פאַררעדע צו דער ווילנער אויסגאַבע פון 1818.

60 באַזונדערס פאַרגרעסערט איז אין דער צווייטער אויסגאַבע דער 13טער קאָ-

פימל „אהבת רעים".

אַכטער קאַפיטל

ברוך שקלאָווער אַלס אויפקלערער. — מענדל לעפּין אַלס ססיליסס. — זיין טעטיקייט אַלס אויפקלערער. — זיין „חכמת הנפשׁ“. — שקלאָווער אַלס אויפֿ-קלערונגס-צענזער. — יהושע ציימלין אַלס מעצענזש. — די „פּרייע אַקט-דעמיט״ אין אוסטריע. — נפתלי ערלמאַן. — די אויפקלערער אויפֿן שיריווענ.

אין דער פּאַררעדע צו דער צווייטער אויסגאַבע „ספר הברית“ האָט פּנחס הורוויטש דערקלערט, אז ער זאָגט זיך אָפּ פון זיין אויטאָר-רעכט, און בכדי צו פאַרשפּרייטן וויסן צווישן יידן, דערלויבט ער יעדן, ווער עס וויל נאָר, איבערדרוקן זיין ווערק, נאָר בתנאי, ער זאָל דרוקן ביידע טיילן צוזאַמען, ניט דעם ערשטן טייל אַליין, ווייל ער, דער פּאַר-פּאַטער, פּאַטראַכט דעם דאָזיקן טייל, וואָס פּאַהאַנדלט די נאַטורוויסנ-שאַפטן, בלויז אַלס פּאַרשטופּע צו דעם צווייטן, וואָס איז דער וויכטיק-סטער, ווייל ער פּאַהאַנדלט ריין עטישע און רעליגיעזע פּראַגן. פון אַ נאַנץ אַנדער שניט איז געווען הורוויטשעס אַ פּן־דור, אויך אַ פּאַפּולאַריזאַטאָר פון נאַטורוויסנשאַפטן, ברוך שיק, מער פּאַקאַנט אונטערן נאָמען ברוך שקלאָווער. ריין פּילאָזאָפּישע און עטישע פּראַגן האָבן אים פּלל ניט אינ-טערעסירט, און זיין נאַנצע ליטעראַרישע טעטיקייט וויס בלויז פון איין פּאַשטימטן ציל: פּאַפּולאַריזירן אין די יידישע קרייזן ידיעות וועגן מאַ-טעמאַטיק און נאַטורוויסנשאַפטן.

ברוך בן יעקב איז געבאָרן בערך 1740 אין שקלאָווע אין אַ רבנישער פּאַמיליע. אין 1764 האָט ער שוין געהאַט סמיכות אויף רב, די תּלמודיש-רבנישע ליטעראַטור האָט אים אָבער ניט אין גאַנצן באַפּרידיקט: ער גופּא דערציילט ווי גרויס זיין דורשט איז געווען נאָך נאָר אין די יונגע יאָרן נאָך וועלטלעכן וויסן, און שוין דעמאָלט האָט ער געחלומט וועגן אַן אויפֿ-קלערערישער טעטיקייט און מיט דער הילף פון העברעישע איבערזעצונגען פאַרשפּרייטן וויסן צווישן יידן. שיק איז שוין געווען דיין אין מינסק, בעת ער האָט אָנגענומען דעם באַשלוס פּאַרלאָזן זיין היים און זיך לאָזן קיין אויסלאַנד שטודירן. נאָך לאַנגע וואַנדלונגען האָט ער זיך דערלאַנגט

קיינ לאַנדאָן, ווו ער האָט שטודירט מעדיצין און איז אויך געוואָרן א מיטגליד פון א מאַסאָן-לאָזשע ¹. אַלס דיפּלאָמירטער דאָקטאָר פאַר-לאָזט ער ענגלאַנד, און עס הייבן זיך אָן זיינע נעזונד-יאָרן איבער פאַר-שיידענע אייראָפּעיִשע שטעט. ער האָט פאַרבראַכט אַ שטיק צייט אין פראַג, ווו ער האָט געהאַלטן פּאָרלעזונגען וועגן מאַטעמאַטיק ², האָט אויך באַזוכט בערלין און דאָרט זיך באַקענט מיטן דיכטער ווייזעל און מיט די איבעריקע אַרטיקע משבילים.

די אייראָפּעיִשע בילדונג אָן וויסנשאַפּטלעכע בקיאות האָבן ניט וואַקלדיק געמאַכט שיקס שטרענג-אַרטאָדאָקסישן וועלטבאַנעם. אין רע-ליגיעזע פראַגן, אין אָפּהיטן מסורת אָבות האָט זיך דער דאָזיקער געביל-דעטער דאָקטאָר און נאַטורפּאָרשער קאַרג וואָס אונטערנעשיידט פון יעדן אַנדערן תּורני אויס ווילנע אָדער מינסק. אַ הייסער קעמפּער פאַר וועלט-לעבן וויסן, איז אים אַפילו אויפן געדאַנק ניט געקומען, אַז דאָס קאָן ברענגען אין סתירה מיטן רעליגיעזן וועלטבאַנעם. שיקס ערשטער אַרויס-פּאָר אין דער ליטעראַטור איז געווען פאַרבונדן מיטן קאַפיטאַלן ווערק פון דעם רא"ש תּלמיד יצחק הישראלי, „יסוד עולם“ ³. ביים בערלינער רב, הירשל לעווין, האָט שיק זיך באַקענט מיט אַ כתב-יד (ניט קיין פּול-שטענדיקן) פון דעם דאָזיקן וויכטיקן מאַטעמאַטישן ווערק, וואָס איז נאָך אין ערגעץ ניט געווען געדרוקט. ער האָט גלייך באַשלאָסן עס מאַכן צו-גענגלעך דעם ברייטן ליענער-קרייז, און האָט עס פאַרעפּנטלעכט אין 1777 אין בערלין ⁴. אין דעם זעלבן יאָר האָט שיק אויך פאַרעפּנטלעכט אין בערלין זיין „עמודי שמים“ — אַ וויסנשאַפּטלעכער פּירוש אויף דעם רמב"ם'ס הלכות קידוש החודש, און אַ קורץ לערנבוך פאַר אַנאַטאָמיע „תּפארת אדם“. באַלד נאַכדעם פאַרלאָזט שיק בערלין, און דורכפאַרנדיק ווילנע, באַזוכט ער דעם ווילנער גאון. דער גאון האָט אים געגעבן אַ יישר כּוח פאַר זיין אויפקלערערישע אַרבעט און דערפּיי אָנגעוויזן, אַז וועמען עס פעלן ידיעות אין אַנדערע חכמות, דער בלייבט זייער הינטערשטעליק

¹ זע יידיש-רוסישע ענציקלאָפּעדיע, X, 680.

² אין דער פּאָררעדע צו „קנה הטהר“ דערציילט שיק: „ולמדתי לתלמידי בק"ק פראַג, כּלם אנשים חכמים שלמים בתורה וביראת שמים“.

³ זע אונזער ווערק, באַנד III, ז' 197.

⁴ ווייל דער כתב-יד איז געווען אַ דעפּעקטער, איז דערפאַר אין דער דאָזיקער ערשטער אויסגאַבע דער „יסוד עולם“ געווען געדרוקט ניט בשלמות. אַ פּולשטענדיקע אויסגאַבע פון ישראלים ווערק האָט פאַרעפּנטלעכט אין 1846—1848 ב. גאָלדבערג, וועלכער האָט זיך באַנוצט מיט אַ צווייטן כתב-יד.

אויך אין חכמת התורה, וואָרעם תורה און חכמה זיינען ענג צוזאמענגעבונדן.⁵

„דער ווילנער גאון — דערציילט ווייטער ברוך שיק — האָט מיר געראַטן, איך זאָל זען איבערזעצן אויף אונזער הייליקער שפראַך וואָס מער וויסנשאַפטלעכע ווערק, בכדי צו פאַרשפּרייטן וויסן צווישן אונזער פּאָלק ישראל, און זאָלן מער די אומות העולם ניט האָבן קיין פּתחון פּה צו מאַכן חוזק פון אונז פאַר אונזער אומוויסן און מער ניט פּרעגן אונז מיט גאווה: וווּ איז אַייער חכמה?“⁶

פאַרשפּרייטן וועלטלעך וויסן צווישן יידן און „פאַרמאַכן די מילער“ די אומות העולם, זיי זאָלן מער ניט חוזק מאַכן פון דעם „אויס-דערווילטן פּאָלק“ פאַר זיין אָפּגעשטאַנענקייט אין „חכמות היצוניות“ — אָט די צוויי מאַטיוון קלינגען ניט נאָר אין די אָקאַרשט ציטירטע רייד פון דעם ווילנער גאון, זיי לאָזן זיך אויך הערן ביי פילע אַנדערע תּלמידי חכמים פון יענער צייט. דער סלאָנימער רב ר' שמשון, וואָס האָט אין די יונגע יאָרן פאַרבראַכט אַ צייט לאַנג אין דייטשלאַנד און פּלעגט דערנאָך באַהאַלטענערהייט פּלייסיק שטודירן דייטשע וויסנשאַפטלעכע ביכער,⁷ לויבט שטאַרק אין זיין הסכּמה צו דער „אוקלידוס“-איבערזעצונג ברוך שיקן פאַר זיין אויפקלערעישער אַרבעט. דער אויפגעקלערטער רב איז „אָפּגעטאָן ווערן אונזער זינד“, וואָס מיר האָבן זיך אַזוי דערווייטערט פון אַלע וועלטלעכע חכמות. ער האָפט, אַז מיר וועלן אינגיכן ווערן „לייטן גלייך“ און ביי יידן וועט זיך מערן די חכמה „כמים לים מכסים“. ער האַלט אָבער פאַר נייטיק גלייך דערביי מוסיף צו זיין, אַז אַדאַנק שיקס טעטיקייט, וועט „פאַרשטומט ווערן דעם שונאם חצפּהדיק מויל“; ער וועט שוין ניט האָבן די מעגלעכקייט אָפּצולאַכן פון דעם אויסדערר ווילטן פּאָלק, וואָס אויף אים איז געזאָגט געוואָרן „רק עם חכם ונבון

5 ברוך שיק דערציילט וועגן דעם אין דער הקדמה צו זיין „אוקלידוס“-איבער-זעצונג: „והנה בהיותי בק"ק ווילנא המעסירה אצל הרב המאור הגאון הגדול מאיר עיני הנולה החסיד המפורסם כמוה"ר אליהו נר"ו בחדש סבת תקל"ח שמעתי מפי קדוש כי כפי מה שיחטר לאדם ירועות משארי החכמות לעומת זה יחסר לו מאה ידות בחכמת התורה, כי התורה והחכמה נצטרדים יחד“.

6 דאָרפן: „ותוסף גאון עזוב וגאות ערצים המון עמים ולשון לאומים אשר כשאין מים רבים ישאון לעומתינו: איפה חכמתם? ונמצא שם שמים פתחלל“.

7 צו דעם דאָזיקן אויפגעקלערטן רב האָט זיך דער יונגער וויסנדרושטיקער שלמה מיימון געלאָזט צופוסן אין רעכטן מיטן ווינטער פון נעסחויזש קיין סלאָנים, צו באַקומען ביי אים אַ פאַר דייטשע וויסנשאַפטלעכע ביכער (זע „שלמה מיימוןס לעבנס-באַשרייבונג“, 1, 105-106).

הגוי הגדול הזה", און אים פרעגן מיט חוזק: „וואו איז אייער חכמה? ווו איז אייער פארשטאנד?"

אין דעם זעלבן טאָן זיינען אויך געשריבן די הסכמות פון די שקלאָ-ווער רבנים, צבי הירש און חנוך הענאָך, צו שיקס „קנה המדה" (וועגן טרינגאָנאָמעטריע). „מען דאַרף באַגריסן אַזוינע ביכער, וואָס אַדאַנק זיי טוט זיך ביי אונז דאָס וויסן פאַרמעדן, און מיר וועלן זיך ניט נייטיקן שעפן פון פּרעמדע קוועלן". און דער מינסקער רב, ר' ישראל, ווייזט אויך אָן, אַז אַדאַנק שיקס ווערע וועט ווי אַ שפּרוד־דיקער קוואַל די חכמה ביי אונז שטייגן, און איבערצייגן וועלן זיך די פעלקער, אַז אויך אויף אונזער אויסדערוויילטער שפּראַך קאָן מען פריי באַהאַנדלען אַלע וויסנ-שאַפטלעכע פּראָגן.⁸

פעסט איבערצייגט אין דער וויכטיקייט און גרויס נוצלעכקייט פון זיין אויפקלערערישער אַרבעט, טרעט שיק זייער שאַרף אַרויס אין זיין אויבן־ציטירטער פאַררעדע צו „אוקלידוס" קעגן די קעגנער פון וועלט־לעבן וויסן. „אין דעם ביטערן גלות — קלאָגט זיך ברוך שיק — פּרעמדע, פאַרלאָזענע גרים, זיינען מיר הינטערשטעליק געבליבן אויף אַלע געביטן פון וויסן. אבדה חכמת חכמינו וכינת נבוגינו, פאַרגעסן און פאַרקריפּלט איז די יידישע וויסנשאַפט (נשתבשה חכמת עברית). און ווען אייער האָט דעם מוט צו נעמען אויף זיך דעם מאָפּלטן יאָך פון תורה און חכמה, פאַלט מען אויף אים אָן פון אַלע זייטן. אָט די גרויסע מחנה קעגנער באַשטייט אויס צוויי כיתות. נו דער ערשטער געהערן מענטשן, וואָס פאַר זיי זיינען פאַרבאָרגן אַלע וועגן פון וויסן, דערפאַר טוען זיי מבזה זיין יעדע חכמה; אָפּן, אָן בושע באַשפּאַטן זיי וויסן און בילדונג, דערקלערן חכמים פאַר טפּשים און נאַראַנים, אין בכרי זיי נמאס מאַכן אין די אויגן פונם פשוטן המון (ההמוניים), דערקלערן זיי זיי פאַר מינים און אַפיקורסים.⁹ אָבער פיל ערגער פון זיי אַלע זיינען די, וואָס געהערן צו דער צווייטער כיתה. דאָס זיינען די פאַלשע צבועקעס, וואָס הילן זיך אַיין אין דעם מאַנטל פון פרומקייט און עניוּות, נאָר זיינען גוואַלטיקע פעלי גאוּהס און ניט פאַרגינערס, און קאַנען קיינעם ניט מוחל זיין מאַמער זאָגט מען אויף יענעם, אַז ער האָט מער חכמה פון זיי. זיי רע-כענען, אַז די גאַנצע וועלט איז באַשאַפּן זי זאָל פאַלן פּורעים פאַר זיי ולהתאבך בעפר רגליהם — און וואַלגערן זיך אין שטויב פון זייערע פיס.

⁸ „ותרבה הדעת ויפוצו החכמה בישראל כמעין הנובעת להראות לעיני העמים כי נוכל לדבר צחות בכל חכמה ומדע גם בלשוננו הנבחר ולא יצטרכו ישראל לעם אחר".
⁹ „לרמסם בחלאת הפינות ואפיקורסות למען יהיו לזרא ולהבאיש ריחם בעיני החמונים".

און וואָס מער חכם יענער איז, אַלץ מער טוען זיי אים האַסן, שטילער־ הייט גראָפֿן זיי אונטער אים, טוען מערן מחלוקת, רודפֿן אַלע מענטשן פֿון וויסן, בכדי זיך צו גרויסן און זיין אויבנאָן. און עס אַרט זיי פֿלל ניט דער חילול השם, וואָס זיי זיינען גורם דערמיט... אָט זיי, די צבועקעס און רמאים, זיי האָבן עס געבראַכט דערצו, וואָס דאָס פֿאַלס ישראל האַסט אַלע חכמות און איז געשלאָגן מיט דער „מגפת העורון“ (מיט דער מניפה פֿון פֿלינדקייט). זיי האָבן עס גורם געווען, וואָס מיר זיינען צו שפּאַט און צו שאַנד אין די אויגן פֿון אַלע פעלקער, ווייל מיר האָבן זיך דער־ ווייטערט פֿון אַלע וויסנשאַפטן, וואָס זיינען דאָך אין אַמאָליקע צייטן געווען דער שטאַלץ און די קרוין פֿון אונזערע אָבות, און איצט געפינען זיי זיך בלויז אין דעם רשות פֿון די אומות העולם“¹⁰.

שיק, וואָס האָט זיך פֿיל באַשעפּטיקט אַלס פּראַקטישער דאָקטאָר, און איז דערפֿאַר אין דער גאַנצער געגנט געווען באַקאַנט אונטערן נאָמען „רבי ברוך דער דאָקטאָר“¹¹, האָט אויך בדעה געהאַט צו פּאַרפּאַסן אַ פּאַפּולער האַנטבוך „ספר רפואות“. אין זיין קורצן לערנבוך פֿאַר היגיגע און מעדיצין „דרך ישרה“ (האַג, 1779), ווייזט ער אַפֿילו אָן, אז זיין „ספר רפואות“ איז שוין גרייט צום דרוק, דאָך האָט ער דאָס דאָזיקע ווערט ניט פּאַרעפּנטלעכט. דאָס, וואָס שיק האָט ניט מקיים געווען, האָבן מיט ערפֿאַל פּאַרווירקלעכט צוויי אַנדערע אויפקלערער פֿון יענעם דור — ד"ר משה מאַרקווין, „דער קיניגסבערגער דאָקטאָר“, וועגן וועלכן מיר וועלן באַריכות ריידן אין די ווייטערדיקע טיילן פֿון אונזער ווערק, און מענדל לעפֿין.

מענדל בן יהודה־לייב לעפֿין איז געבאָרן אין 1749 אין דעם קליינעם פּאָדאָליער שטעטל סאַטאַנאָוו, דערפֿאַר האָט ער אויך געהייסן סאַטאַנאָווער, און ווייל ער האָט דערנאָך געלעבט אַ לענגערע צייט אין דעם שטעטל מיקאָלאַיעוו, איז ער אויך באַקאַנט אונטערן נאָמען מיקאָלאַיעווער¹². דערצוויגן אויפֿן אַלטן, שטרענג־פרומען שטייגער, האָט

10 „הן המה היו לבני ישראל למעול מעל בחכמות ולנפסם במגפת העורון, לתתם חרפה וכוונ בני העמים להשליך אחרי נפסם עשרת צבי וצפירת תפירתם לעוב את הלמדיות והאלקית אשר המה נחלת אבותינו מעולם והדר תפירתנו בידי זרים“.

11 אייניקע קוועלן גיבן אַפֿילו אָן, אז ברוך שיק, בעת ער האָט געלעבט אין סלוצק און דאָרט פּאַרנומען אַ דיין־שטעלע, איז אויך צו דער זעלבער צייט געווען לייב־ דאָקטאָר ביים פּירשט ראָדוויל.

12 ביבליאָגראַפֿישע ידיעות וועגן מענדל לעפֿין, זע: גאָטלאַבער אין „המניד“, 1873, נומ' 28-40, אין אין „האסיף“, I, 6-7; מ. לעטערס אין „זפֿרון בספר“, 38-40, אין „המאסף“, I, אויסגאַבע, 1862, 96-97, 182-186; ישראל ווינלעו („העולם, II, X,

לעפין פארבראכט זיינע יונגע יאָרן אויסשליסלעך איבערן תלמוד און פוסקים. צופעליק איז אים צו די הענט געקומען יש"ר מקאנדיאס, „אלים“, און דאָס ווערק פון גאלייליים טאלאנטפולן שילער האָט אין דעם יונגן סאַטאַנאַווער דערוועקט דעם אינטערעס צו מאַטעמאַטיק און אַנדערע וויסנשאַפֿטן. ער שטודירט מיט גרויס התמדה די ווערק פון די יידישע מיטלאַלטערלעכע רעליגיעזע דענקער; דעם גרעסטן רושם מאַכט אויף אים דעם רמב"ם, „מורה נבוכים“, און אין די שפעטערדיקע יאָרן, בכדי מאַכן מיימונים ווערק צוגענגלעך אויך פאַר די, וואָס קאָנען ניט אַייני-בייסן דעם האַרבן, שווערוואָגיקן תיבונישן סטיל, האָט ער איבערגעאַר-בעט דעם, „מורה נבוכים“ אויף אַ קלאַרער און פאַרשטענדלעכער משנה-שפּראַך.¹⁸ בכדי נאָך פאַרשטענדלעכער צו מאַכן מיימונים פּילאָזאָפּיש ווערק, האָט לעפּין געשריבן אַ ספּעציעלע אַרבעט, „אלון מורה“ — אַ מין אַרריינפיר צו „מורה נבוכים“. די אַרבעט איז אָבער געבליבן אין מאַנר-סקריפט, ווי אויך די לעצטע צוויי טייל פון זיין „מורה נבוכים“ פּאַר-ראַפּראַזע. ווי פּנחס הורוויטש, אַזוי האָט אויך לעפּין ביי זיין גרויסער התמדה צו פּיל אָנגעשטרענגט די ראייה און קראַנק געוואָרן אויף די אויגן. בכדי צו היילן זיין אויגן-קראַנקהייט האָט ער זיך געלאָזט קיין בערלין (1780), וואָס האָט שוין פון לאַנג געצויגן צו זיך דעם קליינשטעמלדיקן משפּיל אַלס וויכטיקער קולטור-צענטער. דאָרט פּלעגט ער אָפט באַזוכן מענדעלסאָנס הויז, וווּ ער האָט זיך באַקענט מיט שלמה מיימון, לעסינג, ריימאַרוס, טעלער און מיט פּילע אַנדערע דייטשע שריפטשטעלער. גאַנצע פיר יאָר האָט לעפּין אין בערלין פאַרבראַכט, און די דאָזיקע יאָרן זיינען געווען זיינע פּרוכטבאַרסטע לערניאָרן. ער האָט גרינטלעך שטודירט דייטש און פּראַנצויזיש,¹⁹ און זיי האָבן אים געגעבן די פּולע מעגלעכ-קייט זיך צו באַקענען מיט דער מאָדערנער ליטעראַטור און וויסנשאַפֿט. די ראַציאָנאַליסטישע אידעען פון די דעמאָלטיקע „אויסקלערער“ האָבן אין אים געפונען אַ הייסן אָנהענגער. אין 1784 האָט לעפּין פאַרלאָזן בערלין, און לאַנגע יאָרן געפירט אַ נעזונדלעכן. אַ לענגערע צייט האָט ער פאַרבראַכט אין דעם שטעטלע מיסאָלאַיעוו, וואָס האָט געהערט צום

נוט' 39-42), וועלכער האָט זיך באַנוצט מיט לעפּינס נאָך ניס פאַרעפנטלעכן אַרכיוו; ד. געלבער, „אויס צוויי יאהרהונדערטן“, 39-57; י. ווייסבערג, „סאָנאַסטשריפט“, 1927, 54-62.

18 דעם ערשטן טייל פון דער דאָזיקער פאַרפּראַזע האָט נאָך לעפּינס שוים פאַרעפנטלעכט זיין תלמיד סוכאַטאַווער (אין 1829).

19 מענדל לעפּינס בקיאות אין דער פּראַנצויזישער שפּראַך שפּרייכט אונסער מענ-דעלמאָן אין זיין הספּדה אויף דעם „ספר רפואות“.

פירשט אַדאַם טשאַרטאַריסקי. אין נאָמען פון לעפינס תלמיד, מרדכי סוכאָסטאווער, גיט נאָטלאָבער איבער פּאָלגנדיקן אינצידענט אַויס לעפינס לעבן אין מיקאָלאַיעוו: דער פירשט טשאַרטאַריסקי האָט אַמאָל צופעליק באַזוכט אין מיקאָלאַיעוו אַ געפּעס־קראָם, וואָס האָט געהערט לעפינס ווייב, דער אשת חייל, וועלכע איז געווען די פרנסה־געבערין. אויפן מיט האָט ער דאָרט באַמערקט אַ דיק דייטש בוך — דעם באַוויסטן געלערנטן וואָלפּס אַ מאַטעמאַטיש ווערק. דערוויסנדיק זיך, אַז דאָס דאָזיקע בוך שטודירט דער קרעמערקעס מאַן, איז ער געווען טשעקאווע מיט אים זיך צו באַקענען. דער פירשט איז געווען שטאַרק איבערראַשט, בעת ער האָט אין דעם קליינשטעמלדיקן קרעמער דערזען אַן אייראָפּעיִש געבילדעטן מאַן, מענדעלסאָנס אַ פּריינד און אַ גרינטלעכער קענער פון קאַנטס פּילאָג־זאָפּיע. לעפּין איז געוואָרן אַ בן־בית ביי טשאַרטאַריסקין; יענער פלעגט אים אָפט מאַטעריעל שטיצן, געבן אים די מעגלעכקייט דרוקן זיינע חיבורים ¹⁵, און לעפּין פלעגט זיין באַשיצער באַקענען מיט די רייכע ידיעות, וואָס ער האָט אָנגעזאַמלט אין בערלין און אין די שפּעטערדיקע יאָרן. דער דיכטער לעמערס דערציילט ¹⁶, אַז ער האָט אַליין געזען ביי נחמן קראַכמאַלן לעפינס אַ האַנטשריפטלעכע אָפּהאַנדלונג וועגן קאַנטס פּילאָגאָפּיע, געשריבן אויף פּראַנצויזיש ספּעציעל פאַרן פירשט טשאַרטאַ־ריסקי. העכסט וואַרשיינלעך האָט אויך אויף טשאַרטאַריסקים פּאַרשלאָגן, בעת עס האָט זיך געעפּנט דער „פּיריאָדיקער סייס“ (1789—1792), וועלכער האָט זיך אויך פאַרנומען מיט דער פּראַגע וועגן ייִדישער רע־פּאָרם — מענדל לעפּין פאַרפּאַסט זיין פּראַנצויזישע בראַשור, וווּ ער טרעט אַרויס פאַר דער פּוילישער רעגירונג מיט זיין פּראָיעקט ווי אַזוי צו רע־פּאַרמירן די ייִדישע לאַגע ¹⁷. בעת דער מיסטיקער פּנחס הורוויטש

15 אין דער הקדמה צו זיין „רפואות העם“ ווייזט לעפּין אָן: „והנה העיר די את רוח הרוכס הגדול אַדאַם טשאַרטאַריסקי יר"ה ונתנדב מאוצרו סך שלשים אדומים להדפסת הספר הזה לטובת אחינו בני ישראל.“ אין זיין בריוו צו שמעון פייס ווייזט לעפּין אָן: „והערדע פאן מייגעס גוסן פערשטן נאך אימער אונסערשטיצט“ (ה"ם-סאָרישע שריפטן, 1, 813).

16 „זכרון בספר“, 40.

17 די בראַשור, וואָס איז איצט איינע פון די גרעסטע יקר־המציאות, הייסט: „Essai d'un plan de réforme; ayant pour objet de déclarer la nation juive en Pologne et la redresser par ses moeurs“ (וואַרשע, 1789). עס איז אויסער ספק, אַז לעפּין האָט זיין בראַשור געשריבן אין פּראַנצויזיש, הייל אין דער פּוילישער שפּראַך איז ער געווען וייער ווייניק באַהאַנגנס. דער ערשטער, וואָס האָט אָנגעוויזן, אַז לעפּין איז געווען דער פאַרפּאַסער פון דער דאָזיקער העכסט זעלמענער בראַשור און האָט אויך באַקענט מיט איר אינהאַלט — איז געווען נ. געלבער („מיסטיילונג צ. יודישען פּאָלקסקונדע“, 1914.

שטרייכט אונטער די אומנאָרמאַלע עקאָנאָמישע לאַגע פונם יידישן קיבוץ, און אז קודם־כל־מוזן איבערגעבויט ווערן די סאָציאַלע יסודות פונם יידישן לעבן, אינטערעסירט דעם ראַציאָנאַליסט לעפּין אין דער יידישער רעפּאָרם פּריער פון אַלץ די קולטורעלע זייט. ער שטרייכט אונטער אין זיין בראָשור, אַז מיימוני איז געווען איינער פון גרעסטע לערער און פירער פונם יידישן פּאָלק, דער מיסטיציזם האָט אָבער לידער פאַר-ווילדעט דאָס פּאָלק און עס אַראָפּגעפירט פון דעם גלייכן וועג. און איצט אין דער אויפקלערונג־צייט, בעת אין דייטשלאַנד רופט מענדעלסאָן און זיינע תלמידים דאָס יידישע פּאָלק צוריק אויף מיימונים ראַציאָנאַ-ליסטישע וועגן, האָט זיך ביים פּויליש־יידישן קיבוץ געשטאַרקט אַ נייע מיסטישע באַוועגונג, וואָס איז פול מיט ווילדן אָבערנאָלויבן און פאַרהאַלט זיך פיינדלעך צו פילדונג און אויפקלערונג. דאָס ראַדיקאַלסטע מיטל איז דערפאַר רעפּאָרמירן דעם יידישן חינוך. די דערציִונגס־פּראָגע שטעלט לעפּין אַרויס אַלס דעם ווינקלשטיין פון דער יידן־רעפּאָרם. מען דאַרף אויפבויען אַ גאַנצע נעץ פון נאָרמאַל־שולן, אויך פיל זיך אָפּגעבן מיט אויפקלערערישער אַרבעט, עפענען דעם פּאָלק די אויגן, קעמפן מיט דער בייטש פון סאַטירע קעגן דעם אָבערנאָלויבן, קעגן די אַלע בעלי נשים און בעל־שמען מיט זייערע השבעות און קמיעות.

לעפּין גופא איז לויט זיין טעמפּעראַמענט געווען ווייניק צוגעפאַסט צו דער ראַלע פון אַ קעמפּער, וואָס באַנוצט זיך מיט דער בייטש פון סאַ-טירע, דערפאַר טאַקע האָט ער פאַר זיך געשטעלט ריין אויפקלערערישע אויפנאָבן — פאַרשפּרייטן און פּאָפּולאַריזירן וויסן צווישן זיינע ברי-דער¹⁸. מענדל לעפּין איז פעסט איבערצייגט, אַז כבוד און דאַנקבאַרקייט

46-48). אין דעם דורך ישראל ווינלעו פאַרעפנטלעכטן פּראָגנעס פון מענדל לעפּינס אַ בריוו („היסטאָרישע שריפטן“, 1, 814) ווייזט לעפּין אָן: „וזאָ גאַב איך אַנאָ 91 טיינע פּראָנאָזיווישע בראָזשירע צו בעהופע דער קאָנסטיטוציאָן דעם 3טן מאַיז אין וואַרשוי הערויס“, ווי עס שיינט, האָט דאָ לעפּין די דאַטע ניס ריכטיק אָנגעגעבן, ווייל לויט געלבער איז די בראָשור דערשינען אין 1789.

18 אין אַ ניס פאַרענדיקטער העברעישער אַרבעט, וווּ לעפּין באַהאַנדלט די זעלבע פּראָגע וועגן רעפּאָרמען און וועגן אַיינפירן הויז־אינדוסטריע ביי יידן, געפינט זיך לעפּינס פּאָלגנדיקע כאַראַקטעריסטישע דערקלערונג: „נס עם החכם ר"מ מדסא ז"ל (משה מענדעלסאָן) נמלכתי בנידון זה ולא מצא להניה עלי זולתי מקצת השגות של פרסים קטנים בעלמא חוץ מדבר אחד שהקפיד עליו ביותר, ההיינו, שלפי דעתו צריך ליתן עול כלל העסק הזה על חצי השררה יר"ה. ואני לא יהיה לי עסק עמהם, אלא להיות פנוי לחבר חבורים ומועצות טובות בלבד. שבאם לאו יש לחוש שלא תקפין עלי קנאה ושנאה מקלקלת השררה וטאבדת כל טובה זו מישראל ח"ו" (מר ציסירן לויס י. וויינ-לעס אַרבעט אין „ויוואָ-בלעטער“, 1931, 11, 350).

פארדינט נאָר דער געלערנטער און פאַרשער, וועלכער באַנוגנט זיך ניט דערמיט, וואָס ער האָט געזאַמלט אַ סך וויסן פאַר זיך גופא, נאָר שטרענגט אויך אָן אַלע זיינע כוחות בכדי די אַלע ידיעות זיינע פאַרשפּרייטן צווישן די ברייטע שיכטן פונם פּאָלק, באַקענען מיט זיי דעם פשוטן עולם.¹⁹

כאַראַקטעריסטיש איז אין דער הינזיכט פּאָלאַגדיקער פרט. אין 1819, בעת דער אַלטער לעפּין האָט געלעבט אין בראַד, האָבן די אָרטיקע משפּילים געפּייערט אין אַן ענגן קרייז זיין 70-יאָריקן יוביליי. אויף דעם פּייערלעכן אָונט איז אויך בייגעווען דער טיפּער דענקער נחמן קראַכמאַל, וואָס איז געווען פון לעפּינס תּלמידים און חסידים. קראַכמאַל האָט שוין דעמאָלט געשמט מיט זיין ברייטן אַלזייטיקן וויסן, ער איז אָבער געווען אַ נחבא אל הכלים, און קיין זאַך ניט פאַרעפּנטלעכט. דאָס האָט אים לעפּין ניט געקאָנט מוחל זיין, און טאַקע אין דעם דאָזיקן אָונט האָט ער אויפן באַנקעט, וואָס מען האָט אַיינגעאָרדנט פון זיין כבוד וועגן, זיך געווענדט צו קראַכמאַלן מיט אַ גאַנצער שטראָף-רעדע. „וואָס וואָלט אויז גענוצט — האָט ער צו אים געזאָגט — די זון מיט איר גאַנצער פּראַכט, ווען זי זאָל ניט איבער אונז אירע שטראַלן פאַרשפּרייטן? וואָס וואָלט אונז אַרויסגעקומען, וואָס איבער די הייליקע נביאים טוט גאָטס גייסט רוען, ווען זיי וואָלטן זיך ניט געפּלייסט זייער רוח הקודש איבער דעם פשוטן פּאָלק צו פאַרשפּרייטן און ניט געפונען פאַר נייטיק, ניט קוקנדיק אויף אַלע רדיפות און ליידן, צו גיין איבער די גאַסן און געמאַרקן און רופן: קרבו בנים, שובו! שמעו דבר אלהים וראו! דו אָבער, וואָס ביסט ביכולת צו ברענגען ליכט דיין פּאָלק, דו, וואָס גאָט האָט דיך באַשטימט צו עפענען די אויגן פון די, וואָס טאַפן אין דער פינסטער, באַפּרייען די נשמות, וואָס שמאַכטן אין געפּענגעניש — דו זיצסט פאַרשפּאַרט אין דיין חדר, באַנוגנסט זיך דערמיט, וואָס דו האָסט פאַר זיך פיל וויסן גע- זאַמלט, און דיין האַנט וויל די פּעדער ניט באַנוצן?“

און לעפּין איז טאַקע געווען אַ נאה דורש און נאה מקיים. ווען ער האָט נאָך געלעבט אין בערלין, האָט ער פאַרטראַכט אַ גאַנצע ריי פּאָפּולער-וויסנשאַפּטלעכע אויסגאַבן פאַרן פּאָלק. אין 1789 איז דערשינען זיין „אגרות חכמה“ — פּאָפּולערע אויפזאַצן וועגן נאַטורוויסנשאַפּטן.²⁰

¹⁹ „שמאס בכת איתן, החכמים שנאמר בהם: אם חכמת — חכמת לך, אלא היה מורה כל ימיו להכחיש גם את הטוב העם ולהוכיח את הכושלים שבדורו על פי מוסר.“

²⁰ פּראַנצענטן פון דעם דאָזיקן הערק זיינען געווען פאַרעפּנטלעכט אין דעם „המאסף“, 1789, 81-82, 136-144.

שוין אין דעם דאָזיקן ווערק באַווייזן זיך אַלע מעלות פון לעפינס אייגנ-
אַרטיקן סטיל. די בערלינער „אויפקלערער“, די בעלי „המאספים“ האָבן
זיך געפלייסט צו קאָפירן דעם ריין ביבלישן סטיל, און האָבן פֿלל ניט
געוואָלט זיך רעכענען מיט די גרויסע שינויים, וואָס זיינען פאַרגעקומען
אין דער שפראַך־אַנטוויקלונג אין משך פון דער נאָך־ביבלישער תקופה;
לעפּין אָבער האָט מיט גרויס ערפֿאָלג אויסגענוצט די רייכע אוצרות פון
דער קלאַרער, קערנדיקער משנה־שפראַך, און דורך דעם איז זיין סטיל
אַזוי פּריש און זאַפּטיק.²¹ אַלס אמתער סטיל־מייסטער באַווייזט זיך
לעפּין אין זיין שפעטער דערשינענעם האַנטבוך פאַר היגענע און מע-
דיצין, וווּ ער שטרייכט אַליין אונטער אין דער פאַררעדע, אַז ער האָט
זיך באַזונדערס געפלייסט צו שרייבן אין אַ קלאַרן פאַפּולערן סטיל בכרי
זיין ווערק, „תהיה קלה ונמרצת להבין“.²² אויף מענדעלסאָנס פאַרשלאַג
האָט לעפּין איבערגעאַרבעט אויף העברעיִש דאָס אין יענער צייט אַזוי
פאַפּולערע מעדיצינישע ווערק פון דעם דאָקטאָר טיסקאָ, און די דאָזיקע
אַרבעט („רפואות העם“) איז געווען אַזוי קונציק געמאַכט, אַז זי איז
גלייך פאַרשפּרייט געוואָרן בכל תפוצות ישראל און יודישע קהילות פלעגן
קויפן מערערע עקזעמפלאַרן „רפואות העם“, זיי פונאַנדערטיילן די
רפנים און די משגיחים פון די שפּיטאַלן בכרי צו וויסן, ווי מען דאַרף
אַרומגיין ביי אַ קראַנקן און מקיים זיין אויפן געהעריקן אופן די מצווה
פון ביקור חולים.²³

²¹ „הנה עיקר מלאכת בעלי לשון הללו הוא להלביש תיקף המנוקש עכשיו
לצורך שעה זו בקצוצי פסוקים שונים מכתבי הקודש ופסקי מאמרי חז"ל מצומדים
ראשו של זה בעקבו של זה. ולא זו בלבד אלא שלפעמים הם מקשים את מלאכתם
עוד בהמצאות יתירות בכרי להוציא את הכתובים ממשמעותם ולהכריחם להגיד את
מנוקשם נכשיו ע"י הילוף אותיותיהם באותיות אחרות דומות להן קצת במבטא. והנה
הסעיין בלשונות מנומנמים כאלו אי אפשר לו להכין מתוכם כלום, אלא אם כן כבר
ידע תוכן המאורע שבה ע"י סיפור אחר בעל פה.“

²² וועגן לעפינס שאַפּונגען אויף יידיש וועט זיין באַריכות די רייד אין די
ווייטערדיקע טיילן פון אונזער „געשיכטע“.

²³ מענדעלסאָן גופא ווייזט אָן אין זיין הסגפה צו „רפואות העם“: „ואחרי
אשר הותק (מיסאָס ווערק) לכל יושבי אירופא לעם ועם כלשונו, חוקתי ואמיתי אף
אני את לב ירודי החכם נר"ו להעתיקו ללשון הקודש לתועלת אויבנו בני ישראל אשר
לא ידעו לקרות בספרי העמים. ולהכין את לשונם“. די דאָזיקע הסגפה, וואָס איז
דאָסערס: „י"ב אדר תקס"ה, האָט לעפּין צום ערשטן אַרעפּנסלעכט אין זיין „בוזע
לבינה“ (דאָרש זייגן צוזאַמען מיט די פריער דערמאָנטע „אגרות חכמה“ געדרוקט די
ערשטע קאָפיסלען „רפואות העם“ און דערנאָך אין דער פּולשענדיקער אויסאַגע פון
„רפואות העם“ (ושאָלקיעוו, 1794) צוזאַמען מיט די הסגפות פון די רפנים אויס
לעטטערנ, פּראָד, ושאָלקיעוו און פּראָנקבורט אויף דער אָדער.

²⁴ דער פּראָפּסער גופא ווייזט אָן און דער הקדמה צו „רפואות העם“: „וכל

נאכדעם ווי לעפין האָט פאַרענדיקט זיין האַנטבוך ווי צו הײַלן פיזישע קראַנקהייטן, האָט ער באַשלאָסן אָנצושרייבן אַ צווייט, „רפואה-בוך“ אַ רפואה-בוך פאַר דער נשמה, אַ ווערק, וואָס זאָל זיין אַ מורה-דרך אויפן געביט פון עטיק, באַהילפיק זיין אין דער אַנטוויקלונג פון דעם מענטשנס מאָדאָלישן באַוווסטזיין. „חשבון הנפש“ הייסט דאָס ווערק.²⁵ געשריבן האָט עס לעפין אין די לעצטע יאָרן פונם 18טן י"ה, נאָר פאַר עפנטלעכט ערשט מיט אַ יאָר צען שפּעטער (1808, לעמבערג). אין דעם סדר פון די מאָדאָלישע פּללים און עטישע פּרינציפן, וואָס ווערן דאָרט באַטראַכט אַלס זיכערער הילפּסמיטל צו „חשבון הנפש“ און „מלאכת חינוך המדות“, שטעלט זיך לעפין אַלס מוסטער דעם פאַרימטן בנימין פּראַנקלינס פּאָפּולערע אַרבעטן וועגן „זיטן-פאַרבעסערונגס-קונסט“. ניט אָבער בלויז די פּללים פון זעלבסט-דערציִונג איז אויסן לעפין מיט זיין חיבור. פיל וויכטיקער איז דער אַרט און שטייגער ווי דער בעל „חשבון הנפש“ דערקלערט די יסודות און גרונט-פּרינציפן פון דער יידישער רע-ליגיעזער עטיק. די טראַדיציאָנעלע באַגריפן וועגן דער יידישער אמונה פּלעכטן זיך ביי לעפינען צונויף מיטן גייסט און וועלטבאַנעם פונם סוף אַכצנטן יאָרהונדערט. די יסודות פון דער יידישער עטיק טרעטן ביי לעפינען אַרויס ניט אין אַ מיסטישן אָדער פּילפּוליסטיש-רבנישן לבוש, נאָר אין מער מאָדערנע פּאַרמען. ביים דערקלערן די פון אים אַרויסגעשטעלטע פּללים, ברענגט לעפין ניט זעלטן ראיות פון די חכמות הטבע (נאַטורוויסנשאַפטן), שטיצט זיך אויף פּראָבלעמען פון פּסיכאָלאָגיע און פיזיאָלאָגיע פון עמפינדונגען.²⁶ אין פּולן הסכם מיט די אָנשווינגען פון די יידישע מיטלאַלטערלעכע בעלי-מוסר און רעליגיעזע דענקער, שטרייבט אויך לעפין אונטער, אַז דער מענטש שטייט מאָדאָליש העכער פון די מלאכים, זוייל דער מלאך האָט ניט קיין פּרייע בחירה, ער איז בלויז אַ פּאַסיווע אָפּשפּיגלונג „ממדת הרחמים“; דער מענטש אָבער, וואָס האָט אַ פּרייען ווילן, קעמפט אויף זיין אייגענעם חשבון, און דורך עקשנותדיקן קאַמף און שווערע מאָדאָלישע לידן און שמערצן דער-

מי שחשקה נפשו לקיים מצות ביקור הולים שיש בו פיקוח נפש יגמור את החבור הזה ואח"כ ירגיל את עצמו בבתי החולים וישניה עליהם כפי המבואר כאן עד שיאורו עיניו לסדר לו הדברים בבירור על פי הראיה ואז יכול להתחיל אחת אחת לשמור ולעשות בעסקי הרפואות עצמן תקל הקל תחילה והש"י יצליח בידו".

²⁵ „חשבון הנפש“ הייא תחבולה נפלאה להתרפאות מחליי המדות על ידי התמדת חנוך תיקוניהן בדרך חשבון והנהגה נוחה וקלה, ולהתמחות לרפאות גם אחרים ולהקל חינוכיהם בדרך הטובה".

²⁶ וע צום ביישפיל: „חשבון הנפש“, 106, 115, 117 אאז"וו (פיר ציפירן

ליום דער ערשטער אויסגאַבע).

גרייכט ער די „מדת חסד“. „דעם מענטשנס נשמה, פירט לעפין אויס, פארדינט געצאלט פאר אירע שווערע לידן“²⁷. און בעת לעפין רעדט וועגן דער העכסטער מדרגה פון גליק און פארגעניגן, וואָס דער מענטש קאָן דערגרייכן, טרעט ער פאר אונז אַרויס אַלס אמתער זון פונם „אויפֿ-קלערעישן“ 18טן י"ה: צוזאמען מיטן פאָרגעניגן, וואָס דער מענטש האָט, בעת ער טוט גערעכטע מעשים און טוט גוטס „מיט יעדן באַשעפעניש“, דערמאָנט לעפין מיט התלהבות דאָס העכסטע גליק־געפיל, וואָס דרינגט דורך דעם מענטשן, בעת ער פארטיפט זיך אין די סודות פון דער נאַטור און פאָרשט אויס די געזעצן, וואָס געוועלטיקן איבער אַלי, וואָס עקסיסטירט²⁸. אינטערעסאַנט איז אויך לעפּינס באַמערקונג, אז די אַנטיקע פעלקער האָבן אין גאָט דעם באַשעפער געזען קודם־כל דעם גאָט פון דער גוואַלטיקער קראַפט, דעם גאָט פון נקמה און גערעכטן משפּט (אל שרי, אל נקמות, אַלְקִי הצדק והמשפט); די יידן אָבער האָבן געזען גאָטס אמתע גרויסקייט אין זיין רחמים, אין זיין לייטזעליקייט און הייליקייט; זיי, די קינדער פונם פאָלק ישראל, האָבן די ערשטע אַיינגעזען, אז די אמתע ידיעת הבורא גרינדעט זיך ניט אויף יראה, נאָר אויף ליבע און איבערגעגעבנקייט²⁹.

דער „חשבון הנפש“ האָט געהאַט אַ גוואַלטיקן דערפאַלג. אין פילע קהילות פון גאַליציע און פּאָדאָליע האָבן זיך אין יענער צייט געבילדעטע ספעציעלע חברות, וואָס זייערע תקנות זיינען צונויפגעשטעלט לויט די עמישע פּללים פון לעפּינס „חשבון הנפש“. און אין צענדליקער יאָרן אַרום (1844), ווען מענדל לעפּין איז שוין לאַנג אין קבר געלעגן³⁰, האָט דער באַקאַנטער באַגרינדער פון דער „מוסר“־באַוועגונג, ר' ישראל סאַ־לאַנטער, איבערגעדרוקט דעם „חשבון הנפש“ אַלס אויסגעצייכנט האַנט־בוך פאר עמישער זעלבסט־דערציִונג.

אַן איבערצייגטער ראַציאָנאַליסט און גרויסער פריינד פון דער

²⁷ דאָרטן 5: „כדאי היא הנשמה האנושית ליטול לפום צערא אגרא“.

²⁸ דאָרטן 5 אין 29: „אותו תענוג הנפלא מעין שלמילה לעשות צדקה עם כל בשר ורוח, ואוחו נועם הנראה בשלימותו יתברך דהיינו ביכלתו, הכמתו וחסדו הנשגבים על ידי הבחינה בהרכבת היצורים כגון הקישור הפירוד השילוב והגילגול החמירי בעולם הדוממים הנקראה חיטיאה זריעה קליטה סוּן גידול וויווג הצמחים, החלכות איברי בעה"ה וקישורי אלפי הוליותיהן“.

²⁹ דאָרטן 9.

³⁰ לעפּין איז געשאַרבן אין יולי 1826 אין סאַרנאָפּאָל, ווו ער האָט ניט לאַנג פאר זיין סוים פאַרענדקט זיין אין דייטש געשריבענע און ביי אַיצם נאָך גיט פאַר־עפנטלעכע זעלבסטבאַגראַפיע „נאַכלאַס איינעם זאָנדערלינגס צו אַבדעראַ, וואָס פאַר־עמט זיך מיט פילאָזאָפּישע קהירות איבער קאַנסט סיסטעם“.

בערלינער „השכלה“, איז דאך מענדל לעפין געשטאנען נענטער צו די פארפאסער פון „עמודי בית יהודה“ און „טל אורות“ ווי צו מענדעל-סאָנס תלמידים. אין זיין פראַנצויזישן „עסוי“, וואָס ער האָט געשריבן בלפי חוץ, פאַר די פאַרשטייער פון דער רעגירונג, פראַיעקטירט ער טאָקע נאַרמאַל-שולן מיט פּויליש אַלס אונטערריכט-שפראַך (זע געלבער, צ. וו. 47), ער גופא שטעלט זיך אָבער, ווי מיר וועלן ווייטער זען, די אויפנאַבע צו באַקענען דאָס פּאַלק מיט זיינע בעסטע קולטור-אוצרות — מיט דער ביבל, אויף דער אומגאַנגס-שפראַך פון די פרייטע פּאַלקסשיכטן, דעם „זשאַרנאַל“, וואָס איז געווען אזוי פאַרהאַסט ביי די בערלינער „אויפֿ-קלערער“. ווי ראַציאָנאַליסטיש לעפין איז ניט געווען געשטימט, דאָך האָלט ער פאַר נייטיק באַזונדערס אונטערצושטרייכן די גרויסע ראַלע, וואָס דער רעליגיעזער קולט שפּילט אין דער סיסטעם פון זעלבסט-דערציִונג.⁸¹

בעת מען שאַצט אָפּ לעפינס אויפקלערענישע טעטיקייט, מוז מען אויך נעמען אין באַטראַכט לעפינס באַטייט אַלס פאַרבינדונגס-רינג צווישן די גאַליצישע און ליטווישע ערשטע אָנזאָגער פון דער השכלה-באַוועגונג. מענדל לעפין האָט זיינע עלטערע יאָרן פאַרבראַכט אין בראַד, און דאָרט איז ער באַלד געוואָרן דער צענטראַל-פונקט, אַרום וועלכן עס האָבן זיך גרופּירט אַלע, וואָס האָבן געשטרעבט צו וויסן און בילדונג⁸²; ער איז אָבער אויך געווען ענג פאַרבונדן מיט די פראַגרעסיווע פאַרשטייער פון אַ צווייטן וויכטיקן האַנדלס-צענטער — שקלאָוו. אין סוף פונם 18טן י"ה האָט אין וויסרוסלאַנד שקלאָוו געשפּילט אַלס האַנדלס-צענטער ניט קיין קלענערע ראַלע ווי בראַד אין גאַליציע. דאָרט פלעגן פאַרקומען גרויסע ירידים און די שקלאָווער יידישע סוחרים האָבן געפירט אַ פּילזייטיקן, פאַרצווייגטן מסחר. דער אקאדעמיקער וואַסיליא סעווערין, וואָס האָט אין יענער צייט באַזוכט שקלאָוו, דערציילט אין זיינע מעמואַרן: „די שקלאָ-ווער באַפעלקערונג באַשטייט הויפטזעכלעך פון יידן, און זייער צאָל דער-גרייכט ביז 1200 נפשות. זייער באַשעפטיקונג באַשטייט דער עיקר אין מסחר; זיי האַנדלען מיט זיידנשטאַפן, שפיצן, לייזונט און פלערליי גאַ-לאַנטעריי-זאַכן“⁸³. אַז די בוכאַרער יידן האָבן אין 1802 זיך געווענדט צו דער שקלאָווער קהילה נאָך אייניקע ידיעות, אין וועלכע זיי האָבן זיך

81 זע לעפינס אינטערעסאַנטן בריוו פון יאָר 1817, וואָס איז פאַרעפנטלעכט

אין „כּפּוּרִי הַעֲתִים“, 1827, 5-8.

82 צווישן לעפינס טקורבים און תלמידים איז אויך געווען דער יונגער נחמן קראַכמאַל, דער שפּעטערדיקער פאַרפאַסער פונם קלאַסישן ווערק „מורה נבוכי הַתּוֹמֵן“.

83 מיר ציטירן לויט קאַרעבאַקאָוס אַרבעט אין „יעוורעסקאַיאַ סכאַרינאַ“, 1910, 262.

גענויטיקט צום האַנדל, וואָס זיי האָבן דעמאָלט פאַרבונדן מיט געוויסע רוסישע צענטערס, האָבן די שקלאָווער יידן אין זייער לאַנגן ענטפער ⁸⁴ געפונען פאַר נייטיק אונטערצושטרעכן, אַז שקלאָוו איז אַ עיר ואם בישראל, אַ שטאָט פול מיט חכמים וסופרים; די אַיינוווינער פון דער שטאָט זיינען רייכע האַנדלסלייט. דער גרעסטער רוב סוחרים זיינען יידן, וואָס פאָרן אין די ווייטע מדינות, ברענגען פון דאָרטן אַלע מיני סחורות און פאַרשפּרייטן זיי איבער דער גאַנצער אומגעגנט ⁸⁵. אָט די וויכטיקע האַנדלס־דאָלע פון שקלאָוו, דער ענגער פאַרבאַנד מיט אויסלענדישע אייראָפּעיִשע צענטערס, האָט עס טאַקע גורם געווען, וואָס שקלאָוו איז געוואָרן אַ „עיר מלאה חכמים וסופרים“. די ראָלע פון שקלאָוו אַלס קולטור־צענטער איז נאָך מער געשטיגן, ווען עס האָט זיך דאָרט אין די אַכציקער יאָרן פונם 18טן י"ה געגרינדעט אַ העברעיִשע דרוקעריי. בראש פון דעם שקלאָווער קולטור־צענטער איז דעמאָלט געשטאַנען דער רייכער סוחר און הרפּותדיקער תּלמודי, יהושע צייטלין ⁸⁶. אַ גרויסער חשוב ביים פירשט פּאָטיאָמקין, האָט צייטלין באַקומען דעם אויפּטראַג צו באַזאָרגן בשעת דער טערקישער קריג דאָס רוסישע הייל מיט פּוראַזש און פּראָוויז אנט. אַלס הורט־פּאָדריאַטשיק, וואָס האָט געפירט די ברייטע געשעפטן, האָט צייטלין זיך דערוואָרבן אַ גאַנץ גרויס פאַרמעגן און איז געוואָרן איינער פון די רייכסטע יידן אין רוסלאַנד. ער האָט זיך באַזעצט אין זיין אייגן גוט אַוסטוי, וואָס געפינט זיך אין דער שקלאָווער אומגעגנט, און עס האָט זיך דאָרט מיט דער צייט געבילדעט אַ מין „פּרייע אַקאַדעמיע“. צייטלין האָט ביי זיין הויף אויפגעבויט אַ באַזונדער בית־מדרש מיט די טייערסטע פּליקודש און ספּרית־ורות, וואָס ער האָט געבראַכט מיט זיך פון טערקוי. פילע לומדים און תּלמידי חכמים האָט צייטלין פאַרזאָרגט מיט אַלע זייערע הצטרכותן, בכדי זיי זאָלן קאָנען רוקן זיצן און לערנען. צו זייער וויסנשאַפּטלעכער אַרבעט האָבן זיי געהאַט ביי דער האַנט אַ זייער רייכע ביבליאָטעק ⁸⁷. אַרום דער דאָזיקער אייגנאַרטיקער „פּרייער אַקאַדעמיע“ האָבן זיך גרופּירט מענטשן מיט די פאַרשיידנסטע גייסטיקע אינטערעסן. דאָרט האָט דער רב מנחם נחום געשריבן זיין פירוש אויף תּוספתא, „תּוספת בכורים“, און אין דער זעלבער צייט האָט דאָרט

⁸⁴ אַ פּאָטאָגראַפּישער אָפּצוג פון דעם דאָזיקן געדרוקטן ענטפער איז פאַר־

עפּנסלעכט אין צווייטן באַנד „פּערעזשיטאַיע“, וו, 276—277.

⁸⁵ „זרובם פכילם סוחרים מבני ישראל אשר יסעו עד קצי הארץ להביא משם כל מיני סחורה והיא תחלק שלל סחורותיה לכל הארצות אשר סביבותיה במחיר.“

⁸⁶ געבאָרן אין שקלאָוו אין 1742, געשטאָרבן אין 1822.

⁸⁷ זע ש. י. פיין, „קריה נאמנה“, 477.

מענדל לעפין זיין „השבון הנפש“ געשריבן און ברוך שיק האָט פֿאַר זיך אַ ספעציעלע לאַבאָראַטאָריע אַיינגעאָרדנט, כעמישע פרווון דאָרט צו מאַכן. צווישן זיי האָט זיך אַרומגעדרייט מיט שטילע טריט אַ גאַנץ אַיינגע-אַרטיקע פיגור — בנימין זלמן ריבהלעס, דעם ווילנער גאָנס אַ תלמיד. ער האָט געפירט אַ לעבן פון אַן אַסקעט, ניט געגעסן קיין פלייש און ניט צוגערירט זיך צו קיין שום משקאות. אַ פאַרמעגלעכער מענטש, האָט ער אַוועקגעוואָרפן אַלע געשעפטן און באַזעצט זיך אין צייטלינס גוט, בכדי זיך קאָנען אָפּגעבן אומגעשטערט מיט דברי חכמה. ער האָט זיך ניט באַ-גאָנט בלוין מיט תלמודיש-רבנישער ליטעראַטור³⁸; די באַקאַנטשאַפט מיט אייראָפּעיִשע שפּראַכן האָבן אים געגעבן די מעגלעכקייט פלייסיק שטודירן נאַטורוויסנשאַפטן. באַזונדערס האָבן אים אינטערעסירט מע-דיצין און באַטאַניק, און ער האָט אַפילו אין אוסטע פֿאַר זיך אַיינגע-אָרדנט אַ ספעציעלן גערבאַריום, וווּ עס זיינען ביי אים געווען צונויפּגע-זאַמלט די פאַרשיידנאַרטיקסטע פלאַנצן. פון די פלאַנצן און קרייטעכצער פלעגט ער קאָכן אַלע מיני היילמיטלען און היילן מיט זיי זיינע באַקאַנטע. „מיט זיינע מידות און סדר לעבן — שרייבט וועגן אים יהושע צייטלינס איידעם, מרדכי נאַטאַנאָן — דערמאָנט ריבהלעס די קדמונישע חסידים און פירושים, וואָס זיינען באַקאַנט אונטערן נאָמען אַסיים“³⁹.

דאָס, וואָס די שקלאָווער יידישע סוחרים האָבן ניט נאָר געפירט געשעפטן מיט אויסלענדישע פירמעס, נאָר זיינען אויך געווען פֿאַדריאַ-טשיקעס און מקורבים ביי די רוסישע שררות, מאַכט גאַנץ באַגרייפֿלעך, וואָס שוין אין די לעצטע צוויי יאָרצענדליקער פונם 18טן יאָרהונדערט האָבן זיך אין דעם דאָזיקן וויכטיקסטן ווייסרוסישן צענטער געפונען אַזוינע יחידי סגולה, וואָס זיינען געווען באַהאַונט ניט בלוין אין אייראָ-פּעיִשע שפּראַכן, נאָר אויך אין דער רוסישער. איינער פון די ערשטע אויף דעם געביט איז געווען נפתלי הערץ שולמאַן. דער היסטאָריקער ש. י. פּין פאַרזיכערט, אַז שולמאַן איז געווען אַזאַ גרינטלעכער קענער פון דער רוסישער שפּראַך, אַז ער האָט אַפילו פאַרפאַסט אַ ווערק אויף רוסיש⁴⁰. מיר האָבן אָבער זייער קנאַפע ידיעות וועגן דער דאָזיקער אינטערעפּאַנטער פּערזענלעכקייט. מיר ווייסן בלוין, אַז די יונגע יאָרן האָט שולמאַן פאַר-בראַכט אין ווילנע, וווּ ער האָט געשמט אַלס גרויסער בעל-דיקדוק און אין אַיינעם פון די אַרטיקע בתי-מדרשים האָט ער מיט אַן ענגן קרייז וויסנ-

88 ריבהלעס האָט אין 1804 פאַרעפּנולעכט אַ תלמודיש ווערק „גביעי גביע פּספּ“.

89 „קריה נאמנה“, 279.

40 „שפה לנאמנים“, 147.

באגריקע יונגעלייט געלערנט מיימונים, מורה נבוכים" ⁴¹. שולמאן איז אויך געווען באקאנט אלס גוטער קענער פון לאטיין. אין סוף פון 18טן י"ה געפינט זיך שוין שולמאן אין שקלאוו, ווו ער האט אין 1803 אי-בערגעדרוקט מיט פארשיידענע הוספות בנימין מוספיאס באקאנט לעקסיקאגראפיש ווערק, "זכר רב". אינטערעסאנט איז שולמאנס הקדמה צו דעם דאזיקן ווערק. קודם-כל ווערן מיר אויס איר געוואָר, אז שולמאן האָט אויך פארפאסט, נאָר ניט פארעפנטלעכט, אייניקע ווערק, צווישן זיי א ווערטערבוך, ווו עס ווערן דערקלערט אלע ווערטער, וואָס קומען פאָר אין די תרגומים, תלמוד בבלי און ירושלמי, זוהר, מדרשים, ספרי קבלה און ספרי מחקר. ער האָט אויך פארפאסט א ווערקי ספעציעל וועגן „דרכי הלימוד". וועגן רעפארמירן די קינדער-דערציִונג רעדט אויך שולמאן אין דער הקדמה צו „זכר רב". ווי דער ווילנער גאון, ווייזט אויך שולמאן אָן אויף דעם אומנאָרמאַלן סדר פון קינדער-דערציִונג ביי יידן; ביי שולמאנען הערן זיך אָבער דערבוי אויך נייע מאַטיוון, אין וועלכע עס פילט זיך די השפעה פון דער „בערלינער השכלה"; קודם-כל די שנאה צו „זשאַרגאָן". ער שטרייכט אונטער, אז די ביבלישע ווער-טער ווערן ביי אים איבערזעצט אויף לאטיין ⁴², רוסיש און „אויף ריינער דייטשער שפראַך ניט אויף דעם זשאַרגאָן (בלעגני שפה), וואָס מיר ריידן". ער וואָרנט אויך דערבוי, אז מען זאָל די קינדער צוגעוויינען דערקלערן די ביבלישע ווערטער בלויז אויף ריין דייטש, ניט צוטראַכטן קיין אנדערע ווערטער, ווייל מיר ריידן אויף א געמישטער פאָרדאָרבענער שפראַך ⁴³. נאָך אינטערעסאנטער איז דער אויפרוף, וואָס איז אָפגע-דרוקט צום סוף פונם „זכר רב". ווי עס שיינט, האָבן די שקלאָווער אויפ-געקלערטע זיך דעמאָלט אַרומגעטראָגן מיטן געדאַנק גרינדן א וואַכנשריפט אויף העברעיִש. האָט דערפאָר שולמאן אויסגענוצט דעם „זכר רב" און אויף דער לעצטער זייט פארעפנטלעכט א מודעה וועגן דער פראַיעקטיר-טער צייטונג. די דאָזיקע מודעה האָט בליספּאָ א קולטור-היסטאָרישן באַטייט און מיר ברענגען זי דערפאָר אין ווערטלעכער איבערזעצונג:

„ברידער מינע! עס זיינן איצט פארראנען אין יעדער שטאָט און אפילו אין די קליינע שטעטלעך ניט ווייניק מענטשן, וואָס דורשטן נאָך וויסן. די גרויסע מניעה באַשטייט אָבער אין דעם, וואָס עס פעלן די

⁴¹ וועגן שולמאנס באַזוך ביים ווילנער גאון, זע מ. פלינגיאַנס „בן-מורה", 58.

⁴² בכרו צו פארקלענערן די דרוק-קאָסטן האָט שולמאן געדרוקט דעם „זכר

רב" בלויז מיט דער דייטשער דערקלערונג, אָבער אָן די לאַטיינישע און רוסישע.

⁴³ „היינטיגן מדברים שפת פולין וחצינו שפת רוסיא ועוד מלשונות אחרים

ידברים רבים אשר לא ידענו מאין המה לנו".

פאסנדע פיבער און עס איז ניטאָ ביי וועמען צו באַקומען די נייטיקע ידיעות, ווי אזוי זיך צו פאַרפּולקומען אויפן געביט פון וויסן. האָב איך דערפאַר באַשלאָסן פאַרעפּנטלעכן יעדע וואָך ידיעות וועגן אַלע ניסן, וואָס נעשען אויף דער גאָרער וועלט. די ידיעות וועלן גענומען ווערן פון די צייטונגען, וואָס דערשיינען אין האַמבורג, פעטערבורג און בערלין און אויך פון ניי געדרוקטע וויסנשאַפטלעכע ביכער. אויף אַזא אופן וועט יעדער געפינען אין דער וואַכנצייטונג דאָס, וואָס אים אינטערעסירט אַמִי מייסטן: דער סוחר וועט לייענען וועגן מסחר און פּאָליטישע געשעענישן, און דער ליבהאַפּער פון חכמה — וועגן וויסנשאַפטלעכע ניסן. און יעדער זוער עס וועט האָבן עפעס מחדש צו זיין אויפן געביט פון וויסן, זאָל ער מיר וועגן דעם מעלדן און איך וועל דערמיט דורך דער צייטונג באַקענען אַלע אונזערע לייענער. דורך דעם וועט צווישן אונזער פּאָלט פאַרשפּרייט ווערן פיל וויסן אויף די געביטן פון פאַרשיידענע שפּראַכן, מאַטעמאַטיק, געאָגראַפיע, נאַטורוויסנשאַפטן אַאָ"וו. ווער עס וויל זיך אונטערשרייבן אויף דער דאָזיקער צייטונג, זאָל ער זיך ווענדן קיין שקלאָוו אויפן אַדרעס פון מײן תּלמיד חיים במהר"ץ און ווען עס וועט זיך אָנזאַמלען אַ געווייטער סכּום חתימות, וועל איך מעלדן אַלע ווייטערדיקע פרטים".⁴⁴

די פאַרשפּראַכענע, „ווייטערדיקע פרטים“ האָט אָבער שולמאַן מער ניט געמעלדעט, און פון דער פּראָיעקטירטער צייטונג איז גאַרניט געוואָרן. עס איז אויך ניט שווער דערניין די סיבות, וואָס האָבן גורם געווען דעם דורכפאַל פון דער דאָזיקער ליטעראַרישער אונטערנעמונג. גראַד דעמאָלט, ווען שולמאַנעם אויפרוה איז דערשינען, האָט זיך שוין גאַנץ בולט אַרויסגעוויזן, אַז עס נעמט אַ סוף מיטן פּרידלעכן צוזאַמענלעבן צווישן „תורה וחכמה“, צווישן דעם פאַטריאַרכאַלישן יראת שמים און אַרטאָ-דאָקסישן וועלטבאַנעם מיט די „חכמות חיצוניות“ און די נייע אויפקלע-רונגס-אידעען. און מיר וועלן טאַקע אין די ווייטערדיקע טיילן פון אונזער ווערק זען, אַז גראַד די „משכילי שקלאָוו“ האָבן אין דעם אַ געוויסע ראַלע געשפּילט.⁴⁵ לאַנגזאַם איז דער דאָזיקער סיכּוך געוואַקסן, ער איז אָבער געוואָרן אומפאַרמיידלעך ווי נאָר עס האָבן זיך קלאָר און בולט אַרויסגע-וויזן די גרונט-טענענצן פון דער „בערלינער השכלה“, וואָס איר השפּעה האָט זיך געלאָזט אַלץ מער פילן ביי די „חכמים וסופרים“ פון דער ווייט-רוסישער „עיר ואם בישראל“.

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אַז די ערשטע השכלה-אָנזאַגער, וואָס האָבן זיך באַוויזן אינם קאָמפּאַקטן פּויליש-ליטווישן יידנטום, זיינען

44 דער אָריגינאַל פון דעם אויפרוה, זע ביילאַגע נומ' 8.

45 זע וועגן דעם אונזער אַרבעט אין „יעוורעסקיזא סטאַרינאַ“, ב' ח. II.

נאך מיט ביידע פיס געשטאנען אויפן באָרן פונם טראַדיציאָנעלן וועלט-
 באַנעם; דאָס וועלטלעכע וויסן איז געשטאנען ביי זיי אונטער דער אייבער-
 השגחה פון דעם דת און מסורת אָבות. זיי האָבן נאָך געלעבט אין דעם
 אלטן אָפגעזונדערטן קולטורעלן שטייגער לעבן, די נייע שטרעמונגען פון
 יענער צייט האָבן בלויז אויף אזוי פיל געוירקט אויף זיי, אז זיי האָבן
 געפרוּווט צופאַסן צו זייער אלטן וועלטבאַנעם געוויסע עלעמענטן פון
 וועלטלעכן וויסן. מיר האָבן געזען, ווי שטאַרק עס האָבן זיי פאַראַינטער-
 סירט די נאַטורוויסנשאַפטן מיט זייערע גרויסע אַנטדעקונגען, ווי גערן
 זיי האָבן אויפגענומען די הומאַניטאַרע אידעען פון די „אויפקלערער“
 אויס יענער צייט; זיי האָבן אָבער אַנטשיידן אָפגעוואַרפן די ראַציאָנאַ-
 ליסטישע תורה, און דעם מאַטעריאַליסטיש-אומיליטאַריסטישן וועלט-
 באַנעם האָבן זיי אַנטקעגנגעשטעלט אַ ראַמאַנטיש-מיסטישן, וואָס שטיצט
 זיך אויף דעם עמאָציאָנעל-אינטוויטיוון...

גאַנץ אַנדערע פאַרמען האָט אָבער אָנגענומען די גייסטיקע דער-
 וואַכונג אין דעם לעצטן פערטל פון דעם 18טן י"ה ביים פרויסישן יידנטום
 מיט זיין וויכטיקסטן בערלינער קולטור-צענטער. אַ גאַנצע קייט פון קול-
 טורלעך און סאָציאַלע סיבות, וועגן וועלכע עס וועט זיין די רייד אין
 איינעם פון די ווייטערדיקע טיילן פון אונזער ווערק, האָט דעמאָלט
 זייער פאַרשטאַרקט אין דער יידישער באַפעלקערונג אין דייטשלאַנד דעם
 דראַנג וואָס גיכער זיך אַרויסרייסן אויס די ענגע ד' אַמות פון דעם אָפ-
 געזונדערטן געמאָ און פאַרבינדן זיך מיט דער אייראָפּעיִשער קולטור.
 ערשט אין פרידריך דעם צווייטנס צייטן האָט אין דער רעזידענץ-שטאָט
 פון דעם עקאָנאָמיש אָפגעשטאַנענעם פרויסן אָנגעהויבן צו שפּילן אַן אַנ-
 געזעענע ראָלע די פינאַנסיעלע און אינדוסטריעלע בורזשאַזיע. און דעם
 גאַנצן אויבנאָן האָבן ביי דעם דאָזיקן יונגן און שנעל וואַקסנדיקן שטאַנד
 פאַרנומען, אויסער פראַנצויזן, אויסשליסלעך יידישע באַנקירן, פאַבריק-
 קאַנטן און גרויסהענדלער. די יידישע קאָלאָניע איז געוואָרן דער רוב
 בנין און רוב מנין פון דער בערלינער אינטעליגענץ און פינאַנציעלער אַר-
 סטאָקראַטיע. פרידריך דער צווייטער, וואָס האָט באַדייטנדיק פאַרשטאַרקט
 מיט זיינע שטרענגע געזעצן די רעכטלאָזיקייט פון דער יידישער באַפעל-
 קערונג, און זיי באַדריקט מיט גוואַלטיק גרויסע שטייערן, האָט אין דער
 זעלבער צייט באַשאַנקען מיט „גענעראַל-פריווילעגיעס“ די יידישע רייכע
 אונטערנעמער און גרויסהענדלער. אַדאַנק דעם איז אין דער פרויסישער
 רעזידענץ אַלץ מער געוואַקסן די צאָל פון די „פריווילעגירטע“ יידן, פון
 מענטשן מיט גרויסע פאַרמעגנס. פרידריך דער צווייטער איז טאַקע גע-
 ווען אַ פאַרביסענער יידן־פיינד, אָבער זיין הייסער פאַרלאַנג, וואָס גיכער

בארייכערן דאָס לאַנד, פאַרוואַנדלען פּרייסן אין אַן אינדוסטריעלע מלוכה, האָט פיל מיטגעהאַלפן, אַז די יידן, בפרט די בערלינער, האָבן באַקומען די מעגלעכקייט אָנזאַמלען גרויסע רייכטימער. דער זיבניאָריקער קריג, וואָס אַדאַנק אים זיינען פיל יידן שטאַרק נתעשר געוואָרן ביי פּאָדריאַדן און אַנדערע אונטערנעמונגען, האָט נאָך מער פאַרשטאַרקט די סאָציאַלע פּאָזיציעס פון די בערלינער יידן. ניט קוקנדיק אָבער דערויף, וואָס אויפן עקאָנאָמישן געביט האָבן זיי פאַרגעשטעלט אַ גאַנץ חשובע קראַפט, זיינען דאָך די בערלינער יידן פאַרבליבן אונטער דעם שווערן יאָך פון מיטלאַל-טערלעכער רעכטלאָזיקייט און „קאָמערקעכטישע“ באַגרענעצונגען. זיי בערלינער יידן, אַפילו די רייכסטע צווישן זיי, האָבן געהאַט געשענקטע „פּרווילעגיעס“, אָבער ניט קיין מענטשן־רעכט. דער יונגער דור, די קינדער פון די יידישע באַנקירן און נעגאָציאַנטן, האָבן שוין אָבער אויסער רייכטום באַזעסן אויך בילדונג, מאָדערנע אייראָפּעיִשע בילדונג. אויפגע-וואַקסן אין דעם ענגן אַלט־פּרענקישן געטאָ, זיינען זיי ממש געווען גע-בלענדט פון דער קרויסטלעך־אייראָפּעיִשער וועלט מיט איר אויסערלעכן גלאַנץ. צו גרויס איז געווען דער קאָנטראַסט צווישן דעם פּריילעכען און לעבנסלוסטיקן בערלין פון פּירודריכס צייטן און דער אַסקעטיש־מיטל-אַלטערלעכער יידישער גאַס. מענדעלסאָן האָט, ווי מיר זועלן ווייטער זען, נאָך מער פאַרגרינגערט דעם דאָזיקן אייראָפּעיִזירונג־פּראָצעס, די פּאַר-בינדונג פון דער יידישער יוגנט מיט דער קרויסטלעכער וועלט, מיט דער דייטשער קולטור. די אין די בערלינער סאַלאָנען זייער אָנגענומענע ראַציאַ-נאַליסטישע אידעען פון די פּראַנצויזישע „אויפקלערער“, זיינען געוואָרן שטאַרק פּאָפּולער אויך אין די יידישע פּראַגרעסיווע קרייזן. באַזונדערס באַליבט און חשוב איז דאָרט געווען וואָלטער. זיינע שאַרפּזיניקע איינ-פאַלן, זיין סאַרקאָסטישער שפּאַט און הוּק־שמיכל זיינען געווען אזוי צום האַרצן דער יידישער יוגנט, וואָס איז אויפגעוואַקסן אויף דעם פּילפּול מיט זיינע שאַרפּשפיציטע המצאות⁴⁶. אין דעם טראַדיציאָנעלן, אין דעם דורך מסורת אָבות געירשנטן, האָט מען אָנגעהויבן צו זען לויטער „שימל“, דאָס אויסשליסלעך רעאַקציאָנערע און אָפּגעלעבטע, וואָס דאַרף וואָס גיכער באַזייטיקט ווערן. ווען אַלץ ווערט אָפּגעשאַצט פון דעם איינ-זייטיקן ראַיאָנאַליסטישן שטאַנדפּונקט, וועלכער וואַרפט אָפּ אַלץ, וואָס קאָן ניט פאַרטידיקן זיין עקסיסטענץ מיט אוטיליטאַריש־לאָגישע ראיות, איז גאַנץ באַגרייפלעך, אַז די מסורת אָבות, דאָס טראַדיציאָנעלע מוז אָפּ-

46, וואָלטער — היינט ריכטיק אָן דער היסטאָריקער גרעץ — האָט אין די יידישע הייזער געהאַט פיל מער אָנהענגער און פאַרערער, ווי אין די דייטשע.

געלייקנט ווערן — עם קאן דאך ניט באווייזן זיין ראציאָנאַליסטישן יש, זיין לאַגישן מוז...

אין סוף זיבעציקער יאָרן פונם 18טן י"ה איז נאָך דער דאָזיקער פראָצעס געווען אין זיין ערשטן אָנהייב, און עם איז נאָך דערווייל שווער געווען פאַרויסצוזען, וואָסערע פאַרמען דער פראָצעס וועט ווייטער אָנגעמען. דאָך האָבן שוין אפילו דעמאָלט די מער שאַרפּוויכטיקע איינגעזען, אז די וועגן פון די בערלינער „אויפקלערער“ און פון זייערע פּויליש-ליטווישע חברים גייען זיך פונאַנדער. און דאָס האָט זיך טאַקע בולט אַרויסגעוויזן ביי דער ערשטער וויכטיקער קולטור-ליטעראַרישער אונטער-געמונג, אין וועלכער די דאָזיקע צוויי גרופן האָבן געזאָלט צוזאַמען אָנגעטילנעמען. דאָס איז די אויסגאַבע פון מענדעלסאָנס תורה-איבערזעצונג מיט דעם נייעם „ביאור“, וועלכן עם האָט געזאָלט באַזאָרגן דער מדרקט שלמה דובנאָ. דאָס געהערט שוין אָבער צו דער שפּעטערדיקער תקופה — צו דער תקופה פון די „בערלינער אויפקלערער“, וועגן וועלכע עם וועט זיין די רייד אין די ווייטערדיקע טיילן פון אונזער ווערק.

ב י י ל א ג ז

ביילאגע נומ' 1

(זע זייס 13)

אברהם קרימי און זיין „שפת אמת“

א

אין דער ערשטער פירקאָוויטש-קאָלעקציע געפינט זיך אונטערן נומ' 50 א גרויסע יקרהמציאות — אברהם קרימיס פירוש אויף תורה „שפת אמת“. דער כתב־יד באַשטייט אויס 277 פּאַליאָ-בלעטער פון שיין פאַרמעט-פאַפיר. דער אָפּשרייבער, מיטן נאָמען זכריה, איז געווען אַן אמתער מייסטער אין זיין פּאָך. די אותיות זיינען ווי געטאַקט. יעדער אות אין אָנהייב פרשה, ווי אויך די שירים צום סוף און אין דער התחלה פון יעדער פרשה, זיינען געשריבן מיט אַ שיינעם העלרויטן צינאָבער. אויפן 126טן בלאַט איז אויסגעמאַלט מיט צאַרטע, ליבלעכע פאַרבן אַ שלאַנקע מנורה. דער כתב־יד איז קיינמאָל ניט געווען געדרוקט און איז בכלל אין דער נייערער צייט געווען אומבאַקאַנט. דער ערשטער, וואָס האָט אָנגעוויזן אויף דעם דאָזיקן אינטערעסאַנטן ווערק, איז געווען אברהם פירקאָוויטש, וועלכער האָט אין „הכרמל“ (III, 53—54) פאַרעפנטלעכט די פאַררעדע צו „שפת אמת“. צום אָנהייב און צום סוף פון יעדער פרשה און אויך פון יעדן ספר געפינט זיך אַ קורצער שיר. צום ביישפּיל פאַר פרשה בראשית גייט פּאָלגנדיקער טאַפּלפּערז:

בעזו אשר אין לו אחרית וראשית

אחל לכתוב פירוש פרשת בראשית.

דער ספר בראשית פאַרענדיקט זיך מיט פּאָלגנדיקן שבה דעם בורא עולם:

אמת אל אחרית אין לו וראשית—אשר החל וכלה כל בששית
הלא עד כה עזרני בטובו — וזכני כתוב ספר בראשית.

דער פירוש אויף ספר „במדבר“ הייבט זיך אָן מיט פּאָלגנדיקע סטראָפּן:

אהלל אל וחיל שכלי אנבר — להודות לו ושיר מכתם אתבר
לעזרני ברוב טובו וחסדו — במשכי עט בספר וידבר

אמת חסדו אשר גדול וגבר — אהודנו בשיר נאוה ומדבר
ובו אבטח ולא אבחד ואחל — אמשוך עמי בפרשת במדבר.

ב

וועגן דעם געבאָט וואהבת את ד' אלהיך

(בבלי 242, פרשה ואתחנן):

ואהבת את ד' אלהיך, מצוה לעבדו מאהבה ומה היא אהבה שיקיים מצותיו יתברך. לא לתקות הגמול ולא מיראת העונש כונתו לצורך עצמו, וידוע וברור שאין מי שיגיע אל עבודתו יתעלה מאהבה אלא מי שעלתה בידו ידיעת המציאות כלו מראש ועד סוף ועל פי הדיעה תהיה האהבה כי שיתבונן האדם במעשי השם יתברך הגדולים והנוראים ויראה מהם חכמתו יתברך יוסף אהבה בשם ותצמא נפשו ויכמה בשרו אליו ויעזוב כל דבר שבעולם חוץ ממנה כמאמר דוד: צמאה לך נפשי כמה לך בשרי וכו' וכו', ואז יקיים כל מצותיו מאהבה, ומי שלא עלתה בידו המעלה הזאת יעבדנו מיראה או מפני קבלת הגמול. ומפני שמעטים המה בני עליה ואין מי שיגיע אל מעלת עבודתו ית' מאהבה רק אחד מעיר ושנים ממשפחה צוה הכתוב לעבדו מיראה ככתוב: את ד' אלהיך תירא אותו תעבוד יתב', גם צוה לעבדו מצד הגמול כאמור למען ייטב לך ולמען יאריכון, כאשר מרגילים את הקטנים בלמוד התורה לתקות נתינת להם קלויות ואגוזים ושאר עניינים עד שיתגדל.

ג

אברהם קרימים דערקלערונג פון וואָנען פֿינעמט זיך דער רעגנבוין

(פרשה נח)

וחכמי המחקר אומרים כי הקשת תתחייב מלהט השמש, כי העבים ישתנה מהם להיות רביבים אם קודם המטר הוא מפני שעדיין לא נשתנה האיד הלא אליו ואם אחריו מפני היותו הנעצר בעבים אחר המטר, וכשתזרח השמש כנגד אותם הרביבים והעבים יזרח אורה בשניהם ויעשו כדמות המראה הלטושה ויראו מאותן הרביבים מניצוץ האש השמש דמיות ומראים משונים ואחר כן יגיעו אותם המראים מאותה המראה הלטושה אל האויר וכן האויר אל מראיתו כמראה מה שנראה בה אל מראה אחרת כמותה מקבלת אורה וכשיקרה זה המקרה בעבים תראה הקשת בעבים.

ד

אַבריהם קרימים דערקלערונג פון וואַנען מ'נעמט זיך דער האַנגל

(פרשה ורא, דף 78)

וימטור ד' ברד הוא הנופל בימות קיץ כדמות נרגיר הבדלה, ואכתוב מה שכתבו החוקרים בספריהם בענין היות הרעם והברק והברד ובסבותיהם ובסבת רדת האש למטה עד היות טבעה לעלות. ונאמר כי ששיתעבה האיר הלח העולה מן הארץ ויאצר בבטן איר יבש והוא כבר הגיע למקום הווי העבים ובקש לצאת ממנו יסתער האיר החם היבש בבטן העב בלח ויכה בו ויסדקהו וישמע ממנו בעבור ההכאה ההיא קול ותוא הרעם, אבל הברק יהיה מפני יציאת האד היבש הנעצר בעב מן בטן העב בלחץ ובחזק כי ביציאתו בלחץ ובדחק יתלהב ויעשה אש ואחר כן יכבה באיד הקר וישמע לאותו הכבוי קול כקול הברזל החם הכבוי במים ע"כ קול הקרע והכבוי הוא הרעם והאש היוצאת מן העבים הוא הברק ואמנם אור הברק יגיע אלינו קודם הרעם ואע"פ שהברק נעשה אחרי הרעם כי הראות לדקותו יקדים להרגיש קודם השמע וסבת רדת הברק למטה ואם הוא אש ובטבע האש לעלות היא מפני שיש בו חלק מן האיר העבה הארציי והוא המורידו למטה לכבודתו.

ה

וועגן די מלאכים, וואָס האַבן באַזוכט אַבריהם אבינו

(אָנהייב פרשה וירא, בל' 28)

בעזר ההיכל מלאים שוליו — אחל פרשת וירא אליו. דע והבן כי כמו שיראה איש בחלום שנמע ממקומו והלך למדינה פלוגית ועמד שם מרת זמן ובנה בתים ונשא אשה והוליד ממנה בנים ופעל פעלות אחרות ומן הענינים ההם מה שהוא בפועל מורגש, אמנם כלם הם חלום, כן הוא ענין הנבואה תהיה במראה או בחלום. כי הענינים אשר יראו או יעשו במראה הנבואה או בחלום של נבואה אינם פעלים נמצאים לחושים אמנם יבא זכר קצתם בספרי הנבואה מוחלטי כאלו היו בהקיץ ויחשבו ההמון שהענינים ההם מה שהוא בפועל מורגש, אמנם כלם הם חלום. ואשר ארצהו בזה המאמר כי המעשים והמאמרים המסופרים מתחלת הפרשה הזאת עד וישכם אברהם בברק כלם הם במראה הנבואה אין מהם מה שהוא בהקיץ. והנה אחר שאמר דרך כלל וירא אליו ד' החל לפרט ולפרוט המאמרים לגלות לך צורת הנבואה ואמר שראה תחלה שלשה אנשים. וכתב הרב בפרק מ"ב מהחלק הב' מספרו הנכבד כי בכל מקום שנזכרה בו ראיית מלאך... ואמר לגזול שבהם אמרו. עד כאן לשונו והבן זה ודע שיעורו.

7

אברהם קרימי וועגן די נביאים.

אין דרך הנביאים הנשלהים אל ההמון ללמדם דבריהם בדרך העיון והמופתים השכליים כי לא יקבלום ולא יספיקו להטות לבבם אל דבריהם, כי ההמון לא ישכילו מופתים מושכלים ולא עיונים רק מורגשים ונראים ואעפ"כ שאפשר להיות בין ההמון יחידים משכילים ולהם יועילו המופתים המושכלים... הלא אין התאמתות הנביא תלויה באנשים יחידים רק בהמון העם וטף ונשים.

ביילאגע נומ' 2

(גע זייט 18)

קונטרס של שבת וימים טובים.

אין דער צווייטער פירקאוויטש-זאמלונג געפינט זיך אונטערן נומ' 174 א פראגמענט פון אן אלטן כתב-יד. דער מאנוסקריפט באשטייט בלויז אויס 4 קליינע פארמעטענע בלעטער; אויפן שער-בלאט, וואס איז באצירט מיט א גאנץ פרימיטיוון אָרנאמענט, געפינט זיך פּאָלגנדיקע אויפשריפט: „קונטרס של שבת וימים טובים לקרות בו בתיבה ענין של ס"ת וברכת ההפטורה וכל מה דצריך".

ווייל עס ווערט דאָרט דערמאָנט אַלס קייניג פונם לאַנד דער סולטאַן מאַכמעד (וואָרשיינלעך דער צווייטער), איז לייכט צו באַשטימען, אַז דער כתב-יד איז געשריבן אין דער מיט פונם 15טן י"ה. אויף דער לעצטער זייט פונם פראגמענט געפינט זיך פּאָלגנדיקע יזכור-תפילה: זכר צדיקים לברכה וזכר חסידים לברכה וזכר קדושים לברכה וזכר גאונים לברכה וזכר כבוד חכמינו משכילנו חשובינו וישישינו הרב הגדול רבנו משה בן מרנא ורבנא מיימון לברכה וזכר ענותן דורנו החכם הרב רבנו אברהם ז' עזרא לברכה שמשנו וסחרנו צנצנת המן תפארת עם לא אלמן צור ישראל יחוס על נשמתן ועם הצדיקים אשר בנן עדן ישים מחיצתם יחד עם כבוד מעלת גדולת אדוננו החכם הרב מורנו ורבנו כ"ד אברהם קרימי לברכה וחתנו כ"ד אליקים לברכה לקיים (להדיתם קיא?) הכתוב והמשכילים יזהירו כוהר הרקיע ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד. זכר צדיקים לברכה וזכר חסידים לברכה וזכר קדושים לברכה וזכר... דאָ רייסט זיך איבער דער כתב-יד.

ביילאגע נומ 3

(זע זייט 22)

אליהו בפשיצים בריוו צו משה קיעווער

(ערשטע פירקאווויטש-קאלעקציע נומ' 44)

נוסח כתב החכם ז"ל למשה היוני :

אני חצים אורה — למשה המורה — בעיניו הוא מורה — ומסית הישרים
לכבו יתחמץ — והמצו יתאמץ — בשמעם השמץ — אשר לו הנברים
ינקר את עיניו — ביחד אישוניו — וישים על אזניו — ארסים ומרורים.
קלא כי חרפתו — הכי היא—מליתו—אלי תוך חברתו—אהובים עם זרים
קלא יוסיף לחטוא — לכל דברי בשוא — וישים מבטו — לגשת הטהורים.

אם תגביה כנשר מזדון לכך, ואם בין כוכבים שים קנך, משם
אורידך ואם רכב על כמתי ארץ יפילהו בעמקים כשרץ השורץ יתן בעפר
פיהו יעמוד ולא יכיר מראהו וישים אריות בחבלו וחבלי יולדה נבואו לו
ישפך לארץ כבדו ומעליו ירחק כבודו, כי גאות לבש וגדולה נחבש ושת
פיו בשמים ולבו בין תנור וכירים וישך הנחש בלי נחש אכל פרי כחש,
והנה אנכי בא אליך בעב הענן למען ישמע העם בדברי עמך וגם כך לא
יאמינו לעולם מקטנם ועד גדולם כי אתה לבוש הבדיאות והשקרים כפי
מה שיוורו המאמרים באגרת המטעה שכתבת ובתוך מצולה ואין מעמד
טבעת ורצית להעמיד השקר והרבית ממנו לאין חקר ועם זה נפלת כמה
שברחת וכוונת להחשיך האור ולהקדיר המאור ותכחינה עיניך מראות
אוי לעינים שככה רואות והוכת בסנורים ותגשש קיר כעורים כי המעיו
ברבו בקרבו ישים ארבו ולשונו תהלך בארץ ומאכל השרץ השורץ כ"ש
בהיות האיש ההוא רע היצירה הבורה תחת הפורה ועיניו לבנות ושערותיו
למראה הצהיכות פונות ואיש כזה אמרו החכמים שהוא מכווער היצירה.
למען ספות הרזה את המצאה ולכן אין לתמוה על גנותך כי אתה נראת
מפרצופך... וכו' וכו'.

ביילאגע נומ' 4

(זע זייט 29)

משה קיעווער און זיין "אוצר נחמד".

פון משה קיעווערס פירוש געפינען זיך אין לענינגראדער מלובה-
ביבליאטעק צוויי האנטשריפטן. די עלטערע פון זיי (פארצייכנט אין דער
ערשטער פירקאווויטש-קאלעקציע אונטערן נומ' 71), באשטייט אויס
304 בלעטער אין קווארטא. דער דאזיקער מאנסקריפט איז העכסט-וואָר-

שיינלעך דעם מחברם אן אייגנהענטיקע אָפּשריפט, זי איז אָבער ליידער נישט אויפגעהויבט בשלימות: עס פעלט אין אָנהייב ביז סדרה „לך לך" און צום סוף פון פרשה „ואתחנן". פּולשטענדיק דערהאַלטן איז דערפאַר די צווייטע האַנטשריפט, וואָס באַשטייט אויס 225 בלעטער פאַרמעט-פאַפּיר אין פּאַליע (צווייטע פּירקאָוויטש-שקאַלעקציע נומ' 3). אויסער די פאַררעדע, וואָס פּירקאָוויטש האָט בשעתו אָפּגעדרוקט אין „הכרמל" (III, 61—62), געפינט זיך נאָך פאַרן פּירוש אַ לאַנגער אַריינפיר, אין וועלכן דער פאַרפאַסער פּאַלעמזירט מיט די קאַראַמלען און דערקלערט פאַר פּאַלש זייערע מאַטעמאַטישע חשבונות בנוגע „חידוש החודש". צום סוף פונם פירוש געפינט זיך דעם פאַרפאַסערס פּאַלגנדיקע דער-קלערונג:

„ופה נשלם פירוש סתימות פרשת וזאת הברכה ועם זה נשלם פיר' כל חמשה חומשי תורה יום ה', כ"ח לאדר בעיר קרים שנת האלהים ה'רע"א אותי מעודי עד היום הזה. ועלי לשבח לאדון הכל ולתת גדולה ליוצר בראשית ששם חלקי מיושבי בית המדרש והאיר עיני שכלי במאור תורתנו התמימה המשיבת נפש. והשם שזכה אותי להשלימו כן יזכני להנות בו בעיר ד' אלהים יכוננה עליון ויזכני לראות יה בארץ החיים אמן נצח סלה, ברוך ד' לעולם אמן ואמן".

דערנאָך נייט אַ גאַנצער סכּום שירים, אין וועלכע דער פאַרפאַ-סער דריקט אויס זיין פּרייד און דאַנקבאַרקייט, וואָס ער האָט זוכה געווען זיין ווערק צו פאַרענדיקן. מיר ברענגען דאָ די דאָזיקע שירים בשלימות:

I אז ישיר משה את השירה בהשלימו פירוש לפירוש התורה:
 אתן שירה — אל אל נורא — כי הוא ברא — חמר צורה
 בהם השלים — כל מפעלים — יורדים עולים — מכל נברא
 לכבוד בניו — על יד ענו* — במאור פניו — נתן תורה
 עלת עלות — רב העלילות — הראם קולות — אז בנבורה
 השלימם בה — בזה ובה — לא חסר בה — מכל סתרה
 ובה נשלם — צורת עולם — עד העולם — מיום נברא.

II עשר קבין ירדו שכל — על כל מבין חוקר חידות
 רבינו אברם נכבד בן — עזרא נטל תשע ידות
 בהם חקר תורת משה — דקדוק עם פשט עם כל סודות.

* אין פת-ביר שסיים „עניו", דאָס איז בלי-ספק אַ נרייט.

III למשה בשנותו את מעמו.

שמעו נבונים — רוזנים ומשנים — שירים נבונים — משיר אדוני
ראשית אצולים — הם השמלים — גם אראלים — כסא אדוני
גדול ונורא תמיד במורא — אוסרים בשירה — ברוך אדוני
מורים פלכים — כורעים ובורכים — מלך מלכים — אדיר אדוני
דרי שפלים — ארבע דגלים — מודים ונופלים — לפני אדוני
כל השלשה — כלה בששה — תורת קדושה — נתן בסיני
על עם קרובו — זרע אוהבו — טמון בחובו — יראת אדוני
על יד נשיאו — הוא שר צבאו — משה נביאו — עבד אדוני
עברו זמנים — נפלו אמונים — אל יד אדונים — אויבי אדוני
אברו חכמים — דורשי רשומים — לפרוש סתומים — תורת אדוני
עד בא מהור לב — נבון חכם לב — אוהב בכל לב — דברי אדוני
גלה סתומים — גם נעלמים — רבים עצומים — מסוד אדוני
כדכוד ושוהם — שר אברהם — פחד ונהם — לדבר אדוני.

IV ויוסף משה שאת משלו ויאמר:

סודות בנועזות — עמקו וגם גבהו — ילאו נבוני לב — לראות ויתמהו
סודות פלאותיו — יכלו ויכמהו — אנשי לבב מהם — לא ידעו מה הוא
האיר בסודותיו — עיני אשר כהו — שכל אשר היה — תחו וגם בהו
מתוק אלי נפש — מתק דבר פיהו — מרפא לכל על — טעמו כמו מן הוא.

V טוב להודות לך ולומר לשמך עליון:

להודות אל בתוך קהל ועדה — אשורר שיר ואפתח פי בתודה
אשר ברא ויצר כל ועשה — ושם קצב לכל נמצא במדה
ובחר עם בתוך עמים מרובים — והנחילם לתורה ותעודה
והישירים בהצלחת שתיים — בעולם זה ועולם בא בצדה
דרכיה מאוד גבהו ורמו — ומי יכול לספור כל כבודה
וכוללת לכל עבר והווה — וכל עתיד בתוכה באגודה
רחבת יד כמו ים וארוכה — כארץ ולא שעור ומדה
והתרו רעיוני הנבונים — לגלות רז סתריה וסודה
ולא יכלו וכל אחד מפרש — כפי שכלו מעט מזיו כבודה
תשע מאות לאלף החמישי — וכ"ז שנים בסימן טוב וגדא
אזי האיר אלהים חי לרוח — לבב מבין יקר דת החמודה
והוא אברם בנו מאיר ועזרא — אשר חפש בנרו כל למידה
והוא סקל לכל אבן בדקדוק — לכל באור הכי מצא אבירה

והחזיר את אבידתו לבעלי — נבונים נסתרה לזמן ואברה
 וקבלה תנצח בפיהו — הכי אמר להסיר כל חלודה
 וסוד האל הכי הסתיר ואמר — כבוד האל היה לכם חרדה
 חרדה תאחזו אתכם בסודיו — ונפלו על פניכם לו בקידה
 ודקדקו ופירושו וסודיו — סתומים וחתומים הם בחידה
 אני משה בכר יעקב חדריו — הכי באתי בקול רנה ותורה
 ודפקתי בדלתותיו בחשק — כחושקת מרפקת בדודה
 והוצאתי כלי הפצו למעשה — באור שמש בעזרת אל לברה
 שנת שבע וששים משנותי — שנת רצון חזרת העבודה
 שנת שלום שנת רעה מבשר — לישב את שכולה גלמודה
 בעשרים ושמונה בחמישי — ימהר צוד גאלה העתידה
 ינהל אל יקבץ שה פזורה — ויובל לה בלו הלך ומנדה
 ואז נשיר בקול רנה ותורה — נברך אל בתוך קהל ועדה.

VI ויאמר עבד אברהם אנכי :

באור יקר הנו נשלם — גלי רז תורת משה
 יד בן יעקב נכד משה — כתבה כל סוד דבר יקשה
 קרא עצמו עבד אבר — הם אני ומשרת משה.

ביילאגע נומ' 5

(זע וייט 94)

אויס יוּפּא שמשם „מנהגים דק"ק ווירמישא".

בל' 67: הושענא רבא מכינים שלחן ערוך תחת הבר'ייט הויז
 לושלוח עליו חתן תורה וחתן בראשית בשמחת תורה... בל' 72: אחר סעודת
 שהרית (בשמחת תורה) נער של שמש מכריז דרך הרחוב בזה הלשון:
 חתן וכלה אונטר דו בר'ייט הויז וירן! ואז חתן תורה ואוהביו וקרוביו
 גם חתן תורה ובראשית ועמהן פירות חשובים להעמידן על השלחן וגם
 לזורקן לפי הנערים תחת הברייטה'הויז וילקטו בשמחה. גם שני נכאי
 צדקה באים עם פירות נאים ומשימים על השלחן. פעם אחת ראתה ערלה
 אחת בשמחת זו וצוותה קודם מותה: גן אחד היתה לה סמוך לקברות
 היהודים, אותו הגן יהיה להן ליהודים במתנה גמורה פתנאי זה שבכל
 שמחת תורה יקחו הפירות של אותו הגן וישימו על השלחן ויזרקו פני
 הנערים תחת הברייטה'הויז בשמחת תורה עד ביאת הגואל. וכן ראיתי
 בעיני אני הכותב ואכלתי מפירות ההמה; ועתה מזמן קרוב נחרב הגן

ההוא מטעם המלחמה. ואותן הפירות היו ב' ג"צ (גבאי צדקה) מביאין, ומשחרב הגן הביאו משלהן, ועדיין המנהג לב' ג"צ להביא משלהן. ההתנים והבאים עמם יושבין סביב השלחן ובפרט הרב והרבנים באים כולם לכבוד התורה, ורוב הב"ב כמעט כולם, ויושבין ומקצתן עומדין סביב לשלחן ומי שיש לו הביתו יין במרפתה יביא עמו קנקן מלא יין וההתנים מביאין יין לרוב אל יחסר המזג, ואוכלין מהפירות ושותין ושמחין, ועושין מדורה של אש גדולה בחצר שלפני הברייתיהויו וכשאש דולק יפה יפה כמו הצי שעה אחר שהדליק, הרב עם הרבנים וההתנים וכולם יוצאין ורואין בשמחה ההיא, והב"ב מרקידין סביב האש ומחננין כל מיני שמחות. לפעמים גם הרב מתחבר עמם בחינגא סביב האש לכבוד התורה, ושוהין שם עד מנחה ושותין שם יין אצל האש וההתנים נותנים היין, ועצי המדורה השמש נותנן וההתנים פורעים לו.

ב' 82: שבת שאחר פורים בכניסתו הבחורים הולכין לבית אחד רחוק מב"ה (מבית הפנסת) ולובשין שבת סרבל שקורין זייטי-מאנטיל, ומטרוין בראש כל אחד כדרכו לא דרך אבל, ויוצאין מבית ההוא זה בצד זה. ובראשם נער משרתם שקורין קנעל-גבאי מרקד לפניהם ומשתטה לפניהם במלבושין ובעיניו כשוטה; והגבאים לפני הבחורים, וביד כל גבאי מקל מצוייר, ואחריהם כל הבחורים, וכך בשמחה רבה באין לב"ה וישיבתן על הבימה, אף אם כל השנה יושבין על הבימה בעלי בתים מכל מקום בכניסת שבת זה צריכין לירד כדי שישבו שם הבחורים. וכשמתחיל החזן ברכת מגן אבות יורדין ובאין אצל האב ב"ד על מקומו, והאב ב"ד משים ידיו על ראש כל בחור ומברכו כדרך שמברך כל ליל כניסת שבת להבנים. ואח"כ נכנסים הבחורים לב"ה דנשים ואם ירצו נכנסו דרך פתח היודש-טיר לב"ה דנשים ובאין למקום שהרבנית אשת האב ב"ד, והרבנית מניחה ידה על ראש כל בחור ומברכו, ואח"כ מסבין כל שורת ב"ה דנשים ויוצאין והולכין. ותמיד הגבאין נכנסין ויוצאין ראשון לפני הבחורים האחרים.

שחרית שבת הגבאים מתעטפין במלות גדול(ה) כמו הפעלי בתים ובעת שמזמרין פסוקי דזמרא הגבאים מחזרין תדיר לכל ב"ב שיש לו דרך משל למי שזכה בשבת ההוא בגלילה או בהגבהה וכן כולם, ובקשו מאתו למחול כהיום על מצותו, כי חס הוא לבחורים ביום זה בכל שנה לחלל כל המצות ביניהם. וכן ילכו לגבאי צדקה ויבקשו מאתו למחול על אותן המצות הנמכרים כהיום. וכן יבואו לפרנס החדש ויבקשו מאתו למחול על הסגן, כי הסגן הוא ג"כ בשבת זה לבחורים. ואף אם יעמוד אחד או שנים כנגדם ולא ימחלו, יקחו הבחורים המצות להסגן אפילו נגד רצונם. ואם יש חיוב לקרותו לתורה כגון מי שאשתו יוצאת מלידתה

לכ"ה או יארצייט, אין הבחורים מחוייבין לקרותו אם לא יתן להם לפחות מדה יין אחת, אבל אם יתן להם מחוייבין לקרותו, אבל גומל לא כי יוכל לברך הגומל פעם אחרת. כללו של דבר שבת הבחורים עיקר, ומנהג עוקר הלכה ויד הבחורים על העליונה.

סגן לוקח גבאי אחד מהבחורים וקורא להבחורים, רק השביעי הוא הרב. גם המצוות נחלקין ע"י הנכאים לבחורים אחרים. גלילה בס"ת ראשונה היא להרב. עוד יש מנהג וחריות גדול לבחורים שהפרנסים מחוייבין ליתן להם צעטיל מה יתן להם כל ראש הבית סך יין, זה חצי מדה וזה מדה וזה ב' או ג' מדות, הכל לפי הערך ולפי ריבוי הבחורים, וכל ב"ב מחוייב ליתן כאשר יושת עליו בצעטיל ההוא ואם לא — כופין אותו עד שיאמר רוצה אני, ורשות לבחורים למשכנו על ככה בלתי התרת הרב וקהל. וצעטיל ההוא נעשה ע"י פרנס הישיש הגמון פרנס (יודענ-בישאף) ופרנס החודש, ושניהם חתומים עליו לראיה. ואחר פורים איזו ב"ב מכובדים מכניסים הבחורים לבתיהם ומאכילין סעודת פורים, והבחורים מביאין יין לרוב מיין הצעטיל הנ"ל ושותין ושמוחים היום אצל ב"ב זה ומחר אצל ב"ב אחר. ומעודות אלו המה סעודות הרשות ואין כופים לב"ב שיקרא לבחורים ויעשה סעודה, רק מי שרוצה לעשות המצוה לשמוח עם בחורים לומדים תורה — אשרי לו. והבחורים תופרין בפורים במצנפת שעל ראשם עגול קטן הנקרא בל"א קרענצבין מיט ולינדרייך, תאינו מסירו כל זמן שיש להם עוד יין שבצעטיל הנ"ל.

ביילאגע נומ' 6

(זע זייט 133)

נח מראָקין, יוסף מאַלינגאָוטסקים תלמיד.

אין דער צווייטער פירקאָוויטשקאַלעקציע געפינט זיך אונטערן נומ' 71 אַ קליינע האַנטשריפט אויס 43 בלעטלעך. אויפן שער-בלאָט געפינט זיך פאַלגנדיקע צושריפט מיט פירקאָוויטשעם האַנט: „ספר המליצה בלשון הקודש ובלשון צאנטיי, חבורו של כה"ר נח בר' ישעיה נ"ע, חברהו בעיר בירזים בשנת השס"ג לבריאה, 1603 לספ"ה". דער מחבר גופא, נח בן ישעיה, ווייזט מערערע מאָל אָן, אז ער איז אַ געבאָרענער אויס טראָקס (אמר נח הטרוקי בר ישעיהו), פון וואַנען ער האָט זיך צוזאַמען מיט אַ גאַנצער גרופע טראָקער קאָראַמען באַזעצט אין דער שטאָט בירזים. די סיבות, אויס וועלכע זיי האָבן זייער היים פאַרלאָזן און זיך אין בירזים באַזעצט, זייען ניט אין גאַנצן קלאָר אויס נח טראָקס

שטארק מליצהדיקע פראזן: „ונשאתי עיני והנה ארחת מדנים באה מתן־הרלא וגמליהם נושאי מדנים וריכות ונאבות הולכים להוריד לקרתא דבירזים... עברו משכיות נהר ובאו למקום אשר לא ידעו הם ואבותיהם בערים ובכפרים ורובם שמו מגמת פניהם לקרתה דבירזים... והרב... שם פניו להורות פליטי אפרים אשר נמלטו ממעברות קהל טרוקי“.

זעלכע אויסדרוקן ווי „נושאי מדנים וריכות ואבות“ און „פליטי אפרים אשר נמלטו ממעברות קהל טרוקי“ דערלויבן צו מאכן די השערה, אז דא האנדלט זיך וועגן א מחלוקת אין דער טראַקער קאראַמער קהילה און א טייל פון די אַרטיקע קאראַמער זיינען מהאי טעמא געצווונגען געווען צו פאַרלאָזן טראַק און זיך באַזעצן אין דער שכנותדיקער בירזער קהילה. מיר ווייסן דאָך, אז שוין מיט א יאָר עטלעכע און דרייסיק צוריק (1569—1570) איז אין טראַקער קאראַמער קהילה אויך פאַרנעקומען א פאַרביטערטער קאַמף, וועלכער האָט צעטיילט די אַרטיקע קאראַמישע באַפעלקערונג אויף צוויי פיינדלעכע צדדים.¹

דאָס גאַנצע ווערק איז געשריבן אין פאַרם פון א בריוו, וואָס דער פאַרפאַסער, נח טראַקי, שיקט זיין רבין, וועלכן ער רופט אויף איין אָרט (בל' 19) מיטן נאָמען „יוסף נין יוסף“ און דאָס צווייטע מאָל מיטן נאָמען יוסף בן מרדכי. עס איז אויסער ספק, אז דער דאָזיקער יוסף בן מרדכי איז דער זעלבער יוסף בן מרדכי מאַלינאָוסקי, וואָס האָט רעדאַקטירט דאָס באַוואוסטע פּאָלעמישע ווערק „חזק אמונה“. נח טראַקי, בעת ער דערמאָנט זיין רבין, איז מוסיף מיט גרויס התפעלות: „הרב הגדול רועה ישראל מורי ורבי... אשר הקדימני השקני מי סמי התבונה ועוד ריחו תקוע בלבי“. זיין געגראַמטע פאַררעדע פאַרענדיקט דער פאַרפאַסער מיט דער אָנווייזונג:

וארים פני רב בתשורה קטנה
וארים צדקי כמו פי ברונה
ואשלה אותה מפני במנה
ליד הרב נתונה
זו היא המליצה
ולשומעים רוב דיצה.

דאָס ווערק צעפאַלט אויף צוויי טיילן, נאָך דער צווייטער טייל איז אָנגעשריבן מיט עטלעכע חדשים פריער פונם ערשטן. צום סוף פונם מאַ-
נוסקריפט ווערט נעמלעך אָנגעוויזן: „והשלמתי זה החבור פה בישוב
בירזים יום ד' למלאכה ו'ט לחודש שבט חמשת אלפים ושלוש מאות

1 זע י. קליינמאַנס אַרבעט אין „יעודיעסקאַיאַ ספאַריאַ“, XIII, 38—49.

ששים ושלש לתאריך בריאת העולם". אויף בלאט 9 געפינט זיך אָפּער אַ צווייטע צושריפט מיט אַן אַנדער דאַטע, און די דאָזיקע צושריפט איז אזוי כאַראַקטעריסטיש, אַז מיר ברענגען זי דאָ בשלימות מיט אַ ווערט-לעכער איבערזעצונג: „ובזה סיימתי מלאכתי פה בק"ק דבירזים עיר המהוללה בקיומיה אשר היא תחת ממשלת הדוכס והותמו נשר שחור בציורו אשר מקנו מתקן נוצת איבריו, ושם הדוכס קרישטוף רדוויל ועל גדלו מצוייר צביון נשר הגדול בציור שחור לשם גדלו ולרוב שדרתו, וד' יברך אותו ואת נחלתו וישלח עליו ברכתו ויעלה למרום הדרתו ותפארתו וישתחוו לו כל משפחתו וכל בני עמו ירוצו לקראתו להדר ולכבד פני הדרת מעלתו ויקים עליו הנאמר ד' יאה'... יום ב' למלאכה כ"ז לחדש מנחם שנת חמשים אלפים ושלש מאות ששים ושלש לתאריך. בריאת העולם. נאם נח באא"ב ישעיה יש"י עמה"ן" (דערמיט האָב איך פאַר-ענדיקט מיין אַרבעט דאָ אין דער הייליקער קהילה פון דער מיט אירע אַיינאַרדענונגען באַרימטער שטאָט בירזים, וואָס געפינט זיך אונטער דער ממשלה פונם פירשט, וועמעס הערב ס'איז אַ שוואַרצער אָדלער, וואָס פּוצט זיך די פּליגל זיצנדיק אין זיין נעסט. און דער נאָמען פונם דוכס איז קרישטוף רדוויל און אויף זיין פּאָן איז אויסגעמאַלט אַ גרויסער שוואַרצער אָדלער אַלס צייכן פון זיין שטאַרקער מאַכט און גרויסקייט. זאָל גאָט בענטשן אים און זיין לאַנד, זאָל ער אים באַגנעדיקן מיט זיין ברכה און דערהויבן אין דער הויך זיין גלאַנץ און שיינקייט. זאָלן זיך בוקן פאַר אים אַלע מיטגלידער פון זיין פאַמיליע און דאָס גאַנצע פּאָלק זאָל לויפן אים אַנטקעגן און באַגריסן, און זאָלן אויף אים מקוים ווערן די ווערטער: גאָט זאָל אים דערלענגערן די יאָרן אַזו'וו. מאָנטאָג, 26 מענ אין אָב, פינף טויזנט דריי הונדערט דריי און זעכציק לויט דער יידישער רעכענונג).

דער דאָ דערמאָנטער קרישטוף רדוויל — איז דער באַקאַנטער קרישטאָף ראַדזיוויל דער ערשטער (ניקאָלאָיוס דעם געלנס זון), וואָס האָט אויסגעבויט אַ שטאַרק באַפעסטיקטן פּאַלאַץ אין בירזים און געשענקט דער שטאָט פילע פריווילעגיעס. אַדאַנק די דאָזיקע פריווילעגיעס און וואָס בירזים איז געוואָרן די רעזידענץ-שטאָט פון דער גאַנצער געגנט, איז די שטאָט זיך שטאַרק צעוואַקסן און צוגעצויגן צו זיך פילע אַיינוווינער פון די שכנותדיקע ערטער. אויך די קאַראַמישע קהילה האָט זיך דאָרט שטאַרק פאַרגרעסערט און, ווי מען קאָן זיך משער זיין אויס נח טראַקס האַנטשריפט, איז אפילו אַהין ספּעציעל געקומען צו פאָרן אויס טראַק יוסף מאַלינאָווסקי, בכרי צו ברענגען אין סדר די קולטורעלע באַדערפֿע-נישן פון דער מיט אַמאָל אויסגעוואַקסענער קהילה. אויף מאַלינאָווסקיס

פאַרשלאָגן איז נח טראָקי באַשטימט געוואָרן פאַרן דערציער און מדרוך פון דער קאַראַימער יונגט. אין דער יונגער קהילה האָט זיך אָבער באַלד אָנגעהויבן פאַרשיידענע סיכסוכים. אונזער באַרפאַסער, נח טראָקי, האָט גערעכנט, אַז ער וועט אויך ווערן חזן אין דער קהילה, האָט מען אָבער אויף דער דאָזיקער שטעלע באַשטימט אַן אַנדערן. דאָס האָט נח טראָקין שטאַרק פאַרדראָסן און ער האָט באַשלאָסן זיך אָפּרעכענען מיט זיין קאָנ-קורענט. דער צווייטער, גרעסערער טייל פון דער האַנטשריפט, איז אַ גאָ-ליקער פאַמפלעט קעגן אָט דעם ניט געווינטשענעם קאָנקורענט און זיין יונגער פרוי. איידער מיר גייען איבער צו דעם דאָזיקן פאַמפלעט — אייניקע ווערטער וועגן דעם ערשטן טייל פון נח טראָקים האַנטשריפט. דער דאָזיקער טייל באַשטייט הויפּטזעכלעך פון רעליגיעזע לידער געשריבן מיט יידישע אותיות, נאָך אין דזשאַקטאַזשן דיאַלעקט (בלשון צאַנטיי). נאָך יעדן ליד גייען דערקלערונגען און דברי מוסר אויף העברעיִש. די דאָ-זיקע דערקלערונגען זיינען געשריבן אין אַ געקוינטלעכער מליצה-שפּראַך, וואָס דערמאָנט דעם סטיל פון די שפּעטערדיקע בעלי „המאספים“. דער פאַרפאַסער רעדט מיט גרויס התפעלות וועגן דער זיסקייט פון חכמה און נוצלעכקייט פון וויסן, וועגן ביאת המשיח און זיין גאולה אצו'ו. אין אַ גאַנץ אַנדער סטיל איז געשריבן דער צווייטער טייל, וווּ ער רעכנט זיך אָפּ מיט זיין קאָנקורענט און נאָך מער מיט יענעם ווייב. ער שיל-דערט די דאָזיקע פרוי אַלס אויסגעלאַסענע גאַסנפרוי, און אָט דער קליינ-שמעטליקער מדרוך און דערציער פון דער קאַראַימישער יונגט דערלויבט זיך דערביי צו ריידן מיט אַזאַ הפּקריש-צינישער שפּראַך, וואָס שטייגט אַפילו איבער די פרווואַלסטע לידער פון דעם לעבנסלוסטיקן רענעסאַנס-דיכטער עמנואל רומי. בכדי צו געבן אַ באַגריף פון נח טראָקים פּאַלע-מישן שטייגער ברענגען מיר דאָ אַן איבערזעצונג, פאַרשטייט זיך) פּאַלגנ-דיקע שורות: „וואַשתו שלחה מנותיה למאחביה... והנה נחרפת לאיש אחר כשפחה אוהבת ערלות הגידים במקום שלייתה, עמדו הגידים כמו וורדים המרוים את צמאונה ותאותה“ (בל' 28).

דאָך קאָן מען ניט לייקענען, אַז נח טראָקי באַזיצט אין געוויסער מאָס אַ פּאַלעמישן טאַלאַנט. אין אייניקע פון זיינע שפּאַטלידער קעגן זיין פאַרהאַסטן קאָנקורענט* הערט זיך דער ווידערקול פון דעם בעל „תחבמונים“ פאַמפלעטן. מיר וועלן דערפאַר ברענגען בשלימות צוויי פון נח טראָקים שפּאַטלידער, נאָך קורדס-בל האַלטן מיר פאַר נייטיק זיך נאָך

* דעם קאָנקורענט רופּט ער מיין געקירצטן נאָמען ספ"י (ואת שמו קראו בשם קפ"ו).

אָפּשטעלן אויף איין פּרט, וועלכער האָט בלייַספּק אַ געוויסן היסטאָרישן אינטערעס. דאָס וואָרט „קראים“ (קאַראַימען) באַגעגענען מיר אין נח טראַקים פּתבֿיד ניט מער ווי איין איינציק מאָל (ראיתי שקצת מבני הקראים), אין אַלע אַנדערע ערטער רעדט דער פּאַרפּאַסער וועגן „אונזערע ברידער פּונם הויז ישראל“ (שאר אחינו בית ישראל), וועגן דעם „יידישן גייסט“ (רוח ישראל) אאַז״וו; אויך דערמאָנט ער מיט גרויס יראת־הכבוד דעם פּרומען מקובל, דעם בעל „ראשית חכמה“, דיִווידאַש (מה) מאוד נחמד זה הספור מדברי החסיד האלקי בעל ספר ראשית החכמה). דאָך קאָן קיין שום ספּק ניט זיין, אַז נח טראַקי איז ניט קיין רבני נאָך אַ קאַראַים. דערויף זאָגט שוין עדות דער פּאַסט, וואָס אין יענער צייט, אויף דער שוועל פּונם 17טן י״ה, איז נאָך אין בירויס בכלל ניט געווען קיין יידישער ישוב. נאָך דער פּתבֿיד גופא זאָגט גאַנץ קלאָר, אַז זיין פּאַרפּאַסער איז אַ קאַראַים. באַזונדערס אינטערעסאַנט איז אין דער הינ־זיכט די שטעלע אויף בלאַט 40, וווּ עס ווערן געבראַכט גאַנץ כאַראַקטע־ריסטישע פּרטים פּונגע דער דורות־לאַנגער מחלוקת, וואָס איז פּאַרגעקומען ביי די קאַראַימען וועגן „קידוש השבת“. דער פּאַרפּאַסער רעכנט דערביי אויס ביי די נעמען אייניקע אָנגעזעענע קאַראַימישע געלערנטע פּון יענער צייט, צווישן זיי אויך זיין רבין יוסף בן מרדכי (מאַלינאָוסקי). מיר ברענגען דאָ דיִדאָזיקע שטעלע מיט אייניקע קירצונגען:

„לא כשאר קצוצי פאה המתחכמים... הנקראים בשם רבי לא לתורה ולא לזכות ולא למצוה אלא להרבות זעם ודאבה... ואזכור בשם טוב את הרב הגדול רועה ישראל מורי ורבי כהר״ר יוסף בר׳ מרדכי יעמ״ש ואת כ״ר יוסף הגבאי ככה״ר אברהם החזן יעמ״ש ואת כ״ר אלקנה השופט בכ״ר יצחק יעמ״ש ושאר הצדיקים והחסידים אשר היו בדורי רבו מספר בעלי תורה אשר היו מתנהגים במנהג הקדום כפי הוראת החכם רבנו אהרן בע״ח¹ עד חליפתם ובל הדליקו נר בערב השבת וגם כימי הקוד גם כן לא הבעירו אש בביתם לחמם ביום השבת ומאכלם היה קר ולא חם כאשר זה נודע לכל בר אבהן שתורת ד׳ בלבן כאשר זכותם וצדקתם עד היום נזכרים... ושאר הפושעים והרעים המשומדים עקודים נקודים וברודים במיניהם אשר היו בזמניהם היו מדליקים נרות בערב שבת ובשבת עצמו כ״כ היו מבערים אש ומאכלם היה חם ולא קר ולא היו נשמרים ממלאכה, ובשם אזכור את אהרן העזר וכל זרעו בניו הבאים אחריו בעזר הכו בסנורים אש ד׳ אכלה בערב שבת ונשרף ביתו וכל הונו עד שברחו יחפים, וקצת הנשארים אחריהם לא יזכרו שמם בעדתם

1 דער באַקאַנטער קאַראַימישער געלערנטער ר׳ אהרן דער יונגערער, דער בעל „עץ חיים“.

ההולכים אחר עקבות העור... ועתה הגבירו לחטוא ופרשו שמלה מגולגלה
 בקהל בירזיש נגואלו בדמי החטא והוסיפו צרה וסרה על בני עמם
 מחזיקים זה הנימוס ונחלשים בחמת העון ומדלִיקים נרות בערב השבת
 ובשבת עצמו כ"כ מבערים ביתם לחמם"...

צום סוף ברענגען מיר דאָ דעם פאַרפאַסערס צוויי פּאַלעמישע
 לידער קעגן זיין פאַרהאַסטן קעגנער :

I

במו פי אדבר אמרים א חבר
 ואויבי ואורבי בידי אשבר
 ואשליך בחוצות בכל הארצות
 ואניד קלונו לכל שב ועובר
 ואעבור בקומה בלי תעלומה
 ואכתוב ואחתום ואשלח לחבר.

II

ובהם אכה את הקפ"י אל הדבקים :

ראו האיש וצלמו ודמותו
 מכוער הוא כמו שטן בלכתו
 ראיתיהו ופחד הלכבי (?)
 בעת קראו כמו חתול בלדתו
 ודבורו כמו בוכה במדבר
 אשר כועס ורוגז בחמתו
 ומתנאה בהגיון פיו ואינו
 כמו חלש אשר תופש חניתו
 קריאתו באות שקר לריעיו
 ועמהם מגלה את גנותו
 כמו כלב אשר חורק בשניו
 והוא צועק ומרים גערתו
 ומתחכם כבן כושי בזמה
 בלי בושת כמו גנב בלכתו
 ושם חלקו בתוך דדי ידידיו
 כבן מרי אשר כפר לדתו
 ומתהפך ומתעצל בזעמו
 כאוב קולו אשר יושב בביתו
 ומתחסד כמו תמים בדורו
 ושם חסד עלי ראשו זנותו

ונגוער על זמן אינו בחלקו
 ומתפאר בגלוי הטא לאשתו
 ומתנאל בניאולי טמאים
 בקרוב אח וצעד על גבירתו
 והדביק אל שאר האח לאמו
 אסרהו ושם אסור פרותו
 בדיבוק אח כבר נאסר ועמוד
 עלי פרח וחבל את בריתו
 ושכח את בני האח בקירוב
 ואחר גם אחרים בעצתו
 וזה פרח אשר נכתב בערה
 בזרע רע אשר יצא לבשתו
 ושקר נלכד בכנף מעילו
 כנפיו הם בני שקר זכותו
 והסתיר את זדונו בעונו
 וכסהו ואין עין ראותו
 וכל רואיו קללה נושאים לו
 וארור הוא כבואו גם בצאתו
 שמו נכלל בתוך קופת רשעים
 אבוי עליו ואוי לו מ — נָתו
 והרימו עלי אפיו זדונו
 כמו מנה ומהר תאותו
 וסתם עין ימינו בחרי אף
 ונשא קול בזעם על חברתו
 וחמדו לו חבריו האסורים
 ושמהו כאיש נדהם ברדתו
 וארים עם במכתבי גאונו
 לדור אחר לזכרון בעדתו.

ביי לאנע נומי 7

(זע זייט 179)

שלמה הענים התנצלות-בריוו.

אמר המחבר: הנה כשלתי בלשוני בה שגותי אשר השגתי על
 המחברים והרביתי מלין ונגעתי בכבוד חכמים — אך לא במרד ובמעל
 עשיתי זאת ולא עלתה על דעתי שום מחשבת הויז או פגול לבזות חכמים

כאלה רק נתכוונתי להלהיב נפש המעיין ולהעיר אזנו לשמוע בלמודים — על כן באתי לבקש מהם מחילה:

על השר דון יצחק אברבנל כתבתי: לא בדעת ידבר ודבריו לא בהשכל, ובמקום אחר כתבתי עליו הנה זאת באתה מפאת חסרון ידיעתו שלא ירד לסוף דעת הנביא, וכל זה יצא מאתי כשגגה היוצא מלפני השליט ומשתטח אני לפניו ומבקש מחילה מעצמותיו הקדושים ובטוח אני בחכמת וחסידות השר שיסלח לי הארון על דברים כאלה.

על החכם אבן עזרא כתבתי: לא בחן ברוחב דעתו, ובמזל אחר ומתעשר ואין כל ובמקום אחר ואשתמיטתי מקרא מלא, ולא היה לי להפריז על מדותי ולהרחיב פי נגד החכם שהוא אשר קטנו עבה ממתני, אף כי חכמתו עמדה לי שלא יחוש לדברים כאלה מצד חסרון ידיעתי כי שוגג אני לכל פשע.

על הרב רבנו דוד קמחי כתבתי לפעמים ולא דק, או לא חש לקמחיה או לקמחא טחין, אוסף מויא ואסף קמחא, בודאי עוונותי הטו אלה שיצאו דברים כאלה מפי, שרא לי מרי וסר עוני וחטאתי תכופר.

על המדקדק רבי אליה בחור כתבתי לפעמים בדבריו לא בחרתי או וטעמו כריר חלמות, או אליה וקוץ בו, ואף הוא יענה ויאמר סלחתי.

על הרב בעל „שיח יצחק" כתבתי לפעמים למי מדנים למי שיה או והרבה שיחה או וכל השומע יצחק וכדומה לזה פגעתי בכבוד הרב אף כי קלותי לדבר נגדו, נחמתי כי עשיתי וכבוד הרב במקומו מונח במעלה העליונה ידע ולא איכפת ליה וחלילה לי מההדל לבקש מעצמותיו הקדושים ורב שמחל על כבודו כבודו מחל.

על שאר המחברים כאשר השגתי עליהם והוצאתי רוחי במלין ככיר מה מאוד הנני עומד ומתחרט על דברים כאלה ושנואות מי יבין, לכן זמותי בעל יעבור פי לדבר עוד כדבריהם האלה והאל יכפר בעדי.

ביילאגע נומ' 8

(זע זייט 335)

נפתלי שולמאנס מודעה וועגן אַ פּראָיעקטירטער ציימונג.

אחי! הן רבים אשר אתנו בכל עיר ועיר השוקדים על דלתות השלמות וגם בעירות הקטנים, אמנה המניעה הגדולה העדר הספרים והעדר הידיעה מהשלמות כי אין איש מעיר אותם; ע"כ עלה ברעיוני לקבץ חתימות להדפיס בכל שבוע ושבוע החדשות הנעשים על פני האדמה הן מהעתק ספורי העתים מהאמבורג פעטרבורג ברלין הדברים היותר

הכרחים וחדושים מספרי החכמים. והנה הסותר יקרא עניני המלחמות והמסחר ואוהבי החכמה יקראו מעניני החכמות ושאר חדושים. וכל איש אשר יהיה לו איזה חידוש נכון יודיעני וממני יודע כל עיר ועיר אשר אנחנו חוסים בצל הקיסר יר"ה ומזה יתפרסם באומתנו חכמת הדקדוק מלשונות שונות וחשבון ומדידה ומכתב הארץ וחכמת הטבע ושאר ענינים. ומי שירצה לשלוח חתימות ישלח לק"ס שקלאוו על אדרעש תלמידי הנגיד מ' חיים במהר"ץ וכשיתקבצו החתימות אז אודיע אל נכון כל ענינים השייכים לזה.

נאום נפתלי הערץ במו"ה אברהם זצ"ל.

הוֹסְפוֹת

צו זייט 40, הערה 18. וועגן ערשטע יידישע דרוקערייען אין פוילן, זע: ה. ד. פרידברג, "תולדות הרפוס העברי בפולניא" (אנטווערפן 1932); יצחק ריבקינד, "לתולדות הרפוס העברי בפולין". קרית ספר, XI; דערועלבער; אומבאקאנטע קראַקעווער דרוקן (ביבליאָטעק-בוך, מאָנט-רעאַל, יולי 1934, ז' 49—53).

צו ז' 187, הערה 6. דער יידישער טעקסט פונם "קב הישר" איז דערשינען צוזאַמען מיטן העברעיִשן אין 1805 (זע וועגן דעם די נאָ-טיץ פון י. א. יאפע אין די "ייוואָ-בלעטער" VII, נומ' 1—2, ז' 78—87).

צו ז' 325, הערה 13. דער ערשטער טייל פון מענדל לעפינס מורה נבוכים-פאַראַפראַזע איז דערשינען ניט אין 1829 נאָר אין 1833. זע וועגן דעם ביי מ. לעטעריסן אין זיין פאַררעדע צו דער צווייטער אויסגאַבע "מורה נבוכי הומן", 13 (לעמבערג, 1863).

צו ז' 326, הערה 17. מענדל לעפינס פראַנצויזישע בראַשור איז דערשינען ניט אין 1789 נאָר אין 1792. זע וועגן דעם: מ. עריק, "עמיודן צו דער געשיכטע פון דער האַסקאַלע" 1934, ז' 138.

דרוק-פעלערן

זייט	שורה	געדרוקט	דארף זיין
8	8 פון אונטן	פון די כוזרים	צו די כוזרים
12	" " 9	לכאת אשר באו	טולכאת אשר באו
23	3 פון אויבן	די יארן פון רום	די יארן פון רום
120	" " 10	קאלטער כעס פון שכחה	קאלטער כוס פון שכחה
122	" " 19	פעלט אין דער מיט צ גאנצע שורה.	עס איז געדרוקט:
		די דאזיקע פערטע קאטעגאריע האָט;	עס דארף אָבער
		זיין: די דאזיקע פערטע קאטעגאריע איז צו יע	
		נער צייט געווען זייער קליין אין צאָל	
		און די דריטע האָט	
165	2 פון אויבן	חאָס דערציילט וועגן	וואָס ווערן דערציילט וועגן
165	" " 21	קלייע פיקסעלעך	קלייע פיקסעלעך
169	3 פון אונטן	די ספעציעלע	אַ ספעציעלע
172	23 פון אויבן	א שווערע מעדיצין	א שווערע חיסנסשאַפט
198	" " 6	תשובה געבאָטן	תשובה געבעטן
198	" " 10	וויל ער עס באַקומען	וויל עס בייַ קומען
211	" " 22	דעם באַרימטן זיפה	דעם באַרימער יסן זיפה
236	11 פון אונטן	אמה שהוא מתובר	אלה שהוא מחובר
290	" " 17	אונד דרייען ביכער	אונד דרייען ביכער
343	10 פון אויבן	בכלל אין דער נייערער	בכלל ביז דער נייערער

ז ו ך = צ ע ט ל

רשימה פון נעמען און זאכן אין באַנד V.

- בנימין זלמן ריבהלעס, 334.
 ברוך שיק (שקלצווער), 320-324.
 ברכיה ברוך שפירא, 165-166.
 ברעלי, יהודה ליאון, 175-176.
 נאַליאַמאָוסקי, 186.
 גאַנז, רוד בן שלמה, 59-64.
 גאַרדאַן, יקותיאל, 214, 215.
 גבריאל שוסבורג (דער בעל „פתח תשובה“),
 156.
 גבירול, שלמה, 295.
 גרשון אַשפּנזי (דער בעל „תפארת הגרשוני“),
 164.
 דוד הלוי (דער „סיני“), 82.
 דוד נעמו, 174-175.
 דעלאַקרוט, בתתיהו, 136.
 הורחייטש, אַברם הלוי, 50, 64-72.
 הורחייטש, יהודה בן מרדכי, 294-302.
 הורחייטש, ישעיה, 50, 139-146.
 הורחייטש, פנחס אליהו (דער בעל „סדר
 חברית“), 307-319, 320.
 היילפערין, יחיאל בן שלמה, 182.
 הלל בר נפתלי הערין, 163.
 וואַגענוויל, 134.
 וואַלשער, 134, 133.
 ווינלעו, ישראל, 327, 329.
 זאַמאַשטש, ישראל, 287-289.
 חיון, נחמיה, 175-176, 202.
 חווק אמונה, זע יצחק בן אַברם טראַקין.
 חילוק אין פּלפּול (אַלס לערן מעסאַדע),
 37-38, 53, 78, 84-85, 94, 108-110,
 113, 163-164.
- אַבא גלוסק, 289-291.
 אַברם אבלי נאַטבינער, 163.
 אַברם בן אליהו, 22.
 אַברם צרפּתי, 21.
 אַברם בן שבת פּהן אויס זאַנסי, 207.
 אַברם בן שמואל אַשפּנזי (דער בעל „צער
 בת רבים“), 154-156.
 אַברם קריטי, 13-18, 340-346.
 אהרן ראש ישיבה אין פּוין, 66-67.
 אהרן שמואל קוידאַנאָווער (דער מהרש"ק), 163.
 אהרן תאומים, בעל דרשן, 166.
 אור זרוע, 9.
 אַיינונשטאַם, מאיר, 227.
 איקריסי שמריה בן אליהו, 14, 15.
 אַלנאָדעו, מאיר, 303.
 אירנאַס, יוסף, 217, 241.
 אליהו הפּהן (דער בעל „שבם מוסר“),
 196-200.
 אליהו בר שלמה זלמן (דער חילנער גאון)
 260, 273, 274, 281, 321-322.
 אליעזר אויס בעבען, 11.
 אַלמסערי עלי בן חסין, 7.
 אַפּונדופּול, פּלב, 20, 21, 22.
 אפרים לענשטיצער, 115-119, 120.
 אריה די מאַדענאַ, 217.
 אריה לייב בן אשר (דער „שאגת אריה“),
 254-255.
 אַריסטו, 58, 59.
 באַזילה אבי עד שר שלום, 176-177.
 באַס, שבתאי, 180-181.
 באַשיצי, אליהו, 20, 21, 22, 347-348.

לוצצטן, משה חיים, 224—205.
 לעמבערג אלס קולטור-צענטער, 30—31.
 מאיר אויס שעבערשין (דער בעל „צוק
 העתים“), 154
 מאיר פון אשכנזי (דער בעל „נבורות
 אנשים“), 83.
 מצלינאָווסקי, יוסף, 133, 353—355.
 מרונה, שמשון, 206.
 מהר"ל מפראָג, 94—115, 127.
 מהר"ם מלובלין, 79—80.
 מהרש"א (שמואל בן אליעזר איידלש)
 78—79.
 מיימון שלמה, 288, 291—292, 293.
 מינץ יהודה, 35.
 מרפורנה שמשון, 177.
 מנהגים-ביכער, 86—87.
 מנחם די פאָנז, 229, 230.
 מנחם נחום (דער בעל „תוספות בכורים“).
 333.
 מענדל לעפין, 324—332, 334.
 מענדעלסאָן, משה, 280, 286, 288, 290.
 294, 327, 329, 338.
 מרגליה, יהודה, 257—259, 302—307.
 מרגליה, יעקב, 35 ל
 מרגליה, יעקב־קאָפּ, 157, 5.
 מרדכי יפה, 72—75, 78, 13.
 משה איסערליס (דער רמ"א) 39—51, 55—
 56, 58, 59, 60, 64, 72, 135.
 משה בן אליעזר חזקן אויס נאַרעל, 157—
 158.
 משה הנולה (משה קיעווער), 18—29.
 347—350.
 משה הגיו, 215, 216.
 משה מאַרקוו, 324.
 משה בן מיימון (דער רמב"ם), 15, 16,
 18, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 56,
 65, 67—69, 74, 95, 120, 121, 122,
 246, 263, 284, 286, 287, 291, 325.
 משה בן נחמן (דער רמב"ן), 24.
 משה קיעווער, 10.
 משה רבקהש, 163.
 נח טראָקי, 352—358.
 נחמן יעקב אויס בעלשיץ, 128

חכם צבי, 174, 243, 244.
 חסידים און חסידות, 271—273, 282, 301.
 טוביה בן משה פון (דער בעל „מעשה
 טוביה“), 169—173.
 סקאָ דע ברעהע, 60, 308.
 משאַרסאָריסקי, אַדאַם, 326.
 משעכאוויטש, מאַרשין, 128.
 יאיר חיים באַכראַך, 166—168.
 יהודה הסיד, 186—187.
 יהודה הסיד (דער בעל „ספר חסידים“), 9
 יהושע העשל בן יוסף, 82.
 יהושע פאָלק (דער „סב"ע“), 82.
 יואל סירקיס (דער „ב"ח“), 80—81.
 יוולפאָן אויס ראָסהיים, 127.
 יוסף-חוב העלער (דער „תוספות יום טוב“),
 119, 123—125, 126, 156.
 יונתן בן יוסף פון ראָזינאי (דער בעל
 „תשועה בישראל“), 168.
 יונתן בן נתן אויבשיץ, 226—242, 248—
 252, 261.
 יוסף אַשכנזי, 65—66.
 יוסף בן יהודה (דער בעל „יסוד יוסף“), 188,
 189, 194.
 יוסף בן יצחק הלוי (דער בעל „גבעה
 המורה“), 119—123.
 יוסף בן משה הפון, 21.
 יוסף גינזבורג (דער בעל „לקט יוסף“),
 164—165.
 יוסף יוזפא מנצפן, 89—94, 350—352.
 יוסף יוזפא נירלינגן, 87—89.
 יחזקאל שייבל אויס דראָהאַטשין, 263, 272.
 יעקב עמדן (יעב"ן), 180, 196, 243—252.
 יעקב פאָלאַק, 31, 34—39.
 יצחק בן אַברם (דער בעל „חיווק אמונה“),
 129—135).
 יצחק בן אַברם סאַנאַרי, 12.
 יצחק הלוי (דער בעל „שיח יצחק“), 119, 359.
 יצחק ישראלי, 321.
 יצחק ברוסיא, 10.
 כעלמאָ, שלמה, 284—286.
 לאַמפּוונטי, יצחק, 182—183.
 לוי בן גרשון (דער רלב"ג), 143, 173.
 לוי בן יצחק קיקיניש, 31

שבט מוסר, זע אליהו פהן,
 שבתאי דונול, 12.
 שבתאי-צביניקעס, 202—291, 229.
 שולחן ערוך, 48—50, 73, 80, 81, 82, 254.
 שולמאן, נפתלי הערץ, 334—336, 359—360.
 שכנא פהן (דער ש"ך), 83—84, 147,
 153—154, 157.
 של"ה (שני לוחות הברית), זע הורוויטש
 ישעיה
 שלמה (סלימן) אלסיונרי, 12.
 שלמה בן אברהם אויס קאפא, 19.
 שלום גרשון, 25.
 שלמה דובנאָ, 333.
 שלמה זלמן הענאָ, 177—180, 358—359.
 שלמה יצחקי (רש"י), 15.
 שלמה לוריע (דער רש"ל), 39, 51—57,
 58, 135.
 שלים שכנא, לובלינער ראש-ישיבה, 39.
 שמואל בן אביגדור, דער לעצטער חילנער
 רב הכולל, 256, 260, 261, 271.
 שמואל פייוויש פייטל (דער בעל "סיט
 היון"), 148.
 שמשון אַסמראַפּאָליער, 148.
 שעפטל הורוויטש, 140, 156, 181.
 שנאָבער נומפעל, 314.
 תקו משה, 9.

ניקאָלאַי פּרידריך, 188.
 ניקאָלאָס פּאַרוואַ, 128.
 נעמסאָר, 8.
 נרבוני, משה, 177.
 נתן האַנאָווער, 76, 148, 152.
 נחן שאַפּיראָ, 137—139.
 Seniores און "יידישע דאָקטוירים", 32.
 סימאָן בודניא, 128.
 עזרא אַברהם אפּן, 8, 14, 18, 23, 25,
 28, 177, 359.
 עזריה מן האדומים, 63, 97, 246.
 פרענסום עמנואל, 211.
 צייטלין, יהושע, 333.
 קאָנט, עמנואל, 291, 312.
 קאָצענעלענבוין, יחזקאל, 247.
 קאָראָ, יוסף, 48—50, 54.
 קב הישר, זע צבי הירש קויראַנאָווער.
 קויראַנאָווער, צבי הירש, 187—196.
 קיעווער צענסער, 8—9.
 "הקנה" (קבלה-ספר), 25—26.
 קראָכמאַל, נחמן, 328.
 קראָנץ יעקב (דער דובנער טניד), 273—281,
 ראַדאַניסן, 8—9.
 ראַציאָנאַליסמן, 313—314.
 רבאל הלוי האַנאָווער, 286—287.
 שאַמיסאָ אַראַלבערט, 289—290.

אינה אל ט:

זיבעטער טייל

דער דייטש-פוילישער קולטור-צענטער.

ערשט בוך

ערשטער קאפיטל

זייט

די עקאָנאָמישע רָצֶלע פֿון די יידן אין מורח־אײראָפּענישן מיטלאַלטער. —
 די קיעווער קהילה אַלס קולטור־צענטער. — די ייִדישע קאָלאָניע אין קרים. —
 די אױסאַליענישע השפּעה. — אברהם אויס קרים און זײַן „שפת אמת“. — משה
 קיעווער, זײַן נע־ונד־לעבן און זײַן ליטעראַריש־געוועלשאַפּטלעכע פעטיקײט —
 די ירידה פֿונם קיעווער צענטער 7

צווייטער קאפיטל

די ירידה פֿונם קיעווער צענטער. — די רָצֶלע פֿון לעמבערג (לחצוו). —
 די רעוידענץ־שטאַט פֿון מורח־נאַליציע. — די ערשטע אכטניות של תורה אין
 פּוילן. — די עקאָנאָמישע לאַגע פֿון די יידן אין פּוילן. — די נייע מעטרע־
 פּאָליע פֿאַר ייִדישער קולטור. — יעקב פּאָלאַק דער גרינדער פֿון ישיבות אין
 פּוילן. — זײַן סדר הלימוד; „חילוק“ און „פילפול“ אַלס אינגאַרטיקער ראַציאָ־
 נאַליים. — שלום שכנא און זײַן ישיבה. — משה איסערליס (רמ"א) און זײַן
 ליטעראַריש שאַפּן. — איסערליס און מייטוני. — דעם רמ"אס פּעאַלאָגיש־פּילאָ־
 זאָביש ווערק „תורה העולה“. — דער רמ"א אַלס פּוסק. — הלמא לוריא
 (רש"ל) און זײַן שאַפּן 30

דריטער קאפיטל

נאַכפּלאַנגען פֿון דער רענעסאַנס־תּקופּה. — דער אַפּאָקריפּישער אַריסטו־
 בריוו. — גין השמשות — דוד גאַנז און זײַן „צמח דוד“. — אברהם הורוויטש
 אַלס נאַציאָנאַליסט. — דער ראַציאָנאַליסט אַלס בעל־תּשובּה. — אברהם הורוויטש
 אַלס פּאַרפּאַסער פֿון „ברית אברהם“ אין „יש נוהלין“. — מרדכי יפה אַלס
 עקלעקטיקער. — די רעאַקציאָנערע שפּיטונגען און זײַרע סיבות. — דער
 מהרש"א און דער מהר"ם פֿון לובלין. — די מפרשים פֿון „שולחן ערוך“; יואל
 סירקיס (דער ב"ה) יהושע פּאַלק (דער סמ"ע) און שכנא פּהן (דער ש"ך). —
 די שאַפּן־זײַטן פֿון דער רבנישער ליטעראַטור אין פּוילן. — דער איבערגע־
 שפּיצער פּילפול 58

פערטער קאפיטל

„מנהגים“ ביכער. — יוסף יוסף פון נירלינגן און זיין „יוסף אוטק“ — יוסף שטש און זיין „מנהגים דק“ק חרבייש“. דער מהר"ל מפראג אלס העלד פון פאלקס-לענדענדעס; דער מהר"ל אלס געלערנטער; זיינע אָנפאלן אויף עוריה דירוסים. — דעם מהר"לס וועלכע באַגעבן. — די תורה אלס יסוד פון דער וועלט. — די מיסעריע פון גאַנצאַלן קיבוץ; „בני בכורי ישראל“. — די מיסיע פונם איינציקן אויסרעדוויילטן פאלק. — דעם מהר"לס קאַמף קעגן פילפול; זיין פאַרשלאַג ווי אזוי צו רעפארטירן די דערצוינג פון קינדרע. — דעם מהר"לס מיסקעמפער — דער בעל-דרשן אפרים אויס לענשיץ. — דעם מהר"לס תלמיד און גאַנפאלגער ר' יום-טוב העלער. — אָנצייטמעסיקע פיגור — יוסף בן יצחק הלוי; אַ טיימוניסט אלס טיימוני-קריטיקער. — יום-טוב העלער אלס גע- לערנטער און טשנה-דערקלערער. — זיינע מעמואַרן „מגלת איבה“ 96

פינפטער קאפיטל

וויפּוּחִים וועגן תלמוד. — דעם מהר"לס אָפּאַלגעמיש ווערק „באר הגולה“. — ראַצאַנאַליסטישע שטרעמונגען אין פּוילן. — יצחק טראַקסי און זיין „חיווק אמונה“. — די פאַרשטאַרקונג פון דער רעאַקציע אין אָנהייב פונם 17טן י"ה. — די יידישע מיסטישע שטרעמונגען פון יענער צייט. — דער מיס-טיקער און בעל הפילפול נתן שאַפיראַ. — ישעיה הורוויטש און זיין ליטע-ראַיש שאַפן. — די לערע פון אַסקעטיק און „געהייליקטן“ לעבן. — דער „שני לחות הברית“ און זיין באַטייט 126

זעקסטער קאפיטל

די נזירות ת"ח און זייער אָפּקלאַנג אין דער ליטעראַטור. — די מעמואַרן פון נתן האַנאווער, שמואל פייזש פייזל, שבתי פהן, אַברהם אַשפּנזוי, מאיר שעברשין און נבריאַל שוסבורג. — די קינות און עלעגיעס פון שבתי פהן (ש"ד), יום-טוב העלער, שעפּלס הורוויטש, משה נאַרצאַל א"צ. — די גייסטיקע ירידה פונם פּוילישן יידנטום. 147

צווייט בוך

ערשטער קאפיטל

די עקאָנאָמישע און גייסטיקע ירידה. — די שעדלעכע השפעה פונם דרך הפילפול אויף די דרשנים. — דער וועגווייזער פאַר דרשנים „לקט יוסף“; זיין געשמאַקלאַז-פאַרדערבענער סטיל. — די קעגנער פון פילפול ברכיה ברוך שפיראַ און יאיר-חיים באַכראַך. — יונתן בן יוסף און זיין „ישועה בישראל“. — דער געלערנטער דאָקטאָר טוביה פהן און זיין „מעשה טוביה“. — דוד נעטו, יהודה ברעילי, אבי-עד שר-שלום באַזילה און שלמה הענאָ. — שבתי באַס, יחיאל היילפערין און יצחק לאַמפרונטי. 161

צווייטער קאפיטל

דער וויקס פון די משיחיש-מיסטישע שטרעמונגען. — יהודה „חסיד“ און זיינע אָנהענגער. — דרשנים-מיסטיקער און מוסר-ליטעראַטור, — הירש קוידאַ-

צ'ווער און זיין "קב הישר". — דער אסקעטישער און מרה-שחורתיקער כח-
דאָקטער פון דעם דאָזיקן מוסר-ספר. — אליהו הגחן און זיין "שבת מוסר". —
דער נאָם פון חסד און דער מענטש פול מיט זינד. — די "מחשבי קצין" און
מיסטיקער-סקסאָנאָן. — דער קאָמף פון די רבנים קעגן די באַהאַלמענע "שפת-
צביניקס". 184

ד ר י ט ע ר ק א פ י ט ל

משהיים לוצאטו אַלס דיכטער און מיסטיקער. זיין פּאָעמע "ים ויבשת".
לוצאטוס נייע פּאָעטישע פּאָרמען. זיין ביבלישע דראַמע "מעשה שמשון און דראַ-
מאַטישע אידיליע "מגדל עוז". — די דיכטער שמשון מדונה און אַברהם בן
שפתי אויס זאָנטע. — לוצאטו אַלס מיסטיקער. — זיינע משיחיש-מיסטישע
ווערק. — לוצאטו אין "חרם". — זיין ווייטערדיקע ליטעראַרישע פעקטיווע. —
דער באַטייט פון זיין אַלעגאָרישער דראַמע "לישרים תהלה". — דעם דיכטערס
אומדער-וואַרטער טויט. 204

פ ע ר ט ע ר ק א פ י ט ל

דער "שלחן-ערוך"-רבנות אין זיין ירידה-תקופה. — די טאָכטלאַזיקייט
פון די "מנהיגי הדור". — ר' יונתן אייבשיץ און זיין באַטייט. — אייבשיץ
אַלס "זוכער"; זיין נמיה צו קבלה. — אייבשיצ'עס קבלה-ווערק "שם עולם". —
זיי קאָן מען אַ פשרה טאָכן צווישן דעם "גאָט פון אַרומ" און דעם "גאָט
פון אַברהם"? — ווי איז צו פאַרענטפערן די שאלה וועגן "הצל צפוי" און
בחירה חפשיה. — אייבשיצ'עס וועלסבאַנעס. — "סיבה ראשונה" און "אלהי
ישראל". — אייבשיצ'עס גלויבן אין צירופי אותיות. — ר' יעקב עמדין אַשכנזי
אַלס מענטש און שריפטשטעלער; זיין זעלבסטביאָגראַפיע "בגילת ספר"; זיין
קאָמף קעגן יונתן אייבשיץ. — דער באַטייט פון דעם דאָזיקן קאָמף. 225

פ י נ פ ט ע ר ק א פ י ט ל

די ירידה פון דער פּויליש-ליטווישער רבנים-וועלט. — דער בעל "שאנת
אריה" און זיין מחלוקת מיט דער קהילה. — דער פּראָטעסט פון יהודה מרגלית
אוי די מלחמה פונם ווילנער קהל מיטן "רב האחרון". — על פרשת דרכים. —
דער ווילנער נאָן, זיין ראָלע און באַטייט. — דער "דוּפּרצוּן". 254

ז ע ק ס ט ע ר ק א פ י ט ל

דעם ווילנער נאָנגס תלמידים. — דער דובנער מגיד. — נייע שטרעף
מונגען. — צוריק צו משה בן מייטון. — די אמת-זוכערס. — דער רב שלמה
כעלמאַן, רפאל לעווי דער "בעל חשבון" און ישראל אויס זאָמאַשטש. — אַבא
בלאָסק און שלמה מייטון. 274

ז י ב ע ט ע ר ק א פ י ט ל

די אָנאָנער פון דער נייער תקופה. — יהודה הורוויטש אַלס ספּיליסט
און אויפקלערער. — זיין "למודי בית יהודה". — הורוויטש'עס שטאַנדפּונקט
וועגן "ביאת המשיח". — זיין "מגלת סדרים". — דער רב יהודה-לייב מרגלית
אַלס אויפקלערער. — זיין עשיש ווערק "בית מדות" און זיין "אור עולם" וועגן
חכמות הטבע. — פנחס הורוויטש און זיין "ספר הברית". — זיין פאַרהאַלטן

זיך צו מיסטיק און נאטורוויסנשאפטן. זיין קאמף קעגן ראציאָנאַליזם. — זיין פּראָנראַם וועגן איבערבויען די סאָציאַלע יסודות פונם יידישן לעבן. — הענגן דעם גרונט-פּרינציפּ „ואהבת לרעך כמוך“. — „די ליבע צום מענשן איז די גרעסטע פּרייד פאַר דער נשמה“ : 293

א כ ט ע ר ק א פ י ט ל

ברוך שקלאָזער אַלס אויפקלערער. — מענדל לעפּין אַלס סטיליסט. — זיין מעסיקייט אַלס אויפקלערער, — זיין „חכמה הנפשׁ“. — שקלאָז אַלס אויפקלע-
רונגס-צענשמער. — יהושע צייטלין אַלס מעצענאָט. — די „פּרייע אַקאַדעמיע אין אויסע, — נפתלי שולמאַן, — די אויפקלערער אויפן שידוועג 320

